ՀԱՅԱԳԱԶԵՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2003

Յատուկ շնորհակալութիւն՝
Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան,
որուն միտքական օժանդակութեան շատ բան կը պարտի
այս հատորին հրատարակութիւնը

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՏՈՐ ԻԳ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2003

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 23

BEIRUT, 2003

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԻՆՉՊԻՍԻ՞ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ՝ ԶԼՐԴ ԴԱՐՈՒՆ

Հայագիտութիւնը տարբեր ժամանակներու մէջ դրսեւորուած է որոշակի անհամաչափութիւններով:

Այսօր եւս, հայագիտութեան բնագաւառներ (լեզու, պատմութիւն, քաղաքական գիտութիւններ, տնտեսագիտութիւն, եւն.) եւ բնագաւառներու հատուածներ (շարականներ, ցեղասպանութիւն, սփիւռք, եւն.) յաճախ իրենց արժանի խորութեամբ չեն ուսումնասիրուիր:

Ոչ բոլոր նորագոյն ուսումնասիրութիւնները կը կատարուին գիտատեսական արդիական մեթոտներու համապատասխան: Համաշխարհային հասարակագիտական նորագոյն եզրերու, ելակէտերու, հարցադրումներու, մօտեցումներու, տեսութիւններու եւ բաղդատական ուսումնասիրութեանց համեմատաբար քիչ կը հանդիպինք հայագիտութեան մէջ:

Իւրաքանչիւր աշխարհագրական շրջանակ կը յատկանշուի գրեթէ միալեզու հայագիտութեան գերակշռութեամբ: Երբեմն չեն օգտագործուիր տուեալ նիւթին առնչուող բոլոր լեզուներով անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրներն ու գրականութիւնը:

Լոյս տեսած ուսումնասիրութիւններէն բոլորը չեն որ անհրաժեշտ տարածում ու գիտական արձագանգ կը գտնեն: Միաժամանակ, հայագիտական այս հրատարակութիւնները համազօր ընդգրկումով չեն թափանցեր հայ իրականութեան կրթադաստիարակչական բոլոր ասպարէզները:

Ժամանակակից հայ իրականութիւնը առ այսօր բաւարար ուսումնասիրութեան չ'ենթարկուիր:

Միանշանակ չեն հայագիտութեան առաքելութեան սահմանումները. «Ինչո՞ւ համար հայագիտութիւն» հարցումին պատասխանները զանազան են:

Վերոնշեալ իրողութիւնները, ինչպես նաեւ այլ հարցադրումներ կարելի է ամփոփել հիմնական մէկ վերնագրի տակ՝ «Ինչպիսի՞ հայագիտութիւն 21րդ դարուն»:

Սպառիչ պատասխաններ չկան այս բոլորին, ի հարկ է: Բայց իրեւ առաջին քայլ անհրաժեշտ կը գտնենք հայագիտական ոսկեփորիկի մը յառաջացումը՝ համացանցային ծառայուն կայք մը, ուր մէկտեղուին եւ առնչուին հայագիտական բոլոր ճոռութիւնները: Կայք մը, ուր առիթ տրուի բազմակարծութեան՝ փոխադարձ յարգանքի եւ պատշաճութեան սկզբունքներու յարգումով:

Փորձի, գիտելիքի, տեսակէտի փոխհարստացման համար անհրաժեշտ քայլ մըն է նաեւ ճեղ մասնագիտական հաւաքներու, սեմինարներու կայացումը, ուր անմիջական եւ դէմ յանդիման միջավայրի մէջ հետազօտողներ քննարկեն հայագիտական հանգուցային տեսական, փաստական եւ գործնական հարցեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութիւնը հաճոյքով կ՚ողջունէ որ նման միջոցառումներ պիտի օժանդակեն հայագիտութեան բազմակողմանի յառաջընթացին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արտա Էթմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թոփալեան - Արմէն Իրմէչլեան - Արա Սանճեան - Անդրանիկ Տագէսեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանոյշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Չիլինկիրեան - Մկրտիչ Ց. Պուլտուքեան - Մեղա Տատոյեան - Սիւզըն Փեթի – Պերճ Ֆազլեան

Հայաստանի մէջ ՀՀՀի ներկայացուցիչ՝ Արծուի Բախչինեան

EDITORIAL

WHAT TYPE OF ARMENIAN STUDIES IN THE TWENTY-FIRST CENTURY?

The development of Armenian Studies has been marked with certain disparities at different periods.

Even today, different fields (language, history, political studies, economics, etc.) and sub-fields (religious hymns, the Armenian Genocide, the Armenian Diaspora, etc.) within the overall domain of Armenian Studies are often not analyzed with the appropriate depth that each of them necessitates.

Not all of the latest studies are carried out according to modern research methods and techniques. Rarely do we encounter in Armenian Studies the use of the latest terminology, scientific premises, queries, theories and comparative studies all too common in the social sciences worldwide.

Every geographical area is characterized by the dominance of a single language in the works of Armenian Studies produced there. In certain cases researchers do not make use of all the indispensable primary sources and literature available in different languages.

Not all the studies published are distributed adequately or get the necessary scholarly reviews. At the same time, these Armenological publications are not reflected sufficiently in the informative and educational activities directed at the Armenian people as a whole.

The contemporary Armenian reality has not been studied adequately to date.

There is no consensus on the definition of the mission of Armenian Studies. The answers given to the question "Why Armenian Studies?" do vary.

These facts and perhaps other related issues as well can be summarized under a single title: "What type of Armenian Studies in the twenty-first century?"

There are no comprehensive answers to all these questions, of course. However, as a first step, we find it necessary to establish an extensive website of Armenian Studies, where information can be assembled regarding all new developments in the field. This website should become a pluralistic forum, based on the principles of civility and mutual respect.

Another necessary step to achieve the regular sharing of viewpoints, knowledge and experience in the field of Armenian Studies is the convening of relatively small specialized academic gatherings and workshops, where experts can exchange views face to face on various pivotal theoretical, factual and practical issues in this domain.

The editorial board of the *Haigazian Armenological Review* is convinced that such measures will benefit the all-inclusive advancement of Armenian Studies.

EDITOR IN-CHIEF
The Very Rev. Father Antranik Granian

EDTORIAL BOARD
Antranik Dakessian (executive secretary) – Arda Ekmekji (ex-officio) – Ara Sanjian – Arshalouyse Topalian – Armen Urmeshlian

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian – Megerditch H. Bouldoukian – Seta B. Dadoyan – Berj Fazlian – Murad Hasratian – Hranush Kharatian – Susan Pattie – Jirayr Tanielian – Hratch Tchilingirian – Yervand Yerkanian

The Representative of the *Haigazian Armenological Review* in Armenia: Artsvi Bakhchinyan

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՁՈՀԸ՝ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

Մեծ անհատականութիւն մը՝
որ կը սաւառնէր իր ժամանակին
քնկերային, մտաւոր երեւոյթներուն վրայ[1]:
Արտաչէս Յարութիւնեան

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՁՈՀԸ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Մէկ մէկ հայ գաղթօճախ ունեցած է մտաւորականու-թիւնը, որքան եգիպտահայ համայնքը։ Ազգային ոլորտի իրազործութիւններուն առիթով՝ եգիպտարնակ ականաւոր հրապարակագիրներ միշտ բանի գործուցած են իրենց գիրակից ժամը[2]։ Ականաւոր հրապարակագիրներու մէջ փաղանգին յառաջամարտիկը եղաւ Արփիար Արփիարեան։

Գրիգոր Զոհրապ՝ Արփիարեանի դիմաստուերը ներկայացնելով, չատ ուշագրաւ կերպով հարց տուած է. «Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ այս կեանքին ծերութիւնը. վերջ ի վերջոյ ու՞ր կանգ պիտի առնէ գինքը տանող ճառա-կը... »[3]։

«Ժուռաւոր եղաւ այդ կեանքին գաղրնկերումը...»։

Ինքնագիտակցութեան մէջ, արդարեւ, հազուագիւտ երեւոյթ է անհատի մը երեք մահափորձի ենթարկուիլը՝ իրագործուած իր տեսիլքի հակառա-կորդներուն կողմէ։ գէթ հայ իրականութեան մէջ Արփիարեան եղաւ մեզի ծանօթ այդ անգուգական պոհը...։ Արփիարի կենսագիրները՝ որոշ նկատումներով, խուսափած և ար դ մ կ տարուած են եր մ հափոր-ձները մանրամասն նշելէ· արտեզ, ոսկին եզած նիհիլոգին չգագ-րուիան կը ներկայացնենք երեք ահափորձերուն ամփոփումը՝ քաղուած ժամանակակիցներու յուշերէն, եւ անձնական մեկնած բարձա-կուռքի մը մանրամասնութիւնը՝ հազորդուած իր իսկ կողմէ։

Ա. ՄԱՀԱՓՈՐՁ

տարբերուած է առաջին մահափորձին եւ անոր պատճառներուն մասին, Ան կը գրէ. «1895 Դեկտեմբեր 2: Երկուշաբթի իրիկունն էր, երբ Արփիար Արփիարեան, որ Բանկալթիի Ս. Յակոբի կայուածներէն մէկուն մէջ կը բնակէր իր եղբօր Տիգրան Արփիարեանի հետ, ուշ ատեն, բնակարանը գացած միջոցին, Թագսիմի պարտէզին դէմ՝ դաշունահար վիրաւորուեցաւ դաշնակցականի մը կողմէ:

Արփիար, հակառակ իր ստացած ծանր վէրքերուն, կրցած էր տակաւին ճիչեւ տալ հասնիլ եւ փողոցին դուռը բաղխել: Բայց երբ դուռը բացած էին՝ արիւնլուայ գետին տապալած էր, ինքզինքը կորսնցուցած:

Տօքթոր Զօհրապ, որ մօտերը կը բնակէր, իսկոյն կանչուած էր եւ նախնական դարմանները տուած:

Այս մահափորձը աննակնկալ մը չէր ո՛չ իրեն եւ ո՛չ ալ մեզի համար: Ամիսներէ ի վեր Դաշնակցութիւնը մութին մէջ, ընդհանրապէս Հայրճիկի եւ մասնաւորաբար Արփիարեանի դէմ կը գործէր:

«Արփիարին սեւացրէ՛ք» հրահանգը նկած էր արդէն եւ խղճի մտօք - եթէ կարելի է այս բացատրութիւնը գործածել հոս - կը գործադրուէր: Դաշնակցականները բնաւ բեռան լայր կը տարածէին թէ Արփիար մատնիչ է, թէ Նազըմ փաշայի մարդն է, թէ ամէն գիշեր աւետ հետ կը ճաչէ, եւն.»[4]:

ՄԻՋԱՆԿԵԱԼ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ան յարձակումի մասին կը պատմէ ինք՝ Արփիար, Փարիզէն Լոնտոն՝ Հնչակեան կուսակցութեան գեղչոնական վարչութեան ուղարկած 18 Մարտ 1897 թուակիր նամակին մէջ. «Դիշերը հայոց վրայ *conference* կար: Գացի: երբ լմնցաւ դուրս նետեցի, բանը երկու բարեկամի հետ կը խօսէի, յանկարծ կոնակէս բռունցքի հարուած մը զգացի իջաւ. կը փախչէր, վազեցի ետեւէն ու գաւազանիս միջոցաւը դաս մը տուի, այնքան ուժգին զարկի գլխուն որ հատկենկ գաւազանս կոտրեցաւ: Ուրիշներ ալ վրայ հասան...: Խօսայող չկար: Ոտնիկաւորութիւնը վրայ հասաւ եւ առաջ ճանիկ փրկեց այդ ողորմելին:

Այստեղ գտնուող դաշնակցականները կը պահեն զինքը. զգետս չիներ եմ, ու ամէն տեսակ պէտքերը կը հոգան»[5]:

Բ. ՄԱՀԱՓՈՐՁ

Փարիզի այս միջադեպէն քանի մը տարի ետք, այս անգամ Վենետիկի մէջ, 1903 Փետրուար 22ի իրիկունը, կատարուեցաւ մը անցած

տանեն, Արփիարեան մահափորձի կ՚ենթարկուի՝ ատրճանակի երեք հարուածով...։

Մակայն այս անգամ մահափորձը ունէր այլ դերձակապատճառ...։

Արփիար չատ լաւ գիտէ՝ որ Վահէին[8] գործն է այս։ Քեռապաչին Օահան գինք կը տեղեկացնէ՝ քէչ «զուշակութիւնդ ճիշդ է. իր գործն է եղեր բեզի դէմ եղած սպանութեան փորձը։ Գահիրէի մէջ որոշեր են, Առոմ Ապաճեանի տունը. ճարտօ ալ Գահիրէէն գտեր դրկեր են»։

Այս մահափորձին մասին մանրամասնութիւններ ի չատ կու գան 1922ի աշնան իրիկուն մը, երբ Պուքրէշի Մոյիլոս պողոտային վրայ գտնուող գարեջրատուներէն մէկուն մէջ, Մխիթարեան Միաբանութենէն՝ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոյուրեան կը հանդիպի անեանօքի մը, որ կը պատմէ հետեւեալը։

«1907-ին էր[9], լաւ կը յիշեմ, Ընտղեանց կամ Վարդանանց տօնին օրը, երբ կատարուեցաւ մահափորձը Արփիարի դէմ։

- Ես այն առեն հոն էի, ո՛րքան երիտասարդ, ո՛րքան տաքարիւն...Երբ Արփիարը գետին իյնայ, մութին մէջ էր...կը դիտէի...ամէն աննիւթ իտալացիներ հոն կը վազէին, մինչ Արփիար, ուշաթափ փրուած էր սալայատակին...օտարները շրջապատեցին, հետզհետէ գալարուող հայը, որ չէր մեռած...Աննաւօթները կը մեղքնային հէգ մարդուն վրայ, իսկ ես իմ անկիւնէս կ՚անիծէի բախտը որ գնդակը իր նպատակին չէր հասած...

- Ինչե՞ր կ՚ըսէք, պարոն, եղաւ պատասխանս, դուք այդքան չարամիտ մէկը չէք երեւիր...

- Ան առեն այդպէս էր։ Խեղդ, անմիտ, խաբուած երիտասարդ մը որ կը հաւատար իրեն ըսուածներուն...

- Յետո՞յ, շատ մնացի՞ք Վենետիկ։

- Նոյն գիշերն իսկ արդէն շոգենաւ մտայ։ Անցագիրս գրպանս էր, վիզա եղած։ Իմ «գործս» վերջացած էր, առելի ճիշդը, ձախողած...»[9]։

Այդ վայրկեանին Հայր Պոյուրեան անեանօքին կը պատմէ մահափորձէն ետք խուճապը մը վարդապետանոցում։ Հետ Արփիարի տուած իր արձակութիւնը։ «...Իտր քունով աչքերս էր մահճակալին մէջ, բերնացիչի ազդեցութեան տակ։ Քովը գրուխաս մայրապետ մը կը հսկէր։ Վերը մահացու չէր բարեխնամարար, եւ ի դիբախտութիւն գինք սպաննել ուզողներուն։

Սպասեցի որ արթննայ։

Կէս ժամ ետք արթնցաւ, ու ժպիտ մը գծագրուեցաւ դէմքին վրայ։

Անցած ըլլայ Պր. Արփիար: Երա՞զ է թէ իրականութիւն: Ո՞ր գիմովին հարուածը քեզ հոս բերաւ:

- Նորավէպդ տպեցի՞ր. գէշ չէ, տպէ...

- Չգէ՛ հիմա հիմ վիպակները, այս նորավէպին ճայիններ, ի՞նչ կը նշանակէ այս դէպքը:

- Ջիս սպաննել ուզեցիք, բայց չյաջողեցաւ. ուրիշ ոչինչ: Գիտէի արդէն: Իննի գրած էիմ Եգիպտոսէն, բայց լուրջի չէի առած եւ գրեթէ մոռցած էի:

- Ժամը քանիի՞ն պատահեցաւ:

- Տասնին, երբ տուն կ՛երթայի, հրացանի հարուածի մը ձայնը լսեցի հաստ մըն ալ ետեւէն, չորս կողմս նայեցայ, ոչ ոք կար: Քիչ մը առաջ գացի, զգացի որ վիզիս բրտինքը կը վազէ: Ջրտինքս սրբեցի, եւ փողոցի լամբին տակ բաշկինակիս նայեցայ, ու տեսայ որ արիւն է եղեր... խեղճ մոլորածի մը քաջագործութիւնը...

Արփիար առողջացաւ, տակաւին ապրեցաւ ու ինքն իր ոտքով գնաց իր գերեզմանը, Գահիրէ, որ վերջապէս կուսակցականներէ բռնադրուած մահացու գնդակը հասաւ իրեն:

Հայը սպաննեց Արփիար եւ Հայը արձան մը կանգնեց անոր հոգեկոչտին վրայ ...»[10],

Շատ երկար լռութենէ ետք, Անժանօթը կ՛եզրակացնէ.

«- Վարդապե՛տ շատ ուրախ եմ որ Արփիարը քեզի անձամբ ծանօթ եղած է. կրկին ուրախ ու երջանիկ եմ որ հիւանդանոց այցելած էք եւ աչուչտ հոգացած: Անհունօրէն երջանիկ եմ որ յիմար խելքս նկատ գնդակովս չընեաւ այդ մեծ մարդը: Ես այն ատեն մոլորած էի, չէի գիտեր: Կեցցէ՛ Արփիարը ...»[11],

Գ. ՄԱՀՄԱՓՈՐՁ

Արփիարեանի դէմ կատարուած վերջին ոճիրը՝ հարցէն տարբեներէ ի վեր քցուած եւ ամիսներէ ի վեր պատրաստուած էր «Ընկ. վոհմակին» կամ «դրամաշորթի խմբակին» կողմէ, գործադրուելու Համար 1908 Փետրուարի 12ին, Քորնէյլիոյի գիշերը, ժամը 9ի առնելերը, Գահիրէի ապետական մէկ թաղին մէջ. Երբա էլ-Մահախ, ուր կը բնակէր առ Վահան Քէթէհան՝ որ Արփիարի անկեանք մարմինը տեսած է Ապտինի ատենականատան բակը, անոր տպաւորութիւնէն Հարիւր երկու ժամ ետք, կը յայտնէ՝ թէ «Ոճրագործի խմբակին առաջին չտեսանակութիւնը չէ ան...»[12].

ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ՀԱՆԴԷՍԸ

Արփիարեանի մոնրիմներուն դիմումով, ու. Եպիսկոպոսի Առաջնորդ Հօր՝ Մկրտիչ եպս. Աղաւնունիի, եւ Գաւառական ժողովի Ատենապետ Պարոն Նուպարի տնօրինութեամբ՝ որոշուած է ապագային յուղարկաւորութեամբ յարգել անոր քիչատակը։

Ուշրոթի իրիկուան դէմ, Գահիրէէն ամէն քարէ սուտար բազմութիւն մը՝ չուրջ 2000 հոգի, ժողովական, մտաւորական, պաշտօնատար թէ վաճառական, բժիշկ թէ փաստաբան, արհեստաւոր գաւակարգը՝ առանց բացառութեան գացած է Պէյն-էլ-Մուրէնի ճակոճքին, խառնուելով բազմութիւնն յառաջացնելով։

Բազմաթիւ ծաղկեպսակներու պռնաւոտ պարտէզի մը մէջտեղ, քաւչապարդ մահարեմին վրայ՝ մեռոպեաց գագաթին մէջ, Հանգչած է ինչ որ Արփիարեանը եղած է...։

Մոնրիմներու մէջտեղ, գասին մէջ իրրեւ սգակիր կեցած է իր եղբօրորդին՝ Փիլիպ Արփիարեանը, վիշտէ քոչուն մը նման...։

Դալն ու Հանդիսաւոր մեռելական արարողութենէն ետք, բեմ բարձրացած է Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի եւ գգացումով լի դամբանական մը խօսած։ Դամբանականներ արտասանած են նաեւ Վահան Մարգիսեան եւ Քէքէեան, որոնց տխուր պերճախօսութիւնը՝ գրական արտարգիութեամբ արտասուագին, խորապէս յուզած է ներկաները։ Կարդացուած է նաեւ Քրիքիսէն՝ Մշոյճի ցնցող Հեռագիրը։

Յուղարկաւորները, քաղաքը անցած է Մուսքիէն, Ամասպա-էլ-Քասրէէն եւ Քդիսասան պողոտաէն։ Յուղարկաւորները առջեւէն քալած են՝ Առաջնորդը, Պարոն Փաշա Նուպար, Փիլիպ Արփիարեան, Արփիարեի մոնրիմները եւ գրագէտներ՝ իրրեւ սգակիր։ Քաղաքը կանգ առած է Օփերայի հրապարակը՝ ուրկէ սկսած է կառքերու անհատոնում շարանը։

Մարմինին գերեզմանատան առջեւ՝ դագաղը վար առնուած է կառքէն եւ ուսամբարձ տարուած մինչեւ մատուռ, ուր մեռելական ազգքնորհ եղբ. դաբժեալ ուսերու վրայ բարձրացուցած տարած են անոր վերջին հանգրուանին սեմին վրայ[3]։

ՁԻԵԴ ԵՒ ԱՆՁԻԵԴ ԲԱՆԵՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Միքայէլ Վարանդեան հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Արփիարեանի դիմանկարը՝ «Պատանեկութենէ յետոյ ալ» ինք «Վերակացուներու» հնչակեանութեան պատգամին յայտնուեցաւ Արփիար Արփիարեան, որ արդէն իսկ վարկաբեկուած էր 1890-ի իր ծանօթ «Մեծ»

ճող[14]: Իր շուրջ յարուցուած ամբաստանութիւններով ու վէճերով ևս ամբողջ տարիներ զբաղեցուց հնչակեաններ եւ Դաշնակցութիւնը...:

Մարզուած գրչի տէր, մեծատաղանդ աւծակազիր եւ հրապարակագիր՝ Արփիար Արփիարեան, տարաբախտաբար, պոլսական վատթարագոյն տիպի գրողներէն էր, անսկզբունք, աննկարագիր, միանգամայն անպէտք քաղաքական կուսակցութիւն մը վարելու համար եւ շատ չանցած, կնքեց իր մահկանացուն, եղերական ձեւով, իր իսկ ընկերներու գնդակներուն տակ...»[15]:

Յարիներ ետք, բանաստեղծ Արամ Երկաթի՝ իր «պատանեկան յուշերուն վրայ յենլով, Ժուռաւոյեի մէջ նկարագրած է «մեծ գրագէտին մահը, աւերը աճչուն դէմքին պատկերը, աւեր բաղումը...:

...Ծանաձոռանը երբ աւեր դէմքին գիծերը պատ մը խաւճգարած, սահմռկեցուցած էր, տեղի տուաւ յետոյ աչեռուն աղջորը ժպիտի մը, որ դագաղին բացուելուն պէս՝ յառեցաւ մեզի, աղամաճղի ճման կաթծր եւ չուչաճի ճման քնքոյշ:

...Ու այդ մեռելին դէմքը կարծես ոչ մէկ գիծով կ'արտայայտէր ցաւը, որ զգացած էր վերջին պահուն: ...Մեռելին դէմքը պահած էր տարօրինակ ժպիտ մը: Թերեւս այսպէս կ'ըլլայ ժպիտը երկարատեւ չարչարանքէ վերջ մահացած տուրքերուն: Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր այդ տարօրինակ ժպիտը: Հասկցող մը կա՞ր արդեօք: Չէին ըմբռներ մանաւանդ աւեռը, որ դեռ աւէծք կը կարդային ոճրագործին դէմ: Երբէ մէկը իր հոգիին մէջ զգար այդ աղամաճղին լուսաշող սլաքը, այդ չուչաճին երկնաթոյր ծաղկումը, անշուշտ պիտի ըմդմիջէր դամբանախօսները պռռալով աւեռց երեսին.

Չէ՞ք տեսներ որ մեռելը կը ժպտի, ուրեմն ինչու դեռ կը շարունակէք ձեր կոկորդիլոսի արցունքները»[16]:

Վրթիարեանի գէմ եղած ամբաստանութիւններու մասին վճռական խօսքը պատմութեան քովով, Հաքոբեանի համբագրագիտ մինաս Թէօլեան կը գրէ. «12 Փետրուարի 1908ին, մինչ նպարավաճառի մը խանութէն դուրս կ'ելլէր առօրեայ իր գնումը կատարելէ ետք, Գահիրէի մէջ, իր երբեմնի գաղափարակից ընկերներուն կողմէ ահաբեկումի ենթարկուեցաւ ու եղերականօրէն կեանքի իր գիրքը փակեց հայ հրապարակագրային, հանրային եւ գրական անդաստաններուն վրայ արդիւնաչատ վաստակով յայտնի մեր մշակներէն Արթիար Արթիարեան՝ «Հայրենիք Ժամագրի յեղափոխական» հեղինակը. Վերակազմեալ Հնչակեաններու յառաջապահ բարեշրջականը, Իրաւպաշտ գրակա-

նութեան դրօշակիրն ու «Լուսաբեր»ի հիմնադիր գաղափարաբոյն խմբագիրը:

Մղուած ենք միանալու անոնց՝ որոնք ցաւանան կը դարձնեն աւերը գաղափարապաշտութիւնը ու հայրենասիրութիւնը, որուն հաւատալու պատճառներ կու տան մեզի իր գրականութիւնն ու հրապարակագրութիւնը, անշահախնդիր մարդու ալ դիմագիծը: Արդարեւ, Արփիարեան - ըստ յաւատեղեակներու - արհամարհած է միշտ նիւթական դիրքերն ու նիւթապաշտական ծարաւները, մերժած է ոսկիին վայրը եւ այդ փառքով սոսքացող ազնուաշուքներու սակարկութեան փորձերը, «օրհնեալ գերդաստան»ներու փառասիրական տենչերը... Եղած է պարզ մարդ մը, պարզուկ գրագէտ մը, պաճիր-հացի մարդ մը՝ իր արժանապատուութիւնը բարձր պահելու համար նիթին հեղինակութենէն...»[17]:

ՀԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հրատարակագիր եւ գրաքննադատ Գուրգէն Մխիթարեան՝ փուքիւտուքեամբ ուժանապրած է Արփիարեանի խմբագրութեան օրերուն Լուսաբերի գրաչարներէն Ափոպլարի վկայութիւններէն՝ խոսմարդոյ Արփիարեանի մասին.

« - Չենք կրնար բացատրել թէ ո՞րկէ հաւաքուած էր այնքան ուժ, այնքան հպարտութիւն, այս պզտիկ, այս տէրտիչի կերպարանքով մարդուն մէջ, որուն միակ զէնքը իր գրիչն էր, հառաւ եւ կծու խայթոցով:

- Պարզ մարդ մըն էր իր յարաբերութիւններուն մէջ եւ իր հագուստովն ու կապուստովը:

- Նկարագրով չատ անկախ մարդ էր, հպարտ եւ ուղղամիտ: Աճօթի կը մնար բայց երբեք դիրք ու պաշտօն ապահովելու չէր մտածեր: Կ'ըսէր իր կարծիքը առանց վարանումի, ուղղակի, ճակատին, ինչպէս կը գրէր, սուր ու խայթող:

...«Լուսաբեր»ի խմբագիր նշան:

Այն ատեն «Լուսաբեր» փաշայական (Պօղոս Նուպարի կուսակից) օրկան մըն էր եւ կը գտնուէր Տոքթ. Քէչէճեանի, [Նազարէթ] Տաղաւարեանի եւ վարժարանի տնօրէն Քիւրքճեանի վարչութեան ձեռքը: Արփիար առանձնից խմբագրապետութիւնը ամսական 4 ոսկիով եւ սովորականին պէս անկախ ուղղութեամբ:

Տպարանը Շարա Մահմուտ Ալիի նկուղի մը մէջ էր, մութ եւ խոնաւ, պատերէն ջուր կը կաթկթէր, Արփիար մեր ճօտը նստած, լռիկ կ'աշխատէր:

Այդ տարին (1906), Ռ[ուբէն] Որբերեան իր «Ծիածանները», անուն քերթուածներուն հատորը հրատարակած էր Ճիպուտիի մեծահարուստներէն Մ. Գէորգոֆի ծախքով, անոր նուիրուած եւ ի նպաստ Բարեգործական Միութեան, որուն քարտուղարն էր Տքթր. Տաղտարեան:

Առաւօտ մը կանուխ Վարչութենէն Տաղտարեան, Քէչէճեան եւ Աճտոնիկեան տպարան եկան Արփիարը տեսնելու, հոն չէր, երբ հարցուցին մեզի:

- Հիմակ կու գայ ըսինք մենք, այս անակնկալ այցելութենէն քիչ մը զարմացած:

Երբ եկաւ, Տաղտարեանը խօսելով ըսաւ.

- Պապա Արփիար, քեզի հետ տեսնուիլ կ'ուզենք:

- Ինծի՞ հետ, ըսաւ ան, ապշահար ձայնով, որովհետեւ չէր ուզեր անոնց հետ խօսիլ:

Գլխարկը ճեղքը նստաւ աթոռի մը վրայ:

Տաղտարեան խնդրեց որ գրախօսական մը գրուի «Ծիածանները»-ու մասին եւ այդ առթիւ սակայն քանի մը փաղաքշական խօսքեր ըսուին փաչային ներկայիս: Միայն թէ, աւելցուց ան, ձայէ որ «Վանեմ.» բառը գործածես, խմբագրականներուդ մէջ ալ չես գործածեր կոր. չե՞ս գիտեր թէ փաչան անգութական մարդ է եւ մեղք ունի «Վանեմ.» բառը չգործածելը:

- Այդ գրախօսականին տակը ի՞նչ պիտի դրուի, Ա. Ա., այնպէս չէ՞, պատասխանեց ան, որեմն «Վանեմ.» բառը չի գործածուիր:

Տաղտարեան բարկացած եւ ձայնը փոխելով ըսաւ խստօրէն.

- Բայց գիտե՞ս թէ դուն մեր վարձուորն ես:

Այս խօսքին վրայ Արփիար, յանկարծակի ապտակ մը ուտելու պէս, սկսաւ դողդողալ զայրոյթէն եւ գունաթափ՝ անոր դառնալով ըսաւ.

- Ի՞նչ ըսիր, ի՞նչ ըսիր, վարձուո՞ր, ես ձեր վարձուո՞րը, է՛հ, է՛հ ...

Տաղտարեան քանի մը բառեր ծամծմեց եւ դարձանել ուզեց իր սխալը, ըսելով թէ՝ «այսինքն մեզի կապուած ես ըսել կ'ուզեմ» եւ նման խօսքեր փնտռեց ...

Արփիարեան այնքան վրդոված էր եւ այնքան վիրաւորուած, որ այլեւս առանց լսելու խօսքերը շարունակեց.

- Օ՜, ինծի Գրիգոր Արծրունիի պէս մէկը որ 14-15 բոպլի կը դրկէր ամէն մէկ յօդուածիս, «վարձք» բառը չի գործածեր, դուն ինչպէս բեթաճղ կ'առնես այդ խօսքերը: Տեա՛ս, քեզի կ'ըսեմ որ քու հառնուդ կը պակսի միայն, հառնուդ ...

Տաղաւարեան զգաց, որ սայթաքած էր չատ գէշ կերպով. եւ ինքզինք զսպելով, ըսաւ.- Ինչ որ է, քեզի շատ ծանր կը նստեցնէինք, բայց պապայի տեղ դրած ըլլալնուս համար կը ներենք:

Հետեւեալ օրը սակայն, պաշտօնէն հեռացուցին:

Արփիարեան, անվրդով, ամբողջ երկու ամիս պզտիկ սրճարանի մը մէջ չարունակ յօդուած գրեց, առանց երաւարակելու. «Լուսաբեր» Շոգիկեանի եւ Քիւրքճեանի ձեռքը մնաց եւ հետզհետէ իմկաւ:

Վարչութիւնը հարկադրուեցաւ նորէն Արփիարեանի դիմել, որ ելլաւ այս անգամ 8 ոսկի ամսականով եւ պայմանով որ բոլորովին ազատ ըլլայ ու չգործածէ «Վանեմ.» բառը:

Մենք շատ ուրախ էինք անոր ճանապարհը այս կերպ վերադարձնելը:

...Այս միջոցներուն էր որ «Ազատ Թեմ» թերթը կը երաւարակուի Արզուեանի եւ Լ[եռն] Լարենցի[18] խմբագրութեամբ: Առանք ամէն միջոցի դիմեցինք վարկաբեկելու եւ հալածելու համար զայն:

Անգամ մը երբ Արփիարեան սրճարանը նստեր կը գրէ եղեր,- ասիկա իրեն պատմեց մեզի,- Լարենց ներս կը մտնէ, կը մօտենայ Արփիարեանի, ու հայհոյելով, «Ինչ ձորէն մեզի դէմ կը գրես կոր» ըսելով ապտակ մը կ'իջեցնէ: Արփիարեան որ չէր ճանչնար Լարենցը անոր ով ըլլալը կ'ուզէ հասկնալ. Լարենց երբ իր անունը կու տայ, Արփիարեան սաստիկ զրգռուած կ'ըսէ.

- Ծօ, արիկայ, քեզի գրչիս ծայրովը պիտի սպաննեմ:

Հետեւեալ օրը անգլիացի ոստիկանապետը եկաւ, որուն հաղորդուած էր այս դէպքը Վարչութեան կողմէ, եկաւ եւ պնդեց որ տայ անունը թէ ո՛վ էր յարձակողը, ձերբակալելու համար: Արփիար մերժեց ու եւէ բացատրութիւն. միայն կտրուկ ըսաւ.

- Չէ փաշա, ես պիտի սպաննեմ զայն գրչիս ծայրովը, ես ...»[19]:

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ան իր ամբողջական գործունէու Համար վիրաւորուեց եւ մեր մեծապոյն հրապարակագիրն ինչպէս նաեւ ամասւոր գործունէութեան բոլոր երեւոյթներուն մէջ avant guardeի մարդն[20] *Արփիարեանի դիմաստուերը, առորեւ կը հրաւարակենք հայ ազատագրական չարժման պատմութեան՝ ժթ.-ի. գարերու դէմքերէն՝ Միհրան Տամատեանի յուշագրութեան վերլուծանոր Տամատեանի քոզած ձեռագիրներուն մէջ գտած նոր էջեր, ուր կան չատ կարեւոր տեղեկութիւններ Արփիարեանի մասին:*

Տամատեանի գրական քոզօնը՝ ասկէ ետիզ քառատուն տարի առաջ, ամփոփուած գտանք երկու մեծ մեծութեամբ ճամպրուկներու մէջ,

բառական խառնակ վիճակով, նկատելով որ ժամանակի ընթացքին՝ կուսակցական հետաքրքիր ընկերներ փնտռուք կատարած էին այնտեղ...։

Իր աշխին՝ սկսին Զարուհիի բարեհաճ թոյլտուքեամբ՝ առաջին աչքնեւուքեանս տեսքայ հազիւ տեսանելի պուտքեամբ մատիտագիր ձեռագիր մը՝ 21,5x27,5 սմ. մեծուքեամբ, չթուագրուած եթէ դեղնորակ քերթերու վրայ գրուած, որուն վրայ՝ առաջին անմիջական պրուքենէն հետք, Տամատեան 38 տրրագրուքիւն եւ բաւերում կատարած է։

Տամատեանի ձեռագիրը. ինչպէս նաեւ կատարուած մէջբերումները կը ներկայացնենք նոքնուքեամբ, առանց ուղղագրական, կէտադրական կամ այլ փոփոխուքիւններու, միայն երբեմն [] ով բաւերումներ կատարելով։

Իր յուշագրուքեան մէջ, Տամատեան անհրաժեշտ նկատելով չեչոիլ անցեալի տիրական դէմքի մը եւ բարակից դէմքերու մասին անդրադառնալու չարժառիքը, եզրակացուցած է, թէ՝ «Արփիարի մասին այս չափազանց երկար ... գրութիւնս՝ իմ կարծիքով կարեւոր էր իբրեւ ներածութիւն եւ բանալի ծառայելու համար այս պատմութեան մէջ յիշատակուելիք այն անձերուն որոնց մէջ դէր ունեցած էր անիկա»

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Արփիար Արփիարեան՝ որուն վրայ թէր ու դէմ խիստ շատ խօսուած է թէ՝ նախայեղափոխական շրջանին եւ թէ՝ ամբողջ յեղափոխական շրջանին՝ միշտ իր եղերական մահը, եւ անկէ ալ վերջ, քիչերուն այնչափ ծանօթ եղած է որչափ իմծի եւ ան՝ այնպիսի տարօրինակ, արտակերպ եւ առեղծուածային անձ մը եղած է որ՝ քիչեր կրցած են թափանցել իր բուն էութեան [խորքը], ասով կը բացատրուի այն երեւոյթը որ, - կուսակցական կիրքն ու առնչութիւնն ալ խառնուելով գործին մէջ, - ան շատերու աչքին եղած է աննման եւ աներեսակ հասարակական գործիչ մը, եւ ոչնչեան շատերու աչքին՝ հասարակ էնթրիկան մը[21], դաւաճան մը, մատնիչ մը, մարմնացեալ սատանայ մը: Մինչ սատանայացնողները շատ սխալած են, բայց չարաչար սխալած են գինք անարգութեան սիւնին գամողները:

Արփիար, Վանեցիկի Մուրատ-Հռափայէլեան վարժարանի աշակերտ եւ Ալիշանի ծեռնասուն[22], որ իրեն ծածկանուն ընտրած էր «Յուշիկք Հայրենեաց Հայոցի «Հայկակը»[23], որ 1876-80 թուականներուն Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող ազգային ոգեւորութեան շարժիչ ուժերէն մին ե-

դած է, որ եղած է միմ Արտաշատեան Ընկերութեան[24] (վերջէն բաղկացուցիչ մաս Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց[25]), հիմնադիրներէն եւ ամէնէն եռանդուն աշխատաւորներէն, ախոյեան հայ ազգի դատանական հատուածներուն միջեւ աճխտրական սերտ գործակցութեան, ժամանակակից հրապարակագրութեան մէջ ազատական շունչ մը մտցնողներէն առաջինը[26], ճաեւ առաջինը տաճկահայ եւ ռուսահայ մտաւորականութեանց միջեւ յարաբերութեան կապ հաստատողներուն, Դրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին երկար տարիներու աշխատակցութեամբ՝ վերոյիշեալ Հայկակ ծածկանունով[27], Ազգային Ժողովին մէջ պայքարող ճախակողմեանը որ Նուրեան Էֆէնտին[28] ապտակեց[29], պայքարող խմբագիրը Մասիսի, Արեւելքի եւ հիմնադիրը ժողովրդականէր *Հայրենիքին*[30], հեղինակը այդ թերթերուն համով-հոտով «Օրուան Կեանք»երուն [31] եւ «Հողվրտիք»ներուն[32], հեղինակը վերջապէս «Կարմիր Ժամուց»ին[33], *դատաճան* մը, *մատնիչ* մը չէր եւ չէր կրնար ըլլալ:

Իր համբաւաւոր «ծարեցաբննութիւնը» որ իրրեւ իր մատնչութեան փաստ, ժամանակով հրատարակուեցաւ «Դրօշակի»ի մէջ[34], կեղծ տոքիւման մըն էր[35], զոր մատնիչ Քիւրքիւճիէֆ[36] ինք դարբնած ու ծախած էր դաշնակցութեան, որուն ինք հատուցով կամ չհատուցով այդ տօքիւմանին հարազատութեանը, զայն գործածեցին իրրեւ զէնք Արփիարին դէմ: Քիւրքիւճիէֆ մարդ մըն էր[37] որ իր գնդիս կեանքին պէտք եղած դրամը հայթայթելու համար ամէն միջոց մերելի կը գտնէր: Սկսաւ իրրեւ յեղափոխական, Կ. Պոլսէն փախաւ իրրեւ յեղափոխական, Պուլկարիոյ մէջ ազատաշունչ թերթ[38] եւ գրքոյկներ[39] հրատարակեց առեն մը, մասնակցեցաւ առաջին անգամ Տիւնամիթներու պատրաստութեան գործին[40] զոր յետոյ ինք մատնեց եւ յետոյ իրրեւ թուրք կառավարութեան լրտես Կ. Պոլիս նկատ ու շատ անձեր հայեր մատնեց. բայց իր արծաթասիրութեամբը ամէն բան ընելու ընդունակ ըլլալով՝ միեւնոյն ժամանակ Անգլիական) դեսպանատան կը հաղորդէր թուրք կառավարութեան գաղտնիքները եւ, ո՛վ հեգնութիւն, դրամի սիրոն, շատ մը հայ բանտարկեալներ ալ ազատած է: Այս այնչափ ճիշտ է, որ երբ Քիւրքիւճիէֆ սպանուեցաւ ահաբեկիչի գնդակով[41], Անգլիական) դեսպանը յայտնած էր թէ Հայերը ի՞նչպէս իրենց դատին բարեկամ եղող անձեր մահապատիժի կ՚ենթարկեն: Դեսպանին այս խօսքը

պատմած էր Չայեան Իվիաս էֆէնտիին[42] Խարբախեանեան Ներսէս եպիսկոպոսին[43] եւ այս վերջինը պատմեց ինծի:

Արփիարի «մատնչութեան» այս կնոջ տօքիմանը Թիւրիմճիէֆէն ստացողները եւ անոր դէմ օգտագործողները եղան... [Յովհաննէս] Իւստֆեան[44], Մելքոն Կիւրճեան (Հրանդ)[45] եւ Աւետիք Լալայեանց[46]: Ասոնք Արփիարի հետ գաղտնի յարաբերութիւններ ունեցած էին[47] 1894 թուականին եւ խիստ հատաւօրէն Արփիար եւ [Յովհաննէս] Շահնազար[48] որոշ աստիճան համակրութիւն ցոյց տուած ըլլային դէպի դաշնակցութիւնը՝ որուն Կ. Պոլսոյ հիմնադիրներն էին յիշեալները: Բայց երբ օր մը դաշնակցականները սպառնագրով[49] պահանջեցին Պոլսոյ հայ թերթերէն չհրատարակել թուրք կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնները («Շնորհիւ Վեհ. Սուլթանին՝ Կարնոյ, Վանայ... եւն., վիպաէրներուն մէջ անդորրութիւնը կատարեալ է - *առաջիւ պէտքէմայ տզյո*»), - պահանջ մը որուն համակերպութիւնը պիտի յանգէր բոլոր հայ թերթերուն դադարումին, - Արփիար առաջինը եղաւ այդ անգործադրելի պահանջին դէմ ծառացող եւ անվրդով հրատարակեց պետական պաշտօնական յայտարարութիւնը, մինչ ուրիշ հայ թերթեր՝ սպառնալիքին սարսափէն շուարած՝ ոմանք մեքենայի խանգարում, ոմանք տօն պատրուակելով օր մը չհրատարակեցին իրենց թերթերը, եւ յաջորդ օրը բաջալերուած Արփիարի բոնած դիրքէն՝ հետեւեցան անոր օրինակին[50]: Դաշնակցութեան պատգամը արհամարհուած էր. այն օրէն վճռուած էր Արփիարի դէմ տեսորը մեազեալը՝ «հարցաքննութեան պատճէն»[51] եւ այդ տեսորին իբրեւ պատճառանք ծառայելու համար էր որ պատրաստուեցաւ[52]:

Արփիարի դէմ իբրեւ գէնք գործածուող երկրորդ տօքիմանը իր համբաւաւոր *մեղայագիրն* է: Այս մեղայագիրը ի հարկէ չի կրնար պաշտպանուիլ, բայց երկու մեղմացուցիչ պարագաներ կան. առաջինը այն է որ, մինչ բոլոր միւս բանտարկեալները իրմէ առաջ ազատ արձակուեցան, իրեն՝ բանտէն արձակուելուն իբր պայման *պատասխանատուած* էր այդպիսի գրութիւն մը որ, սակայն ուրիշին վճռաւ մը չէր տար, այլ ինքզինք միայն կը ստորագնէր: Երկրորդ մեղմացուցիչ պարագան կը հասկցնան անոնք միայն որոնք Արփիարի հոգեբանութիւնը ծանէն ճանչցած են: Արփիար երբ ինքզինք պարտաւորուած զգար իր համոզումին հակառակ բան մը գրելու, այդ գրութեան մէջ կը դնէր այնպիսի ծայրայեղ չափազանցութիւններ եւ այնպիսի բացառիկ շեշտ մը՝ որոնք անոր կու տային գրեթէ զաւեշտական կամ երգիծարանական բնոյթ: Արփիար կը կարծէր այդ կերպով զինք բռնադատողին քթին խնդալ:

Արփիար այնքան վստահ էր ազգին մէջ իր կատարած դերին վրայ, որ կարեւորութիւն չէր տար գրածներուն եւ կը հաւատար որ ուրիշներն ալ կարեւորութիւն պիտի չընծայէին անոնց:

Օրինակով մը բացատրեմ:

Ամէն տարի գահակալութեան տարեդարձին[33], մայրաքաղաքի ամէն ազգի թերթերը ստիպուած էին գովասանքներ հիւսել Սուլթանին: Արփիարի գովասանքները իրենց չափազանցութեամբը ամէնքը կը գերազանցէին եւ ամէնուն խնդուք կը պատճառէին, եւ ինք էր առաջին խնդացողը: Օրինակ «Ճնորհիւ վեհ. Սուլթանին, չոգեկառքերը երկրին մէկ ծայրէն միսը կը սուրան, երկրին մէջ ճարտարարուեստը, արուեստները, վաճառականութիւնը աննախընթաց կերպով կը ծաղկին, հանրային կրթութիւնը այն աստիճան զարգացած է որ անգրագէտ մարդ չէ մնացած լայնածաւալ կայսրութեան մէջ. բոլոր ժողովուրդները անսահմանօրէն երջանիկ՝ միաբերան կ'աղօթեն վեհ. Սուլթանին արեւշատութեանը համար եւ կը մաղթեն որ ան *յաւիտեանս «անմահ մնայ»* իր կայսերական գահուն վրայ»:

Իր այսպիսի գրութիւնները կը նմանէին, օրինակի համար Սարգիս Միճաելեանի[34]: Դրօշակի մէջ՝ Սուլթանին գահակալութեան տարեդարձի մը առթիւ[35] հրատարակած երգիծաբանական այն հրաշալի գովերգութեան որ կը վերջանար «պիւլէր եաշա՛, ծօ Համիտ»[36], բացագանչութեամբ:

Իր թերեւստութեան մէկ քանի արտայայտութիւններուն եւ իրրեւ յեղափոխական իր մէկ քանի սխալներուն համար՝ զորօնք քառեց իր եղերական մահուամբը, իր գործը անտեսելը եւ իր յիշատակը աղաւաղելը մեծագոյն ապերախտութիւն մը պիտի ըլլար ազգին կողմէ:

Գանք իր նկարագրին ժխտական կողմերուն:

Արփիար անհանդարտ միտք մըն էր, երեւակայութիւնը սուր էր եւ մտածումները արագ: Կենդանի չարժանկար մըն էր իր միտքը...տակաւին չարժանկարը չհնարուած: Ինչ որ ուրիշները մեծ ճիգով եւ երկար ժամանակի մէջ կրնային յղանալ ու ծրագրել, ինք վայրկենապէս կը յղանար ու կը ճեւակերպէր: Ամէն առաւօտ, ազգային գործունէութեան կատարեալապէս մշակուած ու մանրամասնուած ծրագրով կ'արթննար, ծրագիր որուն գործադրութիւնը տարիներու աշխատանք կը պահանջէր, ու ինք զայն կը պարտադրէր հաւատարմի մը ջերմեռանդութեամբ, հոգ չէ՛ թէ այդ ծրագիրը իր երէկ յղացած նոյնքան մշակուած ու խնամուած մէկ ծրագրին տրամագծապէս հակառակը ըլլար, թէ մին ծայրայեղ պահպանողական ըլլար եւ միսն ծայրայեղ յեղափոխական: Հակասութիւնը երբ մատնանշէիր, ի՛նքն ալ կը խնդար,

բայց վերջին ծրագիրը իրրեւ յաւագոյն կը ջատագովէր, մինչեւ այն օրը որ նորագոյն ծրագիր մը յաջորդէր անոր: Ան սկզբունք չունէր, եւ երբ այս նկատմամբ զինք կը մեղադրէին, «իմ սկզբունքս սկզբունք չունենալն է», կ'ըսէր: Արփիարի մեծագոյն թերութիւնը իր յեղեղուկ նկարագրին մէջ կը կայանար: Իր հետ ամէնօրեայ չփման մէջ եղած ժամանակս, եղած են օրեր ալ որ, իր այլանդակ խօսքերէն դառնալով՝ իր հայրենասիրութեան վրայ, իր զգայուն սիրտ ունենալուն վրայ խակ կասկածած եմ. եւ անոնց յաջորդ օրը մանուկին յանձնած է համակ հայրենասիրութիւն բուրող այնպիսի սրտայոյզ եւ անվարանելիօրէն սրտառուխ «հաղվադիք» մը կամ «Օրհասի կեանք» մը, որ հիացած եւ ափ ի բերան մնացած եմ: Արփիարի այս յարատեւուխս նկարագիրը լաւ ուսումնասիրած էր Շահնազար, որ ինք ըլլալով հաստատ նկարագրի եւ սկզբունքի տէր անձ մը, Արփիարի յօրաւածները չէր հրատարակեր «Հայրենիքի» մէջ առանց զանոնք հակակշռէ անցընելու, եւ շատ անգամ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենար անոր հետ: Այս հակակշռին շնորհիւ էր որ Հայրենիք ունեցաւ միատեսակ ուղղութիւն մը եւ Արփիարի յօդուածները այնքան հաճոյքով կը կարդացուէին:

Արփիար սաստիկ վախկոտ մարդ էր՝ վտանգի հանդիպ. բայց իր գրութիւններուն մէջ՝ վերջին աստիճան համարձակ եւ յախուռն էր, առանց բնաւ վախնալու իր հակառակորդներէն. իր գաղափարներուն (թէեւ յարափոփոխ) քաջութիւնը ունէր: Ան պայքարը կը սիրէր, հակառակորդները որքան ալ բուռն յարձակումներ ընէին իր անձին դէմ, անոր հոգը չէր. կարծես ճոյնիսկ կ'ախորժէր ուրիշներու բննադատութեանց նշանակ դառնալէն: Ան կը տառապէր երբ ուրիշները կը դադրէին իր վրայ խօսելէ. այն առեն մէջտեղ քար մը, կոռախնձոր մը կը նետէր ու պատճառ կ'ըլլար որ հակառակորդները նորէն իրենց ջերմեռանդ իրեն դէմ:

Ան սակաւապէտ էր եւ ժուժկալ, արթնցութենէ ու կնասիրութենէ հեռու, բայց միանգամայն կիներու հանդէպ խիստ քաղաքավար ու մեծարող: Սկիզբներն, Պօլսոյ մէջ, լաւ կը հագուէր, միշտ սեւ զգեստ կը կրէր, բայց երթալով կոկիկութիւնը կորսնցուց, վերջին ժամանակները փճքի ըլլալու աստիճան[37]: Այս արտակեդրոն մարդը շատ անգամ խնճորով ու հացով կ'անցընէր իր օրը, ընդհանրապէս ուժան végétarien[38] ճաշարանները կերակուր կ'ուտէր, բայց օր մըն ալ յանկարծ խելքին կը փչէր ու կ'երթար ամենէն փառաւոր ազնուապետական ճաշարան մը կը ճաշէր, եւ որովհետեւ հակառակորդներ շատ ունէր, 'թաւական էր որ մէկ անգամ, զինք այդպիսի ճաշարան մը տեսած ըլլային, իսկոյն կը տարածայնուէր որ Արփիար չռայլ կեանք մը կ'ան-

ցրնէ...: Ան դրամն ալ չէր սիրեր. աղքատ ապրեցաւ ու աղքատ ալ մեռաւ:

Ան կասկածոտ ու ոխակալ էր. իր հակառակորդները հալածելու համար նոյնիսկ պատմութիւնը կը խեղաթիւրէր: «Կ. Պոլսոյ պահպանողական վարչութիւնները» յօդուածաշարքին[59] մէջ, իր հակառակորդ Նուրհան Յովհաննէս Էֆէնտիին[60] (Պէշիկթաշի գերեզմանատան խնդրին առթիւ[61]) տուած է խորամանկութեան այնպիսի չարաչուք դեր մը՝ որուն Մաքիավէլլին[62] անգամ պիտի նախանձէր. դեռ ուրիշ դիտաւորեալ աճճչտութիւններ ու չափազանցութիւններ ըներ եմ իր գրութիւններուն մէջ: Գումգափուի դէպքին[63] առթիւ [Խորէն] Աչըգեան Պատրիարքի[64] հետ յանուն Հնչակեան կուսակցութեան իր իրր թէ ունեցած տեսակցութիւնները, զորոնք կը նկարագրէ «Նոր Կեանքի մէջ[65], բոլորովին մտացածին են, բայց այնքան ճարտարօրէն յարմարցուած, որ իրրեւ ստոյգ պատմութիւն[66] կը կարդացուին...:

Այսպիսի բարդ խառնուածքով մարդ մը կրնար, եթէ կ'ուզէք, անհատ, անպատասխանատու յեղափոխական մը ըլլալ, - եւ իրօք յեղափոխական եւ ամէն կանոնի ու ստանդարտի դէմ ըմբոստ միտք մըն էր, - բայց պէտք չէր որ ըլլար յեղափոխական կուսակցութեան մը անդամ, եւ ոչ երբե՛ք յեղափոխական դնկավար մը: 1880 թուականէն ի վեր զինք մօտէն ճանչցած ըլլալով կանուխէն այս գաղափարը կազմած էի իր մասին, մեր Կ. Պոլսոյ առաջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը[67] իրեն հետ կը յարաբերէր, կը լսէր իր խորհուրդները եւ թելադրութիւնները, բայց զինք կը նկատէր միայն համակիր մը:

Մենք իր մասին նոյն գաղափարը յայտնած էինք առաջին անգամ մեզի հետ բանակցութեան [մէջ] մտնող կովկասահայ յեղափոխականներուն ալ, որոնք արդէն՝ իրրեւ Մշակի ծանօթ բոքակից, մեզմէ առաջ անոր հետ տեսնուած եւ միեւնոյն գաղափարը կազմած էին իր մասին: 1894ին, երբ բանտէն կ'ազատուէի[68], զարմանքով Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամ գտայ զինքը[69]: Կուսակցութեան մը մէջ մտածը եւ պատասխանատու դեր մը ստանձնեցը մեծագոյն դժբախտութիւնը եղաւ այս մարդուն, որ իրրեւ ինքնատիպ հրապարակագիր, սրամիտ քննիկագիր, վիպագիր եւ երգիծաբան[70] դեռ շատ բեղմնաւոր կեանք մը պիտի կրնար ունենալ եւ որ ի վերջոյ զոհը եղաւ ան՛ոճ որոնք յեղափոխական գործին մէջ [իր] մուտքը դիւրացնելու սխալը գործած էին[71]:

Լոնտոնի մէջ, երբ տակաւին ոեւէ գժտութեան պատճառ չունէինք[72] իրարու հետ, եւ քանիցս իրեն բարեկամական խորհուրդ տուի քաշուիլ կուսակցական կեանքէ ու նուիրուիլ անկախ հրապարակագրական կեանքի, «Ձեռ գրութիւններդ այնքան ինքնատիպ եւ հետաքրքրական են որ անոնք միշտ պիտի կարդացուին թէ՛ քու բարեկամներուդ եւ թէ հակառակորդներուդ կողմէ» ըսի: Ասա՛ղ, իմ խորհուրդներս ուշադրեցի ու քշնամութեան վերագրեց եւ միայն այն ատեն զանոնք վերյիշեց եւ ինծի իրաւունք տուաւ (վկայ իմ բարեկամ Ճարտարապետ Քիւրքեանը[73]), երբ արդէն շատ ուշ էր, եւ իր երբեմնի կարծեցեալ բարեկամները եւ անարժան պաշտպանեալները իր դահիճները պիտի ըլլային:

Արփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ, իր գրիչով ու գործով՝ - իր գիտցած ու հասկցած կերպով - ազգին ծառայեէ զատ ուրիշ հաճոյք եւ ուրիշ գրաւում չունեցաւ, ու մեռաւ անողոք քննադատի եւ պայքարող հրապարակագրի պատճէշին վրայ: Ան երբ մեծ սխալող մը, բայց միեւնոյն ժամանակ մարդ մը: Կռվկատասխ - բացատրութիւնները յարգելով - բացարձակապաշտ եւ դաժան սկզբունքներու անշարժական ծայրին կառչած քառակուսի գլուխ մտաւորականները երբեք պիտի չկրնային հասկրնալ Արփիարի ներքին մարդը եւ անոր բուն ոգին, երբ անիկա՝ իր առեղծուածային խառնուածքով ու թեքնուածիո ճկարագրով դժուարահասկնալի մարդ մըն էր, նոյն իսկ տանկահաս հասնեմատօրէն առեղի ճկում եւ չարմարող մտաւորականութենէն շատերու համար:

Միհրան Տամատեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 *Արփիարեանի մասին ուսումնասիրութիւնեան մը համար՝ քննադատ Արտաշէս Յարութիւնեանի գրի առած հոլիկով, Հասահատեցէն 1913ի տուեններէն, տե՛ս՝ Ազգասէր Գրականութեան եւ Արուեստի, թիւ. 18, փարիզ, 1935, էջ 44.*

2 *Հասահատ Գահիրէ, Ա. տարի, 1913 Յունուար 1/14, թիւ. 1, էջ 1, 3.*

3 *Մեսրոպ, 1922, թիւ. 3992.*

4 *Ծերուանդ Օտեան, Տասնհինգ Տարի Գործի Դաշտ, 1895-1909, Վենետիկ Մխիթարեան, 4. Պոլիս, 1914, էջ 5-6.*
Նման մեղադրանք՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ)ի հաղթական հասահատեան եր նկատած, գրած էին. ՀՅԴի կամեսագրութիւնը եր Հասատած. «Մահատարածը ձգ հարերի վերաբերմամբ ընդունում է միմիայն անպայման ապացուցուած դատապարտութեան դէպքում: Վարչական կեանքում» (Դրօշակ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Մրցան, No 3, Փետրուար [1922], էջ 12). Իսկ քէ ինչ վիճք կար Արփիարի

գէմ Հոմո քաղքի մէջ՝ Օսման կը մեկնարանէ- «Կարելի է ըսել որ մեկէ առելի պատճառներ կային (Արփիարեանի դէմ այս կատաղի հարձակումին)։ Նախ Արփիարեան այդ թուականին բազմապէկ գիրք մը կը վայելէր յեղափոխական շարժումին գլուխը։ Նեանը չգտնուած ժողովրդական բերդի մը ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ խմբագրապետն էր, հնչակեան Պոլսոյ կեդրոնին անդամ էր, ՄԵԱԿի եւ ՀՆՕՄԿի թղթակիցն էր. երկու թերթեր որոնք մեծ ազդեցութիւն մնէին յեղափոխական շրջանակներու մէջ։

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ հեղինակութիւնը շատ մեծ էր ժանապանդ Պոլսոյ մէջ։ Տարիէ մը ի վեր գրեթէ ան էր ազգային քաղաքականութիւնը վարողը։

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ու անոր խմբագրապետ Արփիարեանի այս առտնութիւնն ու ենդինակութիւնը բնականաբար արգելք մըն էին Դաշնակցութեան, որ չէր կրնար իր դիրքը զօրացնել այսպիսի հակառակորդներու հանդէպ։ Նոյն թուականներուն Պոլսոյ դաշնակցական միջավայրը կամ պետն էր [Ռովհաննես] Խանէեան եւ ինքն էր որ սկսաւ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ու Արփիարեանի դէմ պայքարը։ Եւ սակայն Խանէեան մտերիմ բարեկամն ու խորհրդականին էր Արփիարեանի՝ միմեան որոշ բուական մը կամ առելի միջոց միեւնոյն առեն ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ հանդէպ։

1895 Յունիսի Պապը Ալիի ցոյցէն ետքն էր որ Դաշնակցութեան հակառակութիւնը սկսաւ Արփիարեանի դէմ։ Այդ ցոյցը, ինչպէս յայտնի է, միմիայն հնչակեան կուսակցութիւնը կազմակերպած էր, իբր թէ կառավարութեան վրայ ճնշելու եւ Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը փութացնելու համար եւ ոչեր արդիւնք չունեցաւ այլ երէ ընդհանուր ջարդերուն պատրուակ ըլլալ։ Այդ ցոյցին յայտերեց ժողովուրդին նկեղեցիներու մէջ հաւաքուիլը, խաչերու փակումը, եւն. որոնց ամէնքն ալ հնչակեան վարիչներու խորհուրդովն ու գործակցութեամբը եղան։

երբ ոեպուպլիկան միջնորդութեամբ ժողովուրդը թողուց նկեղեցիները, երբ խաչերը վերաբացուեցան եւ երբ առնրեայք հանդարտութիւն տիրեց, այն առեն Դաշնակցական բռմիրէն ազատնագրերով պահանջեց որ հայերէն թերթերը ինքնաբերաբար գադրին՝ կառավարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու համար։

Այդպիսի ցոյց մը թէ անիմաստ ու ապարդիւն պիտի ըլլար եւ թէ՝ միանգամայն այնպիսի տապալապարիչ ժամանակ մը պիտի վտանգէր բերդերու արտօնատէրերն ու խմբագիրները, որոնք կառավարութեան կողմէ երբեմն յայտնի յեղափոխականներ ու խռովարարներ պիտի նկատուէին։

ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԱՐԵՒԵԼՔ եւ ՃԵՐԻՏԷԻ ՇԱՐԺԻՔ հաւասարապէս տապալած կարծիք կնիքով նամակները։

Արեւելք եւ Ճերիտէ իրար անցան եւ Չարեհ Նոտարեան, Բիւզանդ Քէլեան ու Տիգրան Միլէէնեան փութացին մեզի մօտ հասկնալու համար թէ մենք ինչ պիտի ընէինք, օրակարգի իրենք ալ մեր օրինակին հետեւէին։

Բնականաբար ամէնքն ալ այդպիսի անխորհուրդ ցոյցի մը հակառակ էին եւ կը զգային թէ ինչ փորձանքներ կրնար տեղի ունենալ իրենց գլխին, բայց միա կողմէ կարծիք կնիքը կար որ այդ թուականներուն մեզական ազդեցութիւն մը կ'ըներ ամենուն վրայ։

Յունիսեան Շահնազար եւ Արփիար Արփիարեան բազառիկ կերպով յայտարարեցին թէ այս սպառնալիքին առջեւ տեղի չպիտի տային եւ «Հայրենիքի հրատարա-

կոպիտը պիտի չպատճառէին եւ խորհուրդ տուին միաձգուն իրենց օրինակին հետեւելու (Առեան, էջ 7, 18, 14, 15)։

*Իսկ քիչ մ'ետքը կը գնահատէր Հ.Ը.Դ.Ն Արփիարեանի ընկերացը՝ իր յայտ կոչ գալ Դպրոցի խմբագրութեան գրկուած Հ. Վռամեանի 5/17 Քառատար, 5/18 Փետրուար եւ 15/22 Փետրուար թուակիր նամակներուն մէջ. «Գալով Արփիարի խնդրի, օրը մէկ նոր բան երեսս կ'ելլայ։ Ամենայ օր այցելութեան գացած էի իրեն, խօսքի մէջ ըսաւ թէ առողջանալուն պէս պիտի գանայ ազատութիւնները ծաղրել ազգի մէջէն. ակնարկութիւններէ անպակաս էին Մկրտչի եւ Հրանտի նկատմամբ» (Տե՛ս՝ Գիտուն Հայ Միջնադարեան Բանասիրութեան, Հատոր Ա., Քաւերով Հայրենիքը ուսումնասիր, Կրատարութիւն Հ. Ց. Դ. Ալիշանի Գիրք. Գոմիտէի, Պոլիս, 1934, էջ 208)։ ...«Այս վայրկեանին իմացայ թէ Հ[այրենիք] իր վերջին թուին մէջ Արփիարի ապաշնորհաց փորձին մասին կատաղի յօդուած մը տպած է. տակաւին չեմ կարդացած, տակաւին կը զարմանամ։ Սակէ չարաչար մը առաջ Արփիարը յայտարարած էր թէ ինքը հանգուցած է որ ատենկաճուրդին մէջ կատարել տուած այդ փորձը, քանի որ միւնչեն հիմա ոչ մէկ խոզարգութիւն, ոչ մէկ ձերբակալութիւն այդ փորձին առթիւ եղած է, ուստի հաշնակցականները չէին։ Մեր կարծիքը կը հաստրդնենք ձեր որ չպզտիկը կարդալ։ Մենք նշմարեցինք թէ Արփիարին պարզապէս սկսած է վախնալ մեր բոռ եւ խանդ դիտելով, ժողովուրդին իր դէմ տածած անվստահութիւնը տեսնելով, եւ գրգռել ուզած չէ մեզ, ատոր եւ այդ յօդը տարածած է. բայց Հ[այրենիք] իր այդ չիմար ըմբռնողով գործը ապրեց. կը կարծեմ ուրիշ տեսակ պէտք է պատասխանել անոր, խօսքով եւ գործով։ Ինչ որ է՝ կը կարդանք եւ տպաս (Նաւթ, էջ 272)։ ...«Արփիար երկու օր առաջ Եւրոպա գնաց, կամ, ինչպէս կ'ըսեն իր ծարդիկ, փախաւ. բայ գտած փախչելու պէտք ունցող մը։ Գիշեր զոզաղիպութիւն Հ[այրենիք]ի վերջին հրատարակութեան հետ, compagnie սկսելու են։ Ձեր կարծիքը չհաղորդեցիք դեռ. ծառիր էր բան մը գրելու. ձեր կարծիքն է արհամարհել ու անցնիլ, մեր չարժադիրները չեն կրնար փոխուիլ այդ խնդրակնիքով ազատ ձեռնոցնիրէն։ Արդէն պիշը բանի ծուռ գիծ-ծռիի վիճակին մէջ են. Ջէյթուն խայտառակութիւն ըր երբ իրենց հանգոյ (Նաւթ, էջ 282)։ եւ Հասկ՝ կ'նգրախոցուի, քէ՝ ա՛ւրօշակի յանուն յոյսինը չարագուշակ թռցաւ, եւ դասական ըլալիքը գուշակելով, 1896 փետրուար 8/20ին, կծիկը դրաւ Պօլսեն, ատենկաճուրդան աչակցութեանը» (Մատենադարան Դպրոցին, 15 Դեկտեմբեր 1960, խմբագրութեան հանգիստ թիւերը, էջ 38)։

Ատարջ գալ հոգ, նոյն պատահարը՝ իր յարակից պատճառներով, Ծառեան կը նկրկատագրէ օրագիր գրչէ «Արփիարեան բայի Հայրենիքէն, կանոնաւորապէս կ'աչխատակցէր նաեւ ՄՇԱԿԻՆ ու ՀԵՆՉԱԿԻՆ եւ այս կերպով բարոյական մեծ ազդեցութիւն մը ձեռք ձգած էր եւ իրեն դէմ գրգռած էր շատ մը հանգամանքներ։ Պատը Ալիի ցոյցէն եղաւ, որ հետեւանք ցոյց մըն էր, այդ հանգամանքները անդի առաջնեցաւ։ Ձեռքի տակէ սկսած վարկաբեկել թէ՝ Արփիարենանը եւ թէ՝ Հայրենիքը զոր կը ջանային ծերկայացնել իբրեւ հետեւանքով ճանապարհ Նազլի փաշայի պաշտպանութիւնը վայելող բերք մը։

Պղտորի պէս բան մըն ալ փորձնիմ Հայրենիքի դէմ որ չյաջողեցաւ։

Բերնէ բերան լուր կը տարածէին որ ամէն չարաթ Շահնազար, Արփիար եւ [Լեւոն] Բաշտեանեան Նազլին բնակարանը կը ճաշեն, բոլորն ալ անկոր գրագրատրութիւններ։ Բոլոր պատը գոյը կու տային տեսնելու որ Արփիարի դէմ հակառակութիւնը երթալով կը ծաւալնար։ Անտրոպոգիր նամակներ, խուլ սպառնալիքներ պակաս չէին։ Նոյնիսկ տէրօրի խոսքեր ճէյտեղ եղած։

Արփիար այնպես կը հաստատ թէ դայլնակցականնները, իր գլխատոր, կամ առնչ ծիչտը, միակ բլնաճինները պիտի չհամաձայնէին գինքը, տեղւոյն ներթափել եւ ասոր հաճար իր անձնական պաշտպանութեան բնաւ հոգ չէր տաներ:

Այդ միջոցին ինք իր եղբօր Տիգրանին եւ ծերունի ծօրը հետ կը բնակէր Տիկին Սանճարեանի տունը, Ս. Յակոբի Հիւանդանոցին պատկանող տան մը մէջ:

Իրիկուն մը, ուշ ատեն, Քաղքէնի մարզպետին առջեւէն անցած ատեն, յանկարծ մէկը կը ցցուի իրեն դէմ ու քանի մը դարձյնի հարուած տալէ ետքը, խոյս կու տայ:

Արփիար կը զգայ թէ վիրաւորուած է, բայց ոչի հետաքնրքով կը փորձայ տուն ու գանգակը կը զարնէ:

Հազիւ թէ դուռը բացուած, զգայագիրկ կ'իյնայ գետին: Անմիջապէս բժիշկները կը կանչուին որոնք կը հաստատեն թէ վէրքերը թէեւ ծանր, բայց մահացու չեն:

Հետեւեալ օր Շահնազար այս ճակատագրը կը պատմէ Հայրենիքի մէջ այնպիսի մեկնութիւններով որոնք հաճոյ չեն թուիր կաթողիկոսութեան եւ բերդը կը խափանուի անպայման կերպով:

Արփիարի տպաքինումը կը տեւէ ամիսէն աւելի, որու միջոցին Լեւոն Պարապետ կը հեռանայ Պոլսէն նախ Սեբաստիա եւ ամէն երթալու համար: Իսկ Արփիար ուրթի եղելէ բիչ յետոյ, ծանկալար կը հեռանայ Պոլսէն եւ կ'երթայ Լոնտոն (*Ամատ, «Գրական Միչտատներ», 1894-1914», Պոստոն, 1920, Գ. տպագր., էջ 10-20, էջ 803-804*).

5 *Մանկան Եարկպազ, Հրդեհոտ Հրդեհոտման, տպագրած Ալմափրէս, Պէյրութ, 1987, էջ 78:*

6 *Ալիքսան/Վահէ Ալպուհան - 1874-1935:*

7 *«Ժամանակէ մը ի վեր՝ Վերակազմեալ Հնչակեան դրօշին տակ սպրդած կարգ մը ինքնակոչ եւ իրենք զիրենք Հնչակեան բանակին առաջնորդ ցոյց տուող ու այս ա-ռթիւով հրամաններ, սպառնագիրներ խրկող եւ դաւադրութիւններ ու ոճրագործութիւններ տպչրող ներելուկ խմբակին ցնդացքն-ի՛ խորհրդ. Փարիզէն Հնչակեան-բէն՝ Ալար, «ասնդրադառնալով այդ խումբին ապզամնաս ցնդացքին ու արդէն կատարուած չարիքներէն ճախապատրաստելով դնս կատարութիւնները, «Ալաց Նահապետ մը մէյ մէյ կը յաչտէ. «Միթէ Պ. Արփիար Արփիարեանը սպանելու համար եգիպտոսէն Վենետիկ տեռոռներ խրկողները ասոնք չեղա՞ն: Ինչու՞, ի՞նչ կ'ոգէին այս երեսուն տարուան ապզային գործիչէն:*

Որովհետեւ՝ յիշեալ ամէնք թէ՛ 1890ին եւ թէ՛ 1898ին Հնչակեան Ընդհ. Ժողովներէն Կեդրոնի անդամ ընտրուած ըլլալով, ինքնաբերաբար հրամայական տուած ու պահանջած էր որ Կեդրոնին համաթատուութիւնը Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովին ներկայացուի ըստ օրինի: Այս արդար եւ օրինաւոր պահանջումին վրայ գինքը սպանելու ոգեցին, որպէսզի՝ անոր հրապարակ նետած տեղեկութեան ամբաստանութիւնը, Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանուր Ժողովին մէջ չի քննուի. որովհետեւ շատ մը ուրիչ բաներ ալ երեսան պիտի գային, որով այդ ծորտուտ խումբը Կոստանդնուպոլսոյ կեդրն պիտի հալածուէր ու պիտի չխնչպխուէր» (Ալար, «Ազատագրական-ներ. Ասպ Նահապ, Հայոց Հնչակեան Ընդհ. Ընհատրակներուն, Փարիզ 10 Մայիս 1908, էջ 3, 10):

8 *Պէտք է ըլլայ 1903:*

9 Հ. Մկրտիչ վրդ. Պասուրեան, «Երջիկոյ Երջիկոյենէն Դէպ Վինեպիկ Մէջ Ճառելն Մաճախօրհնէքը», Արժ., 15 Մարտ 1974, էջ 2։

10 Նոյն։

11 Նոյն։

12 Երջիկոյ գոհ գնաց հոգեբարոյական գաւակցութեան մը (Երջուհան եւ Հիկ., որոնք վիրակապիակ Հէյմէնան գաւակցութեան անուն խրոցիկներով՝ յանգոյցներին հայ թզափոխութիւնի «1908, Յորինքշաբթի, Փետրուար 12ի գիշերուան ժամը 9ի առեն-ցնող, Գահիրէի ազգուական մէկ բարձր անկիւնը՝ Շարա էլ Մահախ, ուր կը ցնակէր հայ տէրտիչը, երբ դանդաղաքայլ կը բարէր դէպի իր բնակարանը, վայրագօրէն կը սպաննուի կոմակէն՝ ատրճանակի երեք հարուածով..., ծանր վայրկեանական կ'ըլլայ:

Ոճրագործը՝ բնիկ Տիարպեքիրցի Պետրոս Հնաշենան փախած սպառում կը ձերբակալուի խաչիրի մը եւ դանդաղաբի մը կողմէ, ծեղակիցները՝ որոնք կը հսկէին ոճրագործութեան, ծանր ծակ կը փախչին իսկ բուն թեւադրիչները՝ օձիքնին ձեռք չեն տար եւ մէկ անկիւն կ'անհետանան:

Եպիսկոպական կառավարութիւնը ճանրակրկիտ քննութեան կը ձեռնարկէ եւ ծեղակիցները յոչորէն կը հետապնդէ, սակայն՝ միայն Հնաշենան կ'ենթարկուի օրէնքին խստութեան եւ կը դատապարտուի ճահառան ...:

Հինգշաբթի առաւոտ կանուխէն, աղէտաւոր լուրը ամբողջ Գահիրէի մէջ տարածուած է կայծակի արագութեամբ: «Լուսաբերս» օրուն խմբագրապետն էր որթացեալ Արքիարեան, զգալացոնք յանելուած ըլլալով կը հաճէ իրենցան դէմ, ոճիրը նկարագրելով եւ զոհին կենսագրականը ներկայացնելով, իր պատկերին հետ (*Մուշեղեան Ազգասիրաց Երջիկոյ Երջիկոյենէն. Մահագրականին Հայերէն Մամլիս. Գահիրէ, 18 Յունիս 1911, Վիճակագրական Տեղեկութիւն Եւ Ազգաբնակչութեան Կը Նայիրէ Հնաշենական Վիճակով Մուշեղեանի Բանեմեայնաւորեալ, տպագր. Յայտնի Ն. Պէրգէրեան, Գահիրէ, էջ 11, 19, 23*)։

Ոճրագործը՝ Հնաշենան միչտ խանգաղած է իր ինքնութիւնը պարտիկ, սակայն՝ գրաւորական իր յանանխոյնէն առուգիրով, ամերիկեցիներ իր հաշիւներին կրցած են հաստատել, քէ ան Ամերիկի Միացեալ Նահանգներէն է, Տիգրանակերտի Ալի Փաշայր գիւղէն, Ազգիւնորդի ծնողքի որդին, այդ գիւղին 27-28 տարեկան։

13 *Մուշեղեան, էջ 23-26։*

Սպանութենէն ետք, Երուանդ Միմաքէլեանցեան փիլիսոփայական տրտում ժամանակով կը գրէ այս մասին. «Այդ կլորիկ, քոնքորիկ, դողդոջում ճարպուկը՝ որ յոթերորդ գիշեր, Իսմայիլիէի ազգուագնեական բաղիս մէկ փողոցին անկիւնը, մութին մէջ դիտապատ իմկաւ, որուն փնտրէ փնտրէ արիւնլուայ մարմինը Գահիրէի մուսուրական հիւանդանոցին ասամբարձ Մարմինացի զինեզմանոցէն ներս մտցուց ուրբաթ օր, ճերմակ լոյսի ու խռնուտ ծիւնաշատ մը. այդ ճարպուկը հսկայ ծրդի էր սակայն:

Հսկայ ծրդի էր, որովհետեւ վերջին երեսուն տարուան հայկական կեանքը՝ կովկասէն մինչեւ Միջերկրական յետին սահմանները, ո. արտասահման, իր ուժովութը չեզոցց, իր ազնուկովը չեզոցց, իր տարտնովը տարտնացուց:

երկար առեց, իր գեղումները պիտի տեսնե, իր աղմուկը գետեզմանին փոխն ալ անպիճ, պիտի լսուի դեռ, եւ կարելի չէ հաշուել այն ժամանակը որ հայոցինը այլ ձեւ պիտի դարձի Արփիար անունի հմայքէն ապրուելու, անով ապրենալ, անով ոգեւորուիլ, անով արհեստալ, անով զարուեստալ, անով ընդվզիլ:

Հանգէպ մեզ էր ան որովհետեւ, բոլոր այն հազուագիւտ էակներուն պէս որոնք ճակատագրականօրէն իրենց ծագումին ծայրագոյն ամբոխները կը չարժեն, օրին մէկը չատուած մը հզաւ երկրպագուներով ամբարտակուած, այնչուաններու, եւ փառաբանութիւններու բանձր խումբի մը տակ ծածանուտ, որիշ օր մը գետնաքարաց, պատուանդանէն խորտակուած կուռք մը ըլլալու համար հայհոյուելու ու անէծքներէ հալածուած, յետոյ յաղթանակով նորէն կանգնելու համար իր խարխափին վրայ, նորէն պաշտուելու, նորէն փոթորկելու, եւ վերջապէս նորէն իյնալու համար ճշմարիտ հանգիստ մը չտեսնելու:

Ոճրախառն հրէշներու արարիչն տխուր ոճրագործը հարկ իսկ չեմ տեսներ ըսել, բեւ ասիկա եղեռն մը ըլլալ, որուն համար ամբողջ ազգ մը մէկ չարժումով ոտքի պիտի ելլար «վրէժ» աղաղակելով, եթէ սակայն մեր ազգը կործանումէ այն վայրէջքին վրայ չգլլար, որ արագագնաց [կը] տանի կ'երթայ հիմա:

Անահիտանման ոճրի մը սահմանումը յոգ ա'լ պատմութիւնը ինք ըրէ, իր տեսած ու աշջինց դատակնիքովը: Անհետացած մեծ ճարտուճ յիշատակին առջեւ ոճիրը ինքնին կը գոհնկատայ իւծի համար, տառնկ անատեակաւ, անմարդկային բանի մը զոհ ալ չեմ ուզեր նկատել այդ եղակաւ դէմքը՝ որուն ծագառակէզ կարօտը պիտի բաշեմ ու միայն իր պարտողները, այլ եւ իր ժառանգաւորներն իսկ, որոնք՝ գուցէ, օր պիտի գայ որ բարեհաւատ ճեռուցինն ծննդոցներնուն պիտի զարնեն անոր արուեստը խանձ ըլլալուն համար...» *(Երուանդ Մրմրեան, «Արփիար Արփիարեան եւ գեղեցիկ նորը», Մեր Հարցերը, [Ա· տարի], 1910, էջ 189-190, 192).*

Արշակ Տոպալեան, «Արփիարեանի տպաւորչական անհրաժեշտութեամբ», կը յորդորէ. «Այդ ոճիրն ալ մեր կազմեց հայ ազատագրական չարժումը անպատուող արարք մը, առանց որեւէ չափով նպաստելու հայ պայքարող ուժերուն զօրացման, ընդհակառակն իբր արդիւնք ունենալով ընդլայնել հակակրութիւնները Վերակազմեալ Հնչակեան։ Կոտակցութեան դէմ եւ խորացնել մեզմէ անհամամարդկութիւնները որ արդէն սկսած էին զանազան պատճառներով այդ կոտակցութեան մէջ։ Ազգասէր վրդովմունքս յայտնեցի Անահիտի յօդուածի մը մէջ, որ եղերական մահով վերջացող այդ կեանքին արժանիքներն ու թերութիւնները առարկայականօրէն ճառնանիչ ընկով հանդերձ, կը պատասպարտէի վատառակաւոր գրագետի մը եւ հանրային գործիչի մը դէմ կատարուած այդ ոճիրը» *(Ա· Տոպալեան, «Կիլիկեան Երազը եւ Ազգասէր Գրագէտները», Մեհեան, նոր շրջան, 1935, Ը· տարի Թիւ 3-4, Մարտ-Մայիս, էջ 32, 44).*

14 «Արփիարեանի Մեղայագիրը [իր] տեսակին մէջ անզուգական պիտի համարուի, ինքն իրեն, իր յարակից պատգամներով եւ հետեւորիւններով ամենատարօրինակ ոճիրի մը հանգամանքն ունի:

Արփիարեան «ժառանգ» գետեղելով իր Մեղայագիրը *Արեւելքի* մէջ [12-24 Յունուար 1891, թիւ 2098)] բերքը հետապնդակ հանել կու տայ, ստատնալով խմբագրութեան *(«Լրատուական Տեղեկագիր», Ժառանգաւոր Դպրոցին, 15 Դեկտեմբեր 1890, էջ 30)*, իսկ «Արեւելքի» խմբագրութիւնն ընդդիմացաւ: Մեղայագիրն իր բերքում գետեղելուն: Այդտեղ փաստ (Ա. Արփիարեան) հասկանալի կերպով ազդարարում է երբ իր պատանեքը չկատարվէ՝ «Արեւելքի» խմբագրութիւնը «ժանրապես կը տուժէ...Բայց այդ բերքի խմբագրութիւնն այդպիսի ամօթից յետոյ հարկ է տեսնում Արփիարեանին

պատարտել իր, պահեցին խմբագրութեան անդամակցութիւնից» (Մշակ, 1898, թիւ 10; «Լրացուցիչ հեռագիրներ. Ճառերուած Դրօշակի, 18 Դեկտեմբեր 1899, էջ 34). Հետ «Լրացուցիչ հեռագրերէն. «Արփիարի Արիիարեան 1890 Նոյեմբեր 9-ին ձերբակալելով Պոլսի մէջ.- Տրապիզոնէն Մշակեան Պետրոս Մարիմեանի կողմէն Պօլիս զրուած եւ ոստիկանութեան ձեռքն ինկած նամակի մը յայտնութիւններուն հետեւանքով,- իր ամեն ազատելու համար ստացած է իբր յեղափոխական գաղնակիցներու մը պետեր, բժիշկ Ճարտարիան Թէոդորոսեան, Վահրամ Պէյ Տատեան եւ Խոքէն արքեպիսկոպոս Լուսինեան Նազարէթ» (նոյն, էջ 39).

Արփիարեան կը հաստատէ թէ՝ «իմ ձերբակալութեանս պատճառն էր Տրապիզոնի կեդրոնէն Պօլիս Համբարձում Պօյաճեանի (Մուրատ) գրուած նամակներ, որոնց մէջ անուններ յիշատակուած էր գանազան պարագաներով: Պօյաճեանի բացակայութեան մէջ Մամբրէ Թէքն առնելով այդ նամակները յանձնած էր Նապէմին, յեղափոխական չատ մը գաղտնիքներ երեսաց ելած այդ նամակներէն» (նոյն, էջ 34).

15 Միքայէլ Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Պոսթըն, 1952, Ա. հատոր, էջ 97.

16 Ազատն Երկաթ, «Արփիար Արփիարեան», Ճառագայթ, 6 Մարտ 1943, էջ 1: Այս յոդուածէն չատերէ մը ետք, Ազատ Մէճ, խմբագրապետ Թէքէեան, յատկի ընդգրկումով նկատի առած, թէ «Արփիար Արփիարեանի մասին ճիշդ եւ անճիշդ բաներ կը խօսուին, կը գրուին վերջերս՝ մեր քաղաքին գործակցական շրջանակներուն մէջ մասնաւորապէս,- կը հաստատէ.- ես մէկն էի երեք դաշնակահոսանքէն - միս երկուքն ըլլալով Վ. Մազիեան եւ ես. Սրճարէշեանէնան - եւ յանուն մեր երեքին կը յայտարարեմ որ «կոկորդիլոսի արցունքը, այսինքն կեղծ արցունքներ չէինք կրնար բանիլ այն պարզ պատճառով որ մեր ցաւն ու յուզումը կեղծ չէին... » (Վ. Թ., «Մշակութասիրութիւն. Պ. Ազատ Երկաթի Համար», Ազդ, 18 Մարտ 1943).

17 Մ., «Երբ ես կը Նայիմ ... (Անցքեր Ու Անձեր), Արփիար Արփիարեան (1863-1908)», Հայրենիք, Փետրուար 13, 1975, էջ 3:

18 Հետ Հարենց (Փիրիչհեան) — 1863-1918.

19 Գաւրիէն Միքիթարեան, «Դիւտագիծը Ա. Արփիարեանի կեանքին, Աչխատութիւններ Ազատ Ազգագրութեան, Հատոր Բ., պրակ 1, Վենետիկ, 1928, էջ 8-9.

20 Նոյն, էջ 42.

21 Տրահանքէն "intrigant" առաջին Ծանոթի վկայութեամբ" տողատակագրութիւնը կը պակսէր Արփիարեանի յով եւ այս եղած էր իր դէմ ցցուած հակառակութիւններուն գլխաւոր պատճառը: Կատարեալ Հնչակեան մը եղած էր ամբողջ կեանքին մէջ ու ասկից ետքն ալ կը խոստովանէր: Ան իր ձեւարագրին այդ խաթարումը զրեթէ բնազդական էր իր մէջը: Հնչակի կ'ըլլար մի միայն Հնչակի սիրոյն համար, առանց կարեւոր հարկի, առանց չահու կամ յարմարութեան ակնկալութեան: Դիմացինը խաղի բերել իր ցնորքոյն համոզած էր, հոգնական մէկ պտոյտը (Ծանօթ, Յուշերէրու Մատեան, էջ 18). Թէեւ իր կեանքի փիլիսոփայութեան խոստումը կարելի է նկատել իր Հետեւեալ հոչակաւոր Թիւնը. «Հայ Ժողովուրդը իրրեւ ազգ ապրելու համար բանալուն եւ կռուի

կարօտ էր (Նոյ֊ ֆեռակ, Հանդէս Ազգային, Գրական, Բազմավէպ, Լոնտոն, Ա֊ տարի, թիւ 23, 1 Դեկտեմբեր 1888, էջ 359)։

22 1867ին, երբ խումբ մը ընկերներով վենետիկ հասած է Արփիարեան, եւ Մխիթարեան վարժարանի մէջ բոխոր ունեցած է Ղեւոնդ Ալիշանի տեսչութեան չըլլալին՝ մինչեւ 1870, տեղը մնալուընէր գտնելու, վարժարանի տեսուան փոփոխութիւնը տակաւին տեղի չէր ունեցած։ Ըստ նոյն կրկնուող ոյս չփոթը գործածելու մտադրութեամբ, հարկ է դնել, թէ՝ վենետիկի Մեծ Քառեցքին վրայ, Վարժարանին գործածութեան վարձած Palazzo Pesaro կոչուած տպատանքին մէջ, 1836 Փետրուարին Ս֊Ղազար եկած է բացման հանդիսութիւնը։ 1850ին՝ Ai Carmini թաղամասին մէջ կը գնուի Zenobio ընտանիքին պատկանող վենետիկեան հին պրուտեան չքնաղ պալատը, իր պրմնանկարներով հարուստ եւ գեղեցիկ դահլիճով, եւ հանդիսաւոր տեղափոխութեամբ կը տեղաւորուի Մուրատ֊Ռափայէլեան Վարժարան, մինչեւ իր փակումը՝ հրկիզող հապարամեակի վերջաւորութեան Վ. Բարսեղ Վ֊ Սարգիսեան, Ընդհանրական Գրականութեան Պատուհիրութեան վենետիկ Միխիթարեան Միաբանութեան, Տասը Ա. 1748-1901, վենետիկ Ս. Ղազար, 1936, էջ 145, 171, 176; տե՛ս Միշտատ Մուրատ֊Ռափայէլեան Վարժարանաց, 1836-1886ա, Բազմավէպ, 1843-1886, թիւ 8-12, էջ 226-227, 658-659)։

23 Ղ֊ Ղեւոնդ Ալիշան, Ցուցակ Հայրենեաց վասրց, Տասը Ա., վենետիկ, Ս֊ Ղազար, 1869, Տասը Բ.՝ 1870։

Ցուցակին մէջ գործածուած Հարկաւք՝ Արփիարեան կ՝ընդրէ որպէս գրական առաւ՝ 1878 գարունէն սկսեալ, ամբողջ երեսուն տարի՝ Քիշքիշի Մշակին մէջ, որպէս սեփական քրմանիք, Հայիմ տարագրութեամբ կ՝երեսին Արփիարեանի քրմանկարագիրները՝ որը որին բուսարանելով բազմազգի Հայրեր՝ կենդանի կամ հանդիսաւորապէս արեւելահայ եւ արեւմտահայ Տասուսանելորան մէջին։

24 Արարատեան Ընկերութիւնը հիմնուած է 16 Ապրիլ 1870ին, Օրթագիւղի մէջ, Գալիս՝ խումբ մը խանդավառ երիտասարդներու՝ գլխաւորութեամբ Միհրս Քերոպի, Արփիար Արփիարեանի եւ Մկրտիչ Փորթուգալեանի, կոչնէ։ Ընկերակցութեան նպատակը կ՝ըլլայ՝ «Գալիս գտնուող Հայ տղոց գրկուարը ուսումն եւ արհեստ ուսուցանելոյ։ Ընկերութեան Հիմնադրութիւնը Ու Հիմնադիր Ժողովը կը տեղի կ՝ունենայ 1877ին։ Ընկերութիւնը 1876, 1877-1878 եւ 1878-1879ին յոյս կ՝ընծայէ «Տեղեկագիրներ»։

Արփիարեան այս մասին կը պատմէ. «Գալիս 1876-ին կազմուած Արարատեան ընկերութիւնը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայոց ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան սեռեցաւ։ Գալոցի մը՝ Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ Հայաստան կ՝երթար իբր Գալոց կրթական եւ գաղտնիարարական պատգամաւորը։ Թիֆլիսցի մը՝ Գրիգոր Արծրունի՝ կովկասեան մեծը ամեր կ՝երկնցնէր։ Վասպուրականցի հայ հայրենիքը սեմնատրեց։ Թիֆլիսի ու Գալիսի ամեր շուրջ բոլորիցան, եւ իրենց հետ, ամբողջ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայերը։ Հայաստանի վերածննդեան գաղափարն էր որ Արեւելեան եւ Արեւմտեան հայերը կը միացնէր։ Միեւնոյն ժամանակ կը ծագէր ռուսերուրը պատերազմը։ Ռուսա-

կան զէնքով ձեռք ձեռքի յարձակում մը բնակավայրը հերոսաբար պիտի ապրէր Թուրքիոյ հայոց ջարդ եւ զանոնք ուծացնել դէպի ոտահարները պիտի ձգէր: Պատերազմին յաջորդող Հայաստանի մեծ տագնապ: Ռուսիոյ հայերը փութացին իրենց յորդահոսուն եղբայրները անօթութենէ փրկել: Սրտակեղեք բառակոյտ ողջունեցաւ: Այդ քանի մը տարուան ժամանակամիջոցին, Ռուսիոյ հայերը Թուրքիոյ հայոց ամենամեծ ծառայութիւնները կը մատուցանէին, առանց փոխադարձ ակնկալութեան մը, վասն զի ամենեւին չէին կրնար օգտուելու հարկին մէջ չէին բարեբախտաբար: Այս անշահախնդիր բարեգործութիւնը մեծ ոգի մըն էր համերաշխութեան գաղափարին համար:

Յարաբերութիւններու սիզբնաւորութեան բարեյաջող տարիները, Թուրքիոյ հայերը չեն կրնար գաղափար մը չունենալ Աբեդեխան հայոց մտաւորականութեան վրայ: Դեռ 1876-ին՝ Արարատեան հիմնարկութեան բոլակաձը՝ «Մշակ»-ը ամէնաօգտ էր: Նոյն իսկ այն Արարատեաններն, որոնք քիչ յետոյ այնքան սերտ յարաբերութիւններ պիտի ունենային Կովկասու յառաջդիմական բերրին հետ, ամէն երեւութէ հինգ տարի ետքը ամենեւին իսկ լուծ չէին (*Աբովեան Աբովեանեան, Գաղափարական մեր. Յարատ. Քաղքին. Հայոց Գրականութեան, տպարան Ժառանգի, Վաղարշ 1944, էջ 109-107*), *Աբովեանեան՝ նոյն հարցին համար ուրիշ տեղ մը այլ մանրամասնութիւններ եւս կը հաղորդէ.* «Պերլինեան երկու տարի առաջ, 1876ի սկիզբներն, Պոլսոյ Օրթագիղ թաղը քանի մը երիտասարդ կը հիմնէին Արարատեան ընկերութիւնը որ երեք տարուան մէջ Վասպուրականի գեղերը նախակրթարաններ հիմնեց. ու Վան վարժապետանոց մը, եւ իր շրջանակին մէջ առաւ Տէրսիմը որ Շարասնախ, Բերդի, Խոզիս, Ծիշխադաղ կը թագուհիի Արարատեան վարժարանները, որոնց իր դրամը կը շռայլէր Կովկաս «Մշակի միջնորդութեամբ:

Մինակոյտ առեղծները ծոր ընթացարտ քանի մը պատանի ճոխ Օրթագիղ թաղը կը հիմնէին Աբեդեխան ընկերութիւնը որ չուտով կը միանար Դպրոցասիրացին, տարիներ առաջ Կարապա-Սէրոյի Լիսէին մէջ հայ աշակերտներու հիմնած ընկերութիւնը. ու այդ միացումով Մուշէն Աբաշկերտ գեղական կեդրոնական վարժարաններ կը բղխէին:

Կիլիկեանը 1879ին Նեռեա պատրիարքի հովանաւորութեամբ խանգարուած նուագով կ'ընդդրկէր Կիլիկիան: Համբաւին բազմանքը, ճանապարհի կռվկասէն, այս երեք ընկերութիւններուն միացումին կը ցանկար. 1880 յունիս 1ի կիլիկիան հիմնարկեան կեդրոնական վարժարանի օրահին մէջ Տքթ. Ռափայէլեանի նախագահութեամբ միութիւնը կը հռչակուէր: Ու տասնըմեկը տարի նորը ոտիշ բժիշկ մը, Ռափայէլեանի բարեկամը, Արարատեան ընկերութեան 1878ի հանդէսին նախագահը, Ստեփան Փափազեան Արսլանեան, իր ձեռքովը հողը կը դնէ վերջին նշխարքները այս մարմնին» (*Նոր գիտնական. Բ. տարի, թիւ 11, 1 Յունուար 1880, էջ 164-166; Վանի Վարժապետանոցին համար տե՛ս եւ՝ նոյն, թիւ 15, 1 Օգոստոս, 1880, էջ 230-232; համ.՝ Արշակ Աբեղեանեան, Մշեցի Յիշողք, Այր գիտնական եւ Գործը, Այր ՀԱ Դարուց Հայկական Կեանքին, տպ. Ժառանգաւորաց, Վաղարշ, 1927, էջ 79-106; Աբովեանեան, «Հայասատան եւ գ. Գոլիճ», Նոր գիտնական. Բ. տարի, թիւ 13, էջ 196-196, թիւ 14, էջ 210-214, թիւ 15, էջ 228-232, թիւ 16, էջ 243-248, թիւ 17, էջ 265-271, թիւ 18, էջ 276-279.*

35 *1880 Յունիս 1ին, Արարատեան Ընկերութեան կը մնանան Դպրոցասիրաց-Աբեդեխան եւ Կիլիկեան ընկերութիւնները, Հիմնելու համար «Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոցին, որ 1890ին կը վերատրուէր Հիմնադիր Ժողովով Ընկերութեանց Հայոց, Թ. 1 Յունիս 1880. Նպատակ Ժողովոյ Գաղտնագրի Մէջ Կիլիկեան Մասնին, 18 էջանի*

դրքոյկը Ընկերութիւնը Հատուցական է երեք տարիներու՝ 1880-81 եւ 1882-83 տարիներու, գործունէութեան մասին Միացեալ կազմութեան պատգամաւորաց, հաշուառութեան, վերահսկողութեան եւ գործունէութեան գործերուն մասին տե՛ս՝ Միացեալ Նահանգներ, «Ծուչիր եւ Նահիր-Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Ինչինչ Մէջ», Պալթիմոր Ամերիկա, 1947, էջ 62-67; Ե. Գաստանդեան, «Միացեալ Ընկերութիւն Հայոց, Հաշիւներ Հայոց Հանրագիտարան, Հաշիւներ Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1896, էջ 331։

Ազնիւներ եւ արեւմտահայ փոխադրութեան գործակիցներ մասին, Բաֆֆի իր «Նպատակներ գրութեան մէջ կ՚ըսէ. «Երբ Կ. Պոլսոյ կազմուածին զանազան ընկերութիւններ - «Արեւելահայ», «Իլիչինկեան», «Ազգօգտակար-արհեստական» - Հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով, մեզանից չատերը սկսեցին մտածել՝ ի՞նչ հարկաւոր են այսքան ընկերութիւններ, երբ նպատակը միեւնոյնը չէ, առնի լաւ չէը լինի եթէ բոլորը միանային, կազմէին մի ամբողջ եւ առնի հիմնաւոր ընկերութիւն։

Մտածութիւնները իրաւացի էին։ Ընկերութիւնները կազմուած էին բարեգործական հիմունքներէն վրայ եւ պիտի պահպանուէին ինքնաւարութիւններով։ Բայց մեր հաստակութիւնը չգիտէր՝ ո՞ր ճկին ինչպէս իր հանգանակութիւնները։ Բոլորը միեւնոյն ասպարէզում, բոլորը միեւնոյն նպատակի համար էին գործում։

Կ. Պոլսի հայերը, որոնք առնի մեծ յոյսեր, առնի մեծ ակնկալութիւններ ունին ինչից, տատահայերիցս,- ինարկէ միութեան օժանդակութիւնների կողմից,- ընկերութիւնները միացնելու հարցի մէջ ոչ միայն մեզ հետ համաձայն գտնուեցան այլ լիապէս կատարելին մեր փափագը, ճանուչ մէջ հրատարակուեցաւ որ ընկերութիւնները արդէն միացել են ընդունելով «Միացեալ ընկերութիւնը» անունը։

Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել։

Այժմ մնում է մեզ կրկնապատկել մեր բարեգործական հոսանքը, եւ մեր միութեան գործերութիւններով միացնել ընկերութիւններին ուժ եւ խրախոյս տալ։

Մեզանից ամէն մէկը համոզուած է, որ ուսումը, կրթութիւնը, ամենազգուստը միջոցներն են, որոնք, թէեւ փորը ինչ ուշ, թէեւ դանդաղ կերպով, բայց վերջապէս կը հարթեն առնի հիմնաւոր ճանապարհ տատկահայերի առջեւ մի ապագայ բարօրութեան հասնելու համար։ Մենք համոզուած ենք որ Թիւրքիայի հայը գալոցի մէջ պիտի գտնէ իր վերածնութիւնը, իր բախտը։ եւ այն բարիքները, որոնցից մինչեւ այսօր զրկել էր հային բարբարոս Թիւրքիան,- այն բարիքները, որ նրուսական դիպլոմատիան այնքան ժլատութեամբ է բաժանում հայերին,- հային արդիները պիտի տանեն դպրոցական վարժապետի ճեռքից։

Բայց Թիւրքիայի հայը աղքատ է։ Թիւրքաց հարստահարութիւնը այն աստիճան բանել է նրա միտքական զօրութիւնը, որ նա հազիւ թէ կարող էր իր զաւակներին կանոնաւոր, ընդհանրապէս կերպով առաջ տանել, եթէ դրսից օգնութիւն չլինէր։

Ռուսահայոց հայերը այժմ պէտք է կատարեն տատկահայերի վերաբերութեամբ նոյնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ազիներով անում էին Հնդկաստանի հայերը ամբողջ ազգի համար։ Ռուսաստանի հայերը, բնակուելով մի բարեկարգ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ, միտքապէս առնի բարձրագոյն վիճակի մէջ են գտնուում, քան իրանց տատկահպատակ եղբայրները։

Հնդկաստանի հայերը բոլորին ազգի համար խոշոր կտակներ, նրանց փողերով զանազան երկրներում հիմնուեցան բազմաթիւ դպրոցներ։ Ճանկալի կը լինէր, որ մենք հետեւէինք նրանց օրինակին։ Բայց մեր պահանջը հասկատ է, մենք խոշոր կտակներ չենք պահանջում։

Մեզանից ոչ ոք կարծում է, թե մեր ընթերցողների ճաշակը կարող է փոխվել, եթե մենք մեր գրական էջերում սկսենք տպագրել ֆրանսիական կամ գերմանական վեպեր, կամ էլ մեր ընթերցողներին ծանոթացնենք Ռուսաստանի կամ Ամերիկայի գրական նորագույն արտադրությունների հետ։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ցանկանում են կարդալ հայերեն գրված վեպեր, պատմվածքներ, որոնց մեջ հեղինակը նկարագրում է հայ կյանքը, հայ մարդկանց սովորությունները, հայ ընտանիքի կյանքը, հայ աղջիկների ու կանանց դերը հասարակական կյանքում, հայ գյուղացու ու քաղաքացու հոգեբանությունը, հայ մտավորականության ներկա վիճակը, նրա ձգտումները, նրա հոգեկան տանջանքները, նրա հաղթանակները և պարտությունները։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ուզում են կարդալ հայ գրողների գրած հայ կյանքի նկարագրությունները, հայ կյանքի պատկերները, հայ կյանքի տիպերը։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ուզում են կարդալ հայ գրողների գրած հայ կյանքի նկարագրությունները, հայ կյանքի պատկերները, հայ կյանքի տիպերը։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ուզում են կարդալ հայ գրողների գրած հայ կյանքի նկարագրությունները, հայ կյանքի պատկերները, հայ կյանքի տիպերը։

Մեզանից ոչ ոք չի կարող ասել, թե մեր ընթերցողների ճաշակը կարող է փոխվել, եթե մենք մեր գրական էջերում սկսենք տպագրել ֆրանսիական կամ գերմանական վեպեր, կամ էլ մեր ընթերցողներին ծանոթացնենք Ռուսաստանի կամ Ամերիկայի գրական նորագույն արտադրությունների հետ։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ուզում են կարդալ հայերեն գրված վեպեր, պատմվածքներ, որոնց մեջ հեղինակը նկարագրում է հայ կյանքը, հայ մարդկանց սովորությունները, հայ ընտանիքի կյանքը, հայ աղջիկների ու կանանց դերը հասարակական կյանքում, հայ գյուղացու ու քաղաքացու հոգեբանությունը, հայ մտավորականության ներկա վիճակը, նրա ձգտումները, նրա հոգեկան տանջանքները, նրա հաղթանակները և պարտությունները։ Մենք գիտենք, որ մեր ընթերցողները ուզում են կարդալ հայ գրողների գրած հայ կյանքի նկարագրությունները, հայ կյանքի պատկերները, հայ կյանքի տիպերը։

[28] *Ջուրբեան Յովհաննէս էֆենտի՝ ծնած է 1830ին եւ նկրտականութիւն մահացած է 1900ին։ Ծնած է Օսմանեան պետութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն եւ ազգային-հասարակական կարեւոր դէմքերէն մէկը։ Մկրտիչ Պէրպէրեան իր ժամանակի ուշագրաւ-մեծապէս նկատի առնելով է գրած։ «Ծիւրմիոյ պետական ծառայութեան մէջ գտնուող Հայերը նշանաւոր եղիւռ տիպար կը ներկայացնեն։ Ծառան եւ Նորեան»։ Ուսանի յատուկ առանձնով իր անկեղծութեան, Պէրպէրեան կ՚ըսէ. «Ինձ ճանչնար մէկը որ ինձի չափ Նորեան էֆենտին դէմ կռուող մը հանդիսացած ըլլայ։ երիտասարդութեան են*

բարձ օրերէն, այլ ինչ նոր գրել սկսած, միշտ վերջին առիթներս անդադար կոխ ըրած եմ ընդդէմ այդ աննմատութեան, կամ առնի Ծիշդը այն քաղաքական ուղղութեան որուն կը հետեւէր, ու հիմակ խղճիս քննութիւնը գիս ամօթապարտ չի թողուր: Հին գրածներս բան մը չունին թաքնելու, բայց կը չիշեմ ընթացումներս, անոնց պատճութիւնները, ու չեմ գտներ ցնծելու տեղ է կէտ մը:

Իր կենսագրութիւնը խտացուած է մեր ժամանակակից պատմութեան... եւ այդ առթիւ ուրուագծած Նուրհանը իրր ազդեցիկ քաղաքական անձնաւորութիւն: Երբէ պատճութիւն ներկայացնայ ինծի գրել մեր վերջին տարիներու պատմութեան ուղիղ դրուագներ ես, առիթ կ'ունենամ այդ չահագրգռական դէմքը ուղիղ երեսդիմելու ներքեւ ալ ուսումնասիրելու Լիւ. Ալփիսրեան, «Անգնահ Դէմքեր՝ Նուրհան, Նոր փաստեր, Գ. տպագր, քիւ. 8, 15 Մարտ 1903, էջ 83».

«Իրր պարզ պատմագիր, ժամանակակից պատմութեան էջերը գրի առնելով, Ալփիսրեան ներկայացուցած է մի Գոյոյ Ֆանտաստագրական վարչութիւնները... - րան մը. չդիտենք երբ է 1885-1887, Նուրհան ֆինանսի վարչութեան տարիները (տե՛ս' Ալփիսրեան, Նոր փաստեր, Մ- տպագր, քիւ. 1, 1 Մատենաշար 1898, էջ 3): Նուրհանի մասին անցագարձի ամենարմնիր կարդալ է գտնել նաեւ Ազգագրատուէր Գ. Հատորին մէջ, Հատուածներ՝ 2877, 2889, 2893, 2894, 2898, 2903, 2906, 2908, 2909: Մատենագէտ Հատուած 2903ին մէջ, կարՀ չենք տեսնել թերագրած մը՝ Ալսրիսրեան իսկական առնճապնդրը.

30 *Բայէ չի Գատաստան մոգովին՝ Ալփիսրեան երեսփոխան կ՝ընտրուի Գոյոյ Ազգային մոգովին. Իր յամենայնի խիստ քննադատութիւններուն պատճառով, մոգովի Ամենագոհ Ծովհաննէս Էֆենտի, որ մը ինքնիրմէ էրած, կը փորձէ յանի կերպով ամպխանչէն վար իջնցնել Ալփիսրեանը՝ այդ պատճառ է որ վերջինս չատարած ազատ մը կ'իջնցնէ անոր դէմքին. Ետ պատկերացուր է Ջմերդոյի պատասխանութիւնը այդ մասին, «Լեզուդ Ալփիսրեանի ձեռքով ապտակեց զինքդ».*

30 *Նչուած երկար քննութիւն. Գատաստանութեան մասնակից ըլլալով, Ալփիսրեան կը պատմէ. «Պոլիս 1883-ին կամենատրապես մէկ օրաթերթ կը հրատարակուէր՝ Մասիս. 1884-ին հրապարակ եկաւ Լիմուզը, երկու օրաթերթ չկրնար միասին ապրիլ. Արեւելքի երեսմէն վեց ամիս ետքը 33 տարուան Մասիսը, յարատեւելու անկարող, փակուելուն մոտ բերին ընկերութեան: Լիմուզը 1884 յունիս 1էն սկսեալ Թիւրքիոյ Հայոց միակ օրաթերթը մնաց մինչեւ 1891 յունիս 13: Այդ թուականին Հայրենիքը երբ իրր նոր հիմնարկութիւն մը երեսաց եկաւ, մենաշնորհեալ ընկերութիւնը պարտաւորուեցաւ յուծիլ եւ Լիմուզը անհատի մը աշխատութեանը յանձնել: Կառավարութիւնը 1896-ին Հայրենիքը վերջնականապէս խափանելով Լիմուզի գոյութիւնն ալ վերջնականապէս ապահովուած կը համարուէր. բայց քանի մը տարի ետք ալ ընկերացաւ, ու Թիւրքիոյ Հայերը առանձին մը հարուր առուց օրաթերթի մնացին մինչեւ Գիտրանցնուի սկզբնատութիւնը, որուն գրեթէ գոգադիպեցաւ Մասիսին իրր օրաթերթ վերկերնումը, փոխան նախկին Լիմուզին: Դարու 1897-ին վերահաստատուեց Լիմուզի արուեստագիրը որով Մասիսի չարտոնակութիւնը պէտք չմնաց: Եւ ահա միեւնոյն ծառայով եւ միեւնոյն գնով երկու օրաթերթ 1897ին ի վեր բաւական բարեյաջող վիճակի մէջ կ'ապրին Պոլիսոյ Ալփիսրեան, եկ. Գոյոյ Մատենագրական Եարժուժքը, Նոր փաստեր, Բ. տպագր, քիւ. 19, 1 Հոկտեմբեր 1900, էջ 290-297).*

Ժամանակի գրական չարժումներուն մասին հետեւած Ջազանեան յանձնաժոյ կրկ կը տպէ այս մասին. «Լիմուզի միջավայրին մէջ...Արփիսրեան, այդ օրերուն, շատ կաշխատութիւն չէր տար լեզուի մարքագրեան ու ոճի կատարելագործման: Լեզուն էր գա-

դափարներով, եւ իր ճպատակակիտոն էր զանոնք արտայայտել, առգրուած, տիրապետուած պայքարի ոգիով եւ հնգնական ժողովներով, իր գիշերը էն առաջ առանց գործիք դարձնել կ՚ուզէր. կարելի եղածին չափ պարզ, գիտէր արհամարհելով:
1896-ին Պոլսէն փախչելով երրորդ գալէն ետքն է որ, երբ սկսաւ ինքն ալ Մերձիմ առ Ջրաձիի ընթերցող մը դառնալ, փոխեց իր գրելու ձեւը եւ արտադրեց արուեստի տեսակէտով լաւագոյն իր գործերը, առնչի ճոխ ընդոստ, առնչի նուրբ ոճով»:
...1889-ի վերջերը, Արփիարեան, ուրիշ հնչակեան գործիչներու հետ, կը ձերբակալուէր ու բանտ կը գրուէր, եւ Հաչալեան կը փախչէր Փարիզ: Առեն ան Մասիս-ը կը գրադրէր:
1891-ին, Արփիարեան բանտէն եղիւէն քիչ յետոյ, Յովհաննէս Շահնազարի հետ, կը հիմնէր *Հայրենիք* օրաթերթը, ուր *Արծուիք-Մասիս*[ով] սկսաւ հայ գրականն ու հասարակական կեանքի վերանորոգման շարժումը իր գագաթնակէտին կը հասնէր:
Շահնազար հոն կը բերէր ոչ միայն իր փաստաբանական ասպարէզին վաստակած դրամը որ կարելի կը դարձնէր թերթին հրատարակութիւնը, այլ եւ ջղուտ, պայքարող հրապարակագրի ոճ գիծը, որ յատկութիւն ճը եղաւ:
Արփիարեան կը շարունակէր իր համեղ քրոնիկները, երգիծական էջերը եւ ազատամիտ հրապարակագրական յօդուածները (ազատամիտ՝ ինչքան որ հնարաւոր էր խստացող հաճիտեան գրաքննութիւնը թոյլ կու տար):
...*Հայրենիքը* դարձաւ ամէնէն ժողովրդական թերթը զոր ճիշդ այն ատեն ունեցած ըլլար Արեւմտահայութիւնը, աղաներու տիրապետութեան տեղ դրաւ ծառայականներու տիրապետութիւնը, զարթօղուց քննադատական ոգին, գիտցնել գրականութեան սէրը տարածեց ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ, նպատակ կազմելու ծառայ արտադրութիւնները ջնջօղէն սիրոյ, անունդրուկ ոգեւորուող հասարակութիւն ճը, որ հնարաւոր ընդարմանուող ու կառարելագործուող ոճ պիտի դառնար նրէ ազատներու չարքը մը չգար առէն իւր տակնուվրայ ընելու (Քոպանեան, *վէմասան Բաշալեան ծ. իր Գործերը*, Փարզեր, Դեկտեմբեր 13, 1910, էջ 2):
Արփիարեան Հայրենիքի վաստակին մէջ կը տեսնէ այլ բաներ եւս. Ան, արտայայտելով ժամանակի գրական ընթացքին ծառին, կը գրէ՝ «Պոլսոյ հայերը պզտիկուց գրաբար սորվելով ակաճցնին կը լեցուի հոլովումներով, խոնարհումներով, դարձուածներով, որոնք բնական չեն երեւիր: Պոլսեցիներուն գրաբարի այս հակումը գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ այլեւարիարարին պայշրօգրութեանը: Որքան գրող՝ գոցէ այնքան ալ լեզու Պոլիս: Կանոնաւորութիւնը նոր սկսած է մտնել, տասնեակ տարիէ ի վեր. Հայրենիքի հրատարակութեամբը սկզբնաւորութիւն եղաւ միօրինակ աշխարհաբարի մը հետեւելու գաղափարին: Իսկ Կովկասի հայերը միօրինակ բնթրականութիւն մը ունին արդէն: Ծիծիխի ո՛ր բերթն ալ առնէք, կովկասեան ո՛ր հեղինակութիւնն ալ առնէք, ամէնուն ալ բերականութիւնը միեւնոյնն է:
*Կ. Պոլսոյ գրողները իրենց նոր լեզուին կազմակերպութեանը մէջ գրաբարի աջակցութեանը շատ դիմեցին, բայց ողջակի Հայաստանի ժողովուրդին բարբառը չգիտցան: Կովկասցի գրագէտը ուղղակի Հայաստանի բարբառը սորվեցաւ, բայց գրաբարէն հեռու մնաց» (Արփիարեան, *Քառասունամեակ*, էջ 70-71).*
Արեւմտեան Արեւելք-Մասիսի խմբագրութիւններու մասին եւ Հայրենիքի հիմնադրութեան մասին իրագիրին եւ մասնակիցի յուշերու մասին կը հաղորդէ Արփիարեան՝ իր Քառասունամեակ 101-108, 109-112, 126-138, 172-178, 178-186, 186րդ էջերուն վրայ:

Ներկայացուց ժամանակագրության գրառելը երեսատարեցներից մեկը՝ նորելուկ քահանայի վանահայր Մարկոսեան իր կարգին կ՚ոգեկոչէ. «Այդ միջոցին կը հրատարակուի՛ն, իբրեւ գրականութեան ջահակիրներ, «Հայրենիք», եւ «Լիութեան» օրաթերթերը եւ «Մասիս» գրական շաբաթաթերթը, աշխատակցութեամբ ականաւոր գրողներու եւ տաղանդաւոր սկսնակներու։ Գրականութիւնը երբեք այն աստիճան տիրապետող չէր վ. Պոլսի մէջ որքան այդ շրջանին. նոր չարժում մըն էր ան, որ կը զուգընթանար ազգային զարթնումին հետ, եւ այդ չարժումին գլխաւոր առիւիթան էր, Յ. Շահնազարի եւ Լ. Պաշալեանի հետ, Արփիար Արփիարեան, իր տզայնակոյտովը գիրք բրած «Հայրենիքի» խմբագրութեան մէջ, որ ժամադրավայրը դարձած էր մեր առաջին յեղափոխականներու եւ օրուան ամէնէն սիրուած գրողներուն» (Ամենուն Օրեր..., Մուրատեանի Վարժարանի Գրական Միութիւնը, 1882-1884, Բարիզ, 1927, Գեղարուեստական Հայ Տպարան, էջ 34)։

31 *Յովհաննէս վարդապետ, Արփիարեանի «Շրջենչեանական» պատիւը պիտի ցլայ մեր մէջ, իր Օրուան կեանքերովը՝ առաջին ինքը տանիքը, ծառեցները գրականութիւնը ժողովուրդին, փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքները» (Մասիս, 1862, թիւ 3998). Իսկ Լ. Պաշալեան պրոֆան Հանդամանքը կոչ. տալ Օրուան կեանքի չորքերուն, որոնք սկսած էին Մուրատի 1884 թիւ. 1ին մինչեւ 1888 տարին, չորսուհարիւր Մասիսի մէջ 1887-1890 տարիներու ընթացքին, իսկ ան իսկ՝ Հայրենիքի ու Նոր կեանքի մէջ քանդատարար Լ. Մեսրոպ վ. Պաշալեան, Քառասունհինգ Արդի Հայ Գրականութեան Էջերեն Մինչեւ Մեր Օրերը, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1963, Հատոր Ա., էջ 420).*

Գրականութեան պատմութեան տեսանկիւնէն ժամին՝ Գաւառի Մանկանեան կը գրէ. «Աղբիւրը» օրաթերթի բաժիններից ու ոչ մէկը այնպիսի արձագանք չի հանում, որքան Արփիարեանի «Օրուան կեանքը» ակնարկները, որոնք տպագրւում էին Հրազդան տասրագրութեամբ։ Դրանք փաստօրէն կիսագեղարուեստական տեսնդատրութիւններ էին, որոնք արձագանում էին քաղաքական հարցեր։ Դրանք արտացոլում էին Պոլսի ժամանակակից տնտեսական, քաղաքական եւ ազգային կեանքը։ Ոճը միանգամայն իւրօրինակ էր։ Հրազդանը կարողանում էր այդ բազմազան երեւոյթները ներկայացնելու համար գնարել գրարիւ պատմելաձեւ» (Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հատոր Երկրորդ, Հայկական ՍՍՌ Գիտ Հրատարակչութիւն, Երեւան, էջ 278).

32 *«Հոդվածներ»՝ «Բիւրակ», 1905 p. 1, 5, 1906, p. 1, 1907, p. 6, 8, 9, իր գրական, ընկերային եւ քաղաքական կեանքի յուշերուն փունջերն են նախորդած օրուան մեծերու յիշատակին։ Առանց զուտ գրական բնարերգական էջեր ըլլալու, անոնք ան-կեղծ ու զգացուած չեչտ մը ունին, անդրչիրիմեան յարգանք մը անոնց՝ որ օգտակար ծառայութիւն մը ծառուցած են իրենց ազգին, ու հիմա իրարմէ գրուած՝ կը հանգչին զանազան վայրեր, հեռու խնամուն ու գործակցուն ձեռքերէ։ Ինքը կը ցանկայ լրացնել պակասը այդ գրուածներուն, ու կը սիրէ ծաղիկ անոնց անչուք հողակոյտերուն վրայ՝ խօսքի մը, տեղի մը մէջ ընտանեացուելու համար անոնց գործն ու յիշատակը, ճոռոմաբանի իսկական ծաիէն փրկելու ազնուական գաղափարով» (Ճաճանեան, էջ 427).*

33 *Գաբրիէլ Պատեան տազգային յեղափոխական կեանքէ առնուած վէպ մըն է, բայց իրականութեան մէջ՝ ան կը ներկայացնէ երկու հակընդդէմ տարրերու ճոռոմաբանական պայքարը» (Ճահագ, էջ 662). Ճնար Նիւքը՝ Արփիարեան յղացած է Լոնտոնի մէջ*

1882ին, առաջին, մասամբ՝ նախ տպած է Վիեննոյի Հրատարակած Հայ Հանդիսին մէջ, 1902ին, տպա՝ ամբողջութեամբ յետ տեսած է Մ. Գնունիի հրատարակուած Մատենադարանի Տեսակապութեան մէջ, Հանդէս վիպասիրաց, 1903, Գիրք Ա., էջ 1-61). Գործիչ մասնաւոր տպուած է Վառնա 1908ին, հատ.՝ Գալիս Տպագրան Ազգ.ին, անխտուածիր), Գէդրան՝ 1907ին, 1909ին, 1909ին, 1909ին, 1909ին, Վիեննոյի Մ. Ղազար՝ 1908ին եւ 1882ին՝ Հիւրեան Ծաղկաց մատենաշարով, Գահիրէ՝ 1909ին, ինչպէս նաեւ Ծրեան՝ 1907ին, Հայ Դատապարտեալի Գրագործաց մատենաշարով։ Վիպակին ամփոփումը տեսանել՝ Ճանաչեան, էջ 434.

84 Հէսդրացքնեանական մասին Աբգիթար ըսած է՝ թէ այդ հատուածակոտած թուղթը առաջին տողէն ճիշդու վերջինը ամբողջովին կեղծատրոպին է։ Ջահզադի հատատումով այս առեղնագրութիւնը (procès-verbal), իմքնին կեղծ ու չհնծու է, ինչ որ իր առարկայական շարադրութեամբն իսկ կը յայտնուի իսկոյն։ Ով որ զայն չհնած է, զայն չտեսած է՝ իր առաջին տողէն կը ճանաչէ իր տգիտութիւնը՝ հարցաքննութեան մասին, մանաւանդ պատժական խնդիրներու առթիւ կատարուած ատիկանական հարցաքննութեանց օրինական ամէնէն տարրական պայմաններուն հանդէպ, - մանաւանդ երբ խնդրոյ առարկայ եղող հարցաքննութիւնը ատիկանական նախապար մը կատարած է» (Ջահզադ, էջ 200, ուր եւ քաղուածոյ էջերուն մէջ կարելի է գտնել Հերքանախագրութեան առանձինները, Հարցաքննիչ պաշտօնեաներ Հարցաբանելու եւ Աբգիթարեանի պատասխանները, առաջին առանձնագրութիւնը, երկրորդ Հարցաքննութեան առանձնագրութիւնը եւ վերջին Հարցաքննութիւնը)։

85 Քաղաքեան կը պնդէ, թէ այդ բոլորը "Դօշակեան կոտակցութեան յանձնուած են Զիւթիւնճիէի ճատնիչին ձեռքով։ «Դօշակը»-ի խմբագրութիւնը գիտէ որ Զիւթիւնճիէն այդ բոլորուն գիտը կատարեց՝ Աբգիթարեանի հետ խմբագրական կռիւ ը ունենալէ ետքը» (Ջահզադ, 1900, էջ. 6-8)։

86 Մկրտիչ Մ. Քիւրքիւնճեանց (Քիւրքիւնճեան), առաքահասակ է, որպէս վիրաւորած վճռատած է Պուլկէրի բժշկական վարժարանէն։

87 Տաճատեան իր սկզբնական տայնպիսի վատնգաւոր ճիւաղ ճրն էր» արտայայտութիւնը փոխարինած է «վատղ ճրն էր» արտայայտութեամբ։

88 Քիւրքիւնճեանց ատր եւ խմբագրին էր Տաճատր, Le Drapeau թերթին, որ լոյս տեսած է Թատրոնի մէջ, 1861-62ին, 16 համար, 8 էջերով, նախ՝ որպէս հանդէս նկարագրական, ապա՝ երկլեզուանիներով, հազուագիւտ դարձած Պուլկարիոյ եւ Թատրոնիոյ Հայ գաղութներուն եւ անդնդութիւններ Հարցերին այլուր գտնուող Հայոց կեանքի մասին։

89 Թատրոնի մէջ նախկան իր անկախան տպարանը ունենալը, Մարսէլլի Մ. Փարիսեանի տպարանէն լոյս տեսած են Քիւրքիւնճեանց հետեւեալ աշխատասիրութիւնները, երկուքն ալ գրական տեսակով։ - Աքսատութիւն Պուլկարիոյ եւ Տիմոտեատիւնը Պուլկարը Աքսատութեամբ (1868, 128 էջ), Իմ Հայրենական Հնդկոր (Մ. Պօղոս Հայոց Տիմոտեան Մէջ Հրատարակ Վէպ)։ (1869, 39 էջ), Հայատանեայ Թշուառութիւնը, Հրատարակ Վէպ (1869, 102 էջ)։ Ան հրատարակած է նաեւ այլ հատորներ՝ Մուսայ Պէյ եւ Իւր Մեծատաքիլ Ծգնահագրութիւնը (Թատրոնը, 1870), Հայկատանի Աբգիթեր, Մի-

թոշէլ պ. (Ա. Պոլիս, 1894, 130 էջ). Մահուէ Մկրտ Մարգիսեանի մասին եւ նամ Աբդուլհամիտեան Հնամենտութիւնէ (Ա. Պոլիս, 1894, 72 էջ).

40 *«Իմ համբերութեան պատրաստութեան գործին մասին՝ այլ առիթներու չենք հանդիպած. Պանք Օթոմանի պրուտուէի կազմակերպիչներէն Աբդէն Գալո, միայն կը յիշատակէ կուսակցութեան պատճառով «Իւնիւատոյի գաղտնի ժողովները եւ «Բնիկ»ի արհեստանոցին մասին (Աբդէն Գալո, Հայրենիք տպարան, Բոստըն, 1948, էջ 94). Մինչ, «Մենք առաջադրութեամբ համակ մը պատ չունք կը սիրէ այս ուղղութեամբ»...թղթակցութեան նպատակը հիմնական չէր. Հայրենիքի ծնունդ եւ ուղղութեան մարդ էր Գալո, որ ամբողջ կեանքը նուիրեց հայրենիքին եւ ազգին:*

41 *Այս մասին, Դրօշակ, իր, No 8, Ցուլիս 1896, էջ 1, կը գրէ. «Մասնիչ Վիրաթոյ Քրիսթիճեանի Տաշկոմն: Սոֆիայից մեզ հեռագրում են.-*
Յունիսի 23-ին (6.ու.) երեկոյեան ժամը 9-ին, Կ. Պօլսում դաշնակցականները զարկեցին նշանաւոր ՄԱՏՏԱՒՈՅ ՎԻՐԱԲՈՅ ՔՐԻՍԹԻՉԱՆԻՆ: Մատնիչը մեռած է: Սպանիչները ազատ են: Ժողովրդի ոգեւորութիւնը անսահման է: Անսահման է նոյնպէս իշխը կառավարութեան ապրատիը: Կառավարչական շրջանների մէջ ընդհանուր յուզմունք: Մանրամասնութիւնները ետաքով:
«Իսպիտճիէ կը սպասենուի Դաշնակցութեան հրամանով եւ վճռագործ կոմիտէին անմիջական ցոյցերուին մերթով. Հնչակեանները կը փորան իրենց վերագրելու այդ գործը: Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն իր՝ մասնաւորապես եւ իր հրապարակած հրատը կը կարդայ Հնչակեաններում ստոպելու եւ ապացուցանելու իրենց պնդանը, ոնո պիտի ապացուցանեն» (Դրօշակ, Հատոր Ա., էջ 228).

42 *Յատկան էջեր «Բնիկի՝ կարդ եւ խոհեման անձնատուրութեան Համբաւ. ստորեւ անձ մը Ծգած է ազգային շրջանակի մէջ՝ Հայաստանի ժողովի ատենադպիր, իսկ Օսմանեան Կրօտքին Գործոց հսխատարութեան մէջ՝ խորհրդարանական պետական եւ ազգ Գիտական Քարտուղար անցած: Մահացած է 1902 Ապրիլ 21ին (Ազգագրատուէ, Գ. Հատոր, Հատուած 3087): Իր անուան քէչատակութեան կը Հանդիպինք նաեւ Հատուած 3003, 3006, 3075, 3113ի մէջ.*

43 *Պարզիկեանի մասնի եւ պատմական գրախտութեան մէջ գրուած գնահատական արժանագրուած է Թարգմանեան Եղբօր՝ Վարդգէսի (ապա Տիգրանեան) մասին. Քսիի (1880) եւ Մուշ-Տարօնի (1888) ընդհանուր վանահայր-առաջնորդութեան չրջանին, «իր անձնական գործունէութեան համաք, իբրեւ ժողովրդական հոգի, նա տաճկի բռնակալ կառավարութեան կողմից կրեց ամենայն նախատանք, եւ վերջին տարինեը աճգիպարեց բանտում, որից ազատուեց միայն վերջին ժամանակներ [Իզմիրեան] պատրիարքի եւ եւրոպական դեսպանների ազդու պահանջումների շնորհիւ» (Դրօշակ, I No 13, Մեպտեմբեր 1895, էջ 5-6; II No 13, 15 Մեպտեմբեր 1896, 15 7-8).*

Քարտիճանեան վրդ. յանձնուած էր Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցին, տանելի մը տալէ ետք, կրցած կատարել իր առաքելութեան գժուարին պաշտօնը, եւ տեղատուած իջած. քաղաքական յանձնաւոր Մ. Եղուազէմի Հարիր վանքը. Հոն 13 տարի մնաց վանահայր մնալէ յետոյ, չնորհիւ Միաժանդրութեան վերաընտրման, Գալիա գալուն, եւ նորէն անկում ընտրուած է առաքելոց եւ ընդ Հանուր վանահայր Տարօնոյ վիճակին (Տարօնոյ Վարչական Լուսաբերեան, Տեսուչ Հայոց Միաբերանութեան Քիւնէ Վանահայրը Ուխտիս Մ. Կարապետի Մատենագ. ի տպագրեան Առաք. Աթոռոյ Մ. Էջմիածնի, Երուսաղէմ, 1913, էջ 113-114, 118).

*Իր մասին յուշերէն է Մկրտիչ Վարդանեանի վկայութիւնը. «Տարօնի ժողովրդական վերազարթնման գործին մէջ առաջնակարգ դեր խաղաց մեր բազմերախտ եկեղեցականներէն մէկը – Ներսես վարդապետ Խաչախանեան:... Հաշտասէրը էր երկրի պայմաններին, ինքը բնիկ տարօնցի (Մշոյ Ծարսանցի) ինքնով:... Խաղախանեան, Մկրտիչ Մաբեան եւ բազմաթիւ եկեղեցականներ, Խրիմեանի հաչենաչոյն գաղափարներով սնած, պատրաստեցին Դարան-Բարձրաւանդակի մէջ ազատասէր, յեղափոխական առաքելութիւնու սերմեր ցրուելիք էին, ի միջի այլոց, Ազրիպասեան, Գեղոց Ծատուր, Հրայր, Վարդերշակ, Գեղամ Տէր Կարապետեան եւ վարդենիսցի Մաբեան վարժապետը» (Վարդանեան, էջ 140, 141; *Հմմտ. Գ. Տատոյր, Տաճատեանք*' 3049, 3106, 3133; «Ընկերներ Տէր Ներսէս Եպսկ. Խաչախանեանին, *Ազատ. Ա. տարի, թիւ 28, 12 Յունիս 1915; Համառօտ Գրառեան, «Ներսեսոցոց Դէմք Մը' Ներսէս Եպիսկ. ու Խաչախանեան», Ազատ., թիւ 28, 14 Յունիս 1915, էջ 2).*

44 Կ. Պոլսոյ մէջ, Հ.Ը.Դ. ունեցած է իր գենատրական կամիսէն եւ երկրագործական կամիսէները. Հաստատութեան քարտը ներկայացուցիչը եղած է Յովհաննէս Խաչատիան (Խաչատիան (Վահանեան), որ Պոլիս գացած է 1902ի վերջերը.

Խաչատիան' «Մինչեւ Ռահնկոտնով, Հ.Ը.Դ. առաջին ատենապետները չտեղեկի էր, երբ բարեգործ. Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ եւ քանի մը տարուան ուսուցչութենէ յետոյ, նշանակուած է ազատագրական չարժման. 1902ի աշնան ատենապետ եղած է Հաճեաց Պոլսէն, անկնկէ վերեւ, ապա' Ամերիկա, ուր մնաց գարձ ատեան է կազմակերպական գործին. Մեռած է 1920ին Լոզան, 60 տարեկանին. Ան շատ մեծ գործ պատրաստած է հոն. չարք մը գրանցումն ահաբեկիչներ, որոնք օր ցերեկով, բազմամարդ փողոցներու մէջ կը գարձնէին դատաճաններ եւ կ'անհետանային: Այդպէս 1895-ին մեծ միտքն ունէր սպանոնելու Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէ մահուան դատապարտուած առաջնակարգ հայազգի լրտես ու մատնիչներ, ոստիկան-կոմիսէր Հաճի Տիգրան, փիլոզոյժ Թիւրիմնցեան, կաթոլիկոս վարդապետ Մանթաշ եւ ասրիշներ, որոնց օսմ. ոսկիներէն հրապուրուած, դարձեր էին Նազլը փաչայի հատատարիմ գործակալներ եւ անոր ծեռքը կը ծառնէին ու բանտերու մէջ կը փտեցնէին բոլ չեզոք ազգային գործիչներու հետ նաեւ բազմաթիւ անմեղներ...» (Վարդանեան, էջ 158).

45 1908ին, Պոլսոյ մէջ, ան մէջ պատահարար Թէքէճեանին հանդիպելով, Հրանդ կը հարցնէ, թէ' «ինչդ է...: Ես այն ատեն ալ հայատեաց էի...: Միայն ծոն էր կատարուածը...»

Գրականութեան պատմութեան հաշիւներով, Վրթիսարեան Հրանդը կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպ. «Նոր գրականութեան առաջին շրջանին մէջ, շատ համակրանք գրաւող հեղինակներէն մէկը եղաւ Մեծարե Կիւրճեան' Հրանդ ծածկանունով ճանչցուած: Երիտասարդ գրողը քանի մը տարիէ ի վեր ծանօթացած սկսած էր, երբ 1888-89-ին «Պանդոխտի Կեանքէն» նկարագրութիւններով մէկէն իսկ նշանաւոր հան-

դիտացաւ: Հայերէն լեզուի այդ ուսուցիչը բեռ իրաւնքէնի քիչ շատ հմուտ, բայց եւրոպական ազդեցութեան չենթարկուեցաւ. գործնապէս ցոյց տուաւ, թէ հնարաւոր է հայկական ամարտատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել:

Քանի տարիէ ի վեր նոր երիտասարդութիւնը կը ծառածէր, թէ Հայաստանի վիճակին բարւոքմանը համար Արեւմտեան եւրոպայի վրայ մեր չափազանցօրէն յուսադրութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ օրէ օր կը տկարացնէր ինքնօգնութեան գաղափարը: Ժողովուրդը աչքերը Լոնդոն ու Պոլիս յառած՝ օտարին գթութեանը կը սպասէր, առանց ինքը իր վրայ գթալու: Հարկ էր ժողովուրդը զգնգել, անոր իմացնել թէ թուրքին բարեկարգութիւն պահանջուած պահուն, մենք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք չատ բարեկարգութիւններ կրնայինք ունենալ: ...Հայաստան բզուան էր, բայց եղջերի՞ էին Պոլիս ապրող հայաստանցիները. ու մինչէ պոլսեցիները անոնց ցաւերը չէի՞ն կրնար առնել: «Մասիս»ը այս ծառածումներովը առգրուած, ոչեց որ Պոլիս ապրող հայաստանցի պատդուխտնէ դարիպին՝ կեանքը իր ամբողջ իրականութեանը մէջ ցոյց տրուի պատմող հայ աշխարհին: Մեզմէ Կիլիկեան Հայաստանէն եկած էր տեղեկութեանը, մինչեւ յարաբերութեան մէջ կը մնար պատդուխտներուն հետ, ուսկի քաջատեղեակ էր անոնց կեանքին. զանազան միութեու վրայ հրատարակած յօդուածներով ալ կրակոտ միտք մը փայլեցուցած ըլլալովը՝ «Մասիս»ի խմբագրութիւնը զանիկա էր ձեռնհաս գրագէտը համարեց, հայ ժողովուրդը դարիպին բշուառութեան պատմութիւններովը տակնուվրայ ընելու համար, հետեւաբար իրմէ խնդրեց՝ աղէտաւոր կեանքի մը պատկերացումը մեծ գեղով: Հրանդ՝ «Մասիս» չարաբաղերթին 1888 Նոյեմբեր 28-ի թիւին մէջ երեսփոխ իր առաջին յօդուածը: ...այն Շաբաթ օրը որ այս առաջին Հրանդը պաշտեցաւ, ...բառասուն հազար պոլսարնակ պատդուխտները իմացան թէ իրենց համար խորհուրդ մտքեր կան, իրենց համար փափաքող սրտեր կան: Դարիպը ու պոլսեցին կը միանային:

...Իր աշխատութեարը այն է որ հիմնակ կը տիրապետէ իրր Պոլսոյ, ուստի եւ, Թուրքիոյ հայոց մասնեցագրական լեզուն: ...Պանդոխտներու կեանքէն յօդուածներու չարքը աճչուտ, լասագոյն օրերու մէջ, հասար մը պիտի կազմեն, իրրեւ Արեւմտեան հայոց տասնեակներորդ դարու վերջին գրական ու պատմական կեանքին յիշատակարաններէն մին: Այդ հասարը պիտի մնայ դասական գործ մը, եւ իր գեղագիտական յատկութիւններովը միշտ պիտի կարդացուի» (*Գրիգոր Զոհրապ, էջ 138-140, 137-138*).

Գրիգոր Զոհրապի եւ Հրանդի յարաբերութիւններուն մասին Հարցին Խրոմին եւ Մանուկ Աբեղեան կը գիտէ. «Մասնիչի խնդրոյն գլխաւոր տարաձայնութիւնն մին եւ անոր ամենէն հետեւողն տարաձիչը «Հրանդ»-ն էր, եւ ասի, իմի համար, բաւական էր օրպէսզի կասկած ունենայի այդ ամբաստանութեան ըզգուելնը վրայ, որովհետեւ առիթ ունեցած էի շատ մտերմանալու «Հրանդ»-իմ նկարագիրը:

Երբեք չպիտի մոռնամ այդ գեղեցիկ ու ծիծաղելի մարդուկին հետ այդ օրը ունեցած տեսակցութիւնս: «Հայրենիք»-ով փարա՞ կը վաստկին կոր, կը գոչէր կասկարմիր եղած, ահագին փարա կը վաստկին կոր. յարձակինք իրենց վրայ, կոտրենք այդ թեղերին վզերը որ խախտած է արդէն, «Մանիկ»-ը «Հայրենիք»-ին տեղը պիտի բռնէ, եւ հազարաւոր թուածնորդներ պիտի ունենանք, բոլոր դաշնակցականները մեզի հետ պիտի ըլլան...: Մերժեցի այդ առաջա հաշիւին մարդը ըլլալ...

Այդ օրէն մէկ երկար ամիս չեռայ էր որ մասնիչի պատմութիւնը մէջտեղ ծնառեցաւ: Հրանդ վերջին պահուն, վերջին վէճ մը ունեցած էր Արփիարեանի հետ, ըղծուկ խնդրոյ մը առթիւ. ան կ'ուզէր որ «Հայրենիք»-ի մէջ ազդը տպեն սիֆիլիզի մասին գրքոյկի մը որուն հեղինակն էր Թիւրիմճիէֆ լրտեսը: Արփիարեան մերժած էր հրա-

տարակոյս ըսուելն ալ ոչ ոքի կրնայ ներշնչել, որ Ալփիարեանի հարցաքննութեան թղթերը, որոնք կ՚ապացուցանէին թէ Ալփիարեան մատնած ըլլայ Վ[ահրամ] Տատեանը, Տ[ոքթո]ր [Յարութիւն] Պիրեաքեանց. եւն.:

Երբ իմացայ գործը որ կը ձգտէր ճրոտել Ալփիարեանը, զգուշացրի բողոքիչի գայն հրապարակ հանելուենէն դէմ: Հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն, այդ մարդը մեր մէջ ամէնէն նշանակալից դերերէն մէկը կատարած էր. Միացեալ Ընկերութեանց գլխաւոր հիմնադիրներէն մէկը եւ «Միշակ»-ի Հայկակը եղած էր. երեսհարեանական ժողովին մէջ էֆենտիներու կոտակցութեան դէմ յանդուգն պայքար ղեկավարած էր, «Արեւելք»-ի եւ «Մասիս»-ի իր յօդուածներովը մեր ճաշուշը եւ իր ժամուշը վերացնողներէն մէկն եղած էր, եւ՝ Շահնազարեանի հետ, հիմնադիր էր «Հայրենիք»-ին, ամէնուն ցաւ զգացի երբ տեսայ որ մեր ժողովուրդը, աննեղի դիւրահաւատութեամբ, թնականի կը գոռէր որ քանի տարի իր բացարձակ հանգիստները վայելած ու այս բոլոր գործունէութիւնը կատարած մարդ մը գիտակից դաւաճան մը, վարձուած լրտես մը կրնար ըլլալ:

Ծաւ զգացի որովհետեւ մտածեցի թէ մեր ժողովուրդը խորապէս անբարոյացած ըլլալու էր ուրեմն՝ քանի որ ամէնէն սիրուած գործիչներէն մէկուն ոճրագործ մը ըլլալուն կարելիութիւնը մէկ օրէն ու առանց դժուարութեան կ՚ընդունէր: Ծանոյ Ալփիարեանին ներքին կեանքը գիտէի բաւական եւ ան հերիք էր այդ գրոյցը բանիցելու համար. ժուժկալ ու պարզուկ կեանք մը կը վարէր, միշտ թափթփած հագուստներով, միշտ գրպանը պարապ, եւ իր միակ զուարճութիւնը, միակ հաճոյքը, միակ կիրքը իր ազգային գրական գործունէութիւնն էր, որուն կը նուիրէր իր բոլոր ժամանակը: Իրենէն կարելի էր ասոնք համոզացնել Նազիմ փաշային լեցուն ամասան մը առնող լրտեսի մը հնքնաթիռ հետ:

Գրոյցը հանգուցեալը գայն կ՚ուղղէին ոչ միայն Ալփիարեանի անձին դէմ, այլ ամբողջ «Հայրենիք»-ին դէմ, եւ միանգամայն ամբողջ Հնչակեան կոտակցութեան դէմ: Այդ միջոցին Հնչակեան կոտակցութիւնը միակ ապրեցնող ու հոչակաւորն էր Տաճկաստանի ինչպէս նաեւ Եւրոպայի մէջ, եւ ամենուրեք Պոլսոյ մէջ, Ալփիարեան ճարպիկ, եռարաճիտ ու խելքն ալ կոտակցասէր, Պոլսոյ պաշտնակցական վարիչները ամէնէն աւելի նեղող մարդն էր. աղարտելով Ալփիարեանը, կ՚ուզէին կործանել նաեւ Հայրենիքը եւ Հնչակեան կոտակցութիւնը (*«Դէմքեր. Ալփիար Ալփիարեան»*, *Մնահմա*, 1901, *քիւ.* 2).

*Գրոչակի խմբագրութեան գլուխ եւ մասնակից մէջ, նաեւ Ֆրանսիան էր փոխէ խնդրանք եւ կոտակցութիւնը Հնչակ պահել Գիւրեանի-Ալփիարեան վէճէն. «...«Հայրենիքը»-ի ամբողջապէս նոյնպէս այժմ մեզի դէմ գինուեցաւ եւ անոնց հետ դաշնակցեցաւ, կամենալով Հայկակը փրկել ասոր դէմ տարածուած լուրերը մեր չարամտութեանէ վերագրելով: Կիւրճեան-Ալփիարի խնդրին կ՚ուզեմ որիշ գոյն տալ եւ մեզ ալ մէջը խառնել, բայց մենք ամէն ջանք ըրինք գինեն վերջը բոլ չտալ ոչ մի կերպով, որ ատոնք չպղտորին իրենց չար նպատակին մէջը (Գիւտ. Տատեան Ա., էջ 248-249). Գրոչակ Հատասուած է. Քէ. Գիւրեանի (Հրանդ)' յէ պատկանած Պոլսի դաշնակցական ոչ մէկ խմբի եւ ոճ է մասնակցութիւն եւ հետեւաբար պատասխանատուութիւն չէ ունեցած Դաշնակցութեան Պ. Կեդր. Կոմիտէի գործերուն մէջը (*Մասնակցած Գրոչակի*, 16 Դեկտեմբեր 1900, էջ 87).

Վերոյիշեալ ապրպան բացատական ֆոթիկներէն գատը, ուրկից կը քաղէ բոլոր պատմական-ատենագիր մեկնած Գիւրեանը. «Ինծո գինքը կը տեսնեմ դատապարտելէ վերջ, իբր հատարի ու տատապանքի մարդկային արձան մը: Ինծ կը լսեմ իր ջերմեռանդ

ձայնը, որ կը պատռտար ամէնուս... Սեղանին դէմ կեցած իր պարզութեան ու մաքրութեան մէջ, ձայնը խորունկ ու յուզումէն մրմռալար. Սեղանոն Կիրակեան պանքէտի մըն էր ամբողջ, որուն դէմերը յայնկոյտն կը բացուէին ու ճեմը սխրանքով կը դիտէինք անդունդներու կիզուած ժառատ չիչխատակարաններէն... (Ապրիլ է մատենադէտ ըսեր, թէ Նիկոլայոսեան Հատուածներէ՝ Հայկ. տասնմէկմատեայ ազգէն մը կրած խոր ազատութիւնն են - Տ.Գ.- Եղուարդ Միմքէեան, Քահանիքներու Ա. Հատոր, Հրատարակութիւն Թրքահայ Ուսուցչաց Միութեան, Ուսուցչաց Հիմնարկի, «Պատրիարք Աբէլեան տպագրատան, Իսթանպուլ, 1972, էջ 87-88)։

48 Ա.Խտրիք Հայրենակից նշած է Կ. Պոլսոյ մէջ «Մանիֆաշեանի առնետրական Նիկոլայոսեան-գիչեր, ինչպէս նաեւ նոյն քաղաքին ՀՅԴի Նիկոլայոսեանցիչ՝ Ռուսոսֆեանի գործակիցներուն մէկը (Գիւտան, Հատոր Ա., էջ 245)։

47 ՀՅԴի հետ Աբդիւլհամիտի յարաբերութեան մասին՝ Ռուսոսֆեան 1 Հոկտեմբեր 1905 թուակիր նամակով, կ. Պոլիսէն կը տեղեկագրէ Դրոշակի խմբագրութեան «Հայկազեան ալ չափ ու սահման անցաւ չնորհիւ Պոռնիկի, որի քրիզ բոլոր աշխարհս պար առնեց ու Պոռնիկի չնորհիւ կրկնակ մերիններէն յանկարծ անուանի ճանաչեց: Մեր չատ գաղտնիքներ չնորհիւ Պոռնիկի, նոյնիսկ մեր Պարոսհասեանի գիմադրութեան գործակիցներուն մէկը (Գիւտան, Հատոր Ա., էջ 245)։

Նամակագրիչը՝ այս անգամ Մկրիչ առաքեալ եպիսկոպոսի, 28 Հոկտեմբեր 1905ին, կ'առիթագրէ իր տեղեկութիւնները. «Սնուցօր Հայկազեան հոս տարածած է իր անձը արդարացնելու համար (որովհետեւ ամբողջ Պոլիսը վերջերս կը խօսէր, որ իմիջ մատճիչ է)։ «Հայրենիք» լրագիրը ամբողջ շաբաթներով չէր կարդացուեր, կը պատռուէր եւ կ'ըսուէր, որ խմբագիրը, Աբդիւլհամիտ մատնիչ է եւ շատ բաներ։ Կ'ըսուէր մինչեւ իսկ, որ Աբդիւլհամիտ իրեն լրտես դրուած է եղեր Օհանջի ճօտ (եւ արդարեւ այս երկուքը միշտ միասին էին) եւ թէ նոյն իսկ ցոյցը (Պապը Ալիի) կատարուած է Աբդիւլհամիտի դրդմամբ, որին մերկնցած եւ բարեկիրած էր կառավարութիւնը եւ Նազըմը։

Աբդիւլհամիտ իր մասին տարածուած լուրը վերագրելով Դաշնակցութեան, որ իբր թէ անոնք ուզած են փնտրել Դ[աշնակցական] ըսել, բայց ինքը չէ համաձայնած եւ մնացած է Հ[նչակեան], ուստի իրեն հետ Դաշնակցականները բշնամացած են եւ այդպիսի ծանր ամբաստանութիւններ տարածած են քաղաքի մէջ, որ կատարեալս սուտ է։ Ըսած չանորդին շատ վարպետ է դիմագիծի թոյլ, տկար կողմը գտնել եւ իր գէնքը այն կողմը ուղղել եւ յաջողած էր այդ չինծու մեքենութիւններով Պոռնիկը համոզել, թէեն բոլոր գործածել չէր գաղտնաբար, որ Հ[նչակեանները] մինչեւ իսկ պզտիկ յարձարարութիւնով փորձեցին արդարացնել Աբդիւլհամիտի անձը եւ փրկել անոր պատիւը, բայց ոչինչ չյաջողեցան։ Անոնք թէ իրենց Աբդիւլհամիտը գիւած է եւ կը գրգռէ իր ափի մէջ գտնուած Հ[նչակեան]ները Դ[աշնակցականներու դէմ» (նոյն, էջ 251)։

48 Աբդիւլհամիտ յաւուրդի տոգիր ունի Շահնազարի ունեցած գերդին մասին. «Մարդիկ պարարտածը, գրագիտ երիտասարդութիւնը՝ անտոմ անտես, անօրեան, անապատան կը մնար։ Գրականութիւնը չգիտցաւ առաջնակարգութիւն խնդրել բերդէ ճը, որուն խմբագրապետը հանգրպիւն միտքը կը ցանար առանդրատէր ժողովրդոյ հետու պահելու համար գաղափարական թռիչքներու փորձանքներէն. ուղե-

գին ու սրտին տեղ՝ փորն ու որովայնը. - Ծերուի բնապաշտ բացատրութեամբ: Եւ հայ ժողովուրդն ալ չէր հանդուրժեր կալչացնողին որովայնատէր մարդուն մը նոյնն ը, վասն զի նոր կեանքի մը այնասեռագը կը ծրագէր: Ժողովուրդը իր հատատաքաշած մաքուր վերածնունդնեանը կ՝ակնկալէր աճմկակարօտ: Կը սպասէր մարդու մը, կը սպասէր բերքի մը: Մարդն ալ երեցաւ, բերքն ալ: Մարդը՝ Ռափայէլեան Շահնազարը, բերքը՝ Հայրենիքը:

Բանտերուն դռնները այն ձնլ կիսով մը բացուեցան 1891 Յունուար 5-ին, վերածնութեան բերքի մը ատենդական գաղափարը կալչնակից Ռափայէլեան Շահնազարի մարքին մէջ: Երիտասարդ օրէնսգէտը գտաւ Հիւրանդի ծիծաղելիութենէն մին, որ դարձած Մահփիճի խմբագրութեանն ալ մասնակցած էր, եւ յետ կարճատեւ խորհրդակցութեան մը՝ որոշեց Հայրենիքը գնել: Նոր Հայրենիքը հրատարակուեցաւ 1891 Յունիս 13-25-ին:

Ռափայէլեան Շահնազար Փարիզէն հինգ տարի առաջ Պոլիս վերադարձած էր, փաստաբանի վկայականով: Շատ չանցած՝ իրեն կը յանձնուէր բազմազոռար դատ մը, զոր տանձնած կառավարութեան դէմ կը բանար Հիւչ Պատոնը, սեփականատէր երեսփական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն: Հոչակաւոր երդապահէն երիտասարդ հայ փաստաբանին ցոյց տրուած վստահութիւնը՝ գործի միջադէպերու ուշադրութիւնը անոր վրայ դարձուց, ու մեծիկ դատեր իրեն կը տրուէին: Եւ ահա յանկարծ Շահնազար խմբագրական ասպարէզին հետ կը փոխանակէր այն փաստաբանական ասպարէզը, որ ա՜յնքան չահուտ ապագայով մը ապահովեալ էր:

Նորեկ խմբագիրը հետը նաեւ հազար ոսկիի դրամագլուխ մը կը տանէր, Հայրենիքին յարատեւ յաջողութեանը իրր երաշխաւորութիւն: Միեւնոյն ատեն՝ հայ մը չեզոքի արտօնատէր կը դառնար առանց ասպարէզ մը զոհելու. ո՛չ ոք ալ այնքան անխոհեմ եղած էր իր անմեղական կարեւոր մէկ գոհարը յատկացնել հայկական բերք մը հրատարակելու:

Թէ գործ, թէ դրամ զոհող այդ եզակիօ-երեւոյթ խմբագիրը միանգամայն անմեղութիւն մըն էր, բարձրագոյն ոտանէ ստացած: Թուրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կ՝անեներ, համալսարանէ շրջանաւարտ: Հրապարակագրի եւ գրագէտի հայկական համբաւով ապառաժիմուած չէր, երբ Շահնազար կու գար օրագրութեան մէջ խիզախել, երբ բարեկամներէն ոմանք միայն կը ճչէին, թէ 1879-ին «Հէնց» ու «***» ծանկամոմով կրակոտ քանի մը յօդուածներ հրատարակած էր Մխակին մէջ: Փարիզէն վերադարձին՝ Լիւնդքին պզտիկ պատմուածքներ տուած էր, կամ գնահատումներ, որոնք իրենց կարճառօտութեանը մէջ ցոյց կու տային, թէ երիտասարդ գրագէտը «հասարակ տեղիքս-ներէ սարսափող մըն է, ու միեւնոյն իսկ ըզգուտ մը, որ չի յարգեր «անլիճելի» համարուած «ճշմարտութիւններ»: Բայց այդ «գրիչէ անմանօթը» չատ պիտի չտչանար ինքզինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ պայծուծիկ գաղափարները ժողովուրդը կը սպասէին, կը ցնծէին, միեւնոյն որ օր մը Հայրենիքն ալ օդը հանեցին:

Հրատարակը նաեւ սիրող էր ընկերաբանական ուսումներու, զորս կը ճոխակէր, հետեւելով նաեւ քաղաքական տնտեսագիտութեան ալ, որուն ուսուցչի պաշտօնին կոչուեցաւ Կեդրոնական վարժարանը, եւ հոն հերթապէս նպաստեց գաղափարաճառէ երիտասարդութեան մը փթթումին կամ պայծուծին: Հայրենիքին Շահնազարի տեսչութիւնները պրաճիշտապես ընկերվարական բերքը եղան, անձնպրածիք յատկերվերութեան Ծոիրուած, որքան որ ներէր, կամ որքան չէր ներեր,- Թուրքիոյ գրաքննութիւնը: Տանեղծամիտ հրատարակագիրը մեր ընկերային եւ հանրային կեանքը ընկեր-

վարի եղբորավար յոչէն առաջնորդել ուզեց. ա՛լ բառական համարելով իղձաւոն պարոյն պատրոյգը, ազգին աչքերը հանկարող:
(Անկախ ձեռքով երիտասարդ գրողները՝ առաջոր գրականութեան սիրատարփներու ժառանգական վիքտօրեանցի գաղափարին ծոիրուած, որոնք շատ էին մեզաներ, յոթմէհետէ կիսամսեակ *Մասիսը* ա՛լ չէր հրատարակուեր, այդ գրողները ընդէն իրենց հեզարան ձեր գտան Հայրենիքի մէջ» (*Արփիարեան, Փառասիրեան, էջ 181-184*).

*49 ՀՀԴ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէէն տպատեղծրեր ուղարկուած էին Պոլսոյ Հայկական Հարցմունքը, Մշոմիջը եւ Մէլոխով քեչիքեան խմբագրութեան՝ Հրատարակութեան տեղերու Հրամանով (անգ. խմբագիտական համակիները «Դիրքորոշում խմբագրութեան», *Դիւան, Հատոր Ա.*, [անհատրագիր], 18 Հոկտ., էջ 200). Մպատեղծրեր կ՛բսէր.-*

«Կ. ՊՕԼՍԻ ԴԱՇՆԱԿ. ԿԵՆՔ. ԿՕՄԻՏԷԻ ՎԵՐՈՒ

Կեդրոնական Կոմիտէն իր երէկի ծիսակի մէջ գրաւելով ազգի սոյն տագնապալի վայրկեանին ծայրայեղապէս հայ ըսպրութեան ազգակործան ընթացքին քննութեամբ եւ

Նկատելով որ...ըսպիրը ճամուի բարձր կոչումին չհամապատասխան, կառավարութեան ձեռքը անարգ գործիք դարձած գոյութեամբ վճռաւակար կ՛ըլլայ հայկական դատին.

Նկատելով որ...ըսպիրը, առանց իր կարծիքը յայտնելու տուրանական բոլորովին առաջոր պաշտօնական զեկուցումներն ու բծգաղրուած յօդուածները հրատարակելով կը մոլորեցնէ ու կը խարէ արիւնոտ հայ ժողովուրդը ու կը նպաստէ հայկական դատի խեղդուելուն.

Նկատելով որ...ըսպիրին գոյութիւնը ապատ ձրի է հայութեան ու իր ընթացքը դատապարտութեան է՝

Որոշեց.

ա. Վաղորդայ սկսեալ անպայման դադարեցնել պատրաստարուն ... ըսպիրը:

բ. Մահով պատժել այն տնօրէնները ու խմբագիրները, որոնք համարձակին մեր որոշումին հակառակիլ կամ կառավարութեան յանձնելով սոյն պաշտօնագիրը՝ անոր օգնութեան դիմել:

N.B. Պաշտօնագիրը կարդալէ վերջ՝ դրկել հետեւեալ հասցէին՝

L. Roole 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London»:

եւ քանի որ Հայրենիքի խմբագրապետ Արփիարեան սոյն որոշումին չհամակերպիլ զատ՝ անմիջ՝ ծարերը ու բշնամանքը այդ պաշտօնագիրը յղող յեղափոխական մարմինը, երկրորդ՝ յորդորել միս երկու խմբագրութիւնները հետեւիլ իր ընթացքին, երրորդ՝ վերջիշեալ պաշտօնագիրը չկարկեց ցոյց տրուած հասցէին, այլ հատորեց իւկոյն ատիկացութեան:

Հետի Կ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէն 23 Նոյեմբերի 115 ժամին մէջ,

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան ջանադիր երած է աչելիք ըլլալ Դաշնակցութեան օճիռի մը որոշումներուն.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան խօսքով ու գործով բշնամանած է յեղափոխութիւնը յանձին Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէին.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան եւ ոչ մէկ մեղմացուցիչ պարագայ ունենալէ զատ, մէկէ աւելի ծանր յեղափոխական յանցանքներու մէջ անբասանուած է արդէն (Ա. Մատնիչի դէմ կատարած է 1890-ի յեղափոխական գործիչներու ընկատմամբ: Ծ. Սեպտեմբերի ծանօթ դէպքերուն առեն Նազարի որդուն փորձած է հնդոցիններ

ապաստանող հայերը դուրս չելնելու յորդորել՝ ապստամբներ գոյք տալու համար ա-ռնոնց Եւրոպայի առջեւ. այդ մեղադրութիւնը կը ծանրանայ այլ յարակից պարագա-ներով, որ նոյնիսկ հայերէն յայտարարութիւնները ձգուած են Ընթայի ներեցիին բանը լրտեսներու յատուկ մեթոտով սեմնակէ մը Գ. Պարագրիս եղած է դատաքե-ներու խմբակի մը որ ոստիկանութեան խորհրդով եւ աջակցութեամբ ծանօթ յեղա-փոխական գործիչներ պարտեզով կամ Եւրոպա խրկելով՝ կը ջանայ չքացնել Պօլսի յեղափոխական ուժերը).

Ըլլայնց անկասկած ի գործ դնել 13 Նոյեմբերի պատմական ապատեսիլը, ծահ-ուած պատժի ենթարկելով Ա. Աբդիւլհաքան, եւ վճռել գործադրութիւնը յաջճնել Մեծ-Եվրո՛ ենթակոմիտէի ատաբնիչներուն (*Մասիսյաւ Դրօշակ*, 15 Դեկտեմբեր 1896, էջ 28-30); *տե՛ս նաեւ՝ Նահապ. Ա.*

60 *«Մենիկը» սաղարտյուքներով, 15 Նոյեմբերը 1896 թուակիր համարը կը հասնուած է. ան-րէն «Վերնոնը» եւ «Ենդիսոէյէ» չհրատարակուեցան եւ սպասեանպատրոնը Լոնդոնի հասցէին ուղարկուած են բայց լիրբ հայհոյիչգանճերը հասցուած են միրենք, որ կա-րեւորութիւն տալու չէ. իրենց ալ ուղարկուած էր, բայց իրենք բնաւ կարեւորութիւն չտուին, ուստի եւ այսօր հրատարակուեցան յիշեալ բերդերը* (*Տիւան, Հատոր Ա.*, էջ 268).

61 *Ահա մինչեր կը հասնուէր «Ենդիսոէյէ» սաղարտյուքներուն Պալիսէն գրուած 8 Նոյեմ-բեր 1896 թուակիր համակով. «Նախապէս ժամանակ չէ Լոնդոնի հարցազննութեանը հրատարակել: Կարող ենք մեր գործին դրամով վճռանել, այժմ մենք ապահաստիան-քով պիտի վերաթերունենք, միայն որ ժամանակը հասնի»* (*Տիւան, Հատոր Ա.*, էջ 268). *«Հարցազննութեան պատմէ՝ յարակից մանրամասնութիւններով, Աբդիւլհամիտի դատապարտութիւնը, Բ. Միջազգային Հարցազննութիւնը (9 Նոյ. 1896), ոստիկանութեան հարցազ-նիչ պաշտօնեաներ Հարցումները եւ Աբդիւլհամիտի պատասխանները, Աբդիւլհամիտի երկրորդ Հարցազննութիւնը (22 Նոյեմբեր 1896), երրորդ Հարցազննութիւնը (12 Դեկ-տեմբեր 1896), Գ. Պօլսի Հ.Յ.Դ. կեդր. Կոմիտէի վճիռը, յարգարգիչ տնտեսագիրը, խմբագ-րութեան տանեփոգրութիւնները, եւն. տե՛ս՝ Մասիսյաւ Դրօշակ*, 15 Դեկտեմբեր 1896, Նախ. էջ 28-60.

62 *Յե՛ս՝ նահապ. քիս. 44.*

63 *Ամէն տարի Օգոստոսի 19ին, պատշաճ հանդիսաւորութեամբ նշուած է տաքիան Ազ-գային Հաղիս Բ.ի գահակալութեան տարեդարձը. Օրմանեան պրպտած կը պատմէ՝ թէ Թագուհի Ալեքսան պատրաստած էր եղած կայսեր ծննդեան եւ գահակա-լութեան օրերը, մայր եկեղեցւոյ մէջ շարականներ եւ ընտիրացուածով եւ առատապատճեն մաղթանքներ կատարել՝ եկեղեցական եւ պաշտօնական եւ ժողովրդական գասերու մասնակցութեամբ, եւ յորդորական եւ մաղթողական քարոզով, որ հետզհետէ պար-տադիր սովորութեան կարգն անցաւ (Ալեքսանդրեան, Հատոր Գ., Հատուած 2074).*

64 *Գործին մարդիս Մինասեան, «Գաղտագրեր Թանկահատով, հոգած է գեղարուեստական վարպետանքի մէջ՝ Թագուհի Մինդի ընկերակիցը. Ան նկարեան վրան մինչեւ կեր-պարի մը. ուսանելու ընկերացքին դիտութիւնները. նուագածեան իր մասին կը յանձնարարէ. «Այս աեղը մնալ է, շատ գաղ, ազնիւ երիտասարդ մըն է, վերին աստի-ճանի աշխատասէր, ընդունակ, բարի, բայց քիչ մը թոյլ կամքի տէր եւ զուրկ մարմն-չող հոգւոյ եւ ինքնուրոյն ինիցիատիւից: Այդ երեսաստղը կրնայ շահագործել: Չեզ*

պետք էր բորբոքիչ բարբառին ծանօթ ճշդի, որ այդ բարբառով գրուած թղթակցութիւնները սղագրէր. Սարգիսը ամենայն յաջողութեամբ կրնայ այդ անել:...Ընդհակառակն վտանգի է ամէն կողմէ եւ գաղտնապահ, մեր տեղական եկեղեցական կեանքին ճկեռն անդամն է: Եթէ այդ անձը քիչ մը առնի համարձակութիւն, ծարաւցող հոգի, քիչ մըն ալ ինքնավստահ մնենայ, կրնայ շատ օգտակար ըլլալ» (*Ֆիւտան, Հատոր Ա., էջ 242, 251*).

Մինասեան ճշդեն անցնիլ նոյ կը վարէ Պոլսոյ «Փիւրքիոյ Շուրջը» բաժինը. «Փուրքիոյ Շուրջը» յոդուածներուն առաջինը՝ յունիս 1 Ճառնիս 1908ին, էջ 111-112, իսկ վերջինը՝ 1 Դեկտեմբեր 1911ին, էջ 182-184. Այս յոդուածները մեծաւ հրճուս տասնեակէն աւելի ճե եւ անատորոշիր:

60 *Մինասեան՝ «Փուրքիոյ Շուրջը» յոդուածին մէջ կը գրէ. «Ինչպէս ամէն տարի, ան տարի ալ սուլթան Համիդի տարեդարձը պիտի տօնուի, բայց արտասովոր փառքով եւ շքով, վի անոր օգոստափառ փառիշահութեան քառորդ դարու վճռապաճճ շրջանն է որ կը բոլորի:*

Կ'արժէ որ մեռելներն իսկ ոգեւորուած եւ իրենց մուռը եղծանքը խառնեն առ հանդիսաւոր կօմէդիին, որ ամէն դարու ամենէն մեծ հեգնութիւնը եւ էն ապարատին մեռած պիտի ըլլայ քան միլիոն ժողովուրդի մը գիտակցութեան:

...Մենք, իրր հայեր, Համիդի տարեդարձին առթիւ, որուն չուքը մեր վրայէն եւ տարի մեր վզէն անպակաս չըլլի այլահոգ-մեր ծայրը ես կոպճեր ըսելի ըլնել այս մեծաչուք օրին» (Պոլսոյ, No 8, Օգոստոս 1909, էջ 82).

68 *Նոյն յոդուածին մէջ, Մինասեան կը բարուխանէ. «Այս անապատի փայլատրիւճներ (Սասունի Սպարապետը գիտի) կը կատարեն չանձնուող սուլթան Համիդի աշխատասէր արծաթամեակի եւ Օրմանեան պատրիարքին ոսկեհուռ ապօմներու մէջ խանդավառանալ ու անկեղծօրէն պատրաստած ուղերձին նախընթաց օրերը: Պիտի ըսէր նաեւ, ծո Համիդ» (նոյն, էջ 83).*

«Պինդը նայա՛ն, թրքերէն արտայայտութիւնը կը նշանակէ հարուր կեցցէ՛: Մինասեան այլ առիթով ալ նման արտայայտութիւնը մը գործածած է. «Ա՛ղ նայա Համիդ՝ «Ե՛ս ապրիր Համիդ...» (Պոլսոյ, No 7, Օգոստոս 1909, էջ 106).

67 *Ալֆիսարեանի տակառապետ» ապրիլ ե. պիներ ըլլալու առասճանին մէջ գանգատի՝ սիրտ Համոզ նկարագրութիւնեամբ կոտրելի է գործալ Շահզադի մեծագրութեան մէջ, էջ 243-248. Յոգանեանի վկայութեամբ, Ալֆիսարեան, «ծուծկոյ կեանք ըլ կը վարէր, միշտ բաւիրուած հազուստներով, միշտ գրպանը պարապ» («Ֆիլմքեր, Ալֆիսար Ալֆիսարեան, Քնարվեան, 1901, Փետրուար, թիւ. 2).*

Ալֆիսարեանի գրգռանի յուշատետրին մէջ կը Համոզուինք Համակալ գրառումներուն. «Աւելցնես կը փակուին անօթութենէս...«Գլուխս կը դառնայ անօթութենէն, ու աչքերս կը կտրտին... » (Ճառագիտան, Ա. տարի, 1910).

68 *Ֆրանսերէն Végétarien բառը հայոս տեղեկանոնի տարբերակ ունի. բայ Ֆրանսական ձեւին, միայն փոխարէն, անհասը կը տարած միայն կենդանական ծագումով սնունդներն՝ ինչպէս կաթ, կարագ, հաւկիթ, եւն.. Իսկ անգլիական ձեւին համաձայն՝ միայն բուսական. այսինքն՝ պէտք է պարունակէ միայն բանջարեղէն, պտուղներ, հացահատիկ, կաղին, եւն..*

80 *տիպը պարզ պատճառներ, Աբդիւլհամիտի «թամահանգամիից Պատմութեան էջերը պրի առնելով, ներկայացուցած է զգ. Պարոյր Պահպանոգլեան Վարչութիւնները, հետևեալ չորքով.*

«Ա. 1880-1887, Վարչութիւն Նազիմեան էֆէնտիին, Նոր Փեահը, Ա. տարի, թիւ 1, 1 Յունուար 1888, էջ 3-7, «Բ. 1887-1889, Վարչութիւն Մագուտ Միհան Պէյին, թիւ 3, 1 Փետրուար 1888, էջ 39-41, «Գ. 1889-1892, Վարչութիւն Գ. Մահակ Զաքարեանին, թիւ 3, 1 Փետրուար 1888, էջ 41-43 եւ թիւ 5, 1 Մարտ 1888, էջ 68-74, «Դ. Յունիս 15ի Յուլիս 15. Հետեւանքները, թիւ 7, 1 Ապրիլ 1888, էջ 99-105, «Ե. 1892-1901, Վերադարձ Խորէն Ա. էպիսկոպոսի Պատրիարքութեան, թիւ 9, 1 Մայիս 1888, էջ 128-140, «Զ. 1892-1901, Դիվանատուներ. թիւն Ազգին էֆէնտի Ուղեւորութեան, թիւ 10, 15 Մայիս 1888, էջ 148-150, «Է. Դիվանատուներ. թիւն Ազգին էֆէնտի Ուղեւորութեան, թիւ 11, 1 Յունիս 1888, էջ 159-173, «Ը. 1892-1894, Երկրորդ Վարչութիւն Մագուտ Միհան Պէյին, թիւ 12, 15 Յունիս 1888, էջ 185-188, «Թ. Երկրորդ Վարչութիւն Մագուտ Միհան Պէյին, թիւ 13, 1 Յուլիս 1888, էջ 198-203, «Ժ. 1892-1894, Պահպանոգլեան Վարչութիւնը Ջնջուած, թիւ 15, 1 Օգոստոս 1888, էջ 231-234.

Որպէս վերջաբան՝ Աբդիւլհամիտի յաջորդները կ'ներկայեն հետեւեալ կերպ. «Այս ուրուագիծն նպատակն էր հայ ժողովուրդին ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ երեւոյթին վրայ: Հայոց պատրիարքարանը տասը տարի չտրուեցաւ, Հայ ազգին երեսփոխանական ժողովին համաձայնութեամբ, պահպանողական ու բրքաւոր պատրիարքներու եւ վարչութիւններու բացարձակ իշխանութեանը տակ մնաց. ոչի խոչ 1889-91ի ազատական վարչութիւնը հանգարտական քաղաքականութեան հետեւող չէր այլ պաշտպանէն ուղղակիտ մարմին մը որ ուզեց ազգին չահերը օսմանեան օրէնքներով պահպանելու համար պատրաստ էր: Եւ սակայն այդ բրքաւոր տասնամեայ պատրիարքութիւնը ճիշդ այն արդիւնքը տուաւ որուն անհաճոյ էին եւ անպատճառ թէ՛ օսմանեան կառավարութեան, թէ՛ բրքաւոր կոսակցութեան: Ծարտութիւն պատրիարքով եւ Նազիմեան էֆենտիով 1885ին սկսուած եւ Աշըգեան Խորէն պատրիարքով ու Մագուտ Միհոն պէյով 1894ին վերջացած քաղաքականութիւնը հետեւեալ արդիւնքները տուաւ.

Ա. Օսմանեան իշխանութեան առեւի երբեսպէս պարտուած Խրիմեան Հայրիկը ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

Բ. Սահմանադրութիւնը որուն չնչումին կը հետամտէր կառավարութիւնը, եւ որ 91ին ի վեր պարտքեան պատապարտուած էր, վերակենդանացաւ:

Գ. Դարձեալ 1891ին եւ ոչ իսկ իրր Կրօնական ժողովին անդամ վաստրացուած Իզմիրեան Մատթէոս եպիսկոպոսը Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարք ընտրուեցաւ:

Դ. Դարձեալ 1891ին եւ ոչ իսկ իրր Կրօնական ժողովին անդամ վաստրացուող Ալէքսեան Գրիգորիս եպիսկոպոսը Կրօնական ժողովին առանձնապետ ընտրուեցաւ, ու քիչ ետքն ալ Պիլիկիոյ կաթողիկոս:

Ե. Օսմանեան կառավարութեան ծառայող հայ պաշտօնեաները պատրիարքարանի գործօն ժողովներէն վերարուեցան:

Զ. Ազգային իրաւունքները եւ առաձնաշնորհումները վերակենդանացան:

Է. Հայկական հարցը՝ որուն երբոպայի խնդիրներու օրակարգէն չնչումին կը հետամտէր Դռուը, երբոպայի արեւելեան ամէնէն մեծ խնդիրը եղաւ, եւ Հայաստանի բարենորոգութիւններու ծրագիրը պատրաստուեցաւ երեք պետութիւններու պաշտպանութեամբ.» (Նոր Փեահը, թիւ 16, 1 Օգոստոս 1888, էջ 254).

ՈՒ «Մուրատ Ապտիւլ Համիտ իր հաստատում բնակութիւնը հաստատած էր Եղջոյի ամարանոց պալատը, որմէ գրեթէ կիս էր Պէշիկթաշի Հայոց գերեզմանոցը, եւ առտուընին աչքին առնուազ կու գայ գերեզմաններու տխուր տեսարանը, որուն տեղ կը բարձար գուարճալի պատկեր մը տեսնալ: Այս նպատակով պատրիարքէն խնդրուեցաւ որ գերեզմանոցի ոսկրները վերցուին, եւ գերեզմանը արդուհիին թողուի: Խնդիրը սկսած էր 1887 յունուար 15-ին, եւ մասնաւոր գիրք փոխանակուած էին արքունեաց նախարար Ղազի Օսման փաշայի եւ Ցարտիւճ (Վենետիկեան) պատրիարքի միջեւ:

Պատրիարքը կ՚առաջարկէր իր կողմէն գերեզմանոցը պարտէզի փոխարկել առանց ոսկորները շարժելու, եւ միանգամայն արտօնութիւն կը խնդրէր Ընթայի գերեզմանոցին եկեղեցին վերաշինել եւ ճամբուն կողքը չթաղուած մասին մէջ կատուածներ կառուցանել: Իսկ փաշան առարկեց առաջարկը կը մերժէր, եւ վերջիններուն համար միջնորդել կը խոստանար, որովհետեւ խնդիրը արքունեաց հետ էր, պատրիարքը առանց միջնորդի ուղղակի կապեր դիմելը յարմարագոյն տեսնուեցաւ:

...Պատրիարքին տարած գիրով կը բացատրուէր գերեզմանոցներու մուիքական նշանակութիւնը եւ գերեզմաններու անձեռնմխելիութեան կանոնը, եւ այնտեղ օրէնքով փոխանցումը եւ գրաւումէ ազատ ըլլալը, եւ ժողովուրդին կրօնական զգացմանց տագնապը, եւ կը խնդրուէր կայսերական գրասիրութեան չնորհը: Դիմումը իր յաջող ելքն ունեցաւ: Սուլտանը կը հրաժարէր, որ գերեզմանոցին միայն պատերը վերցուին, եւ փոխանակ վանդակապատեր դրուին, բարեր եւ ոսկրներ՝ հող ածելով յատ ծածկուին, ծառեր տնկուին, սեփականութիւնը Հայոց ճնայ եւ մերթընդմիրթ բահանաներ կարենան գալ եւ գերեզմանները օրհնեն (*Ծրմանեան, Ազգապատում, Գ. Հատոր, Բ. տպագրութիւն, Գէյրութ, տպ. Մխ.եան, 1961, Հատոր 2681*):

Հրապարակագիրի դրիչով, նոյն գէպքին ժամանակակիցներէ կ՚ամբաստանէ Աբդիւլհամիտ. «Պէշիկթաշի գերեզմանատան խնդիր մը ծագեցաւ 1887ի սկիզբներէ: Եղջոյզի պարտէզն ու քեօշկը հետզհետէ առնի կարեւորութիւն ստացած ըլլալով, 1865էն ի վեր ո եւ է բարում արգիլուած էր արքայական գրասենեակին մերձակայ հոդերուն վրայ: Հիմա Եղջոյզը ոչ թէ գրասենեակի մը այլ Սուլթանին ճշտիճտական բնակարանն էր թէեւ, սակայն տասը տարուան մէջ սուլթանը բնաւ չէր չիջած այդ մոռցուած հին մեռելատունը, երբ մէկէն ի մէկ 1887ին անոր գրաւումին չչուկը սկսաւ տարածուիլ: Սուլթանին թեզնածին գաղափա՞ր էր այդ խորհուրդը, ոչ ոք որոշ բան մը գիտնալ կարող էր: Այդ յանկարծական պահանջումը երեսուն կու գար Նուրեան էֆէնտիին օրովը ուստի եւ մեծկակ խաղի մը կասկածը արթնցաւ մտքերու մէջ: Պէշիկթաշի անպէտ գերեզմանատան գրաւումով շիտիճներու անբռնաբարելիութեան սկզբունքը անկած կը ցնծէր յեղող անկէ եղբը Ընթայի գերեզմանատան յաջիտութիւնը հնարաւոր ընծայելու համար Նուրեան էֆէնտիի եւ Մարկիզ Միւշիրի Ղազի Օսման փաշայի միջեւ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կասկածուեցաւ:

Այդ Ընթայի գերեզմանատունն ալ 1865էն ի վեր կը ճնար լքեալ, Խրիմեանի Պատրիարքութեանը արտաքին գործերու նախարար Խալիլ Շերիֆ փաշա բեւ մտաքերեց պետական կալուածի վերածել հարիր հազար ոսկիներու արժէք ունեցող այդ յաւերժատուղ հողը, սակայն ժողովրդային յուզումը պատատուերեց նախարարը հրաժարիլ բարձանքէն: Քիմնորական իշխանութեան այբերը միշտ յառած կը ճնային գո-

բանողներէ չբղաւպատուած, ապրելական վերաբաշխումէն կարեւոր հողի մը վրայ ո-
րուն դէմը կը տարածուի Ազեսեան դաշտը:
Բերայի գերեզմանատան գրաւումէն Նուրհան Էֆենտի կը յուսար բազմաթիւ շահեր
որոնց մէջ պզտիկ տեղ մը չէր վիճակուած իր փոխարինութիւն Բերայի եկեղեցիին
կաթնոտ գումարի մը «պարգեւին» յոյսին. միայնակ խնամակալ Բերայի թաղին.
Նուրհան էֆէնտի իր անկախ տարաձայնութեան տակ պիտի ուզենար այդ գումարին
գործածութիւնը: Իսկ Ղազի Օսման փաշային ջերմագին բարեպաշտութեան
շնորհիւ ակնկալելու ամէն իրաւունք պիտի վայելէր տակաւին «Մէհթերխէի բարե-
բաղդ կարգերէն զուրկ պարտուճան:
Երբ արդարեւ Սուլթանը «հիւանդ» յայտնած էր պարտէզի վերածուած տեսնել իր
թեակաբաւին ճօտ բայց ալբէն հեռու Ծովեզրատունը, այդ օրինակ փափաք մը պար-
զապէս «հրամանի քաղաքավարական հոմանիշը կրնար համարուիլ, ու անբաղա-
դատութեան վերջին խօսքն էր օսմանեան կայսրութեան միահեծան պետին, իս-
լամութեան խալիֆային հրամանը զոյաւոններու ժողովքի մը հրապարակային վի-
ճաբանութեանն ու որոշումին վճռանգներում ենթարկել:
Այսպիսի դժուար պարագայի մը որ խնդացի եւ ճշմարտապէս ապրածէր վարչապետ
մը, բեւ կառավարական պաշտօնեայ բայց իր կառավարութեան ալ անշահախնդիր
ծառայող պարկեշտ պաշտօնեայ մը ըլլար, խնդիրը պիտի լուծէր անճայն անչշուկ,
պատճառգրական ու կաթոլիկասական չբղանակներում մէջ:
Երբ Սուլթանին փափաքին մերժողական պատասխան մը եկեղեցիին վերջնական
էր, այդ պարտականութիւնը միայն պատրիարքը կրնար կատարել, «պաշտելով»
Սուլթանը յղիացուցել «պարբերաձիւս» ժողովքին քարեպաշտական զգացումները.
Սալթան Համիտ բաւական ըրբռնիտ էր ցնծութեու համար «պարայանքին» ներքին
նշանակութիւնը: Իսկ երբ ազգային չահերը կը պարտաւորէին Պատրիարքարանը
տեղի տալ, խնդիրը պէտք էր լուծել կաթոլիկասական բազարիկ տնօրինութեամբ:
Լոկ կարգադրութիւն մը սակայն չէր կրնար նպաստել Նուրհան էֆէնտիին չահե-
րուն, որոնց միակատար յաջողութեան պայմանը ազգային «սահեղ ընդիմադրու-
թեան մը» չահեչահումին կատակերգութեան մէջ կը փնտռուէր: Ընձախնդրական
այս աննշուկ ստրով վարեց Նուրհան էֆէնտի Պէշիկթաշի գերեզմանատան հարցը:
«Սահեղ ընդիմադրութիւն մը չահեչահած ըլլալու պատիժը վայելելու համար հարկ էր
նախ այդ ընդիմադրութիւնը ստեղծել:
Նուրհան էֆէնտիին ամբողջ ապրելարդարդարութիւնը կայացաւ ժողովքը չտարեգնելու,
զգուշութեան մէջ: Կրօնական ու քաղաքական կրկնակի համգամանքով այսքան կարե-
որ խնդիր մը Ազգային ժողովին վերաբերելութեանը կ՚ենթարկուէր առանց վարչու-
թեան կրօնական ու քաղաքական ժողովներուն համաձայն ձէկ տեղեկագրին, որմէ
երեսփոխանական մարմինը կարենար առաջնորդուիլ: Ենգամ մը որ փոխանակ էջ-
միածնի գիմելու վարչութիւնը Պոլսոյ Ազգային ժողովին վճռին կ՚ենթարկէր գերեզ-
մանատան մը կրօնական հարցը, տարբական խանձարութիւնը կը պահանջէր զոնէ
նախապատուութիւնը տալ քաղաքական ճկատումներու, ժողովը ընդհակառակը ե-
կեղեցական Համագումարի մը կենսագործը տուաւ: Խրիմեան յայտարարեց թէ ինք
պիտի չի թողլատրէ գերեզմանատունը յանձնելու համար մինչեւ իսկ կաթոլիկոսա-
կան հրամանի մը գործադրութիւնը: - Կաթոլիկոս եմ, գոչեց:
Ու Ընտրիանց տօնախմբութիւնը, այդ փետրուարի 7 երեքշաբթի օրն իսկ, սրտերը
յուզող պերճախօս ատենաբանութեան մը առիթ ընծայեց ապագայ կաթոլիկոսին որ
շատ չանցած գլուխ պիտի կանգնէր գերեզմանենոցը յանձնել փափաքող եպիս-
կոպոսական խնբակին. բայց այդ պահուն Սապատչի միշտակները հրարոցոց կը

խանդաղատէին այն օրուան տաքուկ արեւին մէջ Պատրիարքարանին մեծ սրահը զինուորնալ կենդրոհանոցներուն սրտերը: Ու կը հրճուէր Նորեան էիէնտի այս բոլորովմէն, բայց երբ ալ կարծեց թէ ցնդդիմադրութիւնը իր ոգած աստիճանին հասած է մէջ տեղ ցնծագնա ահաբեկիչ սարսռանով մը հակառակորդները անձնատուրեան հարկադրելու.

- Երէ պերեզմանատունը չի տար ազգին պետիք կրակ պիտի բալի, կրա՜կ, գռռաց...» (Ակրիխորեան, տկ. Պոլսոյ Պահպանողական Հարցեր-Բիւրեղը, Նոր Ժեռք, Ա. տարի, թիւ 1, 1 Յունուար 1898, էջ 6-7).

62 *Նիկոլա Մոլթկեն (1800-1891) ծնած եւ մեռած է Պրեսլաւ։ Պետական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախօս, պատմաբան, բանաստեղծ, քառակրգիր եւ քաղաքական ազգմարմարտավարական տեսարան։ Ծանօթ կը մնայ իր հանրաբանը՝ «Պատերազմի մէջ պետութիւն»։*

63 «1890 յունիս 15-ին, Վարդավառի տնտեսի կիրակին, որ միանգամայն Տաճկաց Գուրպան պայրամին առաջին օրն էր, կամուխեն կը սկսին Գալաթա հասարուիլ խումբ խումբ ապգայիններ, ընդհանրապես գառասպիներ, եւ գաղտնի կոտակցութեան մը յարտոններ, որ 1887 դեկտեմբերին Բերայի մէջ հրատարակուիլ սկսած *Հնչակ* անսարթերին անունէն *Հնչակեան* կոչուիլ սկսած էին, եւ 1890 տարւոյ սկիզբէն մայրաքաղաքի մէջ ընդոստ եւ յանդուգն ցոյցերու ծեռնարկող վարիչ մարմին կազմած էին: Այդ մարմինին հաճոզմամբ իրը թէ մայրաքաղաքի մէջ ցոյց մը պիտի կարենար երթապան միջադեպերու եւ Թուրքիան գործերու բոնադատել, ոստի կ'օգտուին այդպիսի ցոյց մը կազմակերպել: Պահանջմունքիր մը կը պատրաստեն ժողովուրդին մէջ գրուելու, եւ կը խորհին զայն յուզմունքից կերպով հրապարակ հանել, եւ [Խոչէն Աշըգեան] պատրիարքին ծեռքով կայսեր ներկայացնել տալ: Ցոյցին գործադրութեան յանձնարնին կ'առնեն Ցարդուհիւ Ճանկիւլեան Վասնեցի եւ Համբարձում Պօյաճեան Համշենցի. վերջին պահուն՝ առաջինը կ'ըլլայ թէ պահանջմունքիրը առաւօտեան ժամերգութեան առեն եկեղեցւոյ մէջ կարդացուող, եւ թէ պատրիարքը ճահուան ապառնալիքով եւ ատրճանակներու ցոցադրութեամբ դէպի կայսերական պալատը երթալու ստիպողը, միւս երկրորդը ամբոխին մէջ դիտուղի եւ խնդոզի գեր կը վարէ:

Ցարմի է որ պատրիարքը չէր կրնար այս տեսակ պատրաստութեամբ կայսեր ներկայանալ, եւ կը ջանար գործին ծեւը փոխել եւ ամբոխը գրուել, միւնու իսկ կը խոստանայ միա օրը պաշտօնական այցելութեան առիթ գրուածը տալնիլ:

Այդ բոլոր ցոյցերու կարգին, կայսեր կողմէ նուիրուած *յաղագին* (սուլթանական կնիքի նկարը, որ կը խորհրդանչէ ծոյնիներն իշխանութիւնը - Տ.Գ.) վրայ կը խոյանար Ճանկիւլեան, ու վար առնելով կը բախտէր:

Պատրիարքը ճարահատ եւ ճահուան սպառնալիքին ներքեւ չուարած, բոնութեան հպատակելով տեղի կու տար, եւ ամբոխը հնոց պատրիարքարանէն կը մեկնէր:

Միտորը բնչում վրայ՝ ոսիկանութիւնը տեղւոյն վրայ կը հասնէր, երբ արդէն պատրիարքն ու ամբոխը դէպի Ցաստրդիա յառաջացած էին, գնացքը հասած տեղը կը կեցնէր, եւ պատրիարքը յոյնի մը ծերձակայ տունը կը տարուի, իրեն հետ Ճանկիւլեանն ալ, որ պատրիարքին պաշտպանութեան դերը ստանձնած էր. ամբոխէն 27 գլխաւորներ կը ծերբակալուէին, եւ ցոյն տան մէջ հարցաքննութիւններ եւ հետազոտութիւններ կը սկսէին, որոնց կը ճախագահէր Տէրվիշ փաշա՝ կայսեր յատուկ հրամանով, զի կայսրը ցոյն պահուն պալատի հանդիսական արարողութեանց մէջ կը

գոմեր ոչ մի ժամանակ, ասպիսանութեան նախարար Քեամիլ պէյը պաշտօնական կ՚ըլլար, ժանտախտին արդում չգտնուելու համար եւ պատաստան կ՚ենթարկուէր, եւ Նազմ պէյ անոր կը յաջորդէր:

Երեսիցս մէջ թուրք կարգադրողը եւ թուրան կատրող կը փնտռուէին, իրեն շարժուձեւի պետերը, մոլլիսկ Ճանկիւլեանի ապրեալ, որ հանդարտօրէն նստած էր պատրիարքին ճօտ, միւնչեւ որ երկուքն ալ մոլի իրենց երեսը ակամառոնեաններէն կը վկայուէր, եւ ան ալ ծերբակալութեան եւ հալցաքննութեան կ՚ենթարկուէր պատերազմական առեանի առջեւ եւ տպարապետի նախագահութեամբ:

Սասունի հետապնդութեամբ յառաջ կը տարուէր զինուորական առեանին պատասխանատուները, եւ Օգոստոս 8-ին վճիռը կը հրատարակուէր, որով Տարտրիսի Ճանկիւլեան մահուան, եւ կալանքական ընդմէջ ցմահ բերդարգելութեան, եւ ութիչ երեք ամիսներ 15 եւ երիզ ալ 5 տարուան բերդարգելութեան կը դատապարտուէին, 16 հոգի ալ անպարտ կ՚արձակուէին (*Աքթապատառամ Գ. Հառոր, Հատուած 2047*).

Աքա առումով, «Լզգային կեանքի նոր շրջանը՝ որ 1879ին սկսած էր, կը յանգէր 1890 Յուլիս 15ին. Գոմ Գարուի ցոյցը անցեալի մը վերջակէտն էր ու ապագայի մը մեկնակէտը,- կը պատմագրէ *Աղթիւրեան* (*Աղթիւրեան, Պատմութիւն, էջ 177*).- Պատրիարքին թաւնթաւտոփինը, եւ Ազգային Վարչութեան առննապետին բերահատուցիչը ժողովրդային շարժումի մը հնարաւորութեան մասին, անիսուածինի ցրիւ 1890 յուլիս 15ի ցոյցը: Գործնական յեղափոխութեան թուականը բացուեցաւ այդ օրը Գում-Գարու: *Բայց՞ը մը թէ չարիք մը այդ ցոյցը* (*Աղթիւրեան, «Մուկիս» 15ի Մայիս Ու. Հետեւանքները, Նոր Փեռեր, Ա. տարի, Թիւ 7, 1 Մարտ 1898, էջ 98-102*).

Իսկ թէ ինչպէս որոշուած էր այդ ցոյցը՝ կը պատմէ՝ Քանկիւլեան. «Ս. Պոլսոյ Վարիչ Մարմնոյն ընկերները ծիշտ ժամուն ներկայ էին ժողովին: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց որ ցոյցը տեղի ունենայ Գում Գարուի Մայր եկեղեցւոյ եւ Պատրիարքարանի մէջ, Յուլիս 15 Կիրակի, Գուլդաան Պայրամի առաջին օրը:

Հակառակ մեր երեք ընկերոջ փափաքին, մենամասնութեամբ որոշուեցաւ խաղաղ ընել, ո՛չ թէ զինեալ, որոշուեցաւ պահանջմունքները մի արդի վիճակը մեր մէկ ընկերոջ տնտ Աշըգեանի միջոցաւ ներկայացնել Համիտին: Որոշուեցաւ որ ցոյցին գլխաւոր դիմավարները ըլլան երկու ընկերներ. ընկերներէն մին «Լոաքնոցի» ժամանակ պահանջմունքները կարդայ Մայր եկեղեցւոյ առագ խորանէն եւ միւս ընկերը Աշըգեանը առնչուի Պալատ երթայ եւ պատրաստուած պահանջմունքները ներկայացնի, իրր Հնչակեան Կոմիտէի ներկայացուցիչ: Ցոյցին սկիզբէն միւնչեւ վերջը ցուցարար ընկերները պիտի ենթարկուին երկու զինուոր դիմավար ընկերներու հրահանգներուն: Իսկ Խան Ազատ, Մեզտրեան, Սիմէոն եւ Ներսիսեան չպիտի մասնակցէին ցոյցին, որպէսզի հանդարտ պարագային երէ ձերբակալուէին, Թորք կառավարութիւնը տարեհպատակ Հայերու մասնակցութեան տեղեակ չըլլար: Երկու դիմավար ընկերները պէտք էր վիճակով ընտրէին, որուն համար 15 վաչկեան դադար տրուեցաւ (*Ե. Գ. Քանկիւլեան, Մէկտասներորդ Վարիչ Մարմնոյն Անդամին, Ա. Հատոր, Գ. Մաս, Հատուածներ «Աքթապատի» Թիւ 36, տպագրած «Աքթապատ», Գէյրութ, էջ 186-190*).

Մինչ, ցոյցին Հանդիսիներէն՝ Տամատեան կը յուշագրէ. «1890ին, Մայիս ամսուան ընթացքին ժամանեան կառավարութիւնը Կարինի մէջ կը կատարէ բազմաթիւ ձերբակալութիւններ: Կարնոյ հայերը տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղին առաջնորդութեամբ ցոյցերի իսաղաղ ցոյցեր կազմակերպեցնին: Ցոյցին կը հետեւի Կարնոյ կոտորածը:

Երբ Կարինի այս դէպքերուն լուրը կը հասնի Պոլիս, Հնչակեան ղեկավարները ի նշան բողոքի, կը կազմակերպէ 1890 Յուլիս 15ի (հին տոմար) Գում Գաբուի խաղաղ ցոյցը որ յետոյ կը վերածուի կառավարական ծիւանատուներուն արիւնոտ պատահարին: Այդ ցոյցին առթիւ կը ձերբակալուին Ծարուխիան եւ ուրիշ մէկ քանի Հնչակեան ղեկավարներ: Գում Գաբու ցոյցէն ետք, կ. Պոլսոյ Հնչակեան ղեկավարները կը կատարէ մէկ քանի անարձկչական գործողութիւններ» (Գ. Յ. Էնֆիէճեան, Տասնամեակի Քննական Ընչացքը Հնչակեան Շարժման (1890-1900), Ուխտաւորներ Տասնհարիւր, Քիւռեղեան Գրադարան, Գահիրէ, 1968, էջ 40):

64 Կ. Պոլսոյ պատրիարք՝ 1886էն-1894:

65 «Կ. Պոլսոյ Հոգեւորական Մարմնի պատուիրակին հանգամանքով, Արքիեպիսկոպոսական տանակցութիւնը՝ Գում Գաբուի ջարդին առթիւ, Հոգին Աչդիճան պատրիարքին հետ, տեղի ունեցած է Շաբաթիկ Ազգային խորհրդարանը, 1890 Յուլիս 19ին (Նոր ժամանակ, Ա. տարի, թիւ 5, 1 Մարտ 1908, էջ 74):

66 Այս մասին Աչդիճանեան ալ կ՚ակնարկէ՝ թէ «Արքիեպիսկոպոսը յանգոյն իր ամենայական տեսակէտներուն հանդամալ պատրաստի յարաբերութիւն ունի» (Աչդիճանեան, Մեհեան Յիշատակ, էջ 100):

67 1887ին արդէն կազմուած էր եւ կը գործէր Պոլսոյ տեղական կազմակերպութիւնը, որուն Վարիչ Մարմնին անդամներն էին՝ Մուրատ (Համբարձում Պէշամեան), տեսակցական Գրիգոր Աճեպոկեան, տեսակցական Մարգար Մոմճեան, տարեկիրցի Գրիգոր Աչդիճեան, Յարութիւն Շաքրեան, տեսակցի Յակոբ Արապեան, Երուանդ Պէշամեան: Անոնք Մարտէնի մէջ հիմնուած Միլրոյէ Փարթուզալեանի «Հայոց Հարցասիրական Միութեան» հրատարակի եւ գործունէութեան համակիր եղած են, առանց այդ միութեան մէկ մասնաճիւղը դառնալու: փոխադարձութեամբ տարածած են Փարթուզալեանի Հրատարակական Ձեռնարկած եւ այլ գրքոյկները (Անանիկեան, Քիչատուկեր, Մասն Ա. եւ Բ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 108-113, 118-120): Անոնցմէ ոմանք Վարիչ Մարմնին անդամներուն վրայ կ՚ուսնեան՝ Միհրան Տատեան պարծանքի, Հրանդ Ազատ Հարիւնի, Հրանդ Մարգար Վարժապետեան, Յակոբ Գալանճեան եւ Գրիգոր Տէր Բաղտասարեանց (նոյն, էջ 129):

«Արքիեպս Արքիպաշան, Լեռն Բաշալեան եւ իրենց քանի մը զարմիպաշնիցներ ի բնից տարաձայնութեան ձերբեն ունէին նոթաճասում ասկնի չափ դրամ:

Վարիչ Մարմնոյն յառաջիմութիւնն ի նկատի ունենալով, ձեզ հետ հանդամայնութեան մը գալու կամ միանալու փափաք մը յայտնեցաւ իրենց կողմէ, եւ մենք չատ սիրով եւ ուրախութեամբ ընդունեցք իրենց առաջարկը. ոչ թէ միութեան տեսակէտով միայն, այլ մեզմէ շատ բաժեր էին եւ մենք արդէն պէտք կը զգայինք այդ կարգի ոյժերու:

Բանակցութեան սկսուեցաւ բայց գաւօք օրէի պէտք է ըսել թէ այդ բանակցութիւնները արդիւնաւոր ծայի մը չյանգեցան: Արքիեպիսկոպոսին խումբը ունէի պահպանողական ոյլորոյ, պարկան կը դնէր միութենէ վերջ իրենց առած նոանհանգիներով գործել, առաջարկ որ ունէի դիանագիտական կերպով խնդիրը կարգադրելու կը միտէր: Քանի որ Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը արիւն կը հոսէր, քանի որ հարստահարութիւններն օր ըստ օրէ կը չատնայինն որոշ եւ միտդամիք կերպով, եւ վերջապէս՝ քանի որ մենք Յեղափոխական Կազմակերպութիւն մ՚էինք, բնականաբար չէինք կարենայինք խոժերին առաջարկին ընդունիլ, եւ տոխպուած էինք բանակցութեան վերջ

տալը: Ըստ Հանդէսի խմբագրի՝ «Ի Պոլիս ոչ ոք կարդում էր Հայկական Հանդէսը, որովհետև ոչ ոք գիտէր հայերէն կարդալ» (Հանդէս, էջ 138-139).

Մանուկ, կամ՝ Մկրտիչ Խրիմեան Հայր Միսիթարեան մի գործակից, անդրանիկ՝ «1890 թ., «Հնչակ»-ի խմբագրութեան կողմէ դրկուած պատուիրակներու հետ՝ Հանգիպումի մէջ, շատ ապահով տեղ մը, երկու ամիս բանակցելէ ետք, Կազմակերպութիւնը, Պոլսոյ եւ գաւառներու՝ Սերտութիւն, Վաճի եւ Մուշի իր մասնաճիւղերով, Հնչակեան կազմակերպութեան դրօշին տակ կը մտնէ՝ Հնչակեան անունը կրելով» (Զաքարեան, *Հատոր Գ.*, էջ 8-9). Ա. Հատ.՝ «Հնչակեան կազմակերպութիւնը կը հաստատուի Պոլսոյ մէջ շատով տարածուելու երկրին մէջ ու ընդ որում անջատ չարժառիթները կը միացուին Հնչակեան կազմակերպութեան եւ անհիմնապէս պղտորելու համար ընկերվարի ճամբայ կը հանձին զանազան ոտրտուքիւններով: Տանջատեան այս յեղափոխական շրջանակին մէջ առաջնորդող կարկառուն դէմքերէն մէկը եղաւ» (Տէվեանեան, էջ 40).

68 «Ես՝ [Տանջատեանի] բանտէ արձակուիլը 1894 Մայիսի վերջերը, ծանրորակէս կը զգայի իր ծերբակալութեան տարեդիմի: Ոչնչի որ Սուլթանական մերօնով ազատ արձակուած, թորք կառավարութեան եւ ոստիկանութեան աչքին ան դրաված էր փուչ մը: Միա կողմէ իր անակնկալ կերպով բանտէ ազատումը ոմանց մտքին մէջ կասկածներու տեղի տուած էր: Իսկապէս կարելի չէր բացէ ի բաց տանիքներու վրայ յայտարարել այն պատրազամներն ու դարձուածքները, որոնց արդիւնքն էր իր ծերբանն արձակուելը Սուլթանին կողմէ» (Տէվեանեան, էջ 91-92).

69 «Պօլսի Հնչակեան վարչութիւնը 1895 բանակի (այստեղ երկուսին մը կամ Արփիարեանի Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամակազութեան թուականին չորք. Տանջատեան կը վկայէ թէ՝ «1894ին երբ բանտէն կ'ազատուէի զարմանքով Կ. Պոլսոյ Հնչակեան Վարչութեան անդամ զոսյ միներ» - Տ. Գ.) սկզբին իր անդամ հրաւիրում է Արփիար Արփիարեանին: Պոլսի Հնչակեան մասնաճիւղին չէր կարող յայտնի չինել Արփիարեանի անցեալից գոնէ երկու փաստ- յեղափոխական պատրուակով Կովկասից փոքրած որոշ գումարի կլանումը եւ նրա ծրանուր Մեղայագիրը: երբ այսուհանդերձ մասնաճիւղը դիմում է արդէն արատաւորած անձնաւորութեան աջակցութեան, դա պարզ ցոյց է տալիս, թէ որքան տարօրինակ էր արդէն այդ ժամանակ հնչակեան գործիչների բարոյական մակարդակը եւ թէ որքան քիչ պահանջներ էր դնում Հնչակեան մասնաճիւղը իր պատասխանատու գործիչների նկատմամբ:

Հնչակեան Կեդրոնի ասելով՝ Արփիար Արփիարեանը անյայտ պատճառներով յապաղել է նախ ստորել Կ. Պոլսի Հնչակեան Վարչութեան մէջ եւ դառնալ նրա անդամ եւ նա Կեդրոնը, իստին բորբոքել է, այդ կամայական ընդունելութեան դէմ, իմանալով Արփիարեանի անցեալը, որպէս նաեւ ամենքին արդէն յայտնի լինելով մի քանի գծեր նրա այդ անցեալից» (*Հ.Յ.Դ. Կովկասեան Բիւրոյական Մարմնոյն, Համառօտ Դիտողութիւն*, 15 Մարտ, 1899, էջ 3).

70 *Աւելի մանրամասն՝* Գասպարի *Մանուկեան, Հնչակեան Հնչակութիւն, Հատորիկ Առաջին*. Գ.Մ. Տպագրութիւն, Երեւան, 1968, էջ 78-214, 255-284; Նաեւ՝ Նոյնի՝ «Հնչակեան Ազգային Հասարակութիւն, Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հատոր չորրորդ, էջ 276-405.

71 «Կեդրոնին անյայտ պատճառներով ներս ազդած, իր կեդրոնը անցնելով յայտնի Արփիարը Լօնտոն է գալիս:...Էրտես, յեղափոխական դրամ կլանող, մասնիչ, նենգնակ ծրանաւոր Մեղայագրի. Արփիարը ընդունում է Կեդրոնի մէջ եւ համարում է ընկեր:

Կեդրոն ժողովով, Արփիարը սկսած է իմորիզներ սարքել, Կեդրոնը իմանում է այդ իմորիզների մասին, ինչ միջոցներով – լռտնաներ կարգելով, եւ տ'ն – Հնչակեան կուսակցութեան Ընդհանուր «Ընդհանուր Ներկայացուցիչ» Աղասու եւ Ընդհանուր Հսկանանատար Ապահին:

Այսանից յետոյ Արփիարհանը պատագրում է Հնչակեան կուսակցութիւնից, եւ վճռագրի տակ ստորագրած նոր տեսնում իմիջի այլոց նաեւ Տաճատեանի, Աղասու եւ Ապահի անուններըը» (*«Հնչակեան Կուսակցութեան Բարոյական Մրհարտը», Քաղաքական Դիտարկ, 18 Ապրիլ, 1888, էջ 4*):

72 «Նորակազմ Կեդրոնի դեռ սկզբի օրերին, փարչութեան մէջ մնացել էին միայն երեք թղթեր, որոնք իրար չյարգելուց ու չհաւատալուց չարունակ տեղի էր տալիս անհամաձայնութիւն եւ ծոյլիսկ կռիւներ...Ինչքան զզուելի էր տեսնել, թէ ինչպես Կոլոթեանը (Մուրէզ Սուրենեան) կեղծ բռունցք էր բարձրացնում Արփիարեանի վրայ եւ հայհոյում, Տաճատեանին խաչելու համար...

Տաճատեանի դեռ չգժտուած ժամանակ, դեկտեմբեր 20-25, մի քանի անգամ Արփիարեան բերեց Տաճատենը եւ Կոլոթեանից փախուստ առաջում էր ստորագրել «Հ...Կ...», իսկ ինքը ստորագրել էր Լ...Ռ... Կոլոթեանը առաջին անգամին իրը զիջողում էր այդ խարդախութեան, բայց Արփիարեանի ագիտատութիւնը յաղթող հանդիսացաւ:

Տաճատեանը այս ամէնը տեսնում էր ու լռում...երկար համբերութիւն չեղոյ՝ տեղի ունեցաւ անպատիւ կռիւը, որոյ պատճառաւ բրեց Արփիարեանի երեսին եւ հեռացաւ (*«Հայ Յեղափոխական Յեղերը, ստորագրած՝ Մահի Գաւաթեան եւ ընկերներ, Քառասիկ մաս. 11, Պարիզ, 30 Ապրիլ 1897, Քաղաքական Դիտարկ 18 Նոյեմբեր 1898, էջ 17*):

Տեղեկան Հեղինակը կը հերքեալ հետեւեալ կերպ՝ «Տաճատեան կեղծուելէն հրաժարած՝ մնած էր բողոքի դերին մէջ: Ան այս դերէն մէջ մնաց Լոնտոն դեռ վեց-երեք ամիսներ, որմէ յետոյ կը պատրաստուէր մեկնիլ Ամերիկա երբ եգիպտահայ առաջնորդներ մը ցնդի. ժողովի, որ պիտի գումարուէր 1898ի սկիզբները Աղեքսանդրիա, կեղծուի անդամներուն կարգադրութեամբ քանի որ Արփիար ալ այդ միջոցին եգիպտոս կը գտնուէր: Այս ցնդի. ժողովին շարժառիթներէն մին ալ բռնութիւն գործել էր Արփիարի եւ Տաճատեանի միջեւ գժտութեան խնդիրը:

Տաճատեան իրագէտ կուսակցութեան մէջ անցած դարձուածներուն, ոչ ոք չունէր հանդիսացութեան յանգելու իր ընկերներուն մէջ, բայց ատիր չտալու համար, որ Արփիար արդարացուի եւ ինքը մերկացուի իրը փախստատ տուող կուսակցութեան բարձրագոյն ժողովին առջեւ, 1897ի վերջերը մեկնեցաւ Լոնտոնէն եւ հասաւ Աղեքսանդրիա:

Ընդհանուր ժողովը բացուեցաւ Աղեքսանդրիա, Լուսո Ասլանեանի տան մէջ: Նախնական մէկ քանի նիստերէ յետոյ Արփիար առաջարկ մը ներկայացուց թէ քանի որում ժողովը իսիստ ծանրակշիռ եւ ճակատագրական գլխաւորութիւն ունեցող որոշումներ պիտի քուէարկէ, պէտք է ժողովականները բացարձակ գաղտնապահութեան երդում բնեն: Տաճատեան ըսաւ, երբ այդ երդումը Հնչակեան կուսակցութեան հաւատարմութեան եւ անոր գաղտնիքները բշնամիին եւ կամ կուսակցութենէն դուրս գտնուող չդլանակներու չյայտնելու համար է, մենք ամէն մէկնելիս այդ երդումը ըրած ենք կուսակցութեան մէջ մեր ժամանակ օրէն խակ, երբ երդումին ընդհանակն է որեւէ որոշումի մը գործագրելի արգիլել որ փոքրամասնութեան մէջ մնացող անդամ մը կարենայ հասցնել իր բողոքի ձայնը կուսակցութեան մասնաժողովներուն, այդ գործագրելի այսպիսի երդում մը դատապարտելի բնոյթ մը կ'ունենայ: Պատգամաւորները բոլորը

ալ միաբերան ճշդեցին, որ ժողովին գաղտնիքները օրեր պատռազգի մեջ պետք չէ յայտնաբերուին եղբայրակ ճասնաժողովներուն կամ ճասնաճիւղերուն ոչ իսկ իրենց բոլոր կամ լսատրամոլիին:

Այս միջնադարեմոիիւնը չընդունեց Տաճատեան եւ նախընտրեց մեկնիլ ժողովապահեն քան երբեմն կաշկանդել իր ազատութիւնը քանի որ իրը արդէն իրագիկ եղած էր ժողովին մէջ տիրող դրնդոլոին: Իսկ Արփիար այդ երդումի ժեռակերպութիւնը մէջտեղ նետելով ասուած էր Տաճատեանին ժողովէն հեռացնելու իր նպատակին:

...Հեղհեղուկ ժողովին երկու կարեւոր որոշումները...կը բանային կոռակցութեան եւ Տաճատեանի տեսակէտներուն միջեւ լայն իրարանցում մը, որով Տաճատեան իրքզիր յայտարարեց կոռակցութենէն հրաժարած (Հնչակեան, էջ 121-122).

72 Ցաւագիրին Քիւրքեան - հրկիզուածքիներս. վարչութեան պարտուհեալ, որ Քէչքեանի, Ալբիւար ու. Փիլիկ Ալբիւարեանները. նետ նոյն յարկատարածին էր բնակէր Քիւրքեան ապետ էր Ալբիւարեանի' Հոռոմլուի խմբագրատպատուիներէն վառարուած չրխանին, մինչեւ. որ ան երկրին վերադարձած էր իր պարտականին (Ա. Թ., «Ձեր ծառայութիւնը' Գ. Ալբիւրի Երկաթիին Համար», Ազդ., 13 Մարտ 1943).

ARPIAR ARPIARIAN: THE VICTIM OF IDEOLOGY
(Summary)

DIKRAN KEVORKIAN

The renowned Armenian publicist and writer, Arpiar Arpiarian, the forerunner of the Realist School in Western Armenian literature, has been a controversial figure in Armenian party political life. He was the target of one unreported, plus three reported assassination attempts. The last of those attempts was unfortunately successful, bringing to an end the restless life of this talented personality.

Dikran Kevorkian tries to shed additional light on Arpiarian's life by publishing the conclusion of an original work by Mihran Damadian, a leader of the Armenian national-liberation movement in the late nineteenth-early twentieth century, and annotating this piece through the use of all the evidence available on these assassination attempts. Kevorkian makes excessive use of the existing sources on the Armenian national-liberation movement in the late nineteenth century, relations among the various Armenian parties active at the time, as well as the relationship between Eastern and Western Armenians living in the very active Armenian community of Constantinople.

Արփիար Արփիարեանի ճախարձանը

ԱՍՏՂԱԾԻՆ ԵՐԿՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՄԻՀՐԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ԱՐԵՒՆԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼՈՒԹՈՒՄ

ԳԱՓԻԿ ՄԱՐՏՈՍԵԱՆ

Ըլլալը Մեխանիկին միջազգային բանարհեստաբեհան մէջ յայն տարածում ունեցող 3 եղրայրների մասին հնքնաքեների կրտսեր եղբօր կերպարը քննելիս, ի միջի այլոց նչել է, որ արեւմտեան բանագիտաբեհան մէջ ետատապելարանական գպրոցի ներկայացուցիչներուն կարծիք են յայտնել, թէ նոյ մարմնաւորում է վաղորդեան արգը, որը խամրեցնում է պիչերային աստղերին՝ իր եղրայրներին կամ քոլերին[2]։ Այս գպրոցի ուսումնասիրութիւններից անկախ, որոնք ցարժ անհամբ մեզ անհատնելի են մնացել, Հաչգագեան Հայագիտական Հանդէսում հրապարակած մեր մի յոդուածում[3] այն տեսակէտն ենք առաջ քաչել, որ 3 եղրայրների հնքնաքեները մեզ են հասցրել ցերեկային եւ գիչերային Արեւի (Լուսնի) եռակի դրսեւորումների (արդարաց, օրուայ յուսատու եւ խաւար մասնը) մասին առասպելական Ընդհանր՝ կրտսեր եղրայրը խորհրդանչում է ամէն օր Հանգիժնալ աչխարհից յառնող, մչտապէս մանուկ՝ Արեգակին։ Ժողովրդական այդ պատկերացումն անքիչ վարիանտներ ունի եւ հայրց մէջ քաչատարածուած է, օրինակ՝ ծիր. գարի քառատերծ, կաթոդիկոս Ներսէս Շնորհալուց առանդուած մի հանելուկում, ուր Մանուկ Արեւն ամէն օր ծնւում եւ մեռնում է, խակ քաղաքացց չհաող յառնում է աւելի գեղեցիկ կերպարանքով[4]։

Երեք եղրայրներին նուիրուած հնքնաթ-առասպելների չարքը միանգամայն նոր մեկնաբանութիւնների տեղիք է տալիս, երբ խնդիրը քննում ենք ատղային դիցարանութեան չրջի տակ, որը հիմք է ծառայել Հին աչխարհի արուեստի, գիտութեան ու հարատարագիտութեան տեղծման[5]։ Այս տեսանկիւնից պարզ է դառնում, որ աւելի ուչ ժամանակներում Յոգ եղջար կերպարը վերածել է տարեգործի Արեւի՝ մեռնող եւ յառնող աստուածութեան՝ ներկայացնելով հին աստղագիտութեան վրայ հիմնուած օրացուցային գիտելիքները։

Ցաչոնի է 3 եղրայրների մասին Հայաստանի աչխարհագրական անհնաստարեր չրջաններից գրառուած չուրջ 3 տասնեակի հասնող հնք-

խաթ, որոնցից քուսարկինք միայն մի քանիսը՝ «Հայաստան Բյուրակամ Աբ-Դինոյի նապյոց»[5], «Ղուշ Փարլնե»[6], «Անմահական ձեռոյրդ»[7], «Վերնիկ ձեռոյրդ»[8], «Մոդահանկրդ»[9], «Սիկնան Քաքաւերդ»[10], «Մադկած Բազջանե»[11], «Ոսկե Քոնիեմնուրնն նապյոց»[12], «Լուս նան ՄՔԼՆ Աչխարքնէնե»[13], «Միրզա Մահմուդ Ու. Ջամպոց»[14] եև։ Հեքիաթները համապատասխանում են Աարնէի եև Թոմփսոնի տիպատական ցուցակի 301, 550 եև 551 տիպերին, որոնք գրեթե ամբողջ Արեմտյան Եվրոպայից, Ռուսաստանից, Հայաստանից, Թուրքիայից, Հնդկաստանից, Ինդոնեզիայից, Հիւսիսային եև Հարաւային Ամերիկայի որոշ շրջաններից, Աֆրիկայից պրատուած նիւթերի հիման վրայ են կազմուած[15]։

Ըստ հայկական հեքիաթների տրամադրած համեմատական նիւթի, դրանց բովանդակային սխեման հետեւեալն է.-

Քաղաւորը ծեր է եև կոյր։ Ունի 3 որդի եև մի հրաշալի այգի, որտեղ խնձորենի է աճում վրան՝ ոսկէ խնձորներ։ Մերթեմն քաղաւորը սկզբնապէս անզաւակ է եև 3 որդի է ունենում Աստծոյ ողորմածութեամբ)։ Խնձորները յանձնելու եև տեսողութիւնը վերականգնելու զորութիւն ունեն, սակայն երբ գայիս է դրանց հասունանալու պահը, դիչերն անհետանում են ծառի հիւդերից։ Քաղաւորը որդիներին պատուիրում է պահակ կանգնել եև քունել գողին։ Աւագ որդիները գիչերը հակիրճ, քնում են, իսկ կրտսերը յաղթահարում է չարագործին, որը Դեև է՝ վիչապ։ Կրտսեր որդին նետ է արձակում վրան։ Վիրաւոր վիչապը քաչում, հետանում է եև ընկնում խոր Հորի մէջ։ Եղբայրները հետապնդում են նրան, սակայն Հորի եզերում վառուող կրակին չդիմանալով, չեն կարողանում իջնել մինչև յատակը։ Պատանի իջնում է կրտսեր եղբայրը եև հանդիպում 3 գեղեցկուհի քոյրերի, որոնք առեւանգուել են նրանք վիչապների կողմից։ Ապահում է նրանց եև կոչերին հասնում Լոյս Աչխարհ։ Երբ ուզում է ինքը դուրս գալ, ասպ եղբայրները նրան գաւաճանաբար քողնում են Հորում։

Կրտսեր եղբայրը աստղերուայ աչխարհում, մի ագրիւրի մօտ հանդիպում է տես, ապիտակ եև կարմիր խոչերի, որոնք կարող են հերոսին Լոյս Աչխարհ հանել, եթէ նա, քաղ հերքիանուեիան, նատի նախ սեւի վրայ, իսկ տեսը նրան գցի կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ ապիտակի։ Մանչի հերոսը չի տիպում եև սկզբից նետում է ապիտակ խոչի վրայ, ոչ պատճառով էլ տես խոչը նրան տանում է Մուքի Աչխարհ։ Աչտեղ հերոսն ընկնում է մի քաղաք, որի ագրիւրի ոսկը վիչապն է փակել։ Նա մարդկանց ջուր է քաց քողնում միայն այն ժամանակ, երբ կոյս են պո-

հարկում իրեն։ Հիրքը հասած է լինում Քաջատոր (կամ ոչխի) ապրիկան։ Հերոսը նրա հետ գնում է Վիշապի մոտ եւ սպանում հրէշին։ Քաջատոր, իր նշած երախտագիտութեան, կամենում է իշխանութիւնը յանձնել նրան։ Հերոսը խնդրում է դրա փոխարէն Լոյս Աչխարհ հանել իրեն։ Քաջատորը յայտնում է, որ դա իր ուժերից վեր է, եւ նրան Լոյս Աչխարհ կարող է հանել միայն անառատում ապրող Արծիւը՝ եթէ հերոսը տապանի ամէն տարի նրա ձագերին խժռող Վիշապին։ Հերոսը դարանակալում եւ սպանում է Վիշապին, կտոր-կտոր է անում նրան եւ գցում ձագերին՝ կերակուր Արծիւին, իր նշած երախտագիտութեան, հերոսին իր թեւերի վրայ հանում է Լոյս Աչխարհ։ Հերոսն աչառող հիւրընկալւում է մի Լոմոյի մօտ։ Գչխին է քաշում նրա ձորքած ոչխարի փորի կաշին եւ քաջարկուհուց՝ քաչայ (ճարպաւ) ձեւանում։ Այնուհետեւ աչակերտ է մտնում մի ոսկերչի մօտ, իսկ ժամանակ անց, թոյլրին բացայայտում իր ով լինելը։ Քաջատոր հայրը գտնում է իր կորած որդուն եւ ամուսնացնում Վիշապի գերութիւնից նրա ազատած քոյրերից կրտսերի հետ։ Ապա գահն ու քաջատորութիւնը ժառանգում է նրան։

Թուրքական հեքիաթների մի մասը սիմէոնային փոքր-ինչ այլ գարգացում է ներկայացնում.- Միրացան, կոչը Քաջատոր հօր աչքին չորանում է, եւ ապէտը վերացնելու միակ ելքը հեռատոր աչխարհից Հաղարան բշրուչին, Ծովինար կամ Ջիռուա դուչին կամ Ղուչ փէրուն բերելն է։ Ղուչը պէտք է երթի՝ որ աչքին կանաչի։ Քաջատորն իր 3 որդիներին պատգամում է ուղեւորուել Թուչնի նոտիչ։ (Կամ որդիները համփայ են բնկնում հօր աչքերի դեղը - կամ հնգիմ - գտնելու)։ Հանդիպում են եռանակ համփարաժանի մօտ կանգնած Հաչեւորի, որը երեք եղբայրներին ցոյց է տալիս երկու՝ վիրաւորած ունեցող եւ մէկ՝ վիրաւորած չունեցող համապարհները։ Կրտսեր եղբայրն ընտրում է այն աչխարհը տանող համապարհը, որտեղից չեն վիրաւորուում։ Լարտեղ նա կրկնում է նոյն այն սխրանքները, որոնք հեքիաթների նախորդ սխեմայում են հանդիպում։ Գտնում է հրաչք Ղուչին եւ վիրաւորուում։ Քանապարհին առած եղբայրները նախանձից կրտսերին չրհոսն են նետում եւ Ղուչն առած, րնդում տան համապարհը։ Կրտսեր եղբայրը փրկում է մի վանականի։ Հոր քաջատորութիւնում նա դպրուած, գտնում է Դեղձանկի աչակերտ։ Ժամանակ անց բացայայտում է իրեն եւ նեկայանում հայր Քաջատորին։ Ղուչը երթում է, Քաջատորի աչքին՝ կանաչում։

Այլ տարբերակում, Ղուչը փերի է։ Հերոսը նրան բերում է հեռատոր աչխարհից։ Փերին մատը կտրում է եւ արիւնը քսում հոր Քաջատորի աչքերին, եւ նրա աչքերը բացւում են։

իրանական «Միմորդ Հաւքի Օգնութիւնէն հեքիաթում պահպանուել են կոչը Քազաւորի 3 որդիների անուններով, որոնցից երկուսն այս կամ այն կերպ առնչւում են Արեւի պաշտօնների. Մալէք (Հրեշտակ)-Ջամշիդ, Մալէք-Քորշիդ եւ Մալէք-Մոհամմադ[16]. Ջամշիդն իրանական հզօր տոհմերազրեան շրջանի հերոսն է՝ Տրանսոսոնեցի պաշտր, որ մարդկանց մէջ մշակութային գործունէութիւնն էր ծաւալում։ Աւեստական Ջիման է՝ մարդկութեան նախահայրը՝ հին պարսկական Ժամանակ, որի անունը առասպանում է, իրրեւ երկուորեակ։ Մագան է համարւում հնդիրանական եւ հնդեւրոպական միասնութեան ժամանակներից եկած երկուորեակների՝ Արեւի զաւակների առասպելից նրա հայրն Արեւ Վիւաղանան է, որ համապատասխանում է վեդայական Վիւասատին։ Տարբեր առասպելներում Ջիմային տրոցիով սպանում է քար որուց դրդուած հարազատ եղբայրը նա ամանգարան կարդուած է համարւում կրակի, հետեւարար՝ նաեւ Արեւի հետ[17]։

Երկրորդ եղբայր Քորշիդն արդէն ուղղակիորէն նախագրադաշտական իրանի Hvare Արեւ աստուածն է, որը հանգամանում է Միհր-Արեւի դէմ, ապա դառնում նրա դաշնակիցը։ Այս Քորշիդի մէջ է քանաէր կարապետ Մելիք-Օհանջանեանը տեսել Մասհաչ Մոհը էպոսի Քոր Մահուխի կերպարը[18], ինչպէս է. դարի մատենագիր, աստղագէտ եւ տոմարագէտ Անանիա Շիրակացու հաղորդած տեղեկութիւններից է երեւում, պարսիկները մինչեւ է. դարը չէին դադարել Արեգակին երկրորդ կոչել[19]։

Ինչ վիճակներում է Մալէք-Մոհամմադին, ապա նրա անունը հեքիաթում իր վրայ կրում է ոչ շրջանի մահմեդական իրանի կրօնական զգացողութեան կնիքը։ Հին պարսկական դիցաբանական բարդութիւններում նրա նախակերպարը նոյնքան առասպելին եղանակութեան պէտք է ունեցած լինէր, որքան Մոհամմէդ մարգարէն է մահմեդական կրօնի համար։ Հեքիաթային Մալէք-Մոհամմադը, որի անունը երեւան է գալիս իրանական այլ հեքիաթներում եւս (Ամարգարոի Տերեւը, Վերգաթ Մալէք-Մոհամմադը[20] եւն.), կոչը Քազաւորի այն փառաւորած որդին է, որը նոյն արկածներին է հանդիպում, ինչ Հայկական հեքիաթների Ոչխ Հերոսը՝ կուրացած հոր աչքերի բարեւատուր գոնելու համապարհին։ Հայկական հեքիաթներում էլ անհնար է չնկատել նրա արեւային բնաւորիչները։ «Ուշ Փայրիկ հեքիաթում նա գնացին ընկած մի փետուր է տեսնում, որն ասիպէս է լոյս տալիս, կարծես՝ ամբ արեւ երկնքում ա, մի արեւ էլ գետնին ա։ Վերցնում է փափախածալի մէջ ու ինքն էլ Արեւի նման լոյս տալիս։ Երբ հասնում է Քազաւորի քաղաքին, լուր են

հաղնում, թէ՝ էմի տղայ ա պայի, մի տրեւ երկնքումն ա, մին էլ դրա փափախաձյումն ա։ Նրան տանում են պալատ, եւ թագաւորը հարցնում է. «Էվէ տղայ, ի՞նչ տղայ ես։ Քո ի՞նչ տրեւ ա փափախաձյմովդ»։

Ուշագրաւ է, որ մանիքէական ուսմունքում, որը մեծ մասամբ քրիստոնէութեան եւ պրուանականութեան խառնուրդ է համարւում, յիշատակւում է Երկրորդ Առաքեալը, որին վերապահուած է աւարտին հաղնել յոյսի կորուսեալ նիմքի փրկութիւնը։ Նա համարւում է Արեւի աստուած, ում պահպանիչներ անուանում են Միհր-Ծապդ, իսկ տղոց՝ Միշէ (Միհիրա)։ Լոյսը, որի մարմնաւորումներից մէկն Օրմիզդն է (Յրմիզդը)՝ առաջին մարդը, պարտուել եւ կորել է Մուք Աչխարհում։ Այդ աշխարհի դեմքի դէմ է անվճեռ կռուի նետում Կեանքի Ոգին՝ Միհր-Ծապդը։ Դեմքերը պատրաստում են, իսկ նրանց մարմիններից արարում է աշխարհն ու Տիեզերքը[21]։

Երկար եղրագրերի առաջադրմի մասին ազատ քչատակութիւններ կան նաեւ Հնդարիական Մարհարհապատում էպոսում, ուր խոսում է Շրդ եղբօր՝ Տրիտայի մասին, որին եղրագրերը պատճառաբար քրհոդն են պցել[22]։ Ցաւոտ ուչադրութեան են արժանի իրանական ժողովուրդների սկիզբների նպատի մասին Հիրոդոտոսից առանդուած երկու առասպելները, որոնցից մէկը պատմել են իրենք՝ սկիզբները, միւսը՝ յոյները։ Սկիզբական առաջնի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.- Սկիզբների երկրի առաջին բնակիչը Տարպիտասն էր, որն ունէր Լիպոքսայիս, Արպոքսայիս եւ Կոլոքսայիս անուններով որդիներ։ Նրանց իշխանութեան ժամանակ երկնքից չորս առարկաներ մեզը ընկան՝ յուծ, արօր, սանուր (երկաթէի տապար) եւ պատիճ։ Ամէն եղրագրերը փորձեցին վերցնել, բայց դրանք սկսեցին վառուել։ Երրորդից վերցնել միայն կրցաւ արդէն՝ Կոլոքսայիսին, ում պատճառով էլ առաջ եղրագրերը Համարձակներին, որ թագաւորական իշխանութիւնը պատկանի նրան։ Սկիզբ ժողովուրդն առաջացել է Տարպիտասի այս երեք որդիներից։ Նրանցից քիստ սկիզբական բոլոր թագաւորները երկնքից ընկած առարկաները պահպանում են որպէս սրբութիւն։ Նրանք հաստատում են, որ առնախմբութեան ժամանակ ով այդ առարկաները հետն ունենալով քնի լաց երկնքի տակ՝ տարին չի բոլորի[23]։

Այս սխեմէում քառում է, թէ երկնքից ընկած և վառուող առարկաները երկնային յատատուններ պէտք է խորհրդանշած լինէին։ Միւս կողմից էլ յիշեցնում են հայկական հեքիաթների առանձական վերյատանները, երբ առում է, թէ երկնքից 3 խնձոր ընկաւ, մէկը հեքիաթը հետորդին, մէկը՝

պատմողին, միևնույն էլ՝ յոգին։ Երեք եղբայրների հերթաբեկների ոճով մոտիվներն են քշտցնում հերոսի՝ պիչերը չքնելը եւ առարկաները (խրնձոցները) պահպանելը, եղբայրների ոտքին եղած գժուար յուծիչի խնդրի (առնում է կէպքում վատուող առարկաները վերցնելու) իրագործումը ձիչա է։ Հերոսուհուց չի ատում, քէ եղբայրների հագցն է յանձնարարել յուծել խնդիրը, սակայն յանձնարարությեան մասին հաղորդում է առաստիչի յուշական տարբերակում։ Այստեղ Տարդիատոսին փոխարինում է գալիս Հերակլէսը, որը քոտոգրում Սկիւթիա կոչուած մի անբնակ երկրում Եամփորդելիս, ցրտի պատճառով իր վրայ է քաշում ոսիների մորթին եւ գնում է։ Այդ ժամանակ նրա կատղի ձիերն անհետանում են։ Հերակլէսը գրանք յայտնաբերում է քարայրում բնակուող մի կնոջ մոտ, որի հետ կենակցում է եւ երանից սատնում ձիերը։ Կիներ յայտնում է, քէ Հերակլէսը 3 որդի է ունենալու, իսկ վերջինս պատգամում է նրան, որ որդիներին յանձնարարի ձգել իր տեղն ու կապել գոտին այնպէս, ինչպէս ինքն է անում։ Երանցից ով կարողանայ կատարել յանձնարարությիւնը, նա էլ կը դառնայ այդ երկրի բնակիչը։ Ժամանակ անց, Հերակլէսի որդիներից միայն կրտսերին՝ Սկիւթէսին է յաջողում կատարել հոր յանձնարարությիւնը։ Երանից են ծագում Սկիւթիայի թագաւորները[34]։

Սկիւթների ծագման մասին երկու առասպելում էլ, ինչպէս 3 եղբայրների հետքերում Հերթաբեկներում, գժուար յուծիչի իրագործման գրաւականը քագաւոր դառնալն է։ Քէեւ առասպելում կիսաստուածային ծագում ունեցող եղբայրների՝ կրտսերի նկատմամբ ունեցած քէշամանքի վերաբերեալ, այնուամենայնիւ, այդ մոտիւը երեւան է գալիս յարակից տարրերից։ Սկիւթական պեղածոյ իրերում ոչ մէկ անգամ հանդիպում է 2 մարտիկի՝ նրդի դէմ մղուող կռուի տեսարանը, ուր նրդ մարտիկը պատուում է, ինչպէս իրանական Տրախատոնա Հերոսի 3 գաւակներից ամագները են ապանում իրենց կրտսեր եղբօրը իսկ սկիւթական նրդ եղբօր՝ ամագ եղբայրներից ապանելու պատմութիւնն ուղղակիօրէն վկայուած է Հռոմէացի Հեղինակ Վալերիա Յրակկոսի Վրոնաւտոնիա պոէմից[35]։

***

Բանագիտութիւնան մէջ ընդունուած է, որ Արեւի եռակի պրսեորումները բնորոշ են Միհրի արեւմտեան պաշտամունքին։ Միհրը բարձրագանգակներում եւ որմնագանգակներում երեւան է գալիս երկու ջահակիր այլ Միհրների՝ Cautes եւ Cautopates մականուններով մէկտեղում։ Երանցից մէկն՝ իր վեր պարզած ջահով խորհրդանշում է արեւադարձը, միւսը՝

վաքր իջնցրած չարենց՝ արեւամուտը, կամ մեկը՝ պարեհամուտը, միւսը՝ ժամհամուտը[37]։ Հռոմէական հարիւրքանդակնեռում Միհրն ուղղակիորէն կոչուում է որպէս Արեգակ[38]։

Երեք Միհրների մասին պատկերացումը, ինչուս, պրեսորուած է նոյն նաեւ միհրապաշտական ծէսերում։ Միհր-Արեւին երկրպագողները նրան ազօթում էին օրական երեք անգամ՝ առաւօտեան, կէսօրին եւ երեկոյեան։ Բանասէր Երուանդ Տէր-Միքայէլեանն այս առանձնայն արդարացիորէն համեմատել է քրիստոնեակաների՝ առաւօտեան, կէսօրուայ եւ երեկոյեան ժամերգութիւնների հետ[39]։ Միհրին պաշտամունք մատուցելու այս ձեւը համընկնում է ՀԴ.-ՀԲ. դարերի մատենագիր Մխիթար Ապարանեցուց մեզ հասած՝ միջնադարեան հայ արեւապաշտների մասին այն հաղորդմանը, թէ նրանք Արեգակին երկրպագում էին համապատասխանաբար այն կողմում, ուր տեղի էր ունենում նրա յարութիւնը[40]։ Ուստի, ըստ այդ կողմերի էլ, այսինքն՝ ըստ Արեւի ունեցած դիրքի, երկնային լուսատուն պէտք է որ առանձին ատաւուածութիւն ընկալուած լինէր։

«Երեքը քիւն, առհասարակ, քաբախակի գործածուած նիք տեսնում նաեւ. 3 հղրաչքներին նուիրուած հիքիաթաչարում՝ քաղաւորի 3 որդի, հոնակ Համիպատժեան, 3 քոյր, նրանց առնւանդած 3 վիշապ եւն։ Հայկական «Մագկան Բաղչեան հիքիաթում քոյրերն այդպէս են նկարագրուում.-

Կարմիր Աչխարհի տէր Վիշապը մի գիւղ ու լուսամուտ չունեցող տաժարաքիւում գիրան է պահում էլդիքնական էլ խիղ վառ (արեգակից աւելի վառն ապրկաց՝ առաց քրոջը։ Մեւ Աչխարհի տէր Վիշապի տամարաքիւում տեսնցը մեծ պրլրուած (բոլորած) լուսնիկաց միքնիկ քոյրն է։ Սպիտակ Աչխարհի տէր Վիշապը գերել է մեծ չար գաչանիգ (տիրուն) տեսնիգ, արեւին լուսան էլ խիղ լուս տալուդ կրտսեր քրոջը «Քաչանչրեն կուռնի (փոքր) տղոչան ապահում է վիշապներին եւ ազատում ապրիկներին։

Մեզ տեսանելի աստղային երկնքում չկայ մի այնպիսի լուսատու, որ համեմատելի լինի Արեգակի հետ։ Միակը Լուսինն է, որի հետ էլ զուգորդում են քոյրերը հայկական հեքիաթներում։ Երանք լուսնային բնութագիր ունեն նաեւ իրանական վիպերգ Հաւքի Օգնութիւնը հեքիաթում. առաջին քոյրը «Ջահել Լուսին է», երկրորդը՝ «Լիալուսինը», երրորդն՝ «Ջոր գեղեցկութեամբ խամրեցնում է միւս երկու գեղեցկուհիներին»։

Լուսնի հոգին Հիպոտասներն են նաև յունական դիցաբանությունից։ Ջեուսն իր սիրուհի Իոյին կնոջ՝ Հերայի ցասումից փրկելու համար դարձնում է սպիտակ կով եւ յանձնում Հերիբոյացիների Արգոսի՝ աստղագարդ երկնքի պահապանությանը։ Սակայն Հերայի ուղարկած բոռն Իոյին սկսում է հալածել աշխարհով մեկ։ Այդ հալածանքների բերքատուն իոն սպիտակ կովից վիրածնում է նախ մանուշակագոյն-կարմիր կովի, յետոյ՝ սեւին գաստիրում է, որ Արգոսի սրտցաւ թնակիր ժամանակին հեռացրել էր Իոպտյոս քաղաքը եւ իր գաւառ անունն էլ դրել իո՝ ի պատիւ Իո-Լուսնի, որին պաշտում էին Արգոսում։ Ի. Գրէյսան Իո-կովի երեք գոյները համարել է Լուսնի երեք հիմնական փուլերի գրանդրումները՝ աճող եւ նուազող երկու կիսալուսնի եւ Լիալուսնի տեսքով[10]։

Նոյն այդ երեք գոյները հանդիպում են նաեւ հայկական վիշապական բաղձանք հեքիաթում, սակայն գրանք վերագրուած են վիշապների երեք աչխատասիրներին։ Ամենահասկան Քեռոյրը հեքիաթում առաջին վիշապն ունի 7 գլուխ, երկրորդը՝ 12, իսկ երրորդը՝ 24։ Գլուխների ընդհանուր քանակը 43 է։ Ալս թիւը չի խախտում նաեւ ամենակէտ Քեռոյրը հեքիաթում, որտեղ թէեւ առաջինը 7 գլուխ ունի, երկրը՝ 40, սակայն վերջին երրին, աչխատասիրին, 43 գլուխ է վերագրւում։ Ուրեմն, այդ 3 վիշապի ընդամէնը մէկ վիշապ են, եւ քանի որ Լուսինը հեքիաթում 3 դրսեւորմամբ է երեւան գալիս, ուստի, վիշապն էլ օրինաչափօրէն ունում է։

Հայկական հեքիաթներում, որպէս կանոն, քոչերին առնւանգած վիշապները գլուխները դրել են երանց ծնկներին եւ քնել, իսկ դա հին աստղագիտական լուծանումներով նչանակում է, որ վիշապի գլուխն ու Լուսինը ժամանցել են իրար, եւ Լուսնի խաւարում կարող է տեղի ունենալ կամ խաւարումն արդէն կատարուած փաստ է եւ, քանի հեքիաթի սիժէտի, Յորդ Հերոս Արեւը սպանում է վիշապին ու ազատում աղջիկներին։ Իրականում խաւարումները տեղի են ունենում Լուսնի ուղեծրի եւ Քաւարածրի (արեւի երեւակայական ուղու) հատման կէտերում, որոնք ժամանակակից աստղագիտութիւնը էքլիպտիկաներ է անուանում։ Միջնդեւ հնում կարծում էին, թէ էքլիպտիկաներում վիշապն է քնակում, որը կուլ է տալիս Լուսնին կամ Արեւին[11]։

Հայերը Լուսնի էհանգրդներն անուանում էին վիշապի գլուխ կամ վիշապի աուտ։ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 2000 ձեռագրում, որն այդպիսի էհանգրդներին որոշման տրիւտակ է (էքսլորատիւ), ժամանակի սկատատակը պարզուած 2 վիճիսարի վիշապ է պատ-

կերտուած։ Ակաւառակի ներսում անգին աչքով տեսանելի 7 մոլորակներն են դասաւորուած, այդ թուում՝ Արեւն ու Լուսինը։ Վիշապները իրենց հերթին չորսապատել են կենդանակերպի գօտու 12 աստեղատուները՝ հնգաթեքի նման մի համարաքիմներդը, որոնցում վիշապները ժամանակ առ ժամանակ կարող են քանուսուած պահել 3 քոչերին (Լուսնին)։ Վիշապներից մէկի պլուխն ուղիղ Լուսնի մատ է գտնուում[28]։

Հիմքեր կան կարծելու, որ Վիշապի՝ ագիլկ առնանգելու հնգաթեքին-առասպելական մոտիւը նաեւ Լուսնի փուլերի հետ կապուած օրացուցային հասկացութիւններ է ներառել։ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերից երեւում է, որ հայոց մէջ ընդունուած է եղել յունաբին, արեգէս կոչուած՝ տասնօրեակներ մէկ ամիսը՝ նորա(Լիա)լուսնից մինչեւ Նորա(Լիա)լուսին ընկած ժամանակահատուածը հաշուել 29,5 օրով (օրացուցայինը՝ 30)։ Այս քիչը և անգամ կարելի է բաժանել 7 մասի, ինչից էլ առաջացել է շաբաթուայ (7 օր) գաղափարը։ Մոտաւորապէս 1,5 օրուայ մեացորդը համարուել է այն ժամանակահատուածը, երբ Լուսինն անհետանում է երկնակամարից։ Այսինքն՝ դա տեղի է ունենում սինոդական ամսուայ 29րդ եւ օրացուցային ամսուայ 30րդ օրուայ կէսին ընդհատում[29]։

Մատենադարանի թիւ 7028 ձեռագրում տրուած են Լուսնի անունն եւ նուագման օրերին համապատասխանող 8 փուլերի անուններ, որոնք գործածական են եղել Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում[30]։ Դրանցից 6-7 եւ 11-12 օրական լուսիններդը բաժին են ընկնում աւագ կիսալուսնին (Ընկերակուր առաջինը, երբ Լուսինը 2 կողմ է ցիներում) եւ Վիսալուսնին փուլերին։ 14-15 օրական Լուսնի փուլը կոչւում է Ամողջակալուսին, ինչը ժամանակակից բարբառներում, Վիսալուսնի փուլն է։ Այնինչ, երեւում հնարաւոր են, թէ Վիսալուսնի դէպքում Լուսինը 11-12 օրական է[31]։

Եթէ վերլուծենք 7 եւ 12 գլխանի վիշապներին եւ նրանց գլխատած Երզ Հերոսի հնգաթեքային միջադէպը, ապա կը տեսնենք, որ այդ վիշապների առնանգած ագիլիններից մէկը համապատասխանում է 7 օրական կիսալուսնին, մինչ՝ 12 օրական Վիսալուսնին, ինչպիսին եւ նրանք տոմարական նկարագրում են հնգաթեքներում։ Մանաւանդ այս դէպքում բաց է մնում 24 գլխանի Վիշապի եւ Երզ առնանգուած ագիլիկ խնդիրը, քանի որ ձեռագրում Լուսնի փուլերը մատնանշող ագիլասակը կազմուած է տասն սինոդական կէս ամսուայ համար, եւ մեզ չարտնի չէ, թէ ինչ առնուն է կրել Լուսնի 24-օրական փուլը։ Դրա փոխարէն, գիտենք, որ հա-

յոց օրանուններում (որոնք գուցե յուրաքանչյուր նրեւույթի են, քանի որ ամիս են ձեւաւորում) 24րդ օրը Լուսնակն է կոչւում[36]. Երբ չորեքնեք Լուսնի վանդակաչուքնեն փուչը (որտեղից ձեռագրում, ըստ Էության, Լուսնի ընդհատումը՝ մաշումն է սկսւում) եւ 24 թիւը առանալու համար 12 օրական ընթացքին փուչին ուշացնենք եւս 12 օր, ապա Լուսնի փուչերի սիմետրիկ դասաւորութիւնը կը վերաշառնանք ոչիւսակի առաջին՝ ընդհանրութիւնն կոչուած փուչին, երբ Լուսինն ուղեկցում է Արեգակին, այսինքն՝ երկնակամար է դուրս գալիս նրա հետ միասին։ Հետեւում այս մասին ասւում է, որ 3րդ հերոսը (Աթեւը) 3րդ՝ 24 գիշերի վերջապին գիշատչութեան յետոյ 3 քաղքերին էլ (Լուսնին) էրթ Աչխարհ հանեց։ Մէկ օրուանից սկսած, Լուսինը եւս 4 օր պէտք է երեւար Երթ Աչխարհում եւ 28րդ օրուանից սկսած, ուղիղ 1,5 օր կրկին լիովին անհետանար տեսադաշտից։ Հաւանաբար, այս երեւոյթն էլ իր հերթին, հետեւում ընկալուել է որպէս Լուսնի առեւանգում Վիշապից։

Երեք եղբայրներին նուիրուած վրացական էպոս Քաջիսա Հեքիաթում թագաւոր հայրն իր 3 աղջիկներին, որոնք Արեւի երես չէին տեսել, ասում է. «Գնացէք, Արեւի երես տեսէք»։ Երբ աղջիկները կատարում են հօր կամքը, երանց փախցնում է Վիշապը (այսինքն՝ Լուսինը ծագում է որը ցերեկով, այնուհետեւ անհետանում երկնքից)։ Երեք եղբայրները գնում են 3 քաղքերին փնտրելու[37]. Հայկական էպիկական Ասդղիկ Բոյիկ բաշուն եւ Քին Մաշինու քաղաւորի Ախչկանց հեքիաթում[38] քաղաւորի 3րդ որդին ազատում է Քին Մաշինի քաղաւորի աղջկան, որին վիշապը փախցրել էր, երբ նա պրոսակքի էր գնում նկնլ։ Իսկ Մատենադարանի ՔԽ. 3965 ձեռագրում «Քին Մաշինն է կոչւում այն վայրը, որտեղ Արեգակն է ծագում[39]։

«Լուսինն բառն, առհասարակ, հնդեւրոպական բազմաթիւ լեզուներում համարժէք է ժամանակի միաւորներից ամսին, որը բացկացած է օրերից (ժամերից) եւ շաբաթներից։ Ամիսներն իրենց հերթին տարի են ձեւաւորում։ Հնդեւրոպական նախաձեւն է *mēnōt, որի ժառանգներից են համարւում սանսկրիտ լեզուի mās (Լուսին, ամիս), պարսկերէն māh, ռուսերէն mesjac'[40] եւն։ Արմատն է՝ mē-«չափել»։ Հնդեւրոպական նախալեզուի ամիսները սկզբում յուրաքանչիւր եղել, այդ պատճառով էլ համահունչ են բնորոշել «Լուսինն եւ ամիսն բառերը։ Քնում Լուսնի համար առանձին բառ է հնարուել։ Հնդեւրոպական նախալեզուն արդէն տարբերում է միայն ամիսն բառը՝ ու նախաձայներն յաւելեամբ[41]։

Վիշապը փախցրել է Լուսինին։ Դա նշանակում է, որ նա անմիջականորեն սպառնացել է ժամանակային միաւորներին եւ մարդկանց զրկել յոթ ու հաշուարկ կատարելու հնարաւորութիւնից։ Նրա 7, 12 եւ 24 պատիկները պէտք է բերուեն յիշեն նախ 7 օրերի (շաբաթ), 12 ամիսների (տարի) եւ 24 ժամերի (օր) տեսակէտից։

Վիշապը զոհացել է նախ Քաղաւորի հրաշք աչքս. ծառի ոսկէ խնձորները, իսկ ծառը հայկական ժողովրդական հաւնչուկներում յաճախ տարուայ խորհրդանիշն է, որն ունի 12 ճիւղ (ամիս), ամէն ճիւղին՝ 30 տերեւ (օր)՝ մէկը՝ արեւ, միւսը՝ ապրուստ յաջորդականութեամբ (պիշեր, ցերեկ)։ Բնականչական է, որ Ծորչալուից եւ Ամլամատից յաջանի հանիւսիում 30 օրերը համեմատւում են խնձորների հետ. «Մի ծառ կայ՝ 12 ճիւղ ունի, ամէն ճիւղին էլ՝ 30 խնձոր, ամէն խնձորի կէսը սեւ ա, կէսը՝ սպիտակ»[41]. Ուրեմն, խնձորները ծառի վրայ՝ նշանակել են կարգաւորուած օրացոյց եւ կարգաւորուած կեանք Տիեզերքում, որին սպառնում է Վիշապը՝ գողանալու պատճառները եւ ձգտելու ամէն ինչ վերածել ժամանակ ու քաոսի։ Ուրեմն, այդ ծառը կենաց ծառն է, որի մէջ Քաղաւորը նոյնպէս պէտք է կապ ունենայ ժամանակի հետ[42]։

Հին աշխարհի աստղագուշակութիւնը ժամանակի աստուած էր համարում Սատուրն մոլորակին, որին յոյները անուանում էին Քրոնոս, բաբելացիները՝ Կայմանու, իրանցիները՝ Քայսան (Կայմանու անունից) կամ Զրուան։ Վերջինս յաջանի էր նաեւ Տիխէ կամ Բախտ՝ համապատասխանում է Սատուրնի հին եգիպտական Շեհեհսիսի (մրջիւն, փոխաւուցման, այլինքն՝ ճակատագրի աստծոյ) ստոյգ անուանը[43]։ Զրուանին Բախ(կ)ու անուանով է յիշում նաեւ Ե. դարի մատենագիր Եզնիկ Կողբացին. «Զրուան ոմն անուն էր, որ բարգմանի բախտ կամ փառք»[44]։ Պահլաւական ադբիւրներում այդ աստծոյ մասին ասւում է. «Այս աշխարհում տեղի ունեցող ամէն ինչ կատարում է բախտի, ժամանակի եւ ինքն իրեն գոյացնող Զրուանի՝ բազաւորի եւ ճշմարիտ տիրոջ անխախտ կամքի շնորհիւ, քանզի ամէնքի հետ հարկ եղած ժամանակ կատարում է այն, ինչ անխուսափելիօրէն պէտք է կատարուի»[45]։ Մանիքէական ադբիւրները եւս իրենց Վերափոխ. Հոգը՝ Լոյս Աշխարհի քաղաւորին Զրուա էին անուանում[46]։

Իրանցիները Զրուանին, յոյների Քրոնոսի նման, ծերացած աստուած էին պատկերացնում[47], ինչպիսին Հայ աստղաբաշխութեան մէջ (ըստ Միքայել Եւ Դեւ Գրիգորեանց հնչիւնափոխ) ծուկ-ժամանակն է

այնուր ծերուն, որ նստած է քոռան կատարին եւ հերթով կենդում է սեւ ու սպիտակ քնչերի կնիկները՝ պիչերն ու ջրենկը[48]։ Այդ կնիկները, մասնագէտների ազգարարի հաւատամքով, արտաքսուել են Մանահինից յաջորդաբերուած բռունգէ գործի գաղտ-գրացոյցի վրայ՝ կնիկ-պարոյրների տեսքով։ Դրանց քիւը 238 է՝ 118 կէսի հետ միասին։ Քուհերի գումարը կազմում է 356, որը յունական տարուայ պարունակած օրերի քանակն է (11 օրով պակաս արեւագարձային տարուց)[49]։

Ուրեմն, այս ժուկ-ժամանակ ստուգութը ոչ միայն Տիեզերքի երկու հակառակայ երեւոյթների՝ լոյսի եւ խաւարի յաջորդականութեան, այլեւ օրացոյցի կարգը սահմանողն ու պահպանողն է։ Այդ նրա ազգու կենաց նաւի որ-խնճորկեան է գոգանում վիշապը՝ ձգտելով քաշքշել օրացոյցը եւ խաթարել կեանքի ընթացքը։ Նրանից է կախուած օրացոյցի բախտն ու հանգստագիրը, այդ պատճառով էլ որդիներին պատգամում է պատուհասել վիշապին եւ փրկել Մառը Հնգիսթներում նա ոչ միայն ծեր քաղաւոր է, այլեւ՝ կոյր։ Եւ սա էլ հարազատ է ժողովրդական մտածողութեանը, քանի որ ժողովուրդը քախտն ու ճակատագիրը միշտ էլ կոյր է պատկերացնում։

Հնգիսթում Պտոխ Միրզան, երբ տեսնում է, որ ժուկ-ժամանակի սեւ քնչի կնիկն արդէն կենդուխլու վրայ է (ապրինքն՝ չուտով ջրենկն է քաղցրգնում), խլում է ձեռքից եւ գլորում տարի տակ։ «Դէհ նոր կենդէ,- ասում է,- մոզ պիչերն էրկննայ, ես չատ բան ունեմ»[50]։ Միրզայի գործերը պիչերն են տեղի ունենում, ինչպէս Ձ եղբայրների հնգիսթներում Ձրդ եղբօր արկածներն են Մուխ Աչխարհում կատարւում։ Այս պրուապն առանգուած է նաեւ Վիկեան Քաջաւերդն Հնգիսթից, ուր Պտոխ Միրզան ոչ պատահականօրէն, Քաջաւորի կրտսեր (Ձրդ) որդին է։

Միրզայն, ըստ էութեան, Միհր-Արեւի քետագայում ծածկագրուած անունն է, որ երեւան է գալիս հայկական Միրզա Մահմուդ եւ Ջամպոլ, դրան յաջորդ Միրզա Մահմուդ վիրնագրերով երկու այլ հնգիսթում նոս[51], ինչպէս նաեւ իրանական Միրզա Մասոս Քուհար եւ Քիւրդի Մեհրնեգարդ (Միրզա՝ Գրագիր Հաղրան եւ Միհրի պատկերով Օրմուզդ) հնգիսթում[52], ուր Միրզան ցեղակուռ Արեւն է, իսկ Քիւրդի Մեհրնեգարդը՝ պիչերուսյ Լուսինը։

Ո՞ր ըտեղից են սկսում եւ առասպելական ի՞նչ վայրում են տեղի ունենում Ձրդ հերոսի արկածները։ Հայկական Մոզական Բազմանդ հնգիսթում նա ելած (ոսկի) բուլբուլիկ հառնից ուղեւորւում է այն

համփով, որտեղից անցնողը ետ չի դառնում, այլ ինքն՝ տանում է հանդիսական աչքերը, ինչպես չումէրներն էին իրենց վերջը հանդիսական աչքերին անուանում վերկին, որտեղից վերադարձ չկար[25]։ Այդ աչքերը տանող ուղին ցոլք տուողը մի վերուկի է, որ նստած է նռնակ համփարաժանի մոտ եւ Քազաւորի Յ որդիներին բացատրում է, որ առաջին եւ Երկ հանապարհները բարի են, իսկ Երրեքինիները չատ չատ աժ։ Այդ վերուկու նախակերպարն ամենայն հաւանականութեամբ, յունական Հերմէսն է՝ (Մերկուրի մոլորակը)[26], որ Ըուհաստանում աչքերին լոյսը հանապարհները համփորդներին ցոլք տուողի համբաւ ունէր եւ, Հադէսի աւրհանգակը լինելով, մեռածների հոգիները ուղեկցում էր հանդերձեալ աշխարհ[27]։ Հերմէս մոլորակի աստուածուհիները Բաբելոնում վերուկի նստուն էր[28], որը յունական աստծոյ նման, դպրութեան, արուեստի, պրագիրների հովանաւոր էր եւ գրում էր մարդկային ճարկատագրերը[29]։ Այս տեսակէտից նա նոյնանում է հայոց Տիրի՝ Որմիզդ-Աւրամազդի գրչին, քրմական գիտութեան Դպիրին, Երազատըցին, Երազահանին[30] եւ հոգեառ հրեշտակ Գրոյին, որ մարդկանց հակատագրերն էր գրում ու մեռածների հոգիները ուղարկում հանդերձեալ աշխարհ։ Տիրի վերազատըցը, վերազահանը մակդիրներն էլ հակատագրի գաղափարն են յուշում։ Նա կնանքի եւ մահուան քազաւորութիւնների սահմանագիծն կանգնած միջնորդ է աստուածների եւ մարդկանց միջեւ[31]։ Ոչ պատահականորէն, իրանցիների մէջ էլ Մերկուրի մոլորակը Տիր էր կոչւում[32]։

Վիշապահաղթ Քուռոյը հեքիաթում կրտսեր եղբայրը Հորն իմնելով, հասնում է վիհատակին, որն, ինչպէս նկատուած է, աստղերկրեայ աշխարհի ամենախոր տեղն է, ուր կուտակուած է մեռ. ջուրը։ Հայոց մէջ յայտնի է նոյն, վիհատակ, վիհատակ, վիս. Քանատակ, վինյատակ, վիանդունդք, վիատակ Մոզ անուններով։ Այն աշխարհի նահատակ կատուցուածքում ներկայացուել է որպէս Տիեզերքի նախնական քաոսային չերտը, որի վրայ է գոնւում վերջնական կարգաւորուած աշխարհը՝ կոսմոսը[33]։ Այս իմաստով, պատահական չէ, որ Ձոդ Հերոսն վիհատակին հասնելով, անմիջապէս կռւուի է բռնւում դիցաբանորէն չուր տարերքը մարմնաւորող Վիշապի հետ։

Վիհատոդ Հաւքի Օգնութիւնդ Հեքիաթում Ձոդ Հերոսն իր կուրացած Քազաւոր Հօր աչքը նոնիսու պատրաստելու գոգացող դեմին Հետապնդե-

լա, իմաստ է ընծայը, որը մեծ խոչ գնանի տակ է գտնուած։ Առաւել հետաքրքիրն այն է, որ նրա Միմոզայի քանդերի վրայ Լուս Աչխարհ է նշուած, հաւքը նրան պատուիրում է նայել նկարին եւ տեսնել, թէ նրկիրն ինչ չափի է։ Եթէ նման է թէչի սկուտեղի, ուրեմն ութ խոչ նրկիրներ են բաղդրացել, եւ գաղթէրք կատարելու ժամանակն է։ Այս գրուագից պարզ երեում է, որ ընծայի (հոգի) քաղաքը եւ Տիեզերքն առասպելաբանորէն միեռնոյն տարածութեան մէջ են պատկերացուել։ Պատկերացրել են, որ ? խոչ գնանի տակ իմանալով, կարելի է հասնել Տիեզերքին։ Ուրեմն, նրա հետազոտութեան միջոցով հասնում է Տիեզերքի ինչ-որ կէտին, որտեղից սկսում է հանդիսաւոր աչխարհը։ Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք Արեւի մահուան մասին հին առասպելական մոտեցումների հետ։

Արեւի մահը կարող էր ընկալուած լինել կա՛մ աշնանային գրահաւասարի օրը (Մեզոամերիկի 23ին), երբ գիչերն ու ցերեկը հաւասարում են, աչնուհետեւ ցերեկը սկսում է կարճանալ, կա՛մ ամառային արեւադարձին, երբ գրանցում է ամենաերկար ցերեկը, իսկ աչնուհետեւ գիչերն է սկսում երկարել՝ ի հաչիւ լոյս օրուայ։ Եւ ընդհակառակը։ Արեւի երբ ննջման օրը պէտք է գիտուած լինէր կա՛մ գարնանային գրահաւասարին (Մարտի 21ին), երբ գիչերն ու ցերեկը հաւասարում են, աչնուհետեւ ցերեկը սկսում է երկարել, իսկ գիչերը՝ կարճանալ, կա՛մ ձմեռային արեւադարձին, երբ գրանցում է ամենակարճ ցերեկը, աչնուհետեւ սկսում է երկարել՝ ի հաչիւ գիչերուայ։ Միքիթար Ապարանեցու հաղորդմամբ, հայ արեւադարձները տարեկան երկու անգամ հաւաքուել են մի յատ խաւար գուբի մօտ[88], ըստ երեւոյթին, պաչտամունք մատուցելու համար, որը կարող էր տեղի ունեցած լինել կա՛մ ամառային եւ ձմեռային արեւադարձերի, կա՛մ աչնանային եւ գարնանային գրահաւասարների օրերին։

Հայոց մէջ, Անանիա Շիրակացուց եւ ժԱ. դարի տոմարագէտ Յովհաննէս Մարկաւագից հաղորդուած տուեալներով, ամառային արեւադարձի կէտը գիտուել է Յունիսի 13ին (երբ Արեւը Քաւարածրի էնեցպիտինեռ համաստեղութիւնում է), իսկ ձմեռային արեւադարձինը՝ Դեկտեմբերի 13ին (երբ Արեւն էԱքուիլիւրեում է)։ Հաչուարկները կատարուել են Հայկական լեռնաչխարհի լայնութեան համար, քանի որ աչխարհագրական տարբեր լայնութիւններում այդ կէտերը տարբեր օրերի են համընկնում[89]։ Էնեցպետնեռում Արեւը էՀուտեռում է մեզանից, իսկ էԱքուիլիւրեում՝ էմերազտոռում։

Բուն տարբեր տարածքներում Հերակլէսի ծնունդը համարել են կա՛մ կենդանակերպի 10րդ համաստեղութիւնը «Ձիգ» (Աղեղից ակսած), կա՛մ «Ոչխար», երբ Արեգը հասանում է 12րդ համաստեղութիւնից՝ «Ձկներից»[24]։ Պրանից հետևում է, որ Հերակլէսի կեանքի 12 սխրանքներն էլ դիտուել են որպէս Արեգի բոլորապտոյտ, որն անցնում է Քաւարարների 12 համաստեղութիւնների միջով։ Նրա ծնունդը «Ձիգ»ի կամ «Աքիղիւրդ»ի մէջ պատկերացնելով, յուները նկատի են ունեցել ձմեռային արեւադարձի կամ գարնանային օրահաւասարի ժամանակահատուածները։ Աբեմոնան միջերկրականութիւնն մէջ արդէն տեսնում ենք, որ Արեգի ծննդեան գրբ տոմարագէտը համարում է Դեկտեմբերի 25ը[25], երբ ձմեռային արեւադարձն է սկսում։

Հարց. քէ հնարաւոր է ճչոել, քէ հայկական ամսանունները (Արեգ, Ահի, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Նաւասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մաճկէն) ինչ դիրք են գրաւել տարուայ մէջ բուն եղանակների, ինչպէս եւ կարծում է ատաղագէտ, տոմարագէտ Բենիկ Թումանեանը։ Դրանք գալիս են անշէշտի ժամանակներից, որոնցից մեզ տոմարական բոլանեղութիւնը բնագրեր չեն հասել։ Մի բան յայտնի է, որ երբ դրանք կիրառութիւնան մէջ են գտնուել, հարց օրացոյցը չարժական է եղել, այսինքն՝ իւրաքանչիւր ամիս քաղաքել է տարուայ բոլոր եղանակներում[26]։ Նոյնը չենք կարող ասել կենդանակերպի 12 համաստեղութիւնների մասին (Ձիգ, Ցուլ, Երկուորեակներ, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կչէզք, Կարիճ, Աղեղնաւոր, Աքիղիւրդ, Ջրհոս, «Ձկներ»[27]), քանի որ, նրանք ամսանուններից եւ դրանց տեղերը փոփոխուած են ներմարկուել, տպա սառգային երկինքը նոյնն է մնացել։ Կենդանակերպի իւրաքանչիւր համաստեղութիւն 360° կազմող շրջանագիծում մէկը միւսի հետեւեալ գտնում է 30 անկեան տակ։ Հետեւում բնդունուած է՝ ենել, որ այդ համաստեղութիւններից իւրաքանչիւրում Արեգը մնում է տարեկան 30 օր։ Երանկիւն են կերդրել գարնանային օրահաւասարի կէտը։ Այդ կէտը իւրաքանչիւր 72 տարին մէկ տեղաշարժում է մէկ աստիճանով։ Մատուորապէս 2000 (աւելի կոնկրէտ՝ 2160) տարուայ ընթացքում տեղաշարժը կազմում է 30°։ Այսինքն՝ շուրջ 2000 տարին մէկ գարնանային օրահաւասարի կէտը շրջանագիծ դէպի ձախ չարժուելով փոխում է կենդանակերպի իր համաստեղութիւնը Մ.Թ.-ից մատուորապէս 2000 տարի առաջ գարնանային օրահաւասարը անցել է Ձկներից, այնուհետեւ տեղափոխուել է «Ջկներ»[28]։

Հ. Վեռնդ Ալիչանը կարծիք է յայտնել, որ հայերը վաղնջական ժամանակներում շաբաթական տոմարին զուգահեռ ունեցել են կրօնադիցաբանական տոների համար նախատեսուած անջատ՝ ամբողջական տոմար, որի համաձայն, գարնանային օրահաւասարը սկսուած է համարուել Ամրակ՝ Մարտ ամսից[69]։ Այս տեսակէտը քարազատում պաշտպանել է տոմարագէտ Հայկ Բաղաւեանը։ Ըստ նրան, առանց անջատ տոմարի, առանց նշանաւոր տոների հաստատուն ժամանակը տահմանելու, անիմաստ կը լինէր, օրինակ, Վարդավառի տոնն ամռանը կատարելու փոխարէն, կատարել ձմռանը[70]։ Ուրեմն, նիզ առաքինդուհու լինելը հայոց ամբողջական տոմարով, ապա կենդանաշրջանի առաջին՝ Ջուկ նշանից սկսած, համաստեղութիւնների իւրաքանչիւրը կը համապատասխանի մէկ ամսի. Ջուկը՝ գարնան առաջին՝ Ամրակ ամսին, Ցուլը՝ Ահկիին, Երկուորեակը՝ Մարերիին, Խեցգետինը՝ Մարգացին եւն.։

Մատենադարանում պահուող Ամրակի ընծացքի բոլորակում, ուր ներկայացուած են տարուայ նշանակները՝ իւրաքանչիւրն իրենց հրեք ամիսներով, աւանդոյթի ուժով, գարունը սկսւում է Ջուկ համաստեղութիւնից՝ իւրաքանչիւր ամսին, ըստ հերթականութեան, համապատասխանում է իր համաստեղութիւնը կենդանաշրջանում[71]։ Երրակացին նոյնպէս կենդանաշրջանի աստեղատունները քուսրկում է Ջուկից սկսած, որին բաժին է հանում Մարտ ամիսը (Ամրակ)։ «Ամարտի առնոյ... ծոռանէ արեգակն ի խոյն...»[72], Հաջորդ նոր տարուայ խաւսան արտայայտող էջերում նոյն վերցուած է Հոմէրական օրացոյցից, որտեղ իւրաքանչիւր ամսուայ առաջին օրն էր ոչպէս կոչւում (kalendae)[73], իսկ հայոց տոմարներում իւրաքանչիւր ամսուայ առաջին օրը Ամրակ էր կոչւում[74]։ Ուրեմն, հայերի մէջ կարող առանձին էր հարկաւոր, որպէսզի հնարաւոր դառնար այդպիսի փոխառութիւնը։ Ուրեմն, Ամրակն էլ (Մարտը) հայոց մէջ նոր տարուայ ամիս է համարուել։ Հայերն առանձարար, նոր տարուայ սկիզբը նի կրօնական եւ տոնախմբութիւններով սկսել նի գարնանային օրահաւասարի՝ Մարտի 21ին մօտ ժամանակներում՝ Մարտի 10, 13, 16, 20 եւն.[75]։

Մատենադարանի ձեռ. 3660 ձեռագրում պատրաստուած է յունական ժամացոյց, որի վրայ պատկերուած է, թէ ո՛ր ամսին Ամրակը ո՛ր համաստեղութեան մէջ է գտնուում։ Սկսւում է Վերջերիւրով, որին բաժին է հանում Ինկտեմբեր (Քաղց) ամիսը։ Վեց համաստեղութիւնից անց (նոքեքտորը) Խեցգետինն է, որը համարուած է Ցուլիսի (Մարգացի)

ասոնգատուն[70]։ Ավինքն, քան հերձվածաբուծման, խոչին գործակ համապատասխանում է Մարտը։ Սա, ինչպես վերն ասվեց, այն համատոհմությունն է, որտեղ ամառային արեւադարձի կէսն է գտնում, եւ որտում Հնում կարող էր ընկալուած լինել Արեւի (Նոր Հերոսի)՝ Հանդիսաւոր աշխարհ մտնելը։ Բայց նախքան այդ Հերոսին վերադառնալը, պարզենք, թէ ինչպէս են հին աստղարաշխները որոշել կենդանակերպի որեւէ համատոհմությունում Արեւի գտնուելու տեղը, եթէ յայտ օրով այդ համատոհմություններն պարզապէս չեն երեւում։

Հին յունական գաղափարի մխիթարական քաղաքից յարմարուելուած օրացոյցի մեզդրդեցութեամբ արձանագրուած են Ծուխասունի տարածքից տեսանելի բոլոր այն աստղերի ծագելն ու խոնարհումը, երբ Արեւը 30 օր չարունակ գտնում է «Ջրհոս» համատոհմությունում։ Առաջին 2 օրուայ մասին գրուած է. «1. Արեւը Ջրհոսում է. Առիւծն առաւտեան ծէգին մայր մտնել է սկսում...»։ Ավինքն՝ աստղային երկնքում մինչեւ յառաջիկայ երեւում է «Ջրհոսից 6 համատոհմություն առջեւում գտնուող Առիւծը»։ 18րդ օրուայ մասին ասւում է. «Ջրհոսի կէսն է ծագում...»։ Աստղային երկնքում Հոլիգոնի մատնանշում է յարմրանալ «Ջրհոսի մի մասը, իսկ «Առիւծը կիսով չափ առաջ է տեղաշարժուում»։ 30րդ օրուայ մասին՝ «Արեւմուտն է մայրամուտին ծագում»[71]։ Արեւմուտը «Գոյծի Հիւսիսային Հարեւան Աղեղաւոր» (Հին Հայոց յայտնի է եղել «Ղոզան» կամ «Ջուղայ անուամբ[72]) համատոհմությունն պարեզատգին աստղն է, որը երկնքի ամենապայծառ աստղերի քիւում Յորդն է եւ մշտապէս չարժուում է կենդանակերպեանում «Առիւծին քաշորդող «Գոյծ համատոհմության ուղղությամբ[73]։ Ուրեմն, երբ Միխիթի օրացոյցում ասւում է, թէ 30րդ օրը Արեւմուտն է մայրամուտին ծագում, դա նշանակում է, որ կենդանակերպեանում առաջ է շարժուել «Գոյծը, իսկ «Առիւծն իր տեղը զիջել է նրան։ Արեւը տեղափոխուել է «Ջկնիկ» 6 համատոհմություն «Գոյծից առաջ։

Նշանակում է, երբ աստղային երկնքի պարեւելեան մասում Հոլիգոնի մօտ է գտնում կենդանակերպի համատոհմություններից որեւէ մէկն իր աստղային համակարգով ամբողջությամբ վերցրած, այդ ժամանակ Արեւը գտնում է տուեալ համատոհմությունից 6 համատոհմություն առջեւում։ Արեւը համեմատում է կենդանակերպի գաղափարական) կամ նրա հարեւանությամբ գտնուող աստեղատների քիչ-համակարգ բնոյթ ունեցող սէրերից որեւէ մէկի հետ եւ ասպահում նրանց։ Մէկ տարի անց նրանք գործակ յառնում են երկնոլորտում եւ գործակ

հանդիպում Արեւին՝ նրա ուղիների վրայ, քանի որ աստղային երկնքի իրապատկերը կէտ երկրից դիտողի համար վերադառնում է ճիշտ այն դիրքին, որը նրան տեսանելի էր ուղիղ մէկ տարի առաջ։

Հին աստղաբաշխներն, առհասարակ, իրենց շուրջն ամէն ինչ բաւարարական համեստ եւ բաւարարական վերածնների ընթացքի մէջ են պատկերացրել։ Այդպէս է ոչ միայն բնութեան մէջ (օրինակ՝ ծլի եւ բուսական նութեան դէպքում), այլեւ Տիեզերքում, ուր իրապատկերը ասող մշտապէս ամենուրեք՝ իջնում է հանդիպակաց աշխարհ եւ ժամանակ անց կրկին բարձրանում է առնում (արեւնքի՝ նկատի է առնում աստղի ծագելն ու խոնարհումը երկնակամարում)[80]։ Մի համաստեղութիւնն մշտապէս ապահովում էր մէկ այլ համաստեղութեան։ Այս երեւոյթը կոչվել եւ չուէրական Գիշերամէջ էպոսում առկայ աստղային առասպելների համակարգերը բացատրելիս, կիրառել է բանաձեւը Լուծէն Դանիելեան։ Այսպէս, կենդանակերպի կազմած 360 աստիճան շրջանում, որոնց իրապատկերը 30°ը մէկ ամսուայ տեւողութիւն ունի, 3 ամսուայ տարբերութիւն ունեցող բոլոր համաստեղութիւնները գտնում են միմեանցից մոտաւորապէս 90° անկեան տակ։ Արդիւնքում, գիշերային երկնքում մի համաստեղութիւն ապարդիւ է նուաճում միւսի ապահովութեան հաշուին։ Օրինակ, կենդանակերպանում ձկնորդը, որ ձուկից հետ է 3 ամսով, նրա հետ կազմում է 90°ի անկիւն։ Երբ ձկնորդը սկսում է բարձրանալ երկնակամարով, ձուկի աստղերն աստիճանարար անկում են ապրում։ Իսկ երբ ձկնորդը հասնում է իր բարձրակէտին, ձուկի աստղերը հասապատում են հորիզոնի գծին եւ անտեսանելի դառնում երկրից դիտողի համար։ Այնպիսի տպաւորութիւն է ստեղծում, որ ձկնորդը կուռնց, քաղից եւ ապանց ձուկին։ Իսկ այս միմեանցից մոտիկ աստղերն ամենօրեայ պտոյտներ են կատարում, առիւծը հանգստանում է ցուցի դէմ։

Այս նոյն օրինաչափութիւնը բնորոշ է կենդանակերպի 3 ամսուայ տարբերութիւն ունեցող բոլոր միւս համաստեղութիւններին. ձուկը ապահում է ԷՋերհոտին, ԷՋերհոտը՝ եզարիճին, եզարիճը՝ ձկնորդին եւն։ Գիշերամէջ էպոսում երկնային ցուցը, որ ձուկ՝ չունէրական MUL համաստեղութիւնն է, այդպէս 7 կոմ անելով, ցամաքեցնում է Եփրատ գետը։ Կենդանակերպանում Եփրատի համարժէքը կարող է լինել միմիայն ձուկից 90° անկիւնով տարածում գտնուող ԷՋերհոտ համաստեղութիւնը[81]։

Դառնանք Արեւելքին (Խաւարտերին) եւ հերթականութեան Հերոսին, որը հանդիպակաց աշխարհ մտնելով, հանդիպում է Լուսին աստուա-

Տուհան եւ կուսի բռնում նրան առնանդամ Վիշապի հետ։ Արեւմտյան Հարեւանությամբ, աստղային երկնքի հարաւային կիսագնդում այդ պիսի Վիշապ կարող էր հնում բնակուած լինել միմիայն հնգագլուխ «Հիդրան» համաստեղութիւնը, որի գլուխն անմիջապէս «Կենտաւրոսի» առաջատան ներքեւում է, իսկ մարմինն ամբողջովին ձգուում է «Կոյս» համաստեղութեան երկայնքով։ Կենդանակերպական «Կենտաւրոսն» եւ «Կոյսը» միմիւս «Հերձած»[83], ինչպէս եւ այդ աստեղատան յունական անուան հիման վրայ «Հիդրոս» (ջուր) արժանացել է ընկած[84], Բոլիերը համարում էին, որ Հիդրա հրէշի բնակավայրը երկրի վրայ Լերնէ ծովափնեայ քաղաքի մօտ գտնուող լիճն է։ Նրանք ամէն տարի այստեղ գաղանի ծէսեր էին կատարում՝ ի փառս Դիոնիսոսի, որը հենց այս վայրում էր հանդիսաւոր աչխարհ իջել իր մօր՝ Սեմելեայի՝ յուսահատ ստուերներուն. նոսիից։ Այստեղ էր հանդիսաւոր աչխարհ իջել նաեւ Պենելոպեի առնանդամ Հազէսը[85]։

Յունական դիցարանութեան մէջ Հերակլէսի 12 սխրանքներից առաջինը Նեմէական հրէշատոր առիւծի սպանութիւնն է, որի դէմ նրա որսը եւ յաղթանակը տեւում է ուղիղ 30 օր (ինչպէս Արեւի հանդրուանն է կենդանակերպերի խորհրդանիշը համաստեղութիւնում Հետ հաշուուել 30 օր)։ Երկրորդ սխրանքը Լերնէական յոգմագրուխ Հիդրայի սպանութիւնն է, որի գլուխները, յոյների պատկերացմամբ, Լուսին աստուածուհուն են խորհրդանշել։ Երբ Հերակլէսը մարտնչում էր Հիդրայի դէմ, ճաշեկի միջից հրէշին օգնութեան եկաւ վիհիասրի խեցգետինը եւ ճանկեց Հերակլէսի կրունկը, սակայն Հերոսը կոխատեց նրան։ Մատուցած ծառայութեան համար Հերան Հիդրա աստուածուհին խեցգետնի պատկերը տեղադրեց կենդանակերպերի համաստեղութիւնների մէջ[86]։

Այս առասպելում ամէն ինչից պարզ երեւում է, որ Հերակլէսի 12 սխրանքներն Արեւի արկածներն են Քաւարարժուում, իսկ հանդրուանը աչխարհի մուտք է համարուել «Կենտաւրոս» համաստեղութիւնը, որտեղ, ինչպէս վերեւում ասացինք, Հետ ամառային արեւադարձի կէտն էր գտնուում, եւ Արեւի «մահը»՝ հանդրուանը աչխարհ իջնելն էր ընկալուում։ Հենց այս համաստեղութիւն մտնելուց յետոյ Արեւը պէտք է հանդիպէր Լուսնին եւ նրան առնանդամ Վիշապին (Հիդրային), ինչպէս հիպոթեզում է նկարագրուում, որովհետեւ Լուսինն, իրօք, ամառային

եւ ժամուային արեւադարձների օրերին ամռնում՝ անհետանում է երկնքից՝ իջնելով հանդիման աշխարհ[86]։

Այս ամենի նկարագրությունը ցայտուն տեսնում ենք Հայկական Հեքիաթներում, այն տարբերությամբ միայն, որ բացակայում է հանդիման աշխարհ իջած Յոգ Հերոսի եւ առիւծի միջամտարուի տեսարանը։ Իրա փոխարէն, այդ միջամտարուը երեւան է գալիս իրանական ամիսդրվ Հաւքի Օգնությունը հեքիաթում, ուր ջրհորի միջով հանդիմահալ աշխարհ ընկած Յոգ եղբայրը սրով երկու կէս է անում մարդկանց ահ ու սարսափի մէջ պահող առիւծին։ Նրա այս հերոսական գործն է, ինչ մասնակ Ռուսերի Ալիւեանն Քոջ Մհեր-Մհերի սխրանքը, որը Սասուն տանող ճանապարհը բռնած եւ քաղաքում էհանդուրժելի գցած առիւծին ճղում, երկու կէս է անում։ Մի կէսը դնում է ճամբու էն իրարդ, միւսը՝ էլն իրարդ[87]։

Երեք եղբայրներին նուիրուած հեքիաթաշարում դէպքերի ամբողջ զարգացումը սկսում է վիշապի՝ կենաց ծառի պատուհերը գողանալով։ Այդ պատուհերը հայկական հեքիաթներում խնձորներն են (արեգը), իսկ իրանականում՝ նուռերը, որոնք իրենց մէջ պարունակող 360 հատիկներով նոյնպէս տարին են խորհրդանշում՝ օրերով։ Հայկական հեքիաթներում վիշապը ժամանակի տարեվերջ այգուց խնձորները գողանում է գիշերով՝ այն ժամանակ, երբ գալիս է դրանց հասունանալու պահը, տարիներ՝ քաղում է մէկ օր հասունանալուց առաջ, ինչպէս ամենահայկական Քեռերը հեքիաթին է վկայում. «...Հենց գալիս էր հասնելու վախտը՝ տեսնում էին ծառի գլխին էլ ոնչ խնձոր կայ, ոնչ գաղձ։

Հայկական յետնաշխարհում, տարեվերջում, խնձորենու ծաղկման ամիսն Ապրիլն է, իսկ հասունանալունը՝ Յունիսը։ Ապրիլը, հին հայոց ամրացման տոմարով, Մհեկի ամիսն է, որին բաժին է ընկնում կենդանաշրջանի ԸՅուլը համապատասխանությունը։ Յունիսը Էրուխցն է, որի տարապատուհանն Աւիւծն է[88], վիշապը տակաւին, խնձորենիը գողանում է ոչ թէ Յունիսին՝ այս տարեգատանը, այլ նախորդ հասունանալը՝ Յունիսին՝ Մարտից ամսին՝ գլուխը խոթելով ամենագետնեղ համապատասխանությունը։ Եւ իրաք, տարագային երկնքում տեսնում ենք, որ Էֆիդրային (վիշապի) մարմինը հարուստում սկսում է կենդանաշրջանի ամիսդրվ համապատասխանաբար տղեմի տարիքի տակից, իսկ գլուխը համարեա կտրած է ամենագետնեղին։

Տեսանում է այնպէս, որ ժամանակի միաւորները խորհրդանշող Տիեզերական, կենաց ծառի քշնամի առասպելական վիշապը, որի 7, 12 եւ

24 պյուխներդ նոյնպէս ժամանակի միաւորներն են խորհրդանշում (չորրորդ, ամիս, ժամ օր), ձգտում է կազմակերպել եւ քաշքշուկ տիեզերական կարգաւորուածութիւնը՝ օրացոյցը իր նպատակին հասնելու համար պոչանում է Մասի պատուիրը՝ նախքան հասունանալը Գոգաւոր-փափկուում է նաեւ Լուսին աստուածուհուն (հնդիւաքների 3 կոչ քրմերին)՝ ժամանակի ցուցիչին, որի նշանակը կենդանաշրջանի պատում հակայ մեծոյն համաստեղութիւնն է։ Երկնքում պրոցեդուրան իր տարածքով նա պիրում է միայն ահռելի էվերբատային, որի դէմքը Հարաւային կիսագնդում սկսում է էքնեգեանդի հարեւանութեամբ, իսկ պոչը՝ վերջանում մեչէոք համաստեղութեան եւ մեծոյն ոտքերի մոտ՝ ձգուելով վերջինիս ամբողջ մարմնի երկայնքով։ Էվերբատային է սպառնում Արեւը՝ Լոյս Աշխարհ հանելու Լուսնին, որի ատոդային դրանութեամբ կենդանաշրջանում մեծոյնն է[89]։

Արեւը մոտում է մեչէոք, որտեղ ունկի քան 2000 տարի առաջ աչեանականին պրահաստատարի կէտն էր (Մեպտեմբերի 23ը) գոնում, երբ գիշերն ու ցերեկը հաւասարւում են կէտքի եմարների նման, իսկ ամռանը՝ գիշերները սկսում են երկարել[90]։

Հնդիւաքներում Յրդ քրքրը Յրդ եղերքը խորհուրդ է տալիս առաքիներ դուրս գալ Լոյս Աշխարհ, քանի որ առած եղերքներդ նրան հորում են ջոգնելու։ Իսկ նիմ աշնպէս պատահի, որ նա մնայ հորում, ուրեմն պէտք է գնալ ազրիւրի մօտ, որտեղ ջուր խմելու են գալիս տեր, կարմիր եւ սպիտակ խոյերը, որոնց օգնութեամբ էլ դուրս կը գայ Լոյս Աշխարհ։ Մակաղ խոյերն, ինչպէս գիտենք, նրան Մուճ Աշխարհ են գցում։ Այդ խոյերն, իհարկէ, էվոլդ համաստեղութիւններն են խորհրդանշում, որը Հորիզոնի արեւելեան մասում է գոնում այն ժամանակ, երբ Արեւն աչեանը էկլէոք համաստեղութիւն է մտնում 6 համաստեղութիւն էվոլդից անց։ Այդ պատճառով էլ Արեւն քնկնում է Մուճ Աշխարհ, ուր գիշերները ահռելի հրկայ են, քան ցերեկները։ էվոլդին նախորդում է էքնեսդը, այսինքն՝ ջրային ասպազնը, որտեղից էլ հնդիւաքում ջուր են խմում խոյերը։

էկլէոք համաստեղութիւնը Մատենադարանի ԹԽ. 3884 ձեռագրում ամբողջովին յատնաձեւ խորհրդանիշներից է բաղկացած։ Պատկերուած է տիպական հաշիացքով, ծալապատիկ նստած, կարմրագոյն մի ագիլի, որի աջ եւ ձախ ձեռքերում կլէոքի եմարներ կան։ Երկուսն էլ Լուսնի մահիկի տեսք ունեն, որոնք աճող եւ նուազող կիսալուսիններն են պատուհանում իրենց մէջ։ Մէջքանում ագիլին է, որ ինքը՝ Լիալուսինը

պէտք է լինի[88]։ Այս աղբիւրն են, թերևս, հնդիացի Մուհ Աշխարհի քաղաքի աղբիւրը ակը փակած վիշապին գոհաբերութենան առնում, որպէսզի վիշապը փոքր-ինչ ջուր բաց թողնի բնակիչների համար։ Սովորաբար, նա քաղաքի քաղաւորի աղջիկն է, իսկ վիշապ Մահմուդ ու Ջամպոյ հնդիացիում էական (աչխինքն՝ առանուանչրի, առնական գէպքում գիշէոգ աստեղատան) աղջիկ է անուանւում։ Նրան սպառնացող վիշապը կենդանաչրջանում գիշէոգին յաջորդող գերմին համաստեղութիւնն է, որի դրութիւը գոնւում է ձուաւորների վրայ, իսկ մարմինն ամբի հարաւ է ընկած։ Գլուխը նայում է անմիջապէս գիշէոգին, իսկ պոչն այնպիսի դիրք է ընդունել, որ կարծես խայթելու է պատրաստւում։ Քիւկուհից գերմինի վրայ է յարձակւում վահանն առաջ, իսկ հարուածող բազուկը վեր պարզած վերնեաւորդը, որը նոյնպէս Արեւուղս վրայ է։

գերմինի թուաւոր պոչի ներքեւում «Ջոհապտան» համաստեղութիւնն է, ինչն անմիջապէս հարց է առաջադրում այդ ու՞մ են պատրաստւում գոհ մատուցել գերմինին։ Ջոհը գիշէոգի կոյսն է։ Իսկ այս առասպելական վիշապը գերմին է անուանւած՝ թերևս, որպէսզի հնարաւոր լինի խուսափել չհոիմութիւնից, քանի որ ատղայնի երկնքի Հիւսիսային կիսագնդում կայ եւս մէկ վիշապ, եւ մէկ էլ՝ մեծ համաստեղութիւն, իսկ Հարաւային կիսագնդում, ինչպէս գիտենք, էջիդրան վիշապն է։

Առաջւում է, որ Արեւը հանդիպմանալ աչխարհում էջիդրաձի առնւանգած Լուսնին Լոյս Աչխարհ հանելով, Ձրդ անգամ է հանդիպում Լուսնին՝ գիշէոգի կոյսին եւ նրան կրանել պատրաստւող գերմին-վիշապին սպանելով, բացում է ջրերի ակունքները Լուսնին, իրաք, Եփրատացին էզոյական անձրեւաց եւ անուղիղ յուրատատանաց է անուանել[89]։

Որպէսզի Արեւն իր Ձրդ ախոյեան վիշապին սպանի, պէտք է գիշէոգ համաստեղութիւնից՝ հարց Հոռի (Անպտեմբեր) ամսից անցնի գերմին՝ Մահմի (Հոկտեմբեր) ամիս։ Երբ արտեղ 30 որ մնալուց յետոյ մանի վերնեաւորդ, գերմին-վիշապն արդէն ապանուած կը լինի, իսկ ջրերի ակունքները՝ ազատուած։

Ջրերի ցամաքումը կարող է տեղի ունենալ կա՛մ աչնանը, կա՛մ ձմռանը, ամեն ձիչտ՝ կարող է տեղուել աչնանը եւ չարունակուել ձմռանը։ Բայց մանաւանդ՝ ձմռանը, երբ գիտենք անուղղակի ձնհալի ջրերի փոխարէն, յուռերը սառցյով եւ ձիւնով են ծածկւում։ Երբ Արեւը մտնում է գերմին, եղանակն աչուն է՝ Մահմի ամիսն է։ Երբ Արեւը

ապահում է Վարդենին եւ մոնում «Աղեղնատուր (Տրէ-Նօյեմբեր ամիս), այդ ընթացքում աստղային երկնքում Վարդենին ապահում է նաեւ իր բարձրակէտում յայտնուած «Քրհուդը։ Վարդենն անհետանում է հորիզոնից։ Նշանակում է ջրերի ակունքը փակած վիշապը պարտուել է, եւ ջուր է սկսել հոսել։ Մակայն ի՞նչ ջրի մասին է խոսքը, երբ մինչեւ պարտէզ գնողը դեռ չարտունակում են ամպամածութ մնալ։ Գարնանը մոանձնալու համար Արեւը նոր պէտք է անցնի «Քրհուդը (Ապաց-Ծուներ) եւ մանի «Քինդրէ (Մահճակի-Փետրուար)։ Իսկ այդ ժամանակ աստղային երկնքում իր բարձրակէտում է գտնուում «Ծուլը, որը սպահում է «Քրհուդին, ում հետ հակամարտութեան էր բոնուել գեռեւս Ապաց ամսուայ սկզբից։ «Քրհուդն անհետանում է հորիզոնից։ Եղանակը ձմեռ է, եւ երկրի վրայ, իրոք, ջրերի պակաս է զգացուում։ Ջուրը գեռ առատքով է պատուած։ Երբ գարնան Մարերի (Մարտ) ամսին Արեւն անցնում է «Ծուլ համաստեղութիւնը եւ մոնում Երկնաւորհակինքը, այդ ընթացքում «Լուխեղը սպահում է «Ծուլին, որը սպանել էր «Քրհուդին եւ ցամաքեցրել երկրի ջրերը։ Այդ ժամանակ է միայն սկսում գետերի յորդումը երկրի վրայ, քանի որ եղանակը գարուն է, հալում են լեռնապարերի ձիւները եւ վարարում գետերը մեռցող վտակները։

Մինչդեռ Վարդեն-Վիշապի ցամաքեցրած ջրերի ակունքներն ամէնուին էլ երկրի վրայ չեն, այլ մութ (հանդերձեալ) Աշխարհում են գըտնուում, այսինքն՝ երկնային են՝ անձրեւները, որոնք ամառուայ տապին հապուաղէպ երեւոյթ են ու աշնանն են միայն առատորէն յորդում երկրի վրայ։ Ուրեմն, այդ Վիշապն է, որ փակել է երկնքի ջրի ակունքը եւ կոյս է պահանջում իւր բաց քողնելու համար։ Փակել է ամռանը, առնի առտու՝ ընտասարդ ամսին, երբ աստղային երկնքում բարձրակէտում են գտնուում Վարդենի աստղերը, իսկ «Հիդրան առնանգել է Նաւասարդի համարժէք Վոյտ համաստեղութեան կոյս Լուսինին։ Այս Նոր Վիշապին (Վարդենին) է սպանում Արեւը, ապատում է Վշէտքի կոյսին, անձրեւ է պարգեւում մարդկանց եւ կենդանաշրջանում առաջ շարժուելով, հանդիսում է իր Նոր ախոյեան Վիշապին։ Հետեւում է նա անատում բնակուող Արեւին, Ջեռուցա կամ Մովինար գուշի ձագերին ամէն առտու խժռող Վիշապն է։ Նոր հերոս Արեւը հանում է Արեւուն բնին եւ սպանում նրա քշնամուն։ Այս հակամարտութեան տեսարանն աստղային երկնքում Քաւարարձի հիւսիսային կողմում է՝ Վարդեն համաստեղութեան տեղ հարեւանութեամբ։ Օձակիրը համաստեղութիւնը ձեռքերի մէջ է առել Օձը համաստեղութեանը եւ խեղդամահ է անում նրան։ Օձի մարմինը գալարում է Կոյսի ոտքերից։

Օձն եւ Օձակիրն համատեղութիւնները քիչ տարբեր են, բայց օրգանապէս մէկ միասնութիւն են կազմում։ Երանք Արեւուղս վրայ աշխոյժ դերը են ստանձն, որ Արեւն, լոյս էութեան, իր երթուղով չարժուննիս, երկու համատեղութիւններուվ էլ անցնում է[88]։ Եւ քանի է, որ եւ Վիշապն ու Աղեղնաւորդն, եւ Օձն ու Օձակրն միեամարտեն Արեւի առանձին-առանձին տեղի ունեցած կռուի տեսարաններն են վերարտադրում երկու հրէշներ դէմ։

Օձի մարմինը բաժանուած է 2 մասի։ Արեւելեան մասում պոչն է գտնուում, արեմտեանում գլուխը։ Մարմինը էքլիպտիկին քաղ համատեղութիւնից ձգուում է միեչեւ Աքրիւն համատեղութիւնու Օձակրի մոխ ձեռքն ամուր բռնել է Օձի պոչը, որպէսզի նա չանկարծ գուրս չպրծնի ու չհարուածի Աքրիւնը քիչ եւ Օձի եւ Օձակրի անմիջական հարեւանութեամբ է գտնուում, սակայն միանգամայն անտարբեր է նրանց միեամարտին։ Կարծես, այդ կռիւն արդէն ստարուել, վերջացել է, եւ Աքրիւնն արդէ հզօր քեւերը չարձրէն բացած, քոչում է դէպի Արեւուղս վրայ կանգնած Աքրեղիւրը։ Նրա գլուխն ու կռուցն էլ ուղղուած են դէպի այդ համատեղութիւնը։ Աքրեղիւրում, որը համապատասխանում է Հայոց Քաղոց (Դեկտեմբեր) ամսին, ինչպէս ասացինք, ձմեռային արեւադարձի կէտն է, երբ ցերեկները սկսում են երկարել։ Ամառով է Մուքի Աչխարհում գտնուող Արեւի վերջին հանգրուանը, որտեղից նա պէտք է դառնա, գուրս գայ Լոյս Աչխարհ՝ Աքրեւի քեւերին վրայ բացուած։

Երբէ վերյիշենք, քէ Հեքիաթներում ազդուրի մասն Ձոյլ Հերոսին հանդիպած խոչընդոտները նրան պտում Մուքի Աչխարհ, ապա պարզուած կը կազմենք տարուայ եղանակներըը տարուայ որոշակի դրութների հետ համադրելու հին Հայոց պատկերացումներից։ Ամիսական խոչ Աքրեւին գտում է կարմիր խոչի, իսկ կարմիրը՝ սեւի վրայ, եւ նա յաղթանում է Մուքի (տես) Աչխարհում՝ ձկչէոչ Համատեղութեան մէջ՝ աշնանային օրուհաւասարի կէտում։ Այսինքն՝ սեւն աշնան գոյնն է։ Լոյս (ապիտակ) Աչխարհ Աքրեւը գուրս է գալիս (ելքեղչիւրթ) համատեղութեանում՝ ձմեռային արեւադարձի կէտում։ Ուրեմն, ապիտակ աչխարհը սկսում է ձմռանից՝ Քաղոց՝ Դեկտեմբեր ամսից։ Մնում է պարզել կարմիր աչխարհի տեղը, որը բուսապոյս կարող է համապատասխանել գարնանը՝ իրրեւ կեանքի, վերածնունդի եւ գարթնանքի գոյնը կրող եղանակին։ Եւ երբէ առաջին առասպելն ասում է, որ ապիտակ խոչը հերոսին գցել է կարմիր խոչի վրայ, կարմիրը՝ սեւի, դա ցոյց է տալիս Աքրեւի ամենամեծ պատյաը տարուայ 3 եղանակներում առհա-

տարակ, ոչ թե աշխատանքին օրահատուցումից, այլ ժխտական արեւադարձից սկսած։ Հաշուից դուրս է մնում միայն ամառը, որի առաջին ամիսը՝ Մարդագայր (Քուհիխ) սկսում է վերջպետինն համապատասխանել իսկ վերջպետինն, ինչպէս տեսանք, հանդիսանում աշխարհի մուտքն է, հետեւաբար, նոյնպէս կարող է համադրուել միանալ մանուան գոյնին՝ սեւ աշխարհին, երբ տարին, բնութիւնը, բերքն իրենց հատուածները չրքանում են, եւ ամէն ինչ ատրճանակաւ անկում է ապրում։ Ամէն ինչ նահանջում է, վախը վհատանում էր մեզանից։ Այդ պատճառով էլ ժամանակագրին այս կէտի նշանակն ատազային երկնքում խեցգետինն է պատում, որը նոյնպէս չարների է իր նա-նա չարժուելու բանակութեամբ։

Տարին հին հայոց տոմարական պատկերացումներում 3 եղանակից կազմուած լինելը բնագրում փաստում է Մանահիների չարտնարերուած բառով գարի վերադիրյալ գոտի-գլացքը, ուր ներկայացուած է ձիերի 12 պատկեր, որոնք 3 խմբի են բաժանուած։ Մարմիններն վրայ ունեն արեւային նշաններ եւ քարչ են տալիս արեւակատը։ Գոտու վրայ նկարուած պատրաների, կէտերի, ոսկրիկների, հատանկիւնիների, ձիերի, դրանց քուաքանակների եւ գրագիրքած գիրքերի հետեւ վրայ ուսումնասիրողները եզրակացրել են, որ տեսարանը յուսնա-արեգակնային արացոյց է, որտեղ տարին բաժանուած է 3 եղանակի՝ 12 ամսու, իսկ տարեկիզբը համապատասխ է գարուն[84]։

Ի վերջոյ ինչի՞ են նպատակամղուած Արեւի այրկանները հանդիսաւոր աշխարհում, որի տաճանները կենդանաշրջանի 10րդ՝ վերջնագիրն համապատասխանում են ասպրում։ Օրեր եղրայրների հերթափոխում նա հորը կամ իրենցն է իմում կենաց ետեղ պատրաները փրկելու վճռակամութեամբ։ Իսկ այս տեսակէտից յատկանշական է, որ յունական դիցաբանութեան մէջ եւս Հերակլէսի 11րդ սխրանքը Հեսպերուհիների հրաշագին այգուց խորհ պահապան առատակի մի տարբերակում վիշապ անունով հսկիան է) ոսկէ խնձորներ ձեռք բերելն է։ Այդ խնձորները կոչում են նաեւ երկրային, քանի որ յունարէն melon բառը ե՛ւ խնձոր է նշանակում, ե՛ւ ոչխար[85]։ Համանման պատկերացում յատկի է նաեւ հարկական հանդուրձների, ուր Լուսինը ներկայացուած է, իբրեւ հովիւ, իսկ աստղերը՝ նրա հօտը[86]։ Այս դէպքում ոչխարը կարող է ընկալուել նաեւ պարեան խորհրդանիշ վերջ հանդուրձներ, այնինքն՝ աստղերի խումբ, իսկ հերոսը՝ պարեանատեր աստուած։ Իսկ առաւօտեան-թագիրն ի՞նչ է խնձորը, եթէ ոչ նոյն աստղը, քանի որ կիսուելուց յետոյ նկատում աստղի պատկեր է երեւում։ Իրականում Հեսպերն էլ աստղ է

կոչուել յանձնի մէջ, որ ծագում է արեամուտքում, երբ արեւը մայր է մանում[97]։

Տարբեր ժողովուրդների աւանդութիւնում խնձորն առնչւում է մարդկային սեռունակութեանը, պտղաբերութեանը[98] *եւ ընդհանուր առմամբ, չի բացառւում, որ կարող է յանգել նաեւ գարնանային պրոպիտիացիոն գաղափարին։ Հայոց մէջ հասել է նոյնիսկ պաշտամունքային մակարդակի։ Գարնային Մրուանեմառնայի հաղորդմամբ, Վասպուրականի Ագնաւորաց բնակիչ մերձակայքում հսում գիսի ակունքում վազ արշալոյսին խնձոր էր յայտնւում, իսկ ով ժեռքը կարկառում էր, որ վերցնի՝ քաւնում էր։ Աղբիւրի ակը սուրբ էր համարւում, եւ չէր թոյլատրւում պղտորել՝ ջուր վերցնելով*[99]*։ Այդ խնձորն, ըստ երեւոյթին, յատկացրւ ասող Արուանակ-Հուտարեի (Վիշապա մոլորակի) արուացրանքն է եղել ջրի մէջ, որ վհնձորն է անուանուել։ Աստղերն էլ առանձնապատուի պաշտամունքի են արժանացած եղել հայոց մէջ։ Ժողովուրդը հաւատացել է, թէ նրանք կարող են զգուշութիւն, խնամատարութիւն եւ պուշակելու ունակութիւն շնորհել մարդկանց։ Երուանդ Լալայեանը պատմում է, թէ ինչպէս պհամխուրդեցին մի հովիւ խոնել էր քարի փոսի մէջ հաւաքուած ջրից, իսկ պէչերը նրան երազում յայտնել էին, թէ արբացաւ, քանի որ խմից այն ջուրը, որի մէջ ասղն էր զարկնէր։ Ալեւհեռս. Հովուին այդպիսի էին ամուսնանալ։ վերջինս գուշակելու չէնրհ էր ասացել*[100]*։ Ըստ էութեան, ջրի մէջ զարկած այս ասղը Վասպուրականի ազգուրի ակի մէջ յայտնուող խնձորի համարժէքը պէտք է նշան լինի։ Ակնյայտնի է, որ խնձորի պատկերը երբեմն քաղաւորական քաղի ու գաւազանի գործ է ընդունել։ Վհնձորն է կոչուել նկճեցած արբազան խաչից ներքեւ գտնուող գունդը։ Խնձորին վերագրուել է նաեւ բուժիչ յատկութիւններ*[101]*։*

Այս ամէնից յետոյ պարզ է դառնում, թէ 3 եղբայրների հեքիաթաշարում ի՞նչ էին խորհրդանշում քաղաւորի հրաշք ագռաւ գնալը վերջ տալ ամող խնձորներին, ինչու՞" էր տիեզերական քաոսային ուժերի խորհրդանիշ վիշապը գողանում գրանք, ինչու՞" քաղաւորի որդի գնաց հանգերձեալ աշխարհ՝ պատճառը նրան եւ ինչու՞" հեքիաթների վերջում միշտապէս երկնքից 3 խնձոր է ընկնում հեքիաթը պատմողների եւ լսողների համար։ Գրանք կնանք, երկպատկերութիւն, առողջութիւն եւ խաւսունութիւն շնորհող աստղերի աշխարհաստիճան են, այն աստղե-

րի՝ որոնք միեւնոյն ժամանակ ժամանակի (վիճակի) միաւորներն են խորհրդանշում։

***

Դառնանք Յոզ հերոս Ափուին, որը ժամանակի կարգաւորումն իրականացնող աստուած է, քանի որ ինքն է տարեպտոյտ կատարողը՝ քարտուղարի (ժամանակի աստծոյ) աջակ։ Կենաց ծառի պատուհներին տպատնաջող վիշապին տպանողը, Լուանին (որով ժամանակն է չափւում) վիշապի դերակիներից ազատողը, մասնաւոր Ճոճար էպոսում ժամանակի հետ անմիջականօրէն կապուող աղջկան հերոս է Փոքր Մհեր-Մհերը, որը ծնւում է ժայռի մէջ եւ նայում է բախտին, Հակատագրի անիւի՝ «Յաղթի Քայլքի պտոյտին։ Երբ աղջ անիւը կանգ առնի, դուրս է գալու՝ աշխարհն ուսերի[103]։ Անիւն, ըստ էութեան, ժամանակի ըմբռնման հին աշխարհաշրջացքի դրսեւորումներից մէկն է, որի համաձայն, Տիեզերքում ամէն ինչ պատկերացւում էր անիւի նման անսկիզբ եւ անվերջ, շրջանաձեւ չարժման մէջ, որտեղ կեանքն ու մահը հաւասարարժէք հասկացութիւններ էին դիտարկւում, քանի որ Տիեզերքում ամէն ինչ կրկնւում է պարբերաբար[104]։ Մատենադարանի բազմաթիւ ձեռագրերում երկնոլորտը համեմատւում է ջրաղացքարի, իսկ մոլորակները աչք քարի պտոյտի հանգստանքի ուղղութեամբ ընթացող մրջիւնի հետ։ Աստեղից էլ ծագել է «մոլորակ» անունը, որը վերագրուել է նաեւ Արեւին ու Լուսնին[105]։ Անգէն աչքով անասանելի 7 մոլորակները, կարծես, իրար, մոլորւած լինեն. պատկերացուել է, որ երկնոլորտը նրանց առնում է արեւելքից արեւմուտք, բայց իրենք էլ ընթանում են արեւմուտքից արեւելք։ Ահա թէ որտեղից է առաջ եկել «Յաղթի Քայլքի» անունը։ Քարիքը հատկ կենցաղում ջրաղացքարի անիւն է՝ իր պտոյտով, որի նշանակը նա երկնոլորտն է, նաեւ Հակատագիրը, որը ժամանակի աստծոյ անուններից մէկն էր (Բախտ)։ Ամբողջ երկնոլորտի «պտոյտը» Հակատագրի անիւի պտոյտի արտայայտութիւնն է։

Ժամանակը կարգաւորող, Հանդերձեալ աշխարհ մտնող եւ դնող Արեւն իրականում հաւատալիքներում իր գրաւչէր կորցրել նաեւ մարդկային հոգիները դատելու առաքելութիւնը կրատար Աստուածամայրն է։ «Երբ առաքինիների հոգիները անցնում են ուրիշ աշխարհ, աստղերը, Լուսինը եւ Արեւը արհնում են նրանց։ Ախինքն՝ այդպիսիների հոգիների վիրջին բնակավայրն աստղային երկինքն է։ Մահկան մինչ երկնքին հասնելը, մարդու հոգին պէտք է անցնի Հաստուցման կամ Քինուատ կամրջի վրայով, որը Հարատի բնոան վրայից ձգւում է մինչեւ աստղերը։ Գա-

գաթնամասում նա արդի նման սուր է, եւ մեզատար հոդկապերը տաքքաղում ու ընկնում են անզուսպը, որտեղ նրանց քաշչտակում եւ տարտարոս է տանում գետնի (վհուկը)։ Աստքինի հոդուն կամրջի վերջում պատում է Մինհրն իր գործակիցներ Մրատչաքի եւ Ռաշնուի հետ։ Նրանք գատում են վրկուածին՝ արդարարար կչռելու նրա բոլոր բարի գործերը[105]։

Ջինուատ կամուրջը հարյց մէջ յարդի է եղել «Մազէ կամուրջ» անունով, որի վերջում քրիստոնէութիւնը կանգնեցրել է ոչ թէ Միհր-Արեւին, այլ «Արդարութեան Արեգակ» Յիսուս Քրիստոսին[106]։ Մազէ կամրջի, նրա վրայով անցնող արդար մարդու եւ ներքեւում կանգնած վհուկի տեսարանը ժողովուրդը միշտ սիրել է։ Մեր արեւը քաոսերակատարած ներկայացնում է յարտխազացութեամբ կամ, ապագէս կոչուած, «քնանդրատգործութեամբ»։ «Քնանդրատգիը յարտխազացն է։ Դիմակատորուած վհուկը «Քյասաւ» (անմազ) է կոչւում, որը եազրում է յարդի վրայով քայլող հերոսին եւ ակնկալում նրա վայր ընկնելը կամ ընդհակառակը՝ զոհարարում է նրան, որ վայր չի ընկնում։ Հերոսն անառարկելի է այդ ամենի նկատմամբ։ Նրա հաչեսացքը միշտ առաջ է նայում, իսկ ինքը հոգու նման քնքուշ եւ կատարում է յարդի վրայով՝ «չափահասից դէպի առագիրը»։

Ինչպէ՞ս է Միհրն ատղային առասպելարանութեան մէջ դարձել Ջրուանի Յոգ որդի, երբ յարտնի է, որ Ջրուանն ընդամէնը Չ որդի է ունեցել՝ Ոյմիզդն ու Ահրմնը (Ահրիմանը)[107]։

Հանդուգնաբար երկաստեանների առասպելը թագել է գետնում պահուած (գուսաչ) հատարակութիւնում՝ տոհմատիպական կարգերում, երբ հատարակութիւնը դեռեւս էր իշխել երկատեան Տիեզերքի՝ երկնքի եւ տարերկրագրի հակադրամիասնութեան արտացոլանք, ինչպէս դա բանագիտական պատկառելի նիւթի հետեւանքով ցոյց է տուել Ալեքսանդր Ջուղասարեանը[108]։

Ջրուանական առասպելում յատուկ Ոյմիզդը խորհրդանշում է երկնային քաղաքագրութիւնը, Ահրմնը, որին 9 հազարամեայ իշխանութիւն է տրուած՝ առարերկրագրի իրականան աւանգութեան մէջ վերջնին պատկերում է որպէս վիշապ, որը յարձակում է իր հզոր երկնային քաղաքագրութեան վրայ, քաոս պատրաստելով՝ քաշւում է առարերկրացը[109]։

Քրուանի 2 որդիների փոխադրելուն համ, հաւանաբար, անդի է ունեցել եղբայրներից մէկի կամ մեռնելուց Ձի կերպարների երկփեղկման համապատկեր։ Երկրորդ դէպքում, որն աւելի հաւանական է, Յոդ եղբայրը երեսան է եկել, իբրեւ միջնորդ ազգ 2 եղբայրների միջեւ եւ պնդիչ դիրք է գրաւել նրանց երկանքին եւ առորեկրեալ իրաւասութիւնների նկատմամբ։ Երրորդ եղբայր Ակրեը, որի համապատկեն անցնում է մ. երկնքով, մ. առորեկրայրով, ձեռք է բերել առաջնածին ժառանգութիւն՝ առանձնելով վիշապների դէմ կռուողի, տիեզերական կարգավարեալ եւ արդարադատութիւն հաստատողի գործառոյթը։ Փաստացիօրէն, նա առանձնել է մ. երկնքի, մ. վերգետնեայ Երկրի, մ. առորեկրայրի իշխանութիւնը, իսկ ինչպէս սկզբնական Յոդ եղբայրը կոչագործ (որի անունը նոյնպէս «Ակրե արդար է առաւելաբար) իշխանութիւն ունէր իր աւագ եղբայրների՝ Ակոդրատիսի «Մորքերի տիրոջ» եւ Լիոդրատիսի «Լեռների (Երկրի) արքայի» վրայ[110]։

Մինչեր մ. Ոդմիդրի յոյն է ժարմեաւորում, իբրեւ երկնքի տէր, մ. Ակոմեի խաւարը՝ նրա միջագային էութեամբ, իրաւական ազգեցիները չեն պահպանել նրա կերպարի այս երկակի բնորոշումը, սակայն դրա փոխարէն Հռոմում Մինչեր պատկերւում էր Ակրեի նման չորագիսակող դիմով եւ իր ժարմինը պարուրած օձերով, որոնց հետ հաչտութեան մէջ է[111]։ Այդ տեսքով մեզ է հասել նրա Հարիւրգանդեակն՝ Ակոն ասոծոյ առնուով- Ակոն-Միներ-Միները կանգնած է համաչխարհային գնդի վրայ։ Մի բարձրաքանդակում նկարագրուած է վիշապի պարարներով պարուրուած պատանի, որը դուրս է եկել կոտրուած ձուի միջից։ Ձուի կճեպի մի մասը տակի տակն է, միւս մասը՝ գլխարկիում, որին փաթաթուել է վիշապի գլուխը։ Պատանի ասոծոյ չուրջբոլորը նոյնպէս ձուածիր է՝ գնդապանաշրջանի 12 համապատկութիւնների նշաններով։ Այդ ձուածիրը Տիեզերքի պատկերն է, իսկ ասոծոյ անունը Յանէս է։ Պահպանուել է նմանութիւնան եւս մէկ հարիւրգանդեակ, որ դարձեալ պատկերում է ձուից նոր ծնուող ասոծուն եւ նոյն ձուածիրը՝ գնդապանաշրջանի նշաններով։ Երեք պատկերներն էլ յարատեւութեան են Հռոմի Ակոնական յոյի ասորոտի միջերայնան արդարադատից։ Առաջին 2՝ յունական մակդիրներով, նուիրուած են «Հելիոս (Ակրե) - Միթրաս ասոծուն, Յորդ՝ «Հելիոս-Միթրաս-Յանէս ասոծուն։ Յանէսն արձէսական ասուած էր եւ նոյնացուում էր Միթրաս-Միներին։ Ակոն-դէս-Ակարդէնն արդարադատչէն եղրակացնում է, որ սերտ կապ է գոյութիւն ունեցել պրուսանականութեան, միհրականութեան եւ արձէսականու-

քեան մէջեն, որոնք մ.թ.ա 9. դարում գոյութիւն ունէին միաժամանակ։ Միքրա-Միհրը պրուսանական աստուած էր եւ ոչ՝ պրոպաշտական, քանի որ Զրադաշտ մարգարէն կտրականապէս դատապարտում էր ցուլի զոհաբերութիւնը Միհրի պաշտամունքում, իսկ ցուլ զոհաբերողն առասպելաբանորէն Միհրն էր[118]։

Օրֆէոսեան առասպելաբանութեան մէջ Արեւը նոյն ևմուշը էր կոչւում եւ կրում էր «Յաւերժ Պրոտոգոնոս (Նախածին) անունը։ Նրան մաղթը՝ Գիշեր աստուածուհին աչխատէ էր բերել միութեան արդասիքից՝ արծաթից ձու ածելով[119]։ Այդ աստուածն Ապուլէից հաղորդուած ևմուշի եւ Փսիխէացի առասպելում, քիրնկնեները միշտ է, որը կարում-անցնում է աստղերկրացիի մարքս գեղը, իսկ գիշերները՝ գեղեցիկ պատանի է գառնում[120]։ Գիշատիան մի առասպելում քուշն կերպարանք առած Էրինում աստուածուհին միշտից բնակութիւնով, ձու է ածում, իսկ միշտը գայթում է դրա չուրջն ութ անգամ ժամանակ, քանի գնում միջից դուրս չի գալիս այն ամէնը, ինչ մեզ չրջապատում է բնութեան մէջ (այդ քուսը՝ երկնային յատատուները)[121]։

Համաեւրոպական պատկերացումներին հետքեր բազմից հանդիպում են հայկական եւ իրանական հեքիաթներում, ուր, ինչպէս ասացինք, Միհրը քաճախ «Միտրա» ծածկագրուած անունով է երեան գալիս։ «Միտրա Մահմուտի Հեքիաթում[122] նա միշտի կերպարանքով յայտնում է անպատանի գնողին ու նրա ամուսնանում եւ յաջողութիւն է, քէ նրանց պատկն է։ Վերնում քչուած իրանական «Միտրա Մասում Քուռ» եւ Բիբի Մեհրենդաղ հեքիաթում Միտրան գործնալ անգատանի կնոջ եւ նրա ամուսնու (ինչպիսին էր Զրուանը[123]) միշտ պատկն է, որը յետոյ մարդկային կերպարանք է առնում։ «Օձ Մաքիչ» հայկական հեքիաթում[124] այս հետաք գործնալ միշտ է (օձ), որ գիշերները գեղեցիկ տղայ է դառնում։ Նա ձուից է դուրս գնել, ինչպէս միհրական արդասաների տեսարաններում Միհրը Ակնոջ, ուր ձուն են յաչտնաբերել, եւատ է Պատիկ Քառնում՝ իր 12 հետքարներով (համապատասխանելով կամ ամիսներով)։

Պատկերն ամբողջացնելու համար մնում է նաս մէկ խոսուն մանրամասն ասելացնել Աւետարանեան քրդի առորոտի միքրայական արքայութեան, ուր պահպանուել է DEO ARIMANIO մակագրութիւնը Ոսուում-

նախորդներից տարբեր այս բառակապակցությունն մէջ Հրեխտակն առնչուած են տեսնում։ Մեր այդ պաշտամունքի հետևորդներն իրենց Աբեսաւոյ տանաքրում երկրպագել են Հրեխտան տասեռուն, ինչպէս դա անում էին պարսից մոգերը։ Աբրահամի ճառագայթումը նոյնպէս ծագումնաբանորէն չի համապատասխանում ուղղափառ դրադատական ընկալմանը եւ ևս մէկ անգամ վկայում է, որ Մեհրն արեւելեան աստուած էր եւ առնչում էր Լրուանի՝ ժամանակի աստուծոյ պաշտամունքին[128]։

Լրուանի եւ նրա որդիների նախահիպոստասները՝ սիւժէտային այն բեմադրքի մէջ, որտեղից մենք նրանց տեսնում ենք Տ հոգաբարձների մասին հեքիաթաշարում, պահպանուել են (հիշու է, պղպեղորէն ազատուած) Մահաւոյ Ժամերում։ Քարոզի կառուցուածքում կարեւոր տեղ է գրաւում խաչապաշտ-կռապաշտ (քրիստոնեայ-ոչ քրիստոնեայ) հակադրութիւնը, այդ իսկ պատճառով նրա գանազան պատումներ բառացիօրէն համընդհանուր են ինքնարկուել քրիստոնեայ-եկեղեցական քարոզչութեան ապրելակերպում։ Մահաւոյ Ժամերն աստիճանաբար սկսում է երկուորեանների Մանասարի եւ Բաղդասարի, նրանց մօր՝ Ժովիճարի, վերջինիս հօր՝ Գաղիկի եւ կռապաշտ քաղաքի պատմութիւնից։ Գաղիկ քաղաքից նրա գաղթը պահանջում է մէկ այլ քաղաք, որը, որպէս կանոն, կռապաշտ է որակուում։ Մարտունեցի Յովհաննէս Քակորեանի պատմածում ասում է. «Համահաւասար, ասած, մի հոգ կռապաշտ քաղաքար կար, կուռք էր պաշտում. ունէր էրկու հատ տղայ։ Տղաներ՝ մէկի անուն Մանասար, մէկին՝ Աւշխիկիք (Բաղդասար - Գ.Մ.)»։ Աշխուհանուշ ասացողը պատմում է, թէ «կռապաշտ քաղաքն ունէր մի ագռա, որն անընդհատ էռնում էին գլխից։ Հայրը որդիներին յանձնարարում է. «Գնացէք, տրաը պաշտպանէք, որ գլխից էրեսնին ագռին»։ Տղաներից մէկն ագռի էվերին գլուխն է գնում, միւսը՝ հետևքին, եւ սկսում են գարկել գլխերին։ Մանասարը յանկարծ նայում է երկնքին եւ ասում. «Մեր հայրը օր կուռք է պաշտում, քա էս վերին դեխին ի՞նչ ա... Կաց, լիաց, տա Աստուած ա. անպայման մենք պտի աստանք Աստուածու։ Հայրը, երբ իմանում է, որ որդիները տեսել են Աստծուն եւ հաստատուել, որոշում է նրանց իր կուռքերին զոհաբերել։ Ոդրաչները հետևում են տատր երկիր։ Ճամբեան անց, Աւշխիկիքը վերադառնում է հայր երկիրը, տպանում է նրան կուռ տանը եւ քարտուղարում անում կուռքերին[129]։

Այս պատումում սկզբից եւեթ երեւում է, որ հռոմեական քաղաքը նախապէս Լրուանն է եղել, որը ընդհուկ կողոպտուց հաղորդուած ար-

ասպիկում էլ նախնուտաջ իր աստուածներին պոհարկութիւններ անոր՝ պաշտամունք մատուցող աստուած է նկարագրում[121]։ Նա նաև հեքիաթների այդու տէր Քապատոն է, որի այդին էպոսում զարմանք է արար, իսկ գող Վիշապի փոխարէն յայտնում են ոգիները։ Պահակութիւն անող եղջյուրների քիչը երկուսն է։ Քանք չկայ այն մասին, որ Քապատոը կոյր է, եւ Յոգ որդին գնում է այն աչքերը՝ հօր աչքերի բարեացնը գտնելու։ Որդիներից Ամիմեիլիքը (կրտսերը) ընդհակառակը՝ գուրգ խփում, քարդում է հոր պլուխը՝ գտած իրաւապաշտ ասացողներն, ի հարկէ, չեն կարող հանդուրժել հշմարիտ Աստուծն հաւատացած որդիների եւ նրանց կռապաշտ հոր հաշտութիւնը։

Հայկական էպոսում, աստնեպարար, Մանասարի եւ Բաղդասարի հիմքին յարձրդում է Ջոջ Մհերի հիմքը։ Ջոջ Մհերը երկասում է Մանասարի կերպարից, բայց ոչ քէ Մանասարի եղբայրն է, այլ՝ որդին։ Ջոջ Մհերի կերպարն իր հերթին երկասում է Դաւթի, Դաւթինը՝ Փոքր Մհերի կերպարների, որոնց սիրաւեպները, գործողութիւնները եւ արարքները յաճախ կրկնում են մէկը միւսին եւ դրանով նոյնանում Մհերի կերպարին։ Այ քաղի որ էպոսում ոչ քէ 3, այլ 2 եղբայրներ են գործում, հետեւաբար՝ բացակայում է Յոգ եղբայր՝ աւագ եղբայրների ճնշքով հորում մնալու միջադէպը, ապա դրա փոխարէն երեւան է գալիս մէկ այլ մոտիւ։ Հորն է ընկնում Դաւթիկը (կամ Փոքր Մհերը) իր խորթ եղբայր՝ Մարա Մհերի ճնշքով՝ գարձեալ դաւանաբար։

Մհերական եռեակի առասպելոլքի՝ հեքիաթներից առանձնացած միւս դրեթէ բոլոր միջադէպերը՝ Յոգ հերոսի սիրաւեպներն ու գործողութիւնները հանդիպեցնում ենք Քաւոսում (Քաւոսում նոր եւս կոչին Վիշապից ապատելը, ուրկէ խնձորին սիրահարը, Պատուի տանը հիւրընկալուելը, Մուքի քաղաք բնակելը, Ջրի տակը գտնուած Վիշապին սպանելը եւ նրան զոհաբերութեան տարուող աղջկան ազատելը, Արծուի թշնամի Վիշապին սպանելը, այնուհետեւ նրա քնելուն վրայ Սասուն վերադառնալը եւն.) նոյնութեամբ կրկնւում են էպոսի՝ Սասունցի Դաւիթի պատումով[122]։

Ջրուանին՝ իր երկու որդիների հետ տեսնում ենք նաեւ աստղային երկնքի Հարաւային կիսագնդում՝ չատ մօտ Արեւմուտքում վրայ գարնանային տարեմուտին ազդարարող էվոլ Համաստեղութիւնը էվոլին յոլորում են էշուլը եւ էվրկուտեակներըը, որոնց անմիջական հարեւանութեամբ էօրիոնն է՝ վահանակիր, քրտակիր կամ մահակակիր հրեշան, որի գէմ կատարի կռուի է նետում էշուլը։

Օրիոնը յունական դիցաբանության մեջ հոյակերտ էր՝ վիթխարի հասակ ունեցող հսկայ, որ սիրատարած էր Օինոպիոնի դուստր Մերոպէին։ Օինոպիոնը հարյուրնետ է Օրիոնին, եւ նրա վերջինս քնում է, կուրացնում է նրան ու նետում ծովի ափը։ Օինոպիոնը գաղտնի է մի տզաքի, ետացնում է ուսերին եւ խնդրում, որ ցոյց տայ արեւածագը տանող ճանապարհը։ Երբ տեղ են հասնում, նա բռնում է աչքերն Արեւի ճառագայթներով եւ վերականգնում տեսողությունը[123]։

«Օրիոնն Համաստեղությունը հայերին ծանոթ է եղել «Հայկն կամ «Հայկեան անուամբ։ Այդպէս են Ճառուաժաչեցի հայ առաջին քարոզմանիչներու նրա անունը յունադիմիլ փոխարդիլ հայիրէն[124]։ «Հայկեան երկնքում գտնում գաղեւորուած, ազգնուտոր հսկայ է՝ բաղկացած 7 հիմնական պայծառ աստղերից, որոնցից 2ն ուսերն են կազմում, միւս 2ը՝ ոտքերը, եւ 3ը՝ գօտին։ Ճառկապէս կարեւորուած է «Հայկեի գօտին, որովհետեւ հայերը տարերը ժամանակներում առանձին անուններ են տուել գրան։ կոչուել է «Ճամփաւոր, «Երեք քարաւորդ եւ «Քարի (Քար) ու կշիռ։ Այս վերջինը՝ աստղագէտ-տոմարագէտ Գրիգոր Բրուսեանին հիմք է տուել նպատակայնելու, որ «Հայկեն ընկալուել է որպէս չափ ու կշռի որոշող։ Նրանով է չափուել ժամանակը, նրա աստիճաններն է եղել հայոց արարողքի կարգաւորողը[125]։

Ժամանակի հետ հայոց աստղագիտական նախնու կապը երեւան է գալիս Եփրատացու քարտեզի վերծանումից, որով աւելում է, թէ նրա ուսատեղերն ու գուսաթերը անուններով են կոչուել հայկական ամսանուններըը[126]։

«Հայկ-«Օրիոնը ժամանակի սահուն է դիտուել, ինչպէս իրանական Զրուանը, իսկ յունական դիցաբանության մեջ Օրիոնի կուրացումը, ապա Արեւի ետառագրերի չեզոքիւ տեսողությունը վերականգնելը այդ ժամանակի աստիճն նոյնացնում են հնդեւրոպական մի շարք ժողովուրդների, որոնց իր աչքերի բռնատանը նոյնպէս գտնում է ծոց որպես՝ Արեւի քանգեղով[127]։

«Հայկեի՝ ժամանակը (տարին) եւ ընդհանրապէս, տիեզերական կարգաւորողի գերն առաւել ակնհայտ է դառնում հայոց աշխարհագիտության գաղտ։ Հետ կապուած երեսաստասպետական համատեքստից։ Գաղեն ցոյց է տալիս իրենն կրողի եւ՝ մեջքում, եւ՝ կէսը, եւ՝ այն տահմանը, որով իրար են կապուած մարմնի վերին եւ ստորին մասերը, ինչպէս նկատել է

բանաձէր Մորգիս Քարուքիւնեանը իսկ մէկտեղը, միջին, կենտրոնը տիեզերագրանական-առասպելական մտածողութեամբ, կարգաւորուածութեան եւ ներդաշնակութեան ազդիւր է։ Կենտրոնի անորոշութիւնը քանգեցնում է չափի, կարգուկանոնի բացակայութեան եւ տանում դէպի քաոս։ Այս իմաստով հետամուտ Տիեզերքի առասպելաբանական պատկերն՝ իր երկնային, վերգետնեայ եւ տորմիկրեայ տարածքներով, մարդկային կառուցուածքի համանոյնական է ներկայացնում եւ երբեմն դադար է համարւում մարդու մարմնի մասերից հինգը, որպէսզի՝ հեղաբիւրական Պուրուշայի առասպելում։ Գլուխը համապատասխանում է երկնքին, իրանը՝ միջնաշխարհին, իսկ ոտքերը՝ տորմիկրաքին։ Այդ ամէնի մէկտեղումն գաղին է, որը քաոսի ազատութեան կործանարար ուժերի դէմ պաշտպան կանգնելու, ներդաշնակութեան, չափի ու կշիռը պահպանելու նշանակութիւն է ձեռք բերում։ Արանից նշնորով, գաղին կրում է պատքարի իմաստ՝ դառնալով ոտգիների հանդերձանքի անբաժանելի մասը։ Աստեղից էլ՝ գաղապնդունէր, գաղաւորուհի, գաղամարտի նշնոյն բարդութիւնները[188]։ Ուշագրաւ է, որ 1896ին Ամստերդամում լոյս տեսած, ատոդային երկինքը պատկերող Հայկական Համատարած Աշխարհացոյցը քարտէզում «Օրխոն Համատեղութեան Հայկական անուան դիմաց նչուած է «Մարտիկ»[189], ինչն, անշնայն հատուածականութեամբ, էջմիծնի Հուց ատանդուած անուններից մէկն է։

Գաղաւ հետ կապուած ծիսապաշտամունքային չերտը պահպանուել է վաղնէջ ժամանակներից մնր օրերը Հասած լսխատախտում, որը կատարուում էր Հրճուանամուտին, Տարոց նոր տարուայ՝ Բարեկենդանի տանի շրջանում։ Տատգում են 2-20 մասնակից, գծում մնծ շրջանագիծ եւ գաղինները Հատատարաշի քաշխում դրա ներսում։ Խրատանչխրը կանգնում է իր գաղաւ մոտ՝ պատրաստ պաշտպանելու Հակառակորդ խմբից, որի անդամները նոյնպէս գաղինները ձեռքն առած, ձգտում են խլել դրանք։ Սկսւում է անողոք պայքար։ Գաղաւց պրկուածները դուրս են գալիս խաղից, իսկ ով մնում է շրջանագծի ներսում՝ չարաչար ծեծի է ենթարկւում գաղիներով։ Այս խաղն մէկ, քաոս Քարուքիւնեանի Համոզիչ մեկնաբանութեան, շրջանագիծը սկզբնապէս խորհրդանչիկ է Հին, իր ժամանակն ապրած եւ ամաչուած տարրին՝ գաղանչուած ուժերով։ Ցարժանչուող խումբը նոր տարրն է, որ չհակատար քայքայման է տանում Հին նկատմամբ[190]։

Ուրեմն, պատահական չպիտք է համարել գտնուրդաւան «Հայկի պատկերի տեղադրումը կենդանաշրջանի (որն, ի դէպ, նշմարելի գտած է) հենց այն հատուածի միջնակարգում, որտեղ գարնանամուտ՝ հին հայոց նոր տարին սկզբնաւորող «Ձիոյ համաստեղութիւնն է գտնուում։ Նրանց բաժանողն ընդամէնը «Ցուլ» աստեղատունն է, որ հարչատում է «Հայկի դէմ։ «Հայկի տիպ հարուածներիով գտնուող «Որկուորեակներ» համաստեղութիւնը պէտք է որ առասպելաբանուած Հայկ նահապետի նախահայրական (գուցէեւ ժուկ-ժամանակ ստեղծ) երկու երկուորեակ որդիները եղած լինեն։ Կենդանաշրջանում էլ «Որկուորեակներին յաջորդում է «Խեցգետինը՝ ժամանակի այն հատուածը (Մարտից-Մուհիրը), երբ հնչիւնաչիւն-առասպելական աւազ եղբայրները կրասերին հանդիպակաց աշխարհ են իջնցնում։

Հայոց առանդութիւնը եռաչարկ Տիեզերքն անխոտոր բնակեցուած էր համարում մարդկանցով, որոնք միմեանցից տարբերուում են սոսկ գոյներով երեսս։ Ներքնաչարկի մարդիկ գտնին կապում են ծնկներին, միջնաչարկում՝ փորից վերեւ՝ իրանին, իսկ վերնաչարկում՝ կրծքին[181]։ Ակն, որ «Հայկ համաստեղութեան գտնին փորից վերեւ է կապուած, նրան իջնցնում է միջնաչարկ՝ մեր աշխարհը։ Ուրեմն, պատմական իրականութեան մէջ տեղի է ունեցել դիւցազուն նախնու եւ ժամանակի ստեղծ նոյնացումը։ Հայկը նահապետ է, գուցէեւ՝ առաջին առասպարապետը, որն արացորդի կարգ է սահմանել, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա գաւակների ամանուն անուններն։ Նա ազգի անուանադիր է եւ սկզբնաւորող։ Նա հանգամարտի նիւս իր սխոյեանի՝ Բէլի դէմ, ինչպէս երկնքում համամարտում է «Ցուլի դէմ։ Ապանոց նրան եռաթեւ նետով (գուցէեւ՝ տարուայ 3 եղանակների խորհրդանիշը), հաստատուց կարգուկանոն, ինչը դիցարանական իմաստով տիեզերական կարգաւորուածութիւն է նշանակում։ Ուստի, «Հայկն համաստեղութիւնն իր գտնով ընկալուել է տիեզերական կարգաւորուածութեան միաուած ուժ՝ չափող եւ կշռող, աչքինքն՝ ժամանակը հաստատաշարժ բաշխող, հին տարին նորից գարուղ ստեղծ մարդեղինացած կերպաւորումն աստղային երկնքում։ Դա այն աստուածն է ու տարին, աչքինքն՝ կենդանը խորհրդանշող Մաուի տէրը, որի ճիւղերին աճող ոսկէ խնձորները (աստղ-արեւը, եղանակները) գողանում է վիշապը եւ տիեզերական կարգաւորուածութիւնը փոթում է վերածել քաոսի։ Ժամանակի աստեղ պատուէրով, կարգը վերահաստատող է յաջողում միայն նրա 3 որդիներից կրտսերին։

Ակնհայտ միջնադարեան առասպելներն իր մէջ ամփոփած 3 եղբայրների հեքիաթներն՝ Հայկական բնաշխարհում արմատացած լինելը յու-

շում է գնալ վանի հովանավոր քաղաքացու, ուր բնակման դիպվածների առաջանձնեն են անպատրաստ յանդիմանել, եւ որը ոչ պատահականորէն ժողովրդի մէջ ամենի դուռ անուն է ստացել՝ Մխէր-Աղեի անունով։ Ասոնանաքանկում առաքինաբար դիմեք է յանկացուած քաղդիին, որի անունն առաքինն է չիշատակում, իսկ աստուածներին նուիրուելու գործերի քանակով ամենաչատը նրան է բաժին հասնում։

Իզուր Գնանկոմը պատահական չհամարելով հնում ամայրդիի դուռ կոչուած քաղաքացուն հարց մէջ քնապարում ամենի դուռ անուանելը յայտնի լինելը, որտեղից աստղագուշեան համաձայն, դուրս է գալիս ամենը վարդապետն եւ Համբարձման տոներին[132], ենթագրել է, որ դրա դիմքը պէտք է ուղղուած լինի դէպի արեւածագ՝ գարնանային արեւահաւասարի կէտը, ինչը աստղման անհրաժեշտութիւն ունի Նախքան ամենի-Մխէրն, այս ժամանակէն էդունիցի քաղդիին է դուրս եկել[133]։ Մխէրն, ինչպէս աստուց, նրա արեւմտեան պատմութիւնում ուղղակիորէն Աղեի հետ էր նոյնացուում։ Նրան պատկերող հռոմէական շրջանի հարիւրանգամներում հանդիպում է ամենայայտ Աղեի աստուածի մակագրութիւնը[134]։

Հետաքրքիր է, որ Գնանկոմը ոչ մի ընդհանրութիւն չի տեսնում արեւմտեան միհրականութեան եւ Իրանի պրոպագատական շրջանի Մխէրի պաշտամունքների միջեւ։ Դրա փոխարէն, դէպի արեւելք չարժուելիս, Հռոմի միհրապաշտական խորհրդանիշները նա ցոյց է տալիս քաղաքակիրթ վանի քաղաքրութեան սահմաններում։ Նոյնական որոշ կրօնա-դիցարանական ընթացումներ (օրինակ՝ ամենի գոնեքի հասկացութիւնը) նկատում են միայն փոխադիցների մէջ[135]։

Թէ՞ ինչ էնթրկայացրել իրենից նախապրոպագատական Իրանի Մխէրի պաշտամունքը, մեզ այդ մասին բաւարար տեղեկութիւններ չեն հասել։ Մանգան Մխէրի անունը ամիթրա ձեւով եւ էուխաւ, ամպամանագիրն, ամրդում իմաստներով գալիս է դեռեւս Հնդեւրոպական միասնութեան շրջանից[136]։ Իսկ որոնց ուխաւ եւ երդում են, այնտեղ առկայ պէտք է եղած լինի նաեւ Աղեի պաշտամունքը, ինչպէս հայոց բառաւոր խոսքում էլ ցարմի քարտառուն է Աղեով երդուելու աստիճանքը։

Քաղդիին բնականաբար պետական առարկանիքում պատկերում է ե՛ւ իշխու պատանի, ե՛ւ իշխու ընդ-ձորտում ոգամարդ, ե՛ւ իշխու ծերուն, ինչը Հիմք է տուել նրան ձեռնող եւ քառնող աստուած համարել[137], որ-

պիսին Աբեն է նրկնքում՝ առատապետական մտածողությամբ. 1990ին, Վան քաղաքից ոչ հեռու, Անձատ կոչուած վայրում, բրոնզեայ ամբողջից բաշխարհուել են գահանի մնացորդներ, որոնք պահպանել են ձագրի պատկերը՝ մարմնից բոց-ճառագայթներ արձակելիս։ Նա աստուածներին առաջնորդում է ինչպես դէմ[139]։

Վանի քաղաքակրթական կրօնադիցաբանական յուշարձաններում ձագրին ճանաչելու գատահնի միջոցներից են տոհմը, որթիը[140] եւ աչքը։ Մհերի դռան արձանագրութեան մէջ, աստուածների չարքում միայն նրան են ոչ պոհաբերում. «Էիսինի աստծոյ ամսին...վեց ոչ խալդի աստծոյ (համար) բոզ այրուիս[141]։ Ճանաչելու պատկերում է տոհմի վրայ կանգնած կամ պահին բազմած, որին մասնում է աչքի (ուշի) նշիւրներից բռնած մի կին՝ Ուտուրայինի դիցուհին[142]։

«Էխինի աստծոյ ամիսը բաւականացուցիչ բրոնզեայ սեպագրերում հանդիպում է ᴰUTU ITU ձեւով, որտեղ UTUն Աբեն է եւ գրւում է Dingir դիցանուն ցոյց տուող դետերմինատիւով[143]։ Ուշադրաւ է Ռոմհանիէ կատարած նրա նկարիչը, որ այս ամիսը Հայոց Աբեղի համարժէքն է[144]։ Միմոն Հմայակեանն ուշադրութիւն է հրաւիրել այն փաստի վրայ, որ աչքերը նետած են տարուայ մէջ մէկ անգամ՝ Փետրուար-Մարտ ամիսների բնիքացքում։ Հետեւաբար, ուշը կարող էին պատուել Հենց այս ժամանակամիջոցում՝ Փետրուարի վերջին եւ Մարտի սկզբին, որպէսզի Էխինիի՝ Մարտ (Աբեղ) ամսուայ մէջ պոհարերուէին Քաղդիին[144]։

Ուշը՝ նորածին աչքը յաւերժօրէն կարող է խորհրդանշել վերնոյիւրեայ համատասխանութիւնում նոր ծնուած Աբեին։ Գեղատիպ յեռների ժայռապատկերներից մէկն էլ արտայայտիչ կերպով խորհրդանշում է աչքի եւ Աբեւի միասնութիւնը, որոնք երկուսն էլ կարծես որպանապէս մէկ մարմին են ներկայացնում։ Պատկերուած է ճառագայթաւոր Աբեւ, որի շուրերից մէկն ուղղակիորէն աչքի պոզերից մէկն է։ Երկու պոզն էլ երկատուած են[145]։ Բնականից էլ Հայոց մէկ հովիւներն աչքի պոզերի վրայ խրատքանչիւր տարի պոլացող պատկերով որոշում են նրա տարիքը. Ուրեմն, աչքը նաեւ տարին խորհրդանշող արարած է։ Քերեւս, կենդանաշրջանում էլ վերնոյիւրեայ առելով, նկատի է առնուել աչքի նշիւրն, իբրեւ տարեցոյց։

Եթէ ընդունում ենք, որ այդ վէմերկրիչը համաստեղութեան նշանակն է, որտեղից ձմեռային արեւադարձի որը լոյս աշխարհ է եղնում Աբեթակը, ապա Քաղդէի անունը կարելի է տարաբաժանել, իբրեւ Քաղդէա՝ հաւերկէն գրաղդ (արու այծ) եւ դի (աստուած) իմաստներով։ Մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք այն կարեւոր հանգամանքը, որ հայոց ամրակազմ տոմարով վէմերկիլդրէն է յաջին ընկնում Քաղդոց (Դեկտեմբեր) ամիսը։ Աթի պաշտամունքն աշխարհ խորհրդանշական է եղել Հայկական լեռնաշխարհում, որ պարսից Շապուհ Բ. արքայի ախտապետն էաթիից հայոց արքայ է յորդորել Արշակ Բ.ին[166]։

Քաղդէի անուան չուրջ մատուռապէս նոյն ծագումնաբանական քանդել (տակն ալ ընդապարհով) պատմարան Վրտակ Մովսիսեանը նոյ նկատել է, որ Վանի քաղաքակրթական արձանագրութիւններում Ḫal վանկը գրութեան այս ձեւով հանդիպում է բացառապէս Քաղդէ տառով անուան մէջ, ինչը պատահական չէր կարող լինել։ Վանկերի բազմանշանակ իմաստների երեւոյթը հնում չափազանց տարածուած էր միջագետքեան սեպագրութեան մէջ, որի ժառանգորդը Վանի քաղաքակրթութեան սեպագրութիւնն է։ Մակայն Ḫal վանկի ուրարտական իմաստը եզակի է եւ չունի Հոդ նշանակութիւն։ Ապում է շումէրական էլուատորէն՝ նշանակելով տոտի տեսք ունեցող գաղափարագրից։ Այս հանգամանքը Մովսիսեանին իրաւացիորէն հիմք է տուել Քաղդէի պաշտամունքի մէջ կարեւորել երկնային լոյսի գաղափարը եւ յուշել է նրան՝ Ḫal վանկը կապել էաթ (աթ) արմատի հետ, քանի որ աթը վաղագոյն համաստաղիկներում առնչուում էր երկնքին եւ ամպրոպին (լոյսին)։ Մեր անձնական դրոյցում հեղինակը յայտնեց, որ եզակի չի ունեցել Քաղդէի արեւային բնոյթը։ Ըստ այդմ էլ, Վանի քաղաքակրթութեան դիցարանում էաթդէին տառով ոչ թէ իրական անուն է եղել, այլ նրա մակդիրը՝ էէա(տառաք) աստուածի նշանակութեամբ (ընդհ հայերէն ըզիւ՝ աստուած բառագրելով)[167]։

Յուշագրաւ է Քաղդէի մէջ Աբեթակի անունը, ուր յիշատակուած Գէորգ Ջահուկեանի աստուածաբանութեամբ առկայ է հայերէն ատրճուն արմատը[168], Աբեթին ընդհանուր աստուածաբանութեան մէջ խորհրդանշում է եռամաս Տիեզերքի վերին աշխարհը[169], իսկ ձին նոյնպէս Աբեթի խորհրդանիշն է, ինչպէս Վանեոփանի վկայութեամբ, հայերը ձի էին զոհաբերում Աբեթին[170]։ Տուեալ դէպքում Քաղդէի ձին Հարկ է հասկանալ

նաեւ տարեկան նշանակութիւնամբ։ Արեւուն քեւների վրայ, ինչպէս պիտանի, հանդիսական աշխարհից Լոյս Աչխարհ է նչուում հեքիաթների Շող Հերոս Արեւը։

Վանի պրիմիկ բոլոր քաղաւորների արձանագրութիւններում Քաղդիա ճանաչուում է որպէս քաղաւար, որից նրանք տանեմեկ են իրենց իշխանութիւնը։ Նա անուանուում է տարբալ Քալդիո եւ պատկերուում պահին նատած[121]։ Ալդպիսին է նաեւ Շող եղրալրը հեքիաթներում, ուր նա հալից ժառանգում է իշխանութիւնը եւ գառնում քաղաւար։

Մուճանիրի քնչչիներան արձանագրութիւնան մէջ 6 անգամ քիչատակուած է այս տառերով էվլդիո անուանառնելը, այնուհետեւ 7 անգամ քիչուած էՔալդիո ձեւը։ Մենք հանուած չենք կռասկածել, որ էվլդիո գրելաձեւը կարող էր յանկարծ փրիսմանե կամ քիւրիւացութիւնան արդիւնք եղած լինել։ Ընդհանրապէս, չատ հաւանական է, որ էվլդիոն նոյնպէս Արեւ առաեղ մակդիրներից մէկն է եղել՝ Ավեւի կարեւիր (աչ) չատկանիչն արտալայտող նշանակութիւնամբ (ակարեւիր առաուած)։ Այս անունը փաղաքչական էվլա-Դիոն ձեւով հանդիպում է նաեւ էՔազարան Բլլուլ կամ Ավլա-Դիոնի Նազլլը հեքիաթում, ուր նա Շող եղրալրն է՝ Ավեւ-Միհրը։

Քալդիո ուրարտական արդիւնքներում պատկերուում էր հազիրով լեցուն անգանի առքեւ[122]։ Նրան նուիրուած էին նաեւ դիներ։ Ալդ է վկալում Մարզան Բ-ի մի արձանագրութիւնը, ուր ասուում է, թէ նա Մուճանիրից տարել է 80 չափ քուր վերցնող պղնձի կաթսալ, որն Ուրարտուի արքաների Քալդիի առքեւ գոհ մատուցելու առաջ լցնում էին գինով[123], իսկ հացն ու գինին միհրապաչտական դրանութիւններից են։ Միհրի նուիրապործական պաչտամունքի մաս էր կազմում գինու կամ քրատնառն գինու հայկերոլքը[124]։ Միհրական ծէս պատկերող մի հարթաքանդակում ներկալացուում է Ավեւ ասուծոլ պատուին կազմակերպուած արբալան Հաշկերոլքի։ Սեղանակիցների առքեւ նուագում վրալ դրուած է քառչի տեսքով և փոքրիկ հաց, իսկ խնձորները ձեռքներին բռնել են գինու բաժակներ։ Ինչպէս մասնագէտներն են մեկնաբանում, նրանք ալդ խմիչքից պերլնական ազդեցութիւն, փրկիչական ոյժ, հոգու խաղաղութիւն եւ անմահութիւն էին ակնկալում, որպիսին իրենց աստուածն ունէր[125]։ Միանից պարզ է դառնում, թէ ինչու Մասեալ Մոձքում միհրական հերոսների չուրթիներին այնքան յաճախ է քալլնում էՀացն ու գինին Տէր կենդանին քանուածը էՏէր կենդանին

հասկացությունն ինքնին յուշում է կենդանությունը՝ թերևս, մահվանից յետոյ յառնելու գաղափարը։ Կենդանի Ոգին էր կոչում նաև մանիքեականությունը մէջ մերը Ծագը Երդ առաքեալ աստուածը, որ իջել էր Մուբ Ակիսագը՝ լոյսի տարրերը փրկելու։

Եմհերի դառն այժմեականությունն սկզբնամասից երեում է, որ Շիւինի աստծոյ ամէն նախատեսուած առնախմբութիւնը նախնաստաջ վանի քաղաքութեան դիցարանի գերագոյն եռեակին՝ Խալդիին, Թէյշեբային եւ Շիւինիին է ձեռնուած եղել։ «Խալդի աստծուն, տիրոջը, Իշպուինի Սարդուրդրին [եւ] Սինուա Իշպուինդրին այս դարպասներս կառուցեցին [եւ] ահեղանեցին կարգ Շիւինի աստծոյ ամսին տօնախմբութիւն կատարել Խալդի աստծուն, Թէյշեբա աստծուն, Շիւինի աստծուն [եւ] աստուածներին բոլոր»[109]։ Ուրեմն, հարկ է այդ աստուածային եռեակի միւս 2 անդամների յատկանիշները եւս քննել առանձին-առանձին։

Վանի քաղաքութեան տարեգրութիւններից մէկում նկարագրուած է, թէ ինչպէս էթէյշեբան պերճ Սեւանայ յճի առափնի Ուշքիանի, Բաաիի լեռներում ապստամբած բնիկներին, որ նրանց Սարդուրի Բ. արքան էր հնազանդեցուել[107], ոմիք Թէյշեբան տակ Ամպրոպամարտիկ աստուած է, եւ կարծուին է նրա գենքը, ինչպէս առանդնաբար ընդունուած է ասել[108], ապա կարծիքը զուրկ գենքից, նա լուսատուն դէպքում կ՚աչքէր մէկ-երկու մարդու եւ ոչ բնիկներին։ Ուստի, տրամաբանական է կարծել, որ աչառող խոսքը բնիկներից՝ կիսիլ Ալեսի՝ Թէյշեբայի թէժ տարից աչքունչու մասին պէտք է եղած լինի։ Ալեսմանան Հայաստանի մի մասնաւոր ժողովածուից յատկի ձիու բրոնզէ խիստ պերճախոս ճակատակալում նա պատկերուած է աջ ոտքը ցցած գլխին գրած, կանգնած վիճակում, իսկ իրանն ուռով ամրոզիովին մերուած է Ալեսի թեւաւոր սկաւառակի մէջ։ Ճակատակալի գլխին նստում է անգամ պատկերուած են առիւծի եւ ցուլի մինամարտի տեսարաններ[110]։

Իրանական աստանդութեան եւ Հոմի միթրապաշտական պատկերացութեան մէջ ցլամարտին էր համարուում Միհրը, որն իր սիրելիներին յաղթելուց յետոյ, մէկին նստած՝ քշում է դէպի քարայր։ Ցուլն ազատութեան փորձ է անում, բայց մէկ այլ Ալես ագռաւի միջոցով Միհրին է հաղորդում ցուլին ազատելու իր կամքը։ Միհրը կատարում է հրամանը, եւ ազատուած ցուլի արիւնից առաջանում է Երկրի պտղաբերութիւնը,

խաղողի հիմքը կամ գինին, մարմնից՝ բոլոր օգտակար յուղերը, յատկապես ցորենը՝ նրա ոգեւորությից[106]։

Աստղային առասպելաբանությունն մէջ Ցուլը համապատասխանում է գարնանային գիշերահավասարի կետին, երբ Արեգը մտնում է Ցուլը։ Ցուլը յիսիսին տարածում է այն ժամանակ, երբ վերածնի աստղերը հասնում են իրենց բարձրակէտին, իսկ Արեգը մտնում է Երկուսորեակներ։ Ցուլը եւ Երկուսորեակները պարեզային Հինգի եւ Մարկերի (Ապրիլ եւ Մայիս) ամիսներին են բաժին ընկնում այն ժամանակահատվածին, երբ երկրագործի՝ աշխատանք հողին պահ առած ցորենի սերմերը սկսում են ծլարձակել։ Այդ պատճառով էլ որմնադրապետներում Մխիթի տարած ցին պոչին ցորենի հասկ է պատկերում։ Մխիթն՝ ինքը համարում է Հացի (ցորենի) հովանաւոր աստուած[107]։

Ջրհեղեղաւած ցուլին ինք տեսնում նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում յնկերի, ադրիբեջանի կամ արեւմտական ուղղութան համակարգերի սկուռնքների մաս հանդիսացող Վիշապաքարերի վրայ, ուր տարօրինակ, պատկերում է ցին կաշին՝ առանձին եւ գլուխը, որի բերանից ջրի վարար չիքեր են հոսում[108]։ Սա, իհարկէ, Մխիթի եւ Վերխեն համապատասխան տարեւոր երկնային Ցուլը համապատկերն է երկրի վրայ, որին գոհարերում են երկրագործները՝ յանուն Հոգի պտղաբերութեան։ Այն Ցուլն է, որն Արագ (Ցուլնուտ) տանին իր բարձրակէտում քարեռնիով, սպանում է Ջրհոսին եւ ցամաքեցնում Երկրի ջրերը Ցատի, երբ ինքն է սպանում, բերանից առատորէն ջուր է թափում։

Մխիթարեան այլ որմնադրապետներ արուարձանում են ցլասպանութեան չիշեալ առասպելի բոլոր մանրամասնները։ Մխիթը երիկ է ցլան շարակը եւ առջը մխրճում է նրա մարմինը։ Պատկերի մեջ անկիւնում (արեւելքում) Վերխեն է, որ իր առջեւ կանգնած ոգեստէ միջոցով Մխիթին պատուիրում է կատարել այդ սպանութիւնը։ Որոմայնի տակ պատկերուած են կարիճ եւ օձ, երկուսն էլ՝ կողք-կողքի, երկուսն էլ՝ ոչի մէջ գնալից կտրուած, որ յուշում են նրանց երկնային բնութիւը՝ կողք-կողքի գտնուող Վարիճ եւ Օձ համաստեղութիւնները, որոնք Հոկտեմբեր արեւելեան հատուածում յայտնուում են այն ժամանակ, երբ Արեգը Երկուսորեակներ համաստեղութիւն է մտնում։ Դեմացից սպաւող ցին վրայ է տեսնում չուռը, որ աստղային երկնքում Փոքր Եռանի համաստեղութիւնն է՝ Ցուլ համաստեղութեան ուղիղ դէմ-դիմաց՝ Երկ-

ուղեցանկներին կից։ Ուսումնաքանդակում նոյնիսկ երկուղեցականներն են պատկերուած՝ երկու քահանից մանկան տեսքով։ Վերին աջ անկիւնում արեւմուտքում, ապրիլը՝ պիչերը՝ Լուսինն է՝ կանացի կիսապատկերով պլճին՝ լուսնաքոյր՝ Հռոմում է այդ տեսարանին[183]։ Ճիշտն, քարի վրայ քանդուածքան մի հոյակապ աստղային առասպել, որով Հներն ապրել են եւ վարել իրենց անտեսական գործերն ու հոգեւոր կեանքը։

Գրեթէ նոյն տեսարանն է պատկերուում մէկ այլ ուսումնաքանդակ՝ այն քանդումով, որ ապտուի փոխարէն Ափուի պիտակ ունի եւ պատկերուած՝ մերկի գաշնակիցն ու խորհրդանիշը, որն էլ իրականում աստղային երկնքում կատարում է ամուրի սպանութիւնը[184], երկնքում Ափուի համապարփակ եղրին՝ հարաւում կարծրի է տեանել նաեւ ապտուի պատկերը՝ ամենեւին ոչ հեռու։

Այս ուսումնաքանդակում առաւել ուշագրաւն այն է, որ սրամերկ մերը պատկերուած է ոչ թէ ցուլի մէջքին նստած՝ ինչան սպանելու պատրաստ կատարելիս, այլ՝ կանգնած վիճակում առջը վեր պարզած՝ բաղթական դիրքով, որ ցոյց է տալիս, թէ նրա եւ ցլան միմեանց պատրաստուել է, սաստուել է, եւ կենդանին հնազանդ պատկել է մերի ոտքերի տակ։ Նրա ձախ ոտքը ցուլի մէջքին է, աջը՝ պլճին։ Այս պատկերը պատճէնահանման հասնող նոյնութեամբ տեսնում ենք ոչ միայն ձիու վերը յիշուած քրանդեկ համատարածի վրայ, այլեւ թէզերա առասնուն նեղկապացնող այլ տեսարաններում եւս։ Նրա խորհրդանիշն, սանդարապա, բնդունուած է համարել ցուլը։ Արծիւի բարձրաքանդակում պլճին կրում է ցլան եղջիւրներ, ինքն էլ՝ կանգնած ցլան վրայ, ձախ ոտքը՝ մէջքին, աջը՝ պլճին[185]։ Դարձեալ նոյն դիրքով հանդիպում է կարմիր բլուրից (թէզերասինի ամրոցից) պեղուած գօտու վրայ[186]։ Մերբատը թեսիէից յարձանագրուած քրանդեկ քիլիկիոում թէզերան պահի վրայ է բազմած, ձեռքին ոստեր կան (Հնարաւոր է՝ ցորենի հասկեր)։ Նրան հրկրպագում են 3 բարձրահասակ աստուածներ, եւ մէկ ցածրահասակ մարդկային ֆիգուր (հաւանաբար՝ մահկանացու)։ Թէզերայի պահը ցլան մէջքին է, ոտքերը՝ գարձեալ պլճի ուղղութեամբ[187]։

Հին հնդիկ թէզերայի, սովորաբար, անուանում են խնդիա-խաւռխան վիշապասպարների թեչուրի հետ, որի պաշտամունքային գլխաւոր կենտրոնը կիլիկեան Տաւրոսում տեղադրուող Կումմեխ (Կումանի) քաղաքն էր[188]։ Նրա տեսուն, քան Ա. Պետրոսեանի, առնչւում

է նաեւ յունական Քեսեւսին։ Քիչ ուրր պատկերում էր ձեռքին կացին բռնած, իսկ կացինր՝ յունական «լաբրիսը» առկայ էր նաեւ Քեսեւսի պաշտամունքում։ Նա Միեոտաւրոս ցուլին յաղթում է Լաբիրինթոսում, որի ազդատոր «լաբրիսն» է[170]։

Քեսեւսը (հնչյունը Քէյսեյա-ՄյՀըր) անմիջականորէն կապուած է նաեւ «Ցուլը համաստեղութեան հետ։ Ըստ առասպելի, երեսէ կղզին տակնուվրայ անող ժխնահնչիւնի ցլին ուղարկել էր Մոլիերի աստուած Պոսէյդոնը։ Քեսեւսը նրան տապալելուց յետոյ գոհասիրում է Ապոլոն (Ամբոս) աստուծուն (հնչյունը ՄյՀըն է ցուլին տպանում Ամրեսի Հրամանով)։ Դրանից յետոյ Պասիֆաէոր ցուլի պատկերը տեղաշրում է կենդանակերպային համաստեղութիւնների չորրում։ Ոչ պատահականորէն, յունական դիցարանութիւնը նոյն ժրդ ցլի հետ առաջին մինամատրը վերագրում էր կենդանակերպերի 12 համաստեղութիւնների չորրդ Հերակլեսին, որը քէպէտ տանձահարում է նրան, սակայն չի տպանում[171]։

Յարմարուիլ քէլդէացոց, ապագայում «Ցուլը համաստեղութիւնը բաժին բնկնող պարնան երկրորդ՝ Ակի (Ապրիլ) ամիս մտած Միհր-Ամրեն է, որի հանդամանութիւնն իր ախոյեանի հետ վերջանում է այն ժամանակ, երբ նա մտնում է Երկուտրուկների (Մարերի-Մայիս) ամիս։ Ցլի պատերազմները նա, քան առաջինը, կատարում է Ամրեսի հրամանով, իսկ հրամաններր, սովորաբար, արձակում են նրանք, ովքեր պերսպոլի իշխանութեամբ կամ քաղաքական յարգութիւններով են ժխտուած։ Վանի քաղաքութեան պիտարանում աչքի ընկնող յատկանիշ ունէր բաճախ տանիի վրայ պատկերուող Քարլի-Ամրեսը՝ ամառային արեւադարձին մեռնող եւ ձմեռային արեւադարձին յառնող աստուածը։ Ինչպէս քիչ առիլի ուշ կը տեսնենք, այդ աստուածն, քան Հերքիւլեսի տրամադրած նիւթի, քաղաքը պէտք է պատնար «Ցուլը համաստեղութիւնի պարնան առաջին՝ Ամրեսի տանին հատնելով։ իսկ հայոց Ամրեսի տանին, ինչպէս պիտենք, համապատասխանում է ուրարտական «Երխինիի տանին։

Ասոգէն տակ ենք, որ Երխինիի անունը գրելու համար Վանի քաղաքութեան արձանագրութիւններում օգտագործուել է չումէրական ^{D}UTU Ամրես աստծոյ գաղափարագիրը[172]։ Միանագէտները, սովորաբար, նրա անուան աստղագրական յարգութիւնը յանգեցնում են յատուկ օրուան, Ամրեսի կամ անուն Ամրեսի (յետագային Šimige-Šimika, Šimegi՝ Ամրեսի ձեւից) գաղափարներին[173]։ Պատկերուել է տանիան կերպարան-

քով[173]. Մինուա այդքան նրան կոթող է ծոնել Վանայ լճի հիւսիս-արեւելեան՝ բնդդին գետի գետաբերանի մօտ, ինչը Հմայակեանին հիմք է տըւել եզրակացնելու, որ ատենով պաշտամունքի առնչուած է եղել Վանայ լճին[174]։ Այս տեսակէտը փաստում է նաեւ հայկական ժողովրդական աւանդութիւնը. վանի շրջանում պատմել են, թէ Արեւը Վանայ լճի մէջ է մաքր մտնում եւ լոզանում, որ մաքրուած, հանգստացնայ օրուայ ուղեւորութիւնից[175]։ Ցոցնած Արեւը, երբ վերադառնում է իր պալատը, քանում է գուլայ իրի մէջ. Ճաշերդ այդը (արեւածագին) նորից եամփայ է ընկնում[176]։ Այս տեսարանը յանգում է այնպէս ժողովուրդների մէջ տարածուած ամէն որ ծովից ծնուող եւ ծով վերադարձող Արեւի մասին անքիչ ժամանակներից ենթադիցական ըմբռնումներին. Ծովը դիտուել է իբրեւ աստուածութիւն, հանդերձեալ աշխարհ, գարնի է կարծել, որ նոյն կերպ է պատկերացուել նաեւ Ճխլինին՝ ամէն օր մայրամուտին մեռնող եւ լուսածագին յառնող Արեւ աստուածը, որի պաշտամունքը, հաւանաբար, ունի հին ժամանակներից է գալիս, քան Մհերի մասին կրօնադիցաբանական բարդ ուսմունքը, որին միացել է յետոյ։

Աղբիւրներում ոչ մի տեղեկութիւն չկայ այն մասին, որ Վանի քաղաքակրթութիւնը դիցարանի իր կազմում 3 եղբայր աստուածութիւններ է ընդգրկել, ասկայն, ինչպէս Համիտատական նիւթի վերլուծութիւնն է ցոյց տալիս, այդ դիցարանի գլխաւոր եռեակի բաղկանիչներում վառ արտացոլուած ենք տեսնում միհրական 3 Արեւների դիցաբանութիւնը. Ընկած էլ տարուայ եղանակային որոշակի ժամանակահատուածների տիրակալներն են։ Քէզբերայի իշխանութիւնն, բաւ երեւոյթին, տարածուել է Գեղարքունիքի վրայ եւ վերկուսրեանների համատոհմութիւնների (Հմիկի-Մարկէի՝ Ապրիլ-Մայիս ամիսների) մինչեւ վերջերը (Քաղց՝ Դեկտեմբեր ամիս)։ Այսինքն՝ նրա տիրոյթները սկսուել են պարեան կէսերից մինչեւ ձմեռան սկիզբները. Արեւկէի բաբանի բարձրացումով քէզբերան կանգնած է ցուրտ գլխից եւ գաւազից առաջ գնացող ծառի նման. ճիւղերի մէջտեղում, որոնց վրայ 9 տերեւ է հաշուում։ 10րդ տերեւը նրա աջ ձեռքում է, ձախում՝ քառ է բռնել։ Տերեւները պրատել, ամենայն հաւատարմութեամբ, ժամանակային միաւորների, տուեալ դէպքում՝ ամիսների եւ համատոհմութիւնների նշանակն են։ Եթէ 10րդ ամիսը տարուայ առաջին՝ Արեգ ամսից (Հոկտ Համատոհմութիւնից) հաշուելու լինենք, ապա կը համընկնի Քաղց ամսին եւ վեր-

ծեղքիւբ Համատեղութիւնք Ուստի, Հարց է տագնա՛պ այդեաք, Քէչ չիրան 10րդ տեղեաւ եւ ֆատով այս 10րդ Համատեղութիւնն եւ 10րդ ամառայ հետ կապուած ինչ-որ ծիսական գործողութիւն չի՞ կատարուի։ Ուսում է՝ այս, քանի որ Քաւրիգի մի մատնաւոր հաւաքածուից քարանի բարձրաքանդակի բնկերում Քէչչերան պատկերուած է նոյն կնոջ պատկերքով՝ ցլանգիւրը եւ գագաթին գունդ պարունակող գլխարկով, մի ձեռքին՝ դարձեալ տեղեւ, իսկ միւսին՝ ֆատի փոխարէն՝ միանգիւրը այծ[177], որպիսին ներկայանում է վիշտեղիւրը Համատեղութիւնն ատաղաձին նկնկքի քաղաքակերում։

Ինչ վերաբերում է Երխին-Աւեղակին, ապա նրան բառկացուել է Մարտ-Աւեղը՝ շիւերի եւ բնակիչների ծարժանկման ամիսը, եւ նա բնակուել է որպէս գարնանային տարեսկզբի՝ նոր տարուայ պատգող Աբեւ աստուած, ինչպէս նաեւ, առհասարակ, յոյս պատուայ ընթացքում չուասաձագին ձեռոց եւ մաշրամուտին հանդչող Աւեղակ։ Եմհերի գոանդ արձանագրութիւնն վերջին տողերում ասում է. «Ինշուշինի Սարդուրդուին եւ Մինուա Ինշուշինդուին... հաստատեցին կարգ. երբ ծառերը (ճիւղերը խաղողենու) էտուեն (՞) Խալդի աստծուն երեք խոյ բոզ զոհաբերուի, երեք խոյ աստուածներին բոզոր։ Եւ խաղողի որթի էտումը Հաչաստանում, ինչպէս ճիշտ նկատել է Համախեանը, սկսում է Մարտ ամսի վերջին տատանուելում եւ աւարտում Ապրիլի առաջին կէսում։ Նոյն ժամանակում էլ Հին Հաչաստանում նշուել է Բարեկենդանի նոր տարուայ տօնը[178]։ Ուշեմն, առոյգ կարելի է ասել, որ Հայոց նոր տարին սկսուել է Աւեղ ամսից, երբ Աւեղը մտել է «Ջուր», որտեղ գարնանային արտահատարերն կէտն է գտնուում։

Բնաչնական Յ Աւեղ աստուածութիւնների մէջ գերազոյն իշխանութիւնը պատկանել է յաճախ որպէս պահակ պատկերուող Քաւրիգին՝ սերտացած Հերոսին, ում յատկանիշներից համընկնում են առատապետական Յոյց Հերոսի կերպարին, որը Հանդիսաւոր աշխարհ իջնելով, քառ Հերթաթների տրամատրած նիւթի, փրկում է կենաց ծառը տիեզերական քաշքշուել ուժերից եւ վճռական գերակատարութիւն ունենում ժամանակի կարգաւորման մէջ։ Ասենք, որ Քառատրեցում Յոյց Հերոս Աւեղը Յ անգամ Հանդիպում է Լուսին աստուածուհուն եւ փրկում նրան Վիշապից։ Առաջին Հանդիպումը տեղի է ունենում Երկար Համատեղութիւնում, երբ Լուսնին Հանում է Լոյս Աշխարհ, իսկ ինքը մնում Մութ Աշխարհում։ Երկրորդ Հանդիպումը տեղի է ունենում առաջինից անմիջապէս յետոյ՝ Երչէրեր Համատեղութիւնում, երբ պատահում է

վիշապին (Սկարիճ համաստեղությունը) գոհանալությունը տարուղ ազիկան եւ Հրեշին ապանձով, բացում անձուր քաղաքի կրի ակը Առաջին Հանդիպումը Լուսնի հետ կապում է ամռան վերջին՝ Նաւասարդ (Օգոստոս) ամսի, երկրորդը՝ աշնան առաջին՝ Հոկտ (Մեհեկանիկ) ամսի հետ Քան առաստղի (Հնդիսաքի), Արեւի ամռանալությունը տեղի է ունենում Եզոյանի Լուսնի հետ՝ Լոյս Աչխարհ գուրս գալուց քսաներորդ օրերին, որպէսզի իմանանք, թէ Վանի թագաւորության ո՛ր դիցուհուն է համապատասխանում Եզոյանը, պէտք է գուգահեռներ փնտրենք նրա եւ Հանդիսական աչխարհի Աստղիկ դուստր գալուց քսաներորդ օրերին Վանի թագաւորության պատկերագրության մէջ նկարագրում է որպէս պատերազմության դիցուհի, յաճախ՝ պահին նստած եւ ձեռքին վիշապ բռնած թագուհի Ձևի երկար պատմությունից նա այդ տեսքով Աստղիկին հանդիպելիս է պատկերում Մկրտած թիփէից յարձակուած քրոնոզ 2 թիթեղների վրայ։ Երկու տեսարանն էլ աստղային երկնքի ֆոնի վրայ են։ Ինչ որում, աստղերն ընդգրկում են պատկերի ամբողջ նորին պլանը։ Նոյնպիսի տեսք ունի (ձեռքին՝ վիշապ, քանի որ վիշապի համար ձեռքի մատում յատուկ անցք է բացուած եղել) նաեւ Դարբիչ ամբողջից պեղուած Ձևության բրոնզէ արձանիկը[179]։

Հայոց մէջ Լուսինն, առաւաստակ, բուսականության հետ է առնչուել, ինչպէս այդ մասին վկայում է Շիրակացին. «Այս գոտին, որ կիսապուսին է համակարգի, սա է դայեակ անձրեւաց եւ սառցիչ բուրաստանացը»[180]։ Հայ հին թիչկապաններին եւ Աչքարդի մէջ էլ նչում է. «Տեսիլ գեհս Լուսին ընդառաջ»[181], ինչն ամբողջ բուսականության աճն է կապում Լուսնի հետ։ Բացի առաւել ուշագրաւն այն է, որ Ձևության արուագին նկարագրությունը լիովին համընկնում է հայ միջնադարեան աղբիւրական պատկերների չորքում տեղաւորուած վիշապ համաստեղության կոչին։ Նա եւս երկար պեհասով է եւ պչիաչորով, նման է թռչապատիկ եւ երկու ձեռքին երկու Եիզ է բռնել[182], ինչը ցոյց է տալիս, որ վիշապը պատերազմության հետ է կապուած, ինչպէս այդ մասին յայտնում է նաեւ Շիրակացին. «Վասյն...եթէ տեսանիցես զնոսա պայծառս, եւ այլանձանս, եւ ծնցուս, գիտեա թէ ոդերթութիւն Աստուծոյ գրացեալ է ի վերայ երկրի...լճի...երկրի լիութիւն եւ պտղոց առատութիւն»[183]։

Մես մի հետաքրքիր տարբերություն է տալիս, որ Ուրուբասինին եւ նրա պատկերը մարդին հեռվող եւ բառերով ասուածաբանություններ են, իրենց Արեւ եւ Լուսին բնութագրական աշխատություններում նրանք երկուսն էլ պատկերում են հատակագծին տարբեր տարբերություններ. Մարդին, ինչպէս վերևում ասացինք՝ նոքա տալու մարդկային երեսատարբ (պատանի) եւ հասուն տղա (ծերուն), իսկ Ուրուբասինին՝ մանկամարդ եւ հասուն կին՝ Մարդին բնութագրությամբ[184], ժողովրդական պատկերացումներում էլ Լուսինն, որ իր նուազման եւ անհետ փուլերին, պարբերաբար հեռանում եւ բարեփոխում է տեսնում[185].

Ուշագրավ է, որ իրանցիները Հնդկին Բարեկամ երբեմն հատկ կոչած են պատկերել իրենց Արեգակի Մուրազ Անահիտ աստուածուհուն[186], որը հայոց մէջ Մաղը աստուածուհու համարում ունէր, եւ որին, ըստ Ագաթանգեղոսի, հայերը Քարեմ ասում էին նուիրագործում[187]: Քաղկեդոնական մի աստուածբանն ամենայորդ (Մաղը աստուածուհուն) ուղղակի կոչում է «Լուսին է կոչում»[188].

Այս ամենը մեզ հնար է տալիս կարծելու, որ Ուրուբասինի դիցուհու աստիճանաւոր էվոլյուցիան է եղել, որը մարմնաւորել է Լուսին աստուածուհուն. Նրան համընկնում է հայոց Նաւասարդ ամիսը, ինչն ըստ Եբրայեցւոց, Հայկի դուստրերից մէկի անունն էր[189]: Ուրուբասինի-Էվոլուցը, որին Յոյն հերոսը հանդիպում է Երկրի բնութեան մէջ, երկրի Որմզիներ է (Ուրուբասիներ)՝ արգանդը, պորտը, որից կախուած է «Աստծոյ ոտքեռներ, Երկրի քիւթիներ ու պտուղների առատութիւններ»:

Բացի Վանի թագաւորութեան դիցարանում եղել է մէկ այլ դիցուհի եւս, որի անունն արձանագրութիւններում աքքադական Լուսին աստծոյ անունը նշանակող ^{D}SIN գաղափարագրով է գրուել: Այդ դիցուհին Էիեյտրդին է (Աիեյտրդի), որի խորհրդանիշը բիւրեղական աղիւսներում կիսալուսինն է[190].

Հայկական ազգային պատկերացումների մէջ, ինչպէս վերևում ասացինք, կիսալուսինները կշռող ազգակշիռ կերպարանք կուտ էակէնքի համամասնութեան տեղում, որը յաջորդում է էվոլյուցին. էակէնքը համապատասխանում է հայոց Հոգի ամսին, որը նոյնպէս Հայկի դուստրերից էր՝ ըստ Եիրակացու: Այս Լուսնի նշանակ էակէնքին է տալիս Գեն-

պանաշրջանում նրան յաջորդող ճգարիճն համատարածությունը, որն առաստիկում վիշապ է կոչում եւ փակել է ջրերի ակունքները։ Այն ամբողջ գոտուն աստուածացնում յատկացնում է համապատասխանել կուռնա աստուածությանը կուռնաձի եւ Երիչաղցի (ձիչէոքլուսնի) միջեւ կայ անչատ գործառույթների միջեւ աստուածությունը, Հարատուղ է՝ աստղային երկնքում ճգչէոքձի եւ ճգարիճի հարեւանությամբ գանուղ կենաստրոս համատարածությունը։

Բնաշխարհի ազդրերում կուռնաձին ճանուած են եղել ջրային աստղաններ, ազդրերը վանաչ չեն արեւելեան ափի մոտ՝ Մոխատառում (Ախիուհի քաղաքի մոտ) եւ ջրհեղեղ երկրում։ Լճի հիւսիսային ափին՝ Մեծափամաքի մոտ մնացել է մի արձանագրուն, որը ճանուած է նրել կուռնաձին եւ ջրերին միատամանակ։ Արձանագրությունում՝ Արճէչից հիւսիս-արեւելք նոյնպէս քիչ տարածուած է ճգուռձի ազդրերը[101]։ Այստեղից հետեւում է, որ կուռնաձի պաշտամունքն առնչուել է ջրի, ազդրերին, որի պահապանն ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ, առանձնապես, Վիշապն է։ Այդպէս է նաեւ հայկական հաւատալիքներում։ Օրինակ՝ Մուշում, Աբաչկերտում ջուր չթինելու ժամանակ գործածում էին վիշապն իր տոքի ջրի վրինա առածը[102]։ Այդ վիշապը պէտք է որ նաեւ բնաշխարհի կուռնան նման լինի։ Ճայտնի է, որ Վանի թագաւորներից Մինուան պատմում է մի արտեհնան ջրհորի (ազդրերի) կառուցման մասին։ Ուշադիր չեն հարուց-արեւելեան ափից արեւելք գտնուղ մասին վրայ փորագրուած արձանագրութիւնում։ Այդ մասին մոտ ամէն էլ հատում է մի ազդրեր, որին տեղացիները էքմէչհան բուլաղին են ասում։ Էմաստակնանը կարծիք է յայտնել, որ այդ անունը վիմագահակի ազդրեր նշանակութիւնը կարող է ունեցած լինել[103], իսկ վիմագահակը, ինչպէս Քորենացին է ասում, միշտ ընդունի վիշապ է նշանակում, քանի որ Հայոց Տիգրան արքայից սպանուած վիմագահակի տերունիներին, որոնց նա տարագրել էր Գողթն գաւառ (Մասիս սարի հարաւային լանջի մոտ), Գողթան երգիչները վիշապապատումներն են կոչում[104]։ Գառնահանգէն արեւել է տեղադրուում նաեւ բնաշխարհի արձանագրութիւններից յայտնի կուռնագանի երկիրը եւ Համանուն ջերմուկը, որն, ըստ Էմաստակնանի, պէտք է որ վիշապապատում հայերէն բառի տարբերակը եղած լինի[105]։

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ կուսական վիշապն է՝ Յոհերի՝ առաջին-րաբբից, Հռոմոսրար՝ Տիեզերքից բխող ազդեցիկների (քանի որ Անահիտից անմիջապես Տիեզերքի տեսարանն է բացում) պահապանը: Այն յուրաքանչյուր Համապատասխանում է մեկ-մեկ Համաստեղությանը, իսկ վերջինս բաժին է ընկնում հայոց Մահէջ տիեզերական Տեսակէտներ են եղել, որ «Մահէջն» ասելիք, երկիրգոլ խնամող է աստղալորում եւ Հայիրէնում պահպանվել է տաճարական բառի մէջ[186]: Այդ վիշապ ու երկիրգոլ, իրար, համընկնում է վիշապի ահագին բնութիւն, վիշապ, որը փակում է Յոհերի ակունքները եւ մարդկանց ծարաւը մատնում: Նրան պահպանության տարուայ մէջ երեք Համաստեղություն կռվում Լուսնի նչանակն է: Այդ Լուսնին են տանում վիշապին պահպանելու, բայց Արեւն իր ջերմուն ապտակով, ապաստում է նրան: Միեւնոյն ժամանակ կարելի է ասել, որ մեռնող Լուսինը խորտրդանշել է լուսաստղին արտացոլն՝ իր ժամանակի միաւորներով, իսկ մեռնող Լուսինը ցոյց է տուել այնտեղին արտահատարը, երբ արեւագործին տարին պրծիլ կէս է լինում՝ մեռնող Համաստեղությունից՝ տարեսկզբից հաշուած:

Դիցաբանական Արեւ տատասնը (Արդ Հերոսը) ժամանակին արեւատարածին «Աքիլլէսին» Համաստեղությունում Լոքս Աչխարհ նկնելով, մրտնում է կենդանակերպային գոտու յոյերը՝ «Քրհոտ Համաստեղութիւն, որը Համապատասխանում է հայոց Արագ (Տանեւաւոր) տարին: Քահանան Շարունակ Շարտում է Համարել Արագի եւ Վահի քարտուղարութեան Արածա դիցանուանը Համաստեղութեան[187], իսկ Նիկոլայ Բարսեղեանի կարծիքով, Արածան կապուած է Արեւելեան Եփրատի տատրակած Արծանիա եւ հայկական Արածանի անունների հետ[188]: Համակարծիք ենք Պատրի, որ Արածան Արածանի գետի տատասնն է եղել[189]: «Քրհոտ Համաստեղութիւնն, իրոք, ինչպէս վկայում տատից, տարածուած է Տիգրիս եւ Եփրատ գետերը, որոնցից վերջինը յատկանչական Գիշերամէջ է պատում Դ կոմա անկով, իսկ ամ-գամաքեցում է երկնային ցուլը (Ցուլ Համաստեղութիւնը):

Նիկոլայ Բարսեղեանը պարզել է, որ Արածա դիցանունից մի ամբողջ չարք աշխարհագրական անուններ են կազմուած եղել Վանի քարտատրութեան արձանագրութիւններից յայտնի Ձագոս, Մանգիստաս երկրամասերում, ինչպէս նաեւ Տուտրանի՝ պատմական Հայաստանի Տուտրաձոտոյի (Տատրանի՝ Հովտի գաշտ) գաւառի անուան մէջ: Գաչագանձերով յեղուստրան Գրիգոր Ղափանցեանն անուանէ այն մա-

սին, որ Ավտա պիցանուան մէջ առկայ է հայերէն տարածուն բառը[302], նա նպատակացրել է, որ խոսքն անասնապահութեան հետ կապուած տեղերի մասին պէտք է նկատ լինի։ «Յուսալ» անունն էլ փաստում է այս տարածքում անասնապահութեան զարգացած լինելու մասին։ Այդ է վկայում նաեւ Ավդիչոի Ա-ի հրամանագրութիւնը, ուր նա պատմում է, թէ ինչ ահռելի քանակութեամբ խաչեր եւ մեծ նշխարներ է յափշտակել «Յուսալից» գաւառից։ Զարդացած անասնապահական շրջաններին մէջ էին մտնում Ավտանիի միւս գետերի մեծ՝ Ավազու եւ Մանգիսուսու տեղանքները։ Մարգոն Բ-ն արժանացրել է Մանգիսուսուն մարզի Ռ.լիսու քաղաքի միջնակարգ դպրոցին իւրովի փարթամ անձն մասին, որը չէր գաղարում ոչ ամռանը, ոչ էլ ձմռանը[303]։

Մեծ հաւանականութեամբ պէտք է ենթադրել, որ Ավտանի գետի հովանաւոր Ավտա աստուածն ինքը հովիւ է պատկերացուել, ինչը հաստատւում է նաեւ միհրական առասպելի հնքխաթից առանձնացած նիւթին, ըստ որի, Յորդ հերոսը Լոյս Աչխարհ ելնելով (ամբողջութեան համաստեղութիւնում) հիւրընկալւում է հովիւ մօտ։ Այդ հովիւը ամբողջութեան քաղորդող էքՀուա համաստեղութեան Ավտա աստուածն է։ Երբորդ հերոսը հովուի ոչխարներից մէկի փորի կաշին գլխին քաշելով, գազարկւում, քաղաք է ձեւանում դրանով ցոյց տալով, թէ գեռ մեռած է, իբրեւ մազապրկուած-հառագայթազրկուած Ավեզակ, քանի որ ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ մազաթափութիւնը հառագարտութիւն է դիտւում մահուանը[304], իսկ Ավեզի հառագայթները նրա մազերն են։ Ամառանալիքում այդպէս Մամառն է ուժազրկւում այն ժամանակ, երբ Դայիչան կորում է նրա մազերը[305], իսկ Մամառի անունն առասպետներից ծագած են համարում հրէական Տաուէ-ատրուէ յատից[306]։ Ուրարտական տերութեան վարչերի առասպետութեամբ էր պատկերւում Եխինի-Ավեզակը[307], որի համաստեղութիւնը էջերն է, իսկ սրինն՝ Ավեզը։

Իրականում այդպէս է նաեւ բնութեան մէջ։ միհրեւ գարնանամուտ էջերն համաստեղութիւնն հասնելիս, Ավեզը ձմռանը մի տեսակ եւս կայ, եւ չկայ գրութեան մէջ է։ Ձմռանը նա քիչ չորգրձակում է, բայց չունի գեռ իր իրական գորութիւնը՝ կենարար, պտղաբերիչ ուժն ու քնքոյութիւնը։ Նա մեռած ոչխարին (էջերին) է մարմնաւորում, ինչպէս Յորդ

Հերոս Ավետը, որ ոչխարի փորի կաշին է դլխին կրում։ Լինց հասնի «Ձեռք համահատեղությանը՝ կը քաշպռնծուի, ինչպէս հնդիանքնում է դէնքահատ ոչխարի կաշին։ Երանաւոր դէնքահատ ճանաչել ոչ իրրեւ մարդագուրկի, այլ իրրեւ մեծագոյն հերոսի, որը հանդիրժեալ ոչխարհում սխրանքներ գործելով, մարդկանց է վերադարձրել կեանքն ու տիեզերական կարգուկանոնը։ Հետաքրքիր է, որ յունական դիցաբանութեան մէջ Ամոնում ոչխարի գեղմ է իր վրայ կրում Զեւսը, որը նոյն այդ բնաւկաֆաչքում պաշտւում էր որպէս Հովիւ աստուած։ Այդ տեսքով նա դիմաւորեց և դուրս պաշիա որդուն՝ Հերակլէսին, որը նոր էր կատարել իր 11րդ սխրանքը[200], այսինքն՝ Արեւմուտքում դուրս էր նիկել կենդանաշրջանի 11րդ՝ «Ջրհոս համահատեղութիւնից և մտել «Ձողին նախորդող «Ձկներոյ։

Աւրածան «Մհերի դուռն արձանագրութեան մէջ քիչատակուած Աստուածութիւնն է, որին անմիջապէս յաջորդում է Աստղ Ջիուկունի աստուածը Ջահուկնանը նրա անունը համարդրել է բնիկ հայերէն «Ծուխ(նը)ն հիմքային ձեւին[201], ինչն ապացուցւում է նաեւ կենդանաշրջանի վերջին՝ 12րդ՝ «Ձկներոյ համահատեղութեան հին հայկական «Ջուկնը անուանանուեով։ «Ջուկնը անմիջապէս յաջորդում է «Ջրհոսին, ինչպէս Ջիուկունին՝ Աւրածային։ Փաստօրէն, ամէն ինչ, ինչպէս ասում են, համընկնում է միմիանորդի ճշտութեամբ՝ հնդիանքի նիմքն՝ աստղային երկնքի պատկերին, աստղային երկինքն՝ առասպելին, առասպելի նիմքը՝ վանի քաղաքրութեան աստուածաբանութեան, աստուածաբանութիւն՝ տոմարին՝ բոլոր հերթականութեամբ։ Ըստ նոյնի դէպ, այդ պատահականութիւնների անհրաժեշտ են գոնէ կենդանաշրջանի «Լիծեղիքեր համահատեղութիւնից մինչեւ «Ծուխն ընկած հատուածը՝ «Լիծեղիքեր-Ջաղց-Ջաղջի, «Ջրհոս-Աւրածանի-Աւրածա, «Ջուկնը-Ջիուկունի-Մահնկի, «Ձող-Ելեւնի (Ալեւ)-Աւրեպ։ Այս հանգամանքն, ինչ խոսք, հարց առաջրի՝ խորապէս անհրաժեշտ երեւոյթ լինելու, նպատակահարմարութիւն աստղային երկնքի բաժանման սկզբնական ժամանակներին ազերուելու ցայտուն վկայութիւնն է։

Միանգամայն հետաքրքիր է, որ Ջուկնն (Ջիուկունի) աստուածը կիսով չափ ձկնապին եւ կիսով չափ մարդկային կերպարանքով է պատկերացուել, ինչպէս միջագետքեան Դագոնը, որի անունն ազգաբանուեում էժուկը է նշանակել[202] եւ համահունչ է «Ջիուկունի-Ջուկնին։ Դագոնն աստղական Ձկներոյ դիցուհու ամուսինն էր[203]։ Ձկներոյ միջագետ-

քում եւ Քանանում յայտնի է եղել Աֆարզատես, Ասատը, Ասատէքի, իսկ Ծուխասատում Ասատրոկ անունները[209], որ համապատասխանում է հայոց Աստղիկ դիցուհուն։ Աստիկն, աւանդութեան համաձայն, ամէն գիշեր յոգնում էր Արտաշատ քրերի մէջ, իսկ պատանիները նրա մերկութիւնը տեսնելու համար կրակներ էին վառում Տարօնի Արտեղ գիւղի մօտ գտնուող Դպրոնաց լեռների վրայ[211]։ Դպրոնի անունով տար է կոչուել նաեւ Մուշի մօտ[213], այսինքն՝ դպրեվոյ Արտաշատի համար։

Դպրոնը փղշտացիների (պատերազմիկների) մէջ յայտնի է եղել Դագան, իսկ յարելացիների մէջ՝ Օդակոն անունները։ Փիլոն Բիբղոսացու հաղորդմամբ, նա վերիններիս եւ փիւնիկեցիներին հոգագործութիւն, տաճարատարած՝ հացագործութիւն է տարածել[213]։ Թեսկոնով են քաղել է, որ Դագոնը Հաւկի աստուած է եղել[214]։ Բերոսոսը վկայել է նրա չուաչքագործական յատկանշական Օաննէս անունով՝ որպէս կէս-ձուկ հսկայ, որը ջրից դուրս գալով, գրութիւն, գիտութիւն, գանազան արհեստներ եւ երկրագործութիւն է տարածել։ Նոյնպիսի աշակերտ գործունէութիւն է վերագրուել նաեւ Օդակոնին, որին աքքադացիները Միջին Եփրատի հովտում բնակուողների հովանաւոր աստուածն են համարել[215]։

Ամէն ինչից պարզ երեւում է, որ Դագոն-Չիուկունի-Քուկնը Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ գետի չրէակաց տարածքներում բնակեցրած Հնագոյն ժողովուրդների գիտակցութեան մէջ ամրագրած է եղել իբրեւ գործութեան (համատութեան), արհեստագործութեան եւ երկրագործութեան աստուած, որը ենթատարբերական գիտակատարութիւն է ունեցել մարդկութեան գարգացման էտեղափուլին։ Թերեւս, նրա անունից պէտք է սերած համարել նաեւ սումերէն Dinkon բառը, որ սումերական ուղղագիր եռկեղեցու աստղեաստղերի կոչում է, իսկ հետեւաբար է, որ քրմութիւնն է վերագրուած եղել։

Արեւմտեան գրաւ Հանդիպում՝ մ է արդեօք, առաւոտեան Ցոդ Հերոսը Չիուկունի-Քուկնին։ Կարելի է ենթադրել՝ այս «Ենոխահասկան ձեռագրեր» հերքութիւնը (եւ այլուր) նա աշակերտ է տեսնում արհեստագործի (ասկերքի, գիտնականի եւ.) մասի՝ Հոմերոսից (Աքրաեա աստուածից) բաժանուելուց յետոյ ձիշտ է, այս հերքութիւնը այդ արհեստագործին ձկնաձին կերպարանքի մասին խօսք չկայ, սակայն «Ոսկէ Քուկը» վերնագրով մէկ այլ

Հեքիաթում[206] նա միանգամայն Ջուկ է։ Այս հեքիաթում էլ պատմում է կուբացած Քապաւորը Հոր մասին, որի աչքերը կարող է բուժել միմիայն Ոսկէ Ձկան արիւնը[207]։ Ձկնորսները երկար փնտրելուց յետոյ է վերջով յանում են նրան եւ ուզում են մորթել։ Քապաւորի որդին չի թողնում եւ ազատ է արձակում Ձկանը։ Այդ պատճառ Հայրը նրան վտարում է իր Քապաւորութիւնից։ Տղային ճանապարհին բնկերանում է մի անծանօթ եւ սատա աշխատելու պահում, որ տերտանայ Հարստութիւնան ու «Հուրբ-մարտք (Հրեղէն Հրեշտակ) ազգկայ սիրուն։ Վերադարձին բացատրում է, որ ինքը նոյն այն Ոսկէ Ջուկն է, որի կեանքը փրկեց Քապաւորի տղան։ Ապա տալիս է իր թեփուկներից մէկը, որով էլ Հերոսը բուժում է Հոր կուբացած աչքերը։ Հայրը պահը պիշում է որդուն եւ տեղում նրա Հարստանէքը «Հուրբ-մարտք ազգկայ Հետ։

Ասենք, թէպէտ տեսնում ենք, կոյր Քապաւորի աչքերի բացասական ոսկէ խնձորին փոխարինելու է եկել Ոսկէ Ձկան թեփուկը։ Ուրեմն, տասցնում է, որ «Ջուկն» համատեղութիւնն Արեւելքու այն կէտն է, ուր պէտք է Հանդիպեն ներ, կուբացած ժամանակի աստուածն ու նրա որդի Մխէր-Ապուր, որ Հոր աչքերի դեղն է բերում։

«Ջուկն» համատեղութեանը բաժին է ընկնում Հայոց Մահեկի տիպար (Փետրուար), որի 13ի յոթ Ձի պիշերը ժողովրդի մէջ տանում է Հրեղէն Մխէրին ձեռնատ Տեառնընդառաջի տանր՝ խաղողինների չքահանդէսով, որանք առիթ ու ժառում էին նաեւ նկնդեցիների բանկերում։ Այս տանր, որ Հիմքով խորապէս Հեթանոսական է, եւ ոչ մի կապ չունի քրիստոնէական աստնդութիւնների Հետ, այնքան արմատացած է եղել ժողովրդի մէջ, որ նկնդեցին ստիպուել է գոնէ ինչ-որ կերպ քրիստոնէական բացատրութիւններ գտնել դրա բովանդակութեան Համար։ Ըստ նկնդեցու պաշտօնական մեկնաբանութեան, տանի «Տեառնընդառաջ» անունը կապուած է Քրիստոսի կենսագրութեան Հետ։ Քրիստոսին, ծննդեան 40րդ որը, ծնողները տանում են տաճար, որտեղ նրան բնդառաջ է գալիս խոր ծերութեան Հասած եւ Հիրոյ պաշտօնեայ սպասող Սիմէոն ծերունին, որտեղից էլ տանը տասնում է իր անունը՝ Տիրոջ բնդառաջ[208], Սկզբնապէս, իհարկէ, քրիստոնէական այդ աստնդութեան ծերունին հին ժամանակի աստուածն է եղել, իսկ Տէրը՝ Մխէր-Ապուր։ Հենց Փետրուար տանի Հայկական «Մահեկ» անուան մէջ էլ Մխէրի անունն է բնկած։ Այսպիսի կարծիք է յայտնել նաեւ Ալիշանը, որի դիտողութեամբ, Հայոց առաջին Արեւի Աստղ տանով սկսուելու պէտք է վերջացած լինէր իր մէջ իրանական «Մահ-Լուսին» արմատը ներառող Մահ-

կիով[228]։ Միհրն իրանական (պենդական) աղբիւրներում էմահ էր անուանւում, իբրեւ Լուսին եւ համարժէք դիտւում Արեւին[229]։ Իսկ Տեառնընդառաջի տոնը գրեթէ նոյնական ծէսերով տանւում է նաեւ պարսից մէջ՝ «Ջհաղչամէք Մուրխ անունով[230]։ Հետաքրքիր է, որ ըստ Եիրակացու, Մահենկի տասին համարժէք «Ջկնեղ համատոհոմիքնը պարսիկներին յայտնի է եղել «Մահիկ անունով[231]։

Տեառնընդառաջը միհրական Արեւի վերադարձի տոնն էր, երբ սիրելի աստուածը վերադառնում էր գիշերով՝ քերթւս, Լուսնի կերպարանքով ծագում[232]։ Վերադառնում էր, որպէս տիեզերական օրէնքը՝ ժամանակի կարգաւորուածութիւնը վերահաստատած, սիրտպորի հերոսը բերում էր բախտն եւ ժամանակի ծնր, կուրացած աստծոյ աչքերի բաշխանքը եւ ազգապարծում մօտալուտ պարենամուտը։ Գարնանը բնութիւնն Արեւի նման յարութիւն է առնում։ Կեանքը վերստին մտնում է իր բնականոն հունի մէջ, եւ մարդիկ իրենց բախտաւորուած են զգում։

Յատք, պատմութիւնը չի պահպանել աստղային այս հիանալի առասպելը հիւսած քրմերի անուններըը, սակայն աշխ գոնէ կարող ենք ասել, որ գա արտաքսուել են ոչ ուշ, քան մեզանից շուրջ 4000 տարի առաջուաց արացուցային իրողութիւններըը, երբ արեւադարձային տարին սկսուած է Համարուել գարնանային գրահաւասարի կէտից, իսկ այդ կէտը գտնուել է էիզոց համաստեղութիւնում։ Եւս բան է փոխուել գաստմութեան մէջ այս ընթացքում, եւ չատ չիշատակներ են քիչուել մարդկային չիշողութիւնից, սակայն աստղային երկինքը մնացել է անփոփոխ եւ քանի գեռ գաւառում են երկնքի Հիւսիսային եւ Հարաւային կիսագնդերի, ինչպէս նաեւ կենդանակերպի համաստեղութիւնները իրենց պարզուս կամ թոյլ աստղերով, նրանք միշտապէս չիշեցնել կը տան այն հեռաւոր ժամանակները, երբ Արեւն աստուած էր, իսկ մարդկային քաղաքակրթական միտքը հեքիաթի էր հիւսում Արեւուց մասին՝ իր կեանքն էլ համարելով այդ հեքիաթի բազկացուցիչ մասը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՒՆՆԵՐ

1 E. M. Meletinskii, "Proiskhojdenie Skazok O Mladshem Brate I Ikh Rol V Formirovanii Skazochnogo Epos." *Ceroi Volshebnoi Skazki* (Պրոպի Ոգորդ Հեքիաթների Մոդուլը եւ Նրանց Դերը Հեքիաթային Էպոսի - Վիպերգութեան - Քնաւորման Մէջ, Ֆոլկլորական Հեքիաթների Հերոսը). Մոսկուա, 1958, էջ 86-180.

2 Դավիթ Մարտունեան, «Երկիր Ծղրտացիների համ Ագուռների Ինքնատեսութիւնը հայ ն. Օսման Բանաստ. Մկրտչեանի», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Տա. ԽԲ., Բէյրութ, 2002, էջ 59-72.

3 Նիկոլ Ծնորհալի, Յանձ Քահանայ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1830, էջ 994.

4 E. Tsuren, *Lunnii Bog* (Լուսնի Աստուած), Մոսկուա, 1979, էջ 34-36.

5 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տա. I, խմբ. Յովսէփ Օրբելի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ 27.

6 Նոյն, էջ 49.

7 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տա. II, խմբ. Գ. Ա. Մկրտչ-Օշականեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1960, էջ 20.

8 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տա. V, խմբ. Ա. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 15.

9 Նոյն, էջ 416.

10 Նոյն, էջ 28.

11 Նոյն, էջ 88.

12 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տա. VII, խմբ. Ա. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 586.

13 Նոյն, էջ 11.

14 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տա. XII, խմբ. Ա. Ա. Գէորգեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 82.

15 A. Aarne, S. Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1961, էջ 90-98, 195-197.

16 *Persidskie Narodnie Skazki*, sostavitel M. N. Osmanov, (Պարսկական ժողովրդական հեքիաթներ, կազմ. Մ. Ն. Օսմանով), Մոսկուա, 1987, էջ 58.

17 *Mifi Narodov Miro*, T.1 (Աշխարհի ժողովուրդների Առասպելներ), Մոսկուա, 1991, էջ 372, 586.

18 Գարեգին Մկրտչ-Օշականեան, Աղբիւրս եւ Ես-Կոչ Ժողովրդ Ոճիս, Երեւան, ՀԱՄԿ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1940, էջ 289-305.

19 Ա. Աբրահամեան, Անահիտ Հիւսիսային Ժառանգաւորութիւնը Հայկական Ծիսակատարութեան Մէջ, Երեւան, 1944, էջ 234.

20 *Persidskie Narodnie*, էջ 52, 109.

21 M. Dresden, "Mifologia Drevnego Irana," *Mifologii Drevnego Mira* (Հին Իրանի դիցաբանությունը, Հին Աշխարհի դիցաբանություն), Մոսկվա, 1977, էջ 344-45.

22 *Miſi Narodov*, T. 2, Մոսկվա, 1982, էջ 530.

23 Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքով, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1986, էջ 223-224.

24 Նույն, էջ 224-225.

25 D. S. Raevski, *Ocherki Ideologii Skifo-Sakskikh Plemen* (Սկյութ-սակական ցեղերի գաղափարախոսության ակնարկ), Մոսկվա, 1977, էջ 116-118.

26 Մնձուրի-Ծաղկահովտի, էջ 274-278, 289-290; *Miſi Narodov*, T. 2, էջ 107.

27 B. Van-Der-Varden, *Probuzhdayushchayasia Nauka II. Rojdenie Astronomii* (Արթնացող գիտություն II. Աստղագիտության ծնունդը), Մոսկվա, 1991, էջ 103.

28 Ե. Տկը-Միխայլովա, Մշակութային ընդհանրության ծագման մի քարտեզագրական փորձ, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1968, էջ 16.

29 Հ. Վասոց Ալիշան, Հին Հայոց կամ Հիմնասեռական ցեղիս հայոց, Վենետիկ-Մ. Ղազար, 1896, էջ 92-93.

30 R. Grelvs, *Miſi Drevnei Gretsii* (Հին Հունաստանի առասպելները), Մոսկվա, 1992, էջ 150-151.

31 B. Van-Der-Varden, էջ 18-19, 134-135.

32 Բենիկ Քուշախյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1964, էջ 332-335.

33 Նույն, էջ 336; նույնի՝ Հուշեր, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1970, էջ 30.

34 Առաքին փուլը կոչւում է «Լուսնկըրկին» (նրա Լուսինն ու Արեգակը գտնւում են գրեթէ նոյն ուղղութեան վրայ եւ միեւնոյն համառօտութեամբ չեն ամսանում). երկրորդ փուլը «Մեհնկուսին» է (Լուսնի փուլը 1-2 գրանի է եւ Արեգակից հեռացած է 1 «մասով», այսինքն՝ ազեղացին 1 աստիճանով). երրորդ փուլը «Առաջնորդ» է (Լուսնի փուլը 3-4 գրանի է եւ Արեգակից հեռացած է 15 աստիճանով). Չորրորդ փուլը «Լուսնկատեսակ» է (Լուսինը երեւում է նոյն մահիկի տեսքով, 5-8 գրանի է եւ Արեգակից հեռացած է 60 աստիճանով. Հինգերորդ փուլը «Երկրակուսին» է (Լուսնի եւ Արեգակի տեսանելի հեռաւորութիւնը 90 աստիճան է). Տարրերուի են «Երկրակուսու առաջին» եւ «Երկրակուսու երկրորդ» փուլերը, որոնք ժամանակավրից տեսանելիութեամբ Լուսնի առաջին եւ վերջին քառորդներն են, երբ Լուսինը կիսատես է. «Երկրակուսու առաջինի» դէպքում Լուսինը 7-8 գրանի է. Վերջորդ փուլը «Երկրակորիկին» է (Լուսինը երեւում է իբր հորդուին ունի. Արեգակի նկատմամբ նրա տեսանելի տեսութեան հեռաւորութիւնը 120 աստիճան է կազմում). Տարրե-

չոչ են «Երկախոսության առաջին և «Երկախոսության երկրորդ փուլերը: Առաջին դեպքում փուլը կնեում է 9-10 օրական: Երկրորդ փուլը «Խոչոտանների և նոր ամուսնացող ազգի խնամքը չի տրտատարում, ինչն ասում է հատկացում՝ ժամանակավոր լուծումներով՝ Խոչոտանքը կնեում է 14-15 օրական, երբ Լուսինն ու Արեգակը գտնում են երկրի տրամադրելի հավասար կոզմկում, այսինքն՝ նրանց անկյունային հեռավորությունը 180 աստիճան է: Ամիսը մինչև գագաթում «Խոչոտանքը փուլը դեպքում ներքոգրում էր, որ Լուսինը 11-12 օրական է և Արեգակից հեռացած է 150 աստիճանով: «Երրորդ՝ ոսկերչող փուլը «Խոչոտանքների է «Լուսինը 14-15 օրական է և Արեգակից հեռացած է 180 աստիճանով: «Խոչոտանքները համապատասխանում է ժամանակակից «Խոչոտանքներ: Ամիսը, բացի մեռյալ և գագաթում «Ուզկնքությունից, ամբողջ ազիմուտը (մոչոտանը) հաշվում է «Երկախոսության երկրորդ փուլից: Բոլոր այս հաշվարկները կազմում են ընդ միջին ամսում՝ 14 (15) օրուայ համար, ամբողջ Լուսնի փուլերի մի կիսով գծագրի չի վերտակարդել միայն կիսը նա, այսինքն՝ Խոչոտանից մինչև Վերջացումն (տե՛ս նաև՝ Լուսին, էջ 20-14):

30 Նույն:

31 Ագիլան, էջ 144:

37 *Gruzinskie Narodnie Skazki*, sostavlen i pereveden N. I. Dolidze (*Վրացական ժողովրդական Հեքիաթներ*, կազմ. և թարգմ. Ն. Ի. Դոլիձե), Թբիլիսի, 1968, էջ 15:

38 *Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ*, հա. XII, էջ 280:

39 Թումանյան, *Հայ Աստղագիտական Բառարանիկ*, էջ 328:

40 *Mīfi Narodov*, T. 2, էջ 143; Հրաչյա Աճառյան, *Հայկական Մահմեդական Բառարան*, հա. Ա., Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1971, էջ 157-158:

41 Մարգիս Բարսեղյանց, *Հայ ժողովրդական Հանելուկներ*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1965, էջ 18:

42 Ինչենց Հեքիաթների ոսկե խնձորները ճիշտների կենաց ծառի մասին պատկերացումը ծագած է համարել արհամարհելի Տիեզերքի խորքերից երկնքով մեզ մոտ եկած վիթխարի հսկիների տեսությունը: Հսկիները-Երկինքը ծառն էլ երկրային ծառերի նման, ըստ սորուած հայտնիների, ունենում է ճյուղեր, «Տատուկներ և «Թառամներ ժամանակաշրջաններ (Tseren, էջ 118-120):

43 Van-Der-Varden, էջ 194-198, 202:

44 *Երկերք Հայրապետի Գրիգորեան Բոլոր Քրոջերը*, Թիֆլիս, տպարան Ալանեանի, 1914, էջ 70:

45 Tseren, էջ 320:

46 Dresden, էջ 344-46, 358; V. G. Lukonin, *Kultura Sasanidskogo Irana* (*Սասանեան Իրանի Քրոջիկան*, Մոսկուա, 1969, էջ 80:

47 Van-Der-Varden, էջ 208-09.

48 Գագիկի Ալպոյանեանց, Երեվան, հատ. I, խմբ. Մ. Բ. Քոչունեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Գրատպչ-ութիւն, 1978, էջ 437.

49 Բենիկ Խուդոնեան, Հ. Հ. Մաղաքեանի, Հրանդ Դայդ Գագիկ-Երազգը, Երեւան, «Մասյաց Գրատպչ-ութիւն», 1966, էջ 32-33, 38.

50 Ալպոյանեանց, էջ 437.

51 Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ, հատ., XII, էջ 88, 112, 184.

52 *Persidskie Skazki*, perevod R. Alieva, A. Bartelsa, N. Osmanova (Պարսկական Հեքիաթներ, թարգմանութիւնը Ռ. Ալիեւի, Ա. Բարտելսի, Ն. Օսմանովայի, Մոսկուա, 1968, էջ 18; Մէկը-Մէկուս հանգամանքներ ժառանգում է նաեւ ամերիկահայ բանագէտ, փիլիսոփայութեան դոկտոր Մարգիտ Անահիտ Ղազարոսեանը՝ հայոց «Մոկաց Մհերը» ժողովրդական վիպերգի հերոսի անուան մէջ։ Նա այդ եզրակացութեանը յանգել է ժողովրդական առասպելաբանութեան կամ, ինչպէս ինքն է անուանում՝ էվհեմերացութեան սյմպոզիումներ քննութեան առնելու։ Ուշագրաւ է, որ հայագէտի իր դոկտորական ատենախօսութեան մէջ նոյն այդ եզրակացած է նաեւ Հայ բանահիւսութեան մէկ այլ գլուխ-գործոցի՝ Սասնոյ Մոծր էպոսի հերոսների անհնարաւորին կապ ունեցող առասպելաբանութեան հետ եւ հայոց դիցաբանութեան առասպետոլոգների հայեցակէտ ապացոյցներ տալով (*Functional transformations in traditional oral narrative: An interdisciplinary study and personal interpretation of the Armenian epic David of Sassoun* by Margit Anahid Hazarabedian. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Fall 1998, pp. 381-389).

53 S. N. Kramer, *Istoria Nachinaetsia V Shumere* (Պատմութիւնը Սկսուում է Շումէրում), Մոսկուա, 1965, էջ 181.

54 Van-Der-Varden, էջ 194.

55 Greivs, էջ 45.

56 Van-Der-Varden, էջ 196.

57 *Mifi Narodov*, T. 2, էջ 194.

58 Աբգարեանց Ազգ. Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, տպագրած Ազգասիրաց, 1914, էջ 226.

59 Մ. Բ. Քոչունեանի, Հայ Առասպելաբանութիւն, Բէյրութ, 2000, Համապարփակ ուսումնասիրութիւն տպագրած, էջ 391-400.

60 Van-Der-Varden, էջ 198.

61 Քոչունեանի, Հայ Առասպելաբանութիւն, էջ 10-11, 17.

62 Անդ, էջ 92-93.

63 Քալանթար, Հայ ազգագրության պատմություն, էջ 45-47, 68-71։

64 Grelot, էջ 338։

65 Tixeront, էջ 118-120; A. Donini, L' Istoire Christianisme (Քրիստոնեության մեհենքերի մասին), Մոսկուա, 1990, էջ 63-64։

66 Քալանթար, Հայ ազգագրության պատմություն, էջ 75-78։

67 Անանիա Շիրակացուն յայտնի են նաև վերնատունք, սեաւոտ, սեչէոք, սեաւյեն, սեաւնեան եւ սեգնեան համատոհմությունների մեծատուր, հռատնակ, գլխո, գոր, Ջրաձոր, Քաղի անուններր (Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 328-330)։

68 A. Klimishin, Kalendar i Khronologia (Տոմար եւ ժամանակագրություն), Մոսկուա, 1985, էջ 28-30։ Կարծիք կայ, որ սեաւ համատոհմությունը կենգանակերպերի առաքինություն էրան է դարձել յուների մեկնության պատճառով։ Որոնք բարեկամական վերաբերմունք էին ցուցաբերում նրանց, առանց համատոհմությունների մեջ խտրություն, քարգմանել են սիջեսար (Ari, Aries) եւ գարնանային գիշերահավասարը սկսում էին համարել հենց այդ նշանից։ Միևնույն բարեկամների գարնանային գիշերահավասարը սկսում էին համարում այ թե վերևից, այլ կենդանակերպերի հետևողությամբ անկարծ առաջին հանգստյան բարեկրոնական դիրքից (Van-Der-Varden, էջ 18, 301-302)։

69 Հ. Պետրոս Ալիշան, Ցուցիչք հայգեհնաց հայոց, հտ. I, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1900, էջ 88։

70 Հայկ Բարպետյան, Հայոց Տոմարի պատմությունից, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, էջ 12-13։

71 Քալանթար, Հայ ազգագրության պատմություն, էջ 133-134։

72 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 315-317։

73 Գրիգոր Բրուտեան, Օրացոյց հայոց, Մաս առաջին. Քրիստեան, Մաս առաջին. Քրիստեան տարիների տոմարով, 1907, էջ 282։

74 Ալիշան, Հին հաւատք, էջ 143-144։

75 Մովսէս Օրբելեան, «Նահանգք հայ ժողովրդական Տանուցչության», հայ Ազգագրական հանդէս, հտ. IX, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978, էջ 13։

76 Քալանթար, Հայ ազգագրության պատմություն, էջ 200-201։

77 Klimishin, էջ 127-128։

78 Ալիշան, Հին հաւատք, էջ 126։

79 Ա. Ներսիսեան, Աստղագէտ Օրբէլեր, Երեւան, 2000, «Դար 2000» հրատարակչութիւն, էջ 39-41։

80 Van-Der-Varden, էջ 29, 31։

81 Ա. Դաւթեան, «Աստղային Աստուածների համակարգ» միջոցաժէշտ նպաստներ, նորագիւտներ, N 2, Երեւան, 2002, էջ 171-172։

82 Թումանեան, Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն, էջ 212։

83 Համաստեղութիւնների գրչանկարը միջնադարում՝ ամիսներ, որպեսզի այդ ժամանակ հանգիստում են աստղագիտական գրականութեան մէջ ամբողջ, ներկայացուած են Պլատոնի՝ մ.թ.ա. 3-րդ դարում ապրած աշակերտ Եւդոքսի համբերի եւ Երեւանցիներ գրքերի տասնեակի միասին գիտ, որոնք կորած են եւ մեզ են հասել աշխատանքների բանաստեղծ Արատոս Բ.ի միջոցով միասնական «Երեւանցիներ» պոէմից։ Համաստեղութիւնների ստորեւ ներկայացուած են բացառապէս յունական աստղային միասնի միասին գիտ, բայց նկարները մեծամասնութեամբ հայկական են։ Նրանց մասին տե՛ս՝ Թումանեան-Մնացականեան, էջ 17)։

84 Grelva, էջ 70, 188, 353։

85 Նոյն, էջ 349-354։

86 Tacron, էջ 188։

87 Օրիոնը՝ Ազարանքի Մովսէսի գաւառը (Մասնաւ Մուշ. միջոցագրական էջեր, աշխ. Մարգիս Ասատուրեանի, Երեւան, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, 1977, էջ 59-60)։

88 Ցուլի եւ գիծերը հատի անմիջական կապն առաւել գետ ստորագրուած է Վանի քաղաքակրթութեան մէջ։ Աքեմենեան յայտնաբերուած բազմաթիւ գանձերում պատկերուած է արդարեան Մասի հետեւակն՝ իր երկու միասնով, որոնցից մէկն ամուր է ցուլի գլխից, միւսը՝ գետնից (Ցուլն ստորեւ միասնական կապով է խորհրդանիշ բնութեան և ստորերից՝ Հոգին Աքս Մասի՝ իր տեղեկութեամբ գտագործում է հատ. նիստին ու նիստի հազարամեայ Մեհ. Տե՛ս՝ P. Kalmeyer, "Simvol Khaldi," Drevnii Vostok (Հնագոյն Հնարքրդանիստը. Հին Արեւելք, No. 4, Երեւան, 1988, էջ 179-188, գծ. 5)։

89 «Նոյեան Համաստեղութիւնը բազմիցս հետաքրքրել են Երկրի ստրատեգութեան գիտնականներին (A. Bonov, Mifi I Legendi O Siarvezdiakh (Աստղագիտական եւ Աստղագրական Համաստեղութիւնների Մասին), Ալմա-Աթա, 1988, էջ 98-99), սակայն սկզբնապէս «Նոյեան, ամենայն հաւատարմութեամբ, նրա գաւառին է հզի՝ Պետրոսեանին, քանի որ այդ մանրամասն ունի չուտ գաւառն է բնորոշում, քան՝ մերը։

90 A. Bonov, էջ 102; մ.թ. Բ. դարում ապրած Պտղոմէոսի աստղացուցակում, որը նա վերցրել է Հիպարքոսի՝ մ.թ.ա. Բ. դարում կազմած աստղացուցակից, «Նոյեան Համաստեղութեան կողքին, «Երկնքի փոխարէն, նշուած է «Ջրաման»։ Այս համեմատութեան աստղագէտներից ոմանք վերջ է ասել նկարագրել, թէ մ.թ.ա. Բ. դարում գիտնական-

չքնաքուն է համարվել մեծ վտանգ, քան այժմ մեզ սպասում է։ Ասենք, որ մ. թ. դ. դարի Հռոմեական Կայսրության մեկ քաղաքացի է ապրում, որի երկար ժամանակ կենդանացրած բազմոցան է եղել ընդամենը 11 համատարած քնախնդիր (Ջրաստան, էջ 201-202)։ Ասենք այսպես էլ, թե որքան է տևել այդ վերջին ժամանակը, ինչպես հասկանալ՝ Կրա՞ է վատացրել գիտակցությունը, դիզուցանացնի բնո՞ւմ է կրկին, թե ընդհատման է եղել ամիսներ։ Ամենայն դեպս, Արեսի 12 կենդանանիները Յինգկրյուժ Քառանկանացուան ներկայացուժ էին դեռևս խնձորի Հաստատուա եւ Հին Հռոմեական Քոմեդիա նոր տարատեսակ տեսակներ (V. G. Ardzinba, *Ritual i Mif Drevnei Anatolii* (Հին Անատոլիի Ծեսերը և Առասպելները), Մոսկուա, 1982, էջ 43, 45-47)։ Իսկ խնձորենի Քաղաքացիները Հաստատում է մ.թ.ա. ժԸ-ժԹ. դարերում։ Շատերին Գիլգամեշ էպոսում Գիլգամեշի բոլոր արկածները յոթերորդ տեղի են հանում 12 սոգապրեզների վրայ։ Իսկ Գիլգամեշի մեզ հասած գրառումները մ.թ.ա. ԺԲ-ԺԸ- դարերից են (Հին Արևելքի Քոնդիլլա, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1982, էջ 222)։

91 Ի. Համբարձումեան, Հայկական Տոհմը, Երեւան, «Լուսաւոր» Հրատարակչություն, 1992, էջ 48։ հետ։

92 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրություն, էջ 325-328։

93 Նիկոլեան, էջ 96։

94 Քուսեանեան-Մեսրոպեանեան, էջ 34-42։

95 Greivs, էջ 378-382։

96 Ցարությունեան, Հայ ժողովրդական խոհանոցը, էջ 6-7։

97 Greivs, էջ 95։

98 E. G. Kagarov, *Kult Fetishei, Rastenii I Zivotnikh V Drevnei Gretsii* (Ֆետիշների Պաշտամունքը և Անասունների Պաշտամունքը Հին Յունաստանում), Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 194։

99 Աբրահամեան, էջ 382։

100 Ծրուանց Լուսաբեան, Ծիրանի, հատ. I, գործ. եւ հանգ. Կ. Վ. Միքայել-Փաշայեան եւ Ա. Մ. Նազիկեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1983, էջ 209։

101 Ջ. Պետրոս Ալիշան, Հայրենասէր Քառ՝ Հայկական Բառարանաւորիչ, Վենետիկ-Մ. Ղազար, 1900, էջ 259։

102 Աբրահամեան, էջ 88։

103 Այս մասին տես՝ A. Ia. Gurevitch, "Predstavlenia O Vremeni V Srednevekovoi Evrope," *Istoria I Psikhologia* (Պատմություն եւ Հոգեբանական Մասին Միջազգային Ընդդատում, Քառանիստի Ու. Հոգեբանություն), Մոսկուա, 1971, էջ 169-184։

104 Քուսեանեան, Հայ Աստղագիտական Քառանիստ, էջ 206-207։

106 Van-Der-Varden, էջ 156-157; Dresden, էջ 360-361; M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London, 1958, էջ 173։

107 Ա. Ա. Ամոսով, Երկեր, հտ. է., կազմ. և խմբ. Ա. Թոփորիշկոսի, Երևան, Հայկ ՍՍՀ ԳԱ Գրատպչության, 1975, էջ 28; Ծրտասիդ Լոգոչիսի, Երկեր, հտ. II, կազմ. և գրա. Ա. Ա. Նազինեսի, Երևան, 1968, էջ 152։

107 Ջահուկյան Հայոց ազգանվանքը, էջ 80-81։

108 A. N. Zolotarev, *Rodovoi Stroi I Pervobitnaia Mifologia* (Ձոլոտարև Ռոպրդ Ծ. Նախնադարյան Դիցաբանությունը), Մոսկվա, 1964։

109 Ջահուկյան Հայոց ազգանվանքը, էջ 80-81; Gr. Khalatiants, *Obshi Ocherk Narodnikh Armianskikh Skazok* (Ընդհանուր ակնարկ հայկական ժողովրդական հեքիաթների), Մոսկվա, 1888, էջ 8։

110 Racvski, էջ 62-63։

111 *Mifi Naradov*, T. 2, էջ 154-155։

112 Van-Der-Varden, էջ 151-152, գծ. 34, 36, 37։

113 Greivs, էջ 18։

114 Apulei, *Apologia, Metamorfosi, Floridi* (Ապուլեյ, Ֆլորիդ, Փիլիսոփայական ելույթներ, Երևան, 1980, էջ 197-202։

115 Greivs, էջ 15։

116 *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, հտ. IV, խմբ. Ե. Ա. Գնունու, Երևան, Հայկ ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության, 1962, էջ 196։

117 Ջահուկյան Հայոց ազգանվանքը, էջ 80։

118 Ա. Տ. Խաչատրյան, *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, Երևան, 1960, էջ 207։

119 Van-Der-Varden, նկար 16; J. Puhvel, Comparative Mythology, Baltimore and London, 1980, էջ 100։

120 Մատենագրական ժողովրդական վեպ, էջ 261-262, 260-261։

121 Ջահուկյան Հայոց ազգանվանքը, էջ 79-82։

122 Մատենագրի Խորենի, Նոր Պատմություն, Համապատկերի և Հրատարակության պատրաստեցին Գր. Ս. Վ. Գրիգորյանները, Երևան, «Սովետական գրող» Հրատարակչություն, 1977, էջ 333-341։

123 J. E. Fontenrose, *Orion: The Myth of the Hunter and the Huntera*, Berkeley, Los Angeles, London, 1981 էջ 5-6; Ընտանեսը նկատել է, որ յոթերի մեջ երբեմն ամենապատիվ և գեղեցիկ համատեղությունը դիցաբանական ոչ գեղատեսը,

այլ չարքային Հերոս Օրիոնի հետ, կվարսում է, որ այս աստեղատունը և Օրիոնի աստղակերպանքը չունական միմյանցում առարժանում են (Բրուտեան, էջ 91).

134 *Մ. Խ. Աբեղեան, Երկեր, հտ. Ա., խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա, 1965, էջ 35.*

135 *Բրուտեան, էջ 159; Ալիշան, Հին Հատոր, էջ 119-124.*

136 *Ա. Երիցեանց, Տիեզերագիտութիւն ի. Տոմար, Երեւան, Հայկհրատ, 1940, էջ 76-77.*

137 *«Հայկ» համաստեղութեան գոտու 3 աստղի «Երիկ Քաղաքը» անուանումը նոյնպէս կապուած է պատչանել Հերքիմերկի ժամանակի աստղով 3 որդիների քաղաքանունին. Բրուտեանը Հայկի գուսանների քաղաքանունի մասին հայ միջնադարեան մատենագրական տեղեկութիւններից քաղուածներ մանրամասնորէն քննելով, յանգել է այն եզրակացութեան, որ Հայկն ունեցել է 3 որդի, որոնցից մէկն, ի տարբերութիւն հերքիմերկի տրամադրած նիւթի' աստղը, մաղթանուն մեռնող Արեւն է։ Հետեւաբար, քառ հերքիմերկի, միւս երեք որդիներն էլ պէտք է մարմնաւորած լինէին տեղատարի եւ միմեանց Արեւելքի (Բրուտեան, էջ 333-0).*

138 *Յարութիւնեան, Հայ Ազատագրական Միտքը, էջ 210-215.*

139 *Քոսեան, Հայ Ազգագրութեան Պատմութիւն, էջ 212.*

140 *Յարութիւնեան, Հայ Ազատագրական Միտքը, էջ 215-216.*

141 *Նոյն, էջ 10, 118.*

142 *Մատենագրութիւն, հտ. Ա., խմբ. պրոֆ. դր. Մ. Աբեղեան, աշխատակից Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 479.*

143 I. M. Diakonov, "K Voprosu O Sizmvele Khaldi," *Drevnii Vostok (Հարցի Հետազոտութիւն Հայոց Ազգի Ծագման Հին Աղբիւրների), No. 4, Երեւան, 1988, էջ 191-192.*

144 Van-Der-Varden, էջ 153.

145 Diakonov, էջ 192-193.

146 G. A. Koshelenko, "Rannic Etapi Razvitia Kultura Mitri," *Drevnii Vostok I Antichni Mir (Միհրապաշտ Պաշտամունքի Զարգացման Վաղ Շրջանները, Հին Արեւելք եւ Հին Աշխարհ), Մոսկուա, 1972, էջ 76-84.*

147 *Մ. Գ. Հարությունեան, Հանրի Քաղաքագրութեան Գիտական Հիմքը, Երեւան, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 38, ազ. 2, 3, 4, եվ. 3.*

148 O. Belly, *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul, 1900, էջ 37-41, fig. 17.

149 *Հարությունեան, էջ 35, համեմ. III գլխի, N 29.*

140 *Նոյն, էջ 10.*

141 Նույն տեղ, տպ. 8, 9, 1262։

142 Նույն տեղ, էջ 44-45։

143 Ց. Հ. Կարապետյան, «Ուրարտական Ազիլուինիը Հայկական Լեռնաշխարհի և. Հայկական Պետականության Սկզբնավորման Հարցի Պատմագրության Քննական Ակնարկ», Հայ Ժողովրդի Պատմության Հարցեր, Հատ. I, Խմբագ. Պ. Հովհաննիսյանի, Ա. Գ. Աբրահամյանի, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարան, 1961, էջ 47, նաև. I։

144 Համայնկյան, էջ 77։

145 Ց. Ա. Մաթևոսյանի, Պետականի Սկզբում և Նախնադարում, Երևան, «Մոկսեսյան Գրոցի Հրատարակչություն», 1978, էջ 118, տպ. XXIV«, նկ. 8։

146 Ֆանտազի Հիւգանդութեան Պատճառներ Քիմիկա, Թիֆլիս, Գայլուկան տպարան, 1912, էջ 13։

147 Արտակ Մովսիսյան, «Ջրային Դիպանուկան Գրությունն, Նշանագրությունն Ու Ծագումից Հարցերի Շուրջ», «Հայկական Պատմագրության Հնագույն Ժամանակներից Մինչև Քրիստոնեության Ընդունումը, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և. Ազգագրության Ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության Ինստիտուտ, Գիտաժողով, Երևան, 2000, 30 Հոկտեմբերի, էջ 33-38։

148 Գէորգ ՋաՀուկեան, «Հայկական Ենթոր Ուրարտական Դիպագրանուծ», Բանասիրական Հանդես, N 1, Երևան, 1966, էջ 42։

149 Razevski, էջ 59-60։

150 Քանիոգիան, Աիաորաիա, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1970, էջ 98։

151 Համայնկյան, էջ 55։

152 Նույն տեղ, տպ. 29։

153 Նույն տեղ, համեմ. III գլխի, N 39։

154 Էէր-Մինասյան, էջ 15։

155 S. B. Arutunian, "Relikti Biagoslovenia Pri Obshestvennom Jertvopoedani" (Որոշ Հնադարյան Կրոնական Հասարակական Ծեսերի Մասին), Բանասիրական Հանդես, N 3, Երևան, 1971, էջ 208։

156 Համայնկյան, էջ 10։

157 Նույն տեղ, էջ 41։

158 Ա. Պետրոսյան, «Ուրարտական Գիտության Առաջադիմության Նախակը Ու Պետության Ինչում Վերաբերյալ Մեզ Հայտնի Ինքնության», Բանասիրական Հանդես, N 2, Երևան, 2002, էջ 251։

159 Հմայակեան, տե՛ս 15։

160 Մկրտչ-Օշականեան, էջ 270; Թումանեան-Մադոյեանի, էջ 31; Տէր-Մինասեան, էջ 13։

161 Dresden, էջ 251։

162 N. Ia. Marr, i I. Smirnov, "Vishapi." *Trudei Gosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kulturi*, T. I (Հիշատակներ, Պետական Ակադեմիայի Նիւթական Մշակոյթի Պատմութեան Ուսումնասիրութեանց), Լենինգրատ, 1931, գծանկարներ 1, 2, 5։

163 Տե՛ս՝ *Miri Narodov*, T. II, էջ 156, վերին հետագծագրութեամբ՝ ձախից։

164 Տե՛ս նաև՝ վերին հետագծագրութեամբ՝ աջից։

165 Հմայակեան, տե՛ս 15։

166 Նոյն, տե՛ս 18 (3)։

167 Նոյն, տե՛ս 25։

168 Նոյն, էջ 42։

169 Պետրոսեան, էջ 261։

170 Ilonov, էջ 15, 97-98։

171 Հմայակեան, էջ 44։

172 Նոյն, էջ 45-46; Պետրոսեան, էջ 248-249։

173 Հմայակեան, տե՛ս 4 (1), 24 (2)։

174 Նոյն, էջ 48։

175 Պատանեան, էջ 403-404։

176 Աբրահամեան Հովիք, II տարի, թիւք Բ., Թիֆլիս, 1897, էջ 217։

177 P. Kalmeyer, "Simvol Khaldi", *Drevnii Vostok* (Հնագոյն Արեւելքը. Հին Աշխարհ), No. 4, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 186, նկ. 5։

178 Հմայակեան, էջ 79։ Բարեկենդանը հարց մի տանում էր յարաբերեալ յարուցեալ։ Աբրահամեան տե՛ս՝ Օգոստոսեան, էջ 8-11։

179 Հմայակեան, էջ 38, տե՛ս 8, 9, 13։

180 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 328-329։

181 Աճեան, Հին Հաւատք, էջ 97։

182 Համբարձումյան, էջ 42։

183 Ավդալբեգյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրություն, էջ 332։

184 Համբարձումյան, էջ 38, ազգ. 9, 3, 4 (նկ. 3), էջ 39, ազգ. 8, 9։

185 Թումանյան, Հայ ճարտարապետության պատմություն, էջ 81։

186 Տաշեան, էջ 126։

187 Ալպոյաճյան, Պատմություն հայոց, էջ 34-36։

188 Ա. Վ. Սիմոնյան-Գալշոյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, էջ 68։

189 Շիրակացի, Նկարագրություն Ե. Տաճար, էջ 76-77։

190 Համբարձումյան, էջ 48-50։

191 Նույն, էջ 51։

192 Ա. Տ. Ղահրամանյան, Ճարտարի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1960, էջ 328։

193 Համբարձումյան, էջ 51։

194 Ալպոյաճ Հայկ Սիրոյ Մոսիսյան Պատմական Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 75-80։

195 Համբարձումյան, էջ 53-54։

196 Համբարձումյան, էջ 28։

197 Գևորգ Ղահրամանյան, Հուշերից Ե. Նիկողոսյանի հին նկարների, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, էջ 50, նաև 66; նույնի՝ Հուշերում Եվրոպա, էջ 53։

198 N. V. Arutiunian, *Biainili (Urartu)*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, էջ 356-360։

199 Համբարձումյան, էջ 56-57։

200 Gr. Kapantsian, *Obshie Elementi Mejda Urartskim I Khetskim Yarikami* (Ընդհանուր տարրերը Ուրարտական և Խեթական մշակույթների), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1936, էջ 53, նաև նկ. 3։

201 N. V. Arutiunian, էջ 356-360։

202 V. Ia. Propp, *Istoricheskie Korni Volshebnoi Skazki* (Հեքիաթային էպոսի պատմական արմատները), Լենինգրադ, 1946, էջ 98, 230-237։

203 Գասպարյան, էջ 4-12։

204 Ներսիսյան, էջ 232-234.

205 Հովսեփեան, էջ 45, ար. 4, 34, նկ. 1, 2.

206 Orelvs, էջ 380, 383.

207 Ջահուկեան, Հայկական Եկեղ., էջ 52-53.

208 *Mifi Narodov*, T. I, էջ 348.

209 Նիկողայոս Ակռնց, «Լիւն Հայոց Աչխարհագրութեան», Հայկական սովետիկ, Հանրա-գիտ., 1950, էջ 80.

210 Գրիգոր Նարեկացի, Աղոթ Գիրքիցին Քրիստոսասիրաց, Երեւան, 1944, էջ 38.

211 Պրոտանեանց, էջ 48.

212 Նարեկացի, էջ 91.

213 Նոյն, էջ 134, 90.

214 I. M. Diakonov, *Arkhaycheskie Mifi Vostoka i Zapada* (Պատկերք Ս. Գրոնոլոգի Հնագրության Աստուածների, Մոսկուա, 1990, էջ 150.

215 Ակռնց, էջ 80; *Mifi Narodov*, T. I, էջ 284; T. 2, էջ 348.

216 *Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ*, հտ., II, էջ 20.

217 Ջուկ ուտեին, իրար. ժողովրդական Համոզմունքով, ամրացնում է այլն տեսարժան, ինչը նաեւ բժշկութիւնն է նախատում.

218 Լրտեսը Ռատատեան-Աստղիկեան, Հայ ժողովրդական Տոները, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 44.

219 Ագիպոն, Հին Հաւատք, էջ 102.

220 Van-Der-Varden, էջ 180.

221 Պատմ. Ագաթ. Մանուկեան, Հայ Ծիսակարգ. Տոները, Թիֆլիս, «Նոր-գիրք» Հրատարակչութիւն, 1909-1378, էջ 03-04.

222 Պրոտանեան, Քննիչ Եկեղեցւոյ Մատենագրութիւն, էջ 332.

223 Մխիթ յաւելուածն առասպելումն Տապին տե՛ս Գ. Մ. Պատրիկեան, «Մհեր-Մխիթ Առասպելական Եկեղ. Հայկական ժողովրդական Հեքիաթներում», Մեծատաղ Ս. Մխիթ Հայրապետի Գրքերին եւ ժողովրդական, Հտ. XIX, Երեւան, 2000, «Հանգոյն Գիր», էջ 202-242.

THE REFLECTION OF THE ZODIAC IN THE FOLK-TALES OF THE MITHRA-SUNS
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The world famous folk-tale of the three brothers originates from the myth of the three Mithra-Suns. The youngest brother in this folk-tale represents the Sun of the dark world of afterlife. The entrance to this post-mortal world embodies the Constellation of the Crab, where the Summer solstice axis was found some 4000 years ago. The Sun travels in this folk-tale through the seven constellations of the Zodiac and scores victories over the Hydra, Scorpio and Serpent ciphers of Zodiac, which embody the universal forces of chaos and destruction. The Mithra-Sun returns to the World of Light at the Capricorn cipher of the Zodiac, coinciding with the Winter solstice. The Mithra-Sun also cures the blindness of the god of Time in Fishes, the twelfth constellation of the Zodiac. The Mithra-Sun is hence the god, which corrects Time and the calendar. He kills the Serpent, which steals time units from the fruit of the tree of life and the Moon, which was used in old times to measure Time.

Gagik Martoyan argues that the three main gods in Urartian mythology – Khaldi, Teisheba and Shivini – reflect the different positions of these three Suns. They constitute the threefold embodiment of Mithra in the twelve signs of the Zodiac. Khaldi is the Sun that dies and comes back to life at the solstice points. Teisheba covers the time and space between the Zodiac signs of the Bull and Capricorn (April-December), while Shivini is the god of early Spring, corresponding to the Constellation of Aries in March. The Khaldi Sun is undoubtedly the most powerful among these three gods.

ՊԵՒՏԻՆԳԷՐԵԱՆ ՔԱՐՏԷԶ. ՆՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՌԱՋԱՒՈՐ ԱՍԻԱՑԻ ՄԻՋՈՎ ԱՆՑՆՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

Պեւտինգէրեան Քարտէզը չի կորցներ իր գիտական արժէքը նրա ապագիտականութիւնը մեծանում է նրանով, որ ան չարուեստակում է բացատրել իրենում քաղաքական գաղափիքները, նոր տեղեկութիւններ նուիրելով հետազօտողներին։

ԱՐՏԱԶԱՏ-ՍԱՏԱՂ

Մինչեւ վերջին ժամանակները չէին տրւում իրենտիֆիկացիան եւ տեղայնացումը՝ Արտաշատ-Սատաղ (Satala) ճանապարհի վրայ գտնուող կայանակէտերի, որոնք լինած էին Adconfluentes (Հասանկատայից յետոյ) - Datamissa, Tharsidarate եւ Autisparate, ինչպէս նաեւ Lucus Basarohին յաջորդող Aegea (RA Egea), Daruzinte եւ Salmalasso (RA Salmalassus)։

Հետազօտողների վերջին ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Datamissa կայարանը, որը Պեւտինգէրեան Քարտէզի վրայ նշուած է Adconfluentesից 10 հռոմէական մղոն (15 կմ.) դէպի հարաւ հետաւորութեան վրայ, կարող է նոյնացուել Բերդակ գիւղի հետ։

Մանրամասնութիւնները նման եզրակացութեան է յանգել Հայաստանի Գաստաֆեան Քարտէզի հեղինակ Ռոբերտ Հիւբներ[1]։

Բերդակ գիւղը գտնւում է Էրզրումից 19 կմ. հիւսիս-արեւելք իսկ Հասանկատայից[2] 17 կմ. հիւսիս-արեւմուտք։ Ինչպէս նկատւում է, այն իր պատմական վերջով պէտք է որ համապատասխանի Datamissaին։

Ինչ վերաբերում է Tharsidarate եւ Autisparate կայարաններին, որոնք Պեւտինգէրեան Քարտէզի վրայ նշուած են մի գծի վրայ (առանց միմեանցից անջատող գետգազգի) ամենայն հաւանականութեամբ նրանք համընդհանրապէս ճանապարհի միեւնոյն հատուածի մաս, գտնւում էին Երզրում գետի հակառակ ափերին (Ներեմատեան Երզրում, այժմ Կարս-

առ)՝ Tharsidarateն ձախ, իսկ Autisparateն ալ ափին։ Հիւսիսը Divnik (Դիւնիկ) գիւղը ընդունում է որպէս Tharsidarate։

Ցօգուտ այս նկատողութեան են վկայում կամրջի մնացորդները՝ Դունիկ[3] գիւղից ոչ հեռու, գետի ձախ կողմում։ Անցնում կամուրջը կրում էր այդ գիւղի անունը։ Ըստ հետազօտողների, կամուրջը կառուցուել է մօտաւորապէս մ.թ. Դ. դարում։ Ինչպէս երեւում է նրա աւերակներից, այն եղել է քարէ եռակամար կառոյց եւ հռոմէական ժամանակաշրջանի կնիքն է կրել[4]։

Դունիկի միջով անցնող ճանապարհի յարակնքումը խաչիկում է մեր նախկին պատկերացումները այդ մասում Արտաչատ-Մատազ ճանապարհի ուղղութեան վերաբերեալ։ Ինչպէս յայտնի է, Ցակոբ Մանանդեանը եւ մի շարք այլ հետազօտողներ նկատում էին անցում Եփրատ գետի ափը՝ արդիական Colcidava (RA Chalchidara), որը համապատասխանում է աքմենեան Կարգարիչին[5]։ Այս դէպքում Autisparateից մինչեւ Colcidava ճանապարհի հատուածը պէտք է, որ անցնէր Եփրատի ձախ ափով։

Եթէ Արտաչատ-Մատազ ճանապարհի ուղղութիւնը Դունիկի միջով եւ համապատասխան կամրջով հիւսիս ընթանար, ակնյայտ կը դառնայ, որ Tharsidarateից (կամ՝ հակառակուրդ) յետոյ այն անցնում էր Եփրատ գետի ափով։ Ինչպէս վկայում են պատմական փաստաթղթերը, միջին դարերում Եփրատի աջափնեայ ճանապարհները առեւտրա-տնտեսական կարեւոր նշանակութիւն ունէին։ Դա հիմնականում պայմանաւորուած էր նրանով՝ մեծ ծովի հետ հարաբերութեան, պլեսուրոպէս Տրապիզոնի հետ կապերով։

Միջին դարերում այս ճանապարհներից մէկում առաջանում է առեւտրական խոշոր կենտրոն Արծնը, որը ժԱ. դարի հայ պատմագրած Արիստակէս Լաստիվերտցու խոսքերով կապեր ունէր «ծովի ու ցամաքի հետ»[6]։

Autisparateից (կամ՝ դրանից, կամ միւս ափում ամրացած) ճանապարհը արեւմտեան ուղղութեամբ ձգւում էր դէպի Colcidava, որը գտնւում էր 12 հռոմէական մղոն (18 կմ-) հեռաւորութեան վրայ։ Ինչպէս մատնանշում է Մանանդեանը, Colcidavaն ի՛ր իր անուանմամբ ի՛ւ գտնուելու վայրով համապատասխանում է հայկական հետեւեալ բնակավայր Քաղդ-Աբիլին[7], որը ծագել է հին ժողովուրդ խալդերի անունից, որոնք ապրում էին Վանատում եւ Դիրքանեկում (Դերջան)։

Նիկոպոլյա Ալոնցի հետազոտությունները հատուկտում են Մանանեցանի ներքազրությունների խնդրին։ Ալոնցը հիմնուելով անտիկ հեղինակների տուած տեղեկությունների վրայ նամանաւանդ Պերքանում գտնուող Այիս գետի՝ Alis, Haly-s (հալիրէն ազ բառից) անուան եւ շրջապատի անուան մէջ Մատնատրապէս նա նշում է, որ «Սատրապոնը գտնում է որ Այիս գետի անունը առաջացել է այն աղահանքերից, որոնք գտնւում էին նրա հոսանքի ծոր։ Սոսոգաբանօրէն Այիսին ծոր է Այիզոնը, որը նոյն գետի աւազանում ապրող ժողովրդի անունն է, եւ որի մասին յիշատակում է Հոմերոսը։ Սատրապոնը մեջբերելով բանաստեղծի տողերը, նշանակում է, թէ այիզոնները հենց հին խալիբներն են, որոնք նրա ժամանակ կոչւում էին խալդէյներ...Հայերին հարեւան խալիբներին Պլինիոսը անուանում է Armenochalybes, Chal-dին, հատուկտն, հայ խալիբների անուանումն է»[8]։

Իր աշխատութեան մէջ այլ տեղում քչատակելով Հայերի ծագումնաբանութիւնը, Ալոնցը խալիբներին եւ խալդերին ներառում է այն աւելի քան 20 ազգութիւնների թւում, որոնք մասնակցել են Հայ ժողովրդի կազմաւորմանը։ Ըստ նրա, Հայերը միծացնելով իրենց տարածքը իր Հայկ Հարեւան Հողերի, ժամանակին խալիբներից եւ մոսինոյկներից[9] բռնի կերպով խլել են կարնիքը (Կարին, ազգ՝ էրզրումի չրքան) եւ Պերքանէն։

Հետազոտողներին չի յաջողուել նոյնացնել Lucus Basaro-ից 15 Հռոմէական մղոն (22,5 կմ.) հետազոտութեան վրայ գտնուող Aegea կայարանը։ Ինչպէս նկատում է, այն պէտք է գտնուէր կամ Կարին-Տրապիզոնի Հանրապարհին կամ էլ այդ Հանրապարհի չրքանում։ Aegeaի անունը Համահունչ է Էգեոյի գիւղի անուանը, որը գտնւում էր այդ վայրերում։ Որպէս Հայկական գիւղ Էգեոյը գոյութիւն է ունեցել մինչեւ 19. դարի սկիզբը։[10]

Aegeaից Հանրապարհը Կարին-Տրապիզոնից դէպի Satala (Սատոդ) Հանրապարհից անցնում էր Darucinteի եւ Salmalassoի միջով եւ շարունակւում արեւմտեան ուղղութեամբ։

Darucinteն նոյնացուած չի նիքարկւում։ Մանանդեանի փորձը՝ բացատրել նրա նշանակութիւնը նկնկով Պերքան-Derxene Հատորի անուանումից, համոզիչ չէ։

Ինչ վերաբերում է Salmalassoին, այն պէտք է փնտրել Կարին-Տրապիզոն Հանրապարհից շատ աւելի Հեռու՝ Հարաւ-արեւմուտք։ Ինչպէս

կարելի է ենթադրել, Aegeայից եւ Darucinէից ճանապարհը հնամաւր-կիւաչրճան էր կազմում։

Ազոնցին այս տեղանքում յայտնի են Միամալանիք անունով տեղանքը եւ քաղաքը։ Վկայակոչելով Զ. դարի բիւզանդական պատմագիր Պրոկոպիուս Կեսարացուն, նա գրում է, որ Միամալանիքի գտնուելու վայրը Ծանիկի, Հայաստանի եւ Հռոմէական կայսրութեան սահմանագիծն է։ Մատենագրագէտ, պատմաբանը գրում է. «Ճանիքի երկրում կայ Սքիմալանիքոն վայրը, որտեղ Յուստինիանոսը քրիստոնէութիւնը նոր ընդունած ճանիքի համար կառուցեց առաջին եկեղեցին։ Այստեղ երկիրը բաժանւում է երեք մասի։ Հենց այստեղ սկսում եւ այստեղ էլ բաժանւում են հռոմէների, պարսկահայերի եւ ճանիքի սահմանները։ Հենց այստեղ էր, որ Յուստինիանոսը կառուցեց Օրոն բերդը՝ առաջինը այդ երկրում, եւ «որը խաղաղութեան սկիզբ ծառայեց, որովհետեւ այստեղից հռոմէացիք առաջին անգամ մուտք գործեցին Ճանիք»[11]. Ինչպէս կարելի է ենթադրել Օրոնը գտնւում էր Բաբերդից (Բաբերտ) հարաւ-արեմուտք։

Մեզ գաւառը Պրոկոպիուս Կեսարացու նկարագրութիւնից, Միամալանիքը պէտք է որ ինչ-որ տեղ Բաբերդ-Մատազի գծից հարաւ գտնուէր։ Այս կապակցութեամբ Ազոնցը նշում է. «Մատազայից եւ Բայբերդից վերեւ տարածւում են երկար շղթայի օղակները», որոնք հնում կոչւում էին Պարխարեան կամ Պարիադեան լեռներ[12]. Քանի որ Մատազան եւ Բաբերդը, որոնք գտնւում էին վկայոնշեալ շղթայի հարաւային լանջերին, Հայաստանի կազմում էին, հարկ է այդ լեռները բնական սահման համարել Հայաստանի եւ Ծանիկայի միջեւ։ Ծանիքի երկիրը գտնւում էր այդ լեռներից դէպի հիւսիս։ Ծատկանշական է, որ Պարխարեան լեռները, որոնք Պեւտինգէրեան Քարտէզում նշուած են Mons. Paruerdes անունով, Պրոկոպիոս Մատազ ճանապարհից հիւսիս են նշուած։

Ինչպէս նկատւում է, Պեւտինգէրեան Քարտէզի Salmalassoն եւ անունով եւ գտնուելու վայրով համընկնում է Պրոկոպիուս Կեսարացու Միամալանիքի հետ։

Salmalassoից հարաւ-արեմուտք, երանից 20 հռոմէական մղոն (30 կմ.) հեռաւորութեան վրայ գտնւում էր Satalah (հայ.՝ Մատազ, ազգ. Մատակ)։

Հետազոտողներից ոմանք բաւարար հիմքեր ունենալով բացատրում են, որ Մանանդեանը պեղումներ է Catispi կայարանը համանիշելով Օրդպոս բնակավայրի հետ[13]։ Ինչպէս պարզւում է, ն՛ւ այդ նոյնացումը ն՛ւ. փորձն ինքնէկրատանա-Արտաշատ ճանապարհը ուղղել կոզովիտ չրջանով, ձեռնարկուել էին անտեսելով այդ ճանապարհի գարեր շարունակ պահպանուած երկուղին Ջուղայով (Ջուլֆա) իսկ այնուհետեւ Արտաքի ձախ ափով դէպի Արտաշատեան գաշտավայր։ Այս ճանապարհը երկար ժամանակներ յատկորոշ է համարուել։

Արտաքով անցնող ճանապարհի եւ Ջուղայի հետ մի հին հաշիւական առանցքութիւն է կապուած։ Այդ ճանապարհով Աիքթանդր Մակեդոնացին Ջուղայի մօտ գեռանց (կամուրջ կամ յատ) է կառուցել։ Դէպքերը, որոնք երեսց արտացոլումն են գտել աւանդութիւնն մէջ իրականում տեղի են ունեցել։ Յետոք գուգորդում են այն փաստի հետ, որ Աիքսանդր Մակեդոնացին դինուորական ճոկատ էր ուղարկել Հայաստան ոմն Մեհոնի դեկավարութեամբ՝ Միտիլիտոխում (Մալեր) ոսկու հանքերը գտնելու նպատակով։ Այս մասին պատմող Ստրաբոնը նչում է, որ տեղի բնակիչները պաշտում են ճոկատի հրամանատարին եւ քչում յոյներին[14]։

Հայ պատմական գրականութեան մէջ Ջուղայի մասին տեղեկութիւններ առաջին անգամ յայտնում է Մովսէս Խորենացին։ Պատմելով Տիգրան Բ-ի (96-55) կողմից Ամպահակի առաջին կնոջ՝ Անուշին, իր ազգակիցների եւ գերիների հետ միասին գաղտնակերտուելու (Պարսաւանքներ) «...եւ զերիս աւանսն, զԽոյաձ եւ զՋուղայ եւ զԽորշակունիս իսկ ի միս կողմանէ գետոյն»[15], պարզւում՝ Արտքի աջակողմեան ափին։

Մարտունի քերան փաստերից, ինչպէս նաեւ Խորենացու պատմութեան կոնտեքստից երեւում է, որ Ջուղայով տարանցիկ ճանապարհներ էին անցնում։

Ըստ էս հատատում Արտաշատ-Էկրատանա ճանապարհի Ջուղայի միջով անցնելու հնարաւորութեան մեզի, նպատակայարմար է համարել Պլինիոս Աւագի նչած այդ ճանապարհի Արտաշատից սկսուող Գանձակ-Ճահատան հատուածի հետազոտութիւնը Պետրիկէրեան Քարտէսում նչուած միեռնոյն հատուածի հետազոտութեան հետ։ Ըստ Պլինիոս Աւագի, Արտաշատից Գանձակ-Ճահատան ճանապարհի հետազոտութիւնը, որով ս.թ.ա. 30ին Մարկոս Անտոնիոսի զօրքերն անցել են Միջ-

ֆա, 450 տոնաչափ է[18], որը մատատրապէս համապատասխանում է 309 կմ-ին։ Ըստ Պեւտինգէրեան Քարտէզի, Եանապարհի այդ հատուածի հեռաւորութիւնը հաւասար է 345 կմ-ին։ Ինչպէս տեսնում ենք հրկու ազբիւրների հաղորդած տուեալների միջեւ տարբերութիւնն աննչան է։

Ինչ վերաբերում է միջեւ Արտաչատ հետաւորութեանը՝ կոզովիտի միջով (հալչուհիով Մարանդից), ապա այն պէտք է որ ամենաքիչը 150 կմ-ով աւելի լինէր քան հետաւորութիւնը Քուզպէի միջով։

Այդ վայրերում մ.թ.ա. Ը. դ. տարանցիկ եանապարհների գոյութեան մասին են վկայում Կլաւդիոս Պտղոմէոսի Ասիայի Երրորդ Քարտէզում նչուած Morunda (Մարանդ) եւ Naxuana (Նախիջեւան) կայաններ։ Անդրադառնալով Կլաւդիոս Պտղոմէոսի գործունէութեանը՝ Հայաստանում, Խորենացին նչում է, որ Արտաւան յետոյ արեւելք բնակած վայրերով անցել են մարդիկ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղոմեայ առպարիսօք զբնակութիւնս մարդկան չափեցին»[19], կասկած չի կարող լինել, որ Արտաւանից արեւելք բնակած վայրերից էր Քուզան, որը գտնւում էր այդ եանապարհի Մարանդ եւ Նախիջեւան հատուածի միջեւ։

Հարկաւոր ապրիւրներից - որոնք քիչ տարակուսում են Քուզան - միայն Կլաւդիոս Պտղոմէոսի Ասիայի Երրորդ Քարտէզից, Պեւտինգէրեան Քարտէզից եւ Խորենացու աշխատութիւնից յետոյ, արժէ նչել Ը. դարի պատմագիր Ղեւոնդին։ Պատմիչով Քուզպէի մասին Ը. դարի իրադարձութիւնների կոնտեքստում, նա յարաեում է, որ «արաբական զօրքերը գրաւեցին մարիի առանները. Դաղրանի շրջանը եւ Նախիջեւանի դաստակերտը։ Ամենահոռե պատմիչը նչում է, որ գերիներին՝ աննկացրնցին երեսին գետը Ջուղայի հուռվով»[20] դէպի Իրան։

Ինչպէս նկատում է, Քուզպէի մասին քիչ տարակուսում է Ը.-Ը. դդ. իրանում եւ Հայաստանում համաչխարհային առեւտրի աշխուժացման ժամանակաշրջանում՝ Ը.-Ը. դ. ակզբում իրանա-բիւզանդական մի շարք պատերազմների յետոյ, վկայում է այդ կայանակէտի՝ Ասիայից Եւրոպա տանող եանապարհների գերի վերականգնման մասին։

Որոշ հարցեր՝ կապուած եկբատանա-Արտաչատ եանապարհի ուղղութեան հետ, դեռեւս կասկածներ են յարուցում հետազօտողների մոտ։ Այսպէս, Հիւբշմանը հարց է բարձրացնում Պեւտինգէրեան Քարտէզի վրայ Zeracana-ի տեղադրութեան վերաբերեալ Zeracana-Rapsum-Tumerta ուղեմասում, վկայակոչելով Անանուն Հաւենացու տեղեկութիւնները։

Ինչպէս յայտնի է աշխարհագրական անուններուն ուսումնասիրութենէ, Խաչենագետ Տիեզերագրութեան մէջ պահած է պարզել Պետրոս Քարտէզի վրայ գտնուող մի շարք քաղաքներ եւ կայանատեղիներ անուանումներու Այս դէպքում նա հնարաւորութիւն է ընձեռում պարզաբանել որոշ անպարզութիւններ։

Հիւսքը, ընդունելով Zeracanձ որպէս Նոշիրական (Երրական), տեղաշարժում է այդ կարգը Ուրմիա լճի (Կապուտան)[18] հարաւում։ Դրանով նա կապակցի տակ է դնում Մանանդեանի որոշած էկբատանա-Ապադանայի ուղղութիւնը Ուրմիա լճի արեւելեան ափով։ Հիւսքը գտնում է, որ Միջիա մանրիա էկբատանա-Ապադանա երթուղին անցնում է Ուրմիա լճի արեւմտեան ափով[20]։

Zeracanի անուան հետ կապուած Ագոնգն ունի հետեւեալ նկատառումները՝ «Թաւսոոսի խօսքերի իմաստից հետեւում է, որ Նոշիրականը, Մահկերտը, Նիխորականը եւ Դասանը գտնում էին լճի միւս կողմում, պէտք է ենթադրել որ Նոշիրականը քաղաքական տերմին էր՝ ցոյց տալու համար Աղիաբենի սահմանին մօտ գտնուող Արշակունիներին ենթակայ գաւառները, իսկ Նիխորականը նոյն է Ատրպատականում գտնուող նրանց կալուածքների ցոյցնպիսի ընդհանուր անուն»[21]։

Ագոնգի այս նկատառումները քոզլ են տալիս յոյս սիրուել Հիւսքի բացատրութեան հարցի վրայ։ Ամէն ինչ իր տեղը կ՝ընկնի, եթէ մենք Zeracanձ որպէս Երեւրական ընդունենք եւ դրանով հակասութիւնը որ էկբատանա-Ապադանա հանապարհը անցնում էր Ուրմիա լճի արեւելեան ափով։

Անահիտ Երրակապին յիշատակում է Երեւրական լեռները կամ-ի-Երեւրական անուամբ՝ Պարսկահայքի արեւելեան մասում, որոնք «ասացրածում են մինչեւ Տաւրոսեան լեռները»[22]։

Վկայակոչելով արաբ հեղինակներին, Ագոնգը յատնանշում է նրանց ծանօթ անվանքը՝ Թէհ Նահիրականը «այժմեան Դինեռականն է Ուրմիա լճի արեւելեան ափին, Թաւրիզից հարաւ»[23]։ Մատենագրաներին Թէհ-Հարկանը ունի հանահունչ է Թաւրիզեանց Zeracanի հետ։ Վերոնշեալ փաստերից հետեւում Zeracanի նոյնութիւնը Երեւրականի հետ բաւականաչափ ճշգրտորէն է պատասխանում։

Քանանանկին Պետրոս Քարտէզի հրատարակիչ եւ մեկնաբան կարծում Միլլէրը հետեւելով նաեւ մի շարք այլ պետականներ[24] իրենց կասկածն էին յայտնում, որ Ատրպատական ուղին անցնում է

բազաւանից՝ Հարքի, Ապահունիքի եւ Տարօնի միջով։ Օրինակ Միլէէրը այդ ուղին նկարագրում էր Արճէշով եւ Բնկրկրիով, այնուհետեւ Վանայ լճի հարաւային ափով դուրս գալով Ատան եւ Դաշտուան։ Այդ գիտակները առաջարկում էին այն տանել Վանի արեւելեան ափով[28]։ Բոլոր դէպքերում էլ հետապատղների առաջարկները անտեսում էին Հարքով, Ապահունիքով եւ Տարօնով անցնող ճանապարհները։ Նրն տեսակէտն ունի նաեւ Հիւսէյնը, որն անտրամաբանական է համարում այս վայրերում ճանապարհների օգտագործումը, որոնք ձգտում են «հետաւոր տարածքով անցնող վայրի լեռնցիներով բնակեցուած նեղացրած

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրուել։ Նրա կայարանների շատերը տեղ չեն գտել վաղ ժամանակուայ քարտէզներում եւ պատմական փաստաթղթերում։ Այդ ուսումով քիչ թէ շատ որոշակի, բացյեւայնպէս երկրորդական տեղեկութիւններ են պարունակում անտիկ եւ ատրական աղբիւրները։ Ըստ այդ աղբիւրների, առեւտրական քարաւանները Միջագետքից Հայաստան էին գալիս Եղեսիայով եւ Ամիդով դէպի Տիգրանակերտ[27] տանող ճանապարհներով, իսկ Մծբինով եւ Արծիայով՝ դէպի Արձն (քան անտիկ հեղինակների Արզան, Արզանենա)[28]։

Տիգրանակերտից եւ Արձնից ճանապարհները հիւսիս էին տանում նեղանցքով, որը միջին դարերում տասցաս Բիթլիսեան (Պաղեշեան) նեղանցք անուանուում էր։ Այն Վանայ լճի արեւմտեան ափերին ընկած ճանապարհների հարաւային Հայաստանը միացնում էր իր կենտրոնական տարածքներին։ Այդ ճանապարհներից մէկն էր այսպէս կոչուած Քարաւանական պողոտան։

Դաշտուանում այդ ճանապարհները հիւսիսուրում եւ Վանայ լճի հարաւային ափով տանում էին Վասպուրական (Գաւաշիոս Պտղոմէոսի Աշխարհի Երրորդ քարտէզում՝ Daudyana, ասկի հին աղբիւրներում՝ Դուինկաման քաղաքը)[29]։ Այստեղից նրանք շարունակում էին դէպի Ատան եւ Վան քաղաքները Վասպուրականը, ինչպէս նաեւ Նոր Շիրականը (Պարսկահայք) Հիւսիսային Միջագետքից եւ Ադիաբէնից Հայաստան մուտք գործող առանցքային ճանապարհներից մէկն էր։

Դաշտուանից կարճն էր առանց Վան մտնելու, անցնելով Ատանով, անմիջապէս մտնել Վասպուրականի կենտրոնական եւ հարաւային

շրջաններում։ Հայոց ձոր (Ներկայումս՝ Քոչար) շրջանով հանդապարհներ անցնում էին Մեծ Աղբակ շրջանի կենտրոն՝ Ագամակերտ։ Ագռաւեղից դրանք տանում էին Ջարեհասան։

Մ.թ.ա. Ա-ր. սուն Հայաստանի եւ Վասպուրականի միջեւ եղած կարգերի մասին որոշակի պատկերացումներ են տալիս Բարթուղիմէոս առաքելի քարոզչութեան հանդապարհները։ Սկսելով Սեւանից դրա ուղին Աղբակատով եւ Արտապատականով շարունակւում էր դէպի Վասպուրական՝ Մեծ Աղբակի շրջան։ Ինչպէս տեղեկացնում է Քորնեացին, Բարթուղիմէոսի տարածութիւնը տեղի է ունեցել Աւետարանում։

Այդ բնակավայրը յիշատակւում է նաեւ մեզ այլ հայկական պրկութեամբ՝ Քաշտաուղթում[20], եւ քանի հայ եւ եւրոպական պեղումների հետազօտութիւնների, այն տեղայնացւում է Ագամակերտի շրջակայքում գտնուող տուրբ Բարթուղիմէոս հեղեցուց ոչ հեռու[21]։

Բարթուղիմէոս առաքելի քարոզչութեան ուղին մատնանշւում է Վասպուրականի, Արտապատականի եւ Աղբակատի միջեւ հին հանդապարհների առկայութեամբ, որոնք - պէտք է նկատենք - Արտաշատ-Տիգրանակերտ հանդապարհի մի որոշակի հատուածն էին կազմում։

Տիգրանակերտից Արտաշատ բնկած հանդապարհի առաջացման եւ զարգացման պայմանների բացայայտման համար նպատակայարմար է Տիգրանակերտի, որպէս Հայաստանի առեւտրա-տնտեսական եւ մշակութային կենտրոնի, ստեղծման եւ զարգացման ժամանակահատուածի ճշտումը։ Ինչպէս յայտնի է, մ.թ.ա. 69-ին Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի գրաւազրկումից եւ քանդիախումից յետոյ Տիգրան Բ-ի կայրութիւնը վերադարձից Տիգրան Բ-ի մահից յետոյ (55 թ.) Տիգրանակերտը զարգացից Հայաստանի մայրաքաղաք չինելուց։ Տիգրանակերտի յետագայ քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային կեանքի վրայ բացասական ազդեցութիւն ունեցան պատերազմները որոնք մղուում էին Հռոմէացիների եւ պարթեւների միջեւ, քաղաքի յարատեւից շրջաններում։

Կեանքը Տիգրանակերտում քիչ թէ շատ կայուն բնոյթ է ստանում Արշակունիների (մ.թ.-դ.դդ.) թագաւորութեան շրջանում։ Տակիտոսի վկայութեամբ, մ.թ. Ա. դարում Տիգրանակերտը համեմատաբար յուշոր քաղաք է եղել[22]։ Հռոմէական, պարսկական, հայկական եւ այլ աղբիւրները տեղեկացնում են Ա.-թ. դարերում Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ կապերի աշխուժացման մասին։

Թ.-Գ. դարերում Պարթեւաստանի փլուզման հետեւանքով, Առաջաւոր Ասիայում սկսեց թուլանալ համաշխարհային առեւտուրը։ Քաղդէոյ

չղջանում այն յատկանում է ճեպտան մկի, որը չարունակում է համարել ոչխ Գ. գարում (այն համընկել է Հռոմէական կայսրութեան տոկատոիրական չարժման ճգնաժամի հետ)։

Փաստերը ցոյց են տալիս, որ Տիգրանակերտ-Արտաչատ ճանապարհը նորից սկսել է գործել Գ- դարի վերջ-Դ. դարի սկզբին՝ Բիւզանդիայի եւ Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ առեւտրի վերականգնման շրջանում։ Ճշտորեն է, որ 298ին պատերազմները Տիգրանակերտը յանձնեցին Հայաստանում գտնուող Տրդատ Գ.ին[33]։

Մանրակրկիտ ուսումնասիրել կան թոյլատրում այն բանի, որ Գ. դարի առաջին կէսին Տիգրանակերտ-Արտաչատ ճանապարհի երթեւեկութեան աշխուժացումը պայմանաւորուած էր այն ժամանակուայ համաշխարհային ուղիների դէպի Միջագետք կողմնորոշման փոփոխմամբ։

Դա են վաստատում վաղանցում Պետրիճգէրեան Քարտէզի վրայ տեղ գտած Տիգրանակերտ-Արտաչատ ճանապարհի ուղղումը (կրճատումը) Ղասանից մինչեւ Melchin (Զորագիր) ամրոցները դէպի Ջարեհատ՝ շրջանցելով Ադամակերտը հիւսիս արեւմուտքից։

Դրանից յետոյ Տիգրանակերտ-Արտաչատ ճանապարհը երկար չգոյներ։ Այն դադարից գոյութիւն ունենալ 387ին Հայաստանի՝ Հռոմէական (Բիւզանդական) կայսրութեան եւ Իրանի միջեւ բաժանումից յետոյ, երբ Տիգրանակերտը դառնալով Իրանի եւ Բիւզանդական կայսրութեան (բիւզանդական գօտում) առեւտրական միջեւ կորցրեց Հայաստանի կենտրոնը, ինչպէս նաեւ Տիգրանակերտ-Արտաչատ եւ Տիգրանակերտ-Մծբին ճանապարհների վերջնակէտը (տերմինալ) լինելու նշանակութիւնը՝ վերածուելով մի սովորական բնդաքաղաքի։

Հետազօտողները առանձնացնում են ուղիների մի քանի տարբերակ[34], որոնք անցնում են Կուր (Քուռ) գետի աւազանով։ Դրանցից ուշագրաւութեան է արժանի ճանապարհը դէպի Teleda (RA Telada), որն ընդունում են որպէս Թելեսի Ամենայն հաւանականութեամբ, Teleda համապատասխանում է Թելեսիին, որը Վրաստանի տարածքի հնագոյն բնակավայրերից է։ Պատմական յուշարձանները վկայում են, որ Թելեսին ե.-Զ. դարերում քաղաքային բնակավայր է եղել[35]։ Պետրիճգէրեան Քարտէզի վրայ Teleda անուան կողքին երկու աշտարակների նշումը վկայում է այն մասին, որ ամրոցը հիմնադրուել Վրաստանում առաջին ճկնեղեալական հաստատութիւններից մէկը։

Ինչ վերաբերում է Կուր գետի աւազանի ճանապարհներին, ինչպէս նաեւ շրջանցիկ ճանապարհին ամրոցներով, պիտարկւում են Պե-

ամենգէրման քարտէզը կազմողների դեռևս վաղ մղումներր՝ օգտագործել քարտէզի վրայի դատարկ կամ կիսադատարկ տեղերը այլ ճանապարհների սխեմաները գծագրման նպատակով։ Ինչպէս կարելի է նկատել, քարտէզում չրջանցիկ ճանապարհի սխեման միխաներկօրէն պրուսի է աշխարհագրական եւ էքինկական առումով, որի հետևանքով սխեմայի վրայ նչուած քաղաքների եւ կայանակէտերի առնուաուելումները չեն համապատասխանում այդ առնուանումների հետ։ Ակնյայտ է, որ հետազօտողներից ոմանք, հիմք ընդունելով այդ առնուաուելումները, սխալ ենթադրութիւններ են անում կապուած չրջանցիկ ուղով անցնող ճանապարհների ուղղութեան հետ Արեւելեան Անդրկովկասի ինչպէս նաեւ Հիւսիսային Իրանի մի շարք շրջանների մէջով։

Քաղաքակրն Մցխէթը առանքարկում էր ուղղել չրջանցիկ ուղին Օրդուբադով (Ատրիցիւանի չրջանում)[36], բնդունելով այն որպէս Sanora, այնուհետեւ դէպի Քասբից, Գեանձա (Գանձակ) եւ Cyropolis (Քաչոսի մատակագրում)։ Այնտեղից ուղին պէտք է ձգուէր Աստարայով եւ Լենքորանով իսկ այնուհետեւ Արաքս գետի աւազանով կրկին դէպի Օրդուբադ եւ Արտաչատ։

Վ. Բնկկր նոյնացնում է Նորաշէնը Sanoraի հետ (Եպրուրի չրջան)[37]։

Ամրոցնուքիւնամբ եաան տեսակէտի կրողն է նաեւ Մուրատխանը, որին վկայակոչում է Հիւսերնը[38]։ Ընդ որում, վերջինս չի բնդունում Մարկուարտի այն տեսակէտը, որն բնդունել էր Մանանեդեանի կողմից, համաձայն որի չրջանցիկ ուղին դուրս էր գալիս Արտաչատից եւ աւարտւում էր վերջնական կայան Մցխէտում, որտեղից էլ նա էր չրջում դէպի Արտաչատ։ Ինչպէս արդէն նչուել է, Արտաչատից Վրաստան ճանապարհները անցնում էին Ազատեւ գետի կիրճով եւ Հաւնեչով Մցխէտ միարտաուտում էին Հայոստան Դիրէդ գետի կիրճով։ Այսպիսով չրջանցիկ ուղին տահմանափակում էր Հայոստանի եւ Վրաստանի տահմաններով։

Մուրատխանի միկնարտանուքիւնները՝ գուր գետի աւազանի մի քանի ճանապարհների (ինչպէս նաեւ ճանապարհների դէպի Արտանիս) գոյուքիւնան վերարերեալ, քննադատուքիւնան չեն դիմանում։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՏԵՂԸ

Վերջին ժամանակներս կատկածի տակ է դրուում Տիգրանակերտի՝ Եռիանի (Ամիդի) շրջանում գտնուելու տեղը, որն բնկնում է Ամիդի (այժմ՝ Դիարբեքիր) եւ Քաղիման (Քաղիմի) գետի միջեւ։

Մանանագրապես նման տեսակէտ է արտայայտում նաեւ Բարկեն Ծարուքիանեանը իր մեծ հոդուած վարչա-քաղաքական Բաժանման Հարմարգի Լաա «Աշխատհացքներ»[39] մեծագրութեան մէջ։ Նա տեղադրում է Տիգրանակերտը Արձն չրջանում, Քարպան գետի մօտ։

Ի հիմնաւորումն իր տեսակէտի, Ծարուքիանեանը մէջբերում է Ապպիանոսի հետեւեալ խօսքերը՝ «Տիգրան Ե.ն պատանդներից ազատուելով եւ երկիր վերադառնալով, իր գլուխը արքայական թագով պսակեց այն վայրում, որտեղ նա յետագայում հիմնեց իր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը»[40]։ Ամենայն հաւանականութեամբ Ապպիանոսի հենց այս ուղերձ-ծանուցումն էլ, որն իրական գետնաւ պարզաբանման կարիք ունի, ընկած Ծարուքիանեանի կոնցեպցիայի հիմքում, ըստ որի Պետրիգէրեան Քարտէզում Արտաչատ-Տիգրանակերտ ուղին տանում է ոչ թէ դէպի արեւմուտք՝ Բաթմանի գետից միանգամ Արեւմտեան Տիգրիս Ամիդին մօտ, այլ դէպի հարաւ-արեւելք՝ Արձնի շրջան։

Ծարուքիանեանի տեսակէտը հիմքից գուրկ է այն պատճառով, որ Աստաչատ Ախլաքի այդ չրջանում այն ազատագրում է ուղիներն սկսեման, պրանով խափանելով ոչ միայն Տիգրանակերտ-Արտաչատ ճանապարհի ուղղութիւնը, այլեւ Տիգրանակերտ-Մեծիսանէն, որն ինչպէս Պետրիգէրեան Քարտէզն է տեղադրում անցնում է Ամիդի միջով։

Ծարուքիանեանի՝ իր տեսակէտը հիմնաւորելու փորձերը քանգիցրին նրան, որ նա ակամայ դիմում է անվիճելի Հարաւտիգիանեների ազատազրանքը Ազոպէս՝ Nararra կայարանը, որն ըստ Պետրինգէրեան Քարտէզի գտնում է Ամիդի հետ անմիջական հարեւանութեամբ, նա նմանեցնում է Նեմրիկերտին[41], որը համաձայն հնագրողների տարբերակների մէկի գտնում էր Տիգրանակերտի տեղում։ Ծարուքիանեանը Բաթմանի գետը համարում է սահմանագիծ դին Մոկքի (Մեծ Մոկք) եւ Արձնի[42] միջեւ, դրանով այն փոխարինելով Նիմֆիոս գետի հետ։ Ծարուքիանեանը Thalbasaris (Մեղրաշա) կայարանը, որը համաձայն ասորական ազբիւրների գտնւր է Արեւելեան Տիգրիսի ձախափոքման ստորին աւազանում, նմանեցնում է Քաւորիկի հետ[43]։ Ըստ Ծարուքիանեանի Քաւորիկը գտնւր է Արձնի չրջանում[44]։

Ծարուքիանեանը քաճախ ոչ-ճիշտ է մեկնաբանում Պետրինգէրեան Քարտէզը։ Մանանագրապես դա արտայայտում է Տիգրանակերտին մօտ գտնուող կայարանների որոշման ժամանակ։

Ֆեոդոսի Քարտեզի Արտաշատ-Տիգրանակերտ հանդագործի հատվածում Դանսանից (Datansana), Գիլզանից (Gilzanas) եւ Կիմիհից (Cymiha) այն կողմ նշուած է Zanserio (RA Zancerion) կաթարակը, որը գտնուում է Tigranocartenից (Տիգրանակերտ) 30 հռոմ. մղոն (45 կմ.) հեռաւորութիւնում։ Zanserioն ոչ այլ ինչ է քան Դանիէլեան գետի աջակիզեան վտակներից մէկը՝ ինչպէս Մահանոյ, Մասեոյ գետը (Zanserio, Zancerion հարիրէն՝ Մասեոյ խոր)[65]։ Այդ կաթարակը վճռական դերը էր պրուում, քանի որ այն որպէս անցում էր ծառայում Բաղէսեան գետով[66]։ Նրանով էր անցնում Տիգրանակերտ եւ Ամիդ տանող հանապարհը

Բնականաբար է, որ Բարսեղեան հնդր գծագրանում է որոշել Zanserio կաթարակը։ Մինչեւ ժամանակ ես չի յաջողուում Մահանգետնի միկնարանութիւնը՝ այդ կաթարակի վերարերեալ։ Այդ կապակցութիւնում ես նշում է. «Յ. Մանանդեանի նման մենք ես գծագրանում ենք որոշել Zanserio կայարանի սկզբնական հայերէն անուանումը։ Միաժամանակ գտնում ենք, որ մեծանում պատմաբանի կողմից Zanserioն Zoniqart արրագրելը եւ Ջինկերտի հետ կապելը ոչնչով փաստարկուած չէ եւ ոչ էլ հաւանական»[67]։

Ըստ Ֆեոդոսի Քարտէզի, Տիգրանակերտից դէպի արեւմուտք ամենամօտ գտնուող կայարանը aTygrem-Ամիդն է։ Ըստ քարտէզի վրայ նշուած կայարանների միջեւ հեռաւորութիւնների (15+14+13=42 հռոմ. մղոն), այն Տիգրանակերտից 63 կմ-ով հեռու է մնում։

Նմանօրինակ գծեր են բերում նաեւ հռոմէա-բիւզանդական ազբիւրները։ Ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու՝ «...Մարտիրոսուպոլսից քարաւրը գտնում է Սաֆրաննա կոչուող շրջանում Ամիդից դէպի հիսիս եւ նրանից 240 ստադիա հեռաւորութեան վրայ։ Այն ընկած է Նիմֆիոս գետի վրայ, որը բաժանում է հռոմէական հողը պարսկականից»[68]։ Համապատասխան՝ տասդիայի ընդունուած չափի (185մ), այս հեռաւորութիւնը կազմում է 44,4 կմ։ Իր աշխատութեան մէկ այլ տեղում Պրոկոպիոս Կեսարացին այլ տեղեկութիւններ է հաղորդում. «Նիմֆիոս գետը հոսում է Մարտիրոսուպոլսի մօտով եւ Ամիդից գտնում է մօտաւորապէս 300 ստադիոն հեռաւորութեան վրայ»[69], արժէքը 55,5 կմ-ով, որը ամբողջութեամբ համապատասխանում է Ֆեոդոսի Քարտէզի տեղեկութիւններին։

Ինչպէս արդէն նշել ենք, Տիգրանակերտից Հարաւ-արեւելք Տիգրանակերտ-Մերձին Ճանապարհին նշուած է Thalbacaris կայարանը, որն ընկած է 15 հռոմ. մղոն (22,5 կմ.) հեռաւորութեան վրայ Ամի նոյնացուած է Մելբաչայի հետ[80]:

Ասորական աղբիւրները յայտնում են, որ Դ. դարում այդ բարձունքին տիրում էին պարթեւները: Բիւզանդացիները մոտաւորապէս նոյն վրայ բերդ կառուցել, սակայն կաւատ Քաղաւորի (Քաղաւորիկ է 488-496 եւ 498-531) ուզարկած զօրքերը տիրացել նրանց նահանջից: Համաձայն տեղեկութեան, պարթեւները կառավարում էին «Արզամենա երկրամասի արեւելեան սահմանը՝ Մելբաչայից մինչեւ Մայփերկատ (Մարտիրոսուպոլիս)»[81]:

Պէտք է նկատել, որ «Արզամենայի երկրամասը» տերմինով Զ. դարի ասորացի հեղինակները նկատի ունէին Աղձնիք գաւառի հարթավայրային մասի անուան անհին ձեւը (Arsamenae), որը Անգեղտունի եւ Նփրատի հետ միասին 298ի Մծբինի պայմանագրով անցնում է հռոմէական զօրքերի տիրապետութեան տակ: Ըստ Հայաստանի բաժանման պայմանների, 387ին Աղձնիք գաւառը, բացառութեամբ Աղձն չղճանի (ասորական աղբիւրներում Արզուն) անցաւ Հռոմէական (Բիւզանդական) կայսրութեանը:

Այս տոյժից երեւում է, որ բիւզանդացիների եւ պարթեւների միջեւ սահմանը այդ վայրերում անորոշ էր (որը դիտարկւում է ասորական աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւնների կոնտեքստում): Նմանօրինակ իրավիճակը քիչ էր տալիս երկու կողմերին էլ ժամանակ առ ժամանակ հողային պահանջներ ներկայացնել, որոնք ընկած էին Նիսիբիս գետից (մինչեւ նրա՝ Արեւմտեան Տիգրիս թափուելը) մինչեւ Արծն տարածում: Ընդ որում սիրիացի հեղինակները յաճախ տարբերակում են «Արզամենայի երկրամասը» «Արզան երկրից»[82]:

Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտութիւն է առաջանում պարզութիւն մտցնել Արզամենէ-Աղձնիքի մասին Բուզանդի տուած տեղեկութեան մէջ: Քարտութիւնեանի կարծիքով «Նփրկերտ-Տիգրանակերտ միացումը էապես հակասում է Բուզանդի տեղեկութիւններին: Պատմիչի հաղորդմամբ, Շապուհ Բ. թագաւորի զօրքերը առին ամբողջ գնդ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց, իշխանութեան բդեշխին... եւ իջեալք ի Տոպս Մեծ արշաւեցին»[83]:

Մենք հնարաւորում ենք, որ Բուզանդի այս տեղեկութեան համաձայն է, որ գաւառին Աղձնեաց տակով նա ի նկատի ունէր տեղի հեղի-

նախնիների Արշամեանան՝ արքունի Աղձնիք գաւառի հարթաւայրային մասը։ Հենց այդ ժամում էր անցնում Մծբին-Տիգրանակերտ Հռոմապարսկ, որով էլ որոշ կարճ երթուղի Մծբինից՝ պարսկական քաղաքների այն ժամանակուայ ռազմական գծերից դէպի Միջագետք էին չարժում Եապուհ Բ-ի զօրքերը Thalbasarisով և Tigranocartenով դէպի Մոկք։

Պետրոս Գէորգեան Քարտէզի վրայ Տիգրանակերտին մօտ գտնում Zanserio, ad Tygrem և Thalbasaris կայարանների իդենտիֆիկացիան և տեղայնացումը օգնում են որոշել դէպի այն բերդ Հռոմապարսկներու ինչպէս արդէն նշուել է, արեւելքից Տիգրանակերտ բերդ Հռոմապարսկ էր տանում Zanserioից եկող Հռոմապարսկը, արեւմուտքից՝ Ամիդից եկող Հռոմապարսկը, իսկ հարաւից՝ Thalbasarisից եկող Հռոմապարսկը։ Այս կայարանները յատկապէս մեզ հետաքրքրում են Տիգրանակերտի դիրքը Պետրոս Գէորգեան Քարտէզի Հռոմապարսկների տեսակէտից։

Ճարտարիւնեանը խորհրդում է տեսեան, Անտոնն կայարանը բերդանիով Ամիդի տեղը, որը գտնում է Արեւմտեան Տիգրիսի աջ ափին։ Ճարտարիւնեանի այդ վկայակոչումը, որ Անտոնն կայարանի մօտ նշուել են երկու գրածոյր աշտարակներ, որոնք իրրեւ թէ տպաւորուում են նրա նոյնութիւնը Ամիդին, իրականում գոյութիւն չունի նրա նոյնութիւնը Անդի հետ։ Ինչպէս յայտնի է, յոյն Ագաթիանգելոսի, Գրիգոր Լուսաւորչի նախկին ուղղութիւնը և ուղարկել Անգեղտոնն։ Ժամանակագրօրէն այդ գործը համապատասխանում է Պետրոս Գէորգեան տեղեկութիւններին[34]։

Ինչպէս արդէն նշել ենք, Հարաւային 387ի բաժանումից յետոյ, Մոկքը Պարսկաստանի և Անգեղտոնի կազմում մնաց բիւզանդացիներին, իսկ Աղձնիքը՝ պարսիկներին։ Գանուելով բիւզանդական տարածքում, Տիգրանակերտը դարձաւ Տիգրանակերտ-Արտազատ և Տիգրանակերտ-Մծբին Հռոմապարսկների միջեւ բախման կէտ։

Այդ շրջանում քաղաքում մնացած շատ հայեր տեղափոխուեցին այլ վայրեր։ Դրա հետեւանքով Տիգրանակերտում ուժեղացաւ տիրիսական ազդեցութիւնը։

Հենց այդ ժամանակ Տիգրանակերտը սկսեցին անուանել Մարտիրոսուոլիս քաղաք։ Այդ անուանումը ունի կրօնական իմաստ և նշանակում է նահատակների քաղաք։ Դա կապուած էր Դ-դ. վերջ-Ե-դ. սկզբում տարող քաղաքի տիրիսացի եպիսկոպոս Մարուքայի գործունէութեան հետ, որը Տիգրանակերտում հաւատքի և քրիստոնեայ նահատակների մասունքների, որը տպաւորում է Դ-դ. Յովհաննէսի պարսիկ արքայ Եապուհ Բ-ի կողմից քրիստոնեաների հալածանքի Այդ

անուանման սիրիական տարբերակն է Մաքիերկատ, իսկ արաբականը՝ Մաքիարկին։

Ճարտնի է, որ Մարուքա եպիսկոպոսը խնդրանքով դիմել է Քէոդոսիոս Բ-ին (408–450)՝ ամրացնել Տիգրանակերտ-Մարտիրոսաւանը. այնտեղ ևս եղեցցի կառուցեր Անաստասիոս եւ Ցուստինիանոս կայսրերի օրօք բիւզանդացիները հիմնովին վերանորոգեցին Մարտիրոսաւան[86] քաղաքի ամրոցի կառոյցները։ Ասորական աղբիւրները ընդգծում են, որ «Հռոմէացիները համար այն ծառայում էր որպես դարան եւ որպես ապաստարան»[86]։ Պարսիկները եւ նրանց դաշնակից Հոները 532ին «ընդունեցին [պարիսպների] դէմ խրամատներ եւ փոսեր փորեցին»[87], տակայն քաղաքը գրաւել չկարողացան։

Ասորական աղբիւրները նոյնպէս վկայութիւններ են բերում Ակրա բերդի մասին, որը պարսիկները կառուցել էին «Մայփերկատի դիմաց, սահմանի վրայ»[88]։ Դրանով նրանք կրկնեցին բիւզանդացիների փորձը, մաղթութիւն ունենալով պարսիկ թագաւոր կառուցի օրօք բերդ կառուցել Thalbasaris-Միջերկրի քարձունքի վրայ։ Բիւզանդացիները դիմադրում էին պարսիկներին։ Քնաչած, որ պարսիկները օգտուելով չարմար առիթից, աշնուամնայնիւ կառուցեցին բերդը, մի քանի տարի յետոյ բիւզանդացիները պաշարելով գրաւեցին եւ հիմնովին աւերեցին այն։[89]

Պատմութիւնից երեւում է, որ տուեալ իրագործութիւնները տեղի են ունեցել Ք. ա. 70ականներին։

Նոյն աղբիւրները յաղորդում են մէկ այլ Ակրա բերդի մասին, որը ինչպէս տեսանում է նշւում գտնւում էր Ադարակական երկրում Քլիթիուում[90]։

Այս հարցում պարզութիւն է մտցնում պատմարան Հաչկ Մելքոնեանը, որը պարզաբանում է, որ Քլիթ էր կոչւում Բաթման գետը[91]։

Ակրա անունով երկու բերդ յաղորդութիւնը թոյլ է տալիս տարբերակել բիւզանդացիների եւ պարսիկների տահմանային գծերը։ Պարսկական տահմանը անցնում էր Աքիւմով (Քիւմ), Ակրայով եւ Քղիմայով՝ Բաթման գետի ուղղութեամբ։ Բիւզանդական տահմանները էին Կիչէ տուբնիր, Ասորախը, Ձիխը եւ Տիգրանակերտը (Մարտիրոսաւան)՝ նիմֆիոս գետի ուղղութեամբ։

երկու Ակրանների եւ երկու տաճարանոցի պատիների պոլիքիան մասին անկախ լինելը մինչ օրեմ էլ շատ հայ եւ արտասահմանցի պետնախանձների ուշադրութիան առիթ է պատճառ։ Հնարաւորութիւնը չունենալով բացատրելու մանրամասնները եւ պրանով իսկ քանդելի խնճուած հարցերի հանդուցքը, նրանք նոյնացնում էին Բաֆիման եւ Նիսիբիոս գետերը, իսկ Տիգրանակերտը փոխարինում էին Միլյանի հետ, որը գտնում էր Բաֆիման գետից 9 կմ. դէպի արեւմուտք եւ Տիգրանակերտից 35 կմ. դէպի արեւելք։ Ժամանակին որոշ խնդասով պղպէս են վարուել գերմանացի պեղանկանները Կարչ Լէքմանն-Հաուպտը եւ Վալդեման Բելկը։

Ձիշտ բնութիւնը տեղացրը, ապրելը Ամիդի՝ Բաֆիման գետի ճանապարհի երկայնքով բնակած տարածքը, նրանց չյաջողուեց որոշել պետութեան կառուցուածքը։

Ի հասատատումն Տիգրանակերտի գտնուելու վայրի մեր տեսակէտի, մենք պէտք է դիմենք նախ միջնադարեան եւ հնագոյն աղբիւրների։

Որպէս օրինակ բերենք Պրոկոպիոս Կեսարացու յայտնի տեղեկութիունը՝ «Մարտիրոսուացից դէպի արեւելք, նոյն Հայաստանում, որը կոչում է Սոֆանենա, Տէյս անունով մի տեղ կայ, որը գտնւում է Մարտիրոսուացից աւելի քիչ քան մէկ օրուայ ճանապարհի վրայ։ Այդ վայրից այն կողմ, ծօտ ութ մղոն ճգուող անանց լեռները միանալով կազմում են երկու կիրճ, որոնք գտնւում են միմեանցից ոչ հեռու եւ կոչում Պէյսյուրներս[39],

Աւելորդ ութ կապակցութիամբ պրում է. «Մայաֆարկիենից ոչ հեռու, Նիսիբի եւ Դապրոի միջեւ, միեչեւ այժմ էլ իրօք գտնւում է Փիսոն անունով մի փոքրիկ գիւղ։ Նրա հիւսիսային կողմում մի ամբողջ մղոն տարածութեան վրայ գտնւում են հին բերդի վհատպանծ աւերակները, որոնց 1861 թուականին այցելութեան է գնացել Դիարբեքիրի անգլիական հիւպատոս՝ Ֆէյլորը[43], Վերջինս պրում է բազմաթիւ արձանագրերի մասին, որոնք ծածկում են բերդի բանջը մէկ մղոն տարածութեան վրայ, Հատ գրաների կտորների եւ Հնարջիւ տաշուած քարերի չերտերի՝ ծածկուած Հանապարհին եւ պրանք Համարում Հնագոյն Ձիա քաղաքի մնացորդները[44] (Fees բնագրում — Հ.Մ.)։

Ըստ ժամանակակից քուրդական աղբիւրների, այդ տեղը կրում է Ձիանան Հարթավայր անունը[45]։

Հնագոյն աղբիւրներում, մասնաւորապէս Պլուտարքոսի աշխատութիուններում, ուշադրութիուն են դրաւում որոշակի մասնիկներ։ Նախ եւ առաջ, դա մատնանշումն է այն փաստի, որ Լուկուլլոսը իր Համարն է

խնդիր գետափի շուրջ էլեկտրական հարթակաշղթա վրայ նայու, այնտեղ գտնուիթեան ունեցող բլրակի մասին, որտեղից տիգրանակերտցիները կարող էին տեսնել եւ հետեւել նրանց ամէն շարժումների տեղադրուիման տեղը[88]։

Արդեօք այդ հարթակաշղթը Քիսեան հարթակաշղթը չէ՞, եւ արդեօք Պլուտարքոսի բլուրը չի՞ յիշեցնում Քէլլորի նկարագրած բլրին։

Փաստերի մեծ խումբը վկայաբերում է Պլուտարքոսի այն տեղեկութիւնը, որ, երբ Լուկուլլոսը յաջորդ գարնան նոյն տարուայ հանեց իր զորքերը, քշնամու զորքերը գտնուում էին գետի արեւելեան կողմում։ Բանն այն է, որ Բաքիման գետի այլ վտակները հոսում են արեւելեան ուղղութեամբ, այն ժամանակ, երբ Պլուտարքոսի մօտ գետը հոսում էր դէպի արեւմուտք։

Իսկ որո՞ղ է հարցը լուծում Մեր կարծիքով, դա այն է, որ հայկական եւ հռոմէական զորքերի միջեւ գործողութիւնները (պատերազմները) ծաւալում էին Բաքիման գետից արեւմուտք գտնուող վայրերում։ Այդ իսկ պատճառով «Պլուտարքոսի գետը» փնտռելուց մենք պէտք է հետեւենք Գեւտինգէրեան Քարտէզի տուեալներին, կողմնորոշուենք Բաքիման գետի եւ Ամիդի միջեւ ընկած տարածքով, նայու այն գետերի, որոնք հոսում են այդ տարածքի միջով հիւսիսից հարաւ, հարաւարեւմուտք, Հայկական Տաւրոս լեռնաշղթայից Արեւմտեան Տիգրիսի ստորին աւազաններըը

Եթէ գտանենք աչխարհագրական քարտէզների, նման գետերը այնտեղ մի քանիսն են։ Նրանցից մէկն՝ Քուխ գետի մասին յայտնում է աչխարհագրագէտ Քազէոս Ճանապարհը նա մանրամասնում է, որ Քուխ գետի ափին տեղի է ունեցել Հայկական եւ Հիւսիսային Միջագետքի էմիրի զորքերի միջեւ։[89]

Եթէ Քուխը, կամ որեւէ այլ գետ, այն գետն է, որի մօտ տեղի է ունեցել Պլուտարքոսի նկարագրած հանդիպումը, ապա այն պէտք է հոսէր Քիսեան հարթակաշղթով եւ կտրելով Բաքիման գետից Ամիդ տանող ճանապարհը շարունակուէր մինչեւ Արեւմտեան Տիգրիս գետը լցուելը։ Այդ դէպքում հասկանալի կը լինէր Պլուտարքոսի յայտնած այն միջադէպը, որ Լուկուլլոսի զորքերը անցնելով գետը (խօսքը նիմֆիոս գետի մասին է - Հ.Մ.) որոշ յարմար գետանց կար, եւ որոշ ժամանակով եղոզրկելով Տիգրան Բ.ի զօրքերի տեսադաշտից՝ յանկարծակի յարձակում կատարելիս քիկունքից[90]։

Ազգերով, համաձայն Պետինգերյան քարտեզի, ինչպես նաև հոտմետական եւ միջնադարյան այլ աղբյուրների տեսակետի, Տիգրանակերտը գտնվում էր Արեւմտյան Տիգրիս գետի եւ նրա արեւելյան վտակի՝ Բաթման գետի միջեւ գտնվող տարածքի կենտրոնական մասում, ամիսը 49,9 կմ՝ իսկ Բաթման գետից 55,1 կմ՝ հեռավորությամբ գրաց քաղաքը գտնվում էր Նիմֆիոս գետից 11,1 կմ՝ դեպի արեւմուտք։

Տիգրանակերտի եւ Մարտիրոպոլսի քաղաքի նույնացումը հաստատում է Thalbasaris-Միքրաչա կայարանով։ Կայարանը գտնվում էր Հոտմետական (Բեւդանդական) կայարանից եւ իրանի միջեւ, տանման գրաց, որը անցնում էր «Միքրաչայից միևչեւ Մարտիրոպոլսի (Մարտիրոսուսյան տարածքով, արտիկը՝ ըստ Պետինգերյան քարտեզի Thalbasarisից միևչեւ Tigranocarten։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Hewsen, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago: University of Chicago Press, 2001, էջ 95։

2 Թոփչյան Ռ. Ս., Միքիչ-Բոխչյան Սո. Տ., Բարսեղյան Ց. Ա., Հայաստանի եւ հարակից երկրների հնագետների հանդես, հ. 1, Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, Երեւան, 1989, էջ 203։

3 Divnik անհասանելի աղբյուրներում է հիշատակը, իսկ Դևնիկ ձևը՝ հնագետների հանդեսներում։

4 Թոփչյան Ռ. Ս., Հայաստանի եւ հարակից երկրների հնագետների հանդես, հ. 2, Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, Երեւան, 1988, էջ 119, 148-149։

5 Iakov Manandian, *O Torgovle i Gorodakh Armenii V Sviazi S Mirovoi Torgovlei Drevnikh Vremen* (Հայաստանի առեւտրի եւ քաղաքների մասին՝ կապված հին ժամանակաշրջանի համաշխարհային առեւտրի հետ), Երեւան, 1954, էջ 139-143։

6 Պատմության Պետական Լատինգրադյան ակադ. Վ. Ն. Բուդիլովան, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, էջ 74։

7 Manandian, էջ 140։

8 Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում՝ քաղաքական հարաբերությունները Լատինական Արեւմուտքի հետ, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1987, էջ 71-72։

9 Նույն, էջ 438-439։

10 Հայկական Պետական Հանրագիտարան, հ. 4, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երեւան, 1978, էջ 8։

11 Ագոնց, էջ 74։ Ագոնցը Կամենում է Համկոսի, Սոդոպոնի և այլ անուների հոդիանիների մասին։

12 «Պարթևների Լուսնիկը. Հայկական Մովսեսական Հանրագիտարան, հ. 9, Հայկական ՍՍՀ գրատարածություն, Երևան, 1983, էջ 301։

13 Hewsen, էջ 66 II-III։

14 Strabon, *Geographia* (Աշխարհագրություն) XI, XIV; Ագոնց, էջ 35-36, 100։

15 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիր։ բ։ և ներած։ Մ. Աբեղյանի և Մ. Տասունյանի, համաքաղաքագիտ. բացատրություններ Ա. Բ. Սարգսյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գրատարածություն, 1981, էջ 85։

16 Plin. VI, 12, 6։

17 Խորենացի, էջ 82։

18 Ղևոնդ, Պատմություն, Երևան, «Սովետական գրող» գրատարածություն, 1982, էջ 26։

19 Hewsen, էջ 66 III։

20 Հետաքրքրական է որ Միջին դարերի ճանապարհ-պատասխան կամուրջին անցնում էր Բուժիկա գետ արհեստական ափով (Hewsen, էջ 66 III)։

21 Ագոնց, էջ 269։

22 Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, բնագր., առաջ. և բացատ. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, «Սովետական գրող» գրատարածություն, 1979, էջ 284։

23 Ագոնց, էջ 268։

24 Տե՛ս T. Sinclair, "The Site of Tigranocerta.II," *Revue des Etudes Arméniennes*, 1990, t. 20, էջ 81-117։

25 Օրինակ Sinclair-ը

26 Hewsen, էջ 66 II։

27 V. G. Lukonin, *Drevnii I Ranesrednevekovii Iran*, (Հին և Վաղմիջնադարյան Իրան), Մոսկվա, 1987, էջ 142։

28 Տասը Հազարների Հարցաստեղծ են. Հայերի Մասին, 8, Աստղիկ Հազրեկեան, Ա., Քարտիմանությունն բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Գ. Միքայելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1976, էջ 44, 46; Հ. Միքայելյան, Հազարների Գնասիրությունը և Հարստասեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1980, էջ 194,197։

29 Տիգրանակերտի Ճառագրան, հ. 3, էջ 48։

30 Տիգրանակերտի Բառգրուկ, հ. 1, էջ 424.

31 Նույն.

32 Manandian, էջ 176.

33 K. V. Trever, *Ocherki Po Istorii Kulturi Drevnei Armenii* (Հին Հայաստանի մշակույթի պատմության ուրվագծեր), Մոսկվա, 1953, էջ 285-286.

34 Ագաթանգ՝ Պատմություն, ուստ միաբանական և Հնագիր՝ էջ 65 III.

35 Խոսրովյան, հ. 4, էջ 102.

36 Miller, K., *Itineraria Romana. Romische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916.

37 Manandian, էջ 187.

38 Howsen, էջ 66 III.

39 Բարսեղյան Բ., Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և նրա տնտեսական հետևանքները, Նոր Ա., Աստվածաբանական ու Հայագիտական Միջազգային Ընդհանուր Ժողովի, Երևան, Ուխտի Հայաստանական Հրատարակչություն, 2001.

40 Appiani Alexandrini, *Historia Romana*, Bibl. Teubner, Vol. II, Lipsiae, 1987, Mithr., 87.

41 Բարսեղյան, էջ 190, 198.

42 Նույն, էջ 203.

43 Հայոց պատմության Ատլաս, էջ 201.

44 Նույն, էջ 196-197.

45 Ասանով ֆուլը հայկ և Բալքան գետի անուններից մեկը (Տիգրանակերտի Բառգրուկ, հտ. 1, էջ 549).

46 Բարսեղյան, էջ 190.

47 Այս անգամ մի քանի գաղտնի խոսակցություն և հետաքրքրություն գոյության Միջազգային կոնգրես (Tourist's Guide, Turkey, Ankara, 1968, էջ 77).

48 Հայոց պատմության Ատլաս, էջ 202.

49 Ագաթանգ, էջ 15.

50 Հայոց պատմության Ատլաս, էջ 201.

51 Նույն, էջ 201.

52 Նույն, էջ 207, 201, 453, 458.

53 Տարոնի..., էջ 186-187։

54 Անդ, էջ 384-385։

55 Նույն, էջ 154։

56 Հայոց նոր Անդիներգ, էջ 302։

57 Նույն, էջ 302։

58 Նույն, էջ 459, 460։

59 Նույն, էջ 458։

60 Նույն, էջ 198, 409։

61 Նույն, էջ 409, 198։

62 Ներսես Հայրապետ Տարոնի յեռանիստ-զատուցումներում գանուող անցուդարձի մասին է, որանք կոչում են կիչ-կուչիներ։

63 Անդ, էջ 21։

64 Նույն, էջ 21, ծանոթ. 2։

65 *Tourist's Guide*, էջ 77։

66 Plut. Lucullus. XXVII.

67 Ստեփանեան Ա., «Ընդհանուր, Հայկական Անդիներգական Հանրագիտարան», հ. Ե, Հայկական ԱՍՀ գԱԿ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983, էջ 407-408։

68 Ի նչան Հայկազուն յարգանաւոյն ընծիկիս գնոց սուրգիչ է Նիկոլիոսոս (յարգանաւն) անուանի։

TABULA PEUTINGERIANA: NEW DATA ON THE ROUTES PASSING THROUGH ARMENIA AND ASIA MINOR

(Summary)

HMAYAK MARTIROSIAN

The article discusses the location of various stations named on the Artashat-Satagh (Satala) route depicted on Tabula Peutingeriana, the famous the fourth century A.D. Roman roadmap. Hmayak Martirosian agrees with Robert Hewsen's identification of Datamissa with the village of Berdag. Following Hewsen's identification of Zeracana with Nihorakan, Martirosian provides additional data from other sources, like Anania Shirakatsi and a number of medieval Arab authors (quoted by Nicholas Adonts) to support this view. Martirosian argues that the roadmap's Artashat-Tigranakert (Tigranocerta) section, which ceased operating in 387 A.D., has not been studied in full. The author disagrees with Babken Harutiunian, who places Tigranakert near the river Kharzan.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑՈՒ ՕՐԻՆԱԿԸ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

Ե. ղ. պատմահայր Մովսէս Խորենացւոյ աշխատութեան 1913ի հրատարակութեան «Առաքելաբանութ երկի ձեռագրերն ու տպագրերը նկարագրելիս, աշխատասիրողներ Մանուկ Աբեղեանն ու Սկիզ Ցարուխեանները տեղեկացնում են, թէ «Մեր ձեռագրից երկուսը գտնուում են Վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց. երկասիրութիւն Յակովբայ վարժապետի Կարնեցւոյ»: Այս բաղդատութիւնը եղել է Վենետիկի 1843թ. տպագրի հետ, որտեղ տպագրական (Վ) օրինակի հետ»[1].

Ճարտարախուսեան մէջ ասում է, որ քիչ առաջ երկու ձեռագրերից մէկը պատկանել է բանասէր Արզար Յովհաննիսեանին, եւ Մոկսան կաթողիկոսի ձեռքով ուղարկուել է Էջմիածնի գրադարան: Պատմութեան աշխատասիրողները փաստորէն հասցրել են քաղել նրա ընդհատումները, համեմատել Յակոբ Կարնեցեանցի հրատարակման հետ եւ գ[1] նչումով տրատացուել իրենց հրատարակութեան տանդիագրութիւններում: Այն պատկանել է Պատմութեան ձեռագրերի մի (հատընտրուած) խմբին, գրուած է ՌԼԳ (1824) թուին «յոյժ դառնագոյն աշխատութեամբ եւ փոփոխմամբ անհնարս գրչաց եւ անհանգիստ տառապմամբ ի գաւառէ ի գաւառս հալածելովի ձեռաց ճահճոտականաց»[2]. Ձեռագիրը (գ[1]) թուանշանակութեամբ «Պատմագիրք» է եւ այժմ կրում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 2748 թուահամարը...

Կարնեցեանցի նկարագրած ու համեմատած երկրորդ ձեռագրի (գ[2]) ընդհատումները Աբեղեանն ու Ցարուխեանները քաղել են քիչ առաջ նկարագրութիւնից, ի մասնաւորի նշելով, թէ տայդ ձեռագիրներից երկրորդը յայտնի չէ թէ այժմ որտեղ է», տակաւին լրացուցել տեղեկացնում են, որ «Այս ձեռագիրը, Կարնեցեանցի ասելով, պատկանել է Ծիֆլիսի Ս. Կարապետ եկեղեցու Տէր Յակոբեան Խաչատուր ծերունի տուագ քահանայինը, որի պապերն են յիշատակ տուած եղել Թովմա առաքեալի վանքին, բայց Նադիր շահի գալու ժամանակ հետները բերել են Ծիֆ-

յիս: Յետագայում այն ձեռագիրն անցել է Գիւտ քահանայ Աղաճեանցին, որ տուել է թիֆլիսեցի Միքայէլ Թամամշեանին, եւ վերջինիս մահից յետոյ, տ. Գիւտի ասելով, մնացել է նրա ժառանգների մօտ»[3].

Կարճնեանցի հրատարակած նկարագրութիւնն ու ընթերցումների քննարկութիւնը, սակայն, մասամբ են միայն փոխարինում կ[3] ձեռագրին, որովհետեւ իր խոկ գնահատութեամբ՝ «Ներկայ տետրակիս մէջ դուրս բերինք միայն այն զանազանութիւնքը, որոնք շատ ու քիչ բանի մտքին փոփոխութիւն կը տան, տեղ-տեղ եւս այն բաները եւ բառերը, որոնք քերականութեան ճիշտ կանոններով պահպանելում ապացոյց կարծն լինին, իսկ եթէ երկրորդ օրինակի միջի բոլոր անցգալի զանազանութիւնքը, կէտադրութիւնքը, ուղղագրութիւնքը, մակրայից բայերի մօտ յարմար դասաւորութիւնքը եւ այլ այսպիսիքը դնելու լինէինք, համարեա թէ այն գրքի կէսը տպած կը լինէինք»[4].

Ակնհայտ է, հրատարակուած ընթերցումների հիման վրայ պարզուած է, որ կ[3] ձեռագիրը պատկանել է Ա ձեռագրախմբին, որի տակ պիտի հասկանալ «Ամատերդամի անգրանիկ տպագրին պատկանող օրինակները»[5] (իմա՛ abcdef Lt կ[3] + վենետիկի երկու ձեռագիր)։ Փաստօրէն երեսանեան 1901թ-ի համահաւանութեամբ կատարուած հրատարակութիւնը կցուած Ա. Մարգոսեանի պատրաստած «Բացատրութիւն մէջ (նոր համեմատած ձեռագրեր) Ա խմբի գրչագրերի քիչ ուշացել է նաս երեքով (EFL)։

Ակապիտով, Ա խումբն այժմ ներկայանում է 14 ընդօրինակութեամբ եւ բաժանում երկու ենթախմբի (abcf + EFL կ[3]det)։ Մակայն ձեռագրական նոր միաւորների ուսումնասիրութիւնը վերնագրի 10 քերթուածոց կրկնագրի եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 8 պատառիկների ամբողջական կամ մասնակի վերծանութեան խոչընդոտները թեւակոխում է նրանց ոչ բոլոր ԱԲՏ խմբերի, այլ գոնէ նրանց ենթախմբերի բաժանման առաւել հիմնաւորուած չափանիշներ կիրառել, որով կը սահմանուեն նաեւ տիպերդական խմբագրութիւնները որակում ստացած ձեռագրերի տեղն ու դերը, ուստի ձեռագրերի բարեբերակցութեան Աբեղեանի կազմած ապիւսակները կարող են որոշակի արդարացութեան ենթարկուել[6]։

Եւ այնուամենայնիւ, կարծում ենք՝ Աբեղեանը իրաւացի պիտի լինի Ա խմբի մայր օրինակից (X) սերող երկու ընդօրինակութիւնների (X1 X2(Լամբր. ար.) և այ) միջեւ տարբերութիւնը սահմանելիս, ինչպէս նաեւ

Լամբրոնացու. $(X_3)^7$ չպահպանուած պրչագրից ընդօրինակուած ձեռագրական ներմախուձք [կ՝ըճ եւ է (վվԼ)] առանձնացնելիս[8]։ Ճաւոք, այս ձեռագրերից ոչ մէկը ժէ- դարից առաջ չէ պրուած (կ՝ - 1871, e - 1875, d - 1878, իսկ է-ն որ Ամասեղդամի 1695ի տպագրի հիմք ձեռագիրն է՞ նոտրդրով է եղել[9]), բայց նրանց ծագումը անմիջապէս կամ միջնորդաւորուած կիրակով Լամբրոնացու ձեռ. դարի մայր օրինակից (անկախ միմեանց հանդէպ ունեցած յարաբերութիւնից) նշանակալի չափով դիւրացնում է խորհուրդ Պատմաշէնի բնագրաքննութիւնը եւ հետազօտողին ուղեկցում դէպի Պատմահօր սկզբնագիր։

Պատմութիւնի 1666ի հրատարակութեան նախաձեռնող ու խմբագիր Քոմիտա եպս. Նուրիջանեանը իր ձեռքն անցած գրչագրի մասին միայն այսքանն է ասում, թէ «մեայց առկայն աղաչեմ ճեռու յախանճանօք զգաստ եղարարդ սրբազանից ի պատահիլն ձեր սմին ընթեռնելով եւ տեսանելով, եթէ գտանիցի ի սմա սխալումն ինչ, ներել մաղթեմ, զի ոչ հատանութեամբ մերով եղաւ այնորիկ, այլ յօրինակէն յեալ ընկալեիք, զի զմի միայն ուշեաք օրինակ, եւ այն ծուռ գրով եւս, վասն որոյ կարճկցութեան սիրով հայցեմ ներել մեզ»[10]։ Եթէ դանց առնենք այդ փոփոխութիւնների վերականգնումը 1913ի հրատարակութեան մէջ, ապա, դատելով նրա առգաստակի ընթերցումների կազմում է-ի (համ՝ ամասեղդամեան հրատարակութեան) հաշուապէս նկատելի՞ կարող ենք ասել, թէ Աբեղեանի եւ Յարութիւնեանի հրատարակութեան հիմք է դարձել Ամասեղդամի 1695ի բնագիրը, որի հետ համեմատութեան են առնուել միւս բոլոր ընդօրինակութիւնները։

Կարեւոր նկատելի հանգամանք (կ՝) ձեռագիրը է-ի հետ Լամբրոնացու գաղափար օրինակը հիմք ունենալով հանդերձ, ընթերցումներով նշանակալի չափով հեռանում է նրանից, հետեւաբար Քորենացու Պատմութեան գիտական-քննական հրատարակութեան համար նրա բնձեռած ընթերցումները պահպանում են իրենց կարեւորութիւնը։ Բարեբախտաբար, այդ ձեռագիրը եւս ի միջոյ հանգրուանել է Մատենադարանը, ուր եւ պրանցուած է 10000 համարակալութեամբ[11]։ Տոկերից հեղինակը արդէն առիթ ունեցել է ափսոսանքով արձանագրելու, որ այդ ընդօրինակութիւնը դուրս է մնացել Պատմութեան 1981ի «Լրացումից»[12]։

Թէեւ ձեռագրի նկարագրութիւնը տրուած է կարճնեանցի «Պատմութեան» մէջ եւ Մատենադարանի ծուցադրում, այնուամենայնիւ, այստեղ հրկրորդներ որոշ խոզութիւններ։ Պատմութեան խորագիրը ա-

հանգամանք է՝ «Հայոց պատմութիւն յերիս հատուածս, առաջնում Մովսէսի Խորենացւոյ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ» (էջ 2r)։

Քնագիրն սկսւում է էջ 4r-ով, որ խորան ունենալու պատճառով մարգագրքեայ է (մագաղաթիկ չարտուհակութիւն կազմում է 7rv քերթիը)։ Հանդիսաւոր բոլորգիր, բաւականաչափ մանրագիր եւ իմաստաչուում չայն յուսանցներ պահող գրչագիր է։ Գլուխների խորագրերը կարմրագծով են։ Տպագիր քիչերնոց յատուկ գրչութիւն է, խորագրերի դիմաց յուսանցագրերը են, որոնց մէջ ներգրուած են Գատառութիւնի գլխահամարները բնագիրն ու քիչատակարան-քիչատակագրութիւններն ատարուում են 21&V էջով, որին յաջորդում է երեք էջգրուած էջ։ Այս ու այնտեղ կան ուղ չրջանի անվատ քիչատակագրութիւններ, մատենանքներ։

Մագաղաթեայ երկաթագիր երկքերթ պահպանակին (Հատակագրոր Աւետարանից) յաջորդում է ուղ չրջանի գրչափորձերով, քիչատակագրութիւններով ու Սիմէոն Ատրպատեանցու (մի՞ գրար) երկու քառատողով ներկայացող մէկ քերթ (1rv)։ Մատագրի 1802ի քիչատակագրութիւնն կայ 3v էջում (գլխագանկի աւարտից յետոյ)։ Ակդպիսիք կան եւ այլ էջերում, մասնաւորապէս՝ «Յամի տեառն 1838, յունվար 30 օրն Տփխիս քաղաքումն լիտր երեք աբասի մէկ մէկ չահի բաճրակ ծախվեցաւ, որ է չաստ էժան» (144r)։ «Ի 1843 ամի սեպտեմբերի 23-ին Տփխիս քաղաքումն կարկուտ էկաւ մէկն մէկ լաւ մեծ գազաղի չափ» (144r)։

Խորենացու Գատառութիւնը յաջորդում է նոյն գրչագրութեան երեք քառատող յանաստեղծութիւն (էջ 213r), որի առաջին երկու քառատողերը նոյնութիւնամբ եղել են Թումիա Վանանդացու տպագրութեան գրչագրում։ Ակս փաստը ենթագրել է տալիս, թէ այդ երկու տունը գալիս է մի[18] եւ է-ի գաղափար օրինակից, որ կարող էր Լամբրոնացու ժամանակներից լինել։ Թէս 19000 ձեռագրի ստացող Մովսէսը եզածի վրայ ուշադրել է նոյնատանգ մէկ քառատող, արժանագրելով իր ստացող լինելը[19]։ Մատրս. բերում ենք չափածոյ եւ արձակ քիչատակարանները (երանք առկայ են նաեւ Կաթնեանցի էրագրատուներան ներածականում)։

«Երկրիակ հատածք առյն մատենի վիպագրութեան
է Մովսէսի Խորենացւոյ գերապրակաև,
Յորս եւ պատմէ զգործոց քաջաց մերո նախնեաց
Առ ի նոյն սերունդք զարմից Արեքսանի։

Որք սերութեամբ բընակիլ Հայկայ գաշխարհս կալան

Մինչեւ ցԱրշակ արքայ հզօր Պարթեւական,
Որդի ըզհայր փոխանակեալ հեռեւակաւ
Բարեբախտեալ յոդին զանուն յաղթողական:

Սոյն մատենի եղէ ստացօղ ըստ փափագմանն
Պիտակ անուն Մովսէս ի դասս ուսուցչական
Առ ի զբօսանս մտաց իմոց զուարճական
Եւ յետ մեր որք գայս վայելեն ունակականն»:

Մտացողի բուն քիչատակարանը բաւականաչափ հանգամանալի է եւ կարեւոր տեղեկութիւններ բովանդակող. «Յամի հազարերորդի հարիւրերորդի եւ քսաներորդի թուականութեանն Հայկայինս տոհմի ես պիտականուն Մովսէս, հուսկ վերջինս ի խումբս ուսումնականաց եւ երկրորդս ի պարս քարոզչաց, ստացայ զԴ-իրս պատմութեանց Մովսէսի Խորենացւոյ՝ մեծի Քերթողահօր հռչակելոյ, որ է յայտարարութիւն նախնեաց մերոց պատկառորաց եւ պայազատասերութեանդ իշխանաց յաւէտ իմն ճոխ եւ հարուստ ոճով եւ ճշմարտագիւտ զրուցաբանութեամբ եւ ամէնիմաստ յեղանակաւ: Բայց օրինակ եւ նախագաղափար, յորմէ ածանցեցաւ սոյն այս մատեանն, գտաւ հնագոյն գծագրութեամբ եղեալ յաղագս Ներսէսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսի սրբոյ Տարսոնի քաղաքի, զոր եւ ընտրեալ մեր օրինակել տուաք ուրումն գրչի եւ սրբագրեցաք ըստ կարի մերում սակս առ ուրեք - ուրեք տարածանելոյ:

Արդ, ոյք գաղափար զայս մատեան առնուք եւ որք ընթեռնուք եւ չահիք հմիք, յիշեսջիք զմեզ բարեգոյն մտօք առ Աստուած թողութիւն շնորհել բազում յանցանաց մերոց յաւուրն աներեկի՝ հանդերձ ծնողօք եւ հաճօրէն ի սմա աշխատասրօք, զի եւ ձեզ ճոյն պարգեւեսցի յերանականն գառաւոյ: Ամէն, եղիցի:

Ընդ որս եւ զիս՝ Յովհաննէս սպասաւոր վեհիս մեծի, սակաւ աշխատող եւ կազմօղ այս մատենի յիշեսջիք հանդերձ ծնօղք» (էջ 213v)

Մովսէս պատուիրատու-խմբագրի (տրտագրողի) ինքնութիւնը պարզելն ապահով են այս ու այլ ժամագրական քիչատակարաններուն նըշուած հեղինակացնող որակումներով՝ ովերջինս ի խումբս ուսումնականացս», «երկրորդս ի պարս քարոզչաց». *Բառացիօրէն նոյն արտայայտութիւնները ինչ գտնուած Վիննայի Մխիթարեան մատենադարանի թիւ. 66 Աստուածաշնչի 1066ի նորագիտուն քիչատակարանում, որ կատարուած է* ամենի քաջ հռետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի Մովսէս հոգիացեալ բարուճապետի, դիտապետի եւ արքեպիսկոպոսի Բջնոյ մեծ ճահաճի Արարատեան երկրին» *պատուէրով. Մովսէսը ապատոգ էլ իր-*

բեն կոչում է «վերջինս յուսումնականաց եւ երկրորդս ի խումբս քարոզողաց»[16]. Ճանճին նրա մենք ունեցել ենք Հովհաննաւս Փասմաջիեան ոգին ու պատմիչառնչը ըստ ամենայնի գնահատող ուսումնական եւ քարոզիչ, «ասկս առ ուրեք-ուրեք տարաժամանակս» ընդարձակել սուղ ու «սրբագրող» մշակումներին ենթակայ մի գործիչ։ Գրչագրի էջերին նկատելի են ընդօրինակումները զազափար օրինակի հետ միաբահամեմատելու հետքերը՝ գրչի վրիպամամբ եղած կրկնումները հանելով, բացթողումները լրացնելով եւ վրիպակ ընթերցումները ուղղագրելով։ Այս պարագաներում գալիս են վկայելու, որ Մովսէսի պատուէրով գրչագրուած օրինակը սուղագրէս հարազատօրէն վերարտագրում է Ներսէս Լամբրոնացու ձեռքին եղած խմբագրութիւնը եւ ապա՝ խորաններըր, յուշանշագրող-գլխագրերըր եւ յատկապէս բացառիկ յատկութիւնամբ ու խնամքով կիրառած մանրատառ բոլորագիրը եպատակ ունեն «զայս մատեանս» զաղղատիար առնել» տալ (համ՝ օրինակել, բազմացնել), ընթերցողին հասու դարձնելու «յաչտարարութիւն նախնեացն մերոց պսակաւորաց եւ պայազատասերմոյ իշխանացն յատուկ իմն ճոխ եւ հարուստ ոճով եւ ճշմարտագիտ գրոցաբանութեամբ եւ ամենիմաստ եղանակաւ» գրուած Հայոց Փասմաջիեանը Մովսէսը Բիւրակի նախկին առաջնորդ եւ Հայոց ապագայ կաթողիկոս Փիլիպոսի աշակերտն է, Բիւրակի առաջնորդութեան նրա յաջորդը եւ տեղիս Մ. Աստուածածնի եկեղեցու այդ հնաշուրջատ բարեկարգողը Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը նրա առաջնորդութեան տարիները որոշում է՝ 1648-1668, սակայն ճոխ բեհեզագոյն Փասմաջիեան քիչատակարանը այն երկարացնում է գոնէ մինչեւ 1671 թուականը Ընդ որում պարզում է, «գարուզող» յորիջորիումը տակ մեծարում չէ, այլ նաեւ Հռոմի հետ «միաբանութիւն փափագողների» համակիր լինելու արատաբաստութիւնն[18]։

Մովսէսի քիչատակարանի գրութիւնից 23 տարի յետոյ (Մ.Ձ.ԽԳ - 1143/1694), հաւանաբար ձեռագրի անանուն գրչի կենդանութեան խակ օրօք, այն դարձել է նոր առացող Մեսրոպի անփականութիւնն եւ «նոր սուղ ինչ ժամանակաց» նուիրուել է. Քոմմա առաքեալի վանքին։ Այդ առիթով վիրջում է նոր քիչատակարան, կատարուած ձեռագրի բուն գրչութեամբ. «Ձվերջին սուացող սրինն պաշտնեի վերոյ գրեցեալ տեառն Մովսիսի, լոկ անուն Մեսրոպ յիշել մաղթեմ ի մաքրափայլ յաղօթս ընթերցողաց սուրբ եւ երջանիկ եղբարցդ, որ եւ զկնի ճահուաց սրինն սուացողի առաջնոյ բազում փափագանօք սուացայ զսա ի հալալ արդեանց իմոց եւ եւս սուղ ինչ ժամանակաց եւում կամօք եւ յօժարութեամբ սրտիս յիշատակ հոգւոյ իմոյ ի դուռն սրբոյ առաքելոյն

Ծումայի եւ ի ճեռն տեառն բազմաշխատ եւ քրտնաջան Յովհաննու քաջահանճար յարուցեալց պետի, զոր եւ մեր այսպիսում վիտաշատ ժամանակի չինեալ զեկեղեցիս զանկակատանովն հանդերձ, ուր եւ յամենայն տեղեաց ամենայն ոք ըննայաբեալ լինէին նորաչէն եկեղեցացս: Որ եւ ես ետեսաւ եւ պիտակաճուն Մեսրոպ չեռնեալ ամենից աչակերտ տեառն Յովհաննու հանճարազգօն բարուեալ քան կարի իմում իրրու երկուս յոմանս այրոյց արուի զսա ի զանճանակ տեառն ի յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ իրրեւ ընճայ ընդունելոյ եկեղեցոյս: եւ ոյք յանդգնին հանել զսա ի դրանէ սրբոյ առաքելոյս Ծումայի նզովս ի տեառնէ ընկալցին եւ անիծիք դատապարտեսցին, ամէն:

Եւ այս եղեւ ի թուականութեանս Հայոց ՌՆՃԻԹ» (214ր):

*Ակս քիչատակարանի պնուքիեամբ կարելի է ժեռագրի հետ կապուած մի քանի կարեւոր եչգրաուքիներ կատարել: Նախ՝ առաջող Մեսրոպ պատուիրատու-քամրագիր Մոզոէսի «պաշտոնեկն» է, որ «պաշտոնակ» եզրի տեղաչեացած տարբերակն է եւ «պաշտոնեայ, տպաւորէ պիտի նչանակի: Նա «ի հալալ աշխատեցս» վճարել եւ տէր է դարձել ժեռագրին, իսկ «եւս սուղ ինչ ժամանակաց» այն նուիրել Մ. Քոչմա առաքեալի վանքին: Քասքր, անչուշտ, Ագուլիսի նչանաւոր վանքի մասին է, որը 1694ին վերաւի Հրէհաւոր նորոգուքիեան է ենթարկուել, ինչը վկայուած է մի քանի վիմագրով[16]: Առաջող քիչատակած պրազմաշխատ եւ քրտնաջան Յովհաննէս քաջահանճար բարուեցեալն» Ագուլիսի դպրոցում գաւառանող եւ բազում պիտուններ իր չուրջը համախմբած Յովհաննէս վարդապետն է, ի ժեռ որի եւ կատարուել է նուիրատուքիւնը[17]: Առաջող Մեսրոպը այդ «Հանճարազգած բարուեալ» աչակերտն է, ուստի նախընտրել է ժեռագիրը ԲՊիխից Ագուլիս տեղափոխել, ուր, պիտի կարծել, առաւել ճանաչում ունեցող ժեռագրական հաւաքածու եւ դպրոց կար[18]:

*Բազատուքիեան կարեւոր խնդիրներից մէկը, պիտուամեներից, բուն ժեռագրի պրչուքիեան եւ 20 տարուց աւելի ուչ կատարուած քիչատարկղուքիեան նոյն ժեռքի գործ լինելն է: Վերջը մենք փորձեցինք այդ բազատրել ԲՊիխում կամ Ագուլիսում նոյն գրչի նեղկացուքիեամբ: Մանկան ամենանուի բազատուած չէ, որ կիլիկեան այդ կաճոնեաւոր եւ նոր ժամանակներում համեմատարար մանրատառ գործած յոլորգիրը գործածող գրիչներ կարող էին լինել տարբեր գրչատեղերում: Եւ իրաք, Քորենացու Փաստաբանքիեան առջ ընդարձակուքիեան գրչուքիեան հետ գրեթէ նոյնական տառաձեւեր են գործածում իրար անձանաքի եւ տար-

քեր ձխանեցուած գործող գրիչներ Յակոբ սարկաւագը (Կ. Պոլիս, 1647) եւ Աստուածատուր քահանան (Խապահան, 1990)[18]։ Գրչութեան այդ տեսակը, ուրեմն, մէկ կենտրոնի տեղեկանք չէ եւ միշտուած ու տարածուած պիտի լինի ոչ առանց ժամանակի գործածուած տպագրական տառատեսակների ազդեցութեան։

Վերջին համեմատաբար ծաւալուն ձեռագրութիւնը կատարուել է Փառանոսիոնի առաջին գրքի գլխացանկի երկտողեայ աւարտից յետոյ քաց մնացած գրադաշուում, հետզհետէ։ Նրա բովանդակած հետեւեալ տեղեկութիւնն այս է. «Մեծի Քերթօղահօր հռչակելոյ ճառապատումս զայս զիրք՝ կոչեցեալ Մովսէս Խորենացի, շնորհեցաւ ի Յակոբայ շնորհազարդ քահանայէ յաներ որդոյ իւրում անհնաւոր Գրիգոր պապին, յորմէ շնորհակալեալ մեր չահիմք ոչ սակաւս։ Յիշեցէք ի բարիս։

Այլ զայս ես եմ, զի որք յորոյզ իմոց յինքեանս սեպհականեմ իմ զկնի՝ անդամնդատ զսա ընթերցեմ, եւ որքան օգտիմ ի սմանէ՝ յիշեցեմ ի բարիս զվերոյ գրեալ այրն հօրաքոյր իւրեանց զտէր Յակոբն եւ զիա՛ զհայրս իւրեանց զԳրիգոր անհրահանգ պապիս, որ եղէ…

Գրեցաւ ի 1803 թուին Փրկչի, իսկ Հայոցս 1252 մայիսի օր առաջին, ի Տրէբուն գիւղս մեր, որոյ ենք՝ տէր եւ ազնիս որդիք ընդ այլ տեղեացն տնզուոյս» (էջ 2v)։

Ըստ կարելեաց աչակերտ Յովհաննէս Տէր-Քաչատուրեանի ստանձնած տեղեկութեան[20] ՀՀ. գարէ ձնականներին՝ նոգիր Ճահի արշաւանքի ժամանակ Ագուլիսից Քիքիս վերադարձած իր նախնիք բնակել են այս ձեռագիրը եւ, ինչպէս ասյն քիշատակարանից նեք տեղեկանում, իրենց Տէր Քաչատուրի հօր՝ Տէր Յակոբ քահանայի սեփականութիւն, որոշ ժամանակ գտնուել է Հիւսիսային Հայաստանի սահմանների չունեցող Տրէբուն գիւղում։ Ապա վերադին դարձել է Քիքիս, ուր եւ արժանացել է կարեւնանցի գնահատութեանը։

Ներկայ Համբարձացու պատուիրած օրինակը նախապատրաստ ունենալը երկու ուշագրաւ իրողութիւնն է մղում մեզ՝ նախ, նշանակալիութեան կանխում է Քորենացու Փառանոսիոնի առ աչքից քարտին բոլոր ամբողջական բնագրերնակութիւնները եւ ապա՝ կարելի է վստահ լինել, թէ Համբարձացու համար գրուած օրինակը բաւականաչափ խնամուած եւ ժամանակին չրջանառուած եւ ճանաչուած ունեցող պիտի լինէր։ Այս պարագաները բնագրական քննութեան համար ամենեւին չրջանցելի կամ գանցառելի մանրուքներ չեն։ Կարեւնանցի ազգանունի դիտարկմամբ «այն ամենայն կատարելութիւն ունի, զորս կարելի է տեսնել մեծ զգու-

շոթեամբ յաւ տպագրուածը տպած գրքերի հետ։ Կարծում ենք՝ այս պնահատութիւնը վերագրելի է նաեւ Ներսէս Համբրոնացու օրինակին։

Հաւատամքանալու համար, թէ 1913ի հրատարակութեան բնագրի ու նրա տարբերիչներուն ակնարկութեան խոկ պարագայում այս ձեռագրի բնիթերցումները բնագրական ամբիւր ունեն, առորեւ ներկայացնում ենք Վատոմոսիեան երրորդ գրքի վերջին գլխի (ԿԸ)՝ նչանաւոր ՀՈգրի բնագրի համեմատութեամբ եղած բնիթերցումները։

էջ	1913 ի հրատ.	ձեռագիր թիւ 10000	հնչեակ. բնիթերց.
358	11 վերագոյն 11-12 եւ.	վերագոյն եւ խաւսուսն	վ cklprs abde
359	2 անհաւ 5-6 ազգախոհութեամբ 9 բռնաւթիւնն որդւոց 10 արժանեացի 11 յաչեմ ամաչի 12 յուսացուց 13 տագնեցոյց 14 յերկրորդ 16 մարմնոյս եւ.	առանհաւ ազգախոհութեան բռնաւթիւնն որդւոց արժանեաց յաչեմ ամենայնի ամաչի] յուսով պարսաւան տագնեցոյց երկրորդ մարմնոյ եւ]	bdek bde llv վ adenr abdep bde bde abde ամանչ (վ) a abdeoprs
360	1 քրիստոնեամեանն 2 պարարտութեամբ 3 աչքուն 4 Հետանն մոգոմեութիւն 6 քրիստոնեութիւն 6 յերկիրն Պորոմամ 7 մոգոմերդնեչն 9 Ընդհանէ գՁէաս 10 Անդ հնչեալ 11 ուրախ է 12 Մատաթիոյ բնդդիմակաց գմեզ 13 պաշտօրէ Մահապէ 18 յարմարչէր	քրիստոնեամեան պարարտութեամբ աչքուն Հետանն մոգոմերդեանն քրիստոնեութիւն յերկիր Պորոմամ մոգոմերդնեչ Ընդհանուս գՁէաս Անդհնչեալ ուրախ պոյ Մատաթիոս բնդդիմակցէ մեզ պաշտօրեաց Մահամարէ յարդ արչէր	Bco Skrab abde bc abde bdeos de abde bde bdegk brs bdeopqrs bde bde վ bde

363	1 գրանիս	գրան	bde
	2 եւ. անուցին	եւ. անուցին գիս	$\frac{b}{4}$ bde
	3 գոգոյժ	գոգոյժ	¶ abdenogrs
	4 արտահատիս	արտահատիս	de
	յարմարութիւամբ	յարմարութիւամբ	$\frac{b}{e}$ ade
	8 բիւրավոր	բիւրավոր	deqkn
	յուսայիցք	յուսացիայք	$\frac{b}{4}$ de
	7 խրատեամանութիւնն	խրատեամանութիւն	$\frac{b}{e}$ de
	8 ասելով	ասելով	$\frac{b}{4}$ e
	անուանիւնն	անուանիւն	degkoprs
	ոչոց	ոչոցն	$\frac{b}{4}$ de
	9 հոգոյ	հոգոյ]	
	բարերաւն	բանին	$\frac{4}{4}$
	10 վասանգիւ	վտղկիւ	$\frac{b}{4}$ ade
	12 ա՞ւր գուարթի	ա՞ւր է գուարթի	$\frac{b}{e}$ ade
	13 ա՞ւր խնդամիս սիրոն	ա՞ւր է խնդամիս սէրն	$\frac{b}{4}$ de
	սրբանեկաց	աչսեկրատացի	$\frac{b}{e}$ d
	14 ա՞ւր ... հանապարհաց	ա՞ւր է հանապարհացն	$\frac{b}{e}$ ade
	աշխատութիւնքն	աշխատութիւնք	$\frac{b}{e}$ ade
	15 ժողովրդի	ժողովիցն	$\frac{b}{4}$ de
362	2 յառաջադիմութիւն	յառաջադիմութիւնն	c
	3 մասամբ բնէ	մասամբ	$\frac{b}{4}$ de
	յորդորս	յորդորս	de
	7 գայլ	գայր	deg]
	8 գմնաք	գմնաք	$\frac{S}{e}$
	ար բնէ	ար ուշնէ	մեռ մասք
	15 վասիսցի	վասիսայր	մեռ մասք
	գարգար.	աղգաս.	մեռ մասք
	ընկնիցին	ընկնիցին	degk
	17 գլխոյս	գլխոցս	
	1 իմ	իմ]	degk
363	գմխոսն	գմխոս	deq
	վանամացնաս	վասամացնաչ	g]
	2 բան	բանին	$\frac{b}{e}$ de
	վարէրն	վարէր	adeg
	գնրասանգոս	գնրասանգ	degk
	3 գգճմանս	գգէգան եւ. կամ գգէգան	$\frac{b}{4}$ de
	առաջառնալիս	ուհաչնառնալնաս	$\frac{b}{4}$ $\frac{4}{4}$ de
	4 խոսնգից	խոսնգի	$\frac{b}{e}$ $\frac{4}{4}$
	ազգին	գազգին	dek
	5 գարգաբանութիւնն	գարգաբանութիւն	deg
	7 ազէաս	գազէաս	$\frac{b}{e}$ de
	9 յաչառնիկ	գաչառնիկ	degk
	10-11 գարգիկս ինձանիս	գարգիկս, գարգիկս երանիս	$\frac{b}{4}$ $\frac{4}{4}$ de
	12 քիչ առաջացաւ	քիչ առաջանալաց	$\frac{b}{e}$ adeo

	13 Հոգեբոխոս 14 եւ ինքնահաճ 15 բնորոշեց	Հոգեբոխոս մտրդարձ ինքնահաճ բնորոշ	եւ կ՛ deł եւ dep
394	1 Առաւօտ բնակէ 2 գիւղ բնակիլ 6 բանիլ 8 առ ուրուամբ 9 գործութիւն 10 կիրճ 10 ագարակ ոչխարհաւերք 19 անհաստատ 22 փոխոխել	բնակէ Առաւօտ գիւղ բնակիլ բանիլ եւ առ ի ուրուամբ գործութիւն կրճիկ եւ ագարակ յոչխարհաւերք անհաստատ փոխել	եւ de եւ do եւ de a adegł - degk - de եմ՛ en
395	1-2 առաւակատուրք 2 բարտարք խորչակարկիրք 4 անպիտանք առաւելութիւն 6 անբնութիւնք 8 անամենութիւնք 9 տիրեալք 10 Հրամանս տալով 16 Նեղութիւնք	խոտնախատուք բարտիրք խորչակարկիրք] անպիտան առաւելեալ անբնութիւն անամենութիւն տիրեալ Հրամանս տալով խիստ եւ Նեղութիւն	եմ՛ կ՛ de կ՛կ՛ degł կ՛degł de եւ e եւ de եւ de eg եւ կ՛կ՛ bde egk
396	4-6 յամենայն հպանակաց 6 Աւատրեցան գիրք հրատրէ, յանկ հրանկոյ Պատմութիւնք Հայոց Մեծաց	յատխտան -	կ՛ de -

Բնաւ չենք կարծում, թէ մեր նկատագրած ձեռագրի բերած բնիքերբ անպայմանորէն նախընտրելի են, բայց որ նրանք միւսներից ոչ պակաս մասնակցութիւն կը բերեն առկայ բնիքերբի հիմարը բնագիրը նախնական վիճակին մօտեցնելու՝ կարելի է վստահ լինել։ Մենք արդէն առիթ ունեցել ենք յիշեցնելու, որ Վրաստանը 1813ի հրատարակութիւնը քննուած չէր համարում, որովհետեւ իր խոհ հաւաքած տարրերիքերբի մէջ բնագիր մուծելիք բացում տարրերակներ էր տեսնում։ Այստեղ Ներսիսեանց Պատմութիւնների հրատարակիչը ձեռնարկելիս պատշաճ տեղ պէտք է յատկացնել Ներսէս Լամբրոնացու տրիւակը պատճենող ձրէշագրին։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Մոլդովի Հանրապետության Գասմուլքինի Հայոց, ապես Մ. Աբեղյանի եւ Մ. Տեր-Մկրտչյանի, Տփղիս, 1913, էջ Ը:

2 Նույն, էջ ԻԲ. Հմմտ.՝ Հայերէն Ձեռագրների մէջ Պարսկ Քրիստոսաբանները (1521-1640թթ.), Հատ. Բ., կազմեցին Վազգէն Ծատուրեան, Ալբոս Յովհաննիսեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն 1978, էջ 150:

3 Մոլդովի Հանրապետության Գասմուլքինի, էջ Ը:

4 Ռազգատասուլքինի Գասմուլքինան Մոլդովի Հանրապետության Տպագրվորի ի վնհանվի Հնդ Ընդհանուր Ձեռագրատ. հրհատարուլքինի Ծանուցեալ վարժապետի Կարապետանց, ի Տփղիս, 1858, էջ 7:

5 Ձեռագրական խմբերի առանձնահատկությունների նկարագրությունը տե՛ս՝ Գասմուլքինան 1913ի Հրատարակությունան Առաքելոցքի Ը-ԺԲ էջերում: Այնուամենայնիվ ուշադրության բացատրությամբ՝ «Ա խմբի մեջ պետք է հատկանալ ուշեցն Ամատերդամի անգլանիկ տրպագրին պատկանող օրինակները, Տ խմբի մեջ մտնում են այն օրինակները, որոնք պատկանում են վենետիկի սովորական տարածած տպագրին» (էջ 87); «Ա եւ Տ խմբերի խառնուրդ են կազմում մի շարք ձեռագրեր, որ ճշանակել ենք ի տառով» էջ ԺԻ:

6 Նույն, էջ ԼԸ-ԼԹ. Առաջ ենք էլ. Աբեղյանի կազմած ապիտակները, որովհետեւ «Առաքելոցքը Տեր-Մկրտչյանի հետ միասին առերեսվելով իրէ՝ չատ խոսում է հարցի մասով:

7 Ֆ-երի համարակալումը տողերիս հետևանքին է պատկանում:

8 Եա ցուցակի տակ պիտի հասկանալ ի (իսահակյան) խմբի մաքր օրինակի (ԺԹ.-ԺԴ. դդ.) առաջին (հին) մասը (նրա նկարագրությունը տե՛ս՝ «Առաքելոցքան» Ձերդ պարբերությունան տակ, էջ ԺԲ-ԼԱ):

9 Տե՛ս՝ Ն. Ա. Ռոսկանեան, Ֆ. Ա. Կոլիմոսեան, Ա. Մ. Մատուչեան, Հայ Գիրքը 1512-1800 Քառասնամեայն, Երեւան, 1968, էջ 117:

10 Աեղ: Տպագրիչների եւ տպագրությունան պատճառների մասին տե՛ս՝ Դր. Մկրտչ Ծ.-վ. Գ. Գրիգորեան, Նոր Ձեռագիր Ի. Դիտողություններ Հրատարակչիչ Վահանիկյանց Մասին, Վիեննա, 1909: Հոդվածագրին են վերաբերում գրքի 24-27 էջերը:

11 Կարեւոր նկարագրությունը տե՛ս՝ Ծուցակ Ձեռագրաց Մատենադարանի Հայոց, Հատ. Բ., Երեւան, 1970, էջ 1027:

12 Պարոյր Մուրադեան, «Ինքնագրական Դիտարկումներ Հոդվածագու. Գասմուլքինան Հինգհնակարգին Ինքնագիրը Վերականգնելու. Առնչություններ», Հավաքածուի Հայագիտական Հանդես, Հատ. ԻԱ, 2001, էջ 78-79:

13 Այդ եւս ցաւալի սպասելիք է, որ Ամստերդամի տպագրի ձեռագրական հիմքը մեզ չպարզեցնող քիչ 10000 դրվագրից մի բնագրիճակուած, ինչպէս կարծել ենք 1913ի հրատարակութեան աշխատակիցները (էջ է):

14 Տե՛ս՝ Ե. Տաչեան, Ճառընտիր Քննադրուց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1900, էջ 200. Եկեղեցական դիրքին այդ ծանրի է եղել Ագիւանը (տե՛ս նրա՝ Ազգապատում՝ Հնադրեալ Հայոց Պատմութեանց, Վենետիկ 1860, էջ 278).

15 Ագիւան, Ազգապատում, էջ 275.

16 Հ. Գ. Ագիւան, Վիճաբանութիւն, Վենետիկ 1860, էջ 327-329.

17 Բոլշեվիկեան գաղթօդերի ալեքսանդրեան մէջ էին նաեւ. Նաղդալ Բոլշեվիկեան ու նրա հաղթ. անչուշտ իրեն դրել-բաղկող, Հովսէփեանը՝ Տե՛ս՝ Ազգաբ Ագիւտեան, Հայ-խորհրդային Գաղափար-Քաղաքական Յարաբերութիւնները, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 80-81.

18 Ի. գաղտնիգրերի տեղում կար 70 դրչագիր մատեան: Նրանց նկարագրութիւնը տե՛ս՝ A. I. Tumanov, "Armianskie Drevnie Rukopisi Monastiryа Sv. Feni" (Հայկական վանական հին ձեռագրեր), *SMOMK*, vip. XXI X, Թիֆլիս, 1901, էջ 1-18. Հմմտ.՝ Գևորգ Տէր-Վարդանեան, «Հայկական ձեռագրերի գրչատուն Հաւաքածուներ Բուլղակեանի Հրատարակութիւնների Առթիւ», *Էջմիածին*, 2003, Ա, էջ 68.

19 Նրանց համար տե՛ս՝ Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, Henring Lehmann, *Album of Armenian Paleography*, Aarhus University Press, Copenhagen, 2002, SM 446, 456 (N 165, 170).

20 Գաբրիճեանց, *Ազգապատում*, էջ 5-6.

NERSES LAMBRONATSI'S MANUSCRIPT OF MOVSES KHORENATSI'S *HISTORY* (Summary)

PARUYR MURATIAN

Paruyr Muradian focuses in this study on what he argues are the three most important editions of Movses Khorenatsi's *History*: Venice, 1858; Tiflis (now, Tbilisi), 1913; and Yerevan, 1991. These editions have taken into account the first scientific text of Khorenatsi's *History*, based on the comparison of various manuscripts, published in Venice in 1858. Manuk Abeghian and Seth Harutiunian compared this edition with additional manuscripts before publishing their scientific version of Khorenatsi's *History* in Tiflis in 1913. This 1913 edition was republished in Yerevan in 1991, together with an addendum that highlighted newly accessible manuscripts of Khorenatsi's *History*. Muradian draws attention in this article to the exceptional value of Nerses Lambronatsi's own manuscript copy of Khorenatsi's *History*. After making a number of important textual comparisons, Muradian argues that there is still work to be done in the long run to reconstruct the original version of Khorenatsi's *History*.

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՇԱՐԱԿԱՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒԹՋԱՁՆԻ ԴԿ ԴԱՐՁՈՒԱԾՔԻ ԱՒԵՂՏՈՒԱԾԸ

ԱՆՆԱ ԱՐԾԻՇԵԱՏԵԱՆ

Հայ միջնադարագիտութեան մէջ առ այսօր չի արծարծուել գեռևս եւ դարուած հայ միջնադարեան գրականութեան որպէս ինքնուրոյն առանձ առանձնացած՝ վկայաբանութեան եւ շարականերգութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը[1], չի քննուել մատենիկոնութեան քեմակի արտացոլումը հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ։

Ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում հերոս-նահատակներին նուիրուած արշնորդները։ Արդեօք օժտուա՞ծ են ինչ-որ առանձնայատուկ գծերով։

Այդ կարգի առաւել վաղ առեղծագործութիւնը, որի առեղծման տարեթիւը ստոյգ յայտնի է (618), սրբոց Հռիփսիմեանց քոյրատակին ձօնուած է։ դարի կաթողիկոս Կոմիտաս Աղցեցու վանձինք նուիրեալքն կացուրդ-կոնդակն է, որն առաջին անգամ հնչել է Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցու օծման արարողութեան ժամանակ։ Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ, այդ առթում Գրիգոր Լուսաւորիչն ի մի բերել եւ հողին է յանձնել սուրբ վկայուհու մասունքները՝ վրան կառուցելով մի համեստ վկայարան, որը յետագայում վերակառուցուել է Մահակ Պարթեւ կաթողիկոսի օրոք[2]։ Աղցեցու չարականը առաջին օրինակն է հայ չարականերգութեան մէջ, որտեղ կիրառուել են սաղմոսական մադրաշայի[3] եւ բիւզանդական կոնտակիոնի[4] առանձնայատկութիւնները։ Այն գրուած է շնչառական սաղմոսական տաղաչափութեամբ եւ աշխարհական ակրոստիքոսով։ Դասնայով չափանմուշային կոթող, վանձինք նուիրեալքն չարականը սկիզբ դրեց մի ուշագրաւ աւանդոյթի. այն է՝ ապագային սուրբ նահատակների օրհնաբանութիւնը հայկական ճեմելանի Դ կոթող դարձուածքում եաւսդիկոս, իսկ աշխարհական ծագումով գրուած նմանատիպ երգաստեղծութիւնները այդուհետ սկսեցին կոչուել լուսո ներգոցի սկզբնաբառի՝ վանձինք։

Տուեալ հանդամանքը արժանի է յատուկ ուշադրութեան։ Քրիստոսի սիրոյն նահատակուած ազգային մատենագրութեան ճոխութեան ժամանակաշրջանի ամենեղանական պատկանելութեան ուսումնասիրութիւնը բացայայտող մի օրինաչափութիւն՝ ազգային հերոս-նահատակներին նուիրուած բոլոր չարականները, որպէս կանոն ծաւալուած են կամ կազմ դարձուածք կամ կազմ առնչի ձայնեղանակներուն։

Ի՞նչն է այս կապուն առանձնայիի պատճառը. առանձնայի, որն առաջնէ է իւրացուսուկ կանոնի նշանակութիւնն։

Ճայտնի է, որ հայ մխիթարեան երաժշտական տեսութեան մէջ Դ կազմ եղանակն աւանդաբար կոչուած է վերջին, այսինքն՝ ութձայնի հիմնական եղանակներուն անուանացանկն ամփոփող։ Առաւել հին պահպանուած ձայներգ մեկնութիւններուն նկատելի են ինչպէս հնագոյն բնապաշտական, այնպէս էլ անոնց դիցաբանութիւնից եւ երաժշտական գեղագիտութիւնից հկող պատկերացումներուն արձագանգները[3]։ Ուշագրաւ է, որ օրինակ, Ձաքէից Գիւտ Ըստ Փիլիսոփայից հնագոյն պատառիկում եւ Ճարտասանութեան տրդոց Քարոզմանչաց քիւտասիկ ընդհեղման մէջ Դկ-ը, որը կրում է «Ութիներդ» անուանումը, դեռևս չենթարկուելով Ութձայնի ընդհանրացուած նեղքին աստրաւժանմանը, ըստ անուանն հեղինակի մեկնութեան, առաջացել է «յանատոց»։ Արդեօ՞ք դա նկեղեցական աստուածաբանութեան կողմից հեթանոսական գոհի վերափոխումը չէ՝ յանուն յարձրագոյն գաղափարի պիտակցուած գոհաբերութեան, Միածին Աստծոյ, որը խաչի մրայ քաւարարում նահատակութեան մարդկութեան մեղքերի քաւութեան համար։ Գաղափար, որն բնկած է մատենիրատութեան՝ իբրեւ երեւոյթի հիմքում։

Մխիթարի հայ մեկնիչ եւ քերական Մովսէս Քերթող Սիւնեցու «Ճաղագս կարգաց Ծկեղեցւոյ» մեկնութեան մէջ Դ կազմը բնորոշում է որպէս «ոտրախառնից ձայն. սովաւ շարադրեցան ստորոգիականք Սաղմոսք ի սորք Պատգին, ի Յարութեանն Քրիստոսի»։ «Ժոկ վերջին ստեղն՝ պատրաստ սիրելեաց իւրոց բաժակ փրկութեան եւ աննմանութեան յարքայութենանն երկնից»[4]։

Ը. դ. մատենագիր-երաժիշտ Մովսէս Սիւնեցուն վերագրուող «Ճաղագս Ձայնից» գրուածքում ոտրած է Դկ-ի բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն. «Ողորդ ձայնի կոդմն՝ հատեալ է վճիռ դատաստանի, զի անդադար կրստեան հանդիպին մեղաւորքն ի յաւիտենից տանջանաց»[5]։

Այս երկու մեկնութիւններում կարծես հակադրուում են տուեալ ձայնեղանակում առկայ մեղեդային պատասխանութեան փոփոխա-

կան չեչտով բնորոշուող Դկ-ի ձայնակարգային տարրեր (մեծապար՝ արհեստական եւ փոքրապար՝ մոտալ) ոլորանները։

Այլ կերպ է մեկնում Դկ- եղանակի խորհուրդը ժ- դ- փիլիսոփայ Անանիա Նարեկացին «Ճառգալ Գիտութեան Քաջին» գրուածքում. «Ծորդորդ կոդմ զառաջարին պղծին սրբիւն։ Նոսին՝ ակնեղեցօրհնէքն եւ խաչօրհնէքն։ Իսկ ստեղն՝ նուագի յուսւ զրոմկիւ սրբառացութիւն»[9].

Մէջբերուած մեկնութիւնները վկայում են, որ այդ գրաւոր ապրիլներն ոչ թէ մատեաններն, գուսանահաւաքչական-խորհրդապատկերային տարրերով յագեցուած երկասիրութիւններ են, որոնց դժուարութեամբ կարելի է գաղտագիր եկեղեցական երգաստեղծութեան տեսութեանն ու դեղագիտութեանն առնչուող առանձին ատկերներ, այլ կրում են իրենց մէջ, առաջին հերթին՝ քրիստոնէութեան կողմից երաժշտական էքոսի տարբեր վերամիաւորուած անարխ ուսմունքը եւ երկրորդ՝ իրենցից ներկայացնում են ինչպէս էպոքների, այնպէս էլ գործնական անհրաժեշտ պրոցիկների հանրագումարը, որը կազմում է միջնադարեան մատեաղութեան անքակտելի մասը։

Դկ- պարզուանքն ընդհանուր առմամբ բնորոշւում է խիստ, մի փոքր ասկետական, բայց միաժամանակ յուսաւոր երանգաւորումով, որը յատկապէս ընդգծուում է ձայնեղանակի երրորդ իջեցուած եւ երրորդ բնական աստիճանների փոփոխականութեամբ։ Մեծապատ սեկուենցայի առկայութիւնը հիմնական քառալարին յարող ներքեւի քառալարում նրան հաղորդում է ազգային մաս առաջացրուած երանգ։ Դ կողմ պարզուանքի հնչիւնակարգը հետեւեալն է՝ C¹-des¹[d¹]-e¹-F¹-g¹-[as¹]-a¹-b¹-c², որի մէջ C¹ եւ F¹ հետքաւոր հիմնաձայներն են, իսկ g¹-դիմող ձայնն է։ Երաժշտագէտ Նիկողոս Քաւեմիցեանը հիշում է նկատել, որ՝ «Վոմիտաս Աղցեցին Հոխխոմեանց կոյսերին ճուիրուած իր յայտնի ներբողով ստեղծել է բնաբուկաւ-էպիկական բնոյթի եւ բովանդակութեան պոէմի այնպիսի չափանմոյշ, որ յետագայի հեղինակները, դիմելով այդ տիպի օրինակին, չէին կարող անջատուել ձայնեղանակը մարմնաւորման մեզացած արտայայտչամիջոցներից, որոնք օրգանական ամբողջութիւն էին ներկայացնում»[10].

Աղցեցու ներբողի օրինակով պրուած ստեղծագործութիւնների չարքում, ժամանակի առումով նրան առաջ մատ է Դաւիթակ Քերթողի «Ողբք ի մահն Յուսանիկեայ Մեծն Իշխանին պոէմը (670 թ.), որն ինչպէս եւ Աղցեցու չարականը, գրուած է աշխարհական ակրոստիքոսով։ Յուսանիկեայ իշխանի մասին տեղեկութիւններ է հաղորդում է- դ- պատմագիր Մովսէս Կաղանկատուացին իր Պատմութիւն Աղուանից Աշխար-

հի ժամանակագրության մէջ[11]։ Նոյն տեղում բերուած է նաեւ Դաւթակի վիպերգը[12]։ Ելնելով վերը նշուածից, Քահնիկեանը նկատում է, որ Դաւթակի վիպերգը պէտք է երգուէր Դ կամ Ձայնեղանակի դարձուածքում (նա ճշտում է՝ I դարձուածքում) եւ այնուհետեւ կատարում Դաւթակի վիպերգի մեղեդու վերականգնման մի փորձ՝ նշուած ձայնեղանակին բնորոշ նկուէֆների չլրիանակներում։

Քիշատակութեան է արժանի նաեւ Ք.-ի. դ. պատմագիր Քումմա Ալթըունու հաղորդածն այն մասին, թէ ինչպէս Ապուսուէտ տպրատական որդի Մուշեղ Բագրատունին, մի քարի վրայ նստած դիտում էր հարց գործի եւ արարների թիւը ճակատամարտը, եւ որն ուսմամբ «էր վարժեալ Աստուածաշունչ գրոց եւ ընդել եւ ծանօթ էր ճարտասանական հրահանգիցն՝ եդ առ յայն ժամու իմացական տեսութիւն զերգս որոյ ակիզբն է՝ Անգթասիրեալ ակամ սրտի նայեցող անձն իմ ի միտանգամ գալուստն, ե տուն ի յոտքսորդ վանգէս[13] (ընդգծումը մերն է - Ա.Ա.), արխինքն՝ Ուքերորդ ձայնեղանակում։

Ժամանակագրական առումով հայ հոգեւոր երգարուեստի յաջորդ այդ տիպի յաւտնի նմոյշը 737ին գրուած «Զարմանայի է ինձ կին երգահան Քոսրովիդուխտի Ողբն է կամ Գոմքը, ձօնուած իր եղբօր՝ առաջ նահատակ Վահան Գոդքինեցու քիշատակին[14]։ Վահան Գոդքինեցու կանոնը Շարագիրքում թողնացած է հենց այդ մէկ շարականից[15]։ Ցաւոնի է, որ ժամանակի ընթացքում հայկական ուքմատնիայ հիմներգական կանոնից անքատուել է նրա Ողբ երգը՝ վերանկունքն կոչուող մասը (Սգմ. 112), որը առաջել է ինքնուրոյն ժանրային տարատեսակի նշանակութիւն. վերանկունքի կանոնական պատկան մասին քիշատակութիւն կայ ժԴ. դ. մանկավարժ Յովհաննէս Վանականի «Ընդդէմ Եւ Պատասխանիքում», որը «վերանկունքն ո՞վ է տահմանել» հարցին՝ պատասխանում է. «Ընդր կաքոդիկոսն[16] (+641 թ., հայոց կաքոդիկոս է եղել 631ից)»։

Մեր խորին համոզմամբ, ի սկզբանէ երգէս աչխարհիկ ողբ յորինուած Քոսրովիդուխտի «Զարմանայի է ինձ» երգը սկիզբ դրեց ինքնուրոյն մի տանդագրքի եւ իր ակնատես հրաժչատանեցիական արժանիքների շնորհիւ կանոնականացուից նկեղեցու կողմից միանգամայն ակնկալուած է, քէեւ այդ մասին քատուկ ոչ մի տեղ չի նշուել, որ տուեալ երգատացութեան ժանրային պատկանելութիւնը վերանկունքի տեսակին, կատարուել է ուղիղ ուշ եւ պարմանական բնոյթի է կրում։ Սակայն երգատացութեան քատուն ծորերգաչնութիւնը, նրա պատկանելութիւ-

նր Դ կոչմ ստեղին, դարձան աւանդական նաեւ չնտագալի հեղինակների համար, ովքեր դիմում էին այդ ժանրին։ Երանգից են՝ գարգացած աւատատիրութեան շրջանի երկու. նշանաւոր չարականագիր կաթողիկոսներ՝ Պետրոս Գետադարձը (+1058 թ.) եւ Ներսէս Շնորհալին (1101-1173)։ Նրանց գրչի արգասիքն են ինչպէս մի չարք համաքրիստոնէական, այնպէս էլ՝ ազգային հերոս-նահատակներին նուիրուած ճմանիւնքներ, ինչը յանգեցրեց տուեալ ժանրային տարատեսակի վերջնական բիւրեղացմանը հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ[17]։

Յովսէփեցուհուն «Գովքի մասին գրել են Հ. Գաբրիէլ Լեւոնեանը[18]*, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը*[19]*, Գրիգոր Կուշնարեանը*[20]*, Քահանիկեանը*[21]*, Գրիգոր Ճանկոյեանը*[22] *եւ ուրիշներ։*

Վերլուծելով Յովսէփեցուհու «Գովքը՝ Քահանիկեանը արդարացիօրէն նկատել է, որ «շարականին երաժշտութիւնը, գրական բնագրի կառուցուածքից բոլորովին անկախ կշռոյթով, հանդէս է գալիս որպէս միանձայնային յուշարձանի ինքնաբաւ բաղադրիչ։ (...) Քերթուածն ուշագրաւ է ոչ միայն բովանդակութեան ոգով, աշխարհիկ, եւ այն էլ հազուագիւտ զգացումներով տոգորուած կին հեղինակով (որ պարզ երեւում է երբորդ տունը Վահան» կոչելու բնորոշ կերպից), այլեւ չարադրանքի ազատ ձեւով եւ յատկապէս մի քանի այնպիսի մանրամասնութով, որոնց շնորհիւ հոգեւոր կանոնացուած երգում գրեթէ աննախադէպօրէն բնդգծում է, արժէք ու կշիռ է ստանում բնաստեղծուհու եսը։ Այս ամէնի շնորհիւ, չարականս իրօք ակնյայտօրէն տարբերում է վաղ միջնադարի հայկական հոգեւոր ինքնուրոյն միւս երգերից՝ ներկայացնելով մի ժամանակ հեթանոս Գողթան երգ-երաժշտութեան արձագանգներից մէկը եկեղեցական արուեստում»[23]*։*

Հետաքրքրական է, որ Յովսէփեցուհուն «Գովքում մի քանի անգամ քրիստոնէութեան մասին, յատկապէս առաջին, երկրորդ եւ չորրորդ տներում։

Զարմանալի է ինձ
Քանի զերգս երեչտակացաց
Զայնս ողբոց քոյ երգիմունք,
Ով երանի տէր Վահան

Ընտրեալ յԱստուծոյ։
Առաւել յորդորէ այս զհոգւոյս մատուցս,
Յօրինել քեզ երգս ոչ զոչնականըս,

Այլ հոգեւորըս, եւ ուրախականըս,
Յորդորականըս, եւ ննջեցեալներս,
Ով երանելի տէր Վահան,
Ծառայ Քրիստոսի:

Արտաքինըդ ըզգաստըդ
Ստեղծիչ բանք սնոտեացդ ի պարտութիւն,
Իսկ քոյդ սիրայնոյ՝ աստուածարենալ եւ ոգեշահ
Ով երանելի տէր Վահան
Ընտրեալ հազարաց:

Շարականի ժանրեզանակային պատկանելութեան մասին քահանայ-ներկը գրել է. «... Դիտարկուող ստեղծագործութիւնը իր մեղեդիով եւս եզակի տեղ է գրաւում Շարակնոցում: Ոչ միայն Նիկողայոս Թաշճեանի, այլեւ Եղիա Տճոնեանցի կատարած ձայնագրութիւններն հաստատում, այն կրում է ձայնեղանակային «Բ» նշումը (...): Բայց ոչ մի կապ չունենալով ձայնեղանակների՝ Ը. դարի մատենագիր-երաժիշտ Ստեփանոս Սիւնեցու (Երկրորդի) վերակազմաւորած դրութեամբ ենթադրուող եւ Շարակնոցում Բ նշումն ունեցող միս երգերի հետ, մասամբ առնչւում է Բ կանոնագրութիւններին, որոնք շատ աւելի հնուց են գալիս»[23]: Մեր կարծիքով, «Հոգւոյդ ձայնեղանակային յորինուածքն, աչքաւամենայնիւ, աւելի մատ է Դ կողմ ձայնեղանակի ոլորտին:

Տուեալ ձայնեղանակի ոլորտին պիմելու առումով մատնանշենք աւելի ուշ հեղինակների երգաստեղծութեան եւս մի քանի օրինակները.

Պետրոս Գետադարձ - շարական Սր. Վարդանանց «Երթեալ եւ Հանառակաբեր» - Դկ. I առեղի,

Յովհաննէս Մայրվանք (+1129 թ.) - շարական Սր. Հոխփսիմեանց «Անակիզքըդ Բանըդ Աստուածէ», որը գրուած է տողային աւգրիճնական սկրոսոփքոսի ձեւով,

Ներսէս Շնորհալի - շարական Սր. Վարդանանց, «Ընդարձակ Պահակաւոր», գրուած՝ «Ներսէսի երգ» ծաւգրագրով, երկուսն էլ՝ Դկ. դարձուածք նշանակում:

Այս օրինակները ներկայացնում են Դկ. դարձուածքի յորինուածքային իրականացման գանազան տարբերակները այլեւայլ շարականիների ստեղծագործութեան մէջ: Այս կապակցութեամբ կուշնարեւը ժամանակին արժանացրել է հերոսական սկզբի խնդիրը Հայ Հոգեւոր երաժշտութեան մէջ. «Առաջինը, ինչ աչքի է զարնում հայ հոգեւոր երաժշ-

տութեան հերոսական շեղտերը քննելիս,- *պրպէ է նա,*- նրանց տարաբնոյթ լինելն է, ինչպէս կերպարային բովանդակութեան, այնպէս էլ յօրինուածքի առանձնայատկութիւնների իմաստով: Այստեղ եւ խստաշունչ-արխայիկ սաղմոսերգութիւններն են, եւ հայրենիքի համար ճահճակուռած Վարդան Մամիկոնեանի յիշատակին ձօնուած յայտնի շարականի տիպի ծորիրգային մոնոդիաներն են, այստեղ եւ Պատարագի եզրափակիչ հանդարների տիպի չափաբերուած քայլերգակերպ երգասացութիւնները են: Հարց է ծագում, արդեօ՞ք հերոսական սկիզբը հայ հոգեւոր երաժշտութեան մէջ ծագել է ինքնըստինքեան, իր իսկ ներքին զարգացման արդիւնքում, թէ՞ ներթափանցել է այդ գործառոյթի մէջ դրսից: (...) Հաշուի առնելով բազմաթիւ դարերի ընթացքում ժողովրդական եւ ժողովրդա-մասնագիտացուած երաժշտութեան հակադրական դերը, եկեղեցու երաժշտութեան կազմաւորման մէջ առաւել քան պէտք է մտածել, որ եկեղեցական երաժշտութեան հերոսական ձեւերը արդիւնք են ժողովրդական երաժշտութեան համապատասխան ձեւերի րնկալման: Այի բացառուած,- *պրպէ է կուշեսրնէն ալեուհետ,*- որ եկեղեցին իրագործել է սաղմոսերգային տիպի հերոսական երգասացութիւնների ձեւերը, որոնք բխրեցրել էին հայ աղաճեաւորական-սաւթիկեանների, իսկ աւելի ուշ՝ թոնդրակեցիների պաշտօներգութեան մէջ: Ոագատուած չէ ենթ, որ առանձին դէպքերում եկեղեցին օգտագործել է նաեւ ռազմական երգերը»[30]:

Մասնատրապէս, հետազօտողի ուշադրութեան առկայ անկմնատչեն քաղքերը, որոնք «որոշ տարածում ունեն հայ միաձայնային երաժշտութեան ժողովրդական ճիւղերում, խորը են հնագոյն շրջանի հայ հոգեւոր երաժշտութեանը, որպէս պարային համաչափ շարժումներից սերող ձեւեր: Այդ լոյսի տակ Դ կողմ մաժորային դարձուածքի մոնոդիաներում սնկվենտային յաջորդականութիւնների առկայութիւնը լուսաւոցիչ փաստարկ է այդ մոնոդիաների աշխատիկ ծագման օգտին (ընդգծումը մերն է - Ա.Ա.)»[31], Վերջին եզրակացութիւնը հաստատում է մեր համոզմունքը հետազօտողի ուշադրութի ի սկզբանէ ուշադրութիւն դարձրած կետերի վերարերեալ: Այդ կապակցութեամբ անհրաժեշտ է նշել, որ կանոնի հաստատութիւնը, որը հիմնապատ դնոդիի ունի միջնադարեան արուեստի համար դնոդհանրապէս, ձեռաւորումով աստուածաբանական խորքային պատկերացումների եւ գաղափարների հիմքի վրայ, դարձեր չարունակ հանգէս է եկել իբրեւ եկեղեցական արուեստի իւրայատկութիւնը պայմանաւորող գործօն: Այդ գործօնի չնորհիւ պահպանուած էր գուտ գեղարուեստական ատանձնութիւնների ժառանգորդականութիւնը

Մանկան Հայ Հոգևոր Իրավասնդունքեան կազմաւորման, զարգացման եւ կենցաղավարման ողջ ընթացքն ուսումնասիրութիւնը (նկատի առնելով պահպանուած գրաւոր աղբիւրները), հիմնական յուշարձանների գրառումների հետազօտութիւը, կենդանի աւանդութիւը ապացուցում են, որ կանոնականութիւնը իր տարրեր դրսեւորումներով զորեակնում էրեք միանշանակ բնոյթ չի կրել։ Այլ կերպ ասած, կենդանի առեղծագործութիւնը, որը ծնում էր ինքնեցական միջավայրում եւ ըստ ինքնեցական կանոնների, զարգացել է նաեւ ըստ չգրուած օրէնքների՝ ժողովրդական եւ ժողովրդա-մասնագիտացուած ազգային հրաժչտական աւանդութիների բարդ փոխկապակցուածութեան մէջ[77]։

Հոգեւոր Իրաւասնդունքեան մէջ կանոնականութեան կարեւորագոյն դրսեւորումներից է ինքնեցական երաժշտութեան համապարփակ կառոգորիա դարձած Ոլիմպոսի համակարգը։

Ոլիմպոսի տարրեր պատկանելութեան ազգային համակարգերին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների մեծ մասը բանական լուրջ փորձ է կուսակուած։ Բացատրուել են ինչպէս դրանց զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնները, այնպէս էլ՝ մի շարք տեղային առանձնայատկութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ բնորոշ չեզութիները կանոնից մասնաւորապէս, ամենուրեք գնալով ունչի մեծ տարածում եւ հաստատում է ստանում այն տեսակէտը, ըստ որի Ոլիմպոսը որոշակի իմաստով դրսեւորուել է իրրեւ մի մոտացածին, արհեստական գաղափար, որն իրրեն էր ներթափում եւ, կարծես, քօղարկում այն ամէնը, ինչը չէր տեղաւորում ուիմասանակ կազապարի մէջ։ Ակրդ է վկայում Հայ միջնադարեան ձայնեզանակների չուրջ խոշորագոյն մի շարք յարցուցիչ կամ ստանձնալ ձայնեզանակների առկայութիւնը[78]։ Մանկան, ինչ չեզուններ միներ։ Հիմա Հայկական Ոլիմպոսի չուրջ ձեւաւորուած կարծրացած հայեացքներից, ապա միանգամից մեզ փակուղու առաջ կանգնեցնող հարցեր են ծագում։ Գոյութիւն ունի ստանդարտ մի տեսակէտ (եւ մեզանից չատերը նոյնպէս տուրք են տուել դրան), ըստ որի Հայկական Ոլիմպոսը իր զարգացման մէջ ունեցել է մի քանի փուլ՝ խոտագոյն դասականից մինչեւ։ գրեթէ էտարոնկոլոգականորը Մանկան, տարրեր դարերի Հեղինակների հիմնական ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրութիւնը (անգամ նկատի ունենալով յետագայ ժամանակների խմբագրութիւնները), ազգային հիմնադրութեան արշալոյսին ձեւաւորուած գրաւոր խոսքի հնչիւնաւորման տեսակները (պայմանաւորուած յինելով նախնական պաշտօնեղրգութեան ինտակարգի պահանջներով), տեղ պում են մտորել հետեւեալ հարցի չուրջ. ո՞ր փուլում է, որ Ոլիմպոսը

կենցաղավարել է իր առաւել դասական խիստ տեսքով եւ երբ՝ է արդեօք նման փուլ առհասարակ, քէ՞ տէր։

Ընկերքոյս կողմից կանոնակարգուած երգասացութիւնների հիմնական գանգուածը առնչուել են հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների։ Դրանց մեծամասնութիւնը կազմում են ինչպէս անանուն մարդապետ շարականագիրների, երգասացների այնպէս էլ յայտնի մատենագիր-աստուածաբանների, կամքորիկոսների։ Նրանց անուններն արձանագրուել են շարականի հնդինակների մի քանի ցուցակներում[20]։ Ընկերքին ընդամէնը երկու անգամ է յաջողուել արել այնպիսի հնդինակների երգասացութիւնների կանոնակարգման եւ Շարագիրք ներմուծելով։ Դրանցից մէկն արդէն յիշատակուած Յովսէփ Վանական Գողթնեցու մարտիրոսութիւնն է, իսկ միւսը՝ Յաղի Նահատակաց Ը. դարում կանոնի «Ջոյս Ըստ Պատկերի Քումն Գէ. Ոդորմեան, որի հնդինակն է ՓՒ. դարի Անդի քաղաքացի մատենագրական վերնախաւի ներկայացուցիչ՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին[30]։

Պաշտամունքային երաժշտական ձեւաւորման մէջ կանոնականի եւ ոչ կանոնականի, համաստաւգուածի եւ ոչ համաստաւգուածի փոխյարաբերութիւնները, ահա հենց այս երեւոյթների անտիպիկը յաճախ յանգեցնում էր մի շարք չհոգումների, որոնք ժամանակի ընթացքում նոյնպէս ընդունուում էին ընկերքոյս կողմից, ներքոյսների որոշակի կարգաւորման կամ առանձնայով այս կամ այն ընկերքական հնդինաւթիւնների ազատութիւնը։

Կանոնական մատեաններում առանձնացուածութիւնների չեռագրական ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ հոգեւոր երգասացութիւնների մէջ առկայ որոշակի չհոգումների յայտնաբերումը (մեծ քրիստոնեայ ընկերքների երգարուեստում համաձայնութեան երեւոյթների համագրութիւնը) կարող է նպաստել համաքրիստոնէական երաժշտական մշակոյթի արձանագրութիւնների ամբողջ խորը ընկալմանը։

Վերադառնալով Գ. դարձուածքի հիմնական քննութիւնը, նշենք, որ վրաց երաժշտագէտ-միքեռագրագէտ Մանանա Ամիրեջիբիի հետ ուսումնասիրելով պարզուեց, որ վրացական օրհներգութիւնների մէջ ազգային արտիրին եւ մարտիրոսներին նուիրուած երգասացութիւնները, որպէս կանոն, նոյնպէս ենթարկուում են Քորդուղ ձայնեղանակի ոլորտում։ Ուշագրաւ մի առանձնայատկութիւն[31], որն ընդգծել է տալիս, որ այդ ստանդարտը, համապատասխանութիւնն է քրիստոնեական հիմներգութիւնից եւ առկայ է նաեւ այնտեղ։ Առանձնայատկութիւն, որն ակնյայտօրէն

արժանի է համառոտիլ հիմներգական յուշարձանների տարբեր եկեղեցիների երաժշտական առանձնահատկությունների առանձին համեմատական ուսումնասիրության համատեքստում։

ՄԱՆՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Տե՛ս՝* *Armyanskie Jitya I Muchenichestva (V-XVII vv.),* perevod s drevniarmianskogo, vstupitelnie stati i primechania K. S. Ter-Davtian, (*Հայկական վկայաբանություններ, դ.-ժէ. դդ., թարգմանությունը գրաբարից, ներածական յոդուածը եւ ծանոթագրությունները Կ. Ս. Տէր-Դաւթեանի*), Երեւան, «Նոյեմբեր» հրատարակչություն, 1996.

2 *Աբգարեանցների վասուրականի ճյուղ, քեռ. բն. Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ա. Տաճատեանցի,* Երեւան, 1963, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչություն, էջ 428-432.

3 *Մաղթանք - աղոթական ոգեւոր երգաբանության տեսակներից, որը բաղկացած է գարգարից և մի երգիծ մասից.*

4 *Տանտերեր - բիւզանդական հիմներգության ժանրերից մէկը, որի հոգեւոր բովանդակությունը կապված է Տաճարում երգեցողի տեսակի հետ։*

5 *Տե՛ս ինչ յոդուածը՝* "Armianskie Srednevekovie "Tolkovania Na Glasi," sb. *Gimnologia,* vip. 1, kn. 2-ya. (*Հայկական միջնադարյան մեկնություններ ձայների վերաբերյալ, հիմնադրեց Օրմանյանությունը*), Մոսկուա, 2000, էջ 610-618; նաեւ՝ "Deux Textes Arméniens Attribué a Basile De Cesaree Sur L'interprétation Des Modes Musicaux," REArm, 26, 1996-97. էջ 339-356.

6 *Տե՛ս՝ Ցարեանի հիւրասիրութեան մասին երկու Հատուածներ Նախնեաց Մատենագրութիւնէն, Վենետիկ, 1888, էջ 38; Ն. Թառմիշեան, «Ոսկէ Միտիքին եւ Նրա Ցարագրած Գործոց Գրուածքը», Հայոց Հնասրաբանական Հանդէսի, 1972, N. 11, էջ 91; տե՛ս նաեւ ինչ յոդուածը՝ «Հայ Միջնադարեան Ձայնից Մեկնութիւնները եւ Ոսկէ Միտիքը» Ցարագրած Երկերից», Հայագիտական Տարեգիրք, Հայաստանի Ազգային Գրադարան, Երեւան, «Գիտություն» Հրատարակչություն, 2000, էջ 204.*

7 *Տե՛ս՝* "Deux Textes," էջ 302.

8 *Տե՛ս՝ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, ձեռ. 6081, 1404թ., էջ 180ա-184բ; տե՛ս նաեւ ինչ յոդուածը՝* "Les Traits Arméniens Médiévaux Sur L'interprétation Des Modes Musicaux Et Leurs Parallèles Au Proche Orient," REArm, 26, 1996-1997, էջ 360-381.

9 *Տե՛ս՝* N. Tagmirian, "Davtak Kertog – Vidnei Poet-Melod Rannesrednevekovoi Armenii", v. kn. *Davtak Kertog. Plach Na Smert Velikogo Knias Djevanshira,* drevneermianskii original i perevod na sovremennii armianskii, ruskii, angliskii, frantsuzskii, nemetskii, ispanskii, polskii yaziki: sostavlenie, predislovie i kommentarii L. Mkertchiana, (*Դաւթակ Քերթող-Վաղ Միջնադարեան Հայաստանի Ցարգի Բանաստեղծ, Տաւրոսի Վերջին Դրքուռ, «Ողբ ի Մահն Քաւանչէրի Մեծի Իշխանին», գրաբարեան բնագիրը եւ Ցարգմանությունները աշխարհաբար, ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմանե-*

բէն, խոպանիրքն, լեհերէն լեզուներէ, կազմ., առաջ. եւ հանգիր. Լ. Մկրտչեան, Երեւան, «Սովետական Գրող» հրատարակչութիւն, 1986, էջ 272.

10 *Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քննական բն. եւ ներած. Վ. Առաքելեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, էջ 221-222.*

11 *Նոյն, էջ 225-230.*

12 *Թովմայ Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, տպ. Ազաճեան, էջ 297-298; Պատմութիւն Արծրունեաց Տան, աշխարհաբար թարգմ., ներած. եւ հանգիր. Վ. Վարդանեան, Երեւան, Հրատարակչութիւն Տպ. Ազաճեանի, էջ 171-173.*

13 *Տե՛ս Հոգեւոր Ծոցեր, կազմ. եւ խմբ. Ս. Արեւշատեանը, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1968, էջ 63-65.*

14 *Ծուռ ուղղագիտ. հնդկերէն պաշտամունքգրութիւնեան մէջ նման երգիչը առածին են odnopevcets անուանուելու.*

15 *Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, ձեռ. 5811, էջ 76բ.*

16 *Դրանք քանի մի պատճառով Գեորգ Գեոդակովի հետեւեալն Մ. Մանդելշտամ, Մ. Ցվետաեվա, Առաքելեան, Աստքհատեան, Դաւիթ Դաւթեան եւ այլ Մահկանէքները, ինչպէս նաեւ Նեղոսէս Շնորհալու Մ. Քէոդորոսի, Թովմաս Ակինդինացի, Բարսեղ Հաքքարպետի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Մ. Մաղքիս գերասարի, Գէորգ գերասարի, Մ. Եփրեմի, Մ. Եւստրատոսեանց, Մ. Երզնկայ Բիւրոյ, Խաչատուր Տարոն Տարօնացիի եւ այլ Մահկանէքները.*

17 *Հ. Գաբրիէլ Ալիշանեան, Մայրագրութիւն Շարականաց, Վենետիկ, 1814, էջ 591-603.*

18 *Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Հ. բ., Վենետիկ, 1901, էջ 115, 178.*

19 Kh. S. Kushnarev, *Voprosi Istorii i Teorii Armianskoi Monodicheskoi Muziki*, Լուծումներ Միաձայնական (Մեներգային) Երաժշտութեան Պատմութեան եւ Տեսութեան Հարցերի, Լենինգրատ, «Մուսգիզ» հրատարակչութիւն, 1958, էջ 115, 513.

20 *Նիկողոս Թաշճեան, Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Երաժշտութիւնը V-XV Դարերուն, Երեւան, 1965, էջ 104; տե՛ս նաեւ նոյնի՝ Teoria Muziki V Drevni Armenii, Երաժշտութեան Տեսութիւնը Վեր Հայաստանում, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1977, էջ 83-84, 276-278.*

21 *Գրիգոր Տաթեւացի, Բարոյախրատին մասնաւոր Հայ Միջնադարեան Գրականութեան Մէջ (V-XV դդ.), Երեւան, 1980, էջ 167-171. Տուեալ հետիոտնը փորձել է ապացուցել որ Վահան Գոգիկեանը չարտահանը թարգմանել է ոչ թէ Նեոպլատոնականը, այլ Մահմետական Սխենքը քարոզը՝ միահեծանութեան Աստեղագուշակութիւնը, որի մասին իր նոյնը վարդում (տե՛ս՝ Գաբրիէլեան Յովհաննէսեան, Միջնադարեան Աշխարհագրութիւնն եւ Երկիր, Երեւան, 1931, էջ 18-19) եւ այլ պատմական ապրելակերպում քիչատակութիւններ կան որպէս հետեւողական բանասացութեան եւ երգասացի, որը հետիոտնին է բարդութիւն. Ե-*

գիտար հրդեհը, հատիկատած Մ. Մխիթարեան եւ Աստուածածնի ննջման տաճարին Մ. Աստուածածնին հատիկատած մէկ չորրորդի քանատակերտական բնագիրը պահպանուել է. Նրա ծաղրախաղը ըղձում է վարձահատուցման տեսիլը եւ սիրում է վիրգուհի Մարիամի խոսքերով. Մահկան, ընկճահար առմամբ, այդ տեսակէտը չորրորդացաւ սխալագրութեան եւ տարաձայնութեան։

22 Քոշխիպեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 104։

23 Նոյն։

24 Kushnarev, էջ 117։

25 Նոյն, էջ 818։

26 Այդ կապակցութեամբ տե՛ս A. Arevshatian, "Problema Kanonicheskovo V Armianskom Dukhovnom Peresetvorchestve," *Tezisi Doklada Mejdunarodnoi Muzikovedicheskoi Konferentzii "Muzikalno-Kanonicheskie Traditsii Khrist-ianskovo Mira"* (Վահանեանի խնդիրը էաւ Հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ. Միջազգային Երաժշտագիտական Գիտաժողովի *Քննարկումների Հանդրուանները*), Երեւան, 2001, էջ 10-11; տե՛ս նաեւ՝ E. V. Volodina, "O Vizantiskom Vliznii V Ruskoi Muzikalnoi Kulture XI-XIII vv.: Usvoenie Printsipa Kanonichnosti" *Muzikalnaia Kultura Srednevekovia* (Միջնադարեան Արուեստի մասին ԺԱ.-ԺԳ.դդ. Ռուսական Երաժշտական Մշակոյթի վրայ, Կանոնականութեան Սկզբունքի Ընկալումը, Միջազգային Երաժշտական Մշտոցները), vip. 2, Մոսկուա, 1992, էջ 108-109։

27 Այդ մասին խօսել է գեղեցիկ Կամիրաւոր, տե՛ս՝ Քոչունեանը Ս. Յարութիւնեան-ներ, Երեւան, «Լուսաւորչատուն», 1961, էջ 126։

28 Ծանոթ Աճառեան, *Հայկական Մատենագրութեան*, հ. Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութեան, 1969, էջ LXV-LXXIV։

29 Այդ հարցին նուիրուել ենք առանձին յօդուած՝ *Ովքե՞ր էին «Ջուղա Ընտ Պատկերի Ռուսի Ընտրեալի Հեղինակները*, Էջմիածին, 1997, Դ.-Ե., էջ 106-115։

30 Տրամաբանութիւնը յուշում է, որ նման հետազոտութիւն կարելի է անցկացնել նաեւ այլ մատենագրական գործերի նկատմամբ՝ ինչը թոյլ է կատարել երաժշտագէտ Աստուածատուրեանը՝ Աստիճն մասին օրինակով (տե՛ս՝ Ա. Գրիգորեան, *Գեղամեան Հայոց Գուբանների Ծառայութեանը Նոր Երգի Տեսին, Ծառեմբերգի Աստուածատուրեան Ս. Հոգեւոր Երաժշտութեան Մատենագրութեան Հետազոտութեանը, II Միջազգային Երաժշտագիտական Գիտաժողովի Քննարկումների Հանդրուանները*, Երեւան, 2001, էջ 18-19)։

MARTYROLOGY AND HYMNOGRAPHY: THE MYSTERY OF THE FOURTH LATERAL MODE IN THE OKTOECHOS ('UTDZAYN') ARMENIAN CHURCH MUSIC (Summary)

ANNA AREVSHATIAN

Anna Arevshatian analyzes the relationship between martyrology and hymns in Armenian medieval church music. One of the oldest Armenian hymns dedicated to a martyr was written in 618. By comparing Syriac, Byzantine and Armenian hymns dedicated to martyrs, the author argues that these hymns were placed, as a rule, on the fourth lateral mode in the Oktoechos ('utdzayn') Armenian Church music.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԲՈՇԱՑ ԱՆՈՒԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՎԱՐԴԱՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Դարիկու ընդմէջէն մեզ հետ քալող հայ բոչան, մեր պատմութեան ընթացքին, շատ հեղ յիշուած ու միշտ ապրած է մեզ հետ. մեր գաւերում, ուրախութեանց մէջ մենք ան֊պատճան: Ան իմբզիմբր հայ ճկատոնով՝ իպացուցեր է ցեղէն շատ մը յատկութիւններ կամ ժամանակի ընթացքին խառնուեր ու ճոյնացեր է մեզ հետ...:

Առաքել Քէչեան

Բազմադարեայ իր պատմութեան ընթացքում՝ յաճախ դրկուած լինելով պետականութիւնից եւ մշակութային կեանքի համար անհրաժեշտ նոյնիսկ տարրական պայմաններից, հայ ժողովուրդը ոչ միայն աշխատած է գտնուել դիմակայելու բռնի ուծացման միջոցներին, այլ նաեւ կարողացել է խազաղ ճանապարհով իր մէջ տարրալուծել բազմաթիւ օտար հանրութիւնների: Ահա այսպիսիներից մէկն էլ մասամբ պարսկ. ք. առաքիներն էին, որոնք Հարաւ-արեւմտեան շրջաններից գալով նկատի ենք առնում եւ, քան սմենայնիվ, ժամ.-ժբ. դարերում Պատմական Հայաստանի տարածքում յայտնուած էթնոփառոսական բոլորովքումը կրող հանրապետ ժողովրդի՝ գնչուների, մի մասն էր[1], որի հիմքի վրայ էլ յետագայում ծնունդ առաւ բոչայ, հայ բոչայ կամ մոզպատրն հայ անուններով յայտնի՝ ազգի արդէն էթնիկ ինքնութեան բոլոր չափանիշներով հայ ժողովրդի անքակտելի հատուածներից մէկը[2]:

Արդի պրպտող հայեացքներում գործածական գնչու անունը, որը նշանակիչն է ընդհանրապէս բոլոր գնչուների, կազմուած է բնաճանչական գնչոյ էթնոնիմից, ինչուսորի պէս խոսիլ, մատուր յայտնաւանիչ բառից: Գրաբարում այն վկայուած է ոչ միայն գնչու, այլեւ գընչեաս տարրերակներով, որոնք, չկրելով որեւէ էթնիկ յիշք, լոկ նշանա-

կում էին ակակաղ, քչուտաո, քոքոմ, կմկմացող, եւ միայն բառի երկրորդական իմաստաշին գործածման արդիւնքում արդէն նոր ժամանակներում է յայտ նիկաւ որպէս ցիգանուհի[3]։

Հայերէնի տարբեր բարբառներում գնչու իմաստով, ինչպէս նաեւ ածականաբար՝ կիրառւում են հետեւեալ փոխառեալ բառերը.

Մըքռըր, մըռռըր, մըռիրր, մըրռըր, մըքիրուր (Ջուղ, Մուշ, Վասպուրական, Տիգրանակերտ) - նշանակում է նաեւ ոչնիկում, գնուն, փնիկ, արհամարհելի, տապր < քրդ. mitrib, mirtib, mirtiv, midrep, mirtov, mitrûb, mutruf, քրդ. mûtrûb, mûtrûp, mitrip. Քուրդերէն եւ քրդերէն ձեւերը կրկնց հերիկին սերում են արդ. ᵐᵘᵗʳⁱᵇ mutrib «նուագող, երգիչ» (< ᵐᵘᵗʳⁱᵇ tûrb «ուրախացնել երգով եւ երաժշտութեամբ») բառից։ Քրդերէնի հիւսիսային բարբառներում, բացառութեամբ որոշ շրջաններին, այս անունը կիրառւում է ընդհանրապէս գնչուական բոլոր խմբերի համար[4]։ Ըստ Եոպէնի՝ Հալիական Մարդում myutrup էին կոչւում առնին մահմեդական գնչուները[5]։

Ջինգյան, ջընգյան, ջինգյանս (Վասպուրական, Ալաշկերտ) - նշանակում է նաեւ էշափառաշրջիկ, դաստարկապրտ, ուզուտր < քրդ. բրբռ. cingân, քրդ. çingene, ասո. ᵐᵘᵗʳⁱᵇ çinkâne (համա.՝ հարբասացին քրդ. ᵐᵘᵗʳⁱᵇ cingane)։ Գրական ճանապարհով քուրդերէնից հայերէնին անցած չինկիանէ ձեւը ծիթ. գալի գրականութեան մէջ յաճախ է հանդիպում գնչուն իմաստի համար։ Կարծիք կայ, որ քուրդերէն տարրերակը, ինչպէս նաեւ եւրոպական լեզուներում տարածուած tsigan (>հասակցական արեւելահայերէն ցիգան), Tsigane, Zigeun, Zingaro, Czigán, Tigan ձեւերը սերում են յունարէն Αθιγγανοι կամ Ατσιγγανοι «անձեռնմխելի, անդիպելի, պիղծ բառից, որը սկզբնապէս որում էր հերձուածողական մի աղանդի, որի ներկայացուցիչների հետ յաճախ չէին թիւղանդիանում նոր-նոր յայտնուած գնչուներին[6]։ Ըստ մէկ այլ տեսակէտի, այն պէտք է բխեցնել նախկինում Հինդոս գետի ափերին բնակուած Cangar կամ Zingar ցեղի անուանումից[7]։

Ղարաչի (Երեւան, Լոռի, Գանձակ) - նշանակում է նաեւ աղքատ, չիրք, անպիտան < ադր. qaraçı (համա.՝ քրդ. qerec, քրդ. բրբռ. karnçı)։ Քիւրքական բոլոր ձեւերը բխում են քաղաքակրթերէն ᵍʸ/ᶻ qarâčî «հառաչ, բառացի՝ «ան. գոյն կատարող» (< քիւրքական qara «սեւ» եւ

ել համանգիտությունը, պրծնչի անուն ցոցց տուող վկրչաձանցն։ Ըստ Եոպչնի, Հայկական Մարզում karachi էին անուանում չիա մահմեդական պեղուներըց։

Լորիկ[9] (Մուշ, Տուրուբերան) < պրս. *rōrī[g] նախամեծից՝ հայերէն -իկ (< միջին պրս. -īk) վերջածանցի ազգեցութեան տակ բառափոխուած տարբերակ. բառը, անկասկած, պեղուների էրանում տարուան ամենավատ եղանակայնների հ. համար։ արդի պրս. لولی luli, գաս. պրս. لۆڕ lōṛ, لۆڵ lōl, որոնցից բնութերէնում ունենք lōl, իսկ արաբերէնում نوری nūrī (տպանակի՝ نور nawār) ձեւերը։ Պարսկերէն ցեղանունը բանգում է *arōr[g]/*alōr[g] նախաձեւին, որը բխում է միջինպարսկան արտարտեղու. տղրիւրներում لرر al-Rūr / لرر Arūr անուանով յայտնի Սինդհի նշանաւոր քաղաքներից մէկի անուանումից[10]։

Աբդալ[11] (Կեսարիա) < թրք. abdal, aptal «չրջիկ դերուիշ, քափառաշրջիկ, Փոքր Ասիայի պեղուական կամ պեղուահեռան որոշ ցեղերի անուանումը»[12]։ Անակասնարար կիրառուածից թուրքերէնում այն նշանակում է նաեւ «ջիմար, ապուշ, խենթ»։ Թուրքերէն ձեւը, բառ նրանից, մտում է պրս. ابدال abdāl «արդար՝ առաքինական որոշ եղբայրակցութիւններում ապրածուած յարգալից տիտղոս, որթեր, մարգարէի մօերիմների, պատուարժան մարդիկ, մարդկանց օգնութիւան հասնող էակներ» բառից, որն իր հերթին կանգում է գաս. արդ. بدل badal կամ بدل badīl «չրջիկ, պատուարժան մարդ, տուրք եղրի բնկնող յոգնակիի بدلا abdāl ձեւից։ Աչքառու, հետաքրքիր է նաեւ, որ բառը թուրքերէնում յայտնուած լինի ուզբակի արտերէնից։ Հայկական պղրիւրներում միշտ ձեւը գործածուած է ատրպ., արդպ., պատրպ. տարբերակներով եւ նշանակում է «ընտաներ, տնեական, չնորհիչ»։

Մեծամասն գաղտնալիզում՝ բոչարերէնով կամ ինչպէս իրենք են այն կոչում լոմաւրէնով[13], հայ-բոչաների իրենց անուանում են lom կամ lomav (յոգ.՝ lomavtik՝, lomavner)՝ մի անուն, որը արեւմտեան պեղուների rom (յոգնակի՝ roma) եւ ասիական պեղուների dom (յոգ.՝ domari) ինքնանուանումների հետ միասին յանգում է սանսկրիտեան ḍomba «երաժիշտների եւ երգիչների ցածր կաստայի ներկայացուցիչ» բդրին։

Հայերէնում համատարած կիրառով նրանց տրուող բոշայ անուան ամենավաղ գրաւոր վկայութիւնը, ինչքան մեզ յայտնի է, հանդիպում է 1597ին գեներալիսիմ կասի գիւղում ոմն Յովհաննէսի կողմից արտագրուած մի առձեռն Ճաշոցի յիշատակարանում, որն այժմ պահւում է Երուսաղէմում. «Գրեցաւ շարակնոցս ի չար եւ յընծիր աւրինակէ որ կոչի Խղկցի, ձեռամբ ... Յովհաննէսի ... ի յերկիրն Ղայսարի, ի գիւղն որ կոչի Կասի, ընդ հովանեաւ սրբոյս որ զանունն չգիտեմ, ի թուին ՌՒՀԶ [=1597] Օգոս. ԻԴ [=14]. եւ յիշատակ է Մահտեսի Բոշայ Խտտաձին եւ իր դեռաբոյոծ որդւոյն, Տումաձին, Ալթունին, Կիրակոս սարկաւագին, եւ մարն Կուկվարդին եւ Խտտաձին եղբարցն...»[14].

Բոշայ պրոբլեմը այն վկայուած է նաեւ 1619-25ին գրի առնուած Միմէոն գպիր Լեհացու Ուղեգրութիւն գրքի աշխարհագրական նկարագրութեան հատուածում. «Զայս իմացեալ պէկլէրպէկի մի, կոչեաց զմեսա, զի անդ է քաղաք Արծուորդաց, որպէս յԱրզրում բօշայք, եւ պատուիրեաց մի երթալ անդր»[15].

1634-40ի ընթացքում գրուած իր ճամփանկարագրութեան մէջ այս առնուն քիչ տակում է նաեւ Գրիգոր Դարանաղցին. «Եւ յայնմ ժամանակին որ ուր էին, գնացաք ի նոյն գեղն, որ Վայաձոր ենք կոչեր զնա վասն վեստակարութեան օդոցն, ես՝ տեսաք՝ որ այն գինեմոլ կինն անդ է եւ մեր փեսային մէկ բոշայ ճշակ կայ՝ ենա կին եղեր: ... Լսեց բոշէն մեզ եւ երթայ գշուն կինն զայն. ես՝ թողացաւ տղայովն եւ ելեալ կորաւ»[16].

Յովհաննավանքի տպարանատէր Ջաքարեայ Քանաքեռցին եւս 1699ին աւարտին հասցուած իր Փառամաքրութիւնն երկում երկու տարբեր ուղղագրութիւնամբ կիրառում է բոշայ անունը. «Եւ ժողովեալ մանկունս 'ի Ի [=20] ազգաց, որք գոյան յԱսպահան. որք են 'ի քրիստոնէից է [=7] ազգ, եւ յայլ ազգաց ԺԳ [=13]: Նախ 'ի քրիստոնեիցն՝ այսոքիկ են. Հայ, Յոյն, Լատին, Ասորի, Վիր, Աղուան, Բոշայ: ... Եւ ոորա կալան այր մի՝ Հոշայ ազգաւ, եւ ասացին ենա, ես'ր զդա քարտամ՝ զի մեռցի: Եւ ենա ո՛չ եհաւ: Եւ եղին 'ի ձեռն ոորա զծայր չուանին՝ եւ ասեն, քաշեցա՛ զդա. եւ ո՛չ կալաւ զչուանն. եւ եարին զհոշայն այնքան մինչեւ եղեւ կիսամահ. եւ թողին զենա»[17].

Ընդամէնը մի քանի տասնամեակ անց Աբրահամ Երեւանցին, պատմելով Օսմանեան զօրքերին 1724ին երեւանցիների ցոյց տուած դիմադրութեան մասին, բացառիկ տեղեկութիւններ է հաղորդում հայ-բոշա-

ներկի եւ, մասնաւորապէս, երեսանուէ նրանց քուաքահակի եւ տեղաբաշխման մասին[18]. «Յորայգեղոյի Գրիգոր վարդապետն, ինչափ որ ժողովուրդ ունէր, բովանդ առաւ մտաւ Յորայգեղայ Սուրբ Սարգիս վանքն: ... Իւրեանց պատրաստութիւն տեսին, ղրկեցին, Կոմսի քաղ կասեն, որ հարիւր տուն բոշայ կայ, քրիստոն մեծ մեծ իշխանք, գանձայ տեր բոշեք: Սինն որ է Բաթում օղի Ղազարն, մէկն Կղդուզն, մէկն Դաւիթն, մէկն Բէյրամն, մէկն Պետիքն: Այս հինգ բոշես բովանդակի բոշէքանց մեծայորքն են: Բոշէքն նկան վարդապետին մուռ: Վարդապետն Գրիգոր աստուածայրան, ըսկսեաց աղաղակ, աղաղակել ժողովուրդին, լալով աչքով աղերսալի: Բոշայ Ղազարն ասաց. «Վարդապետ, երկու հարիւր պատվական մարդիք ունիմ, իրանց բերթօվն, իրանց թվանքներօվն: ... Այսպես յառաչմօտուն լուսայցավ շաբաթ օրն, բոշայ Ղազարն, բոշայ Կղդուզն, բոշայ Դաւիդն, Պետիկն, իրեանց հզօրօվն նկին Յորայգեղ, որ ունին տզանք հզօրք ունին ԲԵՆԴ [=234]: Հրայման յետ Գրիգոր վարդապետն բոշէքանց, թէ. «Դուք պահեցէք» Ի [=40] ջաղացի ճանապարն»: ... Բոշէքն պատվական կոխ կաննեն. նալ կոխվ: ... Եւ կովին Դեն [=400] հայր, Ի [=40] բոշայ սրատվեցան, ոչ մեռան, հիվանդացան»*[19].

Ակոփեամ, վերոյիշեալ սկզբնաղբիւրների աղքատիկ տուեալներից պարզ է դառնում, որ արդէն առնուազն ԺԶ.-ԺԸ. դարերում Հայբուշանների բնակուում էին Կեսարիայից մինչեւ Երեւան ընկած տարածքներում, դաւանում էին քրիստոնէութիւն, եւ նրանցից գոնէ ոմանք, յարքաւորների սոցիալական անիշխանը, հասել էին բաւական բարձր հասարակական դիրքերի:

Գիտնականներին ցարդ չի յաջողուել պարզել բոշայ բառի ստոյգ ծագումը[20]. *Անգլիացի հնդարիսգէտ R. Turner-ը հօտ կամ poša ձեւերը բխեցնում է սանսկրիտեան purusa «մարդ, տղամարդ, հերոս, ռաւաչ բառից*[21], *որն, անշուշտ, քիչ եւ խնաւոտային առումով հատանելիան է, բայց համաձայն հնչիւնական զարգացման օրէնքների՝ խիստ կասկածելի. սկր. puruṣa > պկր. puruṣa- կամ պղնձ. *puruš- > յոմ. *purus/*pulus կամ *p₴rus(av)/*p₴lus(av) ձայնաւորների միջեւ. հնարաւոր r > l, հայերէնի ազդեցութեամբ անչեզոք դիրքում u > ə հնչիւնական անցումներով եւ յոմ. -av վերջաւորդով (< պկր. –ao, -ako); համմ.՝ հնդ. purus «տղամարդ, մարդու հասակ»*

դանդան անցում, (քիչ եւ. վերջին կարող էր բացատրվի լինել սկր. ṣ, ṣ > պկր. s> պրնչ. *s> ռոմ. š չարքում), քանի որ š չէանկանը ռոմանիներում առկայ է դեռեւս պարսկերէնից եւ. հայերէնից կատարուած վաղ փոխառութիւններում. համմս.՝ ռոմ. pošom երուրդ < պրս. پښ pašn, ռոմ. doš- < դաս. պրս. دښ doš- եկիթէր, ռոմ. phoš, phošik < հյ. փոչի p'oši, ռոմ. Vuš < հյ. վուշ vuš եւն.։

Ի տարբերութիւն ռոմանիի, յոնատրէնում եւ մասամբ գոմարիում պրոտոզիչուածքների չիչեալ *š (< սկր. ṣ, ṣ) բազաձայնը կանոնաւորապէս փոխուում է s-ի, որը մեծ հատանականութիւամբ երկրորդական հնչիւնական նորացանութիւնան հետեւանք է, չնայած, հնարաւոր է նաեւ յոն., դոմ. s < պկր. s (< սկր. ṣ, ṣ) անցումը. Դոմարիի պարագայում բացառութիւնն են կազմում դոմ. št < սկր. -st^h-, -ṣṭ-, -ṣṭh-, նոյն բազաձայնական խմբերում համմս.՝ ռոմ. št, յոն. t' (համմս. նաեւ.՝ հնդ- ṭh-), որ.՝ սկր. *ut-sthita- (համմս.՝ utthita) եկանգնած > պկր. uṭṭhiya- > ռոմ. uštilo եկանգնած, դոմ. štir-, յոն. ut'lu- եկանգնել (համմս.՝ հնդ. uṭh-) եւ մի քանի այլ դէպք։

Ուշագրաւ է, որ ռոմանիում հանդիպում են նաեւ պարսկերէնից եւ. քաոագայում նաեւ յունարէնից փոխառեալ որոշ բառեր, որոնցում վկայուած է առոյական - չէանկան անցումը՝ պրս. ـس > ռոմ. š, որ.՝ դաս. պրս. ——ـست pōst > ռոմ. pošti եմաչկ, մորքի, կաչիճ, դաս. պրս. بښ bēša կամ բրբ. veša > veš եանասառ եւ յուն. σ, ζ > ռոմ. š, որ.՝ յուն. φορεια եհագուստ, շորթ > ռոմ. folaša եզիսաչորթ, չաչ, καρακαζα > kakaraška եսարեակ եւն.։ Ի դէպ, վերջինիս փոխառութիւնների առաջին անցումը նկատուում է ռոմ. št < պրս. št բազաձայնական խմբում։

Ասուածը բնչհանրացնելով, պէտք է նշել, որ Պատմական Հայաստանի տարածք մուտք գործած հայ-բոչանների նախնիների լեզուի բնիկ բառերում, բաս ամենայնի, դեռեւս պահպանուում էր քաոագայում վերջնանախանապէս s-ով փոխարինուած š չչէանկը։ Բեկ նոյնիսկ համարելք, որ յոնատրէնի դէպքում մեր դիմաց առկայ է յոն. s < պկր. s (< սկր. ṣ, ṣ), այլ ոչ թէ յոն. s < պկր. *š (< սկր. ś, ṣ) անցումը, ապա, առանց դժգոհ-ինչ կասկածի, Ն գոյութիւն ունէր նախկին արեւմտեան պեչենեների նախնիների լեզուում[28], ուստի եւ զարմանալի չէ, որ այն արտացոլուէր նաեւ հայերէն բոչայ անուան մէջ, որը հայերը կարող էին ակզբնապէս տալ հենց վերջիններիս։ Բաւն այն է, որ մինչ կարեոր, Վրա-

բառեան եւ Հայկէնի այլ բարերարներուն յոչակ անունը արուած էր/ բացառապէս նախկին գիշուններուն Հայրենի եւ Հարազատ Հաստատութեան, ՀՔ. դ- արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականութեան մէջ այն գործածուած էր, ՔՀ' որպէս Հայ-բոչաների, եւ ՔՀ' ունկի բոլոր իմաստով' որպէս բոլոր գիշուններն ընդհանուր նշանակեալ' աւրպիտով, փաստարկեն, Հանդէս պալով արդի գրական լեզուի գիշու բառի փոխարէն[30]: Իմաստային չփոթից խուսափելու համար էլ արան քանի կզուած էին Հայ, յոյն, Թուրք[31] եւ այլ էթնիկական որոշարկիչներ. Եմեռ՝ Հայ-բոչայ կամ Հայ բոչայ: Ըստ ամենայնի, բոչայ անուան մասնաւորութեամբ նախկին գիշուների մի ճիւղի (որին մինչ կոչուած ենք Հայ-բոչայ) վրայ միայն, արդիւնք է Պատմական Հայաստանի տարածքներուն ցաք ու ցրիւ բոլոր գիշուական խմբերին ի սկզբանէ Հայերի կողմից արուած մէկ ընդհանուր՝ բոչայ, ցեղանուան իմաստի քաղաքայ տարածուածութեան: Այսուհանդերձ, չի կարելի կարելականապէս բացառել նաեւ Հակառակ պործընթացի՝ ունկի ուշ ժամանակներուն սկզբնական բառիմաստի ընդլայնուան Հետեանքները

Արեւմտահայ արտասահմանեան՝ բօշա ձեւով, բառը փոխառուել է նաեւ Քուրքերէնի արեւելեան բարբառներուն եւ միջնդ այս էլ պործածական է Ներկայիս Թուրքիայի տարածքում 1915ի ցեղասպանութենից յետոյ մասնեղականացուած, բայց դեռեւս Հայկական ինքնագիտակցութեան մեացուկները պահպանող Հայ-բոչաների առնչութեամբ: Բօշա ձեւով այն վկայուած է նաեւ Հարեւանական եզդիների լեզուում:

Ընդհանրապէս կիրառուելիս, բոչայ Հայերէնում ունի էքսփառաչրջիկ, դատարկապորտ պնդերես, աներես, մուրացիկ, ուզուզ, քափքփուած, փնթի, անճաշակ բացասական իմաստները, որը եւ պատճառ է Հանդիսացել, որպէսզի իրենք՝ Հայ-բոչաները, խուսափեն այս բառը սեփական եզնանակեալի դերում օգտագործելուց՝ նոյնիսկ, ինչ-որ առուսմով, տարուսուրելով այն: Այսուհանդերձ, մտերմիկ զրոյցի ընթացքում վերջիններս պրեթէ չեն խորշում այս անունից: Բառը վկայուած է նաեւ Հայկական մի շարք առակներում եւ դարձուածքներում, որոնց մէջ արտացոլուել է նախկինում մեզանում առկայ Հայ-բոչաների պացմուճաքին՝ քանիսը չարգարացուած քամահրական բնկալումը յոկ՝ մեծ մասամբ պայմանաւորուած անցեալում վերջիններիս կողմից Հասարակական նուիրապետութեան առջեւ ասոնձանները պրաղեցնելու Հանգամանքով[32]. Դրանցից են՝-

Էկավ փաշի պէս, գնաց բօշի պէս; Դու փաշա, յէս բօշա, բարեկամացանք, բարեբարացանք; Դյադէն բէգ՝ բօշէն փաշա չի դառնա; Ինքը բօշա, փաշին էլ հաւան չի; Ոօշից տէրդէր չի էղնի; Ոօշի էրեսին քրքէս, կասի ածծրեւ ա գալիս; Ոօշի յուղը, վօր շատ էղաւ, քամակին ա քցաւմ; Ոօշին մադը չի գալիս, ճէզ էլ ...[այսինչ իրը]; Մի օր բօշա՝ մի օր փաշա; Ոօշի թագւոր է դառէ; Ոօշի պէս խօսքը ջնքն ա; Ոօշի պէս քրքէւ ա գալի; Ոօշի էրես ունի, բօշի տոպրակից ընգած (աւներես); բօշի էրիկ (ծույլ); բօշի կնիկ կը վաստակի, բօշի էրիկ նստած կուտի; Կողրա քալը չուշա է, միջի մադրը բօշա է եւն.[32].

Ուշագրաւ է, որ Շաւարխի բարբառում բոշալ, իսկ Ինչաւնիքում բօշահի բառերը, բոլորովին կորցնելով իրենց ցեղանուանական կիրառութիւնը, երկրորդական իմաստաքին գարգացման արդիւնքում բացառապէս նշանակում են «քաշախօս, ամբոխ, բազմութիւն», Համեմ.՝

Հաւրմանա Ռուդէն դուռ իրաց, նայեց դաշտի մէջ՝
Ռոշա՞յ ի, մա՞րդ ի եղ կողմէ կու գան.
Հաւրմանա Ռուդեն ասաց.
«Ես ի՞նչ բոշայ ի, նապես կը գա.
Վոր ասեմ՝ իխտավո՞ր ի, իխտավոր չի՝.
Յես պիտի դուռ խրեմ: ... »[33].

Շատ կ՝երթան, քիչ կ՝երթան, կ՝իննեն տանչտի մ՝ մեջ:
Մուդար ըմ կ՝երթան, կը խնե՝ նետեղ քաղաք ըմ կա;
Ետ քաղքից բօշահի մ՝ կը տա տուս:
Կը գա՛ մըչ տանչտին, կը տանոնա կ՝երթա:
Նետեք ել կ՝երթան, նախրորը ոատտ կը գա՛ նետեղ:
Կը խարջնեն, կ՝ասեն. – Տսիկ ի՞նչ բօշահի յեր[34].

Մշոյ գաչտում բոշալ մականունն են տուել գուռնա կամ դհոլ նուագողներին[35]. Հատանաբար, քիչնալ հրաժշտական գործիքներ նուագելու միևնոյնութիւնը, ըստ հայկական աւանդական աչխարհայեցողքի համարուելով անպատուաւոր գրագմունք, պատկանելիս է նոյն պենչուներին ընդհանրապէս եւ հայ-բոշաններին՝ մասնաւորապէս»[36].

«Հայ-բոշաների համար որպէս անուանում սակաւ դէպքերում կիրառւում էին/են մազապուրծ, հայ մազապուրծ, մազապուրծ հայ եզրերը, որոնք, անկուշտ, արդիւնք են վերջիններիս մազապուրծութեան արհես-

ստով եւ. բնդհանրապէս հիւսուածոյ իրերի (կոշիկ, գամբիւղ, ապրանք եւն.) արուեստագործութեամբ զբաղումնիս։ Հայ-բոշաներէն բառախտ գերազանցում են ոչ բոշաքին նիւթական հենց այս առումով։ Հետաքրքիր է, որ գեռևս Վանցեանը, նկատելով քիչ-ինչ հանդամանքը, գրում է. «Մաղազդրծ» անունը սակաւածանօթ է եւ վերցրած է ռոմա արդիւնագործութիւնից - արհեստից։ Այդպէս են անուանում իրանց բոշաների մէջ հասկացող պատուական ընկերները միայն, որոնք խոշորում են բոշա արհամարհական, ծաղրանք նաեւ նախատական անունից։ «Մաղազդրծ» են կոչում ռոմա նաեւ մեր հոգեւոր գործերում, որպիսիք են պատակ, կնունք եւ այլն, երեխի բոշանների պատուախտութիւնը չվիրաւորելու համար»[37]։

ԹԱՓԱՐՈՒՄՆԵՐ

աղբ. — ազգրբիչանեերէն,
այբ. — այրարերէն,
բրբռ. — բարբառաչին,
գաս. — գասական,
գոմ. — գոմարի (մերձաւորարեւելեան գերդաստանի լեզուն),
քրք. — քուրքերէն,
լոմ. — լոմաւրէն (Հայ-բոշաների գաղտնալեզուն),
հբ. — հաւերէն,
հնգ. — հինդի,
յուն. — յունարէն
պղնչ. — պրոտոպղնչուերէն,
պկր. — պրակրիտ,
պրս. — պարսկերէն,
ռոմ. — ռոմանի (արեւմտեան գերդաստանի լեզուն),
ռուս. — ռուսերէն,
սկր. — սանսկրիտ,
քրդ. — քրդերէն,
օսմ. — օսմաներէն

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

1. *Գերմաների գաղթի ժամանակաշրջանի, սլիքների եւ ուղիների վերաբերեալ առկայ է մեծաթիւ գրականութիւն, որի ամփոփ տեսութիւնը կարելի է գտնել՝ L. F. Hancock, "The Development of Romani Linguistics", in Languages and Cultures. Studies in Honor of Edgar C. Polomé, M. A. Jazayeri & W. Winter (eds.), էջ 183-223, Berlin-*

New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1968. Ալի, որ ներկայիս գիտնականի սրամիտ դեպք սրանում գործի ունեն անգլ. և Գաստանեան էսպատանի տարածքով վերադառնում են մոտ 60թ. Հանդես Հայկէն փոխառութիւններ տոմանիերում սրանցում գիտնականի բնագրում. Գիտնականում Հայկէն փոխառութիւնների խնդրի վերաբերեալ նորագոյն գրականութիւնից տե՛ս՝ N. Boretzky, "Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren)", *Indogermanische Forschungen*, 1987, 100, էջ 137-155; I. F. Hancock, "Il contributo armeno alla lingua romani", *Lacio Drom*, 1987, 23(1), էջ 4-10.

2 Այս յոգուածում մենք գործածում ենք Հայրոյոյ հայր՝ առաջ առյով ՀԲ. գործերի Հայկական գիտական գրականութիւնում առանձնացիկն Ն. Փոփոխանց, Հայրոյոյ հին (Ազգագրական Յուսաբեռնագրութիւն), պատասխան Ազգագրական Հանդէսից, Քիքիա, 1900, տպագրած Մ. Գ. Բառինեանցի, Գ. Վանցեան, «Հայ Բոչաների, Քոչու, 1902, N 7-8, էջ 1047-1064; N 9, էջ 1310-1331) եւ ցանկանալով չեզոք ազգ Հանդիսի հերկատելու համ ժողովրդի անգլիական մաս Հանդիսանալու Հանդամանքը.

3 Հայկոյ Աբառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Հա. 1, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, էջ 598. Իմաստային զարգացման համար Աբառեանը գնում է ասս. nemets «գիտնական» > nemoy «համր» բառը (էջ 661), սակայն ասիկի բացատր է թուում սրբ. բառ "njam «իրանցի, պարսիկ» բառ 'jm «հնուց առաջ առանձնաւորեալ, իրաւաս պարսիկների համար գործ ածուած տրմանիր.

4 V. Voskanian, "Tsiganskii Element V Kurdskikh Plemenakh ("Nekotorie Voprosi Etnogeneza Kurdov)" (Գիտական Տարեկան Հրատարակ Ճեղքի Մատ. Բրեկի Ազգանոցման Մի Քանի Հարցեր), *Iran & the Caucasus*, 1997, vol. 1, էջ 48.

5 I. Shopen, *Istoricheskii Pamiatnik Sostoianii Armianskoi Oblasti V Epokhu Ee Prisoedineniia K Rossiskoi Imperii* (Գաստանեան Քաղաքական Վարչական Կարգի Պատմական Յուշարձան՝ Ազգանոցման Հայաստանի Նոր Քաղաքական Դասակարգութեան Մասին Գիտական Ուսումնասիրութիւն, Սանկտ Պետերբուրգ, 1852, էջ 538.

6 Ազգային առանձնահատկութիւնը անհատականան է թուում, քանզի Իրանում գիտնականի տրամաց անհատականութեան անգլ zargar մետր, որը բնականաբար չէր կարող փոխառնուել յատկութեան (Voskanian, էջ 48). Այստեղից, ասրկ է քիչ, որ ոչխ Իրանում բնականաց zargar (առակներ) անհատի գիտնականի խնդիրը գոնէ, գաստրով գիտական առանձնահատկ, ապրանք է վերաբերական՝ անգլերենում Ազգանոցման թերագրաց (F. Djonodi, "Romano-Glossar: Gesammelt von Schir-ali Tehranizade", *Grazer Linguistische Studien*, 1998, 48, էջ 51-69).

7 G. L. Lewis, "Çingâne", in *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), 1979, 2, Leiden, Brill, էջ 40.

8 Shopen, էջ 538.

9 Մասնաւոր գործի բնագրում այս բառի գործածման վրայ մեր ուշադրութիւնը Հրաւիրեց պրոֆ. Գառնիկ Ասատրեանը.

10 V. Minorsky, "Lūlī," in *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), volume, 1979, 4, Leiden, Brill, էջ 817.

11 Կնոջ հայկի հայկի չրխնում ոչ թե բառի պրիմիտիվ իմաստն ունի անկիմացիկ գոմ. Քոչեր Քաչքիներ

12 Արեւմտյան եւ կենտրոնական Թուրքիայում ոչ միայնակ բառերի են նաեւ. yörük, geygel, geygelli yörük, bolu çingene, kıpti, cereç (H. Arnold, "Some Observations on Turkish and Persian Gypsies," *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3rd ser., 1967, 46, էջ 108; A. Caferoğlu, Geygelli Yörüklerin Kullandıkları, Anadolu Ağızlarından Toplamalar, VII Bölüm, Istanbul: Bürhanoddin Basımevi, 1943, էջ 106; V. A. Gordlevskii, "Djardjari V. Konc," *Izbrannie Sochineniia*, (Ընտրյալներ Գործերում), tom III, *Istoriia I Kultura* (Պատմություն եւ Մշակույթ), Մոսկուա, 1962.

13 Նշանակալից է, որ Հայրոյանների նախկին Ճեպարխանան միայն ազգասիրական միացյալն է ոչ, ամբողջությամբ կոչնչով սեփական քերականական ձեւերը եւ պրիմիտիվով հայկերի' Հմմտական-ում Կարնոյ բարբառի, քերականությունը, այժմ պահպանել է բնիկ բառապաշարի մի մասը միայն, որը, սակայն, միակ վստահելի ապրիլն է այդ հանրույթի նախկին պատմության:

14 Ա. Այգեկեան. Պատմութիւն Հայ Կնատոհայ, Տեղագրական, Պատմական եւ Աշխարհագրական Յուշատետրութիւն, Հատ. Բ., Գահիրէ, տպ. Ե. Փափազեան, 1937, էջ 1859.

15 Միմէոն դպիր Լեհացի, Միմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Տեղեգրութիւն եւ Ընդարձակագրութիւն, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց' Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1956, էջ 207-208.

16 Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Դարանաղցւոյ ըստ Դարանաղցւոյ, հրատարակեց' Մեսրոպ վ. Նշանեան, Երուսաղէմ, տպարան Ս. Յակոբեանց Աթոռոյ Ս. Քառասնից, 1915, էջ 487.

17 Ջաքարեայ Քանաքեցի, Ջաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, տպարան Մրոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, Հտ. 1, էջ 56; Հտ. 2, էջ 31.

18 Հեղինակի գրչին պատճառով անկանոն գրութեամբ ինքնագիր օրինակը եւ սրա քնարիր գրագրով խմբագրուած ձեռագիրը' Մշակուած, Հատանագրած, ԺԸ. գ. Մխիթարեան Միաբան Մատթէոս Ուղեկիցեան կողմէ, Պատմութիւն Պատմագրաց 1721-1780 Թուի վերնագրի ներքոյ, Հրատարակեց է Հայր Սահակ Քեմհեմեան (տե'ս' Ազգաբար Երեւանի, Պատմութիւն Պատմագրաց 1721-1780 Թուի, պատրաստեց' Հ. Մ. Քեմհեմեան, Վիեննա-Մ. Ղազար, 1977). Գրագրական խմբագրեալ տարբերակից Լէոյի արտագրած ձեռագիր պատճէնը 1938ին նոյն վերնագրով լոյս է տեսել Երեւանում (տե'ս' Ազգաբար Երեւանի, Պատմութիւն Պատմագրաց 1721-1780Թ., աշխատասիրութեամբ' Ք. Ալպոյաճեանի, Երեւան, Սովետի Հրատարակչութիւն). Վերջինիս մէջ յանիրաւի չի նշուած 1937ի ստացմեան բանասիրական գոհ բանասէր Քարպետ Ալպոյաճեանի անունը, որի աշխատասիրութեամբ էր առաջին անգամ գիտական լոյն ընթերցումների մէջ է գրուել ոչ թե Երեւ:

Ըստ մեկ ուրիշ ստուգաբանության, բառը կապող էր Հայկէնուժ փոխառություն ազգագրական bisu կամ ստուգերկեն bu «Հոսանք ձնհալից[29], *որն անշուշտ անկնդունելի է, քանի՛ ժամանակագրական, նաև քանի՛ իմաստային ու Հնչյունական գործոններ արհնաշարժությունների տեսանկյուններից։ Փորձ է կատարուել նաեւ այն բանալեզնել ազգ ՀԱՓգանաստանում գտնուող Հերաքի քաղաքի չորհակալ գաղթերից մեկի անուանը*[30], *որն անհնար է, քանզի, ինչպէս տեսանք, Հայրբոչանները իրենց կոչում են lom եւ անհաստատական է, որ միեւնոյն Հայերի կողմից նախկին ոչ պնչունների տրուած քիչաչ ցեղանուններ (exoethnonym) գերբիններս իրենց Հետ բերած լինելին ազգական Հատուածը։ Ի դէպ, Հենց ինքը՝ գաղթածի Հեղինակը, ստուգաբանութիւնը գործածութեամբ բերում է Հայրցանկանի նշանով։*

Ճաչանուած կարծիքները, թէ բոլոր անունը պէտք է բխեցուի թուրքերէն boš «դատարկ, չունեւոր, գաւառիկ, իզուր բառից[31], *Հարկ է Համարել ոչ ասել քան սրտիկնք ժողովրդական ստուգաբանութիւն (folk-etymology)*[32]։

Իրենց՝ Հայրբոչանների մեջ բոլոր բառի ծագման մասին նոյնպէս տարածուած է վերջին տեսակէտը, ի ապացոյց որի պատմուում են մի քանի աւանդութիւններ, որոնք, ներկայացնում ենք ստորեւ՝ մեր կողմից գրի առնուած տարբերակների Համար կիրառելով Հայերէնում ընդունուած բարբառագիտական տառադարձութիւնը։

Աւանդութիւն Ա.

Մի մեծ հրաւէրքի գնացել են բոլոր ազգութիւնները, երբ սրանք տեղաւորուել պրծել են, ոնդր եկել են լոմերը [հայ-բոչաները], սակայն տեղ չէ եղել, եւ սրանց պատասխանել են, թէ պոշ ա, պոշ ա (իզուր է, իզուր է), գնացէք[33]։

Աւանդութիւն Բ.

Էս մէր լօմաւցները [հայ-բոչաները], օր էն ժամանագնէրը տուն-տեղ չունէյին, գեղերը պըտըղէյին գու, մաղ, սալա ծախէյին գու, հիրանց ունեցած-չունեցածն է մէ էշի՛ մ բէռ էր, ժօղովուրտ է, օր գ՚աչէր, գ՚ըսէր. «Բօշ ա, բօշ ա», յանի՝ դարտագ է, հէճ բան չունի, խէղջ է, ըշտը, իոօր համար է մէզի բօշա գ՚ըսէն (Ոսկանեան)։

Աւանդութիւն Գ.

Լօմավդիքը [հայ-բոչաները], օր հրնգած մաղ գու ծախէյին, մարտիկն ա հարծնեյին գու. իդի գօրծի մէճը յանի փաթա գա՞, օր ծախիք

գու: Խօսք ա գ'ըսեմ. «Չէ՛, օղուլ, բօշ ա, դարդագ, ճիպլա փէշագ է (Ոսկանեան):

Աստղորթիմ Դ.

Ասկած, օր բիսուն ազգէրը կաճէ գու մօղը, օր ամէն մէգին գօրծ'ըմ տա, էս մէր յօմավդիքը [հայ-բոշաներր] գէլըր ավէլու [թախառելու, թախառելով ապրանքափոխանակութեամբ կամ առեւտրով զբաղուելու] էյին գընացէ, միճէվ վրդա հասած, ըշտը, փէշագ չէր մընացէ: Յալխար էդաս, ըսիմ. «Ասկած ջաս, մէնկ է հայ-քրիստօճյա յէնք, բաճ'ա է մէգի տու, աբրիճկ»: Ասկած մաղ չիճելը իսօճ տղվէծ, բօշէքն է խաչսաս ուճին՝ մէ քիճ'ա բօղօկաճ, ըսիճ. «Բօշ ա, աբրել չի էդճի»: Բայծ դէ միճէվ եղճի է մաղ չիճէնք գու, ծախինք գու, կ'աբրինք: Ասծու սրդկած փէշագ է, գօյ էնք: Ըշտը, իդօր հասար է մէգի բօշա կ'ըսէն (Ոսկանեան):

*Մեր կարծիքով սակայն, բառն ատելի հին է քան մեզ. դարի արա առաջին գրառոր վկայագրութիւր[37] ե., հաւանաբար, պէտք է դասուի բնաձայնական կամ, ատելի առոյգ, հնչահաստաւային (ideophonic) ծագման առնուններուն չարքին: Ըստ երեւոյթին, հայի ակռանին խորին է հնչել Հարաստան մուտք գործած գնչուներուն լեզուական ը եւ չ հնչիւններուն յաճախակի եւ միաժամանակեայ արտաբերութիւրը, որի հետեւանքով էլ վերջիններիս տկար են տալ բոշայ անուններ. Որպէս տիպարանական գուգահեռ կարելի է բերել գագաչ (ագռինքի՝ գ հնչիւնը յաճախ արտասանող) ցեղանունը, որը քրդերի կողմից այս ժողովրդին տրուած, ինչ-որ առումով, նախ. քամահրական անուանում է, որդեւնք՝ գագաչերէնում Հպարչիական ձ, ց բաղաձայնների առկայութեան, որոնք անբարիր են Հարեւան քրդերէնի հիւսիսային բարբառներին եւ բնկալւում են որպէս գ:

Ճատկանշական է սակայն, որ Հայ-բոշաների գագռնաչեզուի բնիկ հնդարիական բառապաշարում բոլորովին բացակայում է չ հնչիւնը: Մանակրիտեան ՏՏ եւ չ առաչչականներր յոմատրէնում բացառապէս արտացոլուած են որպէս առելական ՏՏ; օր.՝ սկր. daśa- «տասն»> պկր. dasa-> յոմ. las, գոմ. das, ռոմ. deš; (Հմմտ. նաեւ՝ Հնգ. das), սկր. mānuṣa «մարդ, տղամարդ»> պկր. manusa> յոմ. manus, գոմ. manus, ռոմ. manuš (Հմմտ. նաեւ՝ Հնգ. mānus) եւն.:

Պրոտոգնչուներէնը, ամենայն հաւանականութեամբ, առնակրիտեան Տ, չ բաղաձայնների պարագայում գրսեւորում էր, կարելի է ասել, արխայիկ յատկանիշներ՝ արտացոլելով սրանք որպես *Տ: Այս է ապացուցում առնակրիտեան Տ, չ առչաչչականների դիմաց ռոմանիի Տ չչականը, որը չի կարելի դիտարկել որպէս սկր. Տ, չ> պգնչ. *Տ > ռոմ. Տ երկրոր-

19 Երեւանցի, 1977, էջ 28-30. Հատուածը մէջբերուած է բան ինքնագրի տեքստին հետ-
բեաց տարբերութեամբ եւ մի քանի ձեռագրատեղեակ է Հասմիկ Գեղամ։ «Վարդապետ
ոմն էր ի քաղաքի անդ Գրիգոր անուանք. սա մտանալ ի վանս սրբոյն Սարգսի, որ ի
Ծորագիւղ անուանեալ թաղի անդ է. զրագմուխն ժողովրդեանն հայոց կոչեալ
ժողովեաց յայն վանս. ... եւ խորհեալ հաստատեցին ի մէջ իրենանց առնել զոր
կարծեր տեսանէին ի փրկութիւն անձանց իրենանց եւ զաւակացն։ Ի քաղաքի անդ ի
տեղին, որ կոչէր բազ անուանիւք, էին քրիստոնեայ բօշայք, ճ [=100] տուն,
ճենտուռնք եւ քաշտափքոր, փարիզ գիմս պատերազմի։ Եւ նոցա գնացորդ ի
ժամանակին յայնմիկ էին սորա. առաջինն էր պարոն Ղազարոս Բարութեան,
երկրորդն էր պարոն Կրկոյն, երրորդն էր պարոն Դաւիթ, չորրորդն էր պարոն
Ռէյրամն, եւ հինգերորդն էր պարոն Պետրոս։ Սորա եւ այլոց առհասարակ
կոչեցեալք՝ նկին ժողովեցան առ Գրիգոր վարդապետն։ Յայնժամ ժողովուրդն
վարդապետին հանդերձ քաշափն աղաղակեցին առ նոսա յօդնութիւն հասանիլ ...։
Պատասխանի ետ Ղազարն եւ ասի ցվարդապետն. «Վարդապե՛տ, մեսաւորիկ ես
գերկու հարիւր քաշտանարտիկ երիտասարդս ունիմ, որոց ամենքեան ունին զէնս եւ
վարժ են սրոյ եւ հրացանց արձակելոյ, զնոսա ես ժողովեցից եւ ընդ հանդերձ
ազով չափ պատերազմեցայց։ ... «Ելոյ եղեւ բօշայիցն, որք յայլ թաղս կային, նկին
հասին անդ երեք հարիւր ճիանգամայն եւ մարտ եղեալ սրով եւ բվանգաս՝ յաղթեցին
բշնամեաց խնամօքն Աստուծոյ ...։ ...Յայնմ ժամուի յոտն հարիւր տղամարդիցն ի
հայոց անտի եւ բառասուն բօշայք եղեն խոցք եւ անկան ի մահիճս, այլ ոչ մեռան»
(Երեւանցի, 1977, էջ 101-104)։ *Ուշագրաւ է, որ հեղինակին Հրատարակութեան մէջ*
բօշայք ձեւին գուգահեռ տարուկ է նաեւ փոշայք գրութիւնը, որի վրայ յատուկ
ուշադրութեամբ ուշադրութիւն է հրաւիրել Հրատարակիչը (Երեւանցի, 1988, էջ
16; համեմ. 2)։ Ելն, անշուշտ, տարբերք է արեւմտահայ արտասանութեան եւ
հետեւաբար՝ էլ-ի գոյութիւն բնագրում առնչուէ ձեւի ոչ-միջոց բնագրութեան.

20 «Ես, որ այս մասին խիչ է գրում Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը իր համախոհների մէջ ուշադրութեան գրիգոր վանեցեանին. պայմ է, որ ինի չէ բոշայից անուն, այլ ծագումն ինձ անյայտ. մենք առհասարակ զնչու կ'անուանենք՝ ինչ, որ թողք չինկեանէ կ'ըսեն եւ նշոպացից ծիծկանի, ծիծկաբի եւ այլ սոսկ ծնող անուանք» (Վանեցեան 1894, էջ 1060). *Փիտերսէն Պատկանեանին եւս այս տեսակ տագումն անյայտ է* (K. Patkanov, *Tsigani. Neskolko Slov O Narechiakh Zakavkazskikh Tsigan: Bosha I Karachi* (Փետերսպ. մէջ *Հանէ Քառք Ընդերկրկուածան Գիշուհիքի Բարդուածքի Մասին, Բազանքը Ը. Ջարդիհիքի*), Պետերբուրգ, 1887, էջ 73.

21 R. Turner, *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages* (Second Impression), London: Oxford University Press, 1973, էջ 882.

22 Ն. Մկրտչեան, *Հասկի գեներատրութիւնից*, Երեւան, 1969, «Լուսաւոր Հրատարակչութիւն», էջ 24.

23 Arnold, 1967, էջ 108։ Յատուկ. Anastasy յղումներին (Father Anastas, "The Nawar or Gypsies of the East," *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1914/15, 3rd series, volume 7, էջ 298-318; volume 8, էջ 145-153, 209-221) *տրուած է անշուշտ հեղ. Հասկեան գրիչ, եւ մի՛*
նայ Հեղինակի կարծիքին մենք համաձայնենք Arnoldի մկրտչութեամբ.

24. Փափազեանց, էջ 30; Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ժողովի Տեղեկագիր (ՀՀԱԺՏ) հտ. 1, խմբ. Նոս. Մկրտումեան, Երեւան, 2000, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հրատարակչութիւն, էջ 97.

25. Ի դէպ, գեներալ Լազարեանը կասկածով է մտածում քիշեայ առաւելապատիւներու մը Լազարեան, Հայ Ժողովուրդ, Երկեր, հտ. 1, կազմ. եւ ծանոթ. գ. վ. Մկիքեփաչեանի եւ Ա. Մ. Նազինեանի, Երեւան, 1983, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, էջ 88).

26 Լազարեան, էջ 89։

27 Ահա է վկայում նաեւ այն փաստը, որ, ըստ Ջուղայեցոյի հիշեցման, եւ՛ ըստ Աբրահամ Երեւանցի հարկ չեն համարում յուզուելիչ կերպով բացատրել այն, նկատի, հասկանալի այն համեմատութեամբ, որ քիշեայ ցեղասպանութիւնն արդէն քաղաքացիութեան է ընդհանրացել։

28 Նախքան Բալկանների եւրոպա անցնելը ներկայիս արեւմտեան գիտութիւնի հանճարները, ինչպէս արդէն ասուել է, հիմնար առաջամասնական կամ, գուցէ, առնուազն մէկ հարթութեամբ բնական են համարում։ Միեւնոյն, խնդիրը, թէ՛ արդեօ՞ք Հարթականների եւ արեւմտեան ու մերձաւորարեւելեան գիտութիւնի հանճարները հնդկական քերականչութիւն տուրս նկատ մեկնելով կամ տարբեր գիտութեան գաղափարախոսութեան ներկայացուցիչներ են, քարդ մնում է չլուծուած։ Մի բան ակնյայտ վերլուծարարելը պարզ է։ մերձաւորարեւելեան գիտութիւնի հանճարները, իր տարբերութեամբ առաջին հերթին, հերթիցիք չեն հզել Հայաստանում։

29 Ահա առումով ուշագրաւ է A. Colocci-ի եւրոպական գիտութիւնի հանճարած *Gli Zingari: Storia d'uno popolo errante* (Գիտութիւնը Թափառական Մի ժողովրդի Պատմութեան) աշխատութեան առանձին հատուածների քարգմանութիւնը «Բոլոնիայի վիրակագրի հերքոյ (տե՛ս՝ Մուրճ, 1900, N 10)։

30 Հմմտ.՝ Ազատեան՝ քարտ բոլոր տեսակետը, որը Արտաքնեանցը գործածում է Աբդիան անունով յայտնի՝ Սիրտասիայի քարտական գիտութիւնի՝ յինգհինգերի առնչութեամբ (Գ. Արտաքնեանց, «Քարտ Ազգայր Հայաստանի ժամերգոյն, (մասն առաջին). Երկեր, հտ. 2, պատ., ծանոթ. եւ խմբ. վ. Բգոյեան եւ Ե. Ա. Գասպարեանի, Երեւան, 1982, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, էջ 288)։

31 Հայաստանի տարբեր վայրերում բոլանների կազակցութիւնամբ տարածուած են որոշ տեսարաչարչարութիւններ։ Գամիրքում հատատում են, որ նիկ գրոլոյի մը յետոյքին մասը գոյնես - մեռոյ տուր կ'առնէ, մեռոյին տեղը հետանոյտ կը գտնուի (Վ. Քամուրճեան, «Գամիրքի Հոլիրը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն (Երկերի եւ Յուշագրութիւնների), գիրք 1, Երեւան, 1970, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, էջ 194), իսկ Ջուղայեցոյ գիտցնում հիւիսանները գարում համարում են նրանց [բոլոնների], որպէսզի իրենց գանահինները պահան (Ազատեան, էջ 91)։

32 Ըստ հեղինակի վ. 1998-2001թթ. Հայաստանի եւ Վրաստանի Հարրոյանների ուսումնասիրութիւնների ընթացքում հատատուած գաղտագրի հիմքեր (ձեռագիր)։ Գարոյց Հեղուկ

Հայրապատումի Բառարան, հատ. Ա., դիտ. խմբագիր՝ Ա. Սարգսեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2001, էջ 210։

33. Մատենագրութիւն Ոսկեբերանի, խմբագրեալ Մ. Ալիքեանի, «Հայոց մատենագրութիւն» Ա. Մխիթար-Հայկազեան, Երևան, 1998, Պատմական հրատարակչություն հատ. Ա., էջ 758։

34. Յովսեփ Էմին, Ինքնագրական Հանգամանքներ Մեծի Հայոց 1000ամեակին Հարիւրամեայ Ժողովածոյ, խմբ. եւ առաջ. Ա. Մխիթար-Հայկազեանի, Երևան, Պետհրատ, 1934, էջ 181։

35. Մատենագրութիւն պատմագրացեալն Ա. Եպիսկոպոսի եւ Ա. Ներսիսեանի, հատ. Գ., Երևան, 1979, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 153։

36. Ցաւալին է, որ Ալիշանեան Հարստասէր տպագրեցնելու պատրաստեց, գոհ եւ դժոխ, խակ որոշ վաղեմութեամբ հասեալ, քանզի նա ուղղագիր խիստ անվարժ է գիտուն հասկ. քրդերէն չէ՛ իմանար (Voskanian, էջ 49)։ Հմմտ.՝ հասկ. Հայկէն պատմեցի, որը քանզի բարձր գիտութեամբ ինձ հանդերձ չէ սահմանեալ է առաքինասէրս պատճառեցի ոչ քո, ոչ ի գործոյ պրպտուտդ»։

37. Վանցեան Գ., «Պատմական Ակնարկ Բոչանների Անցեալից», Մուրճ, 1894, N. 7-8, էջ 1097։

SOME FEW COMMENTS ON THE WORD BOSHAY
(Summary)

VARDAN VOSKANIAN

Part of the gypsies, who lived originally in the northeast of the Indian Peninsula, left this region in the early centuries of the first millennium A.D., settled on the Armenian Plateau in the 11th-12th centuries were gradually integrated into the Armenian people. However, the existence of gypsies among the Armenians led to the enrichment of the Armenian language with new words related to the former ethnic group.

Vardan Voskanian selects all the words with such connotations that can be found in the Armenian literary language, as well as in the various Armenian dialects. He discusses the etymology and semantics of these words. The oldest of these words is boshay, which is mentioned in writing as early as 1597. The other words discussed by Voskanian are the following: gncho, taparskan, hay-boshay, maghagorts-boshay, metreb/mereb, jingian/jengian/jengiana/chinkiane, gharachi, lorik, abdal/avdal, lom and dom.

ԲԵԼԻՆՍԿԻ-ՄՈՉԱԼՈՎ-ՀԱՄԼԷՏ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (1840-1860ական թթ.)

ԲԱԽՏԻԱՐ ՑՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Հայ թատերագիտութեան մէջ ոչինչ այնքան չատ չի չշոշափուել, ոչինչ այնքան մեծ արհապանդ չի ստացել, որքան՝ Պաւէլ Մոչալովի[1] եւ նրա Համլէտի դերակատարութեան մասին վիստորիոն Բելինսկու[2] պրեմիերայի առաւօտեան Լիւնեվով խորապէս ստեղծագործական, տեսական ու գործնական բնոյթի հարց, նրանով հետաքրքրուել ու գրաղուել են մի քանի սերունդներ։ Ըստ որում, այս հարցի յուսադրուիները մասնակցել են ինչպէս հայ թեմի ճանաչուած դերասաններ, այնպէս էլ պրակտիկ-քննադատական մտքի ներկայացուցիչներ։

Ահա համակողմանի ուսումնասիրութեան արժանի այս հարցն է, որ չուրջ մէկուկէս դար գրաղեցրել է հայ թատրոնի ցաւերով ու առաջընթացով մտահոգուած բեմական-հասարակական գործիչների գրգռող ու որոնող միտքը։

1

1838ին, երբ Մոսկուայի Բարձրագոյն[3] ամատպրում չոյս տեսաւ Բելինսկու «Համլէտ», Դրամա Շեքսպիրի. Մոչալովը Համլէտի դերում ծաւալուն ու հանգամանալից քղուած-ուսումնասիրութիւնը, Մոսկուայի համալսարանի տարրեր բաժիններում սովորող հայ ուսանողները բաւականին քիչ էին կազմում։ Նրանցից ոմանք (քերթող մեծ մասը), հետաքրքրուել են տեղի թատերական կեանքով, յաճախել Մեծ (օպերային) եւ Փոքր (դրամատիկ) թատրոններըւ Իսկ այդ տարիներին իրենց բեմական արուեստի փառքի գագաթնակէտին էին հասել ուսական ռէալիստական թատերական արուեստի աշխարհի պարծանութիւնները, ինչպէս՝ Փոքր թատրոնի դերասաններ Միխայիլ Շչեպկինը[4] եւ Մոչալովը։ Եւ ահա, այդ ուսանող երիտասարդների քուում եղել են այնպիսի մոլեռանդ թատերասէրներ, որոնք տեսնելով դեմոկրատական արտայայտութիւնը-

ներին արտայայտիչ դերասան Մոչալովի խաղը տպորներ դներում, համաձայն նրա դերասանական անցուդարձի տողանցով ու ողբերգական շնչի փայլատակումներով, անհնար է, որ մեծ քաջալերվածքով էլ կարդացած չլինեին Համլէտի մանրամասն վերլուծությունն մասին բնչինակս. թղթակցը։

19րդ դարի 30-40ականներին Մոչալովի տաղանդի ծաղկման եւ վերջնական ձեւաւորման փայլուն շրջան էր։ Յատկապէս նրա չնքագիրների դերակատարումներ, որոնցից մի քանիսը կատարել է երկրորդ անգամ նոր քարդմանութիւններով, ցնցող ազատութիւն են մտել Հանդիսատեսների վրայ։ Մոչալովի երգիծների յաջողութիւնը մեծապէս նպաստել են Ներկայ Պոչեոյի[6] (Համլէտ) եւ Իւան Պահասեի (Ուիկլէֆ)[7] բնագրերից կատարած քարդմանութիւնները, որոնց շնորհիւ բեմից վատացել էին ուռուցիկ քառտներ հնդեսած Ֆրանսիական քարդմանութիւնները եւ, յատկապէս, Դիւսիսի[8] ազատացած փոխադրութիւններից կատարած քարդմանութիւնները։ Մի հանգամանք, որն իր արտայայտութիւնն է գտել նաեւ Հայ քատրոնում, անցեալ դարի 60ականներին, Ռուսական նորագոյն քարդմանութիւնները, որոնք ամէն մտ ու հարազատ էին բնագրին՝ հնդհանրի մտքերը ճիշտ արտայայտելու պատճառաւ, Մոչալովին ազատ ստեղծագործելու յոյն հնարաւորութիւններ են տուել։ Եւ նա ստեղծագործել է,- ինչպէս նշել է Բելինսկին։

Իր մի շարք յաւտգոյն դերակատարումներից յետոյ, 30-40ականներին, չնքագիրնան պրամատուրգիայից Մոչալովը դերակատարել է՝ 1838ին Ռիչարդ Երրորդը, 1837ի Յունուարին Համլէտ, իսկ Դեկտեմբերին՝ Օթելլո, 1839ին՝ Ճորաչ Լիր։ Գրեթէ ամէն քատերաշրջանում Մոչալովը հանդէս է եկել վերոյիշեալ դերերում։ Ընդհմն, ազգ տարիների ուսանող Հայ երիտասարդութիւնը յիսուն հնարաւորութիւն է ունեցել տեսնելու նրա խաղը տարբեր պիէսների բեմադրութիւններում եւ սրտով ու գնահատել այնպէս, ինչպէս նրան սիրել է Մոսկուայի ողջ երիտասարդութիւնը եւ, առաջին հերթին՝ ուսանող երիտասարդութիւնը։

Իսկ որ Մոսկուայի համալսարանի Հայ ուսանողութիւնը տեսել է Մոչալովին բեմում, հետաքրքիր նրա յուշն իսանուածքով, ինքնատիպ տպաւորութեամբ կատարած դերերով՝ դա եչմարտութիւն է։ Մոչալովին բեմում տեսած ու նրա խաղին ծանօթ Հայ ուսանողներից յայտնի են նոր նախիջեւանցիներ Քէոսրով Քատամեանը[9] եւ Սարգիս Տիգրանեանը[10], որոնք յետագայում դարձան Հայ քատրոնի հիմնադիրներն ու քատրոնի պրոպագանդիստները նոր Նախիջեւանում, Քիմքիմեցի Գէորգ Ախվերդ-

նաեն[10] ու դրխեցի Մարգիս Յովհաննիսեանը[11]։ Սրանց քուէն պէտք է դասել նաեւ Հնուսուր Ձորկատունից նկած Մկրտիչ Էմինին[12], որպէս վերջիններիս արտակից, անդրաժան ու մտերիմ բնկեր, որը առնչուել է ժամանակակից ռուս գրականութեան հետ, քարտիսանութիւնները է կատարել Պուշկինից՝ նրա կենդանութեան օրոք։ Եթէ Լազարեան հեմատրանում սովորելու տարիներին նրանք հետրաքրքրութիւն էլ ունեցած լինեն, ապա, յամենայն դէպս, փաստ է, որ համալսարանական չրջանում, նրանք տեսել են Էչմիածնին եւ Մոշալովին։ Բաւական չէ ասել՝ թէ տեսել են, Էչմիածնին ու Մոշալովը եղել են նրանց սիրած դերասանները։

Ի՞նչից է գոյացում դա։

Նախ՝ նրանցից մէկի՝ Յաստաֆեանի որդին՝ Յարութիւնը[13], վերարտադրելով Հօր պատմածը, տուել է նրա այդ խոստովանութիւնը, թէ ուսանողական տարիներին ինչպէս են տարուած եղել Էչմիածնի եւ Մոշալովի խաղով, եւ ինչպէս Տիգրանեանի հետ նրանց օրինակով նախկարգուսմներ են կազմակերպել Նոր Նախիջեւանում։ Իսկ համալսարանն աւարտելուց յետոյ՝ 1838ի Օգոստոսին Ախվերդեանը, վերադառնալով թիֆլիս, աշխատանքի է անցել Նաբիւռի պիեսատրական հետանցումի որպէս բուժակ։ Մոսկովեան գեղարուեստական մթնոլորտից յանկարծ հետանցանոցային մթնոլորտ, գործունէութեան յաչ ասպարէզից նեղ, անչուք պատեր՝ ընդամէնը քառասէկ տարեկան մի խանդաղատ, բայց միանգամ երիտասարդի համար չափազանց դժուար էր։ Ինչ խոսք, տխրութիւնն ու կարօտն իրենց գգացնել են տուել։ Եւ նա, իր այդ ժամերգրքում մատեան փարատելու համար նամակագրութեան մէջ է մտել բնկերների հետ։

1840ի սկզբներին, մի նամակով, Ախվերդեանը դիմել է Մոսկուայում մնացած իր համակուրսեցի Մարգիս Յովհաննիսեանին՝ պատմել Մոսկուայի նորութիւններից։ Ախվերդեանի նամակը մեզ չի հասել, բայց պահպանուել է Յովհաննիսեանի պատասխանը, որը լիովին բացայայտում է նրան յուզող հարցերի չրջանակները ու բովանդակութիւնը։

1840ի Յունիսի 25ի իր պատասխան նամակում[14] Յովհաննիսեանը գրել է. «Ի՞նչ ցորութիւն կայ Մոսկուայում, հարցնում ես դու։ Բացառապէս ոչինչ։ Մոսկուան բոլորովին էլ այծ չէ. թատրոնը զրկուել է իր լաւագոյն սիրելիներից՝ Լարոսից, Յանովիչից, Մոչալովից» (ընդգծումը մերն է – Բ.Յ.)։ Հետաքրքրական է, որ իր այս նամակը Յովհաննիսեանն սկսել է ոչ թէ բուն նամակով, այլ՝ ռուս բանաստեղծ եւ դրամատուրգ Միխայիլ

Լիսիոնեսովի (1814-1841) խմբագրած «Օդեսկին Նաւա» տեսաստեղծութեան տրամաբանութեամբ՝ մեծամասնական ձեւով նրա ազդեցութեան տակ էր 1840ի հինգերորդ համարը։

Մասնաւորի այլեւս այն չլինելը շատ բան է տալիս այդ իրականութեան հետ հայ ուսանողութեան ունեցած կապերի ու հետաքրքրութիւնների մասին։ Այդ են վկայում թէ՛ Ք. Քասամեանի եւ թէ՛ Յովհաննիսեանի քիչատակած անուններն։ Յովհաննիսեանին ձայն անուններից՝ Ելիզաւեթ Լաւրովը (1805-1840) եւ Ա. Բանտիշեւը (1804-1860) եղել են մեծ թատրոնի երգիչներ։ Քասամեանի կեանքի՝ նրանցից դրկուելը պէտք է բացատրել առաջինի մահով, իսկ երկրորդի՝ հաւանաբար Պետերբուրգ հեռանալուն դեմքով։ Թէ վերադարձաւ է Մոչալովից դրկուելուն, ապա դա վերաբերում է նրա հեռանալուն շրջապատութեան դէմ պայքարի 1840ի գարնանը նա գնացել է Տուլա, Վորոնէժ, Տամբով քաղաքները եւ միայն աշնան սկզբներին վերադարձել Մոսկուա։

Ք. Քասամեանի քիչոտութիւններին, ինչպէս նաեւ Ախվերդեանի ու Յովհաննիսեանի համակրութեան մէջ յատկապէս կերպով դրսեւորուել է Շչեպկինի եւ Մոչալովի նկատմամբ նրանց սիրոյ ու գնահատութեան մասն արտայայտութիւնը։ Նրանց դերասանական աշխատանքում, ռէալիստական դերակատարումներում հայ երիտասարդները տեսել են կեանքի այն ճշմարտացի արտացոլումը, որը յատուկ ու բնորոշ է եղել ռուսական ռէալիստական արուեստի սկզբնաւորողների խաղաոճում եւ որը հայ քաղաքացի երիտասարդները փոխանցել են հայ թատերական կեանքում։ Ռուս ժամանակակից գրական ու թատերական գործիչների նկատմամբ ուսանող հայ երիտասարդութեան ցուցաբերած այս բուռն հետաքրքրութիւնը ուշագրաւ վկայութիւն է դէպի ժամանակակից ռուս գրականութիւնն ու թատերական արուեստը, նրա տպաւորչական ներկայացուցիչները եւ, մասնաւորապէս՝ դէպի Շչեպկինը, Մոչալովը, Պուշկինը եւ Լիսիոնեսովն ունեցած գնահատութեան, ինչպէս Մոսկուայում, այնպէս էլ նրա սահմաններից դուրս։

2

1848 թուականը իրազարձութիւններով հարուստ տարեթիւ է պատմահասարակական կեանքում։ Եվրոպական յեղափոխութիւնը, կարլ Մարքսի եւ Ֆրիդրիխ Էնգելսի գիտական մտածողութեան մանիֆեստի առաջին հրատարակութիւնը։ Այդ նոյն թուականի գարնանը մեզանում առիթ ուսանողութեան անկարգութեան։ Հայ մեծ լուսաւորիչ-դեմոկրատ Խաչատուր Աբովեանը, ռուսական իրականութեան մէջ կեանքից անհամակրանք հետացած Մոչալովը՝ Մարտին, իսկ Բելինսկին՝

Մաքսիմ Դեմոկրատ դիրքորոշման հետքերը մեզ հրա հանդիսատեսների ու աշակերտների միջոցով մեզ իսկ քեզափոխական-դեմոկրատ քննադատի առեղծվածային վրայ դրուեց ցարական գրաքննութեան դաժան թաթը. Մատյանից ակնկալ, որ մոլորվեր մոռացուեց իր արուեստի հետ, իսկ Բելինսկին էլ մոռացութեան մատնուեց։

Այդ մոռացումից փրկելու համար անհրաժեշտ եղաւ, որ 1863ի Ղրիմի պատերազմը թուլացնէր ցարիզմի հսկողութիւնը, որպէսզի նիհ ոչ բացայայտուէն, ապա գոնէ ակնարկութեամբ միջատակուէր մեծ քննադատի մասին։

Առաջինը, որը խնդրանքով դիմեց քաղ անել, Նիկոլայ Շիրնիշեւսկին[16] էր։ 1855-1858ին Մոսկուայում նա ապագրեց իր ակնարկները գոգոլեան շրջանի ուրս գրականութեան մասին։ Այդտեղ նա ոչ միայն քաղաքականապէս ակնարկներով, այլեւ բացայայտօրէն միջատակեց Բելինսկու անունը, գնահատութեան խոսք ասաց նրա գրական ժառանգութեան մասին։ Ուրս գրականութեան դեմոկրատական միւրը ոգեշունչ Շիրնիշեւսկու այդ համարձակ քայլը՝ Հիւսարդների հրատարակութիւնը։ Բելինսկու բարեկամ Իւան Տուրգենեւն[17] այդ առիթով 1856ի նոյեմբերին գրել է Լեւ Տոլստոյին. «Ես ուրախ եմ նրանց երեսան գալու հնարաւորութեան համար, ուրախ եմ Բելինսկու մասին գրուող յիշողութիւնների համար, նրա յօդուածներից քաղուածքներ բերելու հնարաւորութեան համար, ուրախ եմ այն բանի համար, որ վերջապէս յարգանքով է արտասանուում այդ անունը»[18]։

Շնորհած Բելինսկու վերադարձման համար սրտուղ առանձին փորձերին, աշխատակցելու, նրա առեղծագործութիւնները գեռեւս մնում էին անչափաւորութեան մէջ։ Ջէ՞ որ նրա բազմաթիւ գործեր յայտ էին տեսել կա՛մ առանց ստորագրութեան, կա՛մ էլ՝ ծածկանուններով։ Ես, ինչպէս ժամանակին, իրաւացիորէն, Նիկոլայ Դոբրոլիւբովին[19] է նշել, գրականագէտներից շատերը նոյնիսկ չեն իմացել, որ իրենք գաստիարակուել են Բելինսկու գաղափարներով։

Վերջապէս, 1859ից Մոսկուայում, գրահրատարակիչներ Կ. Մոլչանովների եւ Ն. Էշեսկինի հրատարակութեամբ սկսուել է Բելինսկու երկերի տպագրութիւնը։ 1859-1862ին լոյս է տեսել Բելինսկու երկերի ժողովածուն տասներկու հատորով, 12 հազար տպաքանակով։ Առաջին հատորի երեսան գալուն պէս Մոսկովսկիյէ 1859ի երգ համարում Դոբրոլիւբովը մի ջերմ գրախոսական է գրել՝ այդ հրատարակութիւնը հա-

մարդով ամենատրտմաշէն հոգուվիճակը։ Դա ոչ այնքան պրոֆեսիական է, որքան մեծապէսան, գեղեցատուվիճակ խոսք, որով նա պրել է. «Ինչ էլ որ չպատահի ոուս գրականութեան հետ, ինչպիսի փոթրամութեամբ էլ չզարգանայ այն, Ռեպինակին միշտ կը լինի նրա հպարտութիւնը, նրա փառքը, նրա գարդը»[30]։

Ինչպէս Ջնքնիչեւսկու ակնարկներից, այնպէս էլ Դոբրոլիւբովի քննադատական գրախոսականներ իրենց տպագրութեան ու արժանացել են գոել նաեւ. Հայ իրականութեան մէջ հետաքրքական է ասել, որ 1859ին, մինչեւ Քրիմեան պատերազմին ունեցել է 44 բաժանորդ։ Գնալով, այդ թիւն աւելացել է, աեսի՝ 1860ին դարձել 52, իսկ 1861ին՝ 55[31]։

Ռեպինակու երկերը տպագրուելով Պետերբուրգի գրաճաշակ միջավայրը, հասել են նաեւ Մոսկուա, Քրիմիա, Հենց 1859ից, Մոսկուայից, Պետերբուրգից, Կ. Պոլսից, Վիեննայից եւ այլ միջավայրից հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն եւ այլ լեզուներով ստացուող գրականութեան հետ, ընդհատակեայներից գրախոսութեան միանգամից են դրուել Ռեպինակու երկերը եւ հերոսները Հետաքրքրուող մտաւորականների միջավայրը հետաքրքրել, որ նրանք ծանօթացել են նոր տեսացուած գրականութեան հետ, կարդացել, քննարկել, մտքերի փոխանակութեան կատարել։ Այդ մտաւորականների մեծամասնութիւնը եղել ժամանակի գարգացած եւ առաջդիմական հայեացքների տէր, հայ գրական-հասարակական մտքի պատմութեան մէջ անուն թողած գէմքեր եւ բանասէր Գ. Ալամեդեանը, ֆոլկլորագէտ Հաչատուր Աբեղեանի ամառագրի խմբագիրը եւ ուսմունքը Մարկոս Աղաթոնեանը (1831-1908), գրող եւ քաղաքական գործիչ Պետրոս Պետրոսեանը (1837-1907), դերասան Միհրդատ Ալեքսեանը (1843-1878), գրականագէտ Գաբրիէլ Սունդուկեանը (ծնուած Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս, 1838-1908), բանաստեղծներ եւ քաղաքական գործիչներ Գէորգ Տէր-Ալեքսանդրեանը[32], Ալեքսանդր Երիցեանը[33] եւ շատ ուրիշներ։

Այս խմբի անդամներից առաջինը, որը քէեւ առանց ուղղակի ակնարկի, արժանացել է Ռեպինակու երկերի հրատարակութեանը, եղել է Տէր-Ալեքսանդրեանը։ Մանաւանդ Ռեպինակու գործերին, իւրացնելով նրա առաջադրած գաղափարները, Տէր-Ալեքսանդրեանը 1859ի մեպտեմբերին Մոսկուա Հայասանեաց քերթուած ապագրել է «Ոնց Ջկրտինկան» յօդուածը։ Ընդամենը այդտեղ խօսելով քննադատու-

քեան, քննադատի դերի ու կոչումի մասին, յանախակի դիմել է Բելինսկու բնորոշումներին, սակայն առանց նշելու նրա անունն ու օգտագործած գրականութեան ազբիւրը։ Էջ-Ալեքսանդրեանը Հարուստրուսիհն չի ունեցել բացատրելորէն յիշատակելու Բելինսկու անունը, բայց նրա յօդուածում ակնյայտ է, որ օգտուել է մեծ քննադատի երկերի առաջին հատորում տպագրուած «O Kritike i Literaturnikh Mneniakh "Moskovskogo Nabliudatelia» յօդուածից[24]։

Բելինսկու երկերի մուտքն Անդրկովկաս հակասական ազդեցութիւն է ունեցել տեղի մատուր կեանքի զարգացման վրայ։ Դա ակնյայտորէն նկատուել է հայ իրականութեան մէջ եւ, առաջին հերթին՝ քաղաքական կեանքում։

1860ին, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի դասատուներ, գրամատուրգներ Ճակոր Կարինեանի[25] եւ Միքայէլ Պատկանեանի[26] միջեւ գրամատուրգիայի չուրջ ծագած սկզբունքային բանավէճին մասնակից, վէպիկներ, ռէալիստական գրամատուրգիայի տեսութեան մասին իր հայեացքները հիմնաւորելիս համար դիմել է Բելինսկու մտքերին եւ Գրիգորիէդովի օրինակին։ Ճորտատիրական իրաւունքի վերացմանը (1861) նախորդող ամիսներին, Պատկանեանն արդէն կարդացել է որոշակիօրէն ասել Բելինսկու անունը եւ ազատ կերպով օգտուել նրա գործերից։ Այնպէս որ, Յատորնի, գրամատուրգիայի եւ քննադատութեան հարցերը պարզաբանելու համար նա իր ձեռքի տակ ունեցել է Բելինսկու երկերի 1859ին լոյս տեսած առաջին եւ երկրորդ հատորները։ Դրանցից նա բաւականաչափ քաղուածքներ է արել՝ երբեմն անուղղակի, երբեմն էլ բառացիօրէն թարգմանելով իրեն անհրաժեշտ տողերը՝ նշելով համապատասխան հատորն ու էջը[27]։ Պատկանեանն իր յօդուածը գրելիս կարդացած է եղել նաեւ Բելինսկու մասին Քերնիչեւսկու՝ «Современникում» տպագրած «Լիկեարչկիները»։

Եւ արդէն, տարեցտարի, Բելինսկու երկերը հատոր առ հատոր լոյս տեսնելուն եւ Անդրկովկաս հասնելուն պէս, հայ իրականութեան մէջ ընդլայնուել են նրա գրական ժառանգութեամբ հետաքրքրուիլն յուզող մտաւորականների շրջանակները։ Առանձնապէս լայն է եղել գրականութեան եւ արուեստի հարցերով հետաքրքրուողների քիչը։ Դա մեծապէս նպաստել է հայ գեղագիտական մտքի զարգացմանը։ Այսպէս, օրինակ, 1861-1862ին մանկավարժ Բարսեղ Ալամանեանը[28], որը աւարտել էր Լազարեան ճեմարանը, Գաղղ Ակիսարիճի ամսագրում

ապագրել է Բանասիրության վրայի վերնագրով յոթանասնչորսը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Բնչինակը։ Հերմեսասիրի Բանասիրությունը եւ Գրիգոր Հրաշեղի Քննչեղ Գատուհաս սիեմի մասին գրած յոթանասնեկի տարբեր մասերի միացումի ազատ թարգմանություններ Բնչինակից ազատությամբ հանգերձ, Ամիամանեան իր մտքերը չարտայայտեց ոչ միայն չի թաքցրել սկզբնադրիւրը, այլեւ տողատակի ծանոթություններ մէջ նշել է. «Այս յօդուածս հասներ եմ առատց ո՞ՊՆՅՈՒՐՅԻՍ ատուած առաջի բնՈՒՅՉՆ, որ ետրպատրուց մէջ այ ասուծ ուՅՈՒ[28] (ընդգծումը մերն է - Բ.Ց.)։

1882ին Մեծու Հայաստանի քերթուած տպագրած յոյսանեկրում եւ 1885ին Թիֆլիսում յոյս բնծայած Գատուհաս Գրասանասիրեան պրքում, Մանիասեա Գալուստեանեանը (1827-1889) բաւականին հանգամանորէն անդրադարձել է գրականասիրեան տեսութեան, պատմա-փիլիսոփայական եւ տոլիտոլոգիական հարցերին, որոշակիօրէն տպատգրելով Բնչինակս մտքերն ու տեսակէտները նա Բնչինակս հայեացքների որոշ դրսեւորումն է նկատել նաեւ մանկամարժութեան բնագաւառում[29]։ Այս բոլորն իրենց հերթին նպաստելով հայ հասարակական մտքի պատմութեան տարբեր բնագաւառների զարգացմանն ու առաջադիմութեանը, խոշոր չափով նպաստել են նաեւ քաղաքական կեանքի աշխուժացմանը։

Հայ պրոֆեսիոնալ քաղաքի զարգացման առաջին քայլերից, Բնչինակս քննադատական յոյսանեկրի յոյսի տակ պարզագոյնուել են քաղաքի, դրամատուրգիայի եւ քաղաքական քննադատութեան հարցերը։ Քաղաքական կեանքում նորի, առաջադիմականի համար մղուած պայքարում առանձնապէս ժխտուել է տզգայնի անարժէք պատմական ոգեղերձութիւններին նշանակութիւնը եւ առաջ քաշուել արդիական կեանքն արտացոլող կատակերգութիւնների անհրաժեշտութիւնը։ Այս պայքարի ակտիւ գործիչներից էին ժամանակի անուանի դերասաններ Գէորգ Քամչեանը, Մինաս Աւետիսեանը, Սեդրակ Մանդինեանը, Աբրահամ Մուշեղեանը՝ բոլորն էլ[31] յաճախ ճանապէ Բնչինակս դրական ու քաղաքական հայեացքներին, նրա սկզբունքներով առաջնորդուող։

Ջնայած Բնչինակս եւ նրա երկերի նկատմամբ ցուցաբերուած բազմակողմանի հետաքրքրութեանը, այնուամենայնիւ, դեռեւս չշտկուած էր մնում մի բնագաւառ։ Մինչդեռ դա այնքան ու էապէս անհրաժեշտ էր։ Դա դերասանական արուեստի, դերասանի վարպետութեան ու գնահատութեան՝ նոր քաղաքի զարգացման համար չափազանց անհրաժեշտ բնագաւառն էր։

Դերասանի վարպետության, նրա արուեստի առանձնաթուկության մասին առաջին անգամ արտայայտուել է դերասան Միհրդատ Ամերիկեանը։ Նա Քոչկեանի հետ պրոֆեսիոնալ դերասանական արուեստի ոչ աչխատական ուղղութեան հիմնադիրներից մէկն է համ քատրոնում, որն ըմբռնելով դերասանի դերը քատրոնի գարգացման ու առաջընթացի գործում, նա իր ներքին գաղտնութեամբ ու առողջ բանականութեամբ, ինքնուրոյն եանապարհով հասել է բեմական ոչ աչխիգմին։

Իրենց բեմական կեանքի առաջին տարիներից հետք ունենալով ոչ աչխատական արուեստի սկզբունքներ, թէ՛ Քոչկեանը եւ թէ՛ Ամերիկեանը, ինչպան էլ որ նրանք ապրումներ ունեցան դերասանի իրենց անապահով կեանքում, երբեք չկիան բեմական ոչ աչխիգմի այն բարձունքից, որին հասել էին աչխատասիրութեամբ, առեղծագործական եանապարհին։ Ամէնից, երբեք իրենց առեղծուածը, ժեռք բերածը հասարակութեան ու ամբարիչտների բնչինակու համար առեղծագործական, նպատակասլաց ապագործման եղանակով։

Ի՞նչ կարիք է ունեցել Ամերիկեանը եւ կամ որո՞նք են եղել նրա հայեացքները դերասանի, դերասանական արուեստի մասին. ի՞նչ առիթով է նա անդրադարձել բնչինակու կարծիքներին ու մոլորմին իարդին։

Գաղափարական ու գրիտիկական անգուդական դերակատարումներով հռչակուած, տարաեղանակ ոչ աչխատ դերասան Ամերիկեանն ամուսնած է եղել նախ գրական տունայնորով՝ գրել է բանաստեղծութիւններ ու յօդուածներ, քարգմանութիւններ է կատարել Զաքարեի տորգրութեամբ։ Իրեն Եմուտ Գեչիեանովսո ալքի է բնկել մշակի սկզբնական չրջանում։ Ամա, լրագրական առեղծագործական ունակութիւնները էլ նրան հետաքրքրութիւն են տուել դերասանի եւ դրամատուրգի, նրանց՝ մէկը միւսին փոխադարձաբար լրացնելու մասին իր հայեացքները գրանորելու արտայայտութեան ուղիներ գտնելու։ Նա կարող էր առանց յատուկ առիթի ապատկու էլ գրել, որովհետեւ հարցը վաղուց էր հասունացել նրա մօտ։ Բայց այդ բոլորը նա ցանկացել է յատուկ նպատակի ծառայեցնել, ուրիչ ժողովուրդների արուեստի հետ համեմատականներ կատարելու միջոցով։ Այսպէս, առանց համեմատականի ու ապացոյցների, նրա ասածը ինչ որ չափով կը յիշէր Մ. Գասկանեանի մտքերի կրկնութիւնը, այն էլ բաւականին ուչացումով։ Եւ ահա, նա գտել է մասուցման իր ուրոյն ձեւը՝ անդրադառնալու Մոլորմի դերասանական արուեստին ու բնչինակու գնահատութեանը։

1888ի Փետրուարին Մոսկու Հայասատանի քերթուած Ամերիկեանը ապագրել է «Էջ էջինէն Նամակներ Ջրանսիական Քատրոնի Մասին»

նամականին[32]։ Դա Հայկերին Հայնէն[33] իր մտերիմ, գրող եւ քաղաքական գործիչ Ավգուստ Լեւտցկին (1792-1871) գրած տասը նամակից առաջինն է, գրուած 1837ի մայիսին, որոնք բոլորը միասին կազմում են մի ինքնատիպական նամականի։ Իր այդ քարտուղարութիւնը Ամերիկահայր կատարել է Հայնէի երկերի՝ Պետեր Վէյլերզի[34] հրատարակութենից[35]։

Քէնէ արտաքինից կարելի է կարծել, որ այդ նամակի քարտուղարութիւնն ու տպագրութիւնը ոչ մի կապ չունի ո՛չ ուսս, ո՛չ էլ՝ առաւել եւս հայ քաղաքների հետ, բացի այդ կապը կայ։ Դա յուզող հարցերի բնդհանրութիւնն է, որ գոյութիւն է ունեցել ինչպէս ուսս եւ եւրոպական, այնպէս էլ հայ քաղաքական կեանքում։

Նամականու այս ձեւի ստատպրութիւնն Ամերիկահայր դարձրել է այն յարմար միջոցը, որով նա սկզբունքային բանավէճ է սկսել գերատաճիկ առաջադրութեան մասին։ Նա ոչ թէ տոմորական քարտուղարութիւն է կատարել, այլ ինքնին հետաքրքիր երեւոյթ է 19րդ դարի 60ականների քաղաքական կեանքում, այլ դրանով նա առնչւում է գտնել բացատրութիւն գերատաճիկ վարպետութեան մասին իր քարոզներում եւ նա, իր այդ հասկացութիւնների հաստատութիւնն ապացուցել է Մոյսէյոյի եւ Բնչինակու տրիհանների։

Ամերիկահայր ընտրել է յատկապէս այնպիսի նամակ, որը որոշակիօրէն կարող էր յուսակութիւն ստղծել վիճաբանութեան առարկայ դարձած՝ քոչ պիէսի եւ ուժեղ գերատաճիկ ու հանդատակը տեսութեան մէջ։ Այս հարցերի մասին իր հայեացքները արտայայտելու համար, նամակի համապատասխան տեղերում, նա արել է ընդարձակ ծանոթագրութիւններ ու մեկնաբանութիւններ, որոնք ասելի են յուզել հայ գերատաճին, նրա առեղծագործող մտքին ու արտին, քան բուն նամակը կարող էր երբեմն հետաքրքրել։

Տպագրուած առաջին նամակից յետոյ, Ամերիկահայր խոստացել է մեւս նամակների քարտուղարութեամբ էլ բաւարարութիւն պատճառել ընթերցողներին, յայտ, հաւանարար, իրենից անկախ պատճառներով, այդ բանը չի կատարուել։ Դա պէտք է հետեւեալ կերպ բացատրել, ա՛ որ Ամերիկահայր իր մտքերն արտայայտած չինելով հասել է իր նպատակին եւ բ՛ որ ասելի հաւանական է, քերթի խմբագրութիւնը չկամենալով վէճին աւելի բնոյթ տալ, մանաւանդ որ վիճաբանող մեւս կողմն իր աշխատակիցն էր, դադարեցրել է Հայնէի նամակների քարտուղարութիւնը տպագրութիւնը։

Հայկէն Նահանգի տպագրութեան առիթով դերասանական արուեստի մասին առնդհանրական վէճեր մէջ բերու. խոհրագրութեան Համակրութիւնն Ամերիկեանի կողմն է եղել, բայց, կարծում ենք, որ վերջին հանգամանքն ունչի մեծ դեր է խաղացել. Ջէ՞ որ Ամերիկեանը քննադատել է վերի աշխատակից Այնքանդր Երիցեանի հայեացքները դերասանի վարպետութեան մասին։ Այսպէս թէ այնպէս, Ամերիկեանը պատրաստ է եղել արձակներով պատասխանել բոլոր նրանց, ովքեր կը փորձէին առարկել իրեն։

Առաջին ծանօթագրութեան մէջ Ամերիկեանն ընթերցողներին ծանօթացրել է Հայկէի կենսագրութեանը՝ կեանքին ու առնդհանրութեանը Զգացում է, որ Հայկէի մասին խոսելիս, Ամերիկեանն պատուել է Վէքերլիի հրատարակութիւնից։

Լեւսլրին գրած իր, առնչուալ դէպքում Ամերիկեանին եւ մեզ հետաքրքրող նամակում, գերմանացի գրամատուրգ Կռնեստ Թաուպերի (1784-1852) պիէսների թեմագրութիւնների մասին խոսելիս, Հայկէն այն կարծիքն է յայտնել, թէ՝ «չի կարելի արդել, թէ ով ումն է իր մահ դատապարտում,արդիօք նեղիմակը դերասանին, թէ դերասանը նեղիմակին»։

Հենց այս միտքն է բռնել Ամերիկեանը եւ գրա չուրջը գրամեծրել իր հայեացքները դերասանի վարպետութեան հարցերի մասին։ Առիթը ծառայեցնելով, նա գրել է.

«Անցեալ տարիներում մեր հայերիս մէջ էլ այդ խնդիրը մի քանի պարապ մարդկանց խօսակցութեան առարկայ դառաւ։ Պ. Երիցեանը մի Ֆեյիեառնիստի անուանք ամենավճռական կերպով պահանջում էր, որ ինչ-որ պիէսա, ինչ տեսակ էլ որ գրուած լինի, պէտք է միօրինակ գերազանց ներկայացնել։ Հայց մենք ասում ենք, որ այնպիսի գրուածները, ինչպիսիք են, «տղագեղիա» անուանեալ մեր ազգամ խեղկատակութիւնքը «Աղասի Բէգ» հեղ. Պռօչեանցի, «Արշակ Ճագաւոր» հեղ. Խոլեմ վարդապետի, «Արուսեակ» կամ «Լոռուայ Ժողովը Դուէյ» հեղինակութիւն Ֆեյիեառնիստ Երիցեանի եւ այլն, եւ այլն սորա նման քարոզասեռութիւնը, էլ ինչ ասել կուզի որ դերասանին փոխանակ օգնելու ճշմարիտ մարդկային զգացմունք, ընդհակառակը, խթչացնում եւ կապտացնում են նրա թէ սիրտը եւ թէ հոգին։ Այսպիսի Ժողոգեղիաների վրա հարկաւոր է արդարեւ մի տրագեղիա գրել։

Ֆեյիեառնիստը պահանջում էր հայ դերասանիցը «Սահդուխտի եւ «Արուսեակ»ի դերերում այն միեւնոյն բառակաութիւնն ունենալ, ինչ որ Բեյինակին ոգեւորուած Մոչալովիցն էր ստանում։ Երէ հիմա էլ այդ յոյսի վրայ է, ուրեմն թող սպասի, որ գարունը գայ ու արտի աճհամբերութիւնը եւ ճաճճրութիւնը կանաչ խոտի վրայ ման գալով անց-

կացնէ, միշտ որ բնութիւնը խոնջալով մի այդպիսի դերասան պարգեւէ մեր ազգին»:

Անկախ իր ազգ բոլոր էչմիադզինի պահանջներից, չմոռանանք յայտնել, որ, բացի Ամերիկեանից, նոյնիսկ այլ անարժան դերերի կատարման համար էլ անհրաժեշտ է ունենալ բաւարար չափի տուհանրերով օժտուած դերասան. որ բնութիւնն պարգեւած այդպիսի դերասանն էլ անկարող կը լինի չունենալ ու կենդանութիւն տալ այն դերերին, որոնք հեղինակների կողմից արուած են չոր ու անարիւն: Ահա տեսակէտից նա չի խնայել նոյնիսկ իր գաղափարներն ու արուեստական-քաղաքական գործիչ Պռօչեանին, որն Աբովեանի Վէրայ Հաչատուրեանի վէպը վերածել էր ածել ձեռագրի անունով պիէսի: Վէպում այնքան քիմք տրուած կենդանի հերոսները պիէսում գործիչ են դարձնում: Ու եթէ որոշ տարբերը այն մեզ Հայ թատրոնի խաղացանկում, ապա՝ չնորհիւ իր հայրենասիրական գաղափարների, բայց ոչ՝ դերասուեստական որակի»:

Ահա ամենայնիւ, ո՞րն էր Ամերիկեանի տեսակէտը ստեղծագործող դերասանի մասին: «Դերասանին այն ժամանակը չեն հասանում,- գրել է նա,- երբ որ նորա ներկայացրած խաղը անհատատարիմ է մնում գրուածքի մտքի հետ: Բայց ինչ ասի այն ժամանակը նա, երբ որ ինքը գրուածքը անհատատարիմ է մարդկային իսկական կեանքին: Այսպիսի դէպքերում, իհարկէ, որ հեղինակները եմ առնի ի մահ դատապարտում դերասանց, քան թէ սորա նրանց»:

Շարունակելով իր բանավէճը, Ամերիկեանը գրել է. «Ֆելիետոնիստ Երիցեանը մի ուրիշ խնդրօք բան էլ էր պահանջում, որի վերայ ինձի էլ մեր ծիծաղը չենք կարողանում բռնել: «Ինձի թէ «Ընքսպիրի կամ ուրիշ մի լաւ հեղինակի գրուածքին դիմէք,- ասում է նա,- այդ Ձեր կողմից սպիտութեան նշան է»: -Սխալւում է պ. Երիցեանը: Մի լաւ եւ մի վատ գրուած հենց մի շատ վատ դերասան, մի՞թէ միատեսակ կը ներկայացնէ: Չէ՞ որ լաւի մէջ գոնեայ մի փոքր շնորհք գոյց կը տայ, իսկ վատի մէջ բոլորովին ոչինչ»:

Դերասանի վարպետութեան, ստեղծագործական աշխատանքի մասին իր ասելիքն աւարտելուց յետոյ, Ամերիկեանն անդրադարձել է նրա կոչումին, այս անգամ՝ բեմնական քայլերով հետեւելը.

«Դերասանը մի արհեստաւոր է: Ուրիշ է ինչպէս ուրիշը՝ այնպէս էլ ինքը կարող է զգացմամբ ստեղծել ազատաբար մի որեւիցէ բան: Բայց միեւնոյն ժամանակը նա անհրաժեշտ կախումն ունի եւ դրամատիկական բանաստեղծից: Այդ ազատամտութիւնը եւ այդ կախումը կապուած են մէկմէկու հետ անբաժան, եւ միայն այս երկուսի միաւորութեան ժամանակը դերասանը կարող է լինել մեծ: Դրամատիկական

բանաստեղծը յայտնում է մի ճշմարտութիւն, այսինքն նա գտնում է այն՝ ինչ որ կայ. բայց ինչ որ ինձ ու քեզ յայտնի չէ, որին իմանում ենք մենք դերասանի միջնորդութեամբ: Եւ իրաւացիիր նրա մի ծեռը, մի պատկերը, բանաստեղծի գտած ճշմարտութեան արտայայտութիւնն է»:

Ահա, ինչպէս եւ Քէյթնակուց բերած միւս հատուածներում Ամերիկեանը քաղել է Մոլիէրից՝ Համլէտի մասին գրած յօդուածից[36]:

Քնարերի եւ նրա ազատարար թարգմանութեան այս օրինակից տեսնում ենք, որ բնօրհանուր առմամբ բնագրով Քէյթնակու բնորոշումը, Ամերիկեանը միւոժամանակ ցուցաբերել է իր սեփական վերաբերմունքը: Դա, ամէնից առաջ, վերաբերում է դերասանի դերին՝ թատրոնում: Ընդունելով, որ կեանքում նոյն ճշմարտութեան արտացոլումը դրամատուրգի առեղծագործութիւնն է, Ամերիկեանը միւոժամանակ հարց է բարձրացնում, իսկ ո՞վ է արտայայտում նրա հերոսների հոգերանութիւնը, միմեանց նկատմամբ վերաբերմունքը, այսինքն այն ինչ ինձ ու քեզ չայտնի չէ, բայց այդ ոչ յայտնին մենք իմանում ենք դերասանի միջնորդութեամբ ու նրա չնորհիւ:

Ճիշտ է, սրա գուգահեռը կայ Քէյթնակու մօտ. «Հեղինակին հասկանալու համար անհրաժեշտ է միտք եւ գեղագիտական զգացողութիւն, հեղինակին ըմբռնումով գործողութեան մէջ դնելու համար»[37], Ալուսաւեներին, եթէ լաւ Քէյթնակու՝ հեղինակի մտքերը ճշմարտացի հասկանալու համար դերասանը պէտք է լինէր տաղանդաւոր, հանճարեղ, ապա Ամերիկեանի մօտ այդ յոլորը պէտք է պարզուէր ոչ թէ ապաչնորհ, այլ անպատճան ժառանգ «դերասանի միջնորդութեամբ»: Վերջին հաշուով, ինչպէս տեսնում ենք, երկուսի մօտ էլ յուծումը նոյնն է, խոկ մօտեցումը՝ ինքնուրոյն:

Ամփոփելով պիէսի, դրամատուրգի եւ դերասանի փոխհարաբերութեան ու փոխադարձ յարգանք մասին իր միտքը, Ամերիկեանն այս անգամ ուշադրութիւնը բերել է Քէյթնակու հետեւեալ խոսքերը. «Որքան որ բարձր է հեղինակը, կամ բանաստեղծը,- առում է Քեյինակին,- այնքան էլ աւելի մեծ, աւելի զգայուն եւ աւելի հասկնում պէտք է լինի դերասանը՝ իսաղալով նրա ստեղծած դերը: Որքան որ պարզ է հասկացել հեղինակը ճշմարտութիւնը, այնքան էլ պարզ կ'երեւայ նրա միջի թափանցուողը, հետեւաբար եւ այնքան վառ պէտք է լինի նրա ոգեւորութիւնը»: Լիովին ընդունելով ուսա մեծ քննադատի սկզբունքը, նա բացատրելիչ է. «Ընդ-

դուցել ալ. Բնչինակու այս կարծիքը, կը նշանակէ բողոքել ճշմարտութիւնը եւ միայն ցնորքների հաւատալ»։

Խրոցքան չինելով Բնչինակու գեղագիտական հայեացքները, Ամերիկեանն իր գերատանական գործունէութեան առաջնայում առաջնորդուել է այդ սկզբունքներով։ Դրա լաւագոյն ապացոյցը կարող Համբարեանի անգուգական գերատաղերութիւնն է Փարթիկ Մուհամմեանի նոր գրած Քաղաքական կատակերգութեան մէջ։ Քննեանի մարմնաւորած Գէորգի Ամերիկեանի Գէորգ կատակերգութեան մէջ) Հետ Ամերիկեանի Համբարեանը 1890ական թուին գործեցած հայ գերատանական ազատութեան անհատ կոթողներ են, որ մեզանում հետք են թողել հայ թատրոնի պատմութեան մէջ։

Լինելով խորապէս ազգային գերատան, յատ. ճանաչելով կենցաղը, հասարակական կեանքն ու մարդկային փոխյարաբերութիւնները, Ամերիկեանը եղել է ժամանակի հասկացութիւնների մարգագետնի մեկնաբանը թեմում։ Որպէս ժամանակի հարազատ ծնունդ, յիսդին քմրունեով հեգնանքի պատկերած կեանքն ու իր հերոսի ներքին աշխարհը, գերատանը առեղծել է ժամանակակից մարդու՝ առնուազգական կապիտալի նախնական կուտակման խուճ ներկայացուցիչ Համբարեանի կենդանի, հիւթեղ, գունագեղ կերպարը։ Ահ գաշխատուն, որն իր հարազատ ազգին բարոյական սպառնութեան առնուազգով է գրազուել նաեւ։ Այդ Համբարեանն է, որը չորս տասնամեակ յետոյ Երկրանգազէն մօտ դարձաւ էյենպարով[28], Անկախ ժամանակից ու վարուելակերպից, հարատեւում բուռն մարդասիրով լուռած այս մարդկանց գործերակերպը նոյնն է՝ կեղծիք, խաբեբայ՝ կանգ չառնելով անգամ գահատիրութեան առաջ, եթէ դիմացինը նոյնիսկ հարազատ ազգին է։ Երկու դէպքում էլ՝ կապիտալի կուտակման թէ՝ նախնական եւ թէ՝ գարգացման էտապներում գոհ են գառնում մարդարէից պէս մարդկային հարաբերութիւնները՝ իրենց բարոյական վեհութեամբ Մարքսիան ու Մարգարիտը[29]։ Այս իմաստով ո՛չ Մուհամեանը, ո՛չ էլ Երկրանգազէն պատահականութիւն չեն լինելու իրենց հերոսների անուններ՝ Մարգարիտ։

Որ Ամերիկեանի Համբարեանը գեղարուեստական կատարեալ առեղծագործութիւն է եղել, գերատանի վարպետութեան, նրա յեմական լուծումների բազմակողմանի դրսեւորման լաւագոյն արտայայտութիւն, բաւական է յիշատակել թէկուզ այն փաստը, որ Համբարեանի դերը համար նրա կատարած անքատային մեքենաբութիւնն ընդունել է Մուհամեանի պէս անհանգիստ ու պահանջկոտ գրամատուրգը։ Ահ

արդէն, ինքնին, մի ուշագրաւ վկայութիւն է այն մասին, թէ դերասանը որքան խորն է թափանցել Հոդինակի ստեղծած կերպարի հոգեբանական մէջ, որքան հարազատ ու ջղուն է ներկայացրել իր մարմնաւորած հերոսին, որ Մուհղուկեանը ոչ միայն համաձայնել է նրա կատարած լրացմանը, այլեւ այդ բանը նշել է յատուկ դանդաղութեամբ։ Քայքայվում է հետեւեալին։

Քաղաքապետի առաջին արարուածի առաջին տեսարանի Զ. տեսիլում Զամբռխոսկին ասում է։

– Ախար իմ Մարքրիտոին ով կու հաւնի։

Այս նախադասութեան առնչութեամբ Մուհղուկեանը գրել է։ «Այստեղ հանդուգնակ ամերիկեանը առերացրել է միշտ այս խոսքերը՝ «Ծէ՛ իմ իր տեսի, թէ իմ Մարքրիտոին» ի դէպ է ասել, որ Մուհղուկեանն իր քաղաքական կատակերգութիւնը նուիրել է Միւրդստ Ամերիկեանի քեշատակին։

Այստեղ է, որ համրնկել է նրանց մտածողութիւնը, ամերապետութեան դրամատուրգի եւ դերասանի միջեւ առեղծուած փոխըմբռնումը։ Այդպէս կարող էին վարուել դերասանին յատուկ կերպար ստեղծած դրամատուրգը եւ հեղինակին լիովին ըմբռնած դերասանը։ Դերասանի եւ դրամատուրգի փոխադարձ լրացման սրանից աւելի խօսուն օրինակ, գուցէ թէ չկայ։

Զամբռխոսկի դերակատարման մէջ Ամերիկեանի ունեցած յաջողութիւնն արժէք բացատրել դերասանին տուած Բեչինսկու հետեւեալ բնութագրութեամբ, «Ներսասանը ... ապրում է այն աւծի կեանքով, որին ներկայացնում է։ Նրա հանճար գոյութիւն ունի ոչ թէ ամբողջ դրամայի գաղափարը, այլ մի աւծի գաղափարը. եւ նա, օրնկոիօրէն հասկանալով այդ աւծի գաղափարը, այն կատարում է սուբեկտիօրէն։ Սառաննիով դերը. նա այլեւս ինքը չէ, նա էլ իր կեանքով չի ապրում, այլ իրեն կողմից ներկայացուող աւծի կեանքով. նա տառապում է նրա տառապանքներով, ուրախանում է նրա ուրախութիւններով, սիրում նրա սիրով, միւս բոլոր աւծիներ, որոնք խաղում են նրա հետ, այդ վայրկեանին դառնում են նրա բարեկամները կամ նրա թշնամիները՝ նայած իրադրութեան դերի յատկութեանը։ Եւ, աստուած իմ, որքան միջոցներ են պահանջում բեմական ընդունակութիւնները»[49]։

Երբորդ հարցը, որի մասին Ծանոթագրութեամբ արտայայտուել է Ամերիկեանը, հետեւեալն է։ Հարցնէն իր նամակում գրել է թէ՝ «Ոոյների տէրութեան մէջ մի աչք ունեցողն էլ թագաւոր է։ Իսկ մեր անպիտան կոմիկական հերոսների մէջ Ռատպախն էլ լաւ է»։ Ամերիկեան կոմիկ-

կական հեղինակներ ասելով, Հայնէն նկատի է ունեցել այն պրամատուրգներին, որոնք կոմիտխա տեուտե տակ իրենց պիէսներում ներկայացրել են հայրերի, մայրերի, չարագործների, պայծառակած խորհրդականների, սիրածների, սիրուհիների եւ սրանց նման այլ՝ սովորական դիմակների։

*Հայնէի այս բնորոշումն էլ Ամերիկեանն ասիթի է դառնացրել արտաայայտելու իր կարծիքները ժամանակակից՝ նմանաբնեակ հայ դրամատուրգիայի մասին։ Եւ նա, առանց վրդովմունքը թաքցնելու, գրել է. «Մեր քոս բախտից մեզանում էլ տարածուել է այդ չումաճ։ Մեզանում էլ բանուել են հեղինակներ, որոնք բեմի վրայ դուրս են գցում Հասան-Հուսէն-Մուսա-խաաներ (նկատի ունի Պռոշեանի *Ախտի ՒԷզը* - Ռ.Յ.) Աղշակներ, Հայաստան (Խ. Գալֆայեանի *Ախտակ երկրորդը* - Ռ.Յ.) ...դժոզք...կայծակ...դժոզք...կատաղիք...ցնորում են...ծով...գետին ...հրեչտակ...սատանայ...(Զրիլեանի *Լրտեսները* - Ռ.Յ.)...Հայրենիք...Անի...Ալի (*Ախտի ՒԷզ* - Ռ.Յ.) ... եւ այլն սրանց նման բաներ։ Այն աճիւնքները, որոնք կարծում են թէ այսպիսի ատաղ ու բաբէների ովկիանոսումը իրանք դրամատիկական հեղինակներ են, թող ներեն մեզ, որ ճշմարտութիւնը իրանց խաթեր համար չուզեցանք ծածկել։ Եթէ այդ պարոնները իրանց ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած են համարում, խնդրում ենք, որ ինչքան որ կարող են ապացոյցներով հաստատեն իրանց գրուածքի արժանաւորութիւնը։ Մենք կրկնում ենք դարձեալ, որ բացի խօսքերից, ոչինչ կեանք չկայ այդ սուտ դրամաների միջումը։ Հէյնէի ասածի պէս մենք տեսնում ենք կոկորդաբաց գիշեր. մի լուսի քուն, մի զրոյի ստուեր, մի խաոս ... եւ մեր խօսքը ապացուցանելու համար խոստանում ենք «Մեղուի միջոցով առանձին յօդուածով խօսել մեր դրամաների վրայ»[41]։

Բաց, չնայած Ամերիկեանի պատրաստակամութեանը, երբ նչած հեղինակներից ոչ մէկը եւ կամ ուրիչ որեւէ մէկը չի կարողացել ապացուցնելով հերքել պերատանի տեսակէտները, ապա այս հարցում եւս նա նոր ասելիք չի ունեցել հանդէս պարոն մատուրեանի։

*Ամերիկեանի վերջին դանդաղութիւնը վերաբերում է էական հեղինակներին։ Այս կարգի դրամատուրգների մասին տեսաբան-գերատեսը գրել է. «Հայկական սուտ տրագեդիաների վրայ խօսելուց յետոյ, չենք կարող չյայտնել մեր ամենամեծ բարակամութիւնը, այն մի բանի պիէսների համար, որ ներքոյս գրուեցան ի ձեռն բժշկապետ պարոն Տէր-Գրիգորեանի[42] եւ պարոն Սունդուկեանի։ Փառք ու պատիւ դրանց։ Որքան կեանք, որքան ճշմարտութիւն, եւ որքան կենդանի պատկեր-

ներ կարող է տեսնել ամենայն ճարտ այդ պատասխան աշխատությանց մէջ: Մեր ասածին ապացուցութիւն կարող են լինել պարոն Սուճչուկեանցի այժմ նոր հեղինակած «Խոսքարշալա» վերնագրութեամբ կոմեդիան, որը ոչ մի գեղեցիկ տեղծագործութիւն է: Դեռ ասմունքող կամենում են զատկից յետոյ ներկայացնել: *Հիմիկուանից յոյնասարում ենք հանդիպակօրէն պարոն Սուճչուկեանցին այն յարդերութեամբ հանդէս, որ գտնելու է* (ընդգծումը մերն է – Ռ.Յ.): Լսում ենք, որ մի այսպիսի ազգին առարկայի ձեռնամուխ է եղել եւ բժշկապետ պարոն Տէր-Գրիգորեանը: Աստուած տայ, որ մեր ասածը դորդ լինի...»[48]:

Սուճչուկեանի ծաղրախոյանքի նկատմամբ Ամերիկեանի յարձակողական դրական կարծիքը բաւական է համոզուելու, թէ նա ինչ դիրքերի վրայ էր գտնւում ռէալիստական դրամատուրգիայի նկատմամբ իր հայեացքներն ու պահանջներն ունէր: Նախքան պիէսի բեմադրութիւնն ու տպագրութիւնը, ծաղրախոյանին այդպիսի անվերապահ երաշխաւորագիր տալը պարզորոշ ցոյց է տալիս, որ դրամայի տեսութեան հարցերում Ամերիկեանը խորին համոզմունքով կանգնած է եղել արդիական, իրականութիւնը ճշմարտացի պատկերող դրամատուրգիայի անհրաժեշտութեան տեսակէտի ու դիրքերի վրայ:

Քննադատելով պատմական թեմատիկայով տեսարժէք, անկեղծական պիէսները, Ջմշկեանի, Մանդինեանի եւ առհասարակ ազգային թատրոնի առաջադիմութեան հոգսերով ապրող մարդկանց հետ, Ամերիկեանը նաեւ առաջնութիւնը տուել է ժամանակակից կեանքը պատկերող պիէսին՝ կոմեդիային: Իսկ ինչպէս յայտնի է, կոմեդիայի բնորոշման հարցում իրենց յայտնած տեսակէտները հիմնաւորելու նպատակով նրանք նորից դիմել են Բելինսկու բարձր հեղինակութեանը: Նրանք ակնարկ են անհրաժեշտացրել, հիմնովին ընդունել Բելինսկու յայտնած մտքերը, որ քաղաքականապէս տալով նրա բնորոշումները, նոյնիսկ չեն էլ ակնարկել թէ օգտուել են որեւէ ազդեցիկ մի ուրիշ դէպքում նման վարմունքը գուցէ բանագողութեան փաստ նկատուէր, բայց տուեալ դէպքում դա Բելինսկու հայեացքների հաստատումն է հայ թատերական քննադատութեան մէջ:

1860ականների նշանաւոր դերասաններ Ջմշկեանը, Ամերիկեանը, Սուքիասեանը, Մանդինեանը թատրոնի եւ նրա նշանակութեան մասին իրենց պրած յայտնի ջղագրութիւնում կոմեդիան ընդունելով որպէս առաքինի եւ ազգամատենկական բանաստեղծութեան վերջին ձեւ, օգտուելով Բելինսկու «Պոէզիայի բաժանումը մեծերի եւ ցեածների տեսակների

աշխատութիւնից, փաստօրէն, կրկնել են նրա առաջ՝ «Կոմեդիան ցոյց է տալիս կեանքի երեւոյթների հակասութիւնը կեանքի էութեան ու ճշմարտութեան հետ... կոմեդիան ներկայացնում է գիտատոհմական հանճարեղօրէն կեանքը, նրա արժանիքները, մանր ու մուռը երեւոյթները, դիպուածները ... Կոմեդիայի մէջ կեանքը այնքան հաճար է ցուցադրում մեզ այնպէս ոգեղ, ինչպէս որ կայ, որ մենք կարողանանք հասկանալ կեանքը այնպէս, ինչպէս որ պէտք է լինի նա»[44].

Հայերէն նամակի թարգմանութիւնը կցած ծանօթագրութիւններում Ամերիկեանը առաջ քաշած հարցերը մէկ-մէկ չատացած, բայց եւ բաւ չանցան։ Ոչ այնքան տեղեկութիւններ ստանալու նպատակով, որքան խոստափողական եւ հին հաշիւները մէջտեղ հանելու մասին հարցերով՝ հրապարակ է նկել Երիցեանը։ Մեջբս Հարությունի թերթի խմբագրութիւնին ուղղած նամակում նա գրել է- «Հէյինէի Յերանելական Թատրոնի Մասին» գրած առաջին նամակի թարգմանութեան տակը թարգմանիչ պ. Մ. Ամերիկեանը արել է մի քանի ծանօթագրութիւններ, որոնցից մէկի մէջ դա սեպհականում է ինձ այնպիսի մտքեր եւ կարծիքներ, որոնցից ոչ մէկը չէ թէ միայն իմ գրածներս չեն, այլեւ միեւնոյն ժամանակ չգիտեմ թէ որտեղից է հնարել ... Նա ասում է.

1) Իբրեւ թէ ես (չգիտեմ որտե՞ղ եւ ե՞րբ) ասել եմ կամ գրել եմ ամենաանճոռնակերպով, որ որեւիցէ պիէսա, ինչ տեսակ էլ որ գրուած լինի, պէտք է միօրինակ գեղազանց խաղալ։

2) Իբրեւ թէ ես հայ դերասաններից պահանջել եմ այն բնականութիւնը, որը որ Էնելինակին ոգեւորուած Մոչալովից էր ստանում։

3) Իբրեւ թէ ես ասել եմ պարոն դերասաններին, թէ չլինի թէ Շեքսպիրի կամ մէկ ուրիշ լաւ հեղինակի գրուածքին դիմէք,- այդ ձեր կողմից տգիտութեան նշան է եւ այլն, եւ այլն»[45].

Ամերիկեանին մեղադրելով այդ բանում, որ նա վերոյիշեալ կարծիքները իրեն վերագրելով, փաստական ոչ մի ապրիւր չի յիշատակել, Երիցեանը նրա ասածները համարել է դոնքիշոտութիւն եւ խորհուրդ տուել պատրաստել իր իսկ ստեղծած թշնամու դէմ։ Ինչքան ժխտողական այս յայտարարութիւնը, այնուամենայնիւ, նամակի քաղաքացի տոնից դգացուում է, որ տարիներ առաջ, երբոնք ստեղծագործական հարցերի չուրջը ծագած իմն որ վէճեր են ունեցել։ Մատենադարանի (պրոֆեսոր Գրիգոր Թոմսոնի Գեղեցկեանի (1838-1909) մատենադարանի - Բ.Ց.) ձեռագրատունը, որով Ամերիկեանը հանդէս էր եկել 1883ին, Երիցեանը չարաչիզութեամբ գրել է՝ «Երբէ

չեն կարող սրանք խաղալ, ինչպես կարող են Շեքսպիրին մերձենալ»[48], *Ախթանով յուսադրվելով, նա ասելացրել է՝* «վերջապես քէ ի՞նչ է պ. Ամերիկեանը բեմի վերայ, իրրեւ դերասան, թիֆլիզցիքս չուտով վատաբախտութիւն կ'ունենանք Զաուկից յետոյ, կրկին տեսնելու Հայկական ներկայացման: Պ. Ամերիկեանի ուժի չափելը դժուար չէ»։

Յետագայում մի հարցազրոյց տեսնենք քէ Սահատուկի դերակատարութեան ժամանակ Ամերիկեանի ի՞նչ անբաւարարութեան մասին է, որ մասն փաթաթան է գործել Երիցեանը եւ անվատահութիւն յուցաբերել Զաուկից յետոյ տեղի ունեցածից նրա նոր դերակատարութեան նկատմամբ։

Ամերիկեանի մասին իր յոդուածում, Քէշկեանը դրուատիով խոշորնկերով արտահայտ. գրել է. «Ամերիկեանին չեմ յաջողուել միայն երկու դրամատիկական դերեր, այն է Սահատուկ արքայի դերը *Սամսոն* անուանուած ողբերգութիւնում եւ Կարլոս Է.ին՝ *Էռնանի* պիէսայում»։ *Քէշկեանը դա բացատրել է առաջինի՝ որպէս ո՛չ յատկէք կերպարի անբաւականութեամբ, այլինքն՝ հնդինակի կողմից ոչ յատկէք կերպար տալու, իսկ երկրորդի համար՝ դերասանի այն ժամանակուայ դեռահասութիւնը, եւ գուցէ մէկ կողմից դերասանական ամբողջութեան (ensemble) թուլութիւնն էր եւ միւս կողմից հանդիսականների անբաւարարուած լինելը Վիկտոր Հիւգոյի բարձր գաղափարներն ըմբռնելու»[47]։

Առանց Սահատուկի կերպարի ոչ յատկէքութեան եւ անբնական լինելու հանգամանքին էլ - մի բան, որի դէմ պայքարի էր ելել նա - մենք այն կարծիքին ենք, որ Ամերիկեանն իր դերասանական խառնուածքով ծնուած չի եղել քաղաւորների եւ կամ ճակատագրերի դերեր կատարելու համար։ Երբ տարբերքը, խառնուածքը մարդկային ապրումներով չի, հոգեբանական անցումներով եւ ուժով կամքի յատկէք կերպարների մարմնաւորումն է եղել։ Եւ նա, որպէս այդպիսին է մնացել հայ քառասնի պատմութեան մէջ։

Ահա մի ուրիշ, քէչեւ անուղղակի, բայց հարցի պարզաբանման համար չափազանց արժէքաւոր մի բացատրութիւն։ Իր յոդուածներից մէկում, քաոսերական քննադատ Միհրան Հախումեանը[48] գրել է. «Հանգուցեալ քաղքաքաւոր ախոհոտ Աղամեանը մի օր առում էր խօսակցութեան ժամանակ.- «Ես կը սարսափիմ հայ թագաւորի կամ իշխանի մը

դեր խաղալ, ախպար, ադոնք խելք չեն ունեցեր, ադ դեռ կերպ մը կարելի է ներել, բայց ադոնք աթոռ մը չեն ունեցեր նստելու»[49]։

Ազամեանի պէս դերասանի հետ կապուած ամբ օրինակն ու բացատրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ամերիկեանի անյաջողութիւնը Մանասրուկի դերում ոչ թէ դերասանից էր գալիս, այլ դերից, դրամատուրգից։ Ժամանակին այդ հերոսութիւնը չատ ճիշտ նկատել է քաղաքական գործիչ Տէր-Ալեքսանդրեանը, որը, մանրամասն վերլուծելով բեմադրութեան ամբողջ գործը, գրել է թէ «բերութեան մեծ մասը գրուածքից էլ էր»[50]։

Անշուշտ, քաղաքականութեամբ տեղ գտած պրակտիկայից հետևելով է, որ նման դէպքերի համար բեմիկին լեզու հանրացրել է. «Թէ հեղինակի ստեղծած կերպարը ճշմարտացի չէ, կոնկրետ չէ, ապա ինչպէս էլ որ հիասքանչ լինի դերասանի խաղը, այն կը լինի հմայօրէն, բայց ո՛չ արուեստ, չիմքրազուրիւն, բայց ո՛չ ստեղծագործութիւն»[51]։

Անդրադառնալով դերասան Ամերիկեանի եւ լուսերգ Երիցեանի միջեւ ստեղծագործական հողի վրայ տեղի ունեցած բանավէճի սկզբունքային նշանակութիւնը, պէտք է ասել, որ Երիցեանը նոյնպէս ծանրքինեալով մոլալրմի մասին բեմիկուս գնահատութիւնը, ո՛չ այդ եւ ո՛չ էլ Ամերիկեանի ծանրաքարշութիւնների առիթներով չի անդրադարձել պրէսին, դրամատուրգի եւ դերասանի փոխադարձ համագործակցութեան, լրացման, աշխատանքի բնաւորեան հարցերին։ Նա ոչ միայն չի քարոզել իր տեսակէտները, այլեւ կասկածի տակ է դրել Ամերիկեանի դերասանական անվիճելի ընդունակութիւնները։ Ջնահատ գրան, ինչպէս մամուլում գրուած սկզբունքային վէճերի ժամանակ, այնպէս էլ բեմի վրայ ստեղծագործելիս, կեանքում եչմտրութիւնը բացակայում է քաղաւտ Ամերիկեանին, նրա բարեկամ առաջադէմ մտքերը։ Հակառակ Երիցեանի տարակուսանքի ու կանխազուշակման, քաղաքակրթուած Ամերիկեանը հաջակուել է հենց այն դերերում, որոնց առաջարկում էր դուրս գալով Երիցեանը։

Երիցեանի տրուած Ջարմին անգնելուց քիչ յետոյ, 1888ի Ապրիլի 7ին, Քիշիւիի քաղաքային (Քամամչեանի) թատրոնում, առաջին անգամ բեմադրուել են Մուռատ-Ալեքսանի Քաղքացուց կոմեդիան եւ Տէր-Գրիգորեանի քա՛ չի Մոզիկոյութիւնը վոդեվիլը։ Երկու պիէսն էլ նրանց դերասանուհիների գործի քաղաքական մասին Մեծու Հայաստանի հեղինակում գրուել է. «Շատ լաւ էին ... տիկին Սոֆիա Նազարեանը եւ տիկին Քեռեան Արամեանը[52] ու պ.պ. Չիշկեանը, Սուքիասեանը եւ մանաւանդ

Ամերիկեանը, որին Ջաւախից յետոյ ոչ թէ վաստակախոտութիւն, այլ մեծ բանակցութիւն ունեցած ամէնքն էլ տեսնելու սցենայի[32] վերայ այլեւս, նա ներկայացաւ վերոյիշեալ երկու պիէսաների խաղարկութեան մէջ, քան որում Վաղուայի եանկուիչի դերը[34] «Խաթաբաբալայի» մէջ ու քահալ Կարապետի դերը «Մոցիքուլութեան» մէջ այնպէս կենդանի կատարեց նա, որ կարծես յիշեալ դերերը իրանք իրանց կենդանավարութեամբ ներկայ էին սցենայի վրայ[35] (ընդգծումը մերն է - Բ.Ը.).

Ահա, այս դերակատարումների գնահատմեան մէջ էր Ամերիկեանի թէ՛ բարոյական եւ թէ՛ առեղծագործական քաղաքակը։ Սա է, որ հմայուում ու հաստատում էր ռէալիստական դրամատուրգիայի եւ դերասանական արուեստի, կեանքը բեմում եչմարտացիօրէն վերարտադրելու մասին Ամերիկեանի հայեացքները։

***

Մոչալովի Համլէտի դերակատարութեան մասին Բելինսկու գրած յօդուածին ծանօթ է եղել նաեւ Յականնեսի միւս խոչոր ռէալիստ դերասան Քմչկեանը։ Բայց ոչ միայն ծանօթ։ Նա եղել է Բելինսկու քառերական ու գեղագիտական հայեացքների կիրառողը հայ թատրոնում։

Բելինսկու եւ ժամանակի ուրիշ այլ քառերական քննադատների առեղծագործութիւնների Քմչկեանը ծանօթացել է մինչեւ թատրոնի հետ կապուելը։ Նա ուսումնասիրել եւ ֆրանսերէն լեզուների կարդացել է ռուս եւ եւրոպական դրամատուրգիայի եւ թատրոնի մասին եղած որոշակի գրականութիւն։ Ծանօթ է եղել Եկթպիրի դրամատուրգիային եւ նրա հերոսների դերակատարների մասին եղած գրականութեանը, այդ թուում նաեւ Բելինսկու վերոյիշեալ քառերական տատանգութեանը։ Այնպէս որ, Քմչկեանը թատրոն է մտել որպէս տեսականօրէն պատրաստուած թատերական գործիչ։ Իսկ դա քիչ դեր չի կատարել նրա թատերական գործունէութեան ընթացքում։ Լինելով թատրոնի պարզապէս նախանձախնդիր առաքելատար ուժ՝ թատերախմբերի կազմակերպիչ, դերասան, ռեժիսոր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, թատերական քննադատ, նա մեծ ծառայութիւններ է կատարել թատրոնը իր՝ հենց սկզբնական քայլերից ռէալիստական, պրոֆեսիոնալ ուղու վրայ դնելու անհրաժեշտ գործում։ Քմչկեանի ջանքերով են առաջին անգամ կոմկատահայ թատրոն մուտք գործել ռուս եւ եւրոպական դրամատուրգները՝ Օստրովսկին, Եկթպիրը, Գիլբէրը եւ ուրիշներ։ Նրա անմիջական յոր-

պտով է գրուել Մուհենեանի անմահ Փէպա կատակերգութիւնը, որը Հեղինակը նուիրել է Պէպոյի առաջին դերակատար Քէչկեանին։

Իր թատերական յիշողութիւններում Քէչկեանը գրել է. «Ես կատարեալ ուսումնական էի։ Կարդում էի Ռեյինեկի եւ մէկ քանի ժամանակից յետոյ անցայ դէպի Ռոքլը[36], որից իմացայ, որ ես սաստիկ կոմեդոպիտ պիտի լինիմ եւ հենց այդ ժամանակներում վրայ հասաւ Լիւիսի[37] ռուսական թարգմանութիւնները... մէկ խօսքով՝ սարսափելի ուսումնական եւ գիտնական չինովնիկ էի։

Ես իմ ազնուական եւ գիտնական չինովնիկութեամբ[38] մէկ օր, զբաղուած Ռեյինեկիով, Ռոքլով եւ Լիւիսով, ամենաղաստարկ գրպանցներով անցնում էի մէկ մեծ փողոցով, տեսայ մէկ յայտարարութիւն՝ պինդ կպած պատին։ Մօտեցայ եւ կարդացի, յայտնի բան է, շատ զուարթութեամբ, Հրչակ Բ., գործող անձինք. Շահխաթունեան, Ամերիկեան, Մատինեան, Սուքիասեան եւ այլն, եւ այլն. Դերակ Ղարօ[39], որի տակ դարձեալ կային Մատինեան, Սուքիասեան, Ամերիկեան եւ այլն»[40]։

Քէչկեանի նկարագրած այս անցքը տեղի է ունեցել 1883ի Յունուարի 3ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ լրիւ Հրատարակուել էին Ռեյինեկու երկերի առաջնորդը Այտպիտով, մինչեւ թատրոնի հետ գործ ունենալը, Քէչկեանն արդէն կարդացել էր Ռեյինեկուն եւ յաւ ծանօթ էր նրա թատերական ու գրական տեսութիւններին։ Քէչկեանի կողմից Ռեյինեկուց կարդացած բազմաթիւ յղումներից մենք պարզել ենք Հետեւեալները՝ Ու. Իմ կարծիքը Փ. Կարատիգինի մասին, Փէդիայի Բաժանումը Մեռելի Եւ Տեսակների, Համլետ - Դրամա Էնգադինի - Մոյսոյովի Համլետի Թեորեմ։

Թերեւս, Հենց Ռեյինեկու յղումներին նախապէս ծանօթ լինելու Հանգամանքն էլ որոշակի դեր է խաղացել Քէչկեանի կեանքում, ոչ միայն նրան ընդմիշտ կապել Հայ թատրոնի Հետ, այլեւ՝ թոյլել Հոդաչափ ինքնէքրի իր մասնագիտութիւնը եւ ամբողջովին նուիրուել թատերական ասպարէզին։

Տեսականորէն պատրաստուած Քէչկեանն իր բեմական գործունէութեան Հենց սկզբնական քայլերից կանգնած է եղել ռէալիստական արուեստի դիրքորոշման վրայ։ Կասկածից վեր է, որ դերասանի վարպետութեան Հարցերում նրա Հայեացքների ձեւաւորման վրայ իրենց յա-

բնական ազդեցությունն են ունեցել Բնչինակու գնահատականների Մոլայոմի դերակատարությունների մասին։

Որ խնկապէս իր բնական գործունէութեան առաջին տարուանից Ջմշկեանն ընտրած է եղել բնական ուժայիզմի ուղին, դա լիովին բնորոշում է Եհեգպիրի Քիմոն Լիմենաքու (Բնչինակու բնորոշմամբ՝ անարխիս ոգեհոգութեան) իր քարգմանութեան ընթերցանութեան պատմութիւնը։ 1883ի Յունուարին քարգմանելով Քիմոն Լիմենացի ոգեհոգութիւնը, Ջմշկեանն իր մօտ է հրաւիրել Պուշեանի գեկավարութեամբ դերասանական խմբի դերասաններ Լեմերիկեանին ու Մուքիասեանին եւ որոշ հատուածներ կարդացել նրանց համար։ «Այդ ընթերցանութեան ժամանակ,- գրել է Ծմշկեանն իր յուշերում,- ես նկատեցի, որ թէ իմ կարդալու եւ թէ շեշտադրութեան ձեւը (որովհետեւ ես աշխատում էի կարդալ այնպէս, ինչպէս երեւակայում էի, թէ պիտի կարդար բատրոնական բեմից) նրանց չատ անծանօթ թուաց եւ անգամ ծիծաղ պատճառեց։ Կարդում էի չատ հատարակ եւ բնական ձեւուի (հեղինակը միեղն է - Բ.Ց.)[6]։

Ձեքատր բնական ձեւով կարդալու եւ բեմից արտասանելու՝ փաստորէն Ջմշկեանի նորարարական այդ առաջարկը միճատրանութեան հարց է դարձել, թայց ի վերջոյ ճշմարտացին եղել է բնականը, պարզութիւնը, առօրեայ խոսակցական ձեւը։ «Նորա,-աւելացրել է Ծմշկեանը,- համոզուած էին, որ պիտի ընդունուած երգեցողական, կամ ինչպէս ասում են միևչեւ այժմ, ողբերգական առոգանութիւնով արտասանել ամէն մէկ խոսք, որպէս թէ այդ ձեւով առաել կարելի է ազդել հանդիսականների վերայ։ Ես սկսեցի հերքել այդ կարծիքը եւ օրինակ բերեցի զանազան բատրոնական բեմեր, որտեղից վաղուց արտաքսուած է այդ հնացած մեթոդը, որ միայն թթացնում է դերասանի ընդունակութիւնը, որովհետեւ դերասանը սովորելով այդ ձեւին, այնուհետեւ չի ենում է նորան իր համար մեքենայական արհեստ եւ չի մշակում իր ընդունակութիւնը, երբեմն տատանվող անգամ»։

Փաստաւոր մշակուած, մեքենայացած, մերթընդ արտասանութիւնից խուսափելու եւ խրաքանչիւր կերպարին իրեն յատուկ խոսքն ու ինտոնացիան տալու՝ Ջմշկեանի այդ արդարացի պահանջը հայ քատրոնի զարգացման համար կարեւոր, սկզբունքային նշանակութիւն է ունեցել, որովհետեւ, համաձայնելի առաջադիմական պահանջի համաձայն, ոչ-յիսատական ուղղութիւնը քատրոնից դուրս էր մղում կեղծը, մերթընդկը, կլասիկականի անուան տակ ազատացուած արտահայտչական իսկ այդ բոլորին՝ ոչ-յիսատականին հասնելու համար Ջմշկեանին ոգնել են Բնչինա-

կոս. արուեստագիտական հայեացքները, Մոչալովի դիրքակատարումների արհեստները եւ այլն քաղուածների փոխարէն, որին ժամանակ է եղել նա անդամալոյծ կամ պրակտիկանտ-քիմիկոսից։

Մոչալովի խաղի մասին բնչիեակոս գնահատութիւնները խոչոր չափով նպաստել են Քէչկեանի դերասանական արուեստի զարգացմանը։ Սա անհատական մի փաստ է, որը խոստովանել է ինքը՝ դերասանը։

1873ի Մայիսի 3ին, կովկասահայ բեմուեստ դերասանուհի Նշանաւոր բանաստեղծ, տեսաբան եւ գրամատուրգ Յովհաննէս Երէմեանի (1769-1806) ձեռագրեների առաջին թեմատրութեան ստիպեց, Քէչկեանին իր յուշերում պիտի է. «Դերասանական գործունէութեանս մէջ, առաջ երեսի կրտինոս Ընկինակու՝ քառասնամեայ թուականների յարտնի դերասան Մոչալովի խաղի քննադատութեան ազդեցութեան տակ, որի (Մոչալովի) Լեայր Մօօրի խաղը Լազարևների մէջ Ընկինակին իրենց սեփական բանաստեղծական յատկութիւնով է ներկայացրում, ես կամենում էի իմ ուժս փորձել այդ պիեսայի հերոսների Յերանցի կամ Կարլոսի դերի մէջ։ Այդ նպատակով, դէռ վաթսունական թուականներին, չեմ յիշում որ տարին, ես խնդրեցի մեր այն ժամանակուայ հայ թարգմանի գործունէութեան վերաբաց-հեղինակ եւ *Ծուղակ հրաշագործի կեանքը* պիեսայի թարգմանիչ Միքայէլ Պատկանեանին՝ թարգմանել ինձ համար այդ պիեսայի այն տեսարանը, որտեղ Յերանց Մօօրը, խղճի տանջանքի ազդեցութեան տակ, խեղդում է իրան։ Ինչ-ինչ պատճառներով չյաջողուեց ներկայացնել այդ կտորը, միեչեւ որ *Լազարևներն* ամբողջութեամբ թարգմանեց, դարձեալ իմ խնդրանքով, իմ երիտասարդ բարեկամներիցս մէկը՝ Ն. Լալայեանը եւ որի մէջ ես յետոյ վեր առայ Կարլոս Մօօրի դերը, յանձնելով Յերանցինը Ամերիկեանին[88] (Հնդ պիւռ մէկն է - Բ.Ց.)։

Քէչկեանի տուած այս ընդարձակ բացատրութիւնից պարզ երեւում է, որ նա ոչ միայն ձգտել է մեզ ոգեկրպակ դերասան Մոչալովի արուեստը դերակատարութիւնների եւ նրանց մասին բնչիեակոս գնահատութիւնների, այլեւ իր դերակատարութեան համար հիմք է ծառայեցրել մեծ քննադատի ոգեշունչ կարծիքները Մոչալովի դերակատարման մասին։ Իր դերակատարութեան նախապատրաստման շրջանում, Քէչկեանն ակնյայտօրէն օգտուել է Մոչալովի կերտած կարլոսի մասին բնչիեակոս հետեւեալ քնութագրութիւնից. «երբ այդ բանաստեղծական Մօօրը, այդ ընկած հրեշտակը, ցոյց է տալիս անզգայ փոուած ծերուկ-ճահատակին եւ անմարդկային ձայնով բացականչում՝ «Օ, ճայեցէք, ճայեցէք - սա իմ հայրն է», երբ նա իր ընկերոջ մեռահոգի արարքին

իրրեւ պարզեւ նրա վրայ պարտականութիւն է դնում վրէժխնդիր լինել իր հօր համար եւ, ծեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով, աղիծում է ճիւաղ-եղջերը - Օ ձեր մէջ մարդկային հոգի չկայ, մարդկային զգացմունք չկայ, միթէ դուք չէք փայտանում, սարսափի եւ քաղցր բերկրանքի հետ չէք քարանում[23] (ընդգծումը Բեչինակունն է - Ք.Ց.)։

Ջմչկեանը ոչ միայն ինքն է խանդավառուած եղել Բեչինակու ոգեշունչ գեղահատութիւնով, այլեւ իր խանդավառութիւնը մատնակից է դարձրել նաեւ Հաւգարճիների քարոզմանիչներ Պատկանեանին եւ Նիկողայոս Լայլայեանին, որոնք նոյնպէս տեղեակ ու ծանօթ են եղել ուսուցչական քննադատի ստեղծագործութիւններին։ Եւ այդպէս այս խանդավառութեան այդիւնք չէ՞, որ Ջմչկեանի յորդորանքներով է կովկասահայ քաղաքներում առաջին անգամ հրապարակ իջել Հաւգարճիների քարոզմանութիւնը։ Տարակուսելու համար հիմքեր չկան։

Ինչպէս տեսանում ենք, այս տուեալները վկայում են, որ դեռեւս 19րդ դարի 80ականներից, Մոլիերի կարդալի դերակատարութեան մասին Բեչինակու գեղահատութիւնները ուղենիշ են հանդիսացել հայ դերասանների համար՝ նրանց ստեղծագործական կեանքում։ Սա ուշագրաւ վկայութիւն է այն մասին, որ միայն Հաւգիսի առիթով չէ, որ հայ դերասանները Բեչինակու յօդուածների միջոցով ծանօթացել ու դիմել են Մոլիերի դերակատարումներին։

Կարլ Մօորի դերակատարութեանը դիմելու այս օրինակը, ինչպէս 1880 եւ 1900ականներին էլ Հաւգիսի առիթով է նկատուում, վկայում է, որ հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի գործունեան հենց սկզբնական քայլերից՝ թատրոնի, դրամատուրգիայի, թատերական քննադատութեան հետ գուգահեռ հայերը պարբերաբար անդրադարձել են Բեչինակու՝ սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող հայեացքներին նաեւ դերասանի արուեստի, նրա վարպետութեան հարցերին, յատկապէս օրինակ ունենալով Մոլիերի ազանչելի դերակատարումները։

Հայ պրակտիկ, հասարակական եւ թատերական մտքի ներկայացուցիչների՝ տարբեր առիթներով Մոլիերի արուեստին եւ Բեչինակու հետինակութեանը դիմելու այս չորքանի հիմնական չարժառիթը ուշագրաւի ամփոփումն է հայ թատրոնում՝ կապուած Բեչինակու երկերի ու հայեացքների տարածման հետ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Պաւէլ Յովհաննէի Մոլտով (1800-1848) - Հիւսուածոմանածոյի խոզագործ, ուժեղ խառնուածքի դրամատիպ դերասան։

2 Վիսարիոն Գրիգորի Բելինսկի (1811-1848) - ռուս քննադատ-գեղագէտ, գրականագէտ, Հրապարակախոս։ Անդուլ ազդեցիկ պատճառով հետապնդել է Մոսկուայի համալսարանից նոր ուսանող է մի քանի հոգ դասընկերների), բայց դարձել է ժամանակի հեղինակաւոր դէմքերից մէկը։ Նրա քննադատական առաջին գործերի՝ Ֆրանսիացի ժամանակակից գրող Գոլ Դը Կոկի մասին վէպի քննադատականները, յոյժ է տանել Լոպոտիան միամտական Հրատարակութիւնները (1833)։ Գեղեցիկ Ոգով դարձել ժամանակ, խոշ ազնուական գրքերով յոյժ են տանել նրա բազմաթիւ աշխատութիւնները։ Նրա մասին առաջին համակամանացից ուսումնասիրութիւն է գրել Նիկոլ Ազգարիանը (Մուրճ, Նոյ. 6-8, 1888), խոշ ուսուց իրականութեան մէջ Գրիգոր Քանչեանը։ Ծանօթանալուն են Բելինսկու Հայաստան (1903), եւ Ծգուռքուռեան Ծգնաբերի քաղաքներում Տաւուած Հայերին (1907, 1908) Մոսկուայում ուսանելէն յոյս ընկերան ժողովածուները ուսուց եւ հայ ստուգաբանների ոգոին։ Բելինսկու ստեղծագործութիւնների անգրագիտութեան են բազմաթիւ, հայ գրողներ։

3 Մոսկուական դիստրոյ· ամառագիր, որը յոյս է տանել 1838-1839թթ.,

4 Միխայիլ Սեմիոնի Շչեպկին (1778-1852) - հռչակի հայրս, դերասան, դերասանական աշխատական ուղղութեան հիմնադիրը ուսուց թատրոնում։ Իր ուսանողական տարիներին Փետերբուրգում նրանով բախտաւորուած է նոյն ազգագոյ դրամատուրգ Գոգոլին Մուտգուհիանը։

5 Նիկոլայ Պոլեւոյ (1796-1846) - դրամատուրգ, թարգմանիչ, քննադատ։ Ըստ հետազոտութեան է, որ Ծուսաստանի եւ Եւրոպիացի ուսուցման դերասանական խմբերի հետ Փետրոս Ազամեանը Համշէն է խոզագործ Ֆրանսիացին, ձեռքի տակ ունենալով Պոլեւոյի թարգմանութիւնը (Համշէնի դերի վրայ փակցուել է Ֆրանսիացին թարգմանութիւնը)։ Ոչ պակաս ուշագրաւ է եւ այն, որ 1876ին Փետերբուրգում յոյս տեսած այդ գրքի Ազամեանի օրինակը, տարիներ անց ինչ-ինչ ճանապարհով հասել է Բէյրութ. 1900ի Հոկտեմբերի 14ին Բէյրութահրեան Նիկոլոս Ճանրեանը թարմը գնահատելով նրա պատմական արժէքը, այն նուիրել է Հայաստանի Ե. Ազգային տեսուչ Գրականութեան եւ Արուեստի Քանդարանին (ՏԱԼԱ) եւ այժմ պահւում է Ազամեանի Ճանգում, N. 6.

6 Իւան Իւանի Պահաու (1812-1862) - դրող, խմբագիր (մեր կողմից հայ)։ Ֆրանսիացիներից նրա թարգմանած Ջեքսըն գնագրի հետ բաւ ուս բաւ Համեմատուել է իր բարեկամ Մարքուս Ղամազեանը (1811-1893)։ (Պահաուի մասը Մարքան եւ Ղամազեանի մասը Նկատուիլա Լոպոչեանները նոյն են հերոսները ազգինները - ստացուհանգիները)։ Այս մասին մանրամասն տես մեր յօդուածը՝ "Shekspir V Perevode Gamazova" (Շեքսպիրը Ղամազովի թարգմանութեամբ), *Literaturnaya Armenia* (Գրական Հայաստան), 1994, թիւ. 4, էջ 70-82. Ծուս իրականութեան մէջ առաջինը Ղամազեանն է թարգմանել Շեքսպիրի ժողովրդի պիեսը եւ ստեղծագործ բնագնացութեան գնահատութեան (1860)։

7 Հան Քրոնեստա Դխոխ (1783-1816) - Ֆրանսիացի դրամատուրգ, քարտժանիչ: 1804ին վճռեսիկի Մխիթարյան միաբանության գպրոցական քառյակում նրա փոխադրությունից կատարուած քարտժանությամբ է բնաւորուել Երկաթգիրի Մաքրվիչը:

8 Քէոդորա Յատաժեան (մի՞ք. գար.) - մանկավարժ, քաոսիրական գործիչ, աստրուհի է Լազարեան Հիմարանը եւ Մոսկուայի Համալսարանը:

9 Մարգիս Աւետի Տիգրանեան (1811-1878) - մանկավարժ, քաոսիրական գործիչ: Աստրուհի է Լազարեան Հիմարանը եւ Մոսկուայի Համալսարանի բանասիրական բաժինը: հզիչ է Բնչինակու գաղտնիքը: Նրա քարտժանությամբ Լազարեան Հիմարանի տպագրանք 1854ին լոյս է ընծայել Ֆրանսիացի դրամատուրգ Ռասինի Տպիոցիա ողբերգութիւնը Աիչ Աիչ Քնդվերցատիճիճ ընդարձակ առաջաբանով՝ (էջ 7-36) նուիրուած անոնի ժամանակներից մինչեւ: իր գրերի դրամատուրգիայի պատմութիւնը: Միքայէլ Նալբանդեանը բարձր է գնահատել Յատաժեանի եւ Տիգրանեանի թատերական գործունէութիւնները նոր Նահիճեանի քառյակի հիմնադրման գործում:

10 Գէորգ Ալեքսիոյեան Ալեքսիոյեան (1818-1881) - բժիշկ, բանասէր, հասարակական գործիչ, Մարիամ-Նուաքի հրեղէն առաքելական ուսումնասիրողն ու հրատարակողը (Մոսկուա, 1853): 1840ական թուականներին նրա գիմնազիական հաշիւը, բնասիրական ոգով ու գործիչ է բազմուած:

11 Մարգիս Յովհաննիսեան - Գէորգ Ալեքսիոյեանի դասընկերը Հիմարանում եւ համալսարանում, բժիշկ: Մահացել է հիմնադրի տարիքում:

12 Միքայէլ Ենիճ (1835-1900) - հայագէտ, քարտժանիչ, մանկավարժ: Աստրուհի է Լազարեան Հիմարանը եւ Մոսկուայի Համալսարանի բարոյագիտական բաժինը (1859): Իր բոլոր հրատարակած ուսումնասիրութիւնների շարքի, ինչ Համարում է ուսւ գրող Ա. Պուշկինի (1799-1837) առաջին հայ քարտժանիչը: 1834-35ին նա քարտժանել է Պուշկինի Գողիցայի Գիպուհի եւ Բախչիսարայի Շատրուանը պոէմները՝ գրաքար: Անոնի ժամանակաւոր տես, մէջ՝ Պուշկինը Հայ Քառյակում, Երեւան 2002, էջ 10-13:

13 Յարութիւն Քէոդորոյի Յատաժեան (19-20րդ դդ.) - գիրուսան, քաոսիրական գործիչ, հզիչ է Նոր Նահիճեանի Դրամատիկական Ընտիրքը Միրզոյեանի Ընկերութեան առաջին հրատարակը 1880ական թուականներին:

14 ԳԱՔ, Գ- Ալեքսիոյեանի Ֆոնդ., Ձող բաժին. N 131: (Յամբարձումեանի Քարտիճի - Հայրենական Նոքիր) - հիմնադրեալ տեղագիր (1835-1864):

15 Նիկողայ Գաւրիլի Քերնիչեւսկին (1828-1889) - ակնառու գրաքննադատ, հրատարակիչ, ուսւ գիղագրիտական մտքի խոշոր ներկայացուցիչ: Աքսորի տարիներին Աստրախանում գրել էրքան տպրել է Հայերի մէջ: Նրա մասնան հրապարակութեամբ Հնչակ Քերքը հրատիպ տառերով է տպագրել նրա անունը:

16 Մոլրեմնիկ (մոտավոր ձևափոխություն) - գեղագրության ուղղությունը ամերիկյան, ուր ազատություն են քննադատելու, դատապարտելու, քաղաքական հեղափոխությունը և այլն։ Հայերեն՝ Մալիքսա Ղամարյանը, Մալիքսա Լուսյանը։

17 Իւան Սերգեյի Տուրգենև (1818-1883) - ռուս գրող, Միքայել Նալբանդեանի ազատասիրական հանրահռչակիչը։ Նրա բազմաթիվ գործեր դեռ իր կենդանության օրերին թարգմանուել են հայերէն։

18 Տե՛ս՝ Ivan Turgenev, *Sochinenie* (մեջբեր, հ. 11, Մոսկուա, 1949, էջ 188։

19 Նիկոլայ Ալեքսանդրի Դոբրոլիւբով (1836-1861) - ռուս գեղարուեստ գրաքննադատ-քաղաքագետ, հեղափոխական։ Նրա գործերից հայերէն թարգմանուել են գեռևս 19րդ դարում։

20 Nikolai Dobrolubov, *Sobranie Sochinenie V 3 Tomakh*, (մեջբեր ժողովածու, 3 հատորով, հտ. 2, Մոսկուա, 1962, էջ 606։

21 Տե՛ս՝ Արտաշէս Գալշինեան, «Ինքնիշխանութիւն եւ Պարլամենտական Միաւորի Գաղափարի Մի քանի Հարցեր», *ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեղեկագիր* (Հասարակական Գիտութիւններ), 1963, N. 7, էջ 58-66։

22 Գէորգ Նաւրի Տէր-Ալեքսանդրեան (1840-1901) - գրական-քաղաքական գործիչ, թարգմանիչ, խմբագիր։ Քիթիչեանում լոյս է ընծայել Քիթիչեանցոց Մատեան ժեռանդը (1886) ազգագրական դիտքեր։ Թարգմանել է ռուս գրաքննադատ Ալեքսանդր Գաբրոլիւբովի, Քրտիչի Մատենադրան մեջ Հարց կուտայ (տրուած ռուս գրաքննադատական մտածք է գործել Հայ քաղաքն, 1864ին) եւ Աղբիւրնաւոր Գալատեան պիէսները։

23 Ալեքսանդր Նաւրի Երիցեան (1841-1902) - գրական-հասարակական գործիչ, Հասգէտ, պատմագրան, կովկասագէտ, խմբագիր։ Գաղաժամչակութեանին յարգելով գրած ուսումնասիրութիւններից յատկ 1886ին Քիթիչեանում ուսանելն հրատարակել է Քաղաքական Քիթիչեանում (1845-1850) ուշագրաւ գիրքը։

24 *Մշակ* Հայաստանի, 1902, Մեղուեմբեր 26, N. 39, էջ 309-311։ Ստորագրութիւնը՝ Տ. Ա. Գէորգ (Տէր-Ալեքսանդրեան)։

25 Յակոբ Գէորգի Կարինեան (1808-1872) - գրամատուրգ, թարգմանիչ, մանկավարժ, քաղաքական գործիչ։

26 Միքայել Սիրուէրէի Գաբրիելեան (1810-1895) - գրամատուրգ, մանկավարժ, քաղաքական գործիչ։

27 . Էրիս. «Միքայել Գաբրիելեանց Գաբրիելեանի Յակոբոյ Կարինեանց Գրուածքի Դէմ», *Մշակ* Հայաստանի, 1900, N. 43-48, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր։

28 Բարսեղ Եփրեմի Ալթամեանեան (1859-1914) - գրագետ-հրապարակագրական գործիչ, Հնդրկովկասում։

29 Փաստեր Հայոց Պատմութեան, 1901, N. 11, էջ 819։

30 Մատթէոս Խուդոյեան, Վ. Գ. Բելինսկու. Մանկավարժական Տեսութիւններէն, Ներած., 1907։

31 Գէորգ Զմշկեան (1837-1915), Մխիթարեան Միաբանութեան Վենետիկի Ամրիկեան 1843-1919) - քիմիագետ, պրոֆեսոր, բժիշկ, դերասան, թարգմանիչ, բեմադրիչ, Մուշեղ Գալուստեանի դրամատուրգիայում գրական ու բարեսիրական կերպարների առաջին եւ փայլուն դերակատարներ։ Մկրտիչ Մանուկեան (1844-1918), Արտաշէս Մուրադեան (1840-1896) - դերասան, թարգմանիչ, մանկավարժներ։

32 Մշակ Հայաստանեայց, 1898, N. 10։

33 Հարիւրիս Հայեր (1797-1896) - գիրքանոցի բանասացներ, քնարգաւ։

34 Գիտար Բաշչի Վէրիկոզ (1831-1906) - ուսուց բանասացներ, թարգմանիչ։

35 Ներկայիս հատորը չէր է տեսել 1954ին հրատարակչի առաջաբանով ու գրան կենսագրական ակնարկով։

36 Տե՛ս՝ V. G. Belinski. O Drame i Teatre (Գրամատի եւ Թատրոնի Մասին), Մոսկուա, 1948, էջ 303-304։

37 Նոյն. թարգմանութիւնը մերն է։

38 Ճիրմանեպոզ (Ալեքսանդր Մոսկեան, 1858-1935) - գրող, դրամատուրգ։ 1904ին գրուած եւ առաջին անգամ նոյն թուականին Բաքուում բեմադրուած Փաստ Հարեալ դրամայի գլխաւոր դերակոչ անձը։

39 Թարգմանչաց բարեբանեան, յոչ Փաստի Հանդերձ Ի Հրատարակեան (Անքնաստեղծութիւն գործած) գոհերգ։

40 Բելինսկի, էջ 303։

41 Մշակ Հայաստանեայց, 1898, N. 10։

42 Մկրտիչ Մոսկոսի Տէր-Գրիգորեան (1827-1908) - բժիշկ, դրամատուրգ, քիմիագետ։ բարերարի արտասահմանը թատրոնում։

43 Մշակ Հայաստանեայց, 1898, N. 10։

44 Ջմչկեան, Ամբրիկեան, Մուքիասեան, Մանոյեանեան, «Նոմոկ Ժամպրուքեանէ», Մշոյ Հայաստանեկ, 1898, N. 4; տե՛ս նաեւ՝ Բնչինեկի, էջ 98։

45 Մշոյ Հայաստանեկ, 1898, N. 12։

46 Մշոյ Հայաստանեկ, 1898, N. 38։ Պալատականով Մանդուխտ փոյա պիէսի ապտանիքներ, երիցեանը նրա բեմադրութեան մասին գրել է. «Ինքը պիեսան այնքան վատ չէ, ինչպէս վատաբրին դրան դերասանները: Ես միեանոյն խաղը տեսել եմ Պոլիս եւ Էջեանի ու Ամերիկեանի միջեւ երկու «Սիս» ծով է տարածութ։ Բայց ապրանք ես նաեւ, որ մեզանք է յարձակ քէ ապիետան որքան ատեի լաւ եւ կատարեալ ձեւի, այնքան աւելի հեշտ է նրան խաղալը եւ միշտակ դերասանների համար էլ»։

47 Գէորգ Ջմչկեան, Ամ՛ՀԱյատոփոլոսեան, Հ.Հ ԳԱ Հրատարակչութեան, Երեւան, 1963, էջ 141։

48 Ամման Գասպարի Հախումեան (1868-1936) - դրամատ-քաղաքական գործադատ, խմբագիր, բեմադրիչ։

49 Քաղաքական, գրական եւ քաղաքական Հանդէս (Թիֆլիս), 1903, գիրք 1, էջ 72։

50 Մշոյ Հայաստանեկ, 1903, N. 39։

51 Բնչինեկի, էջ 304։

52 Մարիա Մկրտչեան Մկրիչ Նազարեան (տիկ. Իգմիրեան, 1868-1934), Քնքիւան Ազատեան (1868-1878) - Թիֆլիսահաս պրոֆեսիոնալ թատրոնի առաջին դերասանուհիները։

53 Քաղանդէն՝ բեմ։

54 Գարեսեմի Նահանգները նոյնիսկ Կարապետ Մանդոյի Ջամբազուկն է։

55 Մշոյ Հայաստանեկ, 1898, Նա. 18։

56 Հենրի-Քառասս Բազէ (1821-1892) - անգլիացի ազգեցուց, պատմաբան։

57 Ջորջ-Հենրի Լիւիս (1817-1878) - անգլիացի գրող, փիլիսոփայ։

58 1851-1854ին Ջմչկեանը ամերիկով եւ ատարուկով Հոգեւորական ուսումնարանը, մինչեւ 1862 ապրատել է որպէս Հոգեւոր-ինժենկր, յրիցագործով գովչուսի տարբեր վայրեր։

59 Նիկողայոս Փաւլենեան (1834-1880) - բժիշկ, դրամատուրգ, քաղաքական գործիչ՝ Մոսկուայում եւ Թիֆլիսում, Յայոյ Ջաղաքի Հեղինակ։

80 Նույնեղանակ, էջ 18.

81 Նույնը, էջ 35. Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր բազմաբնույթ՝ «Բելինսկու ընկերները Հայ թատրոնի մասին», Էջմիածին, 1975, № 5, էջ 94։ Տպագրվել է նաև «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1975, էջ 323-340.

82 Նույնը, էջ 102.

83 Բելինսկի, էջ 345.

THE BELINSKII-MOCHALOV-HAMLET LINK AND THE ARMENIAN THEATER (1840-1860s) (Summary)

BAKHTIAR HOVAKIMIAN

The article analyses the impact of Russian theatrical criticism on Armenian literary circles between 1840 and 1900. Belinskii was the forerunner of Russian literary criticism in those days, expanding the restricted and the outmoded conceptions of drama and stage acting in his homeland and modernizing them. Mochalov was the actor Belinskii had in mind as a living example of how an actor should perform on stage. Both exercised a very strong influence on Armenian youth studying in Moscow. Among them, Gevorg Akhverdian, Theodoros Khatumian, Sargis Hovhannisian, Sargis Tigranian and others were impressed by these new ideas and were instrumental in carrying them back to Tiflis (Tbilisi), where they helped bring about a qualitative change in the development of Armenian theater in the South Caucasus.

The influence of Belinskii and Russian progressive perspective also reached the South Caucasus through their publications. For instance, local Armenian writers and actors, like Gevorg Chmshkian and Mihrdat Amerikian, were acquainted with the ideas of Belinskii and other progressive Russian thinkers by reading their publications and reports in the press.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ
ԱՐԽԻՄԱՑԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

ՄԵՐՀԱԿ ԱՄԻՐԵԱՆ

Ընդամենը 10-12 տարի առաջ, Մոլորդացին Հայաստանում (ՀԽՍՀ), ի սկզբանէ ԷՀակախորհրդային, դաշնակցական գործունէութեան համար ժողովրդի քշնամի յայտարարուած Գարեգին Նժդեհի (Տէր-Յարութիւնեան, 1 Յունուարի 1886-21 Դեկտեմբերի 1955) անունը կարող էին ծանօթ լինել յատուկ ոչ մի քանի հազար մարդ, եթէ ոչ մի քանի հարիւր, իսկ նրան արժանին հատուցողների եւ գնահատողների թիւը, թերեւս, տասնեակներով հաչուուէր։ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ՝ 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Մոսքուայում, Մոլորդացին Միութեան (ՄՍՀՄ) գործերի Հանգամանաւոր Վարչութեան՝ «Ամերիկա» կոչուածից ներքակալուելուց, Մոսկուայի եւ Երեւանի բանտերում չորս տարի եւ երկու ամիս Հարցաքննուելուց յետոյ, Նժդեհը՝ ՆԿՎԴ Անմահազուխեան Նախարարութեանն Առընթեր Յատուկ Մոլորդակցութեան որոչմամբ դատապարտուեց 25 տարուայ բանտարկութեան։ Ձանգատարի թերթումով դատավճիռը կայացուեց Մեծ Եղեռնի տարեդարձի օրը՝ 24 Ապրիլի 1948ին։

Նժդեհի ձերբակալմանը, Հարցաքննութիւններին եւ դատավարութեանը վերաբերուող փաստաթղթերը, ինչպէս նաեւ բանտում նրա գրած որոշ ձեռագիր նիւթեր, պահպանուում են ՀՀ Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան Գերատեսչական Արխիւի (ԱԱՆԱ) չորս հատոր գործերում (Ֆոնդ 12997, ացխիւացին համար 6231, ացսուհետև՝ Նժդեհի Գործ)։ Առաջին երեք հատորներում Նժդեհի դէմ յարուցուած համար 11278 քրէական գործին առնչուող նիւթերն են, չորրորդ հատորում՝ Նժդեհի ձեռագիր եւ մեքենագիր, հարիւրն ու ուռուերէն փաստաթղթերը, որոնք ամփոփուած են հինգ առանձին թղթապանակում։ Թղթապանակները համարակալուած են, բայց նրանցում ամփոփուած թերթերը չունեն ընդհանուր համարակալում։ Ինչպէս ացս, այնպէս էլ ՀՀ պետական միւս արխիւներում պահպանուող Նժդեհին վերաբերուող փաստաթղթերը մինչեւ Հայաստանի անկախացումը անհատչելի էին ոտատագործման համար։ Աղգելքի տակ էր նաեւ Նժդեհի վերաբերեալ այն տեղեկատուական գրականութիւնը, որը պահւում էր Երեւանի մի քանի գրադարանների (Ազգային Գրադարան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա-

քի Հիմնակազմի Գրադպրան, Երևանի Պետական Համալսարանի, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Պատմության Ինստիտուտի, Մատենադարանի եւ Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարանի գրադպրաններ) փակ ֆոնդերում։

Մատենէր այլ էր վիճակը Մխիթարյան։ Նժդեհին հանդիպում էին չասելու նրան հանձնողների մի կարեւոր մասը պնդհատում էր նրա աւանդը, պրում նրա մասին նժդեհի գործերը[3] եւ նրա մասին աշխատութիւններ[3] հրատարակում էին նրա կենդանութեան օրոք եւ յետմահու։ Ամանք նոյնիսկ նրան ատոռանձնացնում էին եւ պաշտում։ Բացի, Նժդեհն ունէր նաեւ հակառակորդներ. կային նրան պարսաւողներ ու դատապարտողներ[4]։

Վերջին ուսիլն քան տասը տարիների ընթացքում Նժդեհի մասին քիչ չի գրուել Հայաստանում[5]։ Երեւանում հրատարակուել կամ վերահրատարակուել են նրա աշխատութիւնները[3]։ Նա մշտապ էլ չարտունակում է մնալ Հետազոտողների հետաքրքրութիւնների դաշտում, եւ դեռ երկար կը մնայ, քանզի նա այսօր նոյնքան արժէքական է, որքան երէկ։ Նժդեհին իր ամբողջութեան մէջ՝ կեանքով, պայքարով, խորքով, ռազմա-քաղաքական, ազգային-գաղափարապահական, բարոյական որակներով ամբողջութեամբ հանդէս է գալու հետագայ տասնամեակներ դեռ հանդապահ ունենն անցնելու։ Իսկ այդ հանգապարհը անցնում է Նժդեհի ժառանգութիւնը քաջ ամենայնի ուսումնասիրելու եւ իմաստաւորելու միջով եւ հանդանելո՝ այդ ժառանգութեան ամէն մասին, որը մեզ է նկրկապնում տագնապալի ժամանակների երեսից փրկուած Նժդեհեան փաստաթղթերի տեսքով։ Դրանց մի զգալի մասը յայտնի է հանրութեանը. հրատարակուած է եւ մտած գիտական շրջանառութեան մէջ՝ քօսքը ամէնից առաջ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան, (ՀՀ ՊՄ) մատեռը նաեւ՝ Ազգային Պատմութեան (ՀՀ ԱՊՄ) եւ Հասարակական-Քաղաքական Պատմութեան (ՀՀ ՀՔՊՄ) արխիւներում, ինչպէս նաեւ ԱՄՆՄ գիտատեխնական ու Հայ Բնագիտական Դաշնակցութեան (ՀԲԴ) բոստոնում գտնուող կուսակցական կենտրոնական արխիւներում պահպանուող փաստաթղթերի մասին։

Մեզ գագաթնակէտ չենենք ապրէն գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերը՝ ըստ գրանց ծագման յատկանիշների, ապա գրանք կարելի է յատանել չորս հիմնական խմբի.

Նժդեհի հեղինակած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրուքիւններ, հրամաններ, գեկուցագրեր, խոհեր, մտքեր, աշխատասիրութիւններ եւն.,

Նժդեհին հասցէագրուած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրուքիւններ, դիմումներ, գեկոյցներ եւն.,

Նժդեհի հրկու՝ կուսակցական (ՀՅԴ կոչմից, Թաւրիզ, 1921) ու խորհրդային (1944-48) գատավարութիւններին առնչուող փաստաթղթեր՝ ձերբակալման, խուզարկութեան վերարերեալ ակտեր, գեկուցագրեր, նաեւ բացատրագրեր, դիմումներ, հարցաքննութեան արձանագրութիւններ եւն.,

Նժդեհի մասին բազմազան ու տարաբնոյթ փաստաթղթեր։

Նժդեհի գրչի ու մտքի անժխտելի արգասիքը հանդիսացող բուն Նժդեհեան փաստաթղթերը չատ չեն։ Բացի, գրանք չեն արժէքաւորուում սոսկ քանակական չափանիշով, այլ ամէնից առաջ, անկախ՝ փաստաթղթերի ծաւալից, որակական յատկանիշներով՝ խորքով, բնոյթով, Նժդեհին բնորոշ տարբերով ու տարողականութեամբ։ Այս փաստաթղթերից իւրաքանչիւրը առանձին վերցուած, եւ բոլորը միասին, երեւան են հանում արդէն իսկ կենդանութեան օրօք ժողովրդի մի մասի կողմից առասպելացած, մի՛թէ դարի վերջի ու ի. դարի սկզբի հայոց ազատամարտի մեծ դիւցազնի որքան ոգեղէն, նոյնքան եւ հողեղէն, անզուգական կերպարը, քանզի, լաւ իսկ հետաքրքիր չէ Նժդեհի կոչերին դնել մէկ ուրիշին, որն իր մէջ ներդաշնակորէն զուգակցէր անձնուրաց հայրենասիրութիւնը՝ մեծ ռազմավարի, կազմակերպչի, ազգային գաղափարախոսի ու մոգի, խօսքի, գրչի, մտքի ճկունութեան, վարպետութեան ու խորութեան առասպելական չնորհների հետ։ Աստածի վկայութիւնը կարող են հանդիսանալ Նժդեհի գրխաւորած Քանգերուեան Ազատամարտը (1919ի երկրորդ կէս-Մայիս 1921), նրա պատմա-հայրենասիրական, գաղափարա-փիլիսոփայական առնչագրութիւնները ու խոհերը, աշխարհմասին հետեւութիւնն եւ արժէք ունեցող նրա մտքերը։ Բերենք գրանցից մի քանիսը, որոնք՝ խորունկ ու խօսուն լինելով հանդերձ, պարզ են, մատչելի եւ աչքառու վարակիչ...

«Ճաչերին, միայն ճաչերին է լսում ու զօրավիգում պատերազմների քմահաճ աստուածը»[8]:

«Նա է միշտ յաղթող, որն արդէն յաղթել է իրեն»[9]:

«Ես տեսայ հոգուով ազատը ստրկութեան մէջ, եւ սիրեցի մարդը։ Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ, եւ գարշեցի մարդէն»[10]:

«Պայքարի պատրաստուող ժողովուրդները նախ տպատագինում են հոգեպէս: Ամենաուած է այս պայմանը՝ անխուսափելի է պարտութիւնը»[11]:

«Մանկօրէն միամիտ են այն կուսակցութիւնները, որոնք ժխտելով բարոյականութիւնը քաղաքական պայքարի մէջ՝ կարծում են, թէ կարող կը լինեն բարոյական մաքրութիւն պահել իրենց շարքերում»[12]:

«Ժողովուրդները չեն պատուում, երբ չեն ուզում պարտուել»[13]:

«Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրութեամբ, կործանւում դրա պակասից»[14]:

«Փոքր ազգերը պարտաւոր են աւելի հայրենասէր լինել, քան մեծերը: Մենք՝ աւելի, քան բոլորը»[15]:

«Հազմավարի հանճարը բխում է նրա հոգու վեհութիւնից»[16]:

«Ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովրդի կեանքում»[17]:

«Մայրերի ափի մէջ պիտի փնտռել ազգերի ճակատագիրը»[18]:

Մաքուր է Նժդեհը, անկեղծ ու անկաշառ՝ Հոգով, որուան ամէն բջիջով չազգապատուած է հաշտենի Հողին ու ժողովրդին: Քունի ուրիշ տենչանք, քան ազատ, անկախ ու երջանիկ տեսնելու իր Հայրենիքը: Ահա նպատակի համար նա պատրաստ է զոհաբերել իրեն ամբողջութեամբ ու իր հաւատամքը ոչ մի կերպ չի տրոտալատում, քան՝ «իմ անձը աւելի իմ գերագոյն ծնողին՝ իմ ցեղին է պատկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին»[19] նախադասութեամբ:

Նժդեհը պատրաստ է զոհաբերել անգամ իր ընտանիքը: 25 Դեկտեմբերի 1962ին, Հ.Ա.Մ.Հ. պետական անվտանգութեան նախարարին հասցէագրած նամակում, պատնէշեհամար պրկուով անվտանգութեան մարմինների կողմից իր նկատմամբ ցուցաբերուող անմարդկային վերաբերմունքի մասին, Նժդեհը նշում է. «աւելորդ չեմ համարում տեղեակ պահել, որ ձեր մարմինների վերաբերմունքը անձամբ իմ եւ իմ ընտանիքի ճակատագրի նկատմամբ մազաչափ անգամ չի թուլացրել իմ բուռն ձգտումը զոհաբերել ամէն ինչ, անգամ իմ ընտանիքի գոյութիւնը, իմ ժողովրդի երջանկութեան համար»[20]:

Ինքնատիպ է, որ մի յոդուածով անհնարին է բացատրել Գիտութիւն Նժդեհը: Աշխուժացին փաստաթղթերում խորտակուած քիմքի յոյսը Հիմնական Հանգոյցները: Բաւարարուենք նորայայտ մէկ-երկու փաստաթղթով եւ նրանց մասնակի վերլուծման միջոցով

փորձնեք ցույց տալ, թե Վաչէ Մովսէփեանին, Վլադիմիր Ազդախեցեանին եւ Ալագ Յարութիւնեանին այս յոդուածի հանրագրութիւններում նշուած աշխատութիւններում առաջին անգամ չդիմահարուելիան մէջ դրուած, ինչպէս նաեւ մեր կողմից ի յայտ բերուած փաստաթղթերը որքա՞ն կարեւոր են Նժդեհի կերպարն ու կատարած գործը ստեղծագործու թեան տեսանկիւնից:

Յորհրդային զօրքերի կողմից Հերթակալուելուց առաջ, Մեպտեմբեր 1944ին, Մոֆիայում, եօթ թերթի վրայ գրած ինքնակենսագրականում, Նժդեհը նշում էր. «Հաւատքի եւ պաշտամունքիս տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուած են եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրաւոր պրպազնագոյնն իմ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան գաղը, կարօտը, ուրախութիւնը, իմ գոյութեան իմաստը, իմ ամմահութիւնը, իմ գերագոյն իրաւունքը ու պարտականութիւնը...: Ունեցել եմ հարուստ լինելու եւ ճոխ ապրելու ամեն կարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրեւ ժողովրդի մարդ, համեստօրէն, աղքատ կոչուելու ամօթոյճ, ճիրթապաշտութիւնը յեղափոխականի, զօրականի, հայրենասէրի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն»[21]:

10 Մուլիսի 1921ին Հայաստանը Հարկադրաբար Քոզած Նժդեհը՝ պատմում,- նոյն ինքնակենսագրականի բառերով արտայայտած,- «հայրենասկարօտ տարագիր», միտքն մի բազմանք է ունեցել՝ «Վերոնել հայրենի յեռոների վրայ»[22].

Նժդեհեան փաստաթղթերը, սակայն, Հայ ազատագրական պայքարի այդ հակասին չէ, որ միտքն ներկայացնում են: Դրանք ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով լոյս են սփռում նաեւ այն իրադարձութիւնների, դէպքերի ու դէմքերի վրայ, որոնց առանցքում յայտնուել էր Նժդեհը իր կեանքի տարբեր փուլերում: Ըստ որում, երբեմն այդ լոյսը խոկական անակնկալներ է մատուցում՝ միանգամայն անսպասելի կողմից երեւակելով ցայտր պատմական առումով մեզ կարծես թէ ի տար, կամ գրեթէ ի տար, մարտնած քեմանները եւ գործիչներին: Վերում են հարցականներ, որոնց պատասխանը ոչ միայն չի տուել մեր պատմագիտութիւնը, այլեւ որոնց գոյութեան մասին չէր էլ նկատուում: Օրինակ, այդպիսիք առաջանում են ՀՀ ԱՄՆում պահպանուող եւ Նժդեհի Գործում ներառուած անտիպ տրոյ փաստաթղթերի ծանօթանալուց յետոյ: Քաջք վերաբերում է ամէնից առաջ ՀԽՄՀ Գնահատական Ակումբութեան Նախարարութեան (ԳԱՆ) ներքին բանում Նժդեհի առաւելութեամբ գրած

«Դաշնակցությունը Առաքելական Պատմական Պայմաններում եւ Նրա Քնութագիրը եւ «Դաշնակցութիւնը Բուլղարիայում աշխատութիւններին[22], ինչպէս նաեւ Ճուճուլայի 1928ին Մոֆիայում գրած եւ քաղուող տարի նոյն քաղաքում հրատարակուած իմ Փաստաթուղթը. Հայաստանի Ազգերդութիւնը Քրքռ-Քոլչեվիկ Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագիր օրինակի սկզբնամասի քանիերի հանգամանքներին արուած գրաւումներին[24]. Այսանգամ Նժդեհը՝ անդորդոդ համոզմունքի վրայ հիմնուած, իր խոլովի կարծիքն է յայտնել հայ ազատագրական պայքարի նշանաւոր դէմքերից Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) մասին, որն այնքան էլ չի համերաշխում պատմագիտական գրականութիւնում ձեւաւորուած նրանց կերպարների:

Սոյն յօդուածում խորամուխ չինել Նժդեհ-Դրօ, Նժդեհ-Ռուբէն եւ Դրօ-Ռուբէն եռանկիր յարաբերութիւնների բարդոյթներին անկարելի է: Դա ինքնուրոյն ուսումնասիրութեան նիւթ կարող է ծառայել պատմաբանների համար: Բայց որ այդ յարաբերութիւնները լարուած էին եւ դրանց արմատները թաղուած էին անցեալ դարի առաջին երկու տասնամեակների ազգամո-քաղաքական խորխորատներում, ակնյայտ է դառնում Նժդեհի մի չարք անդրադարձներից: Այսպէս, գուգահեռներ անցկացնելով Դաշնակցութեան առաջին տերնդի եւ իրեն ժամանակակից գործիչների միջեւ, նա գրում է. «Ինչ համեմատութիւն կարող է լինել Նիկոլ Դումանի եւ աւազակ Դրոյի, լեզենդար Սերոբի ու մորթասպաշտ Տէր-Միհրանեանի (Ռուբէն Փաշա) միջեւ»[23]:

1923ի սկզբներին Մոֆիայում գաղափարակից ընկերներից մէկի՝ Հայկ Ասատրեանի հետ Նժդեհը Դրոյի դէմ գրել էր մեղադրական ակտանամակ, որը հասցէագրուել էր Բուխարեստ՝ մէկ այլ գաղափարակցի՝ Մարգիս Աբրահամեանին: Քննդրելով նամակի բովանդակութիւնն հաղորդել Դրոյին, Նժդեհը Աբրահամեանին գրում էր. «Մեր նամակում մենք Դրոյին ամուսանել ենք «ժողովրդասպան» եւ սպառնում ենք, որ նա պատերազմից յետոյ մեր կողմից յանճնուելու է հասարակական դատի: Իր ձեռքի տակ ունենալով նամակը Դրօն սկսեց մեզ ահաբեկել, սպառնալով, որ եթէ ես չհաշտուեմ իր հետ, ապա իմքը մեր նամակը կը յանձնի գերմանացիներին»[26]:

Նամակում Դրօն ներկայացուած է ծայրայեղ բացասական չափանիշերով. «Դրոյին՝ Հայաստանում աւազակային մասզնիզմի հեղինակին եւ առաջին չանտաժիստին, ես լաւ եմ ճանաչում: Մարդ, որը

անձնական հաշտարարման ծարավից, որ կեանքում չարաշահում էր ժողովրդական զրկանքները, ընդունակ էր ամէն ինչի: Ճանաչելով Կանայեանին, իմանալով, որ նրան դժուար չէ հասնել իմ ֆիզիկական ոչնչացմանը եւ ես, եւ իմ մարդիկ չեն դադարել դատապարտելուց նրա սեւ գործերը»[27]:

Նոյն գնահատականին է արժանանում Դրօն Նժդեհի երկարատեւ հարցաքննութիւնների ընթացքում: Ըստ Նժդեհի, Դրօին նոյն կերպ են բնութագրել նաեւ Տէր-Միհրանեանը, Դաշնակցութեան յարանի այլ գործիչ՝ Համօ Օհանջանեանն ու Վահան Նաւասարդեանը. «Մէծիշկ Օհանջանեանի եւ Նաւասարդեանի աչքերում Դրօն՝ դա «գնդապետ» կերպար է, որն ընդունակ է ամէն կարգի յանցագործութեան: Տէր-Միհրանեանը ինձ հասցէագրած նամակներից մէկում Դրոյին ամուսնարկում է «հայ ժողովրդի դահճան»[28]:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհ-Խուրշէն յարաբերութիւններին, ապա Նժդեհը բոլոր առիթներով նշում էր, որ իր Դաշնակցութիւնից հեռանալու հիմնական պատճառը եղել է Խուրշէնի հետ անձնական վատ յարաբերութիւնները. Բուլղարիայում ձերբակալուելուց յետոյ, առաջին իսկ հարցաքննութեան ժամանակ՝ 12 Հոկտեմբերի 1944ին, իրեն ուղղուած հարցին թէ «Ի՞նչ դիրք էիք Դուք գրաւում Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնում եւ որո՞նք են կուսակցութիւնից Ձեր հեռանալու պատճառները», Նժդեհը պատասխանում է. «Կուսակցութիւնում ես զբաղում էի աջքի ընկնող դիրք... կուսակցութիւնից ես դուրս եկայ «Նաշնակցութեան» բիւրոյի ղեկավար Խուրշէն Տէր-Միհրանեանի հետ ունեցած անձնական անբարեացակամութեան հետեւանքով, 1937 թուականին»[29]:

Նժդեհը ինքն էլ, իր հարցաքննութեան արձանագրութիւնը պարունակող գործում, որը ամենաուսանելին է նրան վերաբերող առ այսօր յարնէի բոլոր փաստաթղթերից, ներկայանում է միանգամայն այլ գործերով ու երանգներով: Հարցաքննութեան ժամանակ նրա առած պատասխանները ստորակուտակ են առաջացնում ուսումնասիրողների մօտ՝ Նժդեհին յատուկ համարձակութեան, անկեղծութեան հետ միաժամանակ՝ իրենց ինչ-որ տեղ մանկամիտ քուացող, առանց դադարի խոչդիսական, անբաւարար, սպառիչ բնոյթով: Այսպէս, 12 Հոկտեմբերի 1944ի հարցաքննութեան ժամանակ, պատասխանելով իրեն տրուած հարցին՝ գերմանացիների հետ ունեցած յարաբերութիւնների վերաբերեալ, Նժդեհը մանրամասն պատմում է իր իսկ առաջարկութեամբ բնակչում Հայկի ուսուցման նպատակով յատուկ դպրոց ստեղծելու, աշխատել տվորելու համար իր քաղաքական քուլ-

պարիսպում 30 հայ երիտասարդներ հատաքարերու եւ բեռլին ուղարկելու համար եւ նշում երանգիկ հինգի ազգանուններն ու բնակության վայրը, որոնց նա անհամբեր ճանաչել եւ քիչել էր[30]։

Այս պարագայում կարելի է ենթադրել, որ Եժդինը յուսով էր, որ իր Մոֆիայից չհետանալը եւ գործնականում համոզմունքն խորհրդային մարմիններին յանձնելն ու խորհրդային իշխանությունները համար չհինգան իր առաքելությունը-երազիրը՝ քուրքիայի դէմ ապստամբելիք ռազմական գործողությունների մասին եւ իր եւ իր ընտանիների գործը ապագայում վերարերեալ, պարտաւորեցնում էր իրեն մինչեւ վերջ անկեղծ լինել հարցաքննության ժամանակ։

Բայց Եժդինը այդպիսին մնում է մինչեւ վերջ՝ նոյնիսկ երբ խորհրդային հարցաքննիչները հրապուրում էին նրանում վերոնշեալ իր առաքելությունը-երազրով։ 30 Ապրիլի 1947ի հարցաքննության ժամանակ, Եժդինը վերջիններիս անհետացրել հաղորդում է իրեն յայտնի ողջ անդնդությունը իր քիզափոխական ընկերներից մէկի՝ Դաշնակցության անուանի գործիչներից, պրոֆ Ռոմանոսի Տեմենեանի մասին, որին խորհրդային զօրքերի նոյն հանգուցեալ զօրավարները դրանից քիչ առաջ՝ 19 Ապրիլի 1947ին ձերբակալել էին Հունգարիայում եւ որն այնուհետեւ յայտնում է Եժդինի հետ ՀԱՄՀ Պէնի ներքին բանտի նոյն բանտախցում։ Եժդինը հարցաքննիչներին մանրամասնորէն պատմում է Տեմենեանի ծառայած քաղաքական գործունէության, պատանած գաղափարների, բնակության վայրի եւ վերարերեալ[31]։

Նոյն անմիջականությամբ եւ անկեղծությամբ նա պատասխանում է նաեւ անհամբեր իրեն եւ իր բնաւորիչին, հարցազատներին վերարերյալ հարցերին։ 10-11 Դեկտեմբերի 1947ի հարցաքննության ժամանակ, երբ նրան հարցնում են ԱՄՀՄում ապրող իր հարազատների մասին, նա յայտնում է իր քեռացածը գտած՝ Լիլիա Մելիք-Դաւաքեանի, եղբայր՝ Լեւոն Տէր-Ճարուքեանների, վերջիններս երկու որդիների, ինչպէս նաեւ իր քոյրերի՝ Անիկ Մովսեսեանի եւ Ասոփիա Տէր-Մովսեսեանի մասին[32]։

Ազատ վարուելու բացատրությունը Եժդինը կարծես քիչ տալիս է Վլադիմիր քաղաքի բանտից 28 Փետրուարի 1954ին՝ ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահության Նախագահ Կլիմենտ Վորոշիլովին հասցէագրած իր վերջին դիմումներից մէկում. «Ընտանեկան այն միտքը, որ յեղափոխականը, որը հետապնդութեան կամ դատավարութեան ժամանակ թաքցնում է իր գործունեութեան վերաբերեալ ամբողջ մի

փառաւոր, կարող է արտասանութիւն իր ազգին ու իր ազգեցութիւնը, ես սկսեցի պատասխանել հարցերին»[33]:

Նման վախճան եւ ազնուագոյն սկզբունքներով առաքելութիւն Չերչիլը, ակնարկ, չէր կարող չհետաքրքրել Հակառակ կողմը նոյն սկզբունքներով չէ, որ առաքելութիւն էր, եւ որ իր պատասխանատուն Հնչած ամէն անպզտը ասուած խօսք ու խոստովանութիւն, կարող էին ծանր հետեւանքներ ունենալ ոչ միայն իր, այլեւ այլոց համար։

Հարցազրոյցները, որոնք առաքելուած են վերը նշուած առնչութիւններով, երեք քչ խնդիրներ են, որոնց հիշատակութիւնը պահելու համար, պէտք է, որ մանրամասն ուսումնասիրուին ինչպէս Չերչիլեան նշուած, այնպէս էլ բարակից այլ փաստաթղթեր։ Աստուածը պայման է մի աւելորդ անգամ հաստատելու այն ճշմարտութիւնը, որ պատմութիւնը երկգոյն չէ՝ սեւ ու սպիտակ, այլ բազմագոյն ու բազմերանգ։

Փաստաթղթերի միւս խումբը, որը թոյլ է տալիս Չերչիլին դիտարկել նրա չրջապատի, իրենց կեանքն ու հակառակորդը նրան վատահած մարդկանց, մարտիկների, ժողովրդի աչքերով, Չերչիլին ուղղուած փաստաթղթերն են, մանաւանդ 1920-21ի Քանդեզուրեան Դիւցազնամարտի ընթացքում նրան ուղղուած նամակները։

Հայրենի հողին ու ժողովրդին նուիրուած գրասարային ոճնպիսի սիրով ու նուիրուածութեամբ էին կապուած նրա առաքելութեամբ ազատամարտի րոցերի մէջ նետուած Քանդեզուրի մի բուռ ժողովուրդն ու նրա ծոցից դուրս եկած մահապարտի հակատագրով իրենց կեանքն մարտիկները։

Ալպախի նամակներից մէկի հեղինակը պոդպորուչիկ[34] Քաջէոանեանցն է՝ Ցղնաձից, գրուած՝ Նոյեմբեր 1920ին[35]։ Նա գրում է իր եւ ապառնած ընկերոջ անունից։ Նամակը հզակի է մի քանի առումով։ Նախ, որ ուղղուած է Չերչիլին եւ արտայայտում է նրա նկատմամբ ունեցած մարտիկների պաշտամունքի վերաբերած սէրը։ «Մեզ երկուսիս համար,- գրում է նամակի հեղինակը,- կար երկու Աստուած, Մեծն Աստուած, որին հաւատում ու պաշտում են բոլոր մարդիկ եւ փոքր Աստուած, մեր Աստուածը՝ հրամանատար Չերչիլը, մեր պաշտելի Չերչիլը»[36],

Չերչիլը նկատմամբ պաշտամունքը պարտադրանքի, վախի, երկիւղի արդասիք չէր, ինչ կնոջ սովորական արհեստականօրէն ստեղծուած տարրեր առաքելութիւնների պաշտամունքը։ Այն ինքնարուխ ձեւաւորուած գաղափար էր, որպէս բնական անդրադարձ Չերչիլի կեանքի ու գործի,

*ինչպէս նաեւ Հայրենի երկրին, հողին, ջրին, ժողովրդին նուիրուա-
ծութեան։*

*Քաղաքանեցի նամակը սրժէքատուր է նաեւ նրանով, որ վկայում է
մէկ հայոց հողի ապատագրութեան համար հայերի հետ կողք-կողքի մաո-
հու կենաց պայքարի էջին յարժրացել նաեւ Հայաստանը իրենց հայրենի-
քը պարծրած այլ ժողովրդի ներկայացուցիչներու։ Քաղքանեցի սպանու-
ած բնկերը՝ Քոչարն ապստամբական ատրճ էր, ան էլ «Հնչակեան Դաշ-
նիցն, որուն քողել էր ազատ կեանքը եւ երկրանեցիներուն։ Նամակը նաեւ
մաքուր, քիչ եւ հատատարիմ մարտական բնկերուհիան մասին է՝ «երե-
կու տատրակների, երկու կարապների նման միասի միտեղ ապրող ըն-
կերներին», մինչեւ, որ անողոք մահը, նամակագրի խոսքերով ասած,
«մեծն Աստուածը յաշխատանս բաժանեց»։ Եւ վերջապէս, երբ այլ փաս-
տաթուղթեր հետքատուրեան է բնեհատում ժամանակների ցնորհալ հետ-
ուից պղպատկանալուն բնկերոջ, բառերով չրնորոշուող, դժնդակ
պայմաններու, որուն վիճակուած էր խիպտիել քանուն հայրենի հողի
պաշտպանութեան ոգին նրած այդ հողի զաւակներին՝ «զուտ, անաղ-
տասնք,...սուրբ,...տկլոր, զանազան բարոյական եւ ֆիզիկական անհո-
բիւններ, զրկանքներ տանելով», բայց՝ հատատարիմ մնելանց, ժողո-
վրդին ու հրամանատարին։ Դիմելով նժդեհին, նամակագիրը գրում է,
որ մեծ Աստուածը տարաս իր բնկերոջ կեանքը, իսկ փոքր Աստուած
նժդեհը պահպանէ կը հայոցի պատանուած ատրճ բնկերոջ բնտանիքին,
«կը կատարի պահանջները. վրէժի պահանջը, այն ժամանակ երբ ոս-
կորները հանգիստ կերպով կը փրին Գողթանում։ Ես խիղճն էլ կը
հանգստանայ»։

Նամակը ատորագրուած է.

«Ձեր հրամանների պատրաստ մնացող
«Պօղոսօղուին Քաղէոսեանց։
«26/X 1920թ. Ցղնա»[37]։

*Այս մէն մի նամակի արձակով կարծիքի է Համոզում, թէ որքան բան
կարող է մեզ պատմել՝ բնագանէնը երկու էջանոց փաստաթուղթը։*

*Գորիսից 18 Դեկտեմբերի 1920ին նժդեհին հասցէագրուած մէկ այլ
նամակ կրում է հետեւեալ խորագիրը՝ «Մխիթեաց Մպարապետին՝ Բո-
ղոք-Գորիս եւ Երքանի Հայ կանանց կոզմից։ 700 կանանց կոզմից
ատորագրուած այս նամակը սկսում է ազատի խոսքերով. «Այսպէս
անուանած խորհրդային իշխանութեան ալիքը ցոյնպէս հասաւ եւ մեզ
հայ կանանց։ Այդ կառավարութեան անունը լսել էինք, բայց երբեք կը
լինէր իրեն չտեսնէինք, նրա դառը բաժակը մինչեւ վերջը չծծէինք, նրա*

դաշնակ խաղերը մեր կայուն վրայ փոխելով»։ *Կանադացի ապա շարունակում էր.* «Մենք չատ լսել էինք Տաճկահայաստանի սարսափների ու զուլումների մասին, բայց այսպիսի բարբարոսություններ, ինչպիսին կային Զանգեզուրում խորհրդային իշխանության ժամանակ, մենք երբեք չենք տեսել»։ *Այդ կանադացի խորին չնորհակալությունն էին յայտնում Ժողովին, որ «Նուր մեզ ազատեցիք անուն ապատաւորելուց, աղաչում ենք Ձեզ՝ եղէք այսուհետև էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը, որպէսզի երկրորդ անգամ երանք չյանդգնեն ոտք կոխելու մեր երկիրը»*[38]։

Զանգեզուրի տարբեր գիւղերից (Մեղ, Կոռնիձոր, Ծղնա) Ժողովին հասցէագրուած նման հեռախոսագրեր են պահպանուած ՀՀ ՆԳՄում[39]։

Նոյնիսկ Ժողովի եւ նրա գլխաւորած ժողովրդական պաշտպանի հեռանկարները, ինչպէս, օրինակ, Ժողովի հետ բանակցելու համար Զանգեզուր ացելած Թուրքիոյ Հայաստանի հիմնադ հոգուց բաղկացած պատուիրակութեան կոմունիստ գնդապետ Գրիգոր Վարդանեանը, գիտում է ՔԿ Զանգեզուրի ժողովուրդն իրաք ատելութեամբ էր յիշում կարճ ժամանակով ացտնդ հաստատուած խորհրդային կարգերի նկատմամբ։ Ժողովրդին նեռնել էին քուրք սակնարների ձեռքը, որոնք հանդէս էին գալիս կարմիր Հայաստանի գաշնակիցների կերպարանքով։ Նախապէս տանելով Ժողովի համաձայնութիւնը եւ իրենց անմասնագութեան երաշխիքները, Վարդանեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը Զանգեզուր էր մտել Ղարաբաղից, 1 Փետրուարի 1921ին։ Թուրքիոյ Հայաստանի իշխանութիւններին նեռկայացուած «Զանգեզուրի Նեռկայ կացութեան եւ Ժողովի հետ Վարած բանակցութեան մասին» վերնագրուած զեկուցագրում Վարդանեանը գրում էր. «Տեղ գիւղը մտնելիս, ճանապարհին տեսանք հատաքած բազմաթիւ գիւղացիք, որոնք չատ էլ հաշտ ու հանգիստ չէին դիտում մեզ։ Մասնայի տրամադրութիւնը խիստ բացասական էր թւում դէպի մեզ՝ իբրեւ խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների։

«Գորիս մտնելիս մենք ատելի ու ատելի մռայլ ու վրէժխնդիր դէմքերի պատահեցինք, այստեղ մթնոլորտը ատելի ճնշող էր, մեր դէմ եղած ատելութիւնը զգալի էր ատելի շատ գիմորակացութեան եւ պաշտօնեաների մէջ»[40]։

Հակառակորդ ճամբարում ստեղծուած այսպիսի փաստաթղթերը, ակնյայտ, որոնք այս կամ այն չափով ճշմարտացի արտացոլումն էին իրավի-

ճակը, բացառությունները էին Բագում էին կեղծիք, պրպտողանք ու քրքրանք պատռանակոդների: Օրինակ, ՀՀ ՆԳՄում պահպանում են այդ փաստաթղթերից մեկում՝ Բագրում տեղափոխած 11րդ Կարմիր Բանակի գնդապետությանն ու ՀՍՀՀ Արտաքին Գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին 1 Մունուարի 1921ին ներկայացուած յուհատական Հեռագիր-տեղեկատուությունում, որում տուեալներ էին հաղորդում Ջժղնհի, գիւղերում տեղափոխուած պիեռների, գնդերի տեսակների ու քանակի մասին, այս կերպ էր բնութագրում Ջժղնհի եւ ժողովրդի քարոզչությունը. «Տեղի ժողովրդի վերաբերմունքը Ջժղնհի աւանտիրայի ընկատմամբ խիստ բացասական է: Բազարշայում գիւղացիներն ասում են բոլշեւիկների յարձակման դէպքում ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չենք տայ»[42],

Որ դա ակնյայտ կեղծիք էր, վկայում են ինչպէս վերը բերուած փաստաթղթերը, այնպէս էլ այն փաստերն քաղաքականները, որ Ջժղնհի գլխաւորած ժողովրդական վաչտերը 1919-20ի առաջին կէսի ընթացքում տարան բազմակի անգամ մեծաքանակ եւ ուժեղ հակատանկորդների՝ քուրդ-ազգրբնջանական եւ Քորհրդային Ռուսաստանի զօրքերի դէմ»

Որ ժողովուրդը հաւատում, վստահում, սիրում ու գնում էր Ջժղնհի հետեւից, վկայում են նաեւ այլ փաստեր ու փաստաթղթեր: Բերենք եւս մի խօսուն ձեռագիր փաստաթուղթ.-

«Ղափանի ժողովրդական ռազմական ոյժերի ներկայացուցիչները արտակարգ ժողովում ոլոշեցին նուիրել իրենց սիրած հերոս-ղեկավար *Գարեգին Ջժղնհին* (ընդգծումը փաստաթղթինն է - Ս.Ա.), որը յաղթական դրօշակ բարձրացրեց Գիւղաձորի, Բաղարերդի բարձունքների եւ ջարդեց թշնամուն արեւելքում, մի «պատուի սուր» հետեւեալ մակագրութեամբ՝

«Գարեգին Ջժղնհին, որին Ղափանը անուանեց «Երկրորդ Դաւիթ Բէկ», իսկ թշնամին «Ահեղահաս փայտա»:

«Ծառ այդ սուրը միշտ յիշեցնէ հերոսին, որ Ջժղնհը եւ Ղափանը աճքատան են ոգով:

«2-ին փետրվարի 1920թ»:

Փաստաթղթի տակ դրուած է տասնմէկ հոգու ստորագրութիւն[43],

Բոլշեւիկեան դասակարգային եւ միջազգայնական քարոզների ազդեցութեան տակ գտնուող մէկ ուրիշն էլ Ջժղնհեան փաստաթղթերից մէկն՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Միջնորդական Քորհրդին ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին» յղած բնագիր նամակի երկրորդ քնր-

քի ազատ մասում ձեռագրով անաստղագիր յուսանք է թողել. «Ձեռագիրը, ոճը, պոռոտախոսությունը, ցինիկապատ հայհոյանքը, ժուլիկ[43] սահմռկեցուցիչ, ճարպիկ աստծուրիատական եւ ցնորամիտ պերճախոս բառերով ... Ասպարապետ, «Դաւիթ Բէգ», «Մժղաճա Փաշան», «Զօրավարք», «Մխիթեաց Իչխան», «Հայկական կառավարութեան Հրամանատարք», «Մուրը կարապետ» սահմռկեցուցիչ գոն քիշոտ Չժդեհն է պրծիր»[44].

Ամփոփելով ասենք, որ Չժդեհեան եւ Չժդեհին առնչուող փաստաթղթերի մի քանի մասունքների միջոցով մենք փորձեցինք նրանց հանձն ալ տեսանկիւնները, որոնք ներկայացնող փաստաթղթերի յայտնի եւ թա ասինաչի ազատագրեմամբ ու համակողմանի քննական վերլուծութեամբ հնարաւոր կը դառնայ տալ Չժդեհի ամբողջական եւ ճշմարտացի կերպարը.

Բայց, խնդիրն ալ է, որ Չժդեհի անձին, կեանքին ու գործին վերաբերող եւ առնչուող ոչ քիչ փաստաթղթեր դեռեւս հասու չեն ուսումնասիրողներին. Որ ամբողջական կան եւ պէտք է լինեն, վկայում են մի շարք տուեալներ.

Չժդեհի վկայութեամբ, 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Մոսքուայում նրա ներքնակարգուհուց յետոյ, իրենից առգրաւուել եւ այլեւս չեն վերադարձուել ձեռագիր եւթ տետրակներ. Վերջին անգամ այդ մասին նա նշում է 25 Դեկտեմբերի 1952ին՝ ՀԽՄՀ պետական անվտանգութեան նախարարին ուղղուած իր նամակում[45].

Չժդեհին ձերբակալելուց յետոյ նրանից առգրաւուած իրերի վերաբերեալ 10 ար անց կազմուած ակտում՝ 23 կէտի տակ նշուած է՝ «Ձեռքեր գրագրութիւն 12 թերթի վրայ»[46].

Մարտ 1945ին (փաստաթղթում օրը նշուած չէ) Երեւոյթ Ուկրաինական ինքնաճանաչուած եմիներչ Հանրահետախուզական Գլխաւոր Վարչութեան Գնդապետ Բաժնի հաւատարմագիր Մ. Եղեանի կողմից կազմուած «Չժդեհ. Քուզարկութեան եւ Ձերբակալման ժամանակ Առգրաւուած Փաստաթղթերի Ցուցակում» ներքոհերիաց կէտերի տակ նշուած են.

«12. Ազգայնական բովանդակութեամբ զանազան ձեռագրեր - 33 տետր:

«13. Գրական գրառումներ պարունակող առանձին ձեռագիր թերթեր - 1 թղթապանակ: /.../

«16. Զանազան գրառումներ պարունակող բլոկնոտներ - 5 հատ:

«17. Տեր-Յարությունեանցին հասցէագրուած ծանուցումներ - 534 հատ:
/.../
«21. Լուսանկարների ալբոմ - 1 հատ:
«22. Լուսանկարներ զանազան - 219 հատ»[47],

ՀՀ ԱԱԾ նախկին բարձրաստիճան պաշտօնակիցներէ մէկուսէ մէ, որ Չժդնէին համար 30 բանտարկութեան պատճառուած էր եւ պատճառական նիւթերը եւ այլ փաստաթուղթեր առանձնացուած էին պատերազմական նիւթերից՝ մի առանձին պրեզում։ Ամբ պրեզը կազմուած է ընդ 8 հատորից (մօտ 1500 էջ) եւ պահպանուած է խիստ պատճէն։ Ան այսօր այդ բացառիկ փաստաթղթերի ճանապարհը մեռած է անցած[48]։

ՀՀ պետական պրեսիդենտական ուսումնասիրութիւններ կատարելու ընթացքում, երբեմն-երբեմն, ոչ միայն պատահաբար, քաղաքական են Չժդնէին առնչուող փաստաթղթեր։ Ամբ պիտի, ինչպէս արդէն նշուած, ի քաղ են բերուած նաեւ մեր կողմից։ Կը նշանակէ, որ պետական պրեսիդենտի ամենատարբեր ծրագրերում կարող են քաղաքական դեռ ոչ քիչ ներդրուածք Չժդնէական փաստաթղթեր։

Միանշանակ կարելի է պնդել, որ Չժդնէը պայքարի փաստաթղթային հնարքներ այնքան է որ ինքան չունի իր ապրած, իր ժողովրդին ազատագրող գաղափարի փրկելու նպատակով աշխատանքային ընկերութիւններ եւ քաղաքական գործունէութիւն ծաւալած, բանտի եւ աքսորի տարիներն ու ամիսներն անընդհատ երկրներում ու վայրերում։ Ինարքը չի դնում, անշուշտ, միայն Բուդապեշտին, ԱՄՆ-ին եւ Ռուսաստանին վաղին, ուր նա ապրել կամ պարտադրուած է եղել մեծ տարիներ շարունակ, այլ նաեւ Գերմանիային, որտեղ, իր խոսքերով, նա մեծացել էր վեց ամիս, Ռումինիային, ԽՍՀՄ-ի կազմում եղած այլ հանրապետութիւններին եւ տարածաշրջաններին, գլխաւորը՝ Ուկրաինային, մասին։

Ուշադրութեան է, որ ամէնից առաջ անհրաժեշտ է ծրագրուած, նպատակաուղղուած եւ համակարգուած աշխատանք տանել վերը նշուած բոլոր ուղղութիւններով՝ իր քաղ երկրին համար Չժդնէին առնչուող, բայց կարեւորը բոլոր, առ այսօր դեռեւս անբաց փաստաթղթերը։ Դա հնարաւորութիւն կը տայ երկու երկրների հարցերը։

1- Նախապատրաստական եւ առանձին գրքերով հրատարակելու Չժդնէին ոչ միայն փաստաթղթեր, որոնք իր մէջ կ՝ամփոփի. ա) Չժդնէին առնչուող գործութիւններ, այդ թւում եւ դիւանագիտական (բանակցութիւններ, նամակներ եւն.), բ) Չժդնէի առողջապահութիւնը կրող փաստաթղթերը, եւ գ) Չժդնէին առնչուող փաստաթղթերը։

2. Նժդեհի ժառանգությունը ամփոփող փաստաթղթերի ժողովածուի հիմքով իրականացնել Նժդեհի կեանքն ու գործունէութիւնը համակողմանի լուսաբանող հիմնարար ուսումնասիրութիւն։

Ցրուած լաւում են կարեւորները առ այն, որ այդչափ քաջանի փաստաթղթերն ու նիւթերը չեն բաւարար են Նժդեհի կերպարը լուսաբանելու համար։ Որ դա այդպէս է՝ մենք հաւանցիկ անդրադարձանք վերեւում, մասնաւորապէս նկատի ունենալով այն հարցականների մասին, որոնք առաջանում են Նժդեհեան որոշ փաստաթղթերին ծանօթանալուց յետոյ։ Ու, ապա, մեր խիստ կառուցած պրպտումները ՀՀ ԱԱԾն Գերատեսչական Արխիւում պահպանուող Նժդեհի գործում ամփոփուած փաստաթղթերում մեզ տուեցին նոր տուեալներ ի քաջ յիշեցս եւ էապէս հարստացրին Նժդեհի մասին կարծրատիպերի մասին մեր պատկերացումները։ Այսպէս, 10 Հոկտեմբերի 1944ին Նժդեհի ձերբակալման եւ խուզարկութեան ընթացքում փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը մեզ թերում է այն եզրակացութեանը, որ Նժդեհը բացի հայերէնից եւ բուլղարերէնից, որոնց նա սիրապետում էր կատարեալ[88], ինչպէս նաեւ ռուսերէնից, որին նա սիրապետում էր ազատ (գրաւոր ռուսերէնով նա կարող էր մեզ տալ անձնական տխրահնչ), Նժդեհն ունէր ազատ կարդում եւ խօսում էր գերմաներէն, ռումիներէն, թուրքերէն, գուցէ նաեւ՝ անգլերէն։ Նման եզրակացութիւնը անելու համար մեզ հիմք է տուել խուզարկութեան ժամանակ Նժդեհից առգրաւուած անձնական իրերի վերջը նշուած ցուցակը, որի կէսը 3ի տակ նշուած է. «Գրքեր՝ գերմաներէն, ռումիներէն եւ բուլղարերէն լեզուներով – 15 հատ»[89]։ Քուարկուած լեզուների հերթագայութիւնն, հաւանաբար, պատահական չէ, եւ պէտք է եզրակացնել, որ 15 գրքերից ամենամեծ բաժինը լինում է գերմաներէնին, ապա՝ ռումիներէնին, մնացեալը՝ բուլղարերէնին։ Նոյն ցուցակում առանձին նշուած է առգրաւուած բուլղարերէն եւս վեց գրքի մասին[90], կարծում ենք, որ Նժդեհը հենց այնպէս չէր կարող պահել գրքեր, որոնք չէր կարող կարդալ ու օգտագործել։

Մենք այլ փաստ. Նժդեհի նոյն գործում, ինչպէս վերը նշեցինք, պահպանուել է իր իսկ Փաստաթուղթ. Հայաստանի Հրդեհապահութիւնը Քրջբ-Ռոշեւիի Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աչխատութեան ձեռագիր օրինակի մի մասը։ Փաստաթղթերի հիմքով եւ իսկական պատմաբանների նման գրուած այս գործում, Նժդեհը օգտագործել է քուրք մի պատմաբանի՝ 1938ին Մոսկուայում քուրքերէնով հրատարակած մի աչխատութիւն, մէջբերում արել նրանից՝ ստուգաբանում նշելով հնդեւրոպական։

Աւստրալիոյ ատենը, որ Նժդեհը արժանի է մեր մեծարուն ուշադրութեանը: Նա գրած արժանացել է իր ազգած կեանքով, իր կատարած գործով, հաշտեմիքին իր անմեղադրելի չազկապուածութեամբ: 1937ին Մոփխաչուած գրած նկիւս էքիանց մի ձեռագիր գործուած, հաշտեմիքին եւ Հայ ճակատագրին նուիրուած իր մտորումները նա աւարտել է ազգային ազգերով:

«Ահա եւ իմ վերջին խօսքը.

«Կ'ուզէի աչքերս փակել մի ահեղ ճակատամարտում, յաղթութեան թեւերի վրայ, զօրքերիս գոռ ազաղակների մէջ: Սակայն, ուր էլ եւ ինչպէս էլ մեռնեմ, թող Սիմեաց իմ նախկին ռազմիկները խոստանալ լռուան պատի մէջ ամփոփեն իմ մի բուռ աճիւնը:

«Ուր էլ եւ երբ էլ մեռնիմ, հաւատա՛, իմ ազիզ ժողովուրդ, որ արտաքին վտանգներիդ ժամանակ իմ անհանգիստ ոգիս այցի եւ օգնութեան պիտի փութայ իր Հայրենի աշխարհիդ եւ աներեւութաբար քո բանակներն առաջնորդէ:

«Ջինւոր զաւակդ՝

«Նժդեհ»[52]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

---

1 *Մեկոյ՝ աստանկն երկու բառերիդ կազմուած յորդուած, որը Հայերէնով նշանակում է՝ «մեծ ցառնեներին»:*

2 *Քրիք Իմ Ծառզրմի, Գահիրէ, տպարան «Մուսաթիր», 1924; Ծրագիրներ Գալցուրի Դէմ, Մեկանիկ, «Գոլիաթ», 1927; Բազ Նամակներ Հայ Մասսոնութեանեան, Գէդրուբի, տպ. «Էլբազ», 1928; Ծնունդ Ընդ. Ընդրէր, Մոփխա, տպ. Գ. Գալըճեան, 1932; Անկրկնանալու Ծնունդ Ու. Իր Տարեկիզը, Մոփխա, «Մասիս», 1935; Իմ Պատասխանը՝ Հայասատանի Ներքին Գործերու Նախարարութեան Հայոց Տուի, Մոփխա, տպ. Գ. Գալըճեան, 1937:*

3 *Վարդան Գէորգեան, Հնոնահայասատանի Հիմնադրութիւն, Պուքրէշ, 1928; Անտ, Նժդեհ, Գէդրուբի, 1928; Ալմէն Մնուան, Բանասիրական Մը Ծուչերը Մասսոնական Տարեթիւր Գ. Նժդեհի Վէմ, Պուենոս Այրէս, 1970 եւ ն.:*

4 *Նժդեհը քիչ հակասական կարծիք չունէր նոյնիսկ ՀՅԴ գործակցութեան մէջ, որին նա պատկանում էր ոտ. 1907 թուականը: Այդ մասին, գնում է 15 Օգոստոսի 1921ին՝ Նժդեհի Քաղքիդի կոտակցական գասագործութեան ժամանակ, նչում էր Միմոն Վրացեանը. «Ես կարծիքով սխալում են եւ Նժդեհի հակառակորդները եւ ինքն Նժդեհը: Նրանք ուզում են գնահատել այնպիսի երեւոյթներ, որոնք միայն պատմութիւնը կարող է գնահատել, երբ պատասխանատուները հարց կայ՝ բոլորիցեանս էլ պատասխանատու ենք, որովհետեւ ամենքս էլ այս կամ այն ձեւով դեր ենք կատարել այդ գործի մէջ», տե՛ս՝ ՀՅԴ Կեդրոնական Կոչիկ, Բոստոն, Դատական Գործ, էջ 88;*

Ասող Յոթսուհինեան, Գաղտնի Ծերակոյ 1921 թ. Քաղաքի Դատավարութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 110։ Ծերակոյ հակառակորդներէն Քառամ յիշատակուած յարձանագրին նաեւ իր հուշագիրքին Դրամատեան Գանձախանը (Գիրքե) եւ Ռուբէն Տէր-Մինասեան։ Այս մասին կը խօսուի մեր այս յօդուածում։

ՀՅԴ-ից դուրս, ԱՄՆի Բանաւորական կուսակցութեան Հայկական Հատուածի օրգան Բանուոր պարբերականը՝ 8 Յունուարի 1934ի համարում՝ «Դաւթեանի Վարձատրութիւնը եւ Ծերակոյեան Քնգակցութիւնը» յօդուածում, Ծերակոյեն որակում էր հատագրիչներու կոչնակցականներէն - Մ.Ա.) քրմապետ (ընդգծումը մերինն է - Մ.Ա.) եւ ապա գրում՝ «Դաւթեանկցութիւնը ... նոր կրօն մը յղացած է օգնականրօճութիւն անուանց, որ չատեր այլ ես սկսած եմ չատ բնականօրէն օգնականրօճութիւն կոչել։ Նոյնն այս նոր կրօնքի հիմնադիրն ու ներշնչակն է»։

Իր հակառակորդների, իրեն հետագնդողների մասին ինքնահետաքրքիրում գրում էր նաեւ Ծերակոյ՝ «Ելան սովետական բանակը եւ տեղի ունեցաւ այն, ինչ-որ ակնատես էր։ Օգտուելով ստեղծուած թոհուբոհից իրենց ցեղի կարով չծծուած մի քանի վատասնդուած հայեր արդէն գործի են անցել։ Նրանք ... իբրեւ ոստիկանական լրտեսներ՝ հետեւելիքը զինուած միլիցիօներներ առած, ցնկած են տներում, ինձ են փնտրում...Ի՞մ...ապրանոց բաթոզոթեան համար հայութեան հատուածականացած, ապահայրենացած ու պատասխանատուներից պահանջելին ինձ»։ Այս առնչութեամբ, Ծերակոյը մեծահոգաբար ներում էր յայտնել՝ «Ներում եմ յայտնի, ներում կրկնակ պատճառներով -առաջինը իմ ազգային պատասխանատուն չէր տալիս բշնամանք տածել դէպի որեւէ հայ մարդ։ Երկրորդ՝ խորապէս հասկանում եմ այդ դժբախտներին, որոնք դեռ չեն յաղթահարած ստրուկի իրենց մէջ, որով եւ մեզանից են ակար ու յաշտ, ան՛ս՝ ԱՄՆՀՄ, Ծերակոյի Գործ, Հատոր 4, Թերթ 1, «Ինքնահետաքրքիրութիւն», քք. 6բ եւ 8։

5 Վարդան Առաքելեան, Ծերակ, Երեւան, 1999; Արցախ Բուհիսեան, Ծերակի Վերադարձը, Երեւան, 1999; Արամ Սիմոնեան, Քանդակագործ Գեղամեցը 1939-1992ին, Երեւան, 2000; Վազիմիր Ղազախեցեան, Ծերակը Քանդակագործ, 1920 թ. Վերջ-1922 թ. Քաղաք, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001; Ասող Յոթսուհինեան, Գաղտնի Ծերակի 1921 թ. Քաղաքի Դատավարութիւնը; Vache Ovseplan, Garegin Nzhde I KGB: Vospominania Razvedchika (Գաղտնի Ծերակը եւ Գիտական Ակադեմիայի Գոմիտէս-Վեսոյեցի Երկրորդիններ), Երեւան, 2001; Արտակ Վարդանեան, Ծերակեան Մատենաշարը, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001; Գաղտնի Ծերակ, 118. Գիտաժողովների Նիւթեր: Ռաֆայել Համբարձումեան, Վարդ Ծերակի Աւագները, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001։ Ծերակի մասին հրատարակուել են նաեւ Անդր Թուեցեանի Գաղտնի Ծերակ (Երեւան, «Լուսաւոր», 1993) գիրքերն ու Թագուհի Միքինգոտեանի Անդրադարձ Ծերակ։ Արցախի Ազատագրական Պայքար (Երեւան, «Գիտութիւն ՀԱԱ Հրատարակչութիւն, 1998) մանրանկար դրուագներով գրքերը։

6 Համառօտ, 1991; Բանաւոր Գրառումներ (Անդր-Կրպակեան Հարցազրոյցներ), 1993; Անդրադարձ, 1998; Երեք Աւ Մրգագրեր. Հայ Ազատագրական Պայքարի Գաղտնի Էջեր, 1998; Վարդանեան, «Հայաստանեայ Հրատարակչութիւն, 2001, եւն.։

7 Տե՛ս, օրինակ՝ Մկրտիչ Ամիրեան, «Ծերակը Փաստաթղթերում», Հայաստանի Հանրապետութիւն, 17 Մայիսի 1991, եւն.՝ նախապէս քիչ տարածուած տեղեկագրութիւններ։

8 Գաբրիելյան Նժդեհ, «Ծագիր պատասխաններ իմ քննադատներին», էջ 98, ֆրանկ 400, ցուցակ 1, գործ 13, թերթ 1։

9 Նույն։

10 ՀԱՀԱԿ, Նժդեհի ֆոնդ, հատոր 4, նրատր 1։ Մէջբերումը է առաջին անգամ։

11 Գաբրիելյան Նժդեհ, «Ինչը նամանիներ Հայ Յեղափոխությանը», տե՛ս՝ Հատորներ, էջ 60-61։

12 Նույն, էջ 87։

13 Նույն, էջ 90։

14 Գաբրիելյան Նժդեհ, «Երկիր իմ Ուրարտիդ», տե՛ս՝ Հատորներ, էջ 71։

15 Նույն, էջ 72։

16 Նույն, էջ 74։

17 Նույն, էջ 80։

18 Գաբրիելյան Նժդեհ, «Ոսկրյինների Գայլասրը Հայկերի Դեմ», տե՛ս՝ Հատորներ, էջ 106 (գրության 11թ՝ «Ազատամարտի Մաքերին» բնագրանքը)։

19 ՀԱՀԱԿ, Նժդեհի ֆոնդ, հատոր 4, նրատր 1։ Հրատարակում է առաջին անգամ։

20 Ovsepian, էջ 48։

21 Նժդեհն «Ինքնահիմնադրությունը», ի թիս այլ նիւթերի, առգրաւուել էր նրանից՝ բռլշեւիկեան ձերբակալութեան ժամանակ եւ ի վերջոյ հանգրուանել ՀԱՀԱԿ, Նժդեհի ֆոնդում, հատոր 4, նրատր 1։

22 Նույն։

23 Մոլի աշխատությունների բնագրերը պահպանում են ՀԱՀԱԿ Նժդեհի ֆոնդում, հատոր 4, նրատր 2։ Նժդեհի ծննդեան 115ամեակին նուիրուած գիտաժողովում մեր կատարած զեկուցումից յետոյ (որ այս թղթատետրի հիմքն է կազմում) գրանց բնագրերը հրատարակուել են «Հայկ Մովսէսեանի նշուած աշխատութիւնները», էջ 194-211, իսկ գրանց հանգրուանները՝ Գաբրիելյան Նժդեհ, Ընտիր, հ. 2, Երեւան, 2002, էջ 447-498։ Աշխատութիւնները առանձին գիրքով հանգամանքը յայտնի է, որ գրանք կարող են գրուած լինել խորհրդային անկոտրումնական մտայնիների պահանջով։

24 Նժդեհի իմ Գաղտնիքներ հաշտուածի Ընդհատումները թղթատետրերի Հոյակ Տոմ աշխատութեան ձեռագրի պահպանուած 15 էջին հանգուած նրանները՝ նաչքից նաչք ցցուած են բռնուում սրտուած սեւագիր գրուածներով, որոնք, ասկայն, հասցէագր են չարտապրուած, թերանկարով, եւ այդ խոչ պատճառով մասամբ անընթեռնելի՛ են, տե՛ս՝ ՀԱՀԱԿ, Նժդեհի ֆոնդ, հատոր 4, նրատր 1։

26 ԱՍՀԱՌ, Նժդեհի պոլոճ, հատոր 4, հրատ 2; Ovsepian, էջ 198։

27 Նույն։

28 Նույն։ հրատ 2; Ovsepian, էջ 199։

29 Նույն, հատոր 1, թ։ 22բ։ Ovsepian, էջ 109։

30 Նույն, թ։ 25բ։ Ovsepian, էջ 113-114։

31 Նույն, հատոր 2, էջ 63-64; Ovsepian, էջ 19-21։

32 Նույն։ էջ 70; Ovsepian, էջ 89-90։

33 Նույն, հատոր 4, հրատ 2; Ovsepian, էջ 149։

34 Պոլպոտուքիկը տպագրական կոչում էր ուսանողական բանախոսի, որ պատրաստում էր հատ. 1918-20ի Հայաստանի Հանրապետության զինուած ուժերում. համեմատիր յուն, անգլերէնով՝ second lieutenant։

35 ՀՀ ԳԱՀ, ֆ։ 498, ց։ 1, գ։ 17, թթ։ 1-3։ Այդ փաստաթուղթը մինչ ստացին անգամ հրատարակել ենք Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութիւն, 17 Մարտի 2001։

36 Նույն։ թ։ 1։

37 Նույն, թ։ 2։

38 ՀՀ ԳԱՀ, ֆ։ 114, ց։ 2, գ։ 70, թ։ 21։

39 Նույն թթ։ 25, 26, 41։ Այս տրոյը չենք հրատարակում։

40 Նույն, թ։ 18։ Հրատարակում է ստացին անգամ։

41 Նույն, ֆ։ 113, ց։ 3, գ։ 7, թ։ 25։ Հրատարակում է ստացին անգամ։

42 ՀՀ ԳԱՀ, ֆ։ 498, ց։ 1, գ։ 2, թ։ 1։

43 ժուլիկ - ուսանողին՝ խորդոսիս, խորթերաց

44 ՀՀ ԳԱՀ, ֆ։ 498, ց։ 1, գ։ 20, թ։ 2։

45 ԱՍՀԱՌ, Նժդեհի Պոլոճ, հատոր 4, հրատ 2; Ovsepian, էջ 44։

46 Նույն, հատոր 1, թ։ 12։

47 Նույն, թ։ 17։

48 Ovsepian, էջ 8.

49 Բանչպարխայում Նժդեհը հրկիզ ասորիներ, իր ժամակիցներ՝ սէյտասպէս պրոպուհ է ժամանակագրութիւն, պշխատակցել է Մոֆիայում, բանչպարկէհով բրբ տեսնող Հիմասդրաց պրոխան քեպրիէն, քեչդէս հասն. ԱՄԵսում բրբ տեսնող Հայկական քեպրիէն, տե՛ս՝ ԱՄԵԱՆ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, էջ. 22; Ovsepian, էջ 109.

50 ԱՄԵԱՆ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, էջ. 16.

51 Նոյն. Հատոր 4, հրատ 1.

52 Նոյն. Հրատարակուած է առանձին տեղեակ.

GAREGIN NJDEH IN ARCHIVAL DOCUMENTS
(Summary)

SERHAK AMIRIAN

The name of Garegin Njdeh (Ter-Harutiunian, 1886-1955) was never pronounced in positive light during the seven decades of Soviet rule in Armenia. This devoted member of the Dashnak party was described as an 'enemy of the people' for his anti-Soviet activities. Much has changed since, points out Serhak Amirian in this article; several monographs have been published on Njdeh's life in the newly independent Republic of Armenia since 1991. The author believes, however, that there is still a lot to do in this regard in light of the newly accessible archival documents in Armenia.

Basing his argument on the current availability of recently discovered documents pertaining to Njdeh, Amirian thinks it has become necessary to write his fresh and comprehensive political biography.

ՇԱՆԹԻ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՑՍՏԿՈՒԹՒՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԵՆԹԻՄԱՍՏԸ

ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Ի. գարդը Հայ Հասարակական գիտակցութեան մէջ ներքաղուած էր միշտ իբրեւ յուսատու ու լոյսերգական ժամանակաշրջան, որ յուներ էր բազում գոյգեան հանգրուաններ[1]։ Ժողովուրդը նոր գար էր մտնում անգիական ճակատագրի խնդիրներով կ՚ապրէր ծանրութիւն, տակաւին յոյսերով լեցուն։ Դա վերաբերում էր ինչպէս ՀԱՀԵԱՅ գատին քաղաքական յուժման հեռանկարներին, այնպէս էլ փոյ հասարակական հոգեւոր շարժմանը, որը պատմական հանգամանքների բերումով դարձել էր ազգային գոյութեան սեռոակերտներից մէկը[2]։

Գարդերական ժամուլին գուգահեռ գարգանում էր եւ քաղաքը, Հասարակութեան ճաշակը գառնում էր ասելի բարձր, պահանջների մէջ՝ ասելի խիստ[3]։

Հանրութիւնը կարօտ էր նոր թատրի, անհրաժեշտ էին նոր թեմաներ, նո՛ր հերոս ու հոգեբանութիւն։ Գատահական չէ, որ Հայ դրամատուրգիայի ակնառու նուաճումները (Գատուի Համար /1906/, Քաջ /1907/, Հին Աստուածներ /1909/) համընկան Հասարակական գիտակցութեան աչխուժացման այս չրջանի հետ։

Ակտուհանդիմ Լեւոն Շանթին (1869-1951) էր վերապահուած այն բացառիկ դերը, որը նչանաւորից Հայ թատերագրութեան գարգացման նոր մակարդակն ու այն սահմանը գնելու պատիւը, որ յատանում էր գիտգարի Հայ թատերագրութիւնը նոր ժամանակներին արուեստից ու առաւել ակնկատ էր գարձնում դրամատուրգիայի գիտակցական անցումը մի վիճակից բոլորովին նոր վիճակի։

Ի. գարատկիզբը ինչպէս Հայ, այնպէս էլ արեւմտաեւրոպական գրականութեան մէջ նչանաւորուեց դրամատիկական արուեստի անձնախզեթեաց վերելքով։ Ակն ժամանակակիցներն անուանեցին էնոր դրամատ՝ նկատի ունենալով ժանրում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները։ Ակն ներառում էր ամենատարբեր դպրոցներ՝ նատուրալիզմից մինչեւ սիմվոլիզմ, որի ձեւաւորմանն իրենց նպաստը բերեցին բազմաթիւ նչանաւոր

պրոցներ՝ Հենրիկ Իպսէն (1828-1906), Բեռնառդոնէ Բեռդեռան (1832-1910), Ալգուստ Ստրինդպէրգ (1849-1912), Գերհարդ Հաուպտման (1862-1946), Կնուտ Համսուն (1859-1952), Մորիս Մեռլենինկ (1862-1949) եւ ու-րիշներ։

Ընդ որում դրամատիկ սկզբունքներով հայ դրամատուրգիայի պատմու-թիւնն մէջ ներդրուեցին Եռանիի քաղաքակրթութիւնան միջոցով։ Հարցերի մա-տուցման ձեւը քիմատիկ-պատմափաստական հիմքով նոր մակարդակ էր ինչպէս Եռանիի, այնպէս էլ հայ դրամատուրգիայի պատմութիւնան մէջ, որտեղ առաջնակարգ տեղ էին գրաւում բնագծուած սոցիալական խնդիրները, հաշտնատիրութիւնան առանցքային քարոզնութիւնները։ Եռանիը ներմուծեցնում էր նոր հոգեբանութիւնան տիպ անհատների, որոնց գրա-գնեցնում էին այլ խնդիրներ ու մատչեցութիւններ։ Նրանք առողջ էին հո-գով եւ չէին գոհանում կեանքի առաջադրած բարդութիւններից։ Դրա-մատուրգը նախընտրում էր գործողութիւնան զարգացման ներքին ըն-թացքը։

Եռանիը հետեւողականորէն նորոգեց ժանրի ձեւերը՝ գործադրելով սեփական գեղարուեստական համակարգին հնարաւորութիւնները։

Եռանիի առեղծագործութիւնը հետաքրքիր է ոչ միայն այն պատճառով, որ իր հետ բերում է հայ ժողովրդի համար եւրոպական գարձած մի ոգի ժամանակաշրջանի՝ իր գարի առաջին քառորդի արժա-պանքներով։ Գրողի մեծագոյն ծառայութիւնն այն է, որ առաջադրեց եւ գեղարուեստական ինքնատիպ միջոցներով փորձեց պատասխանել այն-պիսի համընդհանուր բնոյթ ունեցող հարցերի, որոնք շատ կողմերով անյարմարահարելի մնացին յետագայում, ինչպիսին է մարդը՝ որպէս բնութեան եւ հոգու համակարգութիւն, ինչպիսին են բանական ար-արածի, հետեւապէս եւ քաղաքակրթութեան նպատակը, բարին եւ չա-րը, գործերով ձեւաւորուած բարոյական քարոզչութիւնները եւ կեան-քի համապատասխանները, անհատի եւ պետութեան փոխյարաբերութիւնները եւն։ Եւ ամէն անգամ չանիեան քննարկումները յարմարահարեցին գրա-կանութեան, մասնաւորապէս քաղաքագրութեան մէջ ձեւաւորուած ա-ռանցքներին տարեմանները։ Եռանիի բնագիտափաստական հայեացքները նեղառնցին եւրոպական գասական փիլիսոփայութեան ձեռքբերումնե-րը եւ նորովի իմաստաւորուեցին ինչպէս հարցեին գրականութեան, բա-նահիւսութեան, յոյն ողբերգակների, այնպէս էլ նոր ժամանակների եւ-րոպական գրամատուրգիայի փորձով։

Եռանիը գեղագէտ փիլիսոփայ է։ Մեծ գրողին նախորդող, ինչպէս նաեւ նրանից քիչով առեղծուած գրամատուրգիան, եթէ գերագանցա-պէս առնչուում էր որոշակի ժամանակաշրջաններին, ապա Եռանիի երկերն

իրենց մէջ իրականութիւնից ունենալով որոշակի ապրանքներ՝ առնչուած են տնտեսական, մեծ ժամանակներ։ Ակա խորացատութիւնն արտացոլուած է գրողի աշխարհաքաղաքներ եւ որ քերթուած ամենակարեւորն է՝ նրա մտածողութեան մասնատրների մէջ։ Պատահական չէ, որ գրամատուրգին չէին գրաւում այն գեղարուեստական երկերը, որոնք լցուած էին մանր ու չնչին կրքերով եւ հնուց էին մարդկային հոգին գերացնելուց, նրան առաջ մղելուց։ Գրողը երեւոյթները տեսնում ու գնահատում էր համընդհանուր կապերի մէջ։ Գերմանիայում ուսանելու տարիներից նրա մէջ ձեւաւորուեցին ոչ միայն գրական ճաշակ, այլեւ երեւոյթները նորերին կապակցութիւնների մէջ հայելու կարողութիւն։ Յետագայում գրողը խոստովանում է. «...Ամրողջ աշխարհիայեացքս կը զգայի, որ նոր ձեւ կ'առնէր։ Ահռելիքցու գրացմունքներին, տպաւորիչ խոստուածքն ամրեանալու համար է բնական գիտութիւններու նա փորձում է մարդու հետ կապուած խնդիրները բացատրուած տեսնել նախ գիտականորէն, ապա նոր միայն գեղարուեստի միջոցով քննութեան առարկայ դարձնել իր նամանին։ Իսկ ինչո՞վ է տարբերուում Շանթի առեղծագործութիւնն այլ արուեստագէտների առեղծած աշխարհից։ Ինքնատիպութիւնը յեղուի, հերոսների հոգեբանութի՞ւն մէջ է, թէ՞ աշխարհընկալման սկզբունքի, որ հիմք է դարձել ե՛ւ բանաստեղծութեան, ե՛ւ արձակի, ե՛ւ դրամատուրգիայի համար։

Շանթը դիմում է անհատին՝ մարդկային անհատականութեան կրծանման դէմ ոգուող պայքարում։ Ինարկէ, սա բնորոշ է շատերին, բայց Շանթի պարագայում այն ընդում է առանձնակի ուժգնութեամբ։ Մա նաեւ ժամանակի պահանջն էր։ Գրականութիւնը ներգին բնագրով ընթացգում էր այն բարդութիւնները, որոնք կարող էին համապատասխան լինել ժողովրդի համար։ Ազգն դարասկզբին հրահրուած հայքաղաքական բախումները (1901–1902) լուրջ կասկածանքների տեղիք էին տալիս։ Շանթի մուտքը նոր նախասիրութեամբ, այնարհաքաղաքին լինելուց զատ, ունէր ներգին ազդակներ։ Ակա դրամատուրգիան ձեւում էր ազգային ինքնութեան մաքառման ընթացքում, մի բան, որ աւելի էր սրում առաջադիր գաղափարը Հայոց իրականութիւնը՝ քաղաքական վայրիվերումներով ու անորոշութեամբ, հրամայական պահանջ էր դարձնում անհատականութեան ձեւաւորման խնդիրը։ Ազգը կարող է գոյատեւել իրրեւ անհատականութիւնների ամրողջութիւն, այլապէս այն դատապարտուած է դանդաղ ինքնաոչնչացման։ Ցետագայում, 1922ին Մոնպելիէում գրած վէպերութիւնը Հիմք մարդկային Ընկերութեան հրապարակախոսական աշխատութեան մէջ շարունա-

կում է զարգացնել իր համար այն առանձնային պատվիրը, որ ինչպես մարդ էակին, այնպես էլ ժողովրդի ինքնուրույան հիմնական ցուցանիշը անհատականությունն է։ Սա՛ է, որ վիրջին հաշվով ձևավորում է ազգությունը պատվիրը. «...Ժողովուրդներու անհատականութիւնը կ'անուանենք ազգութիւն»[5]. Ժողովուրդներն այն չափով միայն արժէք են ներկայացնում մարդկության համար, ինչ չափով որ դրսևորում են ժողովրդի ազգային կամքը, տաղանդն ու ստեղծագործական ուժը[6]։ Եանիքը պատասխանը էր մտնում իրրև դրամատուրգ։ Ժամերը հետաքրքրությունն էր տալիս ցուցադրել անհատականությունների պայքարը, նրանց կրքերն ու յուղերը։ Դրամայից դրամա ուժի ամրողջական էր դառնում մարդ-հերոսների բացատրությունը։

Միաժամանակ մի՛ դադում կատարված բնագիտական բացահայտումները փոխաշրջեցին հերոսների հանդէպ արտատարված պահանջները։ Եւրոպան նոր հայեացքների ազդեցությա՛մբ որդեգրել էր Ճառատածչի մեկնաբանության նոր ձև։ Մուրը գրքի ուսումնասիրությունը՝ որպէս առանձին առարկա, ուսուցանում էր գիմնազիական համապատասխանում։ «Ի վերջոյ քրիստոնէութիւնն սկզբանց դիտարկութ իրրեւ չոկ պատմական կրօն եւ ոչ թէ յաւիտենական-ութիւն առաջնորդող ճանապարհ»[7]։

Եանիքի աշխարհայեացքը ձևավորում է այս միջավայրում, քէնն նրա ներաշխարհում ու գեղարուեստական մտածողության մէջ միշտ պէտք վառ են մնացել ճեմարանական տպավորությունները։

Պատմաքննական մեթոդը, որ խոցեց իր կապերը եկեղեցու, ասուածաշնչեան մեկնաբանության հետ, նախընտրելի դարձավ գրողի համար։ Ընդհանրապէս Եանիքը հերոսների մէջ կարևորում է դրանց պատմական բնոյթը։ Ամբողջությա՛ն մէջ գրողի դրամաները արդէն անցնում դարձած գաղափարների եւ նոր իդէաների միջեւ։ Ի քաջ նկող հակասությունների պայքարն է ցուցադրում է։

Դարասկզբին կենցաղագրական դրամատուրգիան (բազմաթիւ օրինակներից միչեւ Մեղրակ Քառասեանի Քաջքեաւ Գալիճը /1903/, Յովհաննէս Մալխասեանի Մէկը /1904/, Ալեքսանդր Արեւեանի Մարդ Ձերազնիը /1900/, Ալեքսանդր Եիրմանեզեանի Ծուքնիկ /1901/, Մնիկ՞ը հիւանդ /1902/, Գաբրիէլ Սունդուկեանի Բացիկով Գալիչա /1908/, Մէկը եւ Ձկաուսութիւն /1910/ նրկերը), ոչ միայն ազգային կանոններով սահմանափակ, այլեւս չէր բաւարարում նոր գրերի պահանջը։ Երիտասարդ ուժերը գիտակցում էին, որ ոչ միայն ազգի չուռ

մարդկային բնույթի, երեւույթների մեկնաբանության եղե. է եւ. ոչ վերլուծական նպատակ։ Ժամանակը կարող է ամրոցքական լինել ինչպես ակնկարտ, այնպես էլ տեսանելիից էդուրդ գտնուող արժէքների միասնությամբ։ Եանիի առաջին խոշ չրջանի գրամատները (Ծով միտքը /1901/, Ուրիշի համար /1901/, Քամբուռն վիրտ /1904/) քեմատիկ-պատմափաստական առումով նախորդը չունէին մեր գրականության մէջ, Հարցադրումներն ամրոցքությամբ ներկայացնելու միասնությունը վերլուծական, մէկ կրնդմիշտ պատասխան չէր ենթադրում։ Հակադիր ուժերն առանում էին ճշմարտարժէքը գնահատական։ Եանիի հրամարության կոնֆլիկտն առանցական, ուղղափառ բարքանությունը կնանքը հարուստ է իր ամենակոնկրէտ գրանցումների մէջ անգամ, Հետեւապէս երեւույթները միասգոյն չափիսներով ամրոցքացնելն անհնական է եւ. ոչ ճիշտ։ Եանիը ժամանակի արտահայտչականից մէկն է, նրա ոչ միակը, որը չի ցուցադրում, ցցուն չի գարձնում միասնությունը։ Սա է պատճառը, որ Եանիի գործերը կարող են տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք տալ։ Գրամատուրգը նախընտրում է գործողության ստորջրեայ բնաշարքը, Հետեւարար նրա երկերը պահանջում էին ներկայացման համար միանգամայն ինքնատիպ, հոգեբանական միջոցներ։ Եանիին առաջադրում էր անկեղծության նոր աստիճան, որն անհնար էր բեմից ներկայացնել առանցական միջոցներով։ Գրողը գրամատուրգիական ժանրը հարատարերից միատիպ գաղափարով, ինչը բնորոշ էր եւրոպական արտահայտչականներին։ Կան ուժեր, որոնք քիչ եւ. որոշակի օրինաչափություն չեն ենթարկում, տակտի ազդում են դէպքերի ընթացքի վրայ։ Նման պատճառություն ունեն բոլոր երեք գրամատների հերոսները։ Մարդկային ապրումներն առանում են նոր բովանդակություն, որ ապատ, անկաշկանդ ձեւի մէջ բերում էր իրականության հարուստ, նաեւ խորհրդաւոր բնույթը։

Եանիի առաջադրած խնդիրներն ինքնատիպ էին եւ. հասկացական, հերոսները, որքան էլ արտաքուստ տարբեր, հիմքում համադրուող բնաւորություններ էին։ Նա որակապէս նոր մակարդակի էր բարձրացնում հայ գրամատուրգիան ե՛ւ առաջադրած գաղափարների, ե՛ւ ձեւի առումով։

Գրողի ինտերպրետության մէջ սիմվոլիստական չրջանն ակտում է ձեւ ձեռնամեծով։ Ինչպէս այս, այնպէս էլ յաջորդ երկու տասնամյակների՝ Ջաղջ (1915), Երգեհոնահարը (1918) երկերի բատրակիմաստափաստական ենթիմատը, դրանց գեղարուեստական մատուցման ձեւերն ազդուում են եւրոպական գրամատուրգիայի փորձից։

Հանրի նոխմին ձեւերը, երեւոյթների գնահատման ընկալումները փոխարինուած են նոր ձեւերով ու պատկերներով։ Գրողը հիմն ի վեր չդիտած էր դրամատուրգիայում ձեւաւորուած բարդ փիլիսոփայական չափանիշները եւ դրանց նոր ուղղութիւնը էր ընթերցողին։ Ավանդական պատկերացումներով բարին այլեւս նոր չափանիշներով բարի չէ. նա պրծում է տրամապատճէն հակադիր կէտից։

Մանրամասնութիւնների մէջ չմտնելով՝ ասենք, որ առաջին շրջանի երկերում գրողն ապատրծում է աշխարհականի պատկերներ, որոնք ներքաղաքական բնորոշում են այս կամ այն հերոսին, նրա ճակատագիրը կամ իրականութիւնը։ Դրանք քանախ ներքրկում են միանշանակ վերլուծութիւնների։ Ի հակադրութիւն դրան՝ Հին Վաստակաւորում բարերարները բազմաշերտ է եւ իրենով տանում է ողջ պատերազմին։ Ամեն համբոյհանուր բնոյթ ունի, ի տարբերութիւն առաջին շրջանում հանդէս եկող աշխարհականի պատկերների, որոնք անպայմն, սահմանափակ նշանակութիւն ունեին։

Քորհրդանիշը Շանթի համար առաջին հերթին փիլիսոփայական ընդհանրացումներ կատարելու միջոց է եւ այս առումով երեւոյթների մեկնաբանման ազգիոնալ ձեւի արտաքաղաքութիւն։ Իւրաքանչիւր հերոս ինքնին խորհրդանիշ է, հետեւապէս որեւէ պատմական կերպ։ Մանկան միտքն նման մտահղացում դրամատուրգը արհեստականութիւն կը մոցնէր էսիմոյն հատկացութիւնան մէջ։ Շանթի խորհրդանիշները ընթերցող-հանդիսատեսին ներշնչում են այն պատմաբանները ու տրամադրութիւնը, որին հասել է գրողը առերեսագրելիս։ Քրանախական սիմվոլիստներն այս հանգամանքը միանգամն էին համարում։

Շանթի սիմվոլիզմը հիմքում առնչուում է գրողի բնափիլիսոփայական հայեացքներին։ Տիեզերքն ամբողջութիւնան մէջ դիտելով՝ գրողն աւելորդանական եւ արդանական աշխարհի գարդացման մէջ տեսնում է ընդհանուր օրինաչափութիւններ։ Բնութիւնը նիւթի եւ ոգու, արտաքինի եւ ներքինի միասնութիւն է։ Հետեւապէս բնութիւնը եւ արուեստը սիմվոլիկ են որպէս հակադրութիւնների՝ իրականի եւ իդէալականի, գեղարականի եւ գիտականի միասնութիւն-համանութիւն։ Մարդկային ներքինը ներհակաց է ինչպէս միրի, այնպէս էլ մարի աշխարհներին, ինչը ենթադրում է սիմվոլի՝ որպէս երեւոյթների արտացոլման համապատասխան միջոցի, նկարին կատարելը իրականի խորքում իդէալականն է, անհամանութեան խորքում՝ միջնադարը կամ հակառակը։

Քորհրդանշականը՝ որպէս երեւոյթների արտացոլման համապատասխան միջոց, ըստ ուրեք խոսում, արժէք է ստեղծում իրականութեանը՝ չխախտելով գրա նախնական իմաստը։ Այն երեւոյթները կոնկրէտ մի-

ճակից վերածում է գրացի իրադրությունն, խորհրդանիշը տրուած էր, այլ առանձնացուած է. ապառնիից էլ դրա ներքին բովանդակութեան հարաւորութիւնն ու անապատելիութիւնը:

Շաւքի՝ երեսդբների գեղարուեստափիլիսոփայական դիտարկումները հիմքում վերաբերում են համաշխարհային քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքի իմաստաւորման: Մարդը, որ երկար ճանապարհ է անցել, տարբերութեան վերլուծական արդիւնքը չէ: Ապագայում ամէն կարգի սխեմերից ու արուեստներից ձերբազատուած, իրրեւ աստուածատարդ վերածնուած բանական արարածը կը շարունակի ճանապարհը:

Անտիկ աշխարհը յատկապէս արուեստագործած է բանական եւ հոգեկան արուեստի, պատմութեան, գրականութեան, ճարտարապետութեան, բանաստեղծութեան մէջ: Ըոլոր ժողովրդները փառաբանում էին մարդկային մարմնի գեղեցկութիւնն ու զգայական սէրը: Հոգեբաղձ ճամարտ նախընտրելին ուժն էր, որ ծառայեցուած էր անմահական երկրի հզօրացմանն ու բարգաւաճմանը:

Բայց ինչպէս բնութեան մէջ ամէն ինչ վերափոխուում է ու վերածնուում, նոյնը կատարուում է եւ մարդկային հոգու անընդգրկելի տարածութեանց մէջ. անցեալ դարձած մարդկային մարմինն ու ուժը փառաբանող աստուածներդ. (Հին Աստուածներ, փաթոյ), իրականացուած իդէաներն իրենց տեղը զիջեցին նոր իդէաներին: Մարդն սկսեց որոնել արժէքներ, որոնք նրան հասանելի էին միայն երկար ճանապարհ անցնելուց յետոյ: Մարդն սկսեց փնտրել ոգու պեղեցկութիւնն եւ կատարելութիւնն (Աստուածներ՝ Հին Աստուածներ, Գուրգէն՝ փաթոյ, Նաղաշ՝ Ըզմայուռը, Օչին՝ Օչին Պաչի: Եթէ հեթանոսական բազմաստուածութիւնը մարդուն հաղորդակցում էր բնութեանը եւ փառաբանում ուժը, մարմինն ու սէրը, ապա միջնադարը կար, գոյութիւն ունէր աստուածային գերակայութեան պայմաններում. մարդը ենթակայ էր աստուածային աշխարհի հիերարխիկ ներդաշնակութեանը: Մարդկային բանականութեան ծնունդը, անհատական նոր արարների ձեռքբերումն անհատին դուրս բերեց եւ նոր Աստծոյ ենթակայութիւնից. «Ընչ աստուածք ձեզի»,- ասում է Վահագնը (Հին Աստուածներ):

Օհան Գուրգէնը (փաթոյ) յատկանշում է ինչպէս բնութեան ուժի տրամաբանութիւնը, որ արտայայտում է նրա՝ մարդ արարածի գազանատարոյ վարքագծի հանդէպ ունեցած ծաղրի, արհամարհանքի մէջ, այնպէս էլ ատանդրիի, յայն առումով՝ պատմութեան ուժի տրամաբանութիւնը, որն առկայ է Համբարձին հիերարխիայի պայմանականութիւնն արհամարհելու եւ ի վերջոյ գահից հրաժարուելու գործողութեան

մէջ. Միայն այս պարագայում մարդը կը կարողանայ ձեռք բերել ազատութիւն՝ քեռի յաղթահարելու համար։

Երկիւղածութիւնս եւս, անկեղծ ապշանքով պարագրկի իւրայատկութիւններից, յանկ առումով ներկայացնում է մարդկութեան զարգացման պատմութիւնը։ Ինչպէս մարդկային, այնպէս էլ հասարակական կեանքը միշտապէս մնում են ոչ-կատարեալ։ Անկէ ինչ ինքնակալ է չարունակական փոփոխութիւնն։ Երեւոյթները դէպի կատարելագործուած ընթացքի մէջ են, իսկ առաջադիմութիւնն ի վերջոյ պատնում է բնաբուսեան անխուսափելի հանգուցալուծ։

Գոյութեան կռիւը հարկադրում է նորածին առաջին ընդունել բնութեան զօրաւոր ուժը, որ սիրաբար իշխում է օրգանական աշխարհի վրայ եւ իրականում դեմոկրատում զարգացման ընթացքը։

Մեր Երկրագործում հարցադրումներն ընդգրկում են տարբեր ժամանակները (անցեալ, ներկայ, ապագայ) եւ ողջ կենդանական աշխարհը (կեանքի ծնունդ տէրն է հանճարեղն եւ տաղանդը), ապա յաջորդ երկու դրամաները՝ Ինֆատ Բնորդի Իշխանուհի (1921), Ոչինի Փայլ (1929), պայման են հիմնաւորելու, որ գոյութեան կռիւը հարկադրում է ընդունել բնութեան պրէնքների գօրաւոր ուժը նաեւ ժողովուրդների պատմութեան մէջ։

Ինֆատ Բնորդ... պատնում է բնականի եւ անբնականի՝ գարեջրով արբշռաստրուած բարոյականութեան հակադրութիւնը, որն աւարտում է առաջինի յաղթանակով, նրա՝ ով յառ է գոռում եւ պիտակցում երեւոյթների զարգացման տրամաբանութիւնը։ «Ոլոքիչի աննկուն միասնութեան ոտքատեղին է։ Այսպե՞ս է, Իշխանուհի՛ Աննա, աշխարհի կարգը, որը ոչ ես կրցայ փոխել եւ ոչ դուն»*,- ասում է կամաւորականը, եւ նրա եզրակացութիւնը ճշմարիտ է։

Իհարկէ, Շանթը երբեք էլ չէր կարող ասել, որ էզոյութեան կռիւը ի վերջոյ պայմանաւորում է էլուսապոնի յաղթանակը։ Դա կարող էր ճշմարիտ լինել այն պարագայում, երբ մենք ամենաուժեղը համարէինք ամենալաւը (բարոյական իմաստով)։

Պատմութիւնը տալիս է բազմաթիւ օրինակներ, երբ պաշտօնն ի վերջոյ աւարտում է էլուսապոնին պարտութեամբ։ Ոչինի Փայլը չկարողացաւ պահել երկիրը, քանի որ նրա առաջադրած պետականութեան կարգացման ծրագիրը հնարաւոր էր իրականութիւնն դարձնել միայն ապագայում։ «Միտք մը պէտք է հաստատեայ կեանքին մէջ, ինչպէս պտուղը ծառին վրայ»*։ Հակառակ դէպքում անխուսափելի է պարտութիւնը։

Եանիքը տեսական գաղտնություններում տիեզերքի կառուցվածքը պարզաբանողն է ոգեղական եւ գաղտնական ուժերի միասեռականության գոյությամբ. նույնը՝ արդյունական կեանքի մէջ, որտեղ հակադրուում են ժառանգականությունն ու փոփոխականությունը։ Առաջինը յատկությունն ամէն կերպ ձգտում է պահպանել էլը արդէն կազմուածը, որ եղածը չկորչի, չկիրառած մնան հակադիր գործում է «արտափոփոխությունը։ «Ներկայ երեւոյթը մարդոց կուլտուրական կեանքի մէջ, ըլլայ անոր երեւոյթը քաղաքական, կրօնական, գիտական, թէ ուրիշ»[10]։

Հին Աստուածներից սկսած Եանիի բնափիլիսոփայական հայեացքներն ամենաստորին գիտարուեստական ձեւերով արտայայտուել են նրա գրամանների։ Ընդհանուր առմամբ գաղտնականութեան եւ առաջադիմականների հակադրութիւնն արտայայտում է բնութեան եւ մարդկային հոգու միջեւ եղած հակադրութեամբ, ինչը կարող է իր յատկապէս իրարամերժ ուժերի, այնպէս էլ միեւնոյն ուժի որոշակի անհատը յատկանական հակադրամիասնութիւն է՝ բնութեան եւ հոգու, գործի եւ միտքի, մանկերեսի եւ էութեան, եզակիի եւ ընդհանուրի, միջնաւորի եւ անմիջականի։

Եանիը պաշտպանում է մոնիստական փիլիսոփայութեան սկզբունքները[11], հետեւապէս հոգեկան երեւոյթները բացատրելու համար, մուշեղ Իշխանի վկայութեամբ, «իրաց ոգուն կենսարանական մեկնութիւնը»[12]։ Հոգին, Եանիի ընկալմամբ, մարդկային կարողութիւնների գումարն է, որ առաջ է եկել «ամենոյին ամենի նպաստաւոր կերպով ապահովելու համար»[13]։ Ահա եւս մշտական ձեւաւորման ընթացքի մէջ է։

Բայց նրա Եանիը հետեւողական էր իր աշխարհահայեացքային ընկալումների մէջ, չպիտի չդիմանայինք եւ ոգու խնդիրը այդպէս էլ կար։ Անուանի գրողն ընդունում է ոգու անմահութեան գաղափարը՝ մարդկութեան գոյակցութեան պահպանման իմաստով։ Հետեւապէս, այն ուժերը, որոնք իրենց նպատակն են դնում համընդհանուր առաջադիմականը, ժամանակի մէջ չեն ընդհատում, ուրեմն եւ չեն կարող (Աստուածներ՝ Հայր՝ Հին Աստուածներ, Գուրգէն՝ Գայթ, Նապատ՝ Երկրաշարժ, Օշին՝ Հին Գայլ). մարդն անդադար խնդիրների առաջադրմամբ ու դրանց յաղթահարմամբ գնում է կատարելագործման ուղիով։

Անգամ այն հերոսները (Նապատ, Օշին), ովքեր չեն էջերում ներկայում, ապա որպէս մարդկային ոգու, մաքառումների արտայայտութիւն ապրում են ներուժների նեղաշխարհում։ Նրանց մէջ ապա ոգո-

բնույթ ապաստանման, մարդասիրության, պետականության կայացման պայմաններով։ Նրանք՝ որպէս պետութեան ստեղծողներ ու հաստատողներ, մեզ ամենամեծ հաւատարմութեան են, որ յոյժ ժամանակներում բարոյական ամէն կարգի օրէնքներից դուրս վճռական դեր է վերապահուած դրութեան կռուին՝ որպէս դրամագլուխ նախապայմանին։

Ինձնած Մեծոցի Աշխատասիրն եւ Ազգին Փաշք երկերով Եանիքը որակապէս նոր մակարդակի է բարձրացնում ազգերագրութեան ժանրը հայ գրականութեան մէջ։ Այս երկերը պատմական գրամաներ են եւ տեսարանական յատկանիշներով յարում են ազգերագրութեան ժանրին[11]։

Եանիքը, նկարագրելով ամենատարբեր ուղղութիւնների կողմից պարտադրուող պատժիչ-տնտեսական սահմանափակումները, առանձնացրում էր անհատի ազատութեան խնդիրը, որ միշտ էր ամէն կարգի պարտականութիւններից։ Նա նրագրում էր բարոյական վերածննդի մասին, որին հասնելու համար առաջնահերթ էր համարում մարդկային նկրգին որակների փոփոխութիւնները։

Անհատականութեան նման ընկալումը, որ սերտօրէն կապուում էր ազգութեան գաղափարին, պայմանաւորուած է նաեւ արուեստագէտի կեանքի արտացոլման մեթոդի հետ։ Իզէյի եւ իրականութեան հարկադրուում, նրա հերոսների հիասթափութիւնը՝ կապուած մասին պատրում կեանքը, մարդուն վերափոխելու անհնարինութեան հետ, հետեւապէս եւ սուբեկտիւիզմի, անհատապաշտական գաղափարների կործանումը, որ սրում է պայքարները եւ բանակատութեան բախումները՝ մի նոր, յոյժ ասպարէզ բացելով մարդկային նկրգին անհամեմատութեան թիրում, ամրագրուում են Եանիքի ստեղծագործութեան՝ կեանքի համրնդհանուր վերափոխման ռոմանտիկ պաթոսն ու այն իդէալները, որոնք միշտապէս առաջնորդում են մարդկութեանը։

Մ. Եպնիքից առաջ, Ն. Նրանից յետոյ Գարեգին Մուրադեանի (1825-1912), Վրթանէս Փափազեանի (1864-1920), Ալեքսանդր Երիցեանցի (1858-1935), նաեւ Դերենիկ Դեմիրճեանի (1877-1966) գրամանեներում հարցադրումները գարգանում են տոլստոյական կտրուածքով։ Այս ուղիով ընթացաւ քաղաքագրութիւնը նաեւ Ք. գարի երկրորդ կէսում։

Եթէ քաղաքականների հայ գրամատուրգիայում գրական հերոսը ազատ մարդասէրն է, քաղցր տատանմանակում՝ գործունեայ քաղաքացին, ապա Պատկանների երկրորդ կէսից սկսած հերոսի մէջ խորանում է գրամատիկը։ «Նա ձգտում է սրահպանել մարդու իմացութեան, պա-

հանջմունքների եւ բարոյականության միջեւ եղած ներդաշնակությունը։

Ամբ է Շանթի դրամատուրգիայի ուղղաձուքիւնը- բնութիւնն իշխում է պատմական բնթացքի վրայ. այն իրաւունքներ չի ճանաչում, բարոյական տրտունջ դուրս է իրականանում առանձինացը, հասարակ չանիեան յուցումներր ոչ միայն նկակէտում, այլեւ էութեան մէջ հակադիր էին աստղական պատկերացումներին եւ սերտօրէն առնչւում էին գրողի բնափիլիսոփայական հայեացքներին։

Ինքած Ծերոցից չորս տարի անց Վահան Թոմասեանը իր Նոր Բիւզանդիան (1925) դրամայով ձգտում էր հայ դրականութեան մէջ արմատաւորել Շանթի առանձնացած բարոյականութեան վերաբերեալ ակզբունքները. Յետագայում հայ թատերգութեան մէջ նման փորձեր չեն արուել։

1918ին գրուած Ծորեան Ճեմարանի դրամայով Դեմիրճեանն արծարծում է ժողովրդի ողբերգութեան բարոյական հետեւանքները, ինչը որոշակիօրէն ազդակցում է Շանթի Ծոյ Մարդը դրամայում գեղեցիկ պարանոցին։

Քնարափիլիսոփայական դրամայի առաջին օրինակը տուեց Շանթն իր Հին Աստուածներով։ «Դեմիրճեանը նոյնպէս փորձում էր ամրապնդել ոչ ստեղծուող աստղը եւ յայտնաբերել հայ դերասանի հնարաւորութիւնների չրջանակը», գրում է Հրաչեայ Քամբրեանը՝ նկատի ունենալով Թատերասեռում (1916) գրեթէ գրած այն խոհերը, քնարական մենախօսքը, որին հասել է Դեմիրճեանը[18]։ Ակնյայտ է Շանթի՝ երեւոյթների փիլիսոփայական բնկալման (գեղեցկի եւ բանականի, գեղեցիկի եւ բարոյականի հակադրութիւնն) ազդեցութիւնն այդ դրամայի վրայ։

Շանթը դարձաւ ոչ միայն սիմվոլիզմի հիմնադիրը հայ թատերգութեան մէջ, այլեւ առեղծից երկեր (Հին Աստուածներ, Փաշայի), որոնք ե՛ւ բովանդակութեան, ե՛ւ ձեւի առումով իրենց արժանի տեղն ունեն եւրոպական առաջնակարգ դրամատուրգների՝ Մետերլինկի, Իպսէնի, Հաուպտմանի սիմվոլիստական դրամաների կողքին։

Շանթին անհամեմատ բնդլայնեց գործողութեան ենթատեքստի դերը, մարդկային հոգեբանութեան առհասարակ, մեր պատկերացումներն առարկայական երեւոյթների մասին։ Անհնար է մարդուն առանձնացնել բնութեան ձայներից, գոյներից, յոյսերի խաղից, այն ամէնից, ինչն առեղծում է արուեստի տրամադրութիւն, ներազդում ընթերցող-հանդիսատեսի հոգեբանութեան վրայ։ Շանթը բնապատկերը՝ լուսային երանգներով ու երաժշտութեամբ, վերածեց հոգեբանական գործօնի, ին-

ջը հերոսների անհատականությունն ու վիճակից փոխադրում էր այլ տրամադրությունների տրյուտ (Հին Աստուածներ)։ Այսպէս պիտի պատկերացնել քիչ թէ շատ արժէքաւոր գեղարուեստական առեղծագործութիւն, որտեղ առարկայական միջավայրը չունենայ հոգեբանական նշանակութիւն ինչպէս կերպարի, այնպէս էլ գործողութեան համատեքստ հանդիսանալու համար։

Վիպականացումէր Էանիքի պատմական դրամաներին հաղորդելու նոր որակ։ Գէղջերը համընդհանուր կապերի մէջ ներկայացնելու համատեքստը (Ինճան Քէրդի իշխանուհին, Ոչխի Փաչա) միահիւսուեց նրա հերոսների ճակատագրին։ Բնաւորութիւնները հատուեցան են պատմական միջավայրի ընդերքում, իսկ հերոսների հոգեբանութիւնն ու արարքները իրենց հերթին հարստացնում են ժամանակը։ Հեռանալով չրքատարածային պահը պատմութեան մէջ չրքատարածային է եւ անհատի ճակատագրում։ Ակ նկարագրին սկզբունքը համընդհանուր եւ խորն է դարձնում բախումն ինչպէս գործող անձանց ներաշխարհում, այնպէս էլ գործողութեան, գէպքերի զուտ արտաքին ընթացքում։

Գաղափարների դրաման, որի առաջին օրինակը տուեց Էանիքն իր Երկաթուղագործով, յատկացում ամենատարբեր դրսեւորումներ պատմ. հայ քաղաքագութեան մէջ։ Վերջին տասնամեակների յաւատարմ օրինակը Հրանտ Մաթեւոսեանի (1935-2002) Քէլագր Թօսրի է՝ գրուած 1980ականներին։

Ակ ամէնի հետ միասին Էանիքը հայ քաղաքագութիւն բերեց էքսոտիզացուած հերոսի քիմիան (Վանահայր, Գուրգէն, Նաղաշ, Ոչխի՝ Ոչխի Փաչի)։ Հերոս, որ հակադրուում է միջավայրին, իսկ ստեղծագործական կարգը ճնշող տասնամեակների դրամատուրգիան ամէնից յաճախ անդրադառնում է այդ հերոսին, որն իր մէջ իսկատուրեալով ժամանակը, էութիւնն մէջ հակադրուում է միջավայրին։ Սա վերաբերում է ինչպէս պատմական քիմիայով գրուած, այնպէս էլ արդիականութիւնը ներկայացնող երկերին։ Բազմաթիւ պիէսների շարքում կարելի է առանձնացնել Գևորգ Խրիմեանի Ծրկիր Հաշտեցին (1939), Պետրոս Ջէլեպունցեանի Վերջին Քաղաքի Վառարիչը (1974), Աստծու Տառեղբոր Ծրոր (1978), Գէորգ Յարութիւնեանի Քաղաքներում (1977) եւն.։

Մեծ արուեստագէտի ստեղծագործութիւնը միշտ անսպառ են։ Ամէն ժամանակ վերցնում է այն, ինչ հատանելի է իրեն։

Գրողի հումանիզմը երբեք անհրաժեշտ չի առաջադրում, փոխարէն յուրաքանչիւր ստեղծագործում է մարդկութեան մասին։ Ճիշտ է՝ մարդու մէջ ուժեղ է գազանը եւ սանձազերծ, սակայն այն նոյնպէս է մարդկային բարձրագոյնի մղումին՝ ինքնակատարելագործման։ Եւ

այս ճանապարհին Շանթը կարիւորում է գրականութիւնն դիրը, որ պէտք է կարողանայ անհատին բարձր գիտակցութիւն ու պատասխանատուութիւն ներշնչել, նպաստել նրա մարդապարծանին ու վերածնունդին։

Հայ գրականութիւնը եւս իր նպատակն է տեսնում համաշխարհային մշակոյթի պարզ ազգանիւթ «Մեր վաղուան գրականութեան մէջ ամէն բոյնը ունցող հայ հողինակի բնական ու հպարտ ճգտումը պիտի լայ ոչ միայն ինր հարստութիւն մը տեսնել ազգային գրականութեան գանձարանին մէջ, այլեւ իր ինր, հայաշունչ երկերովը ինր նպաստ մը բերել համամարդկային բանահիւսական ստեղծագործ որոնումին»[18]։

Շանթի գրականութիւնն էութեան մէջ այս պահանջի իրական արտայայտութիւնն է։

ՁԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 *Մշակ*, 1901, թ. 1, առաջնորդող յոդուածը։

2 *Սուրէն Ազատեան, Հայ Մովսեսեան Գրաբարութեան Վառմութիւն, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 22։*

3 *Դպրոցական հատորիկների գիտակցութեան վրայ ամենից ուժգին ազդում էին մանուկն ու դրամատուրգիան։*

4 *Հիւսն Շանթի Երկերը, հ. 9, Պէյրութ, տպ. Հայ Ճեմարանի, 1948, էջ 441։*

5 *Հիւսն Շանթի Երկերը, հ. 5, Պէյրութ, տպ. Հայ Ճեմարանի, 1948, էջ 26։*

6 Նոյն, էջ 28։

7 *Ցարութիւն սարկաւագ Յարութիւնեան, «Նոտոտաեաչնցի էկումենիկ Միկնաթանութեան Շաւիղներով», Էջմիածին, 2000, ժ, էջ 81։*

8 *Լեւոն Շանթ, Երկեր, Երեւան, «Սովետական Գրող» հրատարակչութիւն, 1969, էջ 883։*

9 Նոյն, էջ 761։

10 *Հիւսն Շանթի Երկերը, հ. 5, 1948, էջ 63։*

11 *Մոնիզմ - փիլիսոփայական ուսմունք, որը գոյութիւն ունեցող ամէն բնչի հիմք է ընդունում մէկ նախասկիզբ։ Մոնիզմի հակադրութիւնն է դուալիզմը։*

12 *Մուշեղ Իշխան, Երկեր, Երեւան, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, 1990, էջ 380։*

13 *Սիրգէյ Մարինեան, Հիւսն Շանթ, Երեւան, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, 1981, էջ 198; Վաչագան Գրիգորեան, «Ողբերգութեան ժանրի Խնդրատակութիւնները Լ. Շանթի Գառմական Դրամաներում», Շանթեան, թ. 1, Երեւան, 2003, էջ 18-28։*

14. Լևոյեան Գրիգորեան, «Համաևրոպական Դրամատ Լևոն Շանթի Հայրը Գրամատ Լևոն Շանթի Հայրը Համեմատական Վերլուծութիւն Իրանական Հայրերի Եւ Հայրերի Շանթեան Ստեղծագործութեան», Պատմական Վերլուծութիւն, Երեւան, 1987, էջ 33։

15. Հայկազ Մատոսեան, Ինքնիմի Մեծութիւնը, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 88։

16. Լևոն Շանթի Երկերը, հ. 8, էջ 4։

THE CHARACTERSITICS AND PHILOSOPHICAL CONNOTATIONS OF THE PLAYS OF LEVON SHANT

(Summary)

VACHAGAN GRIGORIAN

The early 1900s were a milestone for Armenian socio-cultural circles looking for ways to promote awareness among their ethnic kin. Armenian language newspapers and periodicals had started shaping a new socio-cultural taste, in line with the winds of change brought about by the beginning of a new century. The changes noticeable in Armenian literary works, especially plays, had been slower, however, compared to the transformation in the Armenian language print media.

Vachagan Grigorian analyzes in this article the role the Armenian playwright Levon Shant (1869-1951) played in this regard. Grigorian argues that Shant infused fresh blood into Armenian drama by introducing new themes, characters and new psychology. In contrast to established, age-old socio-cultural perceptions, Shant discussed open-ended topics, contemplated issues with no definite answers and raised concerns, which remain of interest to all humankind.

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF CAMILLE CHAMOUN 1952-1958

ZAVEN MESSERLIAN

Bishara Khoury, the first President of an independent Lebanon in 1943, was re-elected to the post of head of state in 1949 after a special amendment of the Lebanese constitution, which usually restricts the incumbent to a single, six-year term of office. However, Khoury was forced to resign in September 1952, three years before the end of his second term. The Lebanese Parliament next elected one of Khoury's main political opponents, Camille Chamoun, a leading member of the so-called September Movement,[1] as the next President of the Republic.

Two legislative elections were held during Chamoun's six-year term in office – in 1953 and 1957. The first of these two general elections was more or less accepted as fair. The second, however, turned out to be immensely controversial. In this article, these two legislative elections will be analyzed with emphasis on Armenian participation in the electoral districts of Beirut and Bourj Hammoud, where seats had been pre-allocated to the Armenian community.

This study is the continuation of two earlier articles by this author on Armenian participation in the Lebanese legislative elections during the French Mandate and the presidency of Bishara Khoury, which were published in volumes 21 and 22 of the *Haigazian Armenological Review* respectively.[2]

THE ELECTIONS OF 1953

Soon after assuming the presidency in September 1952, Chamoun appointed Emir Khaled Chehab as Prime Minister, who would govern the country with emergency powers. A few weeks later, on 4 November 1952, the Law for the Election of Members of the Chamber of Deputies, promulgated under Khoury on 10 August 1950, was amended by Legislative Decree No. 6. Under this amended law, women were granted

the franchise for the first time in Lebanon's history, while voting was made compulsory for men with a fine of LL. 50 for non-compliance without valid reasons. The total membership of Parliament was reduced from 77 to 44, and the territory of Lebanon was divided into 33 electoral districts, most of which would return, contrary to previous practice, only a single deputy.[3] The Armenian Orthodox community was allotted two seats, in the First (Beirut I – Mudawar) and Eighth (Metn – Bourj Hammoud) Constituencies. The Armenian Catholics lost the seat they had been allocated by the electoral law of 1950, but they could now run instead for the seat allotted to the Minorities in the Fifth Constituency (Beirut V – Minet el Hosn).

Prime Minister Chehab resigned on 29 April 1953, after bitter attacks on his government by deputies Hamid Frangié, Emile Lahoud, Dikran Tosbath, Yacoub Sarraf, and Rashid Beydoun.[4] Chehab's cabinet was succeeded by a government led by Saeb Salam. The new Prime Minister also headed the Ministry of the Interior.[5]

The new government dissolved Parliament on 30 May, accusing it of having shown itself "incapable of fulfilling its task" and of having "neglected to complete numerous legislative measures by reason of the frequent absence of deputies."[6] The new elections were to take place in three stages: in Beirut and Mount Lebanon on 12 July; in South Lebanon and the Bekaa on 19 July; and in North Lebanon on 26 July.[7]

Within the Armenian community many changes had occurred since the elections of 1951. Karekin I, Catholicos of the See of Cilicia, had passed away on 21 June 1952, opening the door for a fierce struggle for his succession. The three Armenian political parties active in Lebanon backed different candidates, but only the candidates acceptable to the Tashnag party had a real chance to get elected as Tashnag party members and supporters dominated the communal councils of most Cilician dioceses in Lebanon, Syria and Cyprus.[8] After the passing away of Karekin I, the Cilician congregation had elected Archbishop Khat Atchabahian as *locum tenens* and the latter seemed determined not to call an election until a consensus was reached over the succession issue.

On the international scene, Armenians were stunned to hear that the Soviet government had presented on 30 May 1953 a note to the Turkish

Ambassador in Moscow announcing that "the Georgian and Armenian Soviet Republics had renounced the territorial claims on Turkey" made in 1945, and that in consequence the USSR had "no territorial claim whatsoever on Turkey."[9] The anti-Soviet Tashnag party jumped on this incident to criticize the Soviet government, the local Armenian Communists and all those who had hoped that the Soviets would solve the question of Armenian territorial demands by exerting pressure on Turkey.

On the eve of the 1953 elections, there were internal difficulties within the Tashnag party (see below), while the Huntchag party split of 1951 was now over, with the achievement of a reconciliation between the party's right and left wings. During 1951-52, the Ramgavar Azadagan party had also encountered some difficulties within its affiliate youth organization, and some members of the latter had joined *en masse* the Veraznount Association.[10] By a decision of the 32nd Ramgavar Azadagan party convention in Lebanon, Hagop Shirinian and Prof. Haroutiun Kalayan were expelled from the party for having supported and led the movement against the party leadership within the youth organization and the party at large.[11] To demonstrate to its ranks and supporters that the expulsions had not weakened the party, the Ramgavar leadership organized a swearing in ceremony on 25 May, when twenty-seven new members joined the party by taking an oath in the presence of its honorary president, Eugene Papazian, who was visiting Beirut again, just like the period preceding the elections of 1947.[12] On 7 June, the annual festival of the Antranik Youth Organization of the Armenian General Benevolent Union (a philanthropic organization close to the Ramgavars) was held with great fanfare at the Beirut public park, in the presence of Prime Minister Salam. This event, too, was publicized in such a way as to show that the Ramgavars had not been affected by the defections mentioned above.

On 1 March, the Armenian Orthodox Deputy Tosbath started publishing an independent Armenian language daily newspaper, *Ayk*, with the moral support of some non-partisan Armenian activists, members of the Veraznount Association, as well as Shirinian and Kalayan.

Tashnag-supported candidates had won both in Beirut and Bourj Hammoud during the municipal elections of December 1952 and the election of *mukhtars* (headmen) in March 1953, but there had been protests

from the opposition on both occasions.[13] Hence, the parliamentary elections were going to be held in a tense atmosphere.

On 20 June, *Ararad*, the Huntchag daily, named Karnig Malikian, Hratchia Setrakian, Hmayag Kranian, Noubar Nokhoudian, Movses Der Kaloustian, Puzant Giligian, Dr. Melkon Hairabedian, Hovhaness Kassardjian, Dadjad Srabian and Hratchia Chamlian as the probable Armenian candidates for the First Constituency of Beirut, while for the Eighth Constituency, the name of Tosbath, as the "popular Armenian candidate," was mentioned.[14]

Tosbath, who was elected deputy from Metn as the candidate of the anti-Tashnag "Armenian Front" in 1951, was a close friend of President Chamoun. The latter advised and urged him, for reasons of state politics, to make an electoral alliance with the Tashnags and run as their candidate in the Eighth Constituency. Tosbath tried hard to be the candidate of both Tashnags and anti-Tashnags.[15] Since the traditional policy of the Tashnag party was to be loyal to the government of the day, Tosbath was adopted as the party's candidate for Bourj Hammoud. The Ramgavar and Huntchag parties and the Group of Independents (see below) refused to accept Tosbath as their candidate in Bourj Hammoud so as to avoid any form of cooperation with their rival, the Tashnag party.[16]

The Tashnag party itself faced, as mentioned above, internal difficulties. Some local committees preferred to back a candidate other than the incumbent deputy, Der Kaloustian. The popular Tashnag leader Tro (Trasdamad Ganayan) arrived from Paris, and the party's highest executive body worldwide, the Bureau, and the party's Central Committee in Lebanon succeeded in having Der Kaloustian adopted as the party's official candidate.[17]

On 29 June, the Tashnag party formally declared Der Kaloustian its candidate for the Mudawar district in Beirut and Tosbath for Bourj Hammoud.[18] Nikola Schahgaldian mentions that the surprise was great among the ranks of Tashnag party members and sympathizers, when it was revealed that Tosbath, whom the Tashnag had earlier accused of "immorality" and "opportunism," was to be their candidate in Bourj Hammoud.[19] *Aztag*, the Tashnag daily, endeavored to explain this fact in

an article entitled "Our Neutral Candidate for Bourj Hammoud is Dikran Tosbath":

> If the party directing the political life of the Armenian people was to secure the confidence of the authorities for our people, it necessarily had to be realistic and had to know how to sacrifice its party interests to that of the general interest.[20]

In its editorial the next day, *Azdag* also explained why the Tashnags were participating in the elections with candidates of their own:

> Now it is necessary more than ever that the Tashnag party should continue to run our political life because it is the only party that enjoys the confidence of the local people, who through their social ideology and psychology are with the democratic world.[21]

On 1 July, the Central Committee of the Independents of the Armenian Community published an official communiqué to the effect that it had decided to put forward a candidate in the First Constituency of Beirut, and that its unanimous choice was the multi-millionaire Kamig Malikian. The latter and his brothers were the official agents of Philco Electrical Appliances in Lebanon. Malikian had never held any formal office within the Armenian community, however. The communiqué described him as "the only candidate of the Independents" in the forthcoming legislative elections. It further stated that Malikian's candidacy was backed by the Ramgavar Azadagan and Huntchag parties and by other cultural and sports associations such as Homenmen (affiliated to the Huntchag party), Veraznount, and Antranik.[22] The next day, Tosbath's *Le Soir* and *Ayk* questioned the existence of the so-called Group of Independents and described it as a "ghost entity."[23] However, a second official declaration by the Group of Independents was published on 6 July, as if in reply to the doubts raised by Tosbath. The announcement clarified that "the great majority of the notables of the Armenian community of Beirut" had met periodically during the past six months or more, either at the Alumni Club of the American University of Beirut or at the residence of Dr. Yervant Djidedjian to discuss the possibility of holding elections for the

catholicossal succession in a spirit of concord and conciliation amongst all elements in the Armenian community. At almost the same time, *Zartonk*, *Ararad* and *L'Orient* disclosed the names of the participants in these discussions: Dr. Djidedjian (Chairman of the Civil Council of the Armenian Orthodox community, member of the Beirut Municipal Council and the Head Surgeon at the American University Hospital), Dadjad Srabian (member of the Communal Council of the Armenian Orthodox community and inspector at *Banque de Syrie et du Liban*), Yervant Demirdjian (businessman and Vice-Chairman of the Civil Council of the Armenian Orthodox community), Karnig Minassian (businessman and a member of the Civil Council of the Armenian Orthodox community), Kevork Tchatalbashian and Kegham Dantzigian (manufacturers and members of the Communal Council of the Armenian Orthodox community), Hratchia Chamlian (former member of the Lebanese Parliament), Dr. Hovsep Yenikomshian and Dr. Karekin Tabourian (professors at the American University of Beirut), Dr. Antranik Tchavoushian, Dr. Matheos Kalbian, Hagop Seferian (banker), Abro Abroyan, Dikran Kalbian, Hovhaness Kassardjian, Avedis Manougian and Dikran Zawzawatjian (manufacturers), Haig Zawzawatjian (industrialist), Levon Nazarian, Karnig Malikian, Karnig Tufenkdjian, Sarkis Shekerdjian, Hagop Abadjian, Ghazaros Beylerian, Serovpé Beylerian, Khoren Tahan, Yervant Vishabian, Garabed Tedjirian, Arum Khatchadourian, Krikor Boutchakdjian, Takvor Palandjian, Garabed Kassardjian and Boghos Parseghian (businessmen), Yetvart Barsoumian and Haroutiun Kazandjian (engineers), Hagop Kalpakian (pharmacist), Dr. Hovhaness Srabian and Dr. Levon Kardjian (dentists), Dr. Khoren Yeretsian (municipal doctor) and others.[24]

The second declaration of the Group of Independents (issued on 6 July) also stated that the personalities mentioned above had elected a central committee to deal with the legislative elections of 12 July and maintain unity and harmony within the Armenian community. The declaration further stated that the establishment of the Rally of Lebanese Armenians had been made possible because of the adherence of the Ramgavar and Huntchag parties, as well as many cultural and sports associations to the Group of Independents. All these organizations had accepted without reservation, said the declaration, Malikian's candidacy for the First Constituency of Beirut.[25]

Azdag wrote that the Huntchag-Ramgavar Front was resorting to lies and fraud to push for Malikian's candidacy and was shamelessly exploiting the names of honest personalities for the same purpose.[26] To counteract the anti-Tashnag independents, a meeting of pro-Tashnag independents was held at the Tashnag club at 6 p.m. on 6 July. 150 persons reportedly attended this meeting, though their names were not disclosed. It was announced during this meeting that the names of Dr. Djidedjian and other independents were being exploited intentionally, and a denial by Tufenkdjian was read to the participants. Those present at the meeting expressed their indignation, protested and then elected a Central Committee of their own, consisting of Kamig Tufenkdjian, Roupen Mavisakalian, Yervant Sarafian, Khoren Tahan, Simon Tchitikian, Missak Azirian, Kegham Khanamirian, Onnig Tcherkezian, Hagop Tavitian, and Vahé Setian. This committee unanimously decided, in the name of all those who had attended the meeting, to support the candidatures of Der Kaloustian and Tosbath.[27]

On 20 June, Tosbath announced in an article, published only in his French newspaper, that he had presented his candidature in the Eighth Constituency with the full support of Raymond Eddé's National Bloc, the Tashnag party, the Bloc of Armenians[28] and the people of Jedeidé, Baoushrié, Sed-Baoushrié, Dekouani, Sin el Fil and Bourj Hammoud.[29] On 28 June, Tosbath, together with the First Lady, Mrs. Zalfa Chamoun, as well as Pierre Eddé, Kamig Tufenkdjian, Boghos Nadjarian, Pakarad and Vazken Bakalian attended a banquet organized by the Verazmount Association.[30] On 26 June, the National Bloc announced that Tosbath was its candidate in Bourj Hammoud, and, three days later, the Tashnag party did likewise.[31]

The Ramgavar-Huntchag-Independent coalition concentrated its efforts in the First Constituency of Beirut.[32] Although the newspaper *L'Orient* predicted that the anti-Tashnag candidate had a good chance of winning in the Eighth Constituency,[33] the probable anti-Tashnag candidate in that district, Nokhoudian, did not submit his candidature.[34] The Communist Party of Lebanon tried to profit from the absence of a Ramgavar-Huntchag-Independent Group candidate in the Eighth Constituency and

presented on 26 June the candidature of its main Armenian leader, Haroutiun (Artin) Madoyan.[35]

The Tashnag party faced strong opposition in the First Constituency of Beirut. The party and its Armenian opponents had to face each other in this single-mandate constituency without any assistance from candidates from other communities. Both sides, therefore, embarked upon a fierce electoral campaign. *Aztag* wrote that "someone called Karnig Malikian, relying upon stacks of money he piled up during the war, and confusing the Parliament with the market, has had the audacity to submit his candidature."[36] The newspaper criticized the Ramgavar and Huntchag parties for not submitting candidates of their own[37] and for supporting a man "devoid of Armenian spirit." *Aztag* also made personal attacks on Malikian; it said Malikian had never been active in public life and was "a tool in the hands of the Communists."[38]

The Ramgavar Azadagan and Huntchag newspapers supported Malikian. *Zartonk* wrote that Malikian would, if elected, strengthen brotherly ties between Arabs and Armenians, champion the administrative and other rights of the Armenian community and support a "sane" national policy.[39] *Ararad* wrote that it could never imagine that the Tashnag party would act so immorally in front of the public for a single parliamentary sent.[40] The paper declared that the Huntchag party had accepted Malikian's candidacy so as to preserve national unity. It said that the Huntchags accepted that Malikian did not have experience in politics, but what had Der Kaloustian done in Parliament? *Ararad* underlined that Der Kaloustian had never spoken in Parliament or defended the rights of the Armenian community. The newspaper inquired further what services, if any, had Der Kaloustian rendered to Lebanon or to the Armenian community?[41]

At 7 p.m. on 6 July, 5,000 people attended an electoral rally organized by the Ramgavar-Huntchag-Independent Group. The rally was under the patronage of Dr. Djidedjian, although the latter was not present that evening. Nazareth Gharibian (Armen Gharib), Hratchia Setrakian, Antoine Saad, Vahridj Djeredjian, Ibrahim Jarra and Malikian addressed the gathering.[42] On 8 July, Malikian and representatives of the Rally of Lebanese Armenians visited the *locum tenens*, Archbishop Khat, at the Armenian Catholicossate in Antelias. On behalf of the visitors, Dadjad

Srabian said that a non-partisan Catholicos must be elected for the vacant seat. Archbishop Khat replied that the Cilician See was open to all its children and that it could never be guided by political party interests.[43]

Another public rally in support of Malikian was held under the patronage of Dr. Djidedjian at the Ramgavar Tekeyan Club on 9 July,[44] while the Tashnag party held its own public gathering opposite the Tashnag Club in Karantina (Quarantaine) on 10 July.[45]

Both sides made last appeals prior to the election. Djidedjian asked Armenian voters to vote according to their preference, mentioning that Malikian was the candidate of the Armenian Independents and that their movement had found an enthusiastic reception among the Armenians.[46] Malikian, in turn, said that together they would try to develop the multiple resources of Lebanon and create employment for all. He underlined that he was independent, neutral and not a member of any political party.[47]

Malikian also had to answer charges made in the newspaper *El-Yowm* (and reprinted in *Aztag*) that he had worked for Jewish companies.[48] Pamphlets in Arabic had also been distributed in Beirut, allegedly by Tashnags, making similar accusations.[49] *L'Orient*, which campaigned strongly for Malikian, stated that the agreement between Philco and Israel had been cancelled on 1 May 1953 through the efforts of Malikian, Philco's agent in Lebanon.[50]

Ararad wrote that the Tashnags had distributed pamphlets freely to the people, in which they had said that the Huntchag and Ramgavar parties had exploited the names of neutral personalities. The presence at their public rallies of those neutral personalities had shown, however, that the electorate did not approve of the views of *Aztag* or the Tashnag party.[51] The Huntchag paper also wrote that if the Tashnags were certain of their success in the election, they would not threaten their opponents.[52]

On the other hand, *Aztag*'s editorial – entitled "He Will Be Crushingly Defeated" – alluded to Malikian when urging that no votes be cast for persons who enjoyed the support of suspicious elements.[53] *Ayk* and *Le Soir* also predicted in a very confident tone that Der Kaloustian and Tosbath would win.[54]

Although Tosbath's election in the Eighth Constituency seemed certain,[55] Madoyan, the Communist candidate, who did not enjoy the backing of the Ramgavar Azadagan and Huntchag newspapers, says in his memoirs that he was determined to struggle to the end despite being a 'reluctant' candidate, the party had put his name forward against his own wishes.[56] Just before election day, twenty-five of Madoyan's supporters were arrested by the constabulary in Bourj Hammoud, when they were distributing pictures of the Communist candidate. Upon Madoyan's protests to the Ministry of Justice, an inquiry was ordered.[57]

Joseph Chader, the Vice-President of the Phalangist (*Kataeb*) party and outgoing Armenian Catholic deputy, ran for the Minority seat in the Fifth Constituency of Beirut. His opponents were Edmond Rabbath, Chafik Nassif, Farid Jebran and Jemil Attié. Rabbath, who eventually came second, enjoyed the support of the Syrian Catholic Patriarch, Cardinal Tappouni,[58] while Chader had the support of, among others, the Jewish community, which usually backed the Phalangists. The Armenian Catholic weekly, *Massis*, did not publish any propaganda on behalf of Chader during the pre-election period.[59]

The elections were held on 12 July. In the First Constituency (Mudawar), 6,552 voters out of a total of 21,410 eligible voters cast their votes. In the Eighth Constituency (Bourj Hammoud), of the 15,985 eligible voters, only 4,696 cast their votes.[60] At around 30 percent, these were the lowest proportions of voter participation in the constituencies of Beirut and Mount Lebanon, despite voting being compulsory for men. Finally, in the Fifth Constituency, out of the 13,830 eligible voters, only 5,852 voted.[61]

The official results were as follows. In the First Constituency, Der Kaloustian received 3,729 votes; Malikian, 2,799. In the Fifth Constituency, Chader received 2,081 votes; Rabbath, 1,922; Nassif, 1,097; Jebran, 646; Attié, 55. Finally, in the Eigth Constituency, Tosbath received 3,929 votes; Madoyan, 709.[62] Der Kaloustian, Chader and Tosbath were hence elected deputies in the next chamber.

Following the elections, *Zartonk* protested vehemently to the authorities, writing that "the compulsory (vote) for men was turned to ridicule because of Tashnag terrorism, disorders, and the complicity of

policemen."[63] In a milder tone, *Ararad* wrote: "The Armenian people have no deputies in Parliament. The Armenians have the sons of the chivalrous Arab people as their deputies."[64]

In reply, *Aztag* wrote that the anti-Tashnag front was defeated because it consisted of Communists and their fellow travelers. It further stated that their opponents started complaining of terrorism only after having been defeated in the polls. Instead, they should have attempted to prevent any form of terrorism if it occurred on election day.[65] Tosbath wrote in his Armenian and French newspapers that he remained as always "the representative of the independent Armenians, in the service of all Armenians without distinction of party, denomination or clan affiliation, and in the service of all Lebanese."[66]

Criticism in the anti-Tashnag newspapers focused on the election in Mudawar; the issue of the elections in Bourj Hammoud did not come up in these papers. The complaints and criticisms regarding the elections in Mudawar can be summarized as follows. Many "suggestions" and threats were made to force Malikian to withdraw from the electoral campaign. When these measures did not produce any effect, the government altered, only two days before the elections and upon Der Kaloustian's request, one of its former decisions, when it changed the women's polling center from Hadjin, a predominantly Huntchag neighborhood, to Karantina, which was in a zone of Tashnag influence.[67] After this change, Der Kaloustian received 300 more votes than Malikian in Karantina, as it was easier to frighten women than men. Through this change of the location of the polling center, the government showed its preference for Der Kaloustian. So did the policemen on duty on election day. By 10 a.m. it was obvious that female voters for Malikian were in the majority. To upset this, the proxy of Malikian was arrested. Then, supporters of opposing candidates were separated, and only those who were going to vote for Der Kaloustian were admitted to the polling centers. Many supporters of Malikian had to return home without casting their votes. By 11 a.m. the Tashnags had started their "terrorism" before the eyes of policemen. *Aztag* had wrote that after 12 p.m. not a single voter for "Malikian could be found at Mudawar." *Zartonk* claimed this was due to Tashnag "terrorism"; Malikian and his wife were attacked, while Sarkis and Krikor Tchouldjian were stabbed

with knives.[68] Malikian voters from Bourj Hammoud were not allowed to cross to Mudawar. Only in the eleventh hour, after the Tashnags had crossed all limits, did the army intervene. The army's intervention brought many Malikian voters back to the polling stations. Contrary to the order of the Ministry of Interior that voting would continue after 4 p.m. if there were voters assembled in the polling centers, all electoral centers were closed with few exceptions, and these were open only for the supporters of Der Kaloustian. Between 8 a.m. and 12 p.m. 2,799 people had voted for Malikian. Voting for Der Kaloustian, on the other hand, continued until 4 p.m., and he had received only 930 votes more than Malikian. Only 30% of the total number of eligible voters had voted, with Tashnags going to great lengths to bring their voters from their places of residence in Tripoli, Zahlé, Jounié, Bikfayya, Brummana, and even from Aleppo and Damascus in Syria. Thus, only 3,729 voters out of a total of 21,410, claimed the anti-Tashnag press, had been "duped" by the Tashnags to vote for them.[69]

After the elections on 14 July, the re-elected deputies, Der Kaloustian and Tosbath, accompanied by members of the Central Electoral Committee of the pro-Tashnag Independents, led by Tufenkdjian, Tashnag notable Hagop Der Melkonian and the former Ramgavar Shirinian, visited Archbishop Khat at the Catholicossate of Antelias. The archbishop advised them to serve their country, Lebanon, and the Armenian community in the best possible way. In reply, Tufenkdjian wished that all disputes within the local Armenian community would end soon. His wish was reciprocated by Archbishop Khat.[70] On 15 July, the same group visited Bishop Khoren Paroyan, the Armenian Orthodox Prelate of Lebanon, at the latter's official residence, where they were also received by representatives of the Communal, Civil and Religious Councils.[71] On 17 July, Der Kaloustian and Chader visited Cardinal Gregory-Peter Agagianian (Aghadjanian), the Armenian Catholic Patriarch, and received his congratulations.[72] The Armenian deputies also visited other elected deputies Sami Solh, Abdallah Yafi, Alfred Naccache, Ghassan Tueni, Raymond and Pierre Eddé to offer their congratulations.[73]

The anti-Tashnag Armenians wrote in a frustrated tone that they could never believe in promises of "free elections" and they now termed the whole September Movement of President Chamoun as "a fiasco."[74] The

split within the administrative bodies of the Armenian community also began during this period. On 3 August, six independents – Djidedjian, Demirdjian, Minassian, Tchatalbashian, Dantzigian and Srabian – resigned their seats in the Communal and Civil Councils after over six months of continual disputes with the pro-Tashnag members of these bodies.[75]

Internal divisions within the Tashnag Party persisted after the election. Opposition within the party to the candidature of Der Kaloustian was manifested by the publication of *Aztarar* as a daily newspaper from September 1953. *Aztarar* had until then been a pro-Tashnag weekly published by Onnig Topouzian. From then on, *Aztarar*, while still published by Topouzian, was edited by a former Tashnag member of Parliament, Khosrov Tutundjian, and attacked the Tashnag leadership.[76] According to Schahgaldian, the Tashnag leaders were not moved by these internal divisions; instead, they became more determined to root out all "communist agents" from the party. Based on the Tashnag party's Central Archives, Schahgaldian mentions that scores of otherwise honorable party veterans were purged in the ensuing months. In 1954 alone the Tashnag party's Central Committee in Lebanon expelled 85 party members for various unspecified reasons. The number of members purged grew to 125 in 1957.[77]

THE ELECTIONS OF 1957

The Parliament elected in 1953 served its full, four-year term. The months preceding the next elections, however, were turbulent in Lebanese politics. A few days after the British-French-Israeli aggression against Egypt was called to a halt in early November 1956, a meeting of the Arab Heads of State took place in Beirut. Hardly was this summit over than Prime Minister Abdallah Yafi and Minister of State Saeb Salam submitted their letters of resignation to President Chamoun. The two men had demanded the breaking off of diplomatic ties with the United Kingdom and France, but the President had rejected their request.

Chamoun then appointed Sami Solh as the next Prime Minister. Solh formed a new, staunchly pro-Western cabinet with Charles Malik, the former Lebanese Ambassador to Washington, D.C. and the United Nations, taking over the Ministry of Foreign Affairs. The new cabinet also promised in its manifesto to raise the number of deputies in the next

Parliament.[78] General Fouad Chehab, the Commander of the Lebanese Armed Forces, was asked to serve as Minister of Defense as well. However, Chehab resigned from the cabinet early in January 1957 as he did not want to take sides in the question of electoral reform.[79]

In January 1957, United States President Dwight Eisenhower sought authorization from Congress "to come to the aid of any Middle Eastern state which is the victim of Communist aggression." The Lebanese Government quickly expressed its readiness to adhere to what was dubbed as the Eisenhower Doctrine.

An opposition National Front, led by former Prime Ministers Yafi and Salam was organized to oppose the Solh government's pro-Western foreign policy and its new electoral bill. On 2 April, the opposition, in a public declaration addressed to the President, demanded, amongst other things, that the number of deputies in the next Chamber be increased from 44 to 88, and that a neutral government be formed, composed of ministers who would not run in the elections. An opposition delegation, consisting of Ahmed el Assaad, Saeb Salam, Fouad Khoury and Fouad Ammoun, which wanted to hand in the opposition manifesto, was not received by the President, on the grounds that it had already been published in the newspapers. In response, the opposition decided to boycott the President.[80]

However, the Solh government, supported by the majority of sitting deputies, went ahead with its plans. On 3 April, the 44-member parliament elected in 1953 decided, by 24 votes to 11, with four abstentions and four deputies absent, to have 66 members rather than 88 in the next Chamber.[81] Moreover, when the Solh government asked for a vote of confidence in parliament over its foreign policy, opposition deputies Abdallah Yafi, Hamid Frangié, Rashid Karamé, Sabri Hamadé, Ahmed el Assaad, Abdallah Hajj and Kamel el Assaad resigned in protest on 5 April, and the government won the vote of confidence by 30 votes to 1. The only vote against was cast by Dr. Hashim Husseini.[82]

Former CIA operative Wilbur Crane Eveland detailed in his book, *Ropes of Sand*, the American involvement in these elections. He wrote that the American Ambassador, Donald Heath, "insisted on saturation financing to defeat seven powerful politicians who had resigned from

Parliament to protest President Chamoun's pro-American policies.[82] Eveland himself carried out the financial transactions upon the insistence of President Chamoun, with the President himself later distributing the CIA slush funds.[83]

The new electoral law, which increased the number of deputies to 66, was promulgated on 24 April. It also abolished the compulsory vote for men and divided Lebanon into twenty-seven electoral districts.[84] The Armenian Orthodox community was allotted three seats: two in Beirut and one in Bourj Hammoud. The Armenian Catholics were given a single seat in Beirut.

Beirut was divided into two constituencies. Constituency I, which comprised Museitbe, Mazraa, Ashrefieh, Rmeil and Seifi, had 110,022 inhabitants and would elect two Sunnite, one Maronite, one Greek Orthodox and one Armenian Orthodox deputies. Constituency II, which comprised Mudawar, Marfaa, Minet el Hosn, Ain Mraysé, Ras Beirut, Zokak el Blat and Bashura, had 109,927 inhabitants and would elect two Sunnite, one Shiite, one Armenian Orthodox, one Armenian Catholic and one Minority deputies.[85]

Within the Armenian Orthodox community in Lebanon, a split had occurred after the election, on 20 February 1956, of Bishop Zareh Payaslian, the Prelate of the Armenians of Aleppo and the candidate of the Tashnag party, as the new Catholicos of Cilicia. Although the Lebanese, Syrian and Cypriot Governments had immediately recognized Zareh as the new Catholicos, the Ramgavar Azadagan[86] and Huntchag[87] parties, the Veraznount Association,[88] and the anti-Tashnag Group of Independents,[89] had announced officially that they would not recognize him as Catholicos.

The majority of members of the religious brotherhood of the Catholicossate of Cilicia, 11 clergymen out of 19, who had refused to recognize the Catholicossal election, met in the monastery of Bikfayya on 23 July 1956 and declared that the *locum tenens*, Bishop Khoren Paroyan, had been deposed "by a vote of no-confidence" and that they had elected Archbishop Khat Atchabahian as *locum tenens* in his stead.[90] Vazken I, the Catholicos of All Armenians based in Etchmiadzin in Soviet Armenia cabled President Chamoun on 13 August 1956 to announce his recognition

of Archbishop Khat as *locum tenens* of the See of Cilicia.[91] These actions remained unheeded, however, by the Catholicos-elect and the governments concerned.[92]

After the consecration of Bishop Zareh as the new Catholicos of Cilicia on 2 September 1956, the chasm within the community widened further.[93] Out of the 17 Armenian Orthodox churches in Lebanon, the opposition, led by Archbishop Khat, controlled only three: two in Beirut and the third in Zahle. After the monastery of Bikfayya, the stronghold of the opposition, was seized on government orders from the followers of Archbishop Khat and handed over to the Catholicossate of Cilicia under Zareh I, Khat and his followers among the clergy resided in the Summer Palace Hotel in Beit-Mery.

Archbishop Khat, his fellow clerics, the Ramgavar Azadagan and Huntchag parties, the Veraznount Association, and the Group of Independents decided to separate themselves from the Catholicossate of Cilicia. They informed the Lebanese Government on 12 October 1956 that they had formed the religious and civil councils of what they called the Independent Community of the Catholicossate of Cilicia with Archbishop Khat as its head.[94] A petition signed by 8000 Armenian Orthodox families demanding the formal recognition of the "new independent community" was presented to the government.[95]

Solh, who became Prime Minister, as mentioned above, in November 1956, had previously been the lawyer of Archbishop Khat and his supporters. [96] Former Minister Henri Pharaon, an influential Lebanese politician, paid a visit to Archbishop Khat and "the Civil Council of the Independent Community" on 27 December 1956.[97] The Prime Minister, accompanied by former President Alfred Naccache and former Minister Rashid Beydoun, also visited Archbishop Khat, his followers and "the Civil Council of the Independent Community" on 30 December 1956. About 3,000 supporters of Archbishop Khat were present during this visit on the grounds of the Summer Palace Hotel. The supporters of Archbishop Khat claimed the visit was of an official character and that it meant *de facto* recognition of their "independent" community.[98] However, Armenian

Orthodox deputies Tosbath and Der Kaloustian intervened on 4 January 1957,[99] and the government produced a written reply on 22 January, signed by Emile Tiyan, the Minister of Justice. It stated that the Prime Minister's visit was of a personal character. This clearly implied that the "independent community" did not have formal government recognition.[100]

Meanwhile, on the occasion of the Armenian Christmas on 6 January, 12,000 Armenians filled the streets adjoining the St. Kevork Church in the neighborhood of Hadjin, where mass was being celebrated by clergymen opposed to the election of Zareh I. After the mass, Sheikh Alaya, the Mufti of the Republic, Yafi, Salam, Gabriel Murr, Mohammed Omar Turk and other opposition figures visited Archbishop Khat in Beit-Mery.[101] It was apparent that the opposition was trying to woo Archbishop Khat's supporters.

On 2 and 3 February, incidents occurred in the Khalil Bedewi region, when two Archbishops from the rival Cilician congregations, Khat and Khoren, wanted to celebrate mass on the same day and at the same hour in St. Haroutiun Church. By government order the church was closed after the clashes.[102] Arrests were made from among the supporters of Archbishop Khat, but they were released after a few days.[103] On 28 March, Deputy Abdallah Hajj asked the Prime Minister in Parliament to explain the reasons behind the closure of the church.[104] Solh promised to reply within a week. The church remained closed, however, from February 1957 to December 1963.

Realizing that it would be impossible to get official recognition from the Lebanese Government, Archbishop Khat next appealed to Shukri el Kouatly, the President of Syria, for recognition since the Armenian dioceses in that country were also under the jurisdiction of the Catholicossate of Cilicia.[105] The Syrian Government of the time had pro-Egyptian and leftist inclinations and maintained close links with Chamoun's opponents in Lebanon. Archbishop Khat and his supporters wanted to profit from this situation, especially because the diocese of Damascus was loyal to them.

Meanwhile both Tashnags and anti-Tashnags looked for opportunities

to show that they enjoyed public support. The relics of St. Gregory the Illuminator, whose role was pivotal in converting Armenia to Christianity, had mysteriously disappeared from Antelias after the Catholicossal election of 10 February 1956. They had been stolen by opponents of the Catholicos-elect to discredit him and the *locum tenens*, Archbishop Khoren. The relics were thus not used, as tradition demands, during the consecration of Zareh I. On 1 April 1957, these relics were found in Amman and brought back to Lebanon by Archbishop Khoren Paroyan. Their return was greeted by a crowd of more than 25,000 people, mostly supporters of the Tashnag party, who had gathered at Khaldé International Airport in the suburbs of Beirut.[106]

The anti-Tashnag front, on the other hand, held a "Pan-Armenian Festival" under the patronage of Archbishop Khat at the Municipal Stadium on 22 April 1957. Two thousand athletes of the Homenmen, Antranik, Pagramian, Veraznount and Tekeyan-Baykar associations marched in front of a crowd of 25,000.[107]

New Armenian newspapers and associations also proliferated during this tense atmosphere. The Armenian Communists started publishing a weekly newspaper, *Haratch* (*Ila-l-Amam*, in Arabic), in January 1957. The Ramgavar Azadagan daily, *Zartonk*, began to publish a weekly, Arabic-language supplement, *Al-Yaqza*, from April 1957. Deputy Tosbath and his friends, with the support of pro-Tashnag independents, founded in March 1957 the Haig Club, with Dr. Karekin Tabourian as its president and Lucy D. Tosbath, the deputy's wife, as its secretary.[108] The official inauguration of this new club took place at the Hotel Bristol on 12 April 1957, in the presence of Prime Minister Solh, Speaker of Parliament Adel Osseiran, former President Alfred Naccache, Foreign Minister Malik, National Economy Minister Nasri Maalouf, Raymond Eddé, deputies Beshir Aouar, Ghassan Tueni, Clovis el Khazen, George Hraoui, George Akl, Joseph Chader, Colonel Jemil Laboud, U.S. Ambassador Heath, British Ambassador George Middleton, Jemil Mekkaoui and other public figures.[109]

After the promulgation of the electoral law on 24 April, both the Government and opposition tried to form lists of candidates from among their supporters in the various constituencies. There were rumors about the

possibility of a reconciliation between Solh and Yafi (if the latter agreed to the government's foreign policy) and the inclusion of both on the pro-government, "official list."[110] However, no such agreement materialized.

Thereafter, both Solh and Yafi tried to get the support of the Armenian community. The Solh government had already secured Tashnag backing for the candidates supported by the regime.[111] Solh's son, Abdul Rahman, approached anti-Tashnag leaders and offered them on the "official list" one Armenian Orthodox seat out of the total four allotted to the Armenians.[112] Tosbath's newspapers, *Le Soir* and *Ayk*, were unhappy with Solh's proposal. They argued that the Premier's "dreams" about the Armenian candidate might cause his defeat as he would thus lose the votes of the Armenians of Rmeil and Ashrefieh. This implied that the Tashnags would not accept to vote for a list including an Armenian candidate proposed by the parties opposed to them. The newspapers concluded with the hope that Solh would not commit such a blunder.[113] However, the Ramgavar Azadagan and Huntchag leaders turned down Solh's proposal.[114] They, together with other anti-Tashnag Armenian organizations, had been upset by the Government's refusal to give formal recognition to their Independent Community.

As the Tashnags had habitually supported the Government, and after the Ramgavars and the Huntchags had refused Solh's offer, the opposition leaders tried to get the support of the anti-Tashnag parties and organizations. The Ramgavar Azadagan and Huntchag parties expressed readiness to join the opposition in return for assurances from the latter that it would, after winning the elections, carry out the demands of the former concerning the Armenian Church.[115] The opposition leaders agreed to this precondition, and the Ramgavar Azadagan and Huntchag parties rallied to its support.[116]

On 8 May, Sabri Assali, the Prime Minister of Syria, informed Archbishop Khat, in letter no. 1/1891, that the Syrian Government "does not see any obstacle in establishing an independent community" in Syria. He also requested that the regulations of the community be sent for consideration.[117] The jubilant *Zartonk* and *Ararad* interpreted this letter as

recognition by Syria of the "independent community."[118] On 19 May, Archbishop Khat and his followers went to Damascus to establish the "Independent Catholicossate of Cilicia." The Catholicossate of Antelias published an official communiqué dated 10 May 1957 in *Azdag* and *Ayk*, declaring that the Syrian Premier's letter did not mean formal recognition of the "independent community."[119]

On 12 May, the opposition held a rally at Tarik Jedidé, during which Hamid Frangié, Saeb Salam, Hussein Oweyni, Abdallah Yafi, Abdallah Hajj and Nassim Majdalani addressed the crowd. An Armenian, anti-Tashnag delegation, consisting of 3,000 persons, attended this public gathering. The participants stressed their loyalty to the 1943 National Pact through which, they argued, Lebanese independence was maintained.[120]

Solh was hospitalized on 29 April after suffering a heart attack. Despite his temporary absence from the political arena, the state of emergency, which also included censorship of the press, was lifted by decree no. 15734 on 7 May. Another decree issued on the same day fixed that the elections would take place in four stages from June 9 to June 30. The elections in Beirut would be held on 9 June and those in Bourj Hammoud on 16 June.[121]

Solh returned home after recovery on 12 May in a procession of 1000 cars.[122] Thereafter, the supporters of the Government intensified their efforts to form a list. There had been rumors that Solh would run in the Second Constituency of Beirut. However, on 9 May, he finally decided to run against Yafi in the First Constituency.[123]

For the Armenian Orthodox seat in the First Constituency, pro-Tashnag independents Dr. Karekin Tabourian, Dr. Melkon Hairabedian, Khatchig Babikian and Souren Khanamirian were mentioned as probable candidates on the Government list.[124] The choice of the Tashnag party eventually fell on Babikian.[125]

The Maronite seat on Solh's pro-government list in the First Constituency initially went to Alfred Naccache, and the list was made public on 15 May. It consisted of Sami Solh (Sunnite), Khalil Hibri (Sunnite), Alfred Naccache (Maronite), Ghassan Tueni (Greek Orthodox)

and Khatchig Babikian (Armenian Orthodox).[126] Three days later, however, the National Bloc announced the candidature of Pierre Eddé for the Maronite seat in the First Constituency.[127] On 19 May, Naccache attended a public rally in support of Solh's list, held in Ras el Nabeh.[128] Babikian addressed this gathering in Arabic.[129] Three days later, however, it was announced that Eddé had replaced Naccache on Solh's list.[130] Thereupon, Naccache declared that he would continue his electoral campaign as an independent candidate and added that "the drama of the legislative elections of 1947 seems to be repeating itself."[131] However, Naccache later on withdrew his candidature, as will be reported below.

Despite initial rumors that Der Kaloustian, the Tashnag candidate, would run in the First Constituency with Solh,[132] he eventually joined the safer Mekkaoui list in the Second Constituency.[133] As for the Armenian Catholic seat in this constituency, the Phalangist party had already put forward the candidature of Joseph Chader.[134] Solh eventually announced the formation of a list he backed in the Second Constituency on 20 May. It included Jemil Mekkaoui (Sunnite), Faouzi Hoss (Sunnite), Rashid Beydoun (Shiite), Movses Der Kaloustian (Armenian Ortbodox), Joseph Chader (Armenian Catholic), and Chafik Nassif (Minorities).[135]

On the other hand, the leaders of the opposition, Yafi, Salam and Majdalani, tried to complete their rival list in the First Constituency with the addition of Maronite and Armenian Orthodox candidates. Louis Ziadé, a former deputy, would eventually run as the Maronite candidate.[136]

As for the Armenian seat, since the anti-Tashnag Independents were initially reluctant to run against candidates supported by the Government with contenders of their own, the Ramgavar Azadagan and Huntchag parties decided to put forward on the opposition lists in Beirut candidates from their respective party ranks.[137] Archbishop Khat received visits in Beit-Mery from opposition leaders Abdallah Hajj (on 15 May), as well as Abdallah Mashnouk, Sheikh Yamout and members of the Moslem

Supreme Council (on 16 May), all of whom promised their support to the Independent Community, which the opponents of the election of Zareh I were hoping to set up in Lebanon and Syria.[138] At noon on 22 May, Yafi, Salam, Majdalani and Ziadé met Hratchia Setrakian, the Chairman of the Lebanon District Committee of the Ramgavar Azadagan party, who declared that the Ramgavars would oppose Solh's list in the First Constituency.[139] The group of anti-Tashnag Independent Armenians soon changed their position, however, and decided to put forward a candidate of their own and to cover all electoral expenses – on condition that their candidate, Hratchia Chamlian, replace Setrakian, the presumed Ramgavar candidate, on the opposition list in the First Constituency. Thereafter, Setrakian agreed to withdraw from the race in favor of Chamlian so as "to consolidate the unity within the anti-Tashnag Front." This withdrawal caused some discontent, however, among some of the younger members of the Ramgavar party, despite the fact that *Zartonk* had not as yet formally announced Setrakian's candidature.[140] On 24 May, *Zartonk* and *Ararad* announced that the Central Electoral Committee of the anti-Tashnag Lebanese Armenian Rally had chosen its candidates: Chamlian, for the First Constituency; Nazareth Gharibian and Noubar Toursarkissian, for the Second Constituency; and Nokhoudian, for the Constituency of Bourj Hammoud.[141]

Thus, the opposition list in the First Constituency consisted of Abdallah Yafi (Sunnite), Saeb Salam (Sunnite), Nassim Majdalani (Greek Orthodox), Louis Ziadé (Maronite), and Hratchia Chamlian (Armenian Ortbodox); while the opposition list in the Second Constituency comprised Abdallah Mashnouk (Sunnite), Rafik Naja (Sunnite), Mohammed Ali Rez (Shiite), Nazareth Gharibian (Armenian Orthodox), Noubar Toursarkissian (Armenian Catholic), and Farid Jebran (Minorities).[142]

On 28 May, a group of Tashnags, from the Djagadamard Club, who opposed the party leadership, visited Yafi and Salam in a convoy of 30 cars, led by Souren M. Azirian, and announced that, because of the illegal and dictatorial conduct of the Tashnag leaders, they had broken away and formed their own independent club, which would support the opposition.[143]

After the rival lists had been formed, public rallies were organized to garner support for the opposing camps. On 28 May, for example, in the Museitbe quarter in Beirut, the pro-government and opposition lists held parallel public gatherings only 200 meters apart from one another. Yafi, Mashnouk and Chamlian addressed the opposition rally. Chamlian defended, "on behalf of Armenian voters," the views and aims of the opposition National Front.[144]

The opposition demanded the formation of a neutral government prior to the election.[145] *Zartonk* wrote in an editorial entitled "For Free and Democratic Elections" that members of the government, with the exception of one, were all candidates and that there was irrefutable evidence that the authorities were doing their utmost by various "means" to secure the success of their candidates.[146] On 27 May, the opposition cabled President Chamoun, demanding the resignation of Solh's cabinet within 48 hours and the formation of a neutral government.[147] Solh replied that his government was neutral and that he had no intention of resigning.[148]

Mashnouk, the leader of the opposition list in the Second Constituency, attacked Chamoun in his newspaper, *Beirut al-Massa*, upon which the Government issued an arrest warrant against Mashnouk. The opposition declared, in retaliation, that Mashnouk had spoken in the name of the National Front and had expressed its views and that they all shared this stance and assumed collective responsibility.[149] As the President had refused by now its demand for the formation of a neutral cabinet, the opposition now called for a general strike and a demonstration to demand the resignation of the Solh government, so that elections could take place in an "unbiased" atmosphere.[150]

On 30 May, despite a government ban on public gatherings, the opposition's demonstration march was held, heading from Museitbe. The constabulary intervened at 9:30 a.m. when the demonstrators, led by Yafi, Salam, Hamadé, Mashnouk, Ahmed el Assaad and other opposition candidates, began marching towards the center of Beirut. The police opened fire and the demonstrators were dispersed. Eight persons were

killed and a hundred injured, including Salam and Hamadé. The demonstrators, in turn, destroyed two tanks. 500 demonstrators were detained.[151] Among them were Salam, Ziadé, and twelve Armenians, including candidate Chamlian.[152]

The Government charged the opposition with attempting a coup d'état by inciting the mob to seize control of administrative buildings. The opposition, which officially called itself the National Union Front, claimed, however, that it had intended to protest "peacefully" against the electoral tactics and foreign policy of the Government.[153] On 1 June, Solh accused the opposition of using Syrian, Palestinian and other extraneous elements to instigate trouble in the capital. He claimed that there were many Syrians and two members of the Syrian *Deuxième Bureau* (Army Intelligence) among the detainees. On 2 June, the entry of all Egyptian newspapers and periodicals into Lebanon was banned by government order.[154]

Zartonk wrote that the authorities, realizing that they would be defeated in free elections, had begun arresting many persons, including influential candidates, so as to crush the opposition.[155] The Ramgavar Azadagan, Huntchag, and Armenian Communist newspapers demanded the release of Chamlian from prison.[156]

Aztag argued, on the other hand, that Armenians had no part in this internal crisis of Lebanon, and that their attitude showed that they wanted to be a factor striving for peace. If Armenians were participating in the struggle of lists that was because of purely electoral concerns. *Aztag* added that this fact was known to their opponents, but, as the latter were sure of their forthcoming defeat, they were trying to exploit the events so as to make the Tashnags lose face and appear as suspicious elements.[157] The next day, *Aztag* continued:

> It is not our task to play the role of opposition or to go to extremes and participate in activities aimed at overthrowing the government. All these can only harm our community and destroy our reputation of trustworthiness achieved through years of faithful work.[158]

At this juncture, former President Bishara Khoury, followed by the Maronite Patriarch, Archbishop Paul Meoushy, both criticized the domestic and the foreign policies of the government.[159] On 3 June, two neutral ministers, Dr. Joseph Hitti and Mohammed Ali Beyhum, were appointed by decree. In a second decree, all security measures taken during the period of the election, whether by the army, police or the constabulary, were declared to be subject to the final authority of General Chehab, whose impartiality was accepted by all.[160] Moreover, a Commission of Four was formed, composed of ministers Hitti, Beyhum, Majid Arslan and Mohammed Sabra, to examine all complaints regarding the elections.[161] Thereafter, the opposition called off the general strike.[162] Chamlian and fellow prisoners were released at 4:30 p.m. on 3 June.[163]

On 6 June, Yafi, Salam, Majdalani, Ziadé and Chamlian contested before the Commission of Four the right of Babikian to submit his candidature on the grounds that he and his father had received Lebanese citizenship by decree only on 21 November 1953. The opposition candidates challenged Babikian's claims that he had been a Turkish citizen and had settled in Lebanon on 30 August 1924, which would enable him to become a Lebanese citizen according to the stipulations of the Treaty of Lausanne. The opposition candidates stated that Babikian was born in Cyprus in 1922 and had come to Beirut from Paris in 1929 and that his father had been an Italian citizen. Their complaint added that the French mandatory authorities had imprisoned Babikian as an Italian from 1940 to 1941, i.e. during the Second World War; that Babikian had an Italian passport issued by the Italian Embassy in Beirut on 25 April 1947, and that he was registered at the Bar as an Italian. The opposition candidates demanded that Babikian's candidature be rejected as the decision of the Metn court to grant him Lebanese citizenship was illegal.[164] The Commission of Four examined the complaint. Babikian argued that the decision of the Metn court could not be contested on legal grounds. The Commission found that, since this complaint was strictly legal, passing a judgment on this issue was not within its competence.[165]

The Huntchags also lodged a protest and demanded from the Commission of Four to return to their original locations fourteen polling centers, which had initially been in the Camp Hadjin area, a neighborhood under strong Huntchag influence.[166]

The opposition National Front, which supported the Egyptian President Gamal Abdel Nasser and his policies of positive neutrality and Arab nationalism, during the electoral campaign attacked both the internal and foreign policies of the Government. The opposition received support from the Egyptian, Syrian and Soviet press and radio.[167] The Communists in Lebanon were bitterly opposed to the Eisenhower Doctrine and intended "to save Lebanon from its claws."[168] Solh's government, on the other hand, enjoyed the full support of President Chamoun and the Western powers, especially the United States of America. The latter was reportedly "making little effort to disguise its support for Solh."[169] Just one day before the elections, the United States had flown to Lebanon from West Germany four aircraft, containing 37 jeeps and 12 recoilless rifles that could be mounted on jeeps as the first shipment of military assistance to the country under the terms of the Eisenhower Doctrine. That same day, the Arabic language broadcast of Radio Moscow opined that the arrival of arms on the eve of elections was part of an "outrageous game" being played by American diplomacy.[170]

Although the Armenian community was "feeling the impact of strained inter-confessional relations in Lebanon,"[171] the struggle within the community centered on the ongoing Armenian Church crisis and the ideological feud between the Tashnags and their opponents. Only *Ayk* and *Haratch* campaigned on issues related to international politics, in addition to the Armenian Church dispute. *Zartonk*, on the other hand, wrote that the Ramgavars were not going to let traitors, agents of foreigners, enemies of the Armenian church and opportunists, "who have divided our community into two camps, infiltrate into the Parliament and continue with their detrimental policy."[172] *Aravad* wrote that, by voting for the opposition candidates, the electors would leave opportunists out of the Lebanese Parliament, secure the unity of the Armenian Church and liberate the latter

from destructive elements. This would also realize Lebanese national unity under the glorious flag of Lebanon.[173] The Lebanese Armenian Rally declared that the National Front was a loyal partner and the champion of the unbreakable brotherhood of Armenians and Arabs. It further stated that the Front had attracted the most powerful and qualified people, devoted to the supreme interests of Lebanon and to the defense of the national and ecclesiastical rights of the Armenians.[174]

On 6 June, the Lebanese Armenian Rally organized a public gathering at the Sahagian playing field to honor the opposition list in the Second Constituency. 10,000 people, including the opposition candidates of both constituencies in Beirut, were present. Jirayr Nayiri, Gharibian, Toursarkissian (in Arabic), Yafi, Salam and Mashnouk addressed the rally. Salam reportedly declared that this time they did not want the Armenians to have an ineffective deputy in Parliament and that they would not permit the eventual division of the Armenian Church. Mashnouk declared that the injustice done to the Armenian Church would be repaired.[175]

On the other hand, *Aztag* wrote that the efforts and the aim of Armenian voters must be geared towards securing the success of the candidates on the pro-government lists; it was a sacred duty to see that these forces, who would guarantee the independence and freedom of Lebanon "in these days," become the legitimate leaders of the country.[176]

During the pre-election campaign, *Ararad* published a translation of an article published originally in the Damascene newspaper *Al-Sarkha* on 11 May 1957, entitled "The Tashnags Are a Danger for Armenians and Arabs as They Are Agents and a Tool in the Hands of Imperialism." *Ararad* also published a series of articles revealing and then bitterly criticizing the decisions of the 16th General Meeting of the Tashnag party held in Cairo in 1955.[177]

Yeghia Nadjarian, the editor of Tosbath's *Ayk*, published a sharp rebuke, denying the charges made by *Al-Sarkha* and revealing, in turn, that the ultra-secret Tashnag document published by *Ararad* on 12 October 1955 had been made up by Soviet agents.[178] This document had also been published in *Zartonk* on 16 October 1955 and then interpreted in a series of editorials in the same newspaper from 25 October to 15 November

1955. The document referred to the 16th General Meeting of the Tashnag party, the party's participation in the anti-Soviet Paris Bloc, the forthcoming Catholicossal elections, the struggle against Tashnag dissenters, the formation of paramilitary contingents, etc. *Aztag* had termed this document at the time as "without foundation" and "imaginary." Nadjarian based his claims on some documents provided by Jean Touma (Tovmassian). He also accused the Huntchags of being Communist fellow travelers.[179] *Arurad* denied all these charges and wrote that Nadjarian and Tovmassian were "the Yassians of today."[180]

Aztag and *Ayk* argued that foreign radio broadcasts in the Armenian language from Yerevan, the capital of Soviet Armenia, were tantamount to interference in the interior affairs of Lebanon. These broadcasts had described Der Kaloustian and Tosbath as "enemies of the Arab peoples and imperialist agents," while their non-Armenian colleagues on the candidates' lists had been labeled "reactionary and tools of the colonialists." The broadcasts had also encouraged people to vote for the "progressive candidates," Antoine Tabet, Gharibian and Mashnouk.[181] *Aztag* concluded that the opposition candidates "enjoyed the total confidence and assistance of the Communist party."[182] When the newspaper *L'Orient* had earlier made similar charges, however, *Zartonk* had replied that "the anti-Tashnag front had nothing to do with Communists."[183]

Hagop Khoren Tahan, who had earlier submitted his candidature as an independent in the First Constituency of Beirut, withdrew in favor of Babikian on 6 June.[184] As polling day approached Georges Jabshan, Alfred Naccache, Toufic al-Masri (all from the First Constituency) and Anis el Saghir, Abdallah Hajj, Malik Kanbar and Henri Janji (from the Second Constituency) also withdrew their candidatures.[185] On 9 June, former deputy Dr. Melkon Hairabedian, Chairman of the Compatriotic Union of Adana, appealed to all his compatriots to vote for Babikian, whose family was also originally from Adana.[186]

After these withdrawals, there remained one major candidate running independently. He was Antoine Tabet, the former President of the Trade

Union of Engineers and the candidate of the pro-Communist Partisans of Peace. He was running for the Maronite seat in the First Constituency of Beirut.[187] The Armenian branch of the Lebanese Communist party organized a public rally to honor Tabet at 5:30 p.m. on May 26 in the Khalil Bedewi quarter. The speakers, Dr. Haroutiun Latchinian and Karnig Attarian, invited the 8000 participants to vote for Tabet and the anti-Tashnag Armenian candidates.[188] *Haratch* also raised the possibility of electoral fraud. It quoted from another newspaper, *As-Sayyad*, that 14,000 identity cards had been removed from the office of the État Civil (Personal Status Department). This probably referred to the retained identity cards of the Armenians who had repatriated to Armenia from Lebanon in 1946-47. *Haratch* asked whether this act was the reason why the Government had allowed the use of identity cards without photos for voting purposes.[189]

The situation inside the Armenian quarters was very tense before the elections. On 7 June, Toros Tchiftdjian, a 26 year-old member of the Tashnag party, was shot dead in front of his house in Bourj Hammoud, during a quarrel about sticking photos of candidates on the walls.[190] *Azdag* claimed that the assassins were members of the Huntchag party.[191]

General Chehab stated just before the elections that the army was charged with maintaining order and not with controlling the electoral process.[192]

The elections of Beirut were held from 7 a.m. to 5 p.m. on Sunday, 9 June. They proceeded in a calm but tense atmosphere. The exception was the Armenian quarters, where bloodshed occurred. Twenty "leftists" were arrested on polling day.[193]

Out of the 74,944 eligible voters, about 34,500 (i.e. 48%) participated in the First Constituency of Beirut, while out of the 69,840 eligible voters about 31,000 (i.e. 44%) took part in the capital's Second Constituency.[194]

The ballots were counted at the City Hall. The results of the Second Constituency were released at 10 p.m. It was announced simultaneously that the checking and counting of ballots in the First Constituency would continue in a restricted committee. It had earlier been proclaimed that the opposition list was leading the pro-government list by thousands of votes

in that constituency. The official results of the First Constituency were released only at 5:30 a.m. on 10 June.[195]

The official results were as follows: In the First Constituency of Beirut, Sami Solh received 19,092 votes; Khatchig Babikian, 18,038; Khalil Hibri, 17,907; Pierre Eddé, 17,560; Nassim Majdalani, 16,567; Hratchia Chamlian, 16,341; Abdallah Yafi, 16,270; Saeb Salam, 15,725; Ghassan Tueni, 15,421; Antoine Tabet, 11,052; Louis Ziadé, 4,998; William Haoui, 2,579; Laure Tabet, 652; and Joseph Hayek, 217. In the Second Constituency of Beirut, Rashid Beydoun received 17,065 votes; Joseph Chader, 16,670; Movses Der Kaloustian, 15,611; Jemil Mekkaoui, 15,101; Chafik Nassif, 14,471; Faouzi Hoss, 13,803; Noubar Toursarkissian, 11,737; Abdallah Mashnouk, 11,639; Nazareth Gharibian, 11,198; Farid Jebran, 10,923; Mohammed Ali Rez, 10,309; Rafik Naja, 9,574; Adib Kaddoura, 3,398; Jemil Attié, 855; Robert Abela, 706; Ali Fakhreddine, 525; and Noureddine Mudawar, 181.[196]

Members of the pro-government lists in both constituencies were thus all elected, with the exception of Tueni, who lost the Greek Orthodox seat to Majdalani. Tueni was defeated because some of the government supporters had voted for Haoui, the Phalangist candidate for the same Greek Orthodox seat. A member of the Ministerial Commission of Four declared that they had registered no complaints.

After the elections, the opposition National Front challenged the published results and alleged irregularities during the counting process. The opposition claimed that, at 11 p.m., when votes in 145 out of the 204 ballot boxes had been counted in the First Constituency, the count had indicated that the opposition was ahead of the pro-government list with some 4000 votes. Members of the pro-government list had panicked and left the polling center. The counting of votes had slowed down and results from additional boxes were not announced. A meeting had taken place, lasting two hours, while the official radio announced at midnight that the results of the First Constituency would be announced in the morning of 10 June.[197] On 11 June, Yafi declared that the National Front had lost the legislative elections in Beirut only because of "forgery and intrigue." On 17 June, Salam said that "no other election in Lebanon had been accompanied by so much terrorism and other malpractices."[198] On 2 July,

Salam declared again that despite obvious instances of vote-buying and all other opportunities for fraud under the government's disposal, the opposition had scored an advance of 3,500 votes, but the authorities had added eventually these vital, additional votes in support of Solh's list by forgery.[199]

The pro-Communist candidate Tabet declared, in turn, that in the special case of the Nahr quarter, where the Tashnags had provoked incidents, it was difficult to speak of free elections. However, he agreed that, technically speaking, the ballot had on the whole been regular and the voting operations had been normal, with the exception of Nahr.[200]

Zartonk wrote that the elections were characterized in the Armenian quarters by many irregularities: an atmosphere of terror; Tashnag murders (see below); the omission of the names of about 2000 non-Tashnag Armenians from the electoral lists; the partiality of the authorities towards the Tashnags; the shift, despite protests, of polling centers from Camp Hadjin to Karantina, without any reason or justification; the arrest by the police in Bourj Hammoud and Beirut of members of the electoral committees of the Lebanese Armenian Rally; the barring of all routes from Bourj Hammoud to Beirut by Tashnags – with the irrefutable connivance of the Government – so as not to allow anti-Tashnags to vote; and various forms of pressure. *Zartonk* added that the counting of votes and the published results were a puzzle and that the Lebanese National Union Front would continue its struggle for the defense of law, justice and the supreme interests of Lebanon.[201] *Ararad* commented that from the moment the Solh government had declined to give its place to a neutral cabinet to conduct the elections, it had become evident that the government was determined not to lose its control of the country.[202]

All the opposition papers reported the murder of Krikor Vrtanessian and the brothers Bedros and Levon Kdjoyan at noon on election day in front of the Communist Pagramian Club by machine gun bullets "fired by Tashnag gunmen in speeding cars."[203] *Zartonk*, added that these murders had caused hundreds of anti-Tashnag voters to stay in their homes and refrain from voting.[204] The funeral of the first two victims, who had died instantly, was held at the St. Kevork Church in Hadjin on 10 June in the

presence of the Lebanese Armenian Rally leaders, as well as Salam, Hakim, Tabet, Rez and Mashnouk. The funeral procession to the Armenian cemetery of Furn Shebak was accompanied by four tanks, five armored cars, each followed by a jeep of five soldiers, and two groups each of policemen and constabulary. Mashnouk, the Rev. Knel Djeredjian, Hrant Kankrouni, Garo Sarrafian and Karnig Attarian addressed the mourners gathered at the cemetery.[205]

All the opposition papers also alleged fraud and attacked the Government. Nasib Metni's *Telegraph* wrote that votes had been bought for a total price amounting to one million Lebanese pounds; journalists were not allowed to witness the counting of votes, and the names of more than 2,000 Armenians, who had signed the petition handed to the government requesting the establishment of an Independent Community, were omitted from voters' lists. Some pro-Tashnag ladies had voted as much as five times on polling day, profiting from the absence of photos on the identity cards. The shift of polling centers from Hadjin to Tashnag clubs was unjust, and hundreds of demonstrators arrested on 30 May were still in prison.[206] *Beirut al-Massa* wrote that not a single Jew had voted for the opposition list. It also claimed that 7000 voters could not vote, and that it was impossible to approach the polling centers in Nahr because of Tashnag "terror." Mashnouk's proxies could not attend the counting of votes in Nahr.[207] Yafi's *Al-Siasa* wrote that seventy per cent of the names of Armenian voters were omitted from the lists and that the Tashnags created an "atmosphere of terror."[208] The newspaper *Al-Diar* of former President Khoury's Constitutional (*Destour*) Bloc also alleged fraud, reiterating reports that, at 10 p.m. on 9 June, the opposition had an advantage of 3-4 thousand votes in the First Constituency. Thereafter, a two hour-long meeting had taken place and it had been announced that the results would be broadcast the next day.[209] In response, the Government took legal action against both *Al-Diar* and *Telegraph*.[210]

Aztag, on the other hand, wrote that the elections had been completely calm and had been held "in an atmosphere of absolute freedom." It added that the elections showed that the majority of Armenians supported the

Catholicossate of Cilicia and its head.[211] Commenting on the remarks made by their opponents, the Tashnag newspaper argued that if their opponents had the courage and honesty to bow to the truth, they should then accept their weakness.[212] *Ayk* wrote that its Armenian opponents were defeated by the voters, who did not approve their separation from the Catholicossate of Cilicia.[213] *Zartonk*'s editorial replied that during both the Catholicossal elections of 1956 and the legislative elections of 1957 the highest authorities in Lebanon had desired the success of their opponents, i.e the Tashnags and their supporters.[214]

L'Orient, *Le Soir*, *An-Nahar*, *Al-Bayrak*, *Al-Jarida*, *Al-Amal* and all other pro-government newspapers argued that the elections were free. The independent *Le Jour* reported that the elections were held in an atmosphere of calm, liberty and discipline, with the exception of an incident at Nahr, which was, according to the newspaper, "without any gravity."[215] The Phalangist leader Gemayel and National Bloc leader Eddé described the elections as normal. Gemayel, however, stressed the immensity of vote-buying.[216]

After Radio Moscow's Arabic language broadcasts had described the Lebanese legislative elections as a political conflict between pro-Western elements and those favoring positive neutralism and friendship with the other Arab countries, Foreign Minister Malik alleged that, the "parties opposing the government's foreign policy were under Soviet influence." On 11 June, the Soviet embassy in Beirut handed a note from the Soviet Foreign Ministry to the Lebanese Foreign Ministry, stressing that it had not in any way sought to influence Lebanese political groupings during the legislative elections.[217] On 24 June, the Lebanese Government replied to this note, accusing the Soviets of "regrettable interference in the Lebanon's private affairs." The Lebanese Foreign Ministry pointed out that the Soviet broadcasts had alleged that the Lebanese people did not support the foreign policy of its government.[218]

As for the election of the Armenian Orthodox deputy from the constituency of Bourj Hammoud, there was hardly any serious campaign. *Ayk* wrote that the Ramgavar Azadagan and Huntchag newspapers had

ignored the existence of Nokhoudian, Tosbath's rival. Nokhoudian had not signed the opposition manifesto supporting Mashnouk, and had even cabled President Chamoun in support of the foreign policy of Lebanon so that he would be considered as a pro-government candidate.[219] Tosbath was the official candidate of the Tashnag party.[220] He also enjoyed the support of the Phalangists, the Syrian Social Nationalist Party and the National Bloc,[221] but was confronted with what he termed "local intrigues."[222]

At midnight on 12 June, Nokhoudian, the candidate of the Lebanese Armenian Rally for Bourj Hammoud withdrew his candidature. The Lebanese Armenian National Rally declared that they had withdrawn the candidature of Nokhoudian, taking into consideration the tense atmosphere caused by the bloody incidents of 9 June when innocent Armenian voters had been killed, and the fact that not only conditions for a free and democratic election were lacking, but that various kinds of irregularities would make it impossible to have authentic results after the election.[223] Nokhoudian declared that he had quit the electoral race upon the express wishes of Armenian and Arab notables of the district in order "to spare our people new victims."[224] Tosbath was thereafter declared elected as deputy as he had no other competitor.[225]

Zartonk argued in two separate editorials that the boundaries of the constituency of Bourj Hammoud were wrongly drawn; the murderers of 9 June were not prosecuted; and as the Tashnags had not allowed the inhabitants of Bourj Hammoud to cross to Beirut on 9 June, the reverse would have probably happened during the elections on 16 June. Finally, *Zartonk* claimed that Tosbath "can never represent the people but only the person who 'elected' him," an implicit reference to President Chamoun.[226] *Ararad* explained that the partiality of the government and the criminal atmosphere in the Armenian quarters had forced Nokhoudian to withdraw his candidature.[227] *Aztag* reported, on the other hand, that Nokhoudian had withdrawn as a consequence of the serious defeat of the two candidates of the Lebanese Armenian Rally in Beirut. In an editorial, *Aztag* proclaimed

that the "victory of the Armenian people was complete with the election of Dikran Tosbath."[228]

After the elections in Mount Lebanon (including Bourj Hammoud) which had resulted in a total victory for all pro-government candidates, the two neutral ministers, Hitti and Beyhum, who had been appointed to allay the apprehensions of the National Front, both resigned.[229] They addressed a brief note to Prime Minister Solh, stating that although the elections were held, from the administrative viewpoint, in a precise and correct manner, "the general atmosphere and certain implications" did not encourage them to continue with their mission.[230]

Salam declared on 2 July that the opposition would stop its activities if only the 1957 legislative elections were annulled, the electoral law was modified and the government returned to the traditional, balanced foreign policy of Lebanon.[231] When these suggestions were not accepted, the tension increased, leading to an open armed conflict from May 1958.[232]

Within the Armenian community the situation deteriorated too in the wake of the legislative elections. In August 1957, the General Assembly of the Religious Brotherhood of the Catholicossate of Cilicia, which had admitted new members after the ordination of seven celibate priests, officially expelled Archbishop Khat, two other bishops, and eight celibate priests, who had all failed to recognize the legality of the election and consecration of Zareh I. Occasional vendettas were also registered. In September, Jirayr Madaghdjian, a person of anti-Tashnag convictions, was murdered, allegedly by Tashnags. These persistent Armenian rivalries pushed both camps within the community to participate actively in the Lebanese Civil War of 1958.

CONCLUSION

During the elections of 1953, President Chamoun demanded from Tosbath, the independent deputy elected in 1951 against the Tashnag candidate Vahan Papazian, that he now be the candidate of the Tashnags and, if possible, simultaneously of the non-Tashnags. The Tashnags accepted Tosbath as their candidate. They said that their acceptance was based on realism and "sacrificing party interests." Despite Tosbath's

efforts, the anti-Tashnags refused to accept him as their candidate, and hence lost an opportunity to be represented, albeit concomitantly, in the Lebanese Parliament for a long time. During the next four legislative elections in Lebanon, the Tashnag candidates would win all the Armenian seats on offer, and the other Armenian parties would not secure any representation, either singularly or jointly.

The legislative elections of 1957 took place in an intense Cold War atmosphere. The superpowers, the United States and the Soviet Union tried to influence these elections in Lebanon in various ways; at stake was Lebanon's continuing commitment to the Eisenhower Doctrine. Eveland mentioned that "in the name of fighting Communism and Arab nationalism, both suspect to John Foster Dulles, Secretary of State, and his brother Allen, the CIA Director, the CIA financed the 1957 Lebanese legislative elections."[233] Eveland personally carried out the financial transactions with the Lebanese president. In 1976, William Colby, then the CIA Director, testified before Congress that "the agency had provided arms and money to the Phalangists and the Armenian Tashnag party in the 1950's. Those CIA activities were part of a Cold War policy of using pro-Western minorities in the anti-Communist struggle."[234]

Whatever the truth, the 1957 elections further consolidated Tashnag power within the Armenian community as, just as in 1953, all candidates nominated by the party were elected deputies in Parliament.

The 1957 elections were boldly rigged. Raymond Eddé, whose brother, Pierre, had been elected on the government-sponsored list of Prime Minister Solh, said years later that "the rigged elections of 1957 were one reason behind the civil strife of 1958 and crash of Chamoun."[235] The Armenian community was also involved in the civil strife of 1958 for reasons arising from intra-communal disagreements which had started in 1956 and had continued during the legislative election campaign of 1957, as well as the anti-Chamoun resentment among the anti-Tashnag parties.

ENDNOTES

[1] The term 'September Movement' was coined after the opposition Popular Front presented a memorandum to President Khoury on 15 September 1952, reiterating its demands for reform. The Popular Front consisted of the National Front of Socialists (led by Chamoun),

the National Congress, the Phalangist Party, the National Committee and deputies Ghassan Tueni, Kamal Jounblat, Emile Boustany, Abdallah Hajj, Pierre Eddé and Dikran Tosbath. The presentation of the memorandum stimulated the developments which ushered in Khoury's eventual resignation later that month; see Nicholas Ziadeh, *Syria and Lebanon*, London, 1957, pp. 120-121.

[2] This article is also an updated version of part of my thesis, which was submitted in partial fulfillment for the requirements of the degree of Master of Arts in the History Department of the American University of Beirut in October 1963.

[3] *Keesing's Contemporary Archives*, September 26-October 3, 1953, p. 13159B.

[4] *Zartonk*, 16th year, no. 4561, 24 April 1953.

[5] *Zartonk*, 16th year, no. 4569, 2 May 1953.

[6] *Keesing's Contemporary Archives*, September 26-October 3, 1953, p. 13159B.

[7] Ibid.

[8] The Communal Council, elected by the Lebanese Armenian Orthodox community, functioned according to the provisions of the National Constitution of the Armenian *millet*, approved originally by the Ottoman government in 1863. The Communal Council, in turn, elects two separate, Civil and Religious, Councils, as well as Educational and Economic Committees. In 1953, the Communal Council of the Armenian Orthodox Diocese of Lebanon consisted of three religious and 18 lay representatives.

[9] *Keesing's Contemporary Archives*, August 22-29, 1953, p. 13101C.

[10] The Lebanese Armenian Veratsnount (Renaissance) Association was, as mentioned in our article in volume 22 of *Haigazian Armenological Review*, an independent, though in general an anti-Tashnag, organization which aimed at establishing closer links between Armenian and Arab cultures. It had a club in Beirut.

[11] *Zartonk*, 16th year, no. 4574, 9 May 1953.

[12] Zaven Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Bishara Khoury 1943-1952', *Haigazian Armenological Review*, Vol. 22, 2002, p. 276.

[13] During the municipal elections in Bourj Hammoud, the anti-Tashnag candidates had withdrawn from the race at noon, complaining of "Tashnag terrorism." Out of the 5,640 eligible voters, only 1,132 persons voted, with 790 votes cast for the Tashnag candidates. Tosbath, the Armenian deputy from Bourj Hammoud in the Lebanese parliament elected in 1951, wrote in an editorial entitled "J'accuse l'Emir Khaled Chéhab" published in his newspaper, *Le Soir*, 6th year, no. 1836, 8 December 1952: "comme aux pires heures du Destour les Tachnaks ont fait régner la terreur à Bourj Hammoud. Les troupes de Choc Tachnak n'ont pas cessé un seul instant de faire couler le sang dans les quartier Tiro-Sandjak, Marach, et Trad sous l'oeil bienveillant des autorités et avec la collaboration des

agents de l'état et de la force publique. Même atmosphère et mêmes pratiques à Medawar." The Destour Bloc was the political grouping of former President Khoury, who had resigned a couple of months before. Tosbath persisted in demanding the annulment of the results as late as 15 February 1953; see *Le Soir*, 6th year, no. 1892, 15 February 1953.

[15] *Aravod*, 16th year, nos. 3673-74, 20 June 1953. Hairabedian was also mentioned as the Armenian Orthodox candidate in the First Constituency by the Armenian Catholic weekly *Massis*, 7th year, no. 24 (338), 17 June 1953. *Aravod*, 16th year, no. 3676, 26 June 1953 announced that Hairabedian had withdrawn from the electoral campaign on 25 June. Hairabedian told this author in an interview in December 1961 that he was financially unable to meet the electoral campaign expenses. During another interview in September 1962, he added that the Tashnag party had asked him not to submit his candidature and Chamoun had promised him a seat in the Senate, which the President was planning to establish in the near future.

[16] Tosbath told this author in an interview in July 1962 that the Ramgavar leaders blamed him for publishing *Ayk* as a competitor to *Zartonk*. One Ramgavar leader later confirmed this piece of information to the author.

[17] Hrachia Setrakian, a Ramgavar leader, told the author in an interview in March 1962 that Tosbath had insisted on being the candidate of the two rival groupings and had added that this would not harm his friendly relations with the Ramgavars and their allies. Setrakian and others had tried to dissuade him, explaining to him the impossibility of cooperation with the Tashnags in the Eighth Constituency and competing against them in the First. They also pointed out that a deputy elected through the efforts of both sides would be of no use to either grouping. After having two unfruitful meetings with the Ramgavar leaders, Tosbath distanced himself from the anti-Tashnag bloc.

[18] Interview with Khosrov Tutundjian, February 1962; *Zartonk*, 16th year, no. 4624, 6 July 1953.

[19] *Azdag*, 27th year, no. 101 (6330), 1 July 1953; *Le Soir*, 7th year, no. 2009, 30 June 1953.

[20] Nikola Bagrad Schahgaldian, 'The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: the Armenians in Lebanon, 1920-1974', unpublished doctoral dissertation, Columbia University, 1979, pp. 210-211. See also Antranig Dzarougian, *Medzere yev Miusnere* (The Eminent and the Others), Beirut, 1992, pp. 252-253.

[21] *Azdag*, 27th year, no. 103 (6332), 3 July 1953.

[22] *Azdag*, 27th year, no. 104 (6333), 4 July 1953.

[23] *L'Orient*, 29th year, no. 8035, 3 July 1953, p. 2; *Aravod*, 16th year, no. 3679, 2 July 1953; *Zartonk*, 16th year, no. 4621, 3 July 1953. A Ramgavar Azadagan leader, who preferred to remain anonymous, told this author during an interview in February 1962 that their choice fell on Malikian only because no other person was willing to undertake the electoral campaign expenses.

[28] *Le Soir*, 7th year, no. 2011, 2 July 1953 wrote: "Qui sont ces Indépendants de la communauté arménienne qui se cachent derrière une signature anonyme et qui sonne vraiment un peu faux: "Comité Central"...? "Comité Central" de quoi? De quels partis?" After questioning the authority of such a group to represent the mass of Armenian independents, the same newspaper expressed the hope that "que ces 'Indépendants' aient le courage de signer de leur nom les manifestes qu'on distribue ou les communiqués qu'on publie ici et là."

[29] *Zartonk*, 16th year, no. 4622, 4 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3681, 6 July 1953; *L'Orient*, 29th year, no. 8038, 6 July 1953. Both Tufenkdjian and Tahan immediately denied having participated in these discussions; see *L'Orient*, 29th year, no. 8039, 7 July 1953; *Zartonk*, 16th year, no. 4626, 9 July 1953. Tufenkdjian mentioned that he had participated in only one meeting and that he had supported the candidatures of Der Kaloustian and Tosbath. On 9 July, however, *Zartonk* and *Ararad* insisted again that Tufenkdjian had been present at the meetings and had agreed on the candidature of Malikian.

[30] *Zartonk*, 16th year, no. 4622, 4 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3681, 6 July 1953; *L'Orient*, 29th year, no. 8038, 6 July 1953.

[31] *Aztag*, 27th year, no. 106 (6335), 7 July 1953.

[32] *Aztag*, 27th year, no. 107 (6336), 8 July 1953. *Ayk*, 1st year, no. 111, 9 July 1953. On the other hand, a letter by Djidedjian, dated 9 July and addressed to the Tashnag Lebanon District Committee was published in *Aztag*, 27th year, no. 109 (6338), 10 July 1953, p. 4. Djidedjian stated that "he was and is chairman of a group of neutrals".

[33] Formally, there was no such entity known as the Bloc of Armenians. What Tosbath had in mind was probably the pro-Tashnag Independent Group.

[34] *Le Soir*, 7th year, no. 2001, 20 June 1953. *Zartonk*, 16th year, no. 4620, 2 July 1953 published the Armenian translation of Tosbath's article, under the title "Tosbath's Case," and asked why it had not been translated into Armenian and published in *Ayk*, as all his other articles usually were.

[35] *Ayk*, 1st year, no. 104, 1 July 1953.

[36] Ibid.; *Le Soir*, 7th year, no. 2009, 30 June 1953.

[37] Interview with Setrakian, March 1962.

[38] "Les Tachnaks, qui autrefois tiraient leur force de l'appui des autorités et du fait qu'ils empêchaient leur adversaires de voter, se trouvent actuellement en minorité dans la masse d'électeurs que le vote obligatoire va amener aux urnes." The paper also added that the anti-Tashnags had contacted the Kataeb Party for an electoral alliance, with the anti-Tashnags promising to assist to the Kataeb candidate Maurice Gemayel in Ashrefieh and

the Kataeb supporting the anti-Tashnag candidates in Mudawar and Bourj Hammoud; see *L'Orient*, 29th year, no. 8033, 1 July 1953, p. 2.

[34] Interview with Setrakian, March 1962.

[35] *Zartonk*, 16th year, no. 4616, 27 June 1953.

[36] *Aztag*, 27th year, no. 103 (6332), 3 July 1953.

[37] *Aztag*, 27th year, no. 105 (6334), 5 July 1953.

[38] *Aztag*, 27th year, no. 111 (6340), 12 July 1953.

[39] *Zartonk*, 16th year, no. 4622, 4 July 1953.

[40] *Ararad*, 16th year, no. 3684, 10 July 1953.

[41] *Ararad*, 16th year, no. 3685, 11 July 1953.

[42] *Zartonk*, 16th year, no. 4626, 9 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3682, 8 July 1953.

[43] *Zartonk*, 16th year, no. 4627, 10 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3684, 10 July 1953.

[44] *Zartonk*, 16th year, no. 4626, 9 July 1953.

[45] *Aztag*, 27th year, no. 109 (6338), 10 July 1953.

[46] *Zartonk*, 16th year, no. 4627, 10 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3683, 9 July 1953; *L'Orient*, 29th year, no. 8041, 9 July 1953.

[47] *L'Orient*, 29th year, no. 8043, 11 July 1953.

[48] *Aztag*, 27th year, no. 107 (6336), July 8, 1953.

[49] *Zartonk*, 16th year, no. 4628, 11 July 1953. Der Kaloustian told the author during an interview in January 1962 that "the Tashnags cannot allow themselves to do such mean things."

[50] *L'Orient*, 29th year, no. 8041, 9 July 1953.

[51] *Ararad*, 16th year, no. 3682, 8 July 1953.

[52] *Ararad*, 16th year, no. 3684, 10 July 1953.

[53] *Aztag*, 27th year, no. 111 (6340), 12 July 1953.

[54] *Ayk*, 1st year, no. 112, 10 July 1953; *Le Soir*, 7th year, no. 2019, 11 July 1953.

[55] *Le Jour*, 19th year, no. 5830, 5 July 1953.

[56] Haroutiun Madoyan, *Gyank Me Badmutkin Vra: Husher Yev Vgayabanner* (A Life on the Barricade: Memoirs and Testimonies), Beirut, 1988, p. 358.

[57] *L'Orient*, 29th year, no. 8044, 12 July 1953. We could not find in the Armenian newspapers of the time or in Madoyan's published memoirs any report on the result of this inquiry.

[58] *L'Orient*, 29th year, no. 8039, 7 July 1953.

[59] However, later on, once Chader was elected, *Massis* published on its last page his photograph with the following caption: "The newly elected Armenian Catholic deputy, Lawyer Joseph Meguerditch Chader." The weekly gave no other details: see *Massis*, 7th year, no. 28 (342), 15 July 1953, p. 8.

[60] Medawar had 10,376 male and 10,848 female voters; Bourj Hammoud, 7,855 male and 8,023 female voters.

[61] *Zartonk*, 16th year, no. 4632, 16 July 1953; *Aztag*, 27th year, no. 112 (6341), 14 July 1953.

[62] *L'Orient*, 30th year, no. 8045, 13 July 1953; *Zartonk*, 16th year, no. 4631, 15 July 1953. According to *Aztag*, 27th year, no. 112 (6341), 14 July 1953, however, the results of the First Constituency were as follows: Der Kaloustian, 3,732 votes; Malikian, 2,703.

[63] *Zartonk*, 16th year, no. 4631, 15 July 1953.

[64] *Ararad*, 16th year, no. 3687, 15 July 1953.

[65] *Aztag*, 27th year, no. 114 (6343), 16 July 1953.

[66] *Ayk*, 1st year, no. 115, 14 July 1953; *Le Soir*, 7th year, No. 2020, 13 July 1953.

[67] *Le Jour*, 19th year, no. 5833, 9 July 1953 wrote: "Le ministre de l'intérieur a pris un arrêté modifiant comme suit les bureaux de vote dans la première circonscription électorale de Beyrouth (Quartier Medawar) les 18ème, 19ème, 20ème, 21ème, 22ème, 23ème, 24ème et 25ème bureaux de vote pour les hommes ont été transférés de la Quarantaine à l'Ecole Arménienne Nationale (Sahagulan). Les 26ème, 27ème, 28ème, 29ème, 30ème, 31ème, 32ème, et 33ème bureaux affects aux femmes ont été transférés de l'école Isbac Mesrobian (Camp Hajjine) et de l'Ecole Arménienne Nationale à l'école arménienne Masroubian sise dans la rue des Moines. Les bureaux de vote (allant du 34ème au 44ème inclus) pour les femmes ont été transférés de l'Ecole Arménienne Nationale et de l'Ecole Arménienne Evangélique à la Quarantaine."

[68] *Zartonk*, 16th year, no. 4633, 17 July 1953.

[69] *Zartonk*, 16th year, no. 4631, 15 July 1953; *Ararad*, 16th year, no. 3687, 15 July 1953.

[70] *Aztag*, 27th year, no. 114 (6343), 16 July 1953; *Ayk*, 1st year, no. 117, 16 July 1953.

[71] *Ayk*, 1st year, no. 119, 18 July 1953.

[73] *Massis*, 7th year, no. 29 (343), 22 July 1953.

[74] *Azdag*, 27th year, no. 116 (6345), 18 July 1953.

[75] *Zartonk*, 16th year, no. 4646, 1 August 1953.

[76] *Zartonk*, 16th year, no. 4648, 3 August 1953. Minassian, the anti-Tashnag candidate during the 1947 legislative elections, would later cooperate, however, with the Catholicossate of Cilicia when the anti-Tashnags began to boycott it from 1956. He would serve as the Chairman of the Central Civil Council of the Cilician See in 1959-1963.

[77] Interview with Khosrov Tutundjian, November-December 1961.

[78] Schahgaldian, pp. 213-214 mentions as his sources the Tashnag Party Central Archives, File 1965/87, Report of Activities 1955-1959, p. 31; Central Committee of Lebanon, File 900/22, Report of Activities 1951-1955, pp. 21-22.

[79] Ambassador Jean Malha (compiler), *Hukumat Lubnan: 65 Hukumah fi 60 Sanah: Al-Bayanat al-Wizariyyah wa-l-Wuzara' 1943-2003* (The Cabinets of Lebanon: 65 Cabinets in 60 Years: The Government Manifestoes and the Ministers), Fourth Edition, Beirut: Librairie du Liban, 2003, p. 165.

[80] *Azdag*, 30th year, no. 256 (7397), 3 January 1957. Chehab's resignation was accepted on 1 March. Thereafter, Prime Minister Solh took over the Defense portfolio as well, but he relinquished to Emile Tiyan the Justice portfolio, which he had held till then; see Malha, p. 163.

[81] *Zartonk*, 20th year, no. 159 (5777), 3 April 1957.

[82] *Zartonk*, 20th year, no. 160 (5778), 4 April 1957.

[83] *Zartonk*, 20th year, no. 163 (5781), 7 April 1957.

[84] Wilbur Crane Eveland, *The Ropes of Sand* (1980), quoted in Jonathan Randal, *Going All The Way*, 1984, p. 161.

[85] Republic of Lebanon, Chamber of Deputies, *Law, Amendment of the Electoral Law of Lebanon for Members of Parliament*, Beirut, 1957, p. 2.

[86] According to *L'Orient*, 33rd year, no. 9433, 9 June 1957, the number of eligible voters in Constituency I was as follows:

	Male	Female
Ashrefieh	9721	9873
Musaitbe	9199	8639
Mazraa	9346	9321
Rmeil	7047	6948
Selfi	2347	2503
Total	37660	37284

While, the number of the eligible voters in Constituency II was as follows:

	Male	Female
Mudawwar	12240	11588
Bashura	6021	6426
Zokak el Blat	4960	5385
Ras Beirut	4399	3928
Ain Mraysé	2079	2124
Minet el Hosn	3644	3951
Marfaa	1582	1521
Total	34925	34923

[86] *Zartonk*, 19th year, no. 137 (5447), 6 March 1956.

[87] *Ararad*, 19th year, no. 246 (4263), 21 March 1956.

[88] *Zartonk*, 19th year, no. 140 (5450), 9 March 1956.

[89] *Ayk*, 4th year, no. 934, 13 March 1956.

[90] *Ararad*, 19th year, no. 351 (4368), 25 July 1956; *Le Matin*, 4th year, no. 969, 3 August 1956, p. 10. In October 1955 Archbishop Khat had resigned as *locum tenens* of the Catholicossate of Cilicia and Bishop Khoren Paroyan had been elected to succeed him.

[91] *Zartonk*, 19th year, no. 284 (5594), 28 August 1956.

[92] From the four dioceses under the jurisdiction of the Catholicossate of Cilicia, only Bishop Shavarsh Kouyoumjian, the Prelate of Armenians in Damascus, and the Armenian Orthodox Communal Council of Damascus recognized Archbishop Khat as *locum tenens*.

[93] Schahgaldian, p. 213 writes that Bishop Zareh's election as Catholicos divided Lebanon's Armenian Apostolical community into "two hostile camps."

[94] *Ararad*, 20th year, no. 492 (4509), 9 January 1957.

[95] According to *Ararad*, 20th year, no. 492 (4309), 9 January 1957, 2,800 signatures of family heads were handed to the Government in October 1956 and about 6000 new signatures of family heads were to be registered at the Ministry of the Interior.

[96] On 9 December 1956, the Catholicossate of Cilicia gave a reception at Antelias to honor the new Prime Minister. The Minister of Planning, Mohammed Sabra, deputies Raymond Eddé, Ghassan Tueni, Movses Der Kaloustian, Dikran Tosbath and former Foreign Minister Henri Pharaon were amongst those attending this reception.

[97] *Zartonk*, 20th year, no. 82 (5700), 29 December 1956. The members of the Civil Council of the Independent Community were Dr. Yervant Djidodjian (Chairman), Dadjad Srabian, Hovhaness Kassardjian, Abro Abroyan, Yervant Demirdjian, Sarkis Shekerdjian, Levon

Nazarian, Pakarad Bakalian, Dikran Zawzawaijian, Hagop Beylerian, Kevork Tchatalbashian, Mardiros Altounian and Karnig Malkian.

[98] *Zartonk*, 20th year, no. 83 (5701), 1 January 1957; *Aroraci*, 20th year, no. 487 (4504), 1 January 1957.

[99] *Azdag*, 30th year, no. 258 (7399), 5 January 1957.

[100] *Azdag*, 30th year, no. 279 (7420), 31 January 1957.

[101] *Zartonk*, 20th year, no. 88 (5706), 9 January 1957.

[102] *Zartonk*, 20th year, no. 111 (5729), 5 February 1957 and no. 112 (5730), 6 February 1957; *Azdag*, 30th year, no. 283 (7424), 5 February 1957; *Aroraci*, 20th year, no. 515 (4532), 5 February 1957.

[103] *Zartonk*, 20th year, no. 119 (5737), 11 February 1957 and no. 122 (5740), 14 February 1957.

[104] *Zartonk*, 20th year, no. 156 (5774), 30 March 1957.

[105] *Ayk*, 4th year, no. 1195, 18 January 1957.

[106] *Azdag*, 31st year, no. 25 (7471), 2 April 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1258, 3 April 1957.

[107] *Zartonk*, 20th year, no. 177 (5795), 25 April 1957.

[108] *Ayk*, 5th year, no. 1240, 13 March 1957.

[109] *Ayk*, 5th year, no. 1267, 14 April 1957.

[110] *Azdag*, 31st year, no. 59 (7499), 8 May 1957.

[111] The editorial of *Azdag*, 30th year, no. 255 (7396), 1 January 1957, entitled "The Wise President," supported Chamoun's policy and actions during the political crisis in the country in the wake of the Suez war in November 1956.

[112] Interview with Setrakian, July 1962.

[113] *Le Soir*, 11th year, no. 3191, 25 April 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1276, 26 April 1957.

[114] The author was shown by Setrakian, Chairman of the Lebanon District Committee of the Ramgavar Azadagan party, the minutes of the District Committee dated 8 May 1957 which said that they had turned down Solh's "last proposal a week ago."

[115] This position was written down, *inter alia*, in the minutes of the Lebanon District Committee of the Ramgavar Azadagan Party of 8 May 1957 shown to the author by Setrakian.

[116] Ibid.

[117] *Zartonk*, 20th year, no. 188 (5806), 10 May 1957; *Ararad*, 20th year, no. 593 (4610), 11 May 1957.

[118] *Zartonk*, 20th year, no. 187 (5805), 9 May 1957; *Ararad*, 20th year, no. 592 (4609), 10 May 1957.

[119] *Ayk*, 5th year, no. 1288, 11 May 1957; *Aztag*, 31st year, no. 63 (7503), 12 May 1957.

[120] *Zartonk*, 20th year, no. 191 (5809), 14 May 1957; *Ararad*, 20th year, no. 595 (4612), 14 May 1957; *Haratch*, 1st year, no. 20, 19 May 1957, p. 3.

[121] *L'Orient*, 33th year, no. 9400, 7 May 1957.

[122] *Aztag*, 31st year, no. 64 (7504), 14 May 1957.

[123] *Le Jour*, 23rd year, no. 7123, 10 May 1957.

[124] *Le Soir*, 11th year, no. 3191, 25 April 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1276, 26 April 1957.

[125] *Aztag*, 31st year, no. 69 (7509), 19 May 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1296, 21 May 1957. During an interview in August 1962, Khanamirian told the author that the Tashnag party sought the advice of some twenty leading pro-Tashnag independents before selecting Babikian as the Armenian Orthodox candidate in the First Constituency.

[126] *L'Orient*, 33th year, no. 9408, 15 May 1957; *Aztag*, 31st year, no. 67 (7507), 17 May 1957.

[127] *Le Jour*, 23d year, no. 7132, 19 May 1957.

[128] *L'Orient*, 33rd year, no. 9413, 20 May 1957.

[129] *Aztag*, 31st year, no. 70 (7570), 21 May 1957. *Aztag* apparently made a mistake on 21 May in registering the overall sequence numbers of its issues, printing 7570 instead of 7510; the Sunday, 19 May issue of the newspaper is numbered as 69 (7509), while the next, Tuesday, 21 May issue's sequence number is 70 (7570).

[130] *L'Orient*, 33rd year, no. 9415, 22 May 1957; *Le Soir*, 11th year, no. 3211, 21 May 1957.

[131] *Le Jour*, 23rd year, no. 7141, 28 May 1957. For the irregularities during the notorious elections of 25 May 1947 see Zaven Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the Presidency of Bishara Khoury 1943-1952', *Haigazian Armenological Review*, Vol. 22, 2002, pp. 274-286.

[132] *Le Soir*, 11th year, no. 3191, 25 April 1957; *Le Jour*, 23rd year, no. 7122, 9 May 1957.

[133] *Aztag*, 31st year, no. 73 (7573), 24 May 1957.

[134] *Le Soir*, 11th year, no. 3191, 25 April 1957.

[135] *Aztag*, 31st year, no. 73 (7573), 24 May 1957; *Le Jour*, 23rd year, no. 7134, 21 May 1957; *Le Soir*, 11th year, no. 3212, 22 May 1957.

[136] *L'Orient*, 33d year, no. 9415, 22 May 1957.

[137] Interview with Setrakian, July 1962.

[138] *Ararad*, 20th year, no. 598 (4615), 17 May 1957 and no. 599 (4616), 18 May 1957.

[139] *L'Orient*, 33rd year, no. 9416, 23 May 1957; *Aztag*, 31st year, no. 74 (7574), 25 May 1957.

[140] Interview with Setrakian, July 1962.

[141] *Zartonk*, 20th year, no. 200 (5818), 24 May 1957; *Ararad*, 20th year, no. 605 (4622), 25 May 1957. Nazareth Gharibian, better known through his pen-name, Armen Gharib, was an educator and one of the leaders of the Huntchag party in Lebanon since 1937. He was the founder and principal of the New High School. Nokhoudian, a Ramgavar Azadagan, was a merchant and a landowner with warm relations within local, non-Armenian political circles.

[142] *Zartonk*, 20th year, no. 211 (5829), 6 June 1957; *Ararad*, 20th year, no. 615 (4632), 6 June 1957.

[143] *Ararad*, 20th year, no. 608 (4625), 29 May 1957.

[144] *Zartonk*, 20th year, no. 205 (5823), 30 May 1957; *Ararad*, 20th year, no. 609 (4626), 30 May 1957; *L'Orient*, 33rd year, no. 9423, 29 May 1957.

[145] *Aztag*, 31st year, no. 78 (7578), 30 May 1957.

[146] *Zartonk*, 20th year, no. 204 (5822), 29 May 1957.

[147] *Ararad*, 20th year, no. 608 (4625), 29 May 1957; *Aztag*, 31st year, no. 78 (7578), 30 May 1957. The cable was signed by Saeb Salam, Abdallah Yafi, Ahmed el Assaad, Fouad Ammoun, Louis Ziadé, Hassan Bohsali, Farid Jebran, Mourouf Saad, Fouad Khoury, Nassim Majdalani, Mohammed Safieddin, Hratchia Chamlian, Sabri Hamadé, Ali Bazzi, Abdallah Mashnouk, Hussein Oweyni, Philippe Takla, Hamid Frangié, Rafik Naja, Mohammed Ali Rez, Adnan Hakim and Dr. Bishara Dahan.

[148] *Aztag*, 31st year, no. 79 (7579), 31 May 1951; *Le Jour*, 23rd year, no. 1141, 26 May 1957.

[149] *Ararad*, 20th year, no. 610 (4627), 31 May 1957; *Zartonk*, 20th year, no. 206 (5824), 31 May 1957. This second declaration was signed by Saeb Salam, Abdallah Yafi, Ahmed el Assaad, Kamel el Assaad, Fouad Ammoun, Louis Ziadé, Hassan Bohsali, Farid Jebran,

Maarouf Saad, Fouad Khoury, Nassim Majdalani, Mohammed Safieddin, Hratchia Chamlian, Sabri Hamadé, Ali Bazzi, Nassim Majdalani, Abdallah Mashnouk, Hussein Oweyni, Philippe Takla, Hamid Frangié, Rafik Naja, Dr. Ali Saad, Mohammed Ali Rez, Adnan Hakim, Dr. Hishara Dahan, Noubar Toursarkissian and Nazareth Charibian.

[150] *Zartonk*, 20th year, no. 206 (5824), 31 May 1957; *L'Orient*, 33th year, no. 9424, 30 May 1957.

[151] *Keesing's Contemporary Archives*, August 3-10, 1957, p. 15696A.

[152] *Zartonk*, 20th year, no. 206 (5824), 31 May 1957; *Aztag*, 31st year, no. 80 (7580), 1 June 1957.

[153] *Keesing's Contemporary Archives*, August 3-10, 1957, p. 15696A.

[154] *Asian Recorder*, July 27-August 2, 1957, p. 1564.

[155] *Zartonk*, 20th year, no. 207 (5825), 1 June 1957.

[156] *Zartonk*, 20th year, no. 208 (5826), 2 June 1951; *Ararad*, 20th year, no. 613 (4630), 4 June 1957; *Haratch*, 1st year, no. 22, 2 June 1957.

[157] *Aztag*, 31st year, no. 82 (7582), 4 June 1957.

[158] *Aztag*, 31st year, no. 83 (7583), 5 June 1957.

[159] *Zartonk*, 20th year, no. 209 (5827), 4 June 1957.

[160] *Keesing's Contemporary Archives*, August 3-10, 1957, p. 15696A.

[161] *Le Jour*, 23rd year, no. 7141, 3 June 1957; *Zartonk*, 20th year, no. no. 209 (5827), 4 June 1957.

[162] *Keesing's Contemporary Archives*, August 3-10, 1957, p. 15696A.

[163] *Zartonk*, 20th year, no. 209 (5827), 4 June 1957; *Ararad*, 20th year, no. 614 (4631), 5 June 1957.

[164] *Zartonk*, 20th year, no. 213 (5831), 8 June 1957, p. 3; *Ararad*, 20th year, no. 618 (4635), 9 June 1957, p. 3.

[165] *L'Orient*, 33d year, no. 9432, 8 June 1957, p. 2. Babikian told the author, during an interview in December 1961, that he had been Lebanese since 1924.

[166] *Ararad*, 20th year, no. 615 (4632), 6 June 1957.

[167] *Keesing's Contemporary Archives*, August 3-10, 1957, p. 15696A.

[168] *Haratch*, 1st year, no. 19, 12 May 1957.

[169] *Time* (International edition), 24 June 1957, p. 28.

[170] Ibid.; *Asian Recorder*, July 27-August 2, 1957, p. 1564.

[171] Schahgaldian, p. 216.

[172] *Zartonk*, 20th year, no. 214 (5832), 9 June 1957.

[173] *Ararad*, 20th year, no. 616 (4633), 7 June 1957.

[174] *Ararad*, 20th year, no. 618 (4635), 9 June 1957.

[175] *Zartonk*, 20th year, no. 213 (5831), 8 June 1957; *Ararad*, 20th year, no. 617 (4634), 8 June 1957.

[176] *Azdag*, 31st year, no. 85 (7585), 7 June 1957.

[177] *Ararad*, 20th year, no. 610 (4627), 31 May 1957.

[178] *Ayk*, 5th year, no. 1307, 2 June 1957 and no. 1308, 4 June 1957. Yeghia Nadjarian later resigned from the editorship of *Ayk* and in an open letter, dated 24 August 1957 and published first in *Ararad*, 20th year, no. 682 (4699), 25 August 1957, declared that everything that he had written in *Ayk* had been first made up by the Tashnag party's Bureau and only later edited by him. Thereafter, Nadjarian published a book, *Tashnag Ghegavaroutiune Odori Tzarayutian Metch* (*The Tashnag Leadership in the Service of Foreigners*), which was translated into Arabic and published in Beirut in 1958 under the title, *Inabat al-Tashnaq fi Khidmat al-Isti'mar*. Nadjarian finally emigrated to Soviet Armenia, fleeing Tashnag wrath, and stayed there until the 1990s. Prof. Parounag Tovmassian, the long-time chairman of the Central Committee of the Ramgavar Azadagan party says Nadjarian "had falsified some documents to show that the Tashnag party had betrayed Armenia"; see his *Hayrenagan Orakroutiun* (*Diaries of the Homeland*), edited by Dr. Vatche Ghazarian, Waltham, 1994, p. 347.

[179] Touma was later condemned to death in the United Arab Republic in 1961 and hanged on 21 December 1962. The authorities in Cairo found him guilty as the leader of an espionage ring working for Israel; see *Zartonk*, 26th year, no. 75 (7505), 22 December 1962.

[180] *Ararad*, 20th year, no. 616 (4632), 6 June 1957. Arshavir Yassian was a notorious Armenian informer, who had worked for the Turkish Government during the Armenian Genocide in World War I. He was later shot by Armenian gunmen.

[181] *Ayk*, 5th year, no. 1310, 6 June 1957 reported that this commentary was broadcast on 2 June, while *Azdag*, 31st year, no. 93 (7593), 16 June 1957 wrote that it was transmitted at 10 p.m. on 6 June Beirut time.

[182] *Azdag*, 31st year, no. 87 (7587), 9 June 1957.

[183] *Zartonk*, 20th year, no. 190 (5808), 12 May 1957.

[184] *Azdag*, 31st year, no. 85 (7585), 7 June 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1311, 7 June 1957, p. 4.

[185] *Ararad*, 20th year, no. 616 (4633), 7 June 1957.

[186] *Azdag*, 31st year, no. 87 (7587), 9 June 1957; *Ayk*, 5th year, no. 1313, 9 June 1957. During an interview in December 1961, Hairabedian told the author that there had been rumors that Armenian voters originating from Adana were disappointed because he had not been chosen as the Armenian candidate in the First Constituency and, consequently, many claimed that Hairabedian was against Babikian's candidature. Hairabedian had issued this declaration to set things straight and reassure the 1000 Armenians families (5000 persons) originating from Adana.

[187] *Haratch*, 1st year, no. 18, 5 May 1957.

[188] *Haratch*, 1st year, no. 22, 2 June 1957.

[189] *Haratch*, 1st year, no. 23, 9 June 1957.

[190] *L'Orient*, 33d year, no. 9432, 8 June 1957.

[191] *Azdag*, 30th year, no. 91 (7591), 14 June 1957.

[192] *L'Orient*, 33rd year, no. 9433, 9 June 1957.

[193] *Asian Recorder*, July 21-August 2, 1957, p. 1564.

[194] *L'Orient*, 33rd year, no. 9435, 11 June 1957.

[195] *L'Orient*, 33rd year, no. 9434, 10 June 1957; *Le Soir*, 11th year, no. 3229, 10 June 1957.

[196] *L'Orient*, 33rd year, no. 9435, 11 June 1957; *Le Jour*, 23rd year, no. 7155, 11 June 1957; *Le Soir*, 11th year, no. 3229, 10 June 1957; *Azdag*, 30th year, no. 88 (7588), 11 June 1957 reported that Babikian had received 18,400 votes.

[197] *Haratch*, 1st year, no. 24, 16 June 1957. *Haratch*, 1st year, no. 26, 30 June 1957 quoted *As-Sayyad* that the First Constituency had 204 ballot boxes, of which 100 were in the largely-Christian Eastern section of the city and the remaining 104, in the Western section. According to the Government figures, 15,061 votes had been cast in the Eastern section, while the Phalangist activists, who were campaigning for Haoui, had calculated only 12,000 votes, of which 9,000 had gone to the pro-government list and 3,000 to the opposition. *As-Sayyad* had written that the Phalangist leader, Pierre Gemayel, had confirmed these results and stated that the addition of these approximate 4,000 votes had secured the "election" of the pro-government list.

[198] *Asian Recorder*, July 27-August 2, 1957, p. 1564.

[199] *L'Orient*, 33rd year, no. 9457, 3 July 1957.

[200] *L'Orient*, 33rd year, no. 9434, 10 June 1957.

[201] *Zartonk*, 20th year, no. 215 (5833), 11 June 1957. *Zartonk* named Setrakian, the Ramgavar candidate during the legislative elections of 1951 as one of those unable to vote as his name did not appear on the list. Megueditch Messerlian, another Ramgavar candidate during the elections of 1943, told this author during an interview in April 1961, that he too could not vote in 1957 as his name did not appear on the electoral lists either.

[202] *Ararad*, 20th year, no. 619 (4636), 11 June 1957.

[203] *Zartonk*, 20th year, no. 215 (5833), 11 June 1957; *Ararad*, 20th year, no. 619 (4636), 11 June 1957. *Aztag*, 31st year, no. 91 (7591), 14 June 1957 wrote that the opponents of the Tashnag party were exploiting the deaths of "the victims by unknown bullets during a fight caused by Hunichag and Bolshevik agitators." The Tashnag newspaper added that it had not written anything on the murder of Tchiftdjian in order not to disturb order and peace. *Aztag* also reported that an unnamed mother of four children was injured by gunmen while passing through Hadjin.

[204] *Zartonk*, 20th year, no. 215 (5833), 11 June 1957.

[205] *Ararad*, 20th year, no. 619 (4636), 11 June 1957.

[206] Ibid.

[207] *Haratch*, 1st year, no. 24, 16 June 1957.

[208] Ibid.

[209] Ibid.

[210] *Le Soir*, 11th year, no. 3231, 12 June 1957.

[211] *Aztag*, 31st year, no. 88 (7588), 11 June 1957.

[212] *Aztag*, 31st year, no. 90 (7590), 13 June 1957.

[213] *Ayk*, 5th year, no. 1314, 11 June 1957.

[214] *Zartonk*, 20th year, no. 216 (5834), 12 June 1957.

[215] *Le Jour*, 23rd year, no. 7154, 10 June 1957.

[216] *L'Orient*, 33rd year, no. 9434, 10 June 1957.

[217] *Asian Recorder*, July 27-August 2, 1957, p. 1564; *Le Soir*, 11th year, no. 3231, 12 June

1957; *L'Orient*, 33rd year, no. 9437, 13 June 1957.

[218] *Asian Recorder*, July 27-August 2, 1951, p. 1364.

[219] *Ayk*, 5th year, no. 1311, 7 June 1957.

[220] *Aztag*, 31st year, no. 69 (7509), 19 May 1957.

[221] *Ayk*, 5th year, no. 1317, 14 June 1957.

[222] *Ayk*, 5th year, No. 1287, 10 May 1957.

[223] *Zartonk*, 20th year, no. 219 (5837), 15 June 1957; *Ararad*, 20th year, no. 624 (4641), 16 June 1957.

[224] *Zartonk*, 20th year, no. 218 (5836), 14 June 1957.

[225] *Le Soir*, 11th year, no. 3233, 13 June 1957.

[226] *Zartonk*, 20th year, no. 220 (5838), 16 June 1057 and no. 221 (5839), 18 June 1957.

[227] *Ararad*, 20th year, no. 622 (4639), 14 June 1957.

[228] *Aztag*, 31st year, no. 92 (7592), 15 June 1957.

[229] *L'Orient*, 33rd year, no. 9442, 18 June 1957; *Le Jour*, 23rd year, no. 1162, 18 June 1957.

[230] *L'Orient*, 33rd year, no. 9442, 18 June 1957; *Le Jour*, 23rd year, no. 1162, 18 June 1957.

[231] *L'Orient*, 33rd year, no. 9457, 3 July 1957.

[232] *Time* (International Edition), 27 June 1960, p. 28 wrote that in 1957 the "pro-Western President Camille Chamoun boldly rigged the parliamentary elections in Lebanon and brought on an insurrection by his Nasser-minded opponents."

[233] Wilbur Crane Eveland, *Ropes of Sand* (1980), quoted in Jonathan Randal, *Going All the Way* (1984), p. 161.

[234] Randal, p. 160.

[235] *The Daily Star* (Beirut), no. 6384, 18 August 1969, p. 1.

ՆԱԽԱՁԵՌՆԱՀ ՓԱՍՏԻԿ ԵՄՄՈՒՆԻ ԺԱՄԵՆԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՄԱՆԱՑԻ ՔՈՐ ՀՐԴԵՀՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐՈՒՄ (1963-1968)

(Ամփոփում)

ՋՈՒԼԻԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Հետևելով Համաշխարհային մոնոնախորհրդի գիտահետազոտական, ուսումնական հիմնարկների մի քանի արտասահմանյան ու ֆրանսահայտնի գրադիրների նիմքերուն, ինչպես նաև գիտահետազոտական գաղութագիտական գործիչների բառացի ուսումնասիրությունների վրայ, Համաժողովրդի կը նկրկատացնէ գիտահետազոտական գաղութագիտական ուսումնական խմբագրությունների հնգամսակը Պաղ Պատերազմի տարիներուն, 1960ին Մինի Տաճեն հիմնիկիսկ գործադիչական բնագրությունների ազգին բառարանի ազգանունը եւ բառկապչը" 1963ին եւ 1967ին գործացած երկրի խորհրդարանական բնագրությունների ընդհանրական ու գործադիչ Համաժողովների բառարանի նրանգրանական ամփոփումներուն չուշդ հաստատ պատկերը, այս գործակցությամբ Լիբրահանի մինա Համաժողովները ներկայացնող քիչհատուկներու. Նոր Հայ գաղութագիտական Համաժողովու Հասանգներուն Հատուկտած բնագրական գործիքները, բնագրությունը ընդհանրական պետական մարմիններու գործ կատարած միջամտությունները:

Ցոգուածը գործի է չորսհատվածքներ Համաշխ Հիմնական՝ Համաշխարհային գաղութագիտական Համաշխարհի Ի.Մ. եւ Ի.Գ. Հատորներուն մէջ յոր ընդարձակ աշխատասիրությամբ:

ARMENIAN EVANGELICAL LITURGY AND SYMBOLISM

FR. KRIKOR HALEBLIAN

Liturgy and symbolism are inextricably related; liturgy involves an extensive use of symbols and in turn symbols draw much of their meaning from liturgy. In fact the difference between the two is hardly distinguishable because liturgy -- the singing of hymns, Scripture readings, prayer and so on -- itself is a symbolic act. Victor Turner has defined ritual and liturgy (the latter being an aspect of ritual), as a *"stereotyped behavior which is potent in itself in terms of the cultural conventions which serves to communicate information about a culture's most cherished values."*[1] All human societies have culturally defined communication codes for transmitting messages of ultimate concern. Symbols and liturgies are thus deep level codes of communication of religious values we uphold and pass on to others.

In what follows, I will attempt to give a brief background on the origin and development of Armenian Evangelical liturgy and symbolism, and discuss their implication for us today. My concern is not so much to discuss the past but rather to point out ways in which Evangelical liturgy and symbolism may be enriched. My assumption is that changes in liturgy and symbolism must engage the old with the new involving continuity and never a break from the past.

THE ORIGIN OF ARMENIAN EVANGELICAL LITURGY AND SYMBOLISM

The forces, which caused the emergence of the Armenian Evangelical Church, are many,[2] but it is a well-established fact that the first Armenian Evangelical Church was founded under the auspices of western missionaries. Rufus Anderson, one of the early missionaries to the Armenians, gives an eyewitness account:

> *The Protestants were thus cast out forever.... Nothing remained for them but to organize themselves into a separate church, and this they resolved to do.*

They made a written request to the missionaries for aid in this matter, having themselves no experience. A meeting was accordingly held in Constantinople of delegates from the different stations of the Armenian mission. Messers. Allan and Koenig, missionaries of the Free Church of Scotland to the Jews, were present by invitation; and also Dr. Pumroy, of Bangor in Main, and Mr. Laurie, then on his way home from Syria. Though the meeting was composed of two or three different denominations of Christians, there was the most entire harmony in the discussions, and a plan then drawn up for the organization of the Evangelical Armenian church, was agreed to be unanimous.

The evangelical Armenian in Constantinople came together on the first day of July for the public recognition of the church. After the reading of the Scriptures and prayer, the plan of organization, confession of faith, covenant, and rules of discipline, were read, with such explanations as seemed necessary. Those present were then requested to rise and give their assent to the articles of faith and to the covenant. All rose, and the articles were again read, at the end of which all audibly responded, "We do thus believe." In like manner they audibly assented to the covenant. The missionaries and others then rose, and, as the representatives of Protestant Evangelical Churches, publicly acknowledged them as a true church of Jesus Christ. Their names were then recorded, amounting to forty, three of whom were women.[3]

The eminent Professor of Missions, Stephen Neill, comments on this event as follows: "*regretfully, and perhaps rather unwisely, the Americans were led to form a new denomination for those who had left their ancestral Church.*"[4] In the judgment of the present writer, "*regretfully and unwisely*" perhaps not so much for forming a new or a separate Church (since some of the blame for this separation lies on the Mother Church and more accurately on the Patriarchate of Constantinople) but for the outright rejection of the liturgy and symbolism of the Armenian Apostolic Church. The missionaries helped separate the people from their mother Church but more significantly from their rich heritage of Armenian liturgy and symbolism.

The early American missionaries to the Armenians in Constantinople were from the Congregationalist denomination. They were strongly anti-liturgical in that they preferred unstructured and spontaneous forms of worship. The origin of the Congregationalists can be traced to the English Separatists who were heavily influenced by the theology of Calvin and Puritanism. In their approach to worship, the Quakers who believed in the "Spirit-led worship" also heavily influenced the Congregationalists. Their places of worship were similar to meeting halls with little or no religious symbolism. The chancel was not distinctly separate from the naive, and the podium from where the Gospel was proclaimed was the most central symbol.

This attitude of anti-liturgy and anti-symbolism was even stronger among the American missionaries to the Armenians thousands of miles away from home. Commenting on their evangelistic methods, Leon Arpi states:

> *... missionaries' ideas and methods of evangelism were far too radical for the oriental churches, and certain on that account sooner or later to invite opposition. The missionaries' ideas were of the ultra-evangelical type. Rufus Anderson, the distinguished secretary of the American Board, was voicing the sentiments of the missionaries in the Levant when in 1842 he laid down the principle that the modern missionary should be more radical in his teaching than Luther; that he should insist on discarding all that was not expressly required by the Bible, instead of, like Luther, retaining all that was not expressly forbidden by the Bible.*[5]

The early missionaries to the Armenians were in fact more radical than Martin Luther. Rufus Anderson quotes a correspondence from Mr. Leonard (a lay missionary, I suspect) dated January, 1871:

> *"Evidence," he says, "of a gradual reform in the Oriental church, especially the Armenian Church, chiefly as the result of evangelical labors, crops out in almost every city. Consecrated pictures leave church walls for the garret; silver crosses go into the refining pot; auricular confession is neglected; many superstitious ceremonies and foolish restrictions, imposed by the priesthood, are regarded only as a curious relic of the past.*[6]

Chopourian, an authority on the history of the Armenian Evangelical movement, has also pointed out that: "*The early records of missionaries Eli Smith and H. G. O. Dwight provided a drastic criticism of the Armenian Church--its beliefs, practices, and traditions. They termed fasting and the cross...the most prominent of the superstitions.*"[7] It is ironic, that the missionaries considered fasting and the cross superstitions while their attitude toward prayer and the Bible was no less superstitious. For example, they believed that placing an object on top of the Bible was wrong; prayers had to be done with closed eyes; and that prayers offered to God could not be valid unless the phrase "in the name of Jesus" was added at the conclusion.

It was pure naiveté on the part of the missionaries to assume that anti-ritualism and anti-symbolism was the best way to reforming the Armenian Church. As many contemporary studies have shown, the way to liturgical reform is not by discarding the old, nor by creating new symbols to replace the old, rather it is through integration of the old with the new (I shall say more about this in the following section). To be sure, we cannot avoid symbolism. Even if we gather in a plain room with four blank walls with or without a pulpit, we make a symbolic statement about our concept of God and the way He is to be worshiped. If we decide to meet outdoors, the presence of trees, rocks, grass and the sky, would become our symbols. We cannot be symbol free, and it so happened that the missionaries used their western liturgy and symbolism to replace that of our forefathers, under the false assumption that one can worship God devoid of symbols.

Many Armenian Evangelical writers[8] have used the argument that there is no harm in adopting foreign liturgies and symbolisms, since even the Mother Church has done so throughout its history. I will respond to this view both positively and negatively but before doing so, let me clarify the issue of culture and Gospel, which I believe lies at the heart of this comment. Let it be known that the Gospel can neither be expressed nor comprehended apart from culture. The Gospel is the substance of the divine message communicated, while culture is the vehicle through which the Gospel is expressed. The analogy with a river may be helpful. The water flowing in a river may represent the Gospel and the landscape through which the water runs may represent culture. One is dependent on the other. So it is with the Gospel and all of liturgies and symbolisms. The

Gospel is always couched within culture. To assume there is some type of culture-free Christianity is to assume we can have a river without the landscape.

Positively speaking, the Mother Church, as many other churches, has incorporated liturgies and to a large extent the symbolism of neighboring cultures. In fact, Armenian Christianity owes much of its "color and character" to Zoroastrianism of Iran. There is no harm in adopting foreign forms and ideas. However, what is wrong and what the Mother Church has not done is to accept them at their face value without integrating them (and if you please contextualizing them) into her culture and expression of the Christian Faith. This fact may be substantiated through the examination of Armenian Church architecture, liturgy, music, miniature, and theology. The simple Latin cross, for example, has taken a special shape or configuration for the Armenians, i.e. the *khachkar*; the Armenian churches, though they incorporate elements of the neighboring Christian nations architecturally speaking, are nevertheless distinctly Armenian; a simple miniature painting of the Annunciation by the 14th century miniaturist Toros Taronetsi depicts a fountain with one spring, signifying the one nature of Christ which is the Armenian position on christology.[9] To discard all of the Mother Church's liturgy, symbolism and theology with the assumption that they were totally unbiblical was simply a case of bad missionary strategy.

In retrospect, we cannot be too harsh and critical of the nineteenth century missionaries. They were the children of the age. They assumed innocently the Armenian rituals to be superstitious and empty symbols of conformity. They thought that ritual and liturgical conformity are not valid forms of personal commitment to Christ; the replacement of ritual conformity with personal and rational commitment, they seemed to think, would give greater meaning to the lives of the converts. Unknowingly and innocently, they introduced their own liturgy and symbolism and the inherent problem is that they believed there was no salvation in any other way except theirs.

It is this type of an anti-ritualistic mood, according to the British anthropologist, Mary Douglas "*which has inspired so many evangelical sects.*"[10] Not that the Armenian Evangelical Church is a sect; rather, the dynamics of separation and formation of new churches, in most cases, is

similar. The process of evolution from anti-ritualism and back is, quite fixed. Again, Mary Douglas, explains:

> *A movement which begins as a sect expressing the religious needs of the poor gradually moves up the social scale. It becomes respectable. Its rituals increase, its rigorous fundamentalism in devotion to the Word becomes as weighted with magic as the sacramental edifice it started by denying. With respectability comes ritualism. With loss of good fortune comes anti-ritualism and the new sect.*[11]

The point is, that the pendulum will swing back. A movement which started out as anti-liturgy and symbolism, in the end, may hopefully evolve to embrace them.

The shift from anti-liturgy and symbolism back to a rather moderate view is already apparent in the brief history of the Armenian Evangelical Church. The signs of change began under pressure for ecumenism in the late 1960s. The late Reverend Hovhannes Aharonian explains:

> *The present ecumenical movement, coupled with the Armenian Evangelical realities in respect to the Mother Church -- the spirit of cooperation, the new attitude of cooperation towards its forms of worship, created new trends or changes. But it should be said, that these changes were not necessarily in full pace with the changes within the Ecumenical movement. Limited changes, such as from one podium to two: one for the reading of the Scripture the other for preaching, were introduced, along with the placing of the communion table in a fixed center instead of the moveable table. There also came about encouragement for prewritten prayers, responsive readings, sharakans, and a special or fixed order of worship was introduced. But we have a long way to go in order to have a worship which is truly God-centered, God-pleasing, and uplifting.*[12]

The words of the Reverend Aharonian are prophetic, in that the Armenian Evangelical congregations are still far away from a genuine Armenian Evangelical liturgy and order of worship. Writing on the "standard" Armenian Evangelical liturgy, Dr. Vahan Tootikian lists the following elements as central:

Musical Prelude

Call to Worship
Hymns
Prayers
The Scripture Readings
Responsive or Unison Readings
The Sermon.[13]

It is apparent that there has not been a radical departure from the liturgy and symbolism first introduced by the Congregational missionaries 150 years ago. According to Robert Schaper, the worship of the "restorationist" churches (which includes the Congregationalists) followed, for the most part, the following patterns until 1920:

Opening praise
Scripture lessons
Pastoral prayer
Communion
Offering
Sermon[14]

Comparison between the two liturgies, that is, between the present standard Armenian Evangelical liturgy and that of the Congregationalist prior to 1920, shows no substantial changes. And what little change is introduced has not been towards the Armenian Church liturgical heritage.

In terms of symbolism, however, there are hopeful signs and we are mildly encouraged as we examine closely the life and activities of the Armenian Evangelical churches worldwide. Speaking of architecture, while most of the Evangelical Armenian churches look more like lecture halls than sanctuaries for worship, yet there are churches such as the United Armenian Congregational Church of Hollywood, California and the Evangelical Church of Nor Marash, Lebanon, that integrate the symbolic elements of the Mother Church, at least from the facade or outside view of the church. The display of crosses whether it be on the pulpit or on sanctuary roofs was a taboo. However, they now have incorporated them into the church buildings, though a few of the Evangelical churches continue to ignore them. There are also changes in the name local churches bear. Many Armenian Evangelical congregations have moved away from western ways of labeling them as "First Church of..." or "Congregational Church of..." to a more biblical names such as,

"Holy Trinity", "Grace", "St. John ..." or better yet, names which affirm Christian Armenian heritage, for example, "Saint Nareg Church" in Montebello, California. But the Armenian Evangelical churches are still far from having a totally integrated, or to use a more appropriate term, "contextualized" churches. In what major ways would a contextualized church be different from the present approach in terms of liturgy and symbolism? In general, any noticeable change in direction of the Armenian Apostolic liturgy and symbolism will be helpful, and in particular, I would propose the following guidelines or criteria.

TOWARD ARMENIAN EVANGELICAL LITURGY AND SYMBOLISM

As hinted earlier, the way to reform a church is not by discarding existing liturgies and symbolisms, nor is it by creating new ones. Both options are doomed to fail, since liturgy and symbolism are deep level cultural codes, the violation of which will create disruption. Throughout history, the Armenian people have come to cherish certain forms or symbols, such as the outline of mount Ararat which has generated a number of subsidiary symbols; the *veghar* (black hood) of the Armenian vardapets, and the shape of the cupola of the Armenian churches. To discard this form is to violate, so to speak, the "grammar" of the Christian Armenian symbolism. In other words, as grammar is to a language so are symbols to a culture. One cannot violate the grammar of a language and still have it make sense to the listener, nor less can one destroy the cherished liturgy and symbolism of a people and hope to reform them. Continuity is the key for liturgical and symbolic reform. Most reforms based on discarding old symbols or creating new ones, may succeed only for a short time.

Given the above rationale for the integration of the old with the new -- the Armenian Apostolic liturgy and symbolism with that of the Evangelical (or more accurately) western liturgy and symbolism -- what types of changes are to be expected? Grisbrooke[15] notes the following criteria for consideration for liturgical vestments, which are no less applicable to liturgy and symbolism: aesthetic, history and theology, and function. For the sake of this discussion, I will slightly modify the order of

Grisbrooke's criteria, and discuss the historical and theological criteria separately.

A. History

First and foremost, liturgical and symbolic reform must take into account the history and development of the Armenian Apostolic Church. The seventeen centuries of liturgical and symbolic heritage should not be ignored unless one is suspicious of history and tradition, as the American missionaries have been in the past. Nor is there a need to invent new liturgies and new symbols in total disregard of existing ones. This is not the place to discuss the origin and the evolution of the *patarag* yet, I must, for the sake of argument, emphasize that the changes within the *patarag* itself have not come out of the blue sky without consideration of existing forms. From the very beginning, that is, after accepting the proto-Syrian Christian liturgy, the Armenians have enriched it with their own original *sharakans* and prayers. It was thought that there were only two periods of liturgical reform. But recently, Gabriele Winkler, writing on the subject of the Armenian Night Office, has pointed out that there were many occasion for liturgical change and, more importantly, this was done without violating the original forms as accepted by the Armenians.[16] The key to liturgical and symbolic reform is through the introduction of changes that are in continuity with the old, and never in violation of the original or the accepted.

In the area of symbolism, we have examples from church architecture, liturgical vestments, and *khachkars*. The architectural motif of the Edjmiatsin cathedral, for example, has generated thousands of churches in resemblance but not as a pure replica of the original. We have over 50,000 *khachkars* in Armenia that differ one from another. There are recent studies evidenced in the Edjmiatsin Gospel miniature, which point out that the priestly vestments are in many ways remnants of the old Zoroastrian cultic vestments. My point here is not that we should ignore the present and go back into ancient history in architecture, liturgical dress or other symbolism, but rather to argue that the Armenian Church has mostly used the old as a reference point and generated new ones without violating the code of what is Armenian. The lesson so essential for us today is to begin

with Armenian liturgy and symbolism in its current state, and to introduce changes that would be in continuity with and not in violation of them.[17]

B. Theology

Secondly, liturgical and symbolic reform must take into account the theology of the Armenian Apostolic Church. This does not and should not mean endorsement of all Apostolic Theology. The old missiological dictum still holds: discard what is negative, accept what is positive and build on what is neutral. To be sure, the Armenian Evangelicals have much in common with Apostolic theology, and in fact, the central tenets of the Christian faith are the same. The Nicene Creed, chanted every Sunday during the *patarag*, is the tie that binds us all as a community of Faith, and as members of the universal Church of Jesus Christ. The majority, if not all of the *sharakans* are theologically sound, and almost all of the words of the *patarag* are straight quotes from the scriptures. Even the Armenian Apostolic view of the Eucharist is not radically different from what most Evangelical Armenians hold. Again, this is not the place to expound on the theories of the Eucharist, but it may be necessary to point out, that the theory of Transubstantiation, (i.e., the elements are changed into the actual body and blood of Christ (standard Catholic view) is not espoused by the Mother Church just as it is readily rejected by most Evangelicals. The opposite view, the so-called Commemorative theory (i.e., the elements are mere symbols memorializing the Last Supper), is not accepted by all Evangelicals, and of course it is outright rejected by the Armenian Apostolics. The word used by most Armenian Orthodox theologians is ***p'okharkel***. In his commentary on the Divine Liturgy, Archbishop Tiran Nersoyan explains: "The word shows that material elements as such remain the same in every respect except that they receive a new function and a new power. They are thereby raised to a new level or role in the order of things..."[18] This is not far from the contemporary Evangelical theories of the Eucharist, as I understand it. Hence, to argue that the Evangelical view of the Eucharist is radically different from that of the Apostolics is not true. For that matter, Christology is also not an issue to divide Evangelicals from the Apostolics. A careful study of the historical evidence will reveal that the Armenian position is, in essence, the same as that of the Chalcedonians albeit the terminology is not the same.[19] The

principles of integration or contextualization require that we accept what is positive and build on what is neutral. The present Evangelical churches can thus incorporate most of the Armenian Apostolic liturgy. These include, but not limited to, making the sign of the cross; beginning the worship services with the Lord's prayer; singing of *sharakans*; the use of certain litanies, collects and benedictions of the Apostolic liturgy and these, I believe, will not violate the major Evangelical tenets such as: the priesthood of all believers, Scripture alone, salvation by faith alone, and so on. Even the integration of the Apostolic priestly vestments with that of the present Evangelical "academic robes" can be meaningful and uplifting. As long as the proposed changes reflect sound theology and are in continuity with Armenian Christian heritage, much can be gained by the way of liturgical and symbolic reform.

C. Function

Liturgy and symbolism must be functional in that they should express the nature and the occasion of the celebrations. It is not uncommon to find Evangelical ministers wearing red color stoles for funerals and purple on Pentecost Sundays. The colors of the stoles are functional in that they represent different seasons and occasions of the church calendar. Worse yet, many ministers ignore liturgical vestments altogether and opt to perform the divine office in civilian clothes. Normally people don't dare to entertain guests in their nightgowns or attend sport events in tuxedos, and yet many Evangelical ministers worship God in any way they like as if Faith is a license for freedom. Such an indiscriminate approach to liturgy and symbolism will create confusion in the minds of the Armenian Faithful. My point is not that we force the churches and their ministers into a rigid mold or pattern, but only to point out that liturgies and their associated symbols serve a specific function and to violate them creates bewilderment if not confusion in the minds of the worshipers.

Similar oversights are also apparent in many Evangelical liturgies. The choices of hymns are too often inappropriate for the occasion of the services in question. For example, I have found myself singing the very same hymn during worship, funeral and communion services. The *sharakan Marmin Terunakan*, or *Orhnial e Astvats* are strictly related to Holy Communion yet they are listed in Evangelical hymnals without discerning their appropriate function. Recently, I attended a worship

service in an Evangelical Church where the words of the Institution as well as the prayer over the elements were ignored and no benediction was given at the conclusion of the service. If prayers and hymns have specific functions, to ignore or to make use of them inappropriately will hinder people from true worship.

D. Aesthetics

Liturgy and symbolism must also be aesthetically pleasing. While every culture has its own understanding of what is pleasing to the senses in terms of form, color, and texture, one must not ignore the environment in which we happen to find ourselves. For example, certain elements of the priestly vestments of the Mother Church are cumbersome and aesthetically speaking "out of place" for those of us living in the West. The black hood (*veghar*) of the Armenian Apostolic *vardapets* cannot be worn without the unfortunate association with the Ku Klux Klan (a clandestine political group in the U.S.) followers who wear similar hoods during their secret cross-burning events. In a city like Los Angeles or New York, we cannot build a church, which is an exact replica of Edjmiatsin Cathedral, or worse yet, one built of tufa imported from Armenia. It will not only clash with the existing structures surrounding it, but also it will stand out as a foreign edifice which will naturally repel those on the outside and foster parochialism among those inside. If and when the Edjmiatsin architecture is integrated with western architectural elements it will carry a potent message. Many of the *sharakans* are in need of rearrangement in order to become more pleasing for those of us accustomed to western musical idioms. This is a process that has been carried on throughout history; the Komitasian *pataraq* has been rearranged by Makar Yekmalian, and Khoren Meykhanadjian, master choir director of Edjmiatsin, has his own arrangements (*Khorenian pataraq*). The point is that liturgy and symbolism, in order to be uplifting and helpful, must be aesthetically "right" for the environment in question. Every Armenian Diaspora community must struggle with such issues and choose aesthetically pleasing and culturally fit colors and materials.

CONCLUSION

Symbols and liturgies are not simple acts and representations; they somehow "possess" the power of that which they represent in the minds of the believers. This is the reason, perhaps, why we find so much

opposition, in churches, to any small change. Mixing of water with wine for the Holy Communion has been a source of disputes between the Greeks and the Armenians for centuries, and today a change from real wine to grape juice or the other way around is an issue so volatile as to create divisions in the church. Yet the need for liturgical and symbolic reform is so vital for reviving, if not reforming, the church. It has been carried out throughout the seventeen hundred years of history of Armenian Orthodox Church, and the real challenge today is to introduce changes that will be historically, theologically, functionally, and aesthetically sound. To violate any one of these principles will undoubtedly be counterproductive.

ENDNOTES

---

[1] Victor Turner, "Ritual, Tribal and Catholic," *Worship*, vol. 50, 1976, p. 504.

[2] Tootikian, Vahan, *The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow*, Michigan: Armenian Heritage Committee, 1996, pp. 13-52.

[3] Anderson, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston: Congregational Publishing Society, vol. I, 1873, pp. 417, 418.

[4] Stephen Neill, *A History of Christian Missions*, Penguin Books, 1966, p. 303.

[5] Leon Arpi, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church*, Costa Mesa, California: Knowledge Resources Inc., 1909, p. 165.

[6] Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston: Congregational Publishing Society, vol. II, 1872, p. 463.

[7] G. H. Chopourian, *The Armenian Evangelical Reformation: Causes and Effects*, New York: Armenian Missionary Association of America, 1970, p. 39.

[8] *Ներսէսեան Ս. Աստուածաբանական Դպրոցին Հարիւրամեակ Յուշամատեան*, Beirut, 1988, p. 80.

[9] Avedis Sanjian and Thomas Matthews, *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel*, Washington: Dumbarton Oaks, 1991, pp. 135, 305.

[10] Mary Douglas, *Natural Symbols*, New York: Vintage Books, 1973, p. 22.

[11] Ibid., p. 23.

[12] *Աստուածաբան*, p. 77 (translation mine).

[13] Op. cit., pp. 157-160.

[14] Robert N. Schaper, *In His Presence: Appreciating Your Worship Tradition*, New York: Thomas Nelson Publishers, 1984, p. 147.

[15] W. J. Grisbrooke "Vestments," in *The Study of Liturgy* edits. C. Jones, G. Wainwright, E. Yarnolds, New York: Oxford Univ. Press, 1978, p. 491.

[16] Gabriele Winkler, "The Armenian Night Office II: The unit of Psalmody, Canticles, and Hymns with Particular Emphasis on the Origins and Early Evolution of Armenia's Hymnography," *Revue des Etudes Armeniennes*, vol. 17, 1983, pp. 471-551. For the evolution of the Holy *Patarag*, see Robert F. Taft "The Armenian Liturgy: Its Origins and Characteristics," in *Treasures in Heaven: Armenian Art, Religion, and Society*, edit. by Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, The Pierpont Morgan Library 1998, pp. 12-30.

[17] For more concrete examples, see this writer's *The Armenian Church in Context*, 1996.

[18] Nersoyan, Tiran, "A Brief Commentary on the Divine Liturgy," in *Armenian Church Historical Studies: Matters of Doctrine and Administration*, edit. by Nerses Vrej Nersessian, New York: St. Vartan Press, 1996, pp. 352-353; see also, *Մեսրոպ Սարգսեան, Հայոց Եկեղեցւոյ Քրիստոսբոյսիկան Մը Մեկնիչը, Գահիրէ, Հատոր Ա. 1952*, p. 81; and also, *Ալբար Տէր Մինասեան, Հայսուսական Մատրը Եկեղեցւոյ Պրիսաստիճանական, Երուսաղէմ, Ստեփանեան Տպարան*, 1899, (reprint 1993), pp. 435-437.

[19] See Tiran Nersoyan's *Armenian Church Historical Studies: Matters of Doctrine and Administration*, edit. by Nerses Vrej Nersessian, New York: St. Vartan Press, 1996, pp. 127-174.

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱՒԱՆ ԾԻՍԱՒԱՄԻՑԸ ԵՒ ՆՈՐ ՀԻՊԱՆԵԱՒԱՆԱՒՈՒԹԻՒՆԸ
(Ամփոփում)

ՀԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱԼԼԱՃԵԱՆ

Ցաղտանքը ընդհանուր համոզումն ունի, որ Հայ առաքելական եկեղեցին հիմնադրվել է Լուսաւորչի գործունեութեան արդիւնքում՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հիմնադիրն Ինքը Պրկրչ։

Հակիրճ կը նշէ, թէ 1842ին՝ պատահական իրադարձութեան մէջ գործող ամերիկացի Հոգեմտական Եկեղեցիի միսիոներներու միջոցաւ կեցուածքը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ ծիսակարգի ու խորհրդանշականութեան նկատմամբ, մեծապէս ազդած է Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ խորհրդանշականութեան եւ ծիսակարգին։

Ան գրախօս կը գնահատէ վերջին շրջանին Հայ Առաք. Եկեղեցիին կրած փոփոխութիւնները՝ ծիսակարգի եւ խորհրդանիշերու առումով, միաբերանով թէ Հայ Առաք. Եկեղեցին պէտք է վերադառնայ առաքելական ծիսակարգի եւ խորհրդանիշերու առանձնայատկութեան, կենտրոնով Լիտրգիան։ Հեղինակը մերժողական վերաբերում ցոյց կու տայ ընդունելով գրախօսը եւ կիսատ կը թողնէ։ Հեղինակը կը մերժէ նաեւ ազգային գոյներուն կապուած բնական բնութագիրը եւ Նոյ Մարգարէի եւ Հոգիներուն Հայ Առաքելական առանձնայատկութեան վերագրումը, Հայ Առաք. եկեղեցիներու հարթական անուանումները, չարտահայտուելու ծիսի հարատեւութեան պարագային եւ այլ կէտեր։

POLITICAL TRANSITION AND ETHNIC REVIVAL IN ARMENIA AND AZERBAIJAN: THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT (1987-1994)

OHANNES GEUKJIAN

This article aims to examine how the Armenian and Azerbaijani communities came into violent conflict as the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) went into terminal decline from the mid-1980s.

The article is divided into two sections. Section I analyses ethnic mobilization and the emergence of the Karabakh nationalist movement in Soviet Armenia and among the Armenian majority in the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) in Soviet Azerbaijan from 1987 to 1991. The impact of the democratization policies of Mikhail Gorbachev, the leader of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), on the 'ethnic revival' in Nagorno-Karabakh, Moscow's management of the Karabakh conflict, the organization of the Azerbaijani nationalist movement, and the escalation of the Armenian-Azerbaijani conflict from 1989 to 1991 are also discussed in this section.

Section II examines the open warfare and escalation of hostilities in Nagorno-Karabakh. It analyses key military and diplomatic developments from 1991 to 1994 and offers a historical examination of how various peace initiatives were introduced as the conflict threatened regional and international peace. This section also discusses the intentions of the neighboring states of Turkey, Iran and the newly emergent Russian Federation (as the main successor state of the former USSR). All three powers tried to intervene in the Transcaucasian region to prevent the escalation of the fighting that threatened their domestic stability. Moreover, Section II introduces the early mediatory efforts of the Conference for Security and Cooperation in Europe (CSCE) and the United Nations (UN) Security Council resolutions trying to halt military escalation and bring the warring parties to the negotiation table. The article ends with the analysis of the Russian brokered cease-fire in May 1994, which holds to the time of writing.

SECTION I:
ETHNIC MOBILIZATION AND THE EMERGENCE OF THE KARABAKH MOVEMENT (1987-1991)

POLITICAL TRANSFORMATION AND ETHNIC REVIVAL

The Nagorno-Karabakh issue, i.e. the desire of the oblast's Armenian majority to be part of Soviet Armenia, had reappeared almost every time when there was a political change in Moscow. After the end of Leonid Brezhnev's 'era of stagnation' (1964-1982) and the ascendancy of Gorbachev in 1985, Armenian activists saw new opportunities to press for the unification of Nagorno-Karabakh with Armenia.[1] Though more sympathetic towards improving the situation of the non-Russian nationalities within the Soviet Union,[2] Gorbachev repeated the mistake of his immediate predecessors by considering that "the nationalities question inherited from the past has been successfully solved in the USSR."[3]

Gorbachev introduced the policies of *perestroika* (economic restructuring) and *glasnost* (openness), thereby preparing space for long-latent cultural, territorial and even secessionist demands. Following the general trend of Soviet nationalities, the Karabakh Armenians organized themselves to pursue cultural freedom and attain political independence from the dominant titular nationality in Soviet Azerbaijan.[4] In the Transcaucasus and elsewhere, Gorbachev's reformist policies were transformed into the ethnic politics of "national self-determination and democratization."[5] This provided opportunities for nationalist mobilization amongst the already antagonistic Armenian and Azerbaijani communities. This antagonism had first emerged during inter-ethnic clashes at the time of the First Russian Revolution of 1905-07 and had continued during the Soviet period. Armenian nationalists claimed the territories of Nagorno-Karabakh and the Nakhichevan Autonomous Soviet Socialist Republic within the boundaries of Soviet Azerbaijan. In return, the Azerbaijanis laid claim to the territory of Zangezur in Soviet Armenia.

At the early stages of the evolution of the Karabakh conflict, the gradual ethnic mobilization of the Armenians could be perceived in the context of Gorbachev's reformist policies and the political rehabilitation of previous Armenian ethno-cultural demands. Agitation for the reconsideration of the status of Nagorno-Karabakh persisted both in Armenia and Nagorno-Karabakh throughout 1987. In Soviet Armenia nationalist intellectuals, scientists, high-ranking army officers and others signed petitions or sent thousands of individual letters to Moscow and the Communist leadership in

the republic. For example, Suren Aivazian, an Armenian Communist Party member, addressed a letter to Gorbachev on 5 March, 1987 calling for the attachment of Karabakh and Nakhichevan to Armenia.[6]

In Nagorno-Karabakh a similar campaign was underway at the grass-roots level. Nationalist intellectuals wrote petitions and gathered signatures. Workers' collectives passed resolutions calling for unification with Armenia. Leaflets were distributed to inform the public about the progress in the negotiations that the Nagorno-Karabakh delegations were conducting in Moscow.[7] The pace of agitation quickened after forty deputies of the NKAO soviet (the oblast's legislature) added their signatures in 1987 to a petition that had already been signed by 80,000 people, including 31,000 from Nagorno-Karabakh. The deputies were backing efforts to make the oblast soviet convene for a special session on the Karabakh question.[8]

The above-mentioned tactics played a decisive role in the nationalist mobilization of the Karabakh Armenians. Armenian nationalists in Armenia and in Nagorno-Karabakh initially called for a peaceful unification process with Armenia, and this encouraged hundreds and, after a few weeks, thousands of people to support them.

In September 1987 Zori Balayan, the Karabakh-born Armenia correspondent of the prestigious *Literaturnaya Gazeta*, the official mouthpiece of the Soviet Writers' Union, also raised the question of Karabakh, asking: "Must we remain silent?"[9] Furthermore, in November 1987, Abel Aghanbegian, the personal economic advisor to Gorbachev, during a visit to Paris, declared:

> I would like to hear that Karabakh has been returned to Armenia. As an economist, I think there are greater links with Armenia than with Azerbaijan. I have made a proposal along these lines, and I hope that the problems will be resolved in the context of Perestroika and democracy.[10]

Statements in support of *perestroika* made by distinguished Armenian personalities other than those mentioned above led Armenian activists to reason that Gorbachev was sympathetic to their demands,[11] especially at a time when Haidar Aliev, the only Azerbaijani member of the CPSU Politburo, was removed from office in 1987. Aliev had been a strong opponent to Armenian territorial claims in Azerbaijan, and Armenians hence interpreted his removal as a signal that the Karabakh dispute could now be resolved in their favor.[12]

From November 1987 to February 1988 three separate Armenian delegations from Nagorno-Karabakh visited Moscow lobbying for the transfer of the oblast from Azerbaijan to Armenia. They based their arguments on 'linguistic self-determination,' which meant that if "Nakhichevan was administered by Azerbaijan, then Karabakh should be ruled from Erevan."[13] These delegations were given scant attention by the Soviet leadership. However, when a fourth delegation visited Moscow in January 1988, it managed to meet with Petr Demichev, a candidate-member of the Politburo, and returned to Karabakh with relative optimism.[14]

Hence, it can be assumed that the mobilization for the reconsideration of the Nagorno-Karabakh question had, in addition to its primordial character, some instrumental connotations as well. According to the instrumentalist approach of ethnic mobilization, utilitarian logic can be traced to group behavior. Hence, ethnic identification can be utilized as a basis of group political mobilization or of claims for certain resources (such as territory) if such identification brings strategic advantages.[15] The primordial character of the movement to unify Karabakh with Armenia was evident in the shared belief among the Armenians in both Karabakh and Soviet Armenia that they both belonged to the same nation and, hence, the conviction that joining Karabakh and Soviet Armenia under a single government was natural. The instrumental character of the movement was mostly due to the changing political circumstances in the USSR. Armenians in both Karabakh and Soviet Armenia revealed attachments to their ethnic identity and determined their actions in accordance with the new circumstances to get socio-political and economic advantages. However, the instrumental nature of the group behavior of the Armenians in Nagorno-Karabakh and Armenia relied much on mutual trust, because without a unified position it would be difficult for them to achieve social and political goals. True, the Nagorno-Karabakh conflict had been there since 1923, when NKAO's autonomous status within Soviet Azerbaijan had been formalized, and the concept of the 'primordial homeland' was in the Armenian nationalist imagination. The social change introduced by Gorbachev, however, became 'the motor' and provided the space that drove the 'logic of collective identification' of the Armenians, who raised their cultural and territorial demands through the petitions addressed to Moscow.

The Diaspora Armenians were also being mobilized to support Karabakh's unification campaign with Soviet Armenia. The Armenian branch of the Soviet secret police, the KGB, was closely monitoring not only the local unification campaign but also what was being planned abroad. In a secret report dated 26 January, 1988 Marius A. Yuzbashian, the chief of

the Armenian KGB, informed the Central Committee of the Armenian Communist Party that an organization called Council of Armenian Intellectuals had been established in Los Angeles on 25 November, 1987. It planned to support the re-unification of Karabakh and Nakhichevan with Soviet Armenia.[16] The Armenian KGB would later try to at least paralyze and disperse the local peaceful demonstrations in order to prevent the emergence of a strong and united Armenian nationalist movement opposed to Communism.

The first Azerbaijani response to Armenian cultural and political demands which was brought to Gorbachev's attention came from the intelligentsia. In response to Aghanbegian's Paris speech, the poet Bahtiyar Vahabzade and the historian Suleiman Aliyarov published an "Open Letter" in the periodical of the Writer's Union of Azerbaijan, refuting Armenian claims to Karabakh. They claimed that Karabakh had been "historic Azerbaijani territory," and its people were the "ancestors of Azerbaijani Turks." Vahabzade and Aliyarov criticized Armenian attempts to alter the border arrangement of 1923 because that could mean creating a republic with a "pure national composition," an idea that contradicts, they argued, socialist principles.[17] Karabakh Armenians were also criticized for their perception of rule by some other nationality as "oppression."[18] Vahabzade and Aliyarov concluded their "Open Letter" stating:

> Are the Armenians really scattered according to our desires? Let exalted God give them strength and skill that they can go and unite themselves at their destination. But let them not covet that which others have, not strive to deprive us of what we have, and not be notorious by defaming our name.[19]

In 1987 the various attempts to openly mobilize the population of Armenia to support the Karabakh Armenians were confined to a handful of intellectuals with nationalistic inclinations. Rallies concentrating on the environmental issue in Soviet Armenia were still deemed more significant. The Armenian environmental movement that emerged in the mid-1980s initially foreshadowed the political activism of the Karabakh movement. In reality, however, many of the activists were often the same; the movement was environmental in form but national in content. By raising the consequences of industrial pollution, the activists criticized government policy. In September and October 1987 they organized demonstrations in Yerevan and Kirovakan against nuclear pollution and chemical plants. For example, in an environmental rally the demonstrators raised overhead

banners declaring: "We want healthy children!" and "Shut down Nairit [a chemical plant in Yerevan – O.G.] so the Armenian people will survive!" Moreover, leaflets were distributed during one of those rallies inviting the demonstrators for a gathering to discuss the Karabakh question near the Armenian Communist Party headquarters.[20] However, the local Communist authorities were initially successful in their attempts to prohibit public gatherings. They feared that environmental rallies could be easily transformed into political ones.[21]

At this stage of the Armenian environmental movement, the nationalist intellectuals interested in the Nagorno-Karabakh problem often restricted their public demands to issues related to the 'cultural self determination' of Karabakh Armenians. The ultimate aim of these intellectuals was, however, the readjustment of borders and the annexation of Karabakh to Soviet Armenia, through peaceful means if possible. Hence, it can be argued that the environmental movement also aimed to achieve Karabakh's secession and independence from Azerbaijan. Initially, the mobilization campaign of the nationalist activists did not amount to a political opposition directed against the Communist authorities in Armenia, despite the fact that the Communists did not fraternize with the nationalists in support of their demands. However, when the environmentalist movement gradually intensified and took an overtly nationalist character, the same intellectuals now organized themselves into a political opposition against the ruling Communist Party.

The local Communist authorities suppressed various attempts by Armenian nationalists to create public organizations that intended to organize the people and formulate public opinion supporting Karabakh's unification with Armenia. The government also considered the already existing Soviet-era organizations, such as the Writer's Union, as well as the Yerevan State University, "dangerous" public institutions, because they had become fora for free discussion. These bodies invited political meetings in which the Karabakh question became the common theme of discussion among nationalist activists, intellectuals, university professors, scientists and ordinary people.[22]

The vision used for national mobilization in Armenia and Nagorno-Karabakh gradually became the attainment of unification with Armenia. The emotional ties and solidarity between the Karabakh Armenians and Soviet Armenia played a decisive role in quickening the mobilization campaign led by the intellectuals. According to the ethno-national theory of nationalism, "a disaffected intelligentsia has been at the center of any nationalist movement"; it intends to awaken the ethnic consciousness of the members

of the nation. The mobilization of the nation by the intellectuals is apparently based on ancestral affiliations, emotions, and cultural background in order to grant the nationalist movement political legitimacy and define the members of the nation as a cultural community.[23] Indeed, the Armenian intelligentsia was at the center of the nationalist movement. For them, the Armenian cultural community had been separated since the 1920s, and what was needed now was a redefinition of the 'vernacular communal nation' in contrast to bureaucratic incorporation into Soviet Azerbaijan.[24] Gorbachev's invitation to criticize the Soviet system through his policy of *glasnost* marked the occasion for the Armenian intelligentsia to lead the movement of ethnic consciousness to reunite the nation. This has usually been the aim of the 'ethnic revival' of nations, which is bound up with the nationalist ideology that tries to achieve self-consciousness, unity and autonomy.[25] In 1987 Armenian nationalists adopted a peaceful strategy (albeit with an unclear political program) to accomplish the goal of unification of Karabakh with Armenia. Linguistic and cultural demands were temporarily substituted political demands at this stage as long as the local Communist authorities did not permit political acts.

The violent phase of the Karabakh dispute erupted in isolated and sporadic interethnic clashes in the autumn of 1987. The village of Chardakhlu, outside the borders of NKAO, was the first to experience such violence with far-reaching repercussions. It was followed by demonstrations, first in Karabakh and, then, in Armenia led by well-known nationalist intellectuals.[26] By the end of 1987, the population of Armenia and Nagorno-Karabakh were mobilizing around the political agenda of unifying Karabakh with Armenia.

The year 1988 was decisive in forging the future course of Armenian-Azerbaijani relations. At the beginning of February, the Communist Party leadership in Karabakh convened in order to discuss how it could limit future disturbances and keep control of the streets. Moreover, the Communist authorities in Baku tried to reassert party discipline by sending V. N. Konovalov, the Second Secretary of the Communist Party of Azerbaijan, to meet the demonstrators in Karabakh and explain to them Baku's position. However, on 12 February the demonstrators defied Konovalov at an organized meeting in Stepanakert, the administrative capital of Nagorno-Karabakh. Demonstrations, demanding from Baku an official declaration about its Karabakh policy, continued in Stepanakert's Lenin Square.[27] On 14 February Karabakh's Communist Party First Secretary, Boris Kevorkov, a protégé of the Baku leadership disliked by local nationalists, attempted but failed to break up the rallies in the Lenin

Square. Crowds gathering in front of the local Communist Party headquarters in the five districts of Karabakh urged the executive committees of the respective district councils to pass resolutions for the unification of Karabakh with Armenia. By 16 February the executive committees in four of these five districts had endorsed resolutions to that effect and had appealed to the Communist leadership in Stepanakert to resolve their demand favorably. These political developments occurring in Nagorno-Karabakh were unprecedented; "never before had public pressure overridden Communist Party discipline."[28]

Yuzbashian submitted a secret report to the Central Committee of the Armenian Communist Party to the effect that the Karabakh demonstrations were planned and organized by the nationalist leader Igor Muradian, an economist, and his adherents in Armenia. Muradian thought that the most effective way to urge Moscow to unify Karabakh with Armenia would be the passing of a resolution in support of unification by the oblast committee of the Communist Party in Karabakh. What caused Muradian to favor and insist on this option were the unsatisfactory results of the Karabakh delegations which had visited Moscow from 8 to 17 February.[29] Muradian was born in Baku and lived there for twenty-six years before establishing himself in Armenia. According to Mark Malkasian, "Muradian became the point man of the movement, shuttling between Stepanakert and Yerevan, cultivating support among well-placed Armenians in Moscow, and arranging meetings with Soviet officials." He even conducted meetings with Yuzbashian. His limited knowledge of Armenian did not prevent him from becoming a popular nationalist leader.[30]

The names of Muradian's associates – Manvel Sargsian, Genadii Yesayan, Slava Sargsian and Vatche Sarukhanian – were mentioned in a similar Armenian KGB report dated 9 February and addressed to the Central Committee of the Armenian Communist Party. This leadership had prepared an appeal to be distributed in Armenia and Karabakh, urging the Karabakh Armenians not to commit "provocative acts" such as shouting anti-Azerbaijani slogans that could fuel Azerbaijani nationalists. The appeal emphasized that "the Armenian demonstrations must be peaceful and moral, without threatening the neighborly relations between the Armenians and the Azerbaijanis." It also urged the Karabakh Armenians to organize new demonstrations and establish a network of secret committees in the villages to mobilize additional people. The village committees would remain in touch with the coordination centers in Stepanakert.[31]

In Karabakh, Kevorkov's publicized statement "that 100,000 Azeri fanatics" could enter the oblast in response to the Armenian demonstrations

did not intimidate the local Armenians. Moreover, Kevorkov's "decision to dispatch local Party bureaucrats to outlaying towns and villages to convince Karabakh Armenians to condemn the demonstrations" did not succeed in stopping the movement. Even Azerbaijani policemen sent from Baku were unable to restore discipline. The media in Baku "tried to deflate Armenian hopes announcing that the Central Committee [in Moscow] would not take up the case of Mountainous Karabakh," because it had already issued an anti-unification stance on 18 February. Nevertheless, the Karabakh Armenians remained hopeful that Gorbachev would meet his pledge and hold a CPSU Central Committee plenary session to discuss the nationalities problem in the Soviet Union.[32]

The Armenian demonstrations and petitions in Karabakh ultimately provoked the Azerbaijanis, who considered them hostile acts threatening Azerbaijan's territorial integrity. The Azerbaijanis demonstrated too, although in much smaller numbers, in response to the Armenian mass rallies. Emotions were running high on both sides, especially in the absence of a firm Soviet central government decision.[33]

The turning point in the dynamics of the Armenian-Azerbaijani conflict occurred on 20 February, 1988 when a special session of the NKAO soviet adopted by a vote of 110 to 17 (with 13 abstentions) a resolution requesting the union of Karabakh with Soviet Armenia.[34] Kyamuran Bagirov, the First Secretary of the Central Committee of the Azerbaijani Communist Party, and Kevorkov were unable to prevent a vote on the resolution. The NKAO soviet justified its action on the grounds that its constitutional right to self-determination was within the limits set by the Soviet Constitution.[35]

The passing of this resolution was followed by massive demonstrations in Yerevan, which brought together, according to some estimates, up to one million people, who were mobilized to support the unification campaign.[36] Similar demonstrations were organized in other Armenian towns and even in Moscow. "One nation-one republic", "No fraternity without justice", "Unification" and "Struggle, struggle to the end" became the slogans of the day.[37]

The demonstrations that were taking place within the framework of *glasnost* confirmed that national consciousness had been an ineradicable feature of Soviet society. Gorbachev's policy of *perestroika* had largely undermined the socialist goals of national integration and the eradication of national differences. The major components of the Soviet nationalities policy of the drawing together (*sblizhenie*) and merger (*sliianie*) of Soviet nationalities were undermined, too. Soviet cultural policy was also

damaged. The federal structure had proved ineffective in creating the concept of a 'Soviet people'.

A 'Karabakh Committee' was formed in Armenia on 23 February, 1988 when Muradian chose as his aids a few nationalist intellectuals, mostly historians, who had captivated the audience with their oratorical eloquence and charisma in Theatre Square, where the mass demonstrations were held. Among them were Gagik Safarian and Manvel Sargsian (both natives of Karabakh), Ashot Manucharian (an articulate nationalist intellectual from Yerevan) and Hrair Ulubabian (the son of a famous unification activist from Karabakh).[38] The members of the Karabakh Committee concentrated on the unification theme as the sole item on their agenda. Muradian warned against raising other issues, such as criticizing the local Communist authorities for their corruption and economic mismanagement, because that would detract from the goal of unification. In his view, "the demonstrations were a vehicle for expressing the commitment and discipline of the Armenian people."[39] Muradian's purpose was to launch in Yerevan a committee similar to that of Krunk (Crane) in Nagorno-Karabakh (see below). The general public did not know the exact number of the members of the Karabakh Committee at this stage because there were many nationalist activists, poets and actors who had taken the podium in Theatre Square addressing the demonstrators on the issue of unification. Within this context, Manucharian's explanation sounds convincing:

> The boldest, the most emotional speakers became the recognized leaders. It was whoever made the strongest impression on the crowd. The danger, of course, is that actors use appeals to emotion, shifts in the direction of their ideas, simply to boost the emotional level of the crowd without appreciating the consequences.[40]

At the leadership level in Armenia there was also the Council of Elders, which included Victor Hambardzumian (President of the Armenian Academy of Sciences), Zori Balayan (a writer), Silva Kaputikian (a distinguished poet) and Bagrat Ulubabian (a historian and a nationalist activist striving for unification from the 1960s). It seems that this Council agreed to serve the Karabakh cause alongside the younger nationalist activists of the Karabakh Committee and provide its members with counsel. The Council of Elders' endorsement of the Karabakh movement was probably a message to the Kremlin and to the local Communist authorities that Armenia's established intelligentsia was supporting the nationalist movement for Nagorno-Karabakh's unification with Armenia. Moreover,

members of the Council of Elders – as 'ethnic actors' – played the role of the link between the local Communist authorities and the Karabakh Committee. Paul R. Brass argues that the aim of ethnic actors in the process of ethnic mobilization may also include broader political goals, such as group rights in the political system in which they exist.[41] However, at this stage, neither the Council of Elders nor the members of the Karabakh Committee in Armenia sought to compete with the ruling Communist authorities for political positions. This was perhaps a tactic employed by the nationalist actors of the Karabakh Committee to help them win the support of local Communist authorities.

The Krunk Committee had been formed to lead the nationalist movement in Nagorno-Karabakh just a few days before the above-described 20 February, 1988 decision of the Oblast Soviet. It included "within its ranks seven members of the Party Committee at the Oblast and municipal levels, four Oblast and city Soviet deputies, twenty-two enterprise and association leaders, and three secretaries of factory Party Committees." The single issue on its agenda was Karabakh's unification with Armenia. Its members played a major role in the endorsement of the 20 February resolution.[42] The Krunk Committee usually coordinated its activities with the Karabakh Committee in Armenia. Both had a similar network of communication and subcommittees that were very active in mobilizing the people.

Thus, the popular movements in Armenia and Nagorno-Karabakh developed in late 1987 and early 1988 from a series of environmental rallies into an organized and coordinated nationalist movement with established leaderships and a network of activists. Especially in Armenia this network extended into factories, institutes and some governmental offices. Indeed, some members of the Karabakh Committee still remained in the Communist Party ranks.

Despite the orderly and organized nature of the demonstrations in Armenia and Nagorno-Karabakh, ethnic tensions continued to escalate. The revival of national consciousness in early 1988 had shown that conflict rather than national harmony and consensus had been endemic in Soviet inter-ethnic relations. Ethnic clashes between the Armenians and Azerbaijanis followed the NKAO soviet decision of 20 February. On 21 February, Bagirov rejected in a televised address the resolution of the NKAO soviet and ruled out any territorial changes. On the same day, the Azerbaijani inhabitants of Karabakh attacked their Armenian neighbors. Many roads were blocked to stop the peaceful Armenian demonstrations and isolate the Armenian districts. The authorities in Baku sent party

officials to Nagorno-Karabakh "to stamp out" among the local Armenians "popular participation in the movement."[43] Neil McCormick argues that among the strategies usually chosen by the state to maintain order and avoid violence is the strategy of 'opposition.' It is significant that Soviet Azerbaijan also chose this strategy, which considers national aspirations 'as atavistic and tribalistic,' and encourages nations to remain in their places within states.[44] Soviet Azerbaijan rejected the unification campaign of the Karabakh Armenians and tried to calm down and control their nationalist movement.

Nagorno-Karabakh's Azerbaijani inhabitants also organized demonstrations to express their rejection of any future alteration of the status of NKAO.[45] Ayaz Mutalibov, the Deputy Chairman of Azerbaijan's Council of Ministers, countered Armenian claims that Azerbaijani authorities were responsible for Karabakh's economic underdevelopment and negligence. Azerbaijani sources mentioned that two Azerbajanis were killed during a demonstration in Yerevan, and that "systematic deportations" were being imposed on Azerbaijanis in Yerevan and Zangezur. Western reports did not confirm such practices, however.[46]

On 22 February menacing incidents took place in the town of Askeran, near the eastern borders of Karabakh. It was reported that 8,000 Azerbaijanis from the town of Agdam had crossed into the oblast, heading down the railroad toward Stepanakert. It was the first time that such a large number of Azerbaijanis had crossed the oblast's border. A detachment of Azerbaijani and local police was unable to stop them near Askeran. The furious Azerbaijani crowd destroyed factory equipment and vehicles and clashed with the Armenian residents of Askeran. Twenty-five people were injured on both sides and two Azerbaijanis were killed. A detachment of the Soviet army garrisoned in a nearby station was called in to calm the situation. It was the start of violence in Nagorno-Karabakh, Armenia and Azerbaijan.[47]

Since we will deal next with renewed calls for more demonstrations and strikes in Armenia to back the Nagorno-Karabakh unification campaign, it becomes necessary to examine in the following sub-sections of this article Moscow's management of the conflict, characterized by mass mobilization and politicization of ethnicity and nationalism, and how the Azerbaijani authorities organized themselves against the Armenian demand for unification.

MOSCOW'S MANAGEMENT OF THE CONFLICT (FEBRUARY 1988 – NOVEMBER 1989)

On 21 February, i.e. the day after the NKAO soviet passed its above-described decision, the Politburo in Moscow rejected the Armenian demand to incorporate Nagorno-Karabakh within Soviet Armenia. The CPSU, after examining the situation in Karabakh, "holds that the actions and demands directed at revising the existing national and territorial structure contradict the interests of the working people in Soviet Azerbaijan and Armenia and damage inter ethnic relations," read the decision.[48] This declaration showed that the central authorities were not ready to re-examine the nationalities issue inherited from the previous leaderships. Moscow's stance could be viewed in the context of the strategy of 'simple denial or simple aversion of the gaze', which refuses to acknowledge that there are 'real' problems of national claims of sovereignty, in order not to endanger the political integrity of the Soviet multi-ethnic empire.[49] Moreover, the Moscow leadership called upon the Armenian and Azerbaijani Communist Parties to restore discipline and normalize the situation. Moscow's official position disappointed the Armenians in Karabakh and Yerevan, who had put high hopes in Gorbachev's reforms. The rejection was followed by more demonstrations and calls for labor strikes in Armenia and Nagorno-Karabakh to exert leverage on Moscow.[50]

On 23 February, 1988, alarmed at the growing size of demonstrations in Yerevan and Karabakh, Moscow's second measure was to deprive Kevorkov of his post and assign Henrik Poghosian, a native Armenian, to the position of party boss in Karabakh. Kevorkov was probably fired for his failure to end the Karabakh movement and restore party discipline in the oblast. Moreover, Moscow probably hoped that Poghosian could fulfill the wishes of the central government, notably the crushing of the nationalist movement in Nagorno-Karabakh and the restoration of the party's hegemony in the oblast. The measure could also be considered as a concession made to calm the Armenians. However, demonstrations did not stop, as political opportunities for national mobilization continued to develop. Moreover, Poghosian began to champion the demands of the Karabakh Armenians.[51]

To ease inter-ethnic tensions in Karabakh, Moscow dispatched peacekeeping forces to Stepanakert. Furthermore, the Politburo sent its representatives to Armenia and Azerbaijan to meet with Communist leaders in both republics. Petr Demichev and Georgii Razumovskii met with the authorities in Baku, while Anatolii Lukianov and Vladimir Dolgikh met

with the leadership in Yerevan. They were dispatched to calm the tense situation and deliver a clear message about the refusal of Moscow to redraw "national and territorial borders," because any violation of this principle "would open up a path for a multitude of bloody conflicts."[32] Despite conducting meetings with the Communist leaderships in the two republics, as well as with members of the Karabakh Committee in Yerevan, the emissaries from Moscow failed to accomplish anything serious. The Karabakh Committee complained "of the paucity and bias of Soviet media coverage" of the events in Armenia and Karabakh, while the Armenian Communist leadership sided with Moscow in criticizing the Karabakh Committee. On 26 February Gorbachev's first address to the demonstrating crowds in Yerevan and Azerbaijan was read over television and radio by Dolgikh in Armenia and Razumovskii in Azerbaijan. Gorbachev urged the demonstrators to "return to normal life and work, and observe social order." He also warned against "the power of spontaneity and emotion." At the same time, he expressed hope that the CPSU Central Committee would improve conditions in Nagorno-Karabakh.[33]

In a parallel move, Gorbachev received in Moscow Balayan and Kaputikian, two members of the newly established Council of Elders. This meeting was held on 26 February.[34] The Soviet leader asked his guests to suspend the demonstrations for one month until the CPSU Central Committee could thoroughly consider the issue.[35] After they returned to Yerevan, both Kaputikian and Balayan met the assembled crowd in Theatre Square and asked the demonstrators to disperse to give the Politburo a chance to discuss the Nagorno-Karabakh issue. Muradian, who had also suggested that demonstrations be suspended for a while, announced that the next rally would be held on 26 March.[36]

Moscow's diplomatic efforts in Baku and Yerevan did not attain the expected results, partly because of the absence of a clear consensus inside the Politburo itself. Gorbachev first supported the proposal by Eduard Shevardnadze to grant Nagorno-Karabakh the status of an autonomous republic – which was higher than that of an autonomous oblast, but still under Azerbaijani jurisdiction – as a means to resolve the conflict.[37] On the contrary, Yegor Ligachev rejected any change in the status of Nagorno-Karabakh and proposed taking a hard line against the Armenian demands. According to data gathered by the Central Intelligence Agency of the United States, Ligachev "played a key role in formulating the Central Committee's resolution [of 21 February – O.G.] that characterized Armenian claims as extremist."[38] Given the lack of consensus inside the Politburo, Gorbachev's later policies to manage rather than resolve the Nagorno-Karabakh problem

become inevitable. The CPSU asked the Institute of Oriental Studies in Moscow to study the conflict and offer recommendations to help bring about a solution. In late February the institute suggested:

> The Commission appointed to investigate the Karabakh issue must delay as long as possible any definite solution. The unification of Karabakh with Armenia is not desirable. It is important to calm the population with concessions in the cultural-social domain and in the realm of daily life, getting rid of a portion of the leadership.[39]

The decisions and the resolutions of the Soviet authorities revealed a policy "skillfully balanced between the two sides" to close the issue of nationality problems and ignore all demands related to the redrawing of borders, which were at the core of the conflict. Moscow probably anticipated additional deterioration and ethnic strife before it could resort to force and reestablish full control, which was the traditional solution of 'divide and rule.'[40]

Within this context, Gorbachev tried to remain neutral. His announcements were intended to keep the *status quo* in Nagorno-Karabakh – without favoring either party. He underestimated the early clashes between the Armenians and Azerbaijanis and regarded them as minor incidents. Gorbachev thought that a political solution should be found to the Karabakh problem by responding to the grievances of the local Armenians, but without any change in boundaries. He probably believed that unifying Karabakh with Armenia would promote national exclusiveness that could lead to further unrest. Moreover, Gorbachev refused to acknowledge his failures and considered that his adopted path would succeed in deepening both *perestroika* and *glasnost*.

The first "anti-Armenian pogrom," which broke out in the Azerbaijani town of Sumgait on February 28-29, took, according to official figures, the lives of 32 people, mostly Armenians, and wounded hundreds more.[41] A few days before, a rally in Sumgait's Lenin Square had attracted thousands of Azerbaijanis, who had gathered to hear about Nagorno-Karabakh's campaign for unification with Armenia. The crowd had already become furious when "up to 2000 Azerbaijanis from Armenia were said to have arrived then in Sumgait," fleeing Armenian aggression.[42] Among the orators who tried to calm the crowd was Bahtiyar Vahabzade, a historian and the Director of the Republic's Institute of Political Education. However, he was shouted down, and actors and Azerbaijani nationalist activists delivered inflammatory addresses, blaming the Armenians "for taking the issue of

Mountainous Karabakh to the streets" and "for committing atrocities against Azerbaijanis in Armenia." These criticisms fueled calls for "death to the Armenians" and mobilized the crowd to take revenge.[63]

On 26 February there were more anti-Armenian demonstrations in Sumgait. According to later testimonies given in court, the addresses of the Armenian residents in Sumgait were provided to demonstrators, who, in their turn, "posted threatening leaflets on apartment buildings housing Armenian families." On 27 February the "telephone service was cut off for much of Sumgait." These measures were followed by pogroms committed by "hundreds of marauders armed with sharpened steel rods and heavy clubs." No immediate effort was made by the local Sumgait police and the Soviet Interior Ministry forces to stop the violence.[64] It should also be indicated, however, that many Azerbaijani families in Sumgait did protect their Armenian neighbors by sheltering them in their residences, often at the cost of endangering their own lives.[65]

Tamara Dragadze argues that the "massacre in Sumgait is also a turning point in the history of the modern Azerbaijani nation, for it is the event that brought this previously lesser known nation to world attention." Armenians and Azerbaijanis had lived in Sumgait under harsh social and environmental conditions marked by high levels of industrial pollution. Often neglected by the Soviet authorities, the city "resembled a labor camp and its population being prisoners in forced labor." Dragadze adds: "many Azerbaijanis felt obliged to ask the world not to condemn a whole nation, because of the atrocities, however horrific, committed by a number of mostly very young men." The Azerbaijanis did not want to be associated with the "stereotypical image of wild Turks" that, Dragadze says, the Armenians have often preferred to use when referring to Ottoman Turkish responsibility for the Armenian massacres of 1915.[66]

The Sumgait pogroms seem to have been a turning point for the Karabakh Committee as well. The Azerbaijani government's failure to acknowledge the anti-Armenian nature of the Sumgait pogroms and its attribution of the violence to "a group of hooligans" left little room for reconciliation with Armenians in general. Karabakh Committee member Hambardzum Galstian stated:

> Now I cannot even call my Azerbaijani friend in Moscow, because of the blood that has been spilled. Another Azerbaijani intellectual told me that he can no longer sleep at night, because of what has happened. He cannot shake the hand of an Armenian. But in the future, we have no choice but to share this land together.[67]

Other members of the Karabakh Committee were also looking for a new framework for future Armenian-Azerbaijani relations. Sumgait was neither a solution nor a logical response to the Armenian demands. Indeed, after Sumgait, Armenian demands took an extreme tone. The Karabakh Committee, however, was quick and accurate in its analysis of the events. It distinguished between the perpetrators of the pogroms and the Azerbaijani people in general. For example, Manucharian expressed hope in future dialogue:

> Azerbaijan first must accept responsibility for Sumgait. After that, I am ready to sit down with them and discuss anything. Aside from the Karabakh issue, though, there has at least been a sense of neighborliness in areas where Armenians and Azerbaijanis live together. They have lived side by side, helped each other, and attended each other's weddings. Coexistence is possible.[68]

Similar themes found expression in a letter sent by the Karabakh Committee to Gorbachev on 4 March. The Committee asked the Soviet leader to reveal and punish those who provoked the Sumgait pogroms. It also expressed hope that the Politburo would first acknowledge the existence of the Karabakh conflict and would then discuss it in accordance with its previous promise.[69]

The violence committed in Sumgait allowed Armenian historical awareness to be mobilized with respect to the anti-Armenian pogroms of 1905 in Azerbaijan and the genocide of 1915 perpetrated by the Ottoman Turks. The violence led to provocations and raised questions about the neutral stand of the Soviet troops in Azerbaijan.[70]

Ten years after the bloodshed, the local Armenians continued to believe that the violence was organized by the "Soviet Azerbaijani authorities" to intimidate the Armenians in Karabakh and make them step back from their separatist tendencies. On the other hand, Arif Aliev, head of the Union of Azerbaijani Journalists, described the anti-Armenian violence in Sumgait as a "complicated" issue and wondered who its real organizers were. Arzu Abdulayeva, the Chairperson of the Azerbaijani National Committee of the International Helsinki Federation for Human Rights, also argued that the KGB of the USSR "cultivated," "organized" and "did" the violence because neither the KGB nor Soviet military units stationed nearby interfered to stop the bloodshed in Sumgait.[71]

The Sumgait violence could be viewed as an outcome of Moscow's vague position on the nationalities issue. The Soviet authorities had no clear policy applicable to all the nationalities problems and conflicts so as to avoid violent ethnic confrontations.[73] Gorbachev himself admitted that:

> The massacres in Sumgait produced universal outrage; everyone was shaken. At the same time, sympathy was shown in the Muslim republics for the people of their faith. Events threatened to get out of control. We had been late in dealing with Sumgait and had underestimated its implications.[73]

With respect to strategies adopted by the state in society, McCormick argues that the state must be the main guarantor of civil peace and economic development in society by granting the excluded nations cultural representation and "proper recognition" within the framework of its institutional structures.[74] The general inclination in the Politburo was in favor of a political solution. The Communist leaders in Moscow opposed border changes between the two Soviet republics, but endorsed at the same time cultural, social and economic improvements in Karabakh. According to Gorbachev's memoirs, the status of Nagorno-Karabakh had to be decided jointly by the Armenians and Azerbaijanis, and the central authorities should accept their eventual compromise.[75]

On 23 March the Presidium of the USSR Supreme Soviet took up the matter in accordance with Gorbachev's earlier promise to discuss the issue given to the Karabakh Armenian delegations. The Presidium rejected unification with Armenia, but acknowledged that several economic and cultural reforms had to be introduced to improve the conditions of Karabakh Armenians. The Presidium's decision also referred to "inadmissible pressures" and threats of legal proceedings by the Karabakh activists, and the Presidium made its opposition clear to "all nationalist extremist demonstrations." There was dismay among the Armenians, who quickly put the 'Gorbachev Myth' to rest.[76] The Armenian nationalist movement in Armenia and Nagorno-Karabakh, the leadership of which had initially been sympathetic to Gorbachev, now became frustrated and mobilized Armenian national sentiments in Karabakh against the 'dominant' Azerbaijani nation in Azerbaijan. Evidently, the Armenian nationalist movement was gradually becoming ethnic because Moscow was unwilling to enact policies in accordance with the strong Armenian demand for unification.

It is usually argued in ethnic conflict literature that the strategy chosen by the state as a solution to a problem often cannot be what is favored by the

discontented nation."[77] Moscow was trying to maintain order and avoid violence in Nagorno-Karabakh. The Presidium's decision reflected Moscow's hesitant will, and it antagonized both communities, each from a different perspective. The Armenians were antagonized as the Presidium decided not to unify Karabakh with Armenia, while the Azerbaijanis were alienated because they had probably expected a harsher condemnation of the Armenian separatist attempts and the adoption of certain punitive measures against the Karabakh Armenian nationalists.

The Kremlin next allocated a 400 million-rouble economic and cultural reform package to Nagorno-Karabakh. This sum would be used to increase industrial output, improve housing and school construction, enhance Armenian language education and build a new network of roads, especially between Stepanakert and the Soviet Armenian region of Zangezur. However, the Karabakh Armenians criticized this decision for two reasons: (a) it was doubtful whether the Soviet budget would actually allow the money to be provided as the Soviet budget woes were hardly a secret by 1988; and (b) Moscow's funding was to pass through the hesitant authorities in Baku since Nagorno-Karabakh would remain part of Azerbaijan.[78]

The treatment of the Karabakh conflict in the Soviet media also contributed to a rebellious mood in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. The Soviet press reflected Gorbachev's views and "branded the Karabakh campaigners as opportunist nationalist extremists, stooges of foreign powers and anti-perestroika forces." It also claimed "that the demonstrations in Erevan had been orchestrated by external enemies."[79] Gorbachev probably feared that the powerful Armenian Diaspora was the external organizer of the nationalist movement.

Moscow's strategy became clearer when on 22 March the Soviet army with armored personnel carriers rolled into Yerevan to stop the demonstrations scheduled for 26 March. On the same day the Armenian Supreme Soviet outlawed the Karabakh Committee, while the Azerbaijani authorities dissolved the Krunk Committee of Nagorno-Karabakh. Demonstrations were also banned both in Armenia and Azerbaijan until further notice.[80]

With the Sumgait massacres, the influx of refugees to Armenia and Azerbaijan and the deployment of the Soviet army on the streets of Yerevan, the Karabakh movement entered a new phase with a new strategy and tactics. In our opinion, Moscow had lost an appropriate opportunity to resolve the Nagorno-Karabakh conflict. Had Moscow responded to the Armenian demands for unification by upgrading the autonomous oblast's status to that of an autonomous republic within Azerbaijan, violent conflict

could perhaps have been prevented. At this initial stage of the Karabakh movement, there were no demands for according full sovereignty to Soviet Armenia and for its independence from the USSR. The Karabakh Armenians might have been satisfied with real administrative autonomy, including full cultural and economic freedoms, as well as the receipt of Armenian literature from Soviet Armenia and transmission of Armenian television broadcasts to Karabakh. Hence, Nagorno-Karabakh would have remained attached to Azerbaijan, the territorial integrity of which would have been maintained, and Armenian demands would have been met at a minimum political cost.

Such a solution could have been possible only before 27 February. Thereafter, Armenians living in various parts of Azerbaijan began to fear for their security and many moved to Armenia, where they thought they would feel more secure. Likewise, the Azerbaijanis in Armenia began to leave for their own republic. Armenian resentment began to be expressed not only against the Azerbaijani government but also against the Azerbaijani people in general, despite the fact that members of the Karabakh Committee continued to express their belief that coexistence with the Azerbaijanis was possible.

On 17 May the Karabakh Committee resumed its public activity by defying the ban on demonstrations. The reactivation of the movement reflected the changes that had occurred. The nationalist activists, who now took the podium in Theatre Square, elaborated on political themes of popular representation at the upcoming 19th CPSU conference in June, plus democratization and reform in Armenia and the rest of the USSR.[81] Muradian now "offered an opening for activists seeking to stretch out the parameters of the movement."[82] It became evident that the politicization of the nationalist movement had necessitated the inclusion of broader issues on its agenda, rather than the single issue of unification of Karabakh with Armenia, which had been dominant in the months of February and March. Vazgen Manukian, a prominent activist, now proposed the formation of a broad-based Karabakh Committee to lead the nationalist movement in Armenia. It seemed that a new leadership of the Armenian nationalist opposition was emerging.

Indeed, a new eleven-member Karabakh Committee, comprising nationalist intellectuals, was formed on 19 May. It included dissident nationalist activists, some of whom had had experience in anti-Soviet activity and underground organizational work since the 1960s: Levon Ter Petrosian (scholar in Armenian and Syriac philology), Vazgen Manukian (professor of mathematics), Ashot Manucharian (vice-principal at an

experimental school), Rafayel Ghazarian (professor of technical sciences), Babken Ararktsian (professor of physics and mathematics), Davit Vardanian (professor of physics and mathematics), Samson Ghazarian (history teacher), Hambardzum Galstian (history teacher), Alexander Hakobian (history lecturer), Samvel Gevorgian (political analyst) and Vano Siradeghian (writer).[83] The new Committee decided that the movement's agenda should now extend beyond the issue of Nagorno-Karabakh.

Muradian and his associates were excluded, possibly because of Muradian's dominant character and his refusal of debate in the decision making process. Furthermore, his close association with Karen Demirchian, the First Secretary of the Armenian Communist Party, and Yuzbashian, Armenia's KGB chief, had antagonized many activists. His proposal at the beginning of May that "the movement should cooperate with Demirchyan" and his criticisms of those "who saw the demonstrations as a vehicle for democratization" created a strategic rift between his unification campaign and the new, broader political outlook of the Karabakh Committee.[84] Muradian now formed a separate group called *Miatsum* (Unification) to pursue his single-issue campaign.[85]

Whatever the causes that led Muradian to propose a strategy of cooperation with Demirchian, this was not acceptable to the Karabakh Committee for a number of reasons. First, the various attempts by local Communist leaders to discredit the Karabakh Movement in the official media and their refusal to allow adequate coverage of developments in the streets had discredited them in the eyes of the nationalist opposition. Second, in the era of *glasnost* and reform, many thought it had become necessary to think of an alternative local leadership instead of supporting the old and corrupt Communists and rescuing them from imminent collapse. Third, the new members of the Karabakh Committee believed that the movement in Armenia was associated with the broader current of political change that was sweeping the USSR. For example, they thought that developments in the Baltic republics (Latvia, Lithuania and Estonia) were encouraging, despite their firm belief that the fate of democratic reform in the USSR ultimately depended on Russia. They had concluded that the Karabakh Movement had to play a crucial role in the democratization process in the USSR in general and in Armenia in particular. They were, hence, convinced that decisions concerning strategy and future demonstrations and strikes should be taken through debates in Theatre Square.

On 21 May, two Politburo members, Alexander Yakovlev and Yegor Ligachev, arrived from Moscow in Armenia and Azerbaijan respectively.

The official Soviet media first reported that they had been sent to discuss economic reform and encourage *perestroika* and *glasnost* in these republics. However, it soon became apparent that their mission was to oversee the replacement of the First Secretaries in Yerevan and Baku. Suren Harutiunian replaced Demirchian, while Abdul Rahman Vezirov succeeded Bagirov. Vezirov was born in Nagorno-Karabakh and knew some Armenian.[86] Moscow probably replaced the Communist leaders of the two republics because of their inability to manage or resolve the Karabakh conflict. It was also a tactical move by Gorbachev, who probably preferred to have new leaders in both republics in order to pursue a different approach in dealing with the Karabakh Movement.

Some hoped that the new First Secretaries could become peacemakers. Following Moscow's directives, they made their first public appearance together in the Azerbaijani city of Kazakh and then traveled to nearby Ijevan in Armenia. This meeting was intended to convey the idea that conciliation was possible. However, when Harutiunian appeared in Theatre Square in Yerevan a few days later to address a huge rally and try and convince the demonstrators to abandon an ongoing strike, the popular response to this conciliatory strategy was discouraging. When Harutiunian said: "I am with you, but I cannot work under these conditions", the crowd responded by insistent chants of "*Gortsadul! Gortsadul!* [Strike! Strike!]."[87]

Nevertheless, a new relationship emerged between Harutiunian and the Karabakh Committee, especially as regards the media. This was an altogether different approach to dealing with the Karabakh Movement. The Armenian television started broadcasting formerly taboo subjects, such as uncensored comments from demonstrators and scenes from Theatre Square. The print media published analyses of the Sumgait massacres, other instances of ethnic violence and discrimination against Armenians in Nagorno-Karabakh. Finally, the official media in Yerevan announced on 7 June that the Armenian Supreme Soviet would discuss the Nagorno-Karabakh conflict on 15 June.[88] This was an unprecedented political development since the Armenian Communist leadership had seldom disobeyed Moscow's will in the past. Some observers hoped that the Armenian Communist Party leadership and the Armenian people were moving toward agreeing upon a common goal, which was Karabakh's ultimate unification with Armenia.

Moreover, Harutiunian further defied Moscow's will on 11 June when he informed the crowd in Theatre Square about a secret meeting held in Moscow between Ligachev and the First Secretaries of Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. The only item on the agenda had been the

possibility of upgrading the status of Nagorno-Karabakh to an autonomous republic. Harutiunian and Poghosian had rejected Moscow's proposal after being told that "Karabakh's borders would be expanded to include areas populated largely by Azerbaijanis."[89] Harutiunian's candor restored partial prestige to the local Communist leadership and increased public interest in the Armenian Supreme Soviet session of 15 June. However, the impatient and radicalized population went on with the general strike in both Armenia and Nagorno-Karabakh.

On 15 June the Armenian Supreme Soviet succumbed to the pressure of hundreds of thousands of demonstrators and endorsed the decision of the NKAO soviet of 20 February, which had requested the transfer of the oblast to Soviet Armenian jurisdiction. The Armenian Supreme Soviet based its decision on Article 70 of the USSR Constitution, which guaranteed the right of Soviet peoples to self-determination. Another resolution condemned the Sumgait massacres.[90]

The Azerbaijani response to the Armenian Supreme Soviet decision came on 17 June, when the Azerbaijani Supreme Soviet, in turn, rejected the decision of the NKAO soviet of 20 February and labeled it "undesirable."[91] Suleiman B. Tatliyev, the Chairman of the Azerbaijani Supreme Soviet, declared:

> In the course of discussion in the [Azerbaijani Supreme Soviet – O.G.] presidium, the opinion was expressed unanimously that the question of Nagorno-Karabakh has been raised without justification, contrary to the preservation of the historically existing unity of the whole of Karabakh, an age-old Azerbaijani land, without consideration of the interests of citizens of all nationalities living in the Oblast, and contrary to the wishes of the majority of the republic's population.[92]

Moscow now had to play the role of an arbiter. The resolutions passed by the legislatures of the two republics brought them into direct confrontation. On 18 July the Presidium of the USSR Supreme Soviet, citing Article 78 of the USSR Constitution, which prohibited territorial changes without the consent of the republic concerned, rejected the transfer of Nagorno-Karabakh to Soviet Armenia. Gorbachev emphasized that the transfer of Karabakh would set a precedent for other territorial disputes within the USSR.[93] His refusal to redraw republican boundaries was perhaps a logical decision from Moscow's viewpoint, but it provided no solution to the conflict as far as the Armenians were concerned.

On the other hand, significant political developments had taken place in Nagorno-Karabakh a few days before the above-described meeting of the Presidium of the USSR Supreme Soviet. The Krunk Committee's efforts in Nagorno-Karabakh to pass a resolution on secession from Soviet Azerbaijan reached their climax on 12 July. The 101 deputies present at the session of the NKAO soviet voted unanimously to secede from Azerbaijan and "renamed the Oblast the Artsakh Armenian Autonomous Region." This legislative move of the NKAO soviet further escalated the political tensions between Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. The Azerbaijani Supreme Soviet immediately declared the resolution "null and void," arguing that it contradicted the bases of the Azerbaijani and USSR Constitutions.[94]

The NKAO soviet's decision to secede from Soviet Azerbaijan could be analyzed within the context of the successive stages of the national political programs adopted usually by various nationalist movements. Miroslav Hroch argues that 'secession' is the third stage of a nationalist movement's national political program, the first two stages being 'substitution' and 'participation.' During the 'substitution' stage, it is usual for linguistic and cultural demands to temporarily substitute for political demands because the existing political regime does not permit political acts. In the second, 'participation' stage, a national political program includes initial demands of participation at the municipal and parliamentary levels of the state. Successful participation in the institutions of the state usually gives the national movement prestige and further opportunity to present its demands more effectively. Finally, the stage of 'secession' becomes an effective option for nationalist leaders to lessen the power of the state and "to get more space for independent decisions."[95]

The NKAO soviet, by enacting its legislative move of 12 July, was apparently formulating its political goal of establishing a separate statehood. Now, it became evident that the previous 'linguistic self-determination' (unification) campaign of the Karabakh Committee served only as a 'substitute' for the political demands of the Karabakh Armenians at a time when political circumstances did not permit open political acts. Indeed, the initial unification campaign that included 'partial elements of politics' was considered basic for a later stage that would emerge for the attainment of sovereignty. An example of a 'partial element of politics' was the crossing of the political border between Soviet Armenia and Azerbaijan (Nagorno-Karabakh) by the Armenian nationalist movement and the adoption of the image of a single fatherland. This psychological link between the members of the nation in Soviet Armenia and Nagorno-Karabakh was extremely important for national agitation among the Karabakh Armenians.

It could be argued that Gorbachev perceived the nationalities issues in general and the Nagorno-Karabakh problem in particular as peripheral nuisances in the way of his democratization plans. Gorbachev failed to realize that mobilized nationalists were getting stronger, more demanding and restive under *glasnost*. He underestimated the fervor underlying various national identities within the USSR. The decision of 18 July radicalized the nationalist movement in Armenia and Nagorno-Karabakh, which became more anti-Soviet and sought a radical political agenda in pursuit of full democracy and independence. The Nagorno-Karabakh Armenians, under the leadership of the Krunk Committee, also opposed Moscow's decision.

The period after 18 July witnessed the further institutionalization of the Karabakh Committee. Its members recognized that they had taken the unification campaign as far as they could within the framework of the Soviet Constitution. Pushing the issue further could mean violence and confrontation with the local authorities and Soviet Interior Ministry forces in Armenia. Their only viable option was to direct the politicized population toward a broader set of political goals, perhaps enter the arena of domestic politics and become the formal political opposition. Indeed, to the politically oriented members of the Karabakh Committee, like Manukian, the nationalist movement had always represented much more than the single issue of unification. The Karabakh Committee had endorsed a long-term strategy to create cultural and economic ties with Nagorno-Karabakh, but the national revival in the republic had increasingly necessitated the formation of a political opposition to the ruling Communists.

The Armenian nationalist movement had thrown the Karabakh Committee members into the center of Armenian politics. The Committee had gradually won popular support, like the other nationalist movements in the Baltic republics and in other parts of the USSR. The anti-Communist opposition had coalesced around the Karabakh Committee, and public opinion now provided the psychological ground for its members to act almost like a shadow government. As new participants in determining the republic's political process, the Committee members had become the only practical alternative to the Communist government.

With the popular support that it now enjoyed, the Karabakh Committee had to prepare an ambitious national program for Soviet Armenia. This program should be analyzed within a broader perspective, rather than be restricted only to the Karabakh unification campaign. Hroch argues that a nationalist movement often prepares a national program that is not restricted to the personal wishes and demands of the nationalist activists alone, but tends to include certain objective conditions like the political system of the

state, the social structure of the nationalist movement and its historical experience prior to the emergence of the nationalist movement.[96]

On 8 August the Karabakh Committee was transformed into the *Hayots Hamazgayin Sharzhum* (Armenian National Movement) or HHSh (ANM). Its platform crystallized the outlook of the Armenian democratic movement and defined its political role in the republic. The platform indicated that the ANM "would organize rallies and strikes, would participate in elections and campaign for change in Armenia's constitution and legal structure." It also "called Armenians to reclaim national rights and symbols repressed under Soviet rule," supported the "establishment of ties with the Armenian diaspora" and demanded "official Armenian and Soviet support for gaining recognition of the 1915 genocide by the United Nations."[97]

On 10 September the Armenian KGB confided to the Central Committee of the Armenian Communist Party that the ANM platform provided grounds for anti-Soviet activity by urging that the local authorities must serve national interests. The platform also tended to endanger the stability of Soviet Armenia by calling for rallies and strikes. By its acceptance of the anniversary of 28 May, 1918 as a national holiday, it revived historical awareness of the Armenian "bourgeois" republic of 1918-20, which the Communists had suppressed. The KGB reported that the ANM had already established relations with the anti-Communist, popular fronts in the Baltic republics and was trying to create parallel institutions to Communist-controlled ones in Armenia. The ANM had also mobilized the people on national lines, something that could threaten national relations between the peoples of the USSR. Furthermore, the ANM, following the Estonian model, was now directing its struggle to attain political power in the republic. Therefore, the KGB proposed: (1) to create a group from academics and historians to counterbalance the national activity of the ANM; (2) to use the media to discredit the movement and to organize similar rallies to weaken the popular base of the ANM; (3) to criticize the ANM platform among Communist Party sub-committees and collectives; and (4) to create a similar organization under the control of the Communist Party, the task of which would be confined to the promotion of *perestroika*, reform and the examination of environmental problems.[98]

On 18 September another wave of ethnic clashes struck Nagorno-Karabakh, this time in the Azerbaijani-populated town of Khojalu. The political climate was already tense with the oblast's Armenians arguing that the arrival of large numbers of Azerbaijani refugees from Armenia in Shushi (Shusha, according to the Azerbaijanis), a largely Azerbaijani-populated city in the oblast, would change the demographic balance in

Nagorno-Karabakh. The Karabakh Armenians were asking for the evacuation of these refugees to Azerbaijan. However, the Armenians were following a similar strategy by inviting hundreds of Armenian refugees from Azerbaijan into Stepanakert, the largely Armenian-populated capital of the oblast. Fearing the spread of violence to other villages, the Soviet authorities imposed a curfew and banned demonstrations in the region.[99]

Anthony D. Smith argues that the ethnic strategies of 'separatism' and 'irredentism' employed by nationalist movements give rise to ethno-nationalism and ultimately to conflict, since the major aim of these ethno-cultural movements is to obtain maximum autonomy for their community.[100] Indeed, the emerging ethnic nationalism on the Armenian side in Nagorno-Karabakh justified its existence by using a specific dynamic that opposed the 'alien,' Azerbaijani group. The Azerbaijanis, after all, were unable to join the Armenian nation on a political basis and on the basis of blood ties. Consequently, when the Armenian ethno-nationalists aimed at establishing a sovereign state within Azerbaijan, nationalism became violent. It employed killing, deportation and the cleansing of the territory of Nagorno-Karabakh from its so-called 'alien' Azerbaijani inhabitants. Similarly, when the Karabakh Armenians campaigned for the unification of Karabakh with Soviet Armenia, Azerbaijani nationalism became violent and committed atrocities particularly in Sumgait to push the Armenians of Azerbaijan out and prevent cohabitation. The Azerbaijanis, too, considered the Armenians in Karabakh as 'aliens', and they never acknowledged that they should be treated as equal citizens to Azerbaijanis in the 'titular' republic of the latter. In the previous few decades, the Azerbaijanis had tried to gradually alter the demographic balance of Karabakh in their favor. This was done by encouraging Azerbaijanis from other regions of the republic to migrate to Nagorno-Karabakh and by practicing cultural, economic and political discrimination against the ethnic Armenian majority of Karabakh to force the latter to leave the autonomous oblast that had been created for them in 1923.

The events in Khojalu, like the Sumgait massacres, transformed the Nagorno-Karabakh conflict into ethnic enmity. Indeed, ethnic polarization had already begun to pull Nagorno-Karabakh apart following the Sumgait massacres six months before. After the Khojalu incidents, a sense of vulnerability haunted the people once again in the ethnically mixed villages in Nagorno-Karabakh. The renewed ethnic violence offered a model of what ethnic war would probably resemble in Nagorno-Karabakh, with both Azerbaijanis and Armenians from nearby villages coming to the rescue of their co-nationals. Under these circumstances, it became doubtful whether

the ANM's Karabakh campaign could still be framed in solely constitutional terms.

In early December 1988 the Soviet media hinted that popular leaders would be arrested and "held responsible for provoking violence." It seemed that Moscow was planning "to clamp down on disorder in Armenia and Azerbaijan" and decapitate the Karabakh movement. Eventually, Moscow arrested some of the activists of the Krunk Committee in Nagorno-Karabakh, including Arkadii Manucharov. In Yerevan the situation was not better, and the ANM called on workers to suspend their strike until further notice in order to avoid any confrontation with the Soviet Interior Ministry troops that had moved into positions in Yerevan. In Baku, too, Moscow tried to halt demonstrations that were increasingly taking an anti-Soviet character. There were already attacks on Communist Party headquarters in the Azerbaijani city of Kirovabad (now Ganja). Curfews were imposed in Yerevan, Baku, Kirovabad and Nakhichevan. The Soviet Interior Ministry forces obliged demonstrators to evacuate Lenin Square in Baku in order to prevent further anti-Soviet gatherings.[101]

The growing refugee problem had a lasting and tragic influence on the dynamics of ethnic clashes. Michael Hechter argues that the strategic use of violence by ethno-nationalists may attain part of their goals, but that will occur at the expense of the overall population on both sides, who usually pay a very high price.[102] It was reported that Armenian refugees who had left Azerbaijan amounted to 30,907, while the number of Azerbaijani refugees who left Armenia reached 55,000. It was further reported that very few among those who had left their homes were eager to return any time soon. Instead, by the end of December 1988, the majority of the approximately 300,000 Armenians in Azerbaijan (outside NKAO) and the 160,000 Azerbaijanis in Armenia, feeling isolated and vulnerable, had mostly left or were planning to leave.[103] As a consequence, future cohabitation between Armenians and Azerbaijanis in both republics seemed improbable.

On 7 December the earthquake that struck northern Armenia contributed to the widening of the gap between the ANM and the local Communist government. The ANM's offer to help the government in its relief and rescue operations was not welcome. The non-cooperative attitude of the government could be explained as part of its desire to discredit the ANM in the eyes of the Armenian people and to prevent the organization from gaining additional popular support. The Communist authorities were afraid of the quick mobilizational capacity of the ANM in collecting relief supplies, which could stand in contrast to the government's inefficiency. On

10 December, when some of the ANM leaders refused an order from the Interior Ministry forces to disperse a crowd assembled at the headquarters of the Writer's Union in Armenia, they were immediately arrested and later transferred to Moscow to await trial.[104] The ANM leaders were charged with breaking the Soviet Criminal Code by organizing gatherings that violated public order. With some of the prominent members of the *Krunk* Committee also in jail, Moscow thought that the crackdown on the leadership of the nationalist movement would end the strikes and rallies. It could also provide an opportunity for the local Communist government to restore its hegemony in the absence of its rival.

Moscow's anxiousness about the "negative geopolitical spillover" if the Armenian demands were realized, ended in a policy of "muddling through,"[105] which started with attempts to calm the situation, without acknowledging the general nationalities problem. It continued with offering a series of reforms, followed by limited military control, and ended by placing Nagorno-Karabakh under its direct rule on 12 January, 1989.[106] Arkadii Volskii, a Russian, who headed a nine-member Special Administration Commission, was to administer Karabakh and respond to the demands of both Armenians and Azerbaijanis. This arrangement to introduce more autonomy in the oblast bypassed the Baku authorities but emphasized that Karabakh formally remained part of Azerbaijan.[107]

Although Moscow's direct rule brought some improvements to the Karabakh Armenians, including "the acquisition of Armenian textbooks, the provision of access to Armenian television, the teaching of Armenian history in the schools, and the opening of a theatre which produced plays in the Armenian language," ethnic violence did not stop.[108] Azerbaijanis, who carried out attacks against the Russian troops, escaped punishment at the insistence of Moscow so as to avoid further bloodshed. Volskii, whose administration in Karabakh was bound to come to grief, eventually declared: "for a great power ... it is a loss of face to exchange generals for hooligans."[109] On 28 November, 1989, after having been unable to restore order and find a mutually acceptable political solution, Moscow abolished the Volskii Commission and returned Karabakh to direct Azerbaijani rule.[110] Gorbachev's decree of 28 November, 1989 urged the Azerbaijani Supreme Soviet to solve the security problems of the Karabakh Armenians within a legal and constitutional framework. Furthermore, it emphasized that the Azerbaijani government should implement the necessary measures to grant the region a *real* autonomous status.[111] It was difficult to anticipate what Gorbachev would plan to do in the future, but such an administrative withdrawal from Karabakh could grant him justification for future Soviet

military intervention and the imposition of a settlement on both parties to the conflict.

Hence, none of Gorbachev's measures after 20 February, 1988 ended the tensions in Nagorno-Karabakh or Armenia. He was blamed on both sides. The Azerbaijanis believed that Gorbachev favored the Armenians, especially after the administrative arrangement of 12 January, 1989, which the Azerbaijanis considered as the first step in giving Nagorno-Karabakh to Armenia. The Armenians, who had initially supported Gorbachev's *perestroika* and hoped that Moscow would unify Nagorno-Karabakh with Armenia, gradually came to believe that he was pro-Azerbaijani. Gorbachev's main concern was probably the preservation of order and prevention of bloodshed. He also stayed firm on his stance against redrawing republican borders. However, if he succeeded in the task of keeping the borders unaltered, the prevention of bloodshed became almost impossible once the first wave of ethnic violence had taken place in Sumgait and passions had been aroused on both sides.

THE AZERBAIJANI MOVEMENT ORGANIZED (1989)

We now turn to the analysis of Azerbaijani attempts to organize themselves against Armenian ethno-nationalism and its separatist ambitions in Nagorno-Karabakh. Baku remained relatively calm through most of 1988. The first large demonstrations had taken place in May, but it was only in November that the mobilization of Azerbaijanis under a fully-fledged nationalist movement reached its climax.

Hundreds of thousands demonstrated in Lenin Square and adjacent streets in Baku, raising diverse concerns such as environmental pollution, corruption among local Communist Party officials, restoration of national monuments, etc. However, the retention of Azerbaijani sovereignty over Nagorno-Karabakh remained throughout the dominant rallying issue of the demonstrators. Dragadze argues that some members of the Azerbaijani intelligentsia distanced themselves from the demonstrators "as a tactic in order to act as mediators with the local Communist Party members, who at first had been totally hostile" to Azerbaijani nationalist demands. Therefore, the initiative was taken by the working class (laboring masses), "which at first distanced itself from the intelligentsia whose members it deemed to be mainly corrupt in their pursuit of personal wealth." It seemed that the working class was associating the intelligentsia with the corrupt Communist Party officials in the republic. The orators addressed Armenian hostility and the Nagorno-Karabakh problem, but soon grievances "were to center on

economic mismanagement and workers' rights." Those who took the podium cautioned the demonstrators against shouting anti-Armenian slogans. One of the leaders of the rallies, Neimat Panakhov, "at the time dubbed the Lech Walesa of Azerbaijan," directed most of his criticism toward the local authorities.[112]

Panakhov's nationalist mobilization campaign centered on democracy and *glasnost*, despite his attendant condemnation of the Azerbaijani government's management of the Karabakh conflict. The three issues that he placed at the top of the Azerbaijani national agenda were (a) gaining autonomy for Azerbaijanis living in Armenia; (b) transferring criminal cases related to the Sumgait massacres back to Azerbaijan from various locations in Russia; and (c) guaranteeing the safe return of Azerbaijani refugees from Mountainous Karabakh to their homes.[113]

The response of Azerbaijan's Communist government to the workers' demonstrations was harsh. Panakhov later stated that "had the government agreed to a genuine dialogue on workers' grievances," the demonstrations would have stopped. However, Communist officials from Baku and Moscow refused to address the crowd, and after several calls to evacuate the square, the authorities moved in troops and tanks and arrested the nationalist leaders, including Panakhov. This intolerant reaction was attributed to the government's "fear of an Azerbaijani democratic workers' movement that had motivated their inaction to stop the Armenian irredentist movement, which they knew full well would be highly provocative for the Azerbaijanis."[114] The local Communist leadership, as elsewhere in the USSR, was under Moscow's thumb. Moscow probably exercised pressure on Baku to neglect the workers' demands and turn a deaf ear to the Nagorno-Karabakh problem, since the oblast was already part of Azerbaijan and further provocation could lead to disorder and instability in the republic.

Another incident that aggravated the Azerbaijani nationalist movement in November 1988 was a skirmish fought over a hillside called Topkhana in Nagorno-Karabakh. Tensions emerged when the Karabakh Armenians started to build a vacation resort for the workers of Yerevan's aluminum factory without receiving permission from the Azerbaijani authorities to begin construction. Baku considered the site a "historical natural monument" and argued that the Karabakh Armenians "would resort to underhanded means to deprive Azerbaijanis of Mountainous Karabakh."[115] This incident was a good indicator of the loss of mutual confidence; both parties now viewed all incidents in light of inter-ethnic enmity.

Moreover, the Soviet Supreme Court in Moscow issued that same month a death sentence against Akhmed Akhmedov for his involvement in

the Sumgait massacres. The Azerbaijanis, who considered the verdict unjust and pro-Armenian, resorted to the streets, expressing their anger in mass rallies. They accused the Soviet media "of ignoring and distorting their cause." The demonstrating crowd chanted "Ka-ra-bagh!" while many raised overhead banners and posters on which the word "Karabagh" was inscribed. Other slogans on Azerbaijan's polluted environment and the protection of "Azerbaijani language and history" were reiterated in the streets.[116] It was the beginning of the emergence of the Azerbaijani nationalist opposition movement. The rallies they organized were very similar to the Armenian demonstrations taking place in Yerevan at the time.

However, Baku's demonstrations had their distinctive character. As the days passed and the workers' rallies mobilized more people, "the green flag of Islam became more prominent, while portraits of Iran's Ayatollah Khomeini were hoisted above the crowd. Chants of 'death to the Armenians' and 'Russians and Armenians out of Azerbaijan' were also heard." The Azerbaijani media coverage of the events was significant. For those who did not participate, the story of the rallies was transmitted to their homes. The local Communist authorities permitted the press and television to convey news of the demonstrations and often expressed sympathy toward the nationalist movement.[117]

As the number of refugees arriving from Armenia increased, demonstrations and ethnic tensions extended to other areas in Azerbaijan. In December Azerbaijani demonstrators clashed with Soviet troops in Kirovabad and Jalilabad (in Nakhichevan), and some casualties were reported.[118]

At the same time, the themes of economic deprivation and foreign dominance were featured in the Baku press. Many Azerbaijanis felt that ethnic Armenians competed with them on certain resources. They argued that:

> Representatives of the Armenian nationality ... were said to be undeservedly using things that there were not enough [of] for the Azerbaijanis themselves. The relatively well-off Armenians were occupying scarce housing, while Azerbaijanis lived in cramped dormitories, and ...the Karabakh movement was part of a larger scheme to deprive Azerbaijan of territory.[119]

The Armenian nationalist movement was, hence, a major focus for counter-mobilization of the Azerbaijanis. Fears of loss of sovereignty over Nagorno-Karabakh became widespread, and popular frustration with Baku's

and Moscow's handling of the Karabakh conflict gave more impetus to Azerbaijani nationalism. Many Azerbaijanis felt that the Communists had allowed the Nagorno-Karabakh conflict to drag into November 1988, when it was probably easier to respond to the Armenian demands in February by granting them cultural and linguistic freedoms and strengthening the ties between Soviet Armenia and Nagorno-Karabakh. Moreover, Moscow's failure to enforce the existing inter-republican borders threatened Azerbaijan's nationhood and awakened Azerbaijani national identity. The powerful emergence of the Azerbaijani nationalist movement in the autumn of 1988 was aimed at both Armenian nationalism and Moscow.

In 1989 the Azerbaijani nationalist movement grew confident enough to form a popular front. Azerbaijan viewed Moscow's direct rule in Karabakh from January 1989 as interference in its domestic affairs.[120] In July the Azerbaijani Popular Front (APF) emerged as a mass movement, which drew its support from the masses rather than the intelligentsia.[121] The APF leaders became aware that the only issue which could mobilize the population was the Nagorno-Karabakh dispute, but they linked this issue to demands for implementing *perestroika* and achieving greater democracy.[122] Hence, they organized mass demonstrations where they could both call for Azerbaijani sovereignty over Nagorno-Karabakh and present their political program as the nationalist opposition.[123]

In August 1989 the demonstrations and the general strike organized by the APF raised the front to a prominent role in local politics and exerted additional pressure on the already weakened Azerbaijani Communist Party.[124] Among the APF leaders, Abulfez G. Aliev (Elchibey), Etibar Mamedov, Leila Iunusova, Iu. Samedoglu and Issa Kambarov were members of the intelligentsia. They emphasized the rights of the Azerbaijanis as "the dominant ethnic group in the republic" and demanded "the restoration of the ethnic unity of Azerbaijanis living on both sides of the Soviet-Iranian border."[125] The APF threatened to call for a national strike on 2 September if Azerbaijan's Communist government refused to meet its demands, which included an unscheduled meeting of the Soviet Azerbaijani Supreme Soviet to discuss matters of sovereignty, "normalization" in Nagorno-Karabakh, the release of political prisoners, and the formal recognition of the APF.[126] The Azerbaijani "democratic national"[127] movement took a nationalist stance on the Karabakh conflict, countering the unification demands raised by the Karabakh Armenians. With the Azerbaijani Communist Party supporting Moscow's policies, the APF grew popular by taking a hard position and demanding direct

Azerbaijani control over Nagorno-Karabakh and the abolishing of its administrative autonomy.

As part of its political program, the APF argued that if Karabakh's autonomy was to remain, then Azerbaijanis living in Armenia must be granted similar autonomy. It also proposed a new law on Azerbaijani sovereignty, "asserting the republic's full control of all its natural resources... the right to veto laws imposed by Moscow, and the right to quit the Soviet Union."[128]

In an effort to halt Armenian separatism, the APF organized a rail and land blockade of Nagorno-Karabakh and Armenia, which it called off only on 5 October, 1989, after discussions with the members of the Communist-controlled Azerbaijani Supreme Soviet.[129] During these negotiations, the APF justified the blockade as a retaliatory action to Armenia's blockade of the exclave of Nakhichevan. One pro-Azerbaijani author argues that the serious impact of the blockade on Armenia indicated the extent to which Armenia and Nagorno-Karabakh relied on Azerbaijan's "products and infrastructures," which in turn refute, she says, the Armenian argument that Karabakh was economically dependent on Armenia.[130]

On 15 September the Communist government succumbed to nationalist pressure. The Azerbaijani Supreme Soviet met in an extraordinary session that was broadcast live on television. With demonstrators surrounding the legislature's building, the heated discussions ended with the government officially recognizing the APF. More significantly, some government officials endorsed the APF's stance on sovereignty and the Nagorno-Karabakh dispute.[131] Western reporters opined that the APF had forced the Azerbaijani Communist Party into an "effective partnership" and that, as a "nationalist movement," the APF was on its way to capturing full political power.[132] It appeared that the APF's political program, which espoused sovereignty, had become the common ground on which the Communists and nationalists agreed. The APF had gained increased popular support as it had centered its criticism on the Communist Party's support for the Kremlin's policy of establishing special administrative rule in Nagorno-Karabakh. This so-called "effective partnership" between the government and the APF was probably achieved on the basis of mutual concessions. The Azerbaijani government recognized the APF as a legal organization and withdrew its support for Moscow's direct rule in Nagorno-Karabakh. In return, the APF ended its rail blockade of Armenia in October 1989.

The intransigence of the APF on the issue of Azerbaijani sovereignty was matched by the stubborn position of the Karabakh Armenians on the unification issue. On 16 August, 1989 the Armenian National Council

(ANC) was created in Nagorno-Karabakh. "The seventy-eight member council declared that it would represent Mountainous Karabakh's Armenians until the restoration of the Oblast's government" that had been dissolved by Moscow in January. On 24 August the ANC announced Nagorno-Karabakh's secession from Azerbaijan and its unification with Armenia. Baku and Moscow predictably condemned this declaration. Like the APF, the ANC was challenging Moscow's steadfastness as regards the special administration in Nagorno-Karabakh, where the situation was becoming extremely dangerous.[133]

The new law on sovereignty, which the Azerbaijani authorities passed on 5 October, 1989, asserted that Azerbaijan should exert full control over all its territory, including Nagorno-Karabakh. Any territorial changes were to be preceded by a referendum.[134] Hence, the political success attained by the APF did question not only the autonomous status of Karabakh, but also Moscow's handling of the Karabakh dispute, and even the "Soviet system of government" as a whole.[135] In a further challenge to Moscow, APF leaders met in October 1989 with some members of the ANM "to promote reconciliation on the future status of Mountainous Karabakh." This meeting coincided with the ANM's attempts to create "self-defense units in Armenia to protect border areas" with Azerbaijan. The meeting, about which we have few details, failed to establish any dialogue, however.[136]

Moscow ended its direct rule over Nagorno-Karabakh and restored the oblast to Azerbaijani sovereignty on 28 November, 1989. "A republic-level oversight committee staffed primarily by ethnic Azeris was created" to facilitate the restoration of Azerbaijani sovereignty and administer the oblast until "local Party organs would be revived." "Azerbaijani agencies" took the responsibility for security in Nagorno-Karabakh.[137] Initially, the decree represented a capitulation to the APF's demands. The APF feared, however, that Armenian guerrillas in Nagorno-Karabakh and from the border areas with Armenia would now seize the oblast by force. "An Azerbaijani voluntary militia" was therefore created, and skirmishes broke out between the two sides.[138]

Moscow's restoration of Azerbaijani sovereignty over Nagorno-Karabakh raised a number of questions. One possible explanation is that Gorbachev consented to this measure out of frustration. After failing to quell conflict using direct rule, the only alternative was to abandon it. However, this political act was also humiliating for Moscow, because it had succumbed to Azerbaijani nationalist pressure. Therefore, more compelling is the explanation that Gorbachev was laying the groundwork for a future, imposed settlement to the conflict. By placing the administrative and

security issues in Nagorno-Karabakh wholly under Azerbaijani responsibility, Gorbachev was perhaps anticipating a resurgence of violence between the Karabakh Armenians and the Azerbaijanis. The Karabakh Armenians had already rejected direct administrative control from Baku. The renewal of inter-communal violence would, in turn, justify Moscow's direct intervention and the enforcement of a centrally planned settlement to the conflict at some later stage, in the process according the central government previously lost political prestige. This type of settlement could enable Moscow to retain its hegemony in the South Caucasus.

Indeed, ethnic relations between the Armenians and Azerbaijanis had deteriorated further by the end of 1989 as irregulars from both communities continued to attack transportation routes that connected Karabakh to Azerbaijan and Nakhichevan to Armenia. Soviet troops in the region were totally ineffective in maintaining law and order.[139] In a situation resembling "the verge of war," demographic displacement continued to take place in Karabakh as the Azerbaijanis felt obliged to gather in the Shushi district. The APF's attempts to create a "special force" to defend Azerbaijan's borders did not succeed.[140] Gorbachev's warnings to both parties did not attenuate ethnic tensions. The joint session of the Armenian Supreme Soviet and the ANC of Karabakh on 1 December, 1989 triggered further escalation when it decided to annex Nagorno-Karabakh to Armenia and extended Soviet Armenian citizenship rights to the oblast's population.[141]

Hence, the year 1990 started with an escalation of inter-communal violence and a subsequent Soviet military intervention in Azerbaijan. We will examine next the political developments that triggered this decision.

ARMENIANS AND AZERBAIJANIS FACING THE ESCALATION OF CONFLICT (1989-1991)

The joint decision of the Armenian Supreme Soviet and the ANC of Karabakh of 1 December, 1989 could be considered as an act of defiance to the authorities in Moscow and Baku. Thomas D. Musgrave argues that where a non-self-governing territory intends to separate itself from a state within which it exists, it threatens the territorial integrity of that state.[142] The Baku leadership also perceived the said decision as a violation of Azerbaijan's territorial integrity and as an official claim to its territory.[143] The Azerbaijani Supreme Soviet decreed on 6 December that Armenia's resolution was an "impermissible interference in sovereign Azerbaijan SSR's affairs, and a measure aimed at encroaching on the Azerbaijan SSR's territorial integrity."[144]

The Armenian Supreme Soviet further provoked Baku and Moscow when it discussed on 9 January, 1990 the preparation of a budget for Karabakh.[145] A crowd consisting of the radical wing of the APF responded by committing anti-Armenian violence in Baku, which led to Soviet military intervention to stop the pogroms.[146] Michael Keating argues that in case of conflict between state nationalism and the right of national minorities to self-determination "there may be no resolution short of violence."[147] Violent acts were also committed along Nakhichevan's borders with Iran and Turkey, where the Azerbaijani opposition dismantled border fortifications and occupied the Caspian coastal town of Lenkoran, raising serious security fears in Iran.[148]

On 13 January, 1990 a new assault was launched against the Armenian minority in Baku. There were also armed clashes between the two communities in Nagorno-Karabakh and along the border between Armenia and Azerbaijan.[149] Fearing further attacks, Armenians broke into Soviet army installations in Armenia and Karabakh and confiscated weapons in order to protect themselves. This could reflect the degree of tolerance and support of the Soviet army of the Armenians. Armenian officials justified the formation of paramilitary units and the confiscation of weapons for defensive purposes.[150] However, for some Armenians the tense situation could have been an excuse for the formation of independent militias.

Michael P. Croissant argues that the anti-Armenian violence in Baku in January 1990 was the result of "protracted tensions" since 1988; it was instigated and committed especially by Azerbaijani refugees, who had been driven out of Karabakh in thousands.[151] The Presidium of the USSR Supreme Soviet responded by imposing a state of emergency. Gorbachev sent Yevgenii Primakov to Baku on 14 January and reinforced Soviet troops in the city to prevent further atrocities and bring order to Azerbaijan.[152] However, Moscow's mobilization of forces came late and raised doubts among observers whether these new troops were sent to prevent further violence or impose occupation by the central government.[153]

On 19 January, 1990 the newly reinforced Soviet troops started their assault on Baku. After hours of fighting and more than a hundred Azerbaijanis dead, the Soviet troops occupied the city and imposed martial law.[154] However, it was difficult to control the situation in many Azerbaijani towns outside Baku. Ethnic clashes continued in the border regions between Armenia and Azerbaijan. The aim of the Soviet military intervention was to crush the Azerbaijani nationalists, discredit the APF and consolidate the existing pro-Moscow government.[155] These "Black January" events created

new anti-Soviet hatreds and wounds among the Azerbaijanis, however, which they have found difficult to forget ever since.[156]

The Kremlin justified its interventionist policy in Azerbaijan by arguing that the "Azerbaijani nationalists had called for the forceful overthrow of Soviet power and the secession of Azerbaijan from the USSR."[157] Moscow changed the leadership of the Azerbaijani Communist Party and installed Mutalibov as its new First Secretary. He would subsequently become the first President of Soviet Azerbaijan. To win popular support, Mutalibov embraced in the coming months a program calling for Azerbaijani sovereignty over Nagorno-Karabakh, the withdrawal of Soviet troops from the republic and disciplinary measures against "unprincipled Party members."[158] However, he also called only for a gradual process toward political independence, "given Azerbaijan's dependence on Russian supplies in the economic field."[159] Attempts to reestablish confidence between the new leadership of the Azerbaijani Communist Party and the Azerbaijani people proved difficult, however. Mutalibov wanted to satisfy both Moscow and the Azerbaijani people. Relying steadfastly on Moscow, he expected from the Soviet authorities, in return, the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict in Azerbaijan's favor. However, his attempts to disarm the Azerbaijani nationalist political opposition and reassert Baku's control over Nagorno-Karabakh failed.[160]

Moscow's intervention in Baku was directed more at countering the APF's organizational structure and its supporters rather than protecting the local Armenians. The late intervention of Soviet troops to stop the anti-Armenian violence in Baku was probably calculated to hold the APF responsible for the Armenian deaths. The APF's nationalist political agenda had begun to pose a threat to the integrity of the USSR. There was the need, therefore, to take firm action against the APF to strengthen the Communist leadership in Azerbaijan and preserve the USSR. Hence, internal political developments in Azerbaijan and Armenia determined to some extent the escalating pace of the Karabakh conflict.

In Armenia, on the other hand, anti-Soviet sentiment had been running high ever since 1988, when Gorbachev first refused to attach Karabakh to Armenia, and later when Soviet troops did not prevent the anti-Armenian massacres in Sumgait.[161] The Karabakh Committee members were released from Soviet imprisonment on 31 May, 1989 and soon resumed activity under the name of the ANM.[162] The nationalist activists received a hero's welcome in Yerevan and were immediately escorted to participate in a midnight rally. The ANM now moved forward to establish itself as the leading exponent of Armenian political demands, because the people

believed that the local Communist Party leadership was not defending those claims. The Armenian Communist government refused to be associated with the ANM and preferred to remain loyal to Moscow. On the other hand, the arrested members of the Krunk Committee of Nagorno-Karabakh remained jailed and were released later.

The escalation of violence in January 1990 brought the ANM closer to the levers of political power in Armenia. ANM associates and representatives worked as a crisis management team, often with the government and Communist Party officials. The ANM also organized a handful of unofficial paramilitary groups to serve as "self-defense brigades." Armenian armed groups were on patrol, too, in Nagorno-Karabakh, particularly in areas where Armenian and Azerbaijani villages were close to one another. In February 1990 the ANM took a further step when its executive committee conducted informal talks with APF representatives in Riga, the capital of Latvia, under the auspices of the Baltic Council. "In an unusual display of solidarity," the ANM "condemned the Soviet use of force in Baku and both sides issued a communiqué in which they called for a cease-fire to be effective February 15, and for the creation of a council to resolve all outstanding disputes."[163] However, these talks were soon interrupted as news was received of further deterioration in the situation in Nagorno-Karabakh.

Power was transferred from the Communists to the nationalists in Armenia after a decisive victory of the ANM and its allies over the Communist Party in the elections to the republic's Supreme Soviet in July 1990. The first non-Communist government assumed power on 5 August, 1990 when Levon Ter-Petrosian, a founding member of the Karabakh Committee and the leader of the ANM, was elected chairperson of Armenia's Supreme Soviet. This transfer took place without bloodshed and in accordance with constitutional procedures.[164] Hroch argues that successful participation in the institutions of the state (one of the stages of a national program) usually gives the nationalist movement "prestige" and further opportunity to present its political demands "more effectively."[165] The opposition nationalist ANM's victory in the 1990 parliamentary elections was badly needed for Armenia's internal stability and transition to independence. On 21 September, 1991 Armenia voted overwhelmingly in favor of secession from the USSR, and, on 16 October, 1991, Ter-Petrosian became the country's first President elected by a popular vote.[166] The referendum on independence was conducted after the unsuccessful coup against Gorbachev in August 1991, which, Elizabeth Fuller noted, meant that "Armenia had chosen the correct path in deciding to secede."[167]

Back in Azerbaijan, Mutalibov's Communist government committed a "severe tactical mistake" by supporting the Moscow coup of August 1991. Despite Mutalibov's domestic unpopularity, the nationalist opposition APF failed to depose him. However, his persistence in office and failure to restore Azerbaijani sovereignty in Karabakh affected Azerbaijan's internal stability and weakened its national unified stance against Armenia's irredentist ambitions.[158] The instrumental use of the Karabakh conflict by the conflicting parties as a means of political mobilization, together with the loosening of the center's control over the Soviet periphery after the August 1991 coup, pushed both republics toward open warfare.

We can deduce that Moscow's manipulation of the Nagorno-Karabakh conflict and its military support of both parties at various stages of the conflict aimed at keeping the governments of Armenia and Azerbaijan under its control. This had become clearer after the "Black January" incidents and the imposition of Mutalibov as the new ruler in Azerbaijan. However, the August coup would have momentous consequences on the evolution of the Armenian-Azerbaijani conflict. The months following this unsuccessful coup witnessed the emergence of the Armenian and Azerbaijani independent republics. Thereafter, the level of the escalation of violence in Nagorno-Karabakh was to be decided more or less by the local nationalist politicians rather than in Moscow. The Karabakh conflict had become a focal point for nationalist politicians both in Yerevan and Baku, who used it instrumentally to seek domestic political success.

The Nagorno-Karabakh problem had distant roots, but it is undeniable that ethno-nationalists in Armenia, Nagorno-Karabakh and Azerbaijan used ethnic identity for purposes of political mobilization to attain political goals. Ethnic political mobilization of this sort caused ethnic tensions and conflict between the Armenians and Azerbaijanis. After having reached a point of no return, both parties began to advocate a military solution to the Karabakh conflict. This exposed them to manipulation by the newly independent Russian Federation, the major supplier of arms to both parties. This will be discussed in Section II of this article.

SECTION II:
FROM ESCALATION TO OPEN WARFARE (1991-1994)

FROM ETHNIC MOBILIZATION TO WAR (1991-1992)

The account provided in this section has important implications for the escalation of violence and eventually the outbreak of open warfare between

the Armenians and Azerbaijanis. Though it might seem just an additional detail, this phase of the conflict is crucial to understanding the escalatory process.

The Turkish Prime Minister, Suleyman Demirel, congratulated Ter Petrosian on his election as President and offered to cooperate economically with Armenia. In a spectacular political move, Demirel raised the possibility of providing Armenia with access to the Turkish port of Trabzon on the Black Sea and promised to include Armenia among the members of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) organization, which was eventually created in 1992. Moreover, Turkey wanted to construct a gas and oil pipeline connecting the oilfields of the Central Asian republics with the Turkish port of Trabzon through Armenia. Hence, Trabzon could become a free economic zone for Armenia. This would facilitate the reestablishment of the rail network along the Turkish-Armenian border.[169]

Ter Petrosian was interested in the Turkish initiative because it would provide Armenia with new prospects of economic development and would facilitate access to the world markets. An initial contract for the execution of this plan between two outwardly private companies was signed in Moscow.[170] Hence, Ter Petrosian's ambitious economic outlook for independent Armenia would clash with Russia's economic interests in the South Caucasus. Questions were asked if Russia would encourage Armenia to drift gradually towards the West. Moreover, would Moscow support a western initiated and financed oil pipeline to be constructed in its 'near abroad'?

The analysis of the escalation of the Armenian-Azerbaijani violence in the early part of 1991 and the Soviet participation in some battles in the last few months of the Communist state's existence could provide some answers to the questions raised above, which became very crucial from the first months of 1992.

On 30 April, 1991 the Soviet armed forces and Azerbaijani Interior Ministry troops had launched a massive offensive to establish full control in Nagorno-Karabakh. This joint Soviet-Azerbaijani military offensive, known as 'Operation Ring,' caused massive violations of human rights.[171] "Internal troops subordinated to the Soviet MVD (Interior Ministry) ... conducted actions coordinated with Azerbaijani OMON (Azerbaijani Interior Ministry) forcibly to deport entire villages, often brutalizing civilians, including women, children and elderly persons."[172] The troops undertook "systematic deportations" of the Armenian population to Stepanakert in order to replace them with Azerbaijani refugees, who had fled from Armenia.[173] "Hundreds of villagers were forced at gun point to leave all their belongings and sign

letters of 'voluntary' consent to deportation. One whole village was deported at night and the people left over the border in the pouring rain at midnight with no possessions."[174] Moscow and Baku justified their military operation by declaring that the attacked Armenian villages were "harboring Armenian militias" which were refusing to lay down their arms and were attacking the Azerbaijani villages.[175] The operation, aimed at demoralizing the Armenians and persuading them to abandon their territorial demands, continued well into the summer.

The impact of 'Operation Ring' was profound on the Karabakh Armenians and led to the emergence of a more militant Armenian leadership in the oblast, which vowed to protect the Armenian villages from further attacks. Ter Petrosian also viewed the Soviet military actions as "undeclared war" and "state terrorism" against Armenia.[176] Moreover, 'Operation Ring' increased the security dilemma between the Armenians and Azerbaijanis.[177] As the Karabakh Armenians took up arms for protection against possible Azerbaijani attacks, the fears of the Azerbaijanis also multiplied, and they also armed themselves for the same purpose. As the Armenians fought to retake "their villages", Azerbaijanis also used force to maintain their positions. Smith argues that "for the members of the secessionist group violence becomes instrumentally rational, in order to resist state repression in the name of the nation."[178] As a consequence, the number of refugees and casualties mounted rapidly on both sides, and any possibility of coexistence between the two communities within the borders of Azerbaijan became almost impossible. The Soviet policy of using the traditional military option to solve the conflict and crush the opposition had failed.[179] Armenian armed groups continued to put up resistance in Karabakh. By late 1991 population shifts in Karabakh had become complete on ethnic lines and each group tried to conquer as much territory as it could.[180]

However, if Moscow's intention in the short run was to send signals to the Armenians through "Operation Ring' that their demands were unacceptable and that they had to resolve the Karabakh conflict through negotiations, then it did achieve a limited breakthrough. In this context, 'Operation Ring' could be considered a signal to the Karabakh Armenians that Moscow did not favor a military resolution of the Nagorno-Karabakh conflict. In addition, Moscow wanted to keep its leverage in the region and manipulate both sides of the conflict to the extent that they would recognize Russia's role in any future peaceful settlement. However, the main signal was probably aimed at Ter Petrosian. Moscow wanted him to abandon his pro-Western orientation and follow the traditional pro-Russian orientation

of the Armenians. On 23 September, 1991, Armenians and Azerbaijanis discussed a new peace initiative, introduced by the Presidents of the Soviet republics of Russia and Kazakhstan.[181]

In the meantime, Mutalibov was changing course in face of increasing popular demands for a firm position on Nagorno-Karabakh and was trying to co-opt the rising nationalist sentiments in Azerbaijan. Azerbaijan declared its independence from the USSR on 20 August, 1991. The Azerbaijani parliament also voted in November 1991 to terminate the autonomous status of Karabakh. This was a clear indication of Azerbaijan's desire to exercise full sovereignty over Karabakh.

On the other hand, the ANC was now in control of large parts of Karabakh and was calling for a referendum on Karabakh's independence. It was the only "democratic solution they could envisage" to counter the Azerbaijani decision.[182] Hechter argues that usually the aim of the nationalist group is to secede from the larger political unit and establish a separate state.[183] In the autumn of 1991, the Armenian majority among the 180,000 population of Karabakh voted overwhelmingly for independence. The Azerbaijanis, who comprised about 25 percent of the total population in Nagorno-Karabakh, boycotted the referendum. The ANC went further and organized general elections for a new parliament, allocating seats on a proportional basis for the Azerbaijanis, too.[184] Despite the Azerbaijani boycott, this parliament was elected, and it immediately declared Nagorno-Karabakh's independence from Azerbaijan on 6 January, 1992. In a further amazing move, the ANC of Karabakh asked to become a member of the newly established Commonwealth of Independent States (CIS),[185] but the "request was ignored." Moreover, the ANC laid claim to the district of Shahumian, which had been excluded from the boundaries of NKAO in 1923. The Nagorno-Karabakh leadership ruled out any peaceful solution that did not accept the independence of the enclave, including Shahumian.[186] This declaration was followed immediately by fighting in the area between Armenian and Azerbaijani militiamen.

The self-declared Republic of Nagorno-Karabakh was not granted international recognition, even by Armenia. Armenian diplomacy adopted this tactical stance because the Ter Petrosian administration was trying to avoid international criticism for Armenia's supporting the war in Karabakh and did not wish to alienate Russia and Turkey. As a consequence, however, Armenia lost control over the Karabakh leadership after it failed to persuade the latter to agree to its policy options.[187]

The rift between Ter Petrosian and the Nagorno-Karabakh leadership intensified after 8 January, 1992, when Artur Mkrtchian, a member of the

radical nationalist Armenian Revolutionary Federation (Dashnak) party, was elected Chairman of the Nagorno-Karabakh Supreme Soviet. Ter Petrosian was apparently backing Robert Kocharian, Mkrtchian's rival. Mkrtchian's election tightened the relationship between radical elements in Karabakh and their supporters in Armenia. It also "gave the Dashnaks in Yerevan added leverage against Ter Petrosian, allowing them to cast doubts on his patriotic commitment to the struggle in Karabakh." The Dashnak party, with its headquarters in the Diaspora, considered Turkey as a threat to Armenia and was "favouring a harder line against Ankara" as long as Turkey did not recognize the Armenian Genocide of 1915. It also pressured the Armenian government to formally recognize Nagorno-Karabakh's independence. Eventually, the Dashnak party found itself on the side of the opposition political parties in Armenia and formed in June 1992 a coalition with the Union for National Self-Determination against Ter Petrosian's moderate Karabakh policy.[188]

In a clear sign of discontent with the leadership in Nagorno-Karabakh, Ter Petrosian declared that "Armenia gave up all territorial claims on Nagorno-Karabakh, and that it had lost all influence over decisions taken by the enclave." However, the Armenian government continued to supply Karabakh with humanitarian aid, food and arms in order not to become further alienated from the opposition parties in Parliament and to refute doubts raised by the Dashnaks on the President's patriotic commitment to the Karabakh cause.[189] Yerevan also tried to explain to the international community that Karabakh had the right to decide on its future.

The Karabakh leadership's policy contradicted the peaceful diplomatic approach of Ter Petrosian, who was probably not less committed to the Nagorno-Karabakh cause. Ter Petrosian was also a nationalist, but after becoming President of Armenia, he preferred to achieve a political resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, supported by the international community, rather than pursue the military option that would not necessarily bring peace and economic development to the region.

The belligerence of the Karabakh leadership increased the possibility of full military confrontation between the Armenians and Azerbaijanis. With the withdrawal of the Soviet forces from Karabakh in December 1991, military operations escalated. Azerbaijani forces tried to occupy positions vacated by the withdrawing troops and started their attacks on besieged Stepanakert.[190] Karabakh became an open battlefield with atrocities being committed on both side and with thousands of refugees seeking refuge out of the oblast.[191]

Four months after his election, Mkrtchian was assassinated under mysterious circumstances in front of his house in Stepanakert on 14 April, 1992. No further details are known about this incident. For his part, the Azerbaijani President, Mutalibov, chose to play the nationalist card in order to stay in power. He endorsed the popular demand for a full-scale economic blockade of Armenia and Nagorno-Karabakh. "All transportation and communication links between Stepanakert and its environs were cut, and the facilities providing the city with power and water were demolished by Azerbaijani forces." Mutalibov, who had initially resisted the formation of a national army, now issued a decree "calling up all able-bodied citizens aged 18 or older for active military service."[91] Azerbaijan was preparing for a full-scale war. The next part of this section will discuss the military and political developments in Karabakh between the years 1992 and 1994.

MILITARY AND POLITICAL DEVELOPMENTS (1992-1994)

In early 1992 the war in Nagorno-Karabakh had already been transformed from an internal matter of the former USSR to a full-scale war between two independent sovereign states, Armenia and Azerbaijan. Therefore, the military operations in and outside the borders of Nagorno-Karabakh became wrapped up with the dynamics of regional geopolitical interests and old rivalries between Russia, Turkey and Iran. However, as the war escalated into four different phases, it influenced not only domestic political stability in Armenia and Azerbaijan, but also the regional powers, which tried to mediate in order to prevent further deterioration in the area. Nevertheless, these powers were cautious not to get directly involved in the conflict.

THE FIRST PHASE OF THE WAR (JANUARY-MAY 1992)

The catalyst for the Azerbaijani offensive in 1992 was the proclamation by the Armenian leadership of the independent Republic of Nagorno-Karabakh. The aim of the Azerbaijani troops was to break the Armenian resistance and capture Stepanakert. Parallel with the Azerbaijani ground assault, Mutalibov expressed readiness for negotiations. He insisted, however, that the only concession on offer was "the issue of greater cultural autonomy within Azerbaijan. He stated that Azerbaijan had become a democracy, where questions of discrimination could be easily addressed by guarantees of human rights for all."[92] The Azerbaijani military offensive, which ultimately failed, became an additional factor in the escalation of hostilities in 1992.

The Armenian counter-offensive – which according to the Azerbaijanis, was "backed by Russian arms"[194] – took place in February 1992 against Azerbaijani-populated Khojalu. After the seizure of Khojalu, many of its inhabitants were massacred. According to Human Rights Watch/Helsinki, "more than 200 civilians were killed in the attack," making it "the largest massacre to date in the conflict."[195] Hechter argues that "groups can employ violence strategically to polarize a conflict to their advantage."[196] The Karabakh Armenians could be said to have implemented this strategy to hinder future inter-ethnic cohabitation with the Azerbaijani inhabitants of Nagorno-Karabakh and to 'polarize' the conflict to their advantage. It should be noted, however, that the Azerbaijanis, too, aimed at preventing inter-ethnic cohabitation from February 1988, when they committed the Sumgait massacres against the city's Armenian residents. Later, the Azerbaijanis participated in 'Operation Ring', which was planned by the central Communist leadership in Moscow against the Karabakh Armenians in an attempt to frighten them and make them flee the region. After capturing Khojalu, the Armenians succeeded in lessening the military pressure on Stepanakert. Moreover, the Armenians claimed that they had negotiated with the Azerbaijanis on a safe passage to evacuate the civilians of Khojalu, but this retreat was disorganized. After interviewing some survivors, Helsinki Watch concluded that the Azerbaijani "militia still in uniform, and some still carrying their guns, were interspersed with the masses of civilians" evacuating the town.[197]

The loss of Khojalu was both a military and moral defeat for the Azerbaijanis since it was one of the remaining two Azerbaijani-inhabited towns in Nagorno-Karabakh from which they had tried to spread their control over all of Karabakh. This military setback also had disastrous repercussions in Baku. Hechter argues that nationalist violence is adopted as a strategic instrument "to raise the Center's costs of controlling a restless periphery."[198] Indeed, in addition to the approximately 200,000 Azerbaijani refugees who had left Armenia and Karabakh since 1988, new waves of displaced persons now arrived from Karabakh, heightening Azerbaijan's internal difficulties and creating humanitarian problems.[199] At an emergency session of the Azerbaijani Parliament on 6 March, Mutalibov was held responsible for the Armenian successes in Karabakh and was forced to submit his resignation.[200] Political instability in Baku revived the opposition APF's hopes to capture power and force a harder stance as regards the conflict over Karabakh.

On the diplomatic scene, Iran showed readiness to mediate and help attenuate tensions between the warring parties. This offer would also

counter possible Turkish influence in the region.[201] Iranian diplomatic efforts, which also envisaged a role for the CSCE in the peacemaking process, helped arrange two cease-fires in February and a tripartite meeting among Armenian, Azerbaijani and Iranian representatives in Tehran on 14-16 March. A draft plan to resolve the Karabakh conflict was discussed. Although the Armenian and Azerbaijani governments welcomed Iranian mediation, peace was not secured, and hostilities resumed at the end of March. The Iranian foreign minister, Ali Akbar Velayati, "laid the blame for the collapse of the cease-fire on the CIS military leadership in the region."[202]

The next focus of the Armenian military operations was Shushi, the last Azerbaijani stronghold in Nagorno-Karabakh. When Shushi fell on 9 May, 1992, the Azerbaijani government terminated the Iranian peace-making efforts as a sign of discontent.[203] Smith argues that if the state is weak and the "solidaristic nationalist group" challenging its authority is strong, then violence is most likely to escalate.[204] Indeed, with political instability and a power struggle over the presidency in Baku, the Armenians pressed for further victories on the battlefield.[205] In May the Armenian forces broke through the Lachin region, the narrow strip of Azerbaijani land that separated Nagorno-Karabakh from Armenia. The so-called 'Lachin corridor' was created and Nagorno-Karabakh was linked by land to Armenia. The Armenians thus reduced the pressure of supplying the formerly besieged enclave solely by air. Moreover, the previously psychological connection to Armenia now turned into reality. By the end of that month, almost all of Nagorno-Karabakh was under Armenian control.[206]

It seemed that the failure of diplomatic efforts had increased the likelihood of a final military solution. As the first phase of the war came to an end by the end of May 1992, it was argued that three major factors had contributed to the Armenian victory. First, the weak structure and limited number of qualified military officers in the Azerbaijani army had made the latter rely on Afghan mercenaries as well as advice from retired Turkish officers. Second, the Nagorno-Karabakh army had unmistakable superiority in fighting guerilla warfare in an area that it considered as "home territory." Russian military assistance was also seen as decisive in supplying military aid and equipment to the Armenians. Third, the role of the Armenian Diaspora was noted in funding the war in terms of economic and military aid.[207] The following statement by Samvel Babayan, the one-time Defense Minister of the Republic of Nagorno-Karabakh and the Commander of the Nagorno-Karabakh Army underlines the political position of the Karabakh Armenian leadership with respect to war and peace in the area:

> We will not give in to pressures from anyone. We have no room for compromise when it comes to the safety, security and freedom of our people. The strength of our armed forces is one of the main safeguards for peace. We have to be vigilant while waiting for a political solution.[208]

The Karabakh Armenians were convinced that they were fighting for self-defense and the liberation of their territory, although there were also volunteers from Armenia fighting alongside the Karabakh army. The Nagorno-Karabakh leadership believed that only through inflicting a military defeat on Azerbaijan would it put pressure on both Armenia and Azerbaijan to recognize Karabakh's independence.

The Karabakh army's victories in May 1992 did not lead to the capitulation of Azerbaijan, while Armenia was still prepared to listen to moderate and sensible peace offers to resolve the conflict made either by the Nagorno-Karabakh leadership and/or by the Azerbaijani government. However, in the wake of escalating armed hostilities, a peaceful resolution remained out of reach.

The military defeats of the Azerbaijani forces intensified the internal debate in Turkey on the usefulness of Ankara's declared neutrality in the conflict. Direct intervention in support of Azerbaijan could have created serious problems for Turkey because it could revive Armenian fears about Ankara's aggressive pan-Turkic policy in the region and also jeopardize Ankara's relations with its North Atlantic Treaty Organization allies. Demirel stated: "We are not indifferent to the sufferings of the Azerbaijanis, ... but ... one step too many by Turkey would put the whole world behind Armenia."[209]

The official Turkish policy towards the Armenian-Azerbaijani conflict did not reflect the country's internal public opinion, which was largely critical of Demirel's hesitant and cautious steps. The Turkish government's failure to demonstrate its support for Azerbaijan could lead the Central Asian republics to lose confidence in the Turkish 'political model' and open the way for Iranian influence in the region. When Demirel tried to respond to public demands in favor of intervention, Armenia's Foreign Minister, Raffi Hovannisian, warned Turkey to "return to its neutrality" and not play the role of a "regional superpower."[210]

The internal debate over Turkish policy towards Azerbaijan was revived after the Armenian forces also attacked Nakhichevan in May 1992.[211] Demirel's pledges to aid Nakhichevan to enable it to cope with the

Armenian assault did not go unnoticed. Marshal Yevgenii Shaposhnikov, the Defense Minister of the Russian Federation, cautioned Turkey, in the name of the CIS, against any provocative act against Armenia that could "trigger a third World War."[212] The Russian warning was based on the spirit of the Collective Security Pact that Russia, Armenia and four Central Asian republics, all members of the CIS, had signed on 15 May, 1992.

The Nagorno-Karabakh war thus remained not only a domestic issue central to Armenian and Azerbaijani politics, but it also created serious dilemmas for the regional powers. For Turkey, the Armenian advances were not only at the expense of its ethnic kinsmen in Azerbaijan, but they also posed a challenge to Ankara's role in influencing the Turkic states of Central Asia. For Russia, the conflict was an opportunity to intervene as a third-party medistor, but such an attempt could pose the risk of a wider, regional war and discredit Moscow's future political plans in the geo-strategic region of Transcaucasia. Finally, Iran tried to step in as a peacemaker to establish a foothold in the region and cut short any future Turkish influence there. The above-mentioned geopolitical interests of the regional powers, which came into the open in early 1992, could also be viewed in terms of their old historical rivalries in the region.

The Armenian victories, which were partly the result of the political disarray in Azerbaijan, were temporarily reversed in June 1992, when the APF came to power in Baku. Moreover, as the war entered its second phase, the mediatory efforts of Russia and the CSCE were activated.

THE SECOND PHASE OF THE WAR (JUNE –DECEMBER 1992)

The June 1992 presidential elections in Azerbaijan brought the nationalist opposition to power.[213] The new President, Abulfez Elchibey, the APF leader, had mobilized the electorate on the Karabakh issue and now promised to retake Nagorno-Karabakh within a short period.[214]

Elchibey reversed the foreign policy of his predecessor, Mutalibov, and pursued an anti-Russian, anti-Iranian, and pro-Turkish policy. Azerbaijan now viewed Russia and Iran as two regional powers trying to interfere in its internal affairs. This choice antagonized not only Russia and Iran, but embarrassed Turkey as well.[215] Despite Elchibey's call for "political unification" with Iranian Azerbaijan and the creation of a "greater Azeri state," Iran continued its efforts to establish peace in Karabakh. Iran did not hesitate to criticize Armenian aggression, but simultaneously attempted to establish a foothold in the region by keeping its political and economic ties with Yerevan.[216]

Elchibey immediately resorted to military operations in Karabakh. The Azerbaijani assault that started on 12 June was directed at the Martakert and Shahumian districts in northern and central Nagorno-Karabakh. Northern Karabakh fell into Azerbaijani hands for the first time since 1988. The degree of devastation left an impression among Armenians that a Karabakh empty of its Armenian inhabitants was the ultimate aim of Azerbaijan. The Karabakh Armenians feared they would eventually suffer the fate of the Nakhichevan Armenians, who had in the end, been obliged to leave their homes. They were worried that losing Nagorno-Karabakh would threaten their national identity.[217]

The Azerbaijani advance forced thousands of refugees into Armenia, in addition to the 180,000 refugees who had already left Azerbaijan since 1988. Elchibey raised the ceiling of his territorial claims to "at least the whole of southern Armenia, as far north as Lake Sevan," a demand that dashed the last hopes for a compromise. Armenians became convinced that agreeing to these peace terms would be not less dangerous than fighting.[218]

Even if Elchibey's expansionist statements were tactical, designed to boost the morale of the Azerbaijani forces and secure him more popularity at home, they created security concerns among the regional powers. The APF's pro-Turkish foreign policy and the military success of the Azerbaijani forces in northern Nagorno-Karabakh generated fears in Iran and Russia. Iran was worried about its domestic stability and its border with Azerbaijan. If the millions of Azerbaijanis living inside Iran were mobilized, they could create a security problem along the border. Likewise, Russia's concerns about military developments in the South Caucasus multiplied because an Azerbaijani victory could threaten its internal security and territorial integrity, particularly with respect to its Turkic-speaking minorities. Any attempt by Elchibey to realize his territorial claims would have encouraged Iranian and Russian intervention to bring his military advances to a halt. Elchibey's claims, hence, prompted Iran and Russia "to adopt a pro-Armenian posture in the Nagorno-Karabakh conflict," at least during this particular stage.[219]

For Elchibey, it was possible to act both instrumentally and with commitment. The Azerbaijanis now believed that they had nothing to lose since they had been forced to abandon territory and their ethnic presence in Karabakh. This was an ethnicized battle in which the Azerbaijanis were now fighting for everything. The same argument could also be applied to the Armenians, who were not less determined and committed than the Azerbaijanis.

The military reversal in Karabakh presented a challenge to domestic political stability in Armenia as well. The ruling ANM elite ignored popular demands to resign. The government declared that domestic "stability was the highest priority for the country and that no forces, either internally or externally would be allowed to threaten the integrity of the state." It coped with the psychological and political pressure by emphasizing the need for a joint struggle by government and opposition in the Karabakh war. The latter could become threatened in case of internal political instability in Armenia. Moreover, another issue, which maintained an uneasy internal stability, was the danger of the total loss of independence and the possibility of a looming Turkish threat.[220]

In September 1992 the Azerbaijani forces continued their advance and captured strategic areas in the Lachin and Shushi districts, which increased their ability to interrupt traffic and avoid the crossing of convoys from Armenia to Nagorno-Karabakh.[221] Thereafter, an Armenian counter offensive succeeded in stopping the Azerbaijani advance, and the danger to the Lachin corridor was relieved. The military situation stabilized in the following months.

Throughout the year 1992, military instruments proved stronger than diplomatic efforts. The Karabakh Armenians and Azerbaijanis refused to adhere to Iranian and Russian calls to stop the fighting. This could be for two reasons. First, the conflicting parties were receiving foreign support to continue the war and hoped to emerge victorious and politically dominant. Second, the military stock of the Soviet army, which had been confiscated by the warring sides, made them determined to continue fighting.[222] The table below gives a clear picture on the comparative military forces of Nagorno-Karabakh, Armenia and Azerbaijan in 1992:

Political Unit	Military Personnel	Artillery	Tanks	Armored Personnel Carriers	Armored Fighting Vehicles	Fighter Aircraft
Karabakh	20,000 (a)	16	13	120	-	-
Armenia	20,000 (b)	170	160	240	200	-
Azerbaijan	42,000 (c)	330	280	360	480	170

(a) includes 8,000 volunteers from Armenia.
(b) all in the army.
(c) 38,000 in the army, 1,600 in the air force.

Source: The International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1993-1994* (London, 1993), pp. 68-69, 71-73, quoted in Chorbajian, 'Introduction to the English Language Edition', in Chorbajian, Donabedian and Mutafian, *The Caucasian Knot*, p. 14.

A key development in the mediatory efforts to resolve the Nagorno-Karabakh conflict was the UN agreement in late 1992 to make the CSCE the leading international body to resolve the Nagorno-Karabakh conflict.[220] The CSCE's 11-member Minsk Group, which had already been involved in facilitating negotiations since the summer of 1992, continued to be guided by the principles agreed upon in the 1975 Helsinki Final Act, which include the inviolability of international borders, the territorial integrity of member states, human rights and the right of peoples to self-determination.[224]

The preliminary discussions in Rome, attended by the CSCE members as well as Armenian and Azerbaijani delegates and held between June and September 1992, did not find common ground because the dispute over the official status of representatives of Nagorno-Karabakh Armenians was not resolved.[225] The Azerbaijani delegates categorically refused to negotiate with Armenian representatives from Nagorno-Karabakh, asserting that such a step would threaten Azerbaijan's sovereignty. They underlined that Armenia and Azerbaijan should remain the sole negotiators for the conflict. They argued that Armenian and Azerbaijani officials already represented both communities in Nagorno-Karabakh.[226]

Another difficulty that blocked discussions was the final status of Nagorno-Karabakh. Armenia insisted that the future legal status of Nagorno-Karabakh should be determined after the permanent cessation of hostilities and the deployment of international peacekeeping forces in the region. According to Azerbaijan, however, any mandate to a peacekeeping force would diminish its sovereignty over the region. Therefore, the legal status of Nagorno-Karabakh must be clarified first, as a precondition to any further talks with Armenia.[227] Because of these contentious issues, the CSCE meetings in 1992 did not make any progress in reconciling the basic differences between the parties.

The Russian Foreign Ministry also stepped in and vitalized its peacemaking efforts through a meeting held in Moscow on 20 February, 1992.[228] After intensive negotiations, with the participation of Pavel Grachev, the Russian Defense Minister, an agreement was reached on 19 September, 1992, which called for a cease-fire and a phased withdrawal of Armenian and Azerbaijani armed forces from the conflict zone.[229] However, the lack of implementation of this agreement eventually led to the escalation of confrontations beyond Karabakh's borders and threatened the outbreak of an international crisis.

During the second phase of the war, the Karabakh Armenians and the Azerbaijani ethno-nationalists remained firm in their uncompromising positions. The Karabakh Armenians were fighting to preserve their self-

declared independence, while the APF-led Azerbaijanis were trying hard to restore Azerbaijani sovereignty over Nagorno-Karabakh. It proved difficult for either the CSCE or Russia to negotiate a cease-fire because the warring parties preferred to continue their military operations. The early months of 1993 were marked by heavy fighting both along the Armenia-Azerbaijan border and beyond the borders of Nagorno-Karabakh.

THE THIRD PHASE: MILITARY ESCALATION THREATENING INTERNATIONAL PEACE (MARCH-OCTOBER 1993)

A large-scale, successful Armenian offensive in April 1993 recaptured most of the Martakert district and seized strategic territories beyond the borders of Nagorno-Karabakh as far as Kelbajar in the west and Fizuli in the southeast.[230] The Armenian incursion approached the borders of Iran and added to the number of Azerbaijani refugees. Turkey, Iran and the UN Security Council condemned the offensive. On 30 April, 1993 the UN Security Council passed Resolution 822, which called for an immediate cease-fire and "withdrawal of all occupying forces from the Kelbajar district and other recently occupied areas of Azerbaijan." This was the first Security Council resolution concerning the Armenian-Azerbaijani conflict. It enshrined the principle of the inviolability of international borders and confirmed the primary role of the CSCE in the resolution of the Karabakh conflict.

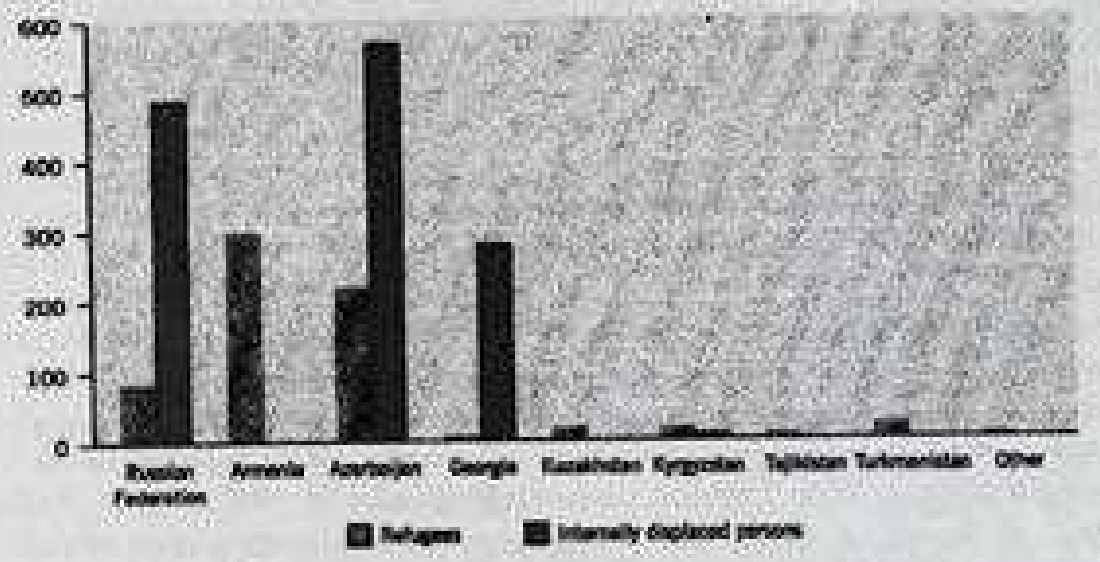
Parallel to the passage of Resolution 822, the USA, Turkey and Russia presented a draft, tripartite peace plan to the warring parties. The three-step plan called for (a) a timetable for the beginning of a 60-day cease-fire; (b) the withdrawal of Armenian troops from Kelbajar; and (c) the resumption of negotiations.[231] The plan was later modified and ultimately accepted by both Armenia and Azerbaijan. However, the Karabakh Armenian leadership rejected the plan on the pretext that it did not provide the necessary security guarantees for Karabakh Armenians. Robert Kocharian, the Chairman of the Nagorno-Karabakh State Defense Committee formed in 1992, stated: "A peace ... to the region should take into account the essential interests of the Karabakh people."[232] Karabakh's position was later modified under Yerevan's pressure, but Resolution 822 was not implemented.

The Karabakh Armenian forces took advantage of the continuing political disarray in Azerbaijan and launched a new offensive on the town of Agdam, east of Karabakh, in Azerbaijan proper. The Armenian aim was to establish a security zone around Nagorno-Karabakh. Agdam fell in late July. These additional territorial gains renewed international criticism against the

Armenians.[233] A new Turkish diplomatic initiative at the UN resulted in a new Security Council Resolution, number 853, which condemned the seizure of new territories by Armenians and repeated its previous request for the withdrawal of "occupying forces" from Azerbaijan.

The Karabakh Armenian forces continued to defy the UN Resolutions and attacked areas in the southwest of Azerbaijan. Facing a retreating Azerbaijani army, the Armenians seized the Azerbaijani districts of Qubatli, Jebrail, Fizuli and Zangelan in August-October 1993. They thus occupied large swathes of territory between the southern border of Nagorno-Karabakh and the Azerbaijani-Iranian frontier.[234] Azerbaijanis claimed that the Karabakh Armenian forces had devastated Azerbaijani villages and property during their advance, violated the "rules of war" and committed acts of violence in Azerbaijani villages.[235] This massive Armenian assault against Azerbaijani towns and villages brought the number of Azerbaijanis displaced in their own country to an estimated one million people, including the refugees from Nagorno-Karabakh. It thus created a humanitarian problem which Azerbaijan did not have the capability to cope with.[236]

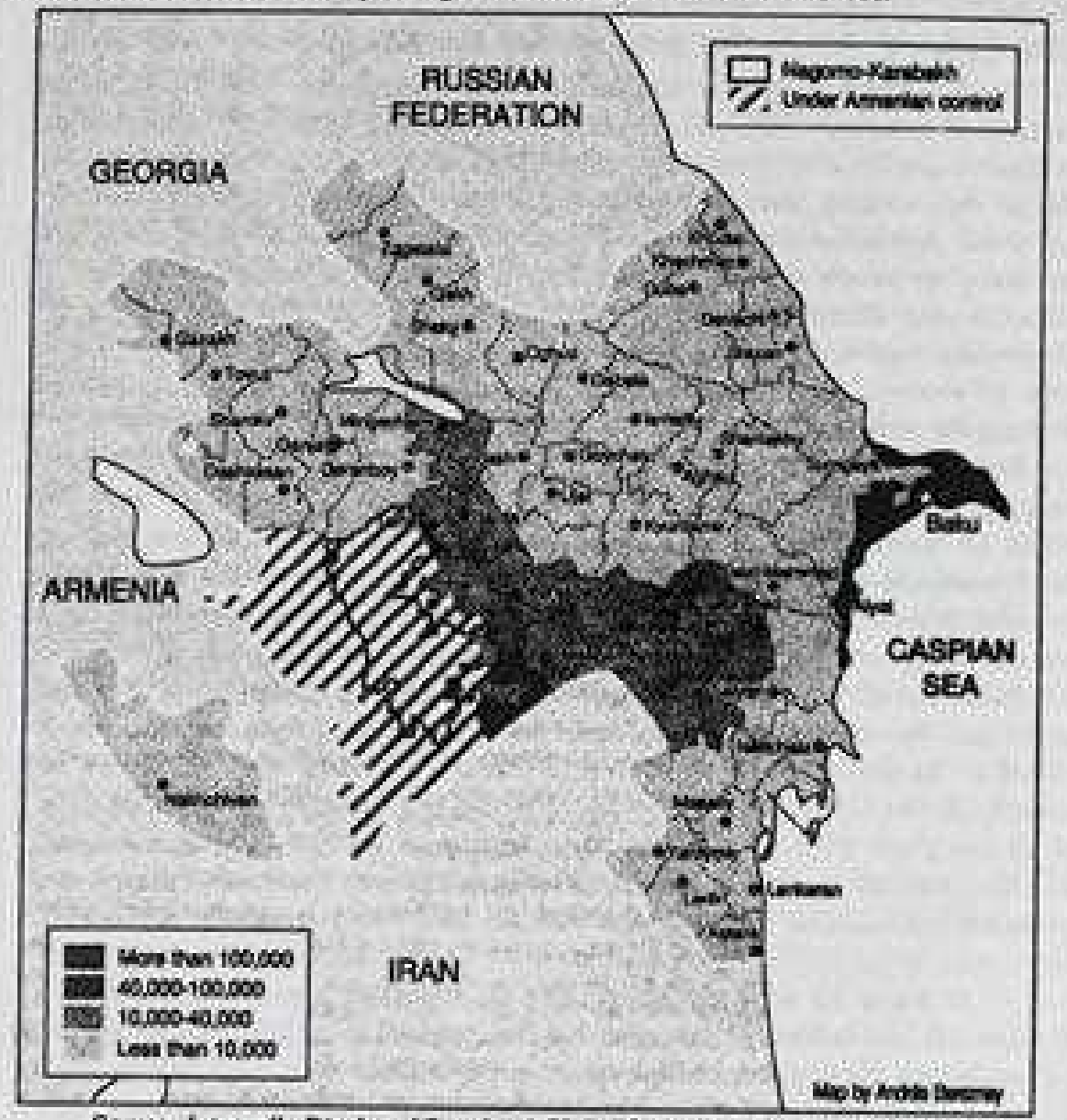
Refugees and Internally Displaced People in the CIS

The above graph provides more accurate information about internally displaced people and refugees from both Armenia and Azerbaijan:
Source: United Nations High Commission for Refugees, *The State of the World's Refugees. Fifty Years of Humanitarian Action* (Oxford University Press, 2000), p. 208.

Azerbaijan: Concentrations of Internally Displaced Persons by District

The map below provides a picture of the internally displaced persons by district and the area occupied by the Karabakh Armenian forces.

Source: *Internally Displaced People: A Global Survey* (London and Sterling, VA: Earthscan, 2002), p. 141.

The US Committee for Refugees (USCR) estimated that 60,000 Armenians had been displaced in 1992-1994 in Nagorno-Karabakh, of which 28,000 returned to their villages after the cease-fire in May 1994. On the other hand, the United Nations High Commission for Refugees

(UNHCR) estimated that the highest wave of Azerbaijani displaced persons occurred in 1993, when the Armenians occupied territories beyond the borders of Nagorno-Karabakh. The Azerbaijani displaced persons were estimated between 450,000 and 500,000.[237] Refugees (who crossed Azerbaijan's borders to other countries) are not included in these figures.

The Karabakh Armenian leadership's non-compliance with the Security Council Resolutions 822 and 853 and its continued seizure of Azerbaijani territories could be attributed to the insufficient level of outside pressure to oblige the warring parties to reach a compromise. The attempt by the Karabakh Armenian forces to solve the conflict militarily left little political incentive to reach a settlement based on mutual concessions. John J. Maresca, the former US Ambassador to the CSCE, would later claim: "There are national leaders on both sides who continue to press for some form of victory. These people do their countries no good, for they merely prolong the suffering."[238]

Besides the UN, other diplomatic initiatives in response to military developments came from Iran, Turkey and Russia. Threatened with an influx of Azerbaijani refugees along its northern frontier, Iran condemned the Armenians and pushed its military units into the border areas to facilitate the distribution of humanitarian relief among the displaced people and prevent their entry into Iran. Moreover, Iran exercised pressure on the Karabakh Armenians to stop their offensive and made it explicit that "if our peace and border security is going to be threatened ... our leaders cannot afford to let the situation take care of itself."[239] Turkey also reinforced its military forces along its border with Armenia, delivering a political message on its readiness to protect Azerbaijan's territorial integrity. Despite the fact that the Iranian incursion into Azerbaijani territory alarmed Turkey, the latter tried to exercise self-restraint. Ankara stated diplomatically that:

> It must be viewed as natural for regional countries, which are directly or indirectly affected by the Armenian attacks, to adopt the measures they deem necessary to protect their own and the region's security, as long as they respect Azerbaijan's unity, sovereignty, and territorial integrity.[240]

In late July 1993, Russia also stepped in through Vladimir Kazimirov, its special negotiator for the Nagorno-Karabakh conflict, who met with Armenian, Azerbaijani and Nagorno-Karabakh representatives and attempted to enforce a Russian peace plan for the conflict. The initial draft

of Kazimirov's plan included: (a) cessation of hostilities; (b) the creation of a buffer zone in which international observers would be deployed; (c) withdrawal of Armenian forces from occupied territories, which in turn would create conditions for the return of displaced persons; and (d) negotiations on a long-term political settlement, including the future status of Nagorno-Karabakh.[241]

Maresca criticized the Russian peacemaking efforts. He viewed the Russian move as a "rogue operation" and an obstruction to the multinational efforts for peace. Maresca presented to Kazimirov an altered plan, which included the formation of an international peacekeeping force, including Russians, but this was rejected by Moscow. It has been argued that the Russian Defense Ministry and the various political divisions within the Russian government caused Kazimirov's passive stance and non-cooperation with the CSCE.[242]

With no substantial progress toward a settlement, the new Azerbaijani President, former Communist leader Haidar Aliev (who had succeeded Elchibey in 1993) met the Russian President, Boris Yeltsin, and embarked upon a two-track approach. Aliev both encouraged Russia's efforts for a peace plan and also initiated direct talks with the Karabakh Armenian leadership. Karabakh's Foreign Minister, Arkadii Ghukasian, responded positively, and, for the first time, direct Azerbaijani-Karabakh talks were held under the aegis of the Russian Foreign Ministry in Moscow on 13 September.[243] The talks resulted in a cease-fire agreement, which lasted till November.

However, peace did not last in the region, and the new Armenian offensive in October 1993 seized more Azerbaijani territory along the Arax River. To curtail the possible dangers of escalated warfare, the UN Security Council adopted on 14 October, 1993 Resolution 874, which was similar to the previous two resolutions. It affirmed the inviolability of international borders, condemned the fighting and expressed serious concern at the human suffering. Musgrave argues that despite the fascinating hope of liberation that the principle of national self-determination promises to certain people, it has certain weaknesses and problems that pose a threat to peace and order.[244] Indeed, the Karabakh Armenian desire for ethnic self-determination implied secession from Azerbaijan and tried to delineate new geographic boundaries on ethnic lines, which threatened Azerbaijan's territorial integrity. Resolution 874 was different from the previous two resolutions in that it called on "all the states in the region to refrain from any hostile act and from any interference or intervention, which would lead to

the widening of the conflict and undermine peace and security in the region."

The Azerbaijanis defied this third UN resolution. They launched an unexpected counter-offensive in late October. The Azerbaijanis were supported by Afghan mercenaries, but were unable to reverse the military *status quo* on the battlefield.[345] The Karabakh Armenian forces repulsed the assault and then launched a counter-offensive, occupying a 40-kilometer area on the north bank of the Arax River along the Azerbaijani-Iranian frontier. With the fall of Zangelan, all of southwest Azerbaijan came under Karabakh Armenian control. An estimated 60,000 Azerbaijanis were displaced and forced to flee into Iran. Faced with the escalation of hostilities and an augmented humanitarian crisis, the CSCE Minsk Group called again for "urgent measures" to end the Karabakh conflict.[346] A CSCE peace proposal in October 1993 called on Azerbaijan to end its rail and pipeline blockades of Armenia as a precondition for the withdrawal of the Karabakh Armenian forces from Azerbaijani territories. Azerbaijan was also asked to recognize Karabakh as a party to the conflict. The proposal was termed unacceptable by Azerbaijan because it (a) did not mention the refugee problem; (b) did not consider the 'Lachin corridor' issue; and (c) did not call for an unconditional withdrawal of Armenian forces.[347] The CSCE peacemaking efforts thus remained unsuccessful as well.

Alarmed with the growing tension on the Iranian border, the UN Security Council adopted Resolution 884 on 12 November, 1993, reiterating its previous calls. It also demanded that the antagonists "continue to seek a negotiated settlement of the conflict within the context of the CSCE Minsk process, and the 'adjusted time table' as amended by the CSCE Minsk Group meeting in Vienna of 2 to 8 November 1993."

Of the numerous international mediation attempts only a few had been successful in imposing short-lived cease-fires. Most peacemaking draft plans were stillborn because the parties which negotiated them lacked implementation mechanisms and effective means for monitoring. Moreover, the ill will of the warring parties and their continuous rejections of some of the provisions of the peace plans contributed to their failure. The Karabakh Armenian leadership insisted on full independence from Azerbaijan, while the Baku authorities insisted on the sovereignty and territorial integrity of their republic.

The international community demonstrated high concern for the possibility of a major regional war in the Transcaucasus. The four UN Security Council resolutions affirmed the principle of the inviolability of international borders, because, as many theoreticians argue, "drawing

boundaries on the basis of nationality is a very sensitive issue for the international community, and well-nigh impossible."[248] As the Karabakh Armenian forces occupied additional Azerbaijani territory and approached the Iranian border, Iranian armed forces took up positions along their northern frontier. Russia was also eager to protect what it perceived as its zone of exclusive influence in the Transcaucasus. The Nagorno-Karabakh war did not expand into a regional conflagration due to the maximum restraint exercised on the part of Russia, Turkey and Iran. However, tensions remained high on the front, and both warring parties looked forward to improving their strategic positions.

THE FOURTH PHASE OF THE WAR (DECEMBER 1993-MAY 1994)

Like his predecessor, President Aliev also focused on the Karabakh issue during his 1993 election campaign and declared that re-taking Karabakh was his top priority. Aliev reversed his prior conciliatory positions towards the Karabakh Armenian leadership (manifested in the summer of 1993) and insisted on unconditional withdrawal of the Karabakh forces from the 'Lachin corridor' as a precondition to future negotiations.[249] "During November and December 1993, Azerbaijan instituted stopgap measures to restructure and reequip what was left of its army. After a year of unbroken defeats, Azerbaijan and President Aliev faced further humiliation unless a viable military deterrent to Karabakh forces could be mustered. In an address before the nation, Aliev admitted past mistakes and promised tough measures to punish treachery and instill discipline in military ranks."[250] Finally, on 18 December, 1993, the Azerbaijani army violated the CSCE Minsk Group/Russian initiated cease-fire and launched a large-scale offensive on all fronts.[251]

The Azerbaijani forces achieved limited success by capturing some strategic villages in the Martakert district and on the Azerbaijani-Iranian border but at a very high cost in human losses, estimated at between 6,000 and 10,000 deaths.[252] The Armenian casualties were estimated to be much lower, between 500 and 1000 dead.[253] Foreign involvement in the fighting was undeniable; Afghan mercenaries fought on the side of the Azerbaijanis, while regular army units and volunteers from the Republic of Armenia assisted the Karabakh Armenian forces. In February 1994, during a visit to London, Ter-Petrosian affirmed that "Armenia would intervene militarily if the Karabakh Armenians were faced with forced deportations or genocide."[254] In addition to his endorsement of the CSCE peace proposals, the Armenian President called upon the United Kingdom, which is not a

member of the Minsk Group, to enhance international efforts toward a peaceful settlement.

Azerbaijan also tried to mobilize international diplomatic support for its official position. Aliev visited Turkey in February 1994 and declared that "we are two states [but] one nation." This portrayed Aliev as seeking Turkish support in order not to be left at the mercy of any future Russian-mediated solution. He expressed willingness to accept the deployment of Russian peacekeepers in the conflict zone, but only under the auspices of the CSCE and together with military units from other CSCE member states.[255] Svante E. Cornell argued that "Aliev plays the Turkish card whenever it suits his purposes." He had dismissed the "1,600 Turkish military experts" from Azerbaijan and enforced new visa regulations on Turkish nationals entering Azerbaijan just a few months before, but he now decided suddenly to alter his foreign policy towards Turkey. Aliev's visit was intended to end the cool period in bilateral relations with Turkey that had followed Elchibey's ouster.[256]

Azerbaijan and Turkey agreed on an international peacekeeping force either within the framework of the CSCE or through the tripartite Russian/US/Turkish peace plan of July 1993 that had been accepted by Armenia and Azerbaijan but rejected by the Nagorno-Karabakh leadership. However, two questions remained to be answered. Was it possible to achieve peace by marginalizing Russia's role in a region that had top priority in Russia's security interests? And, was it possible to conduct negotiations and achieve a lasting peace without the Nagorno-Karabakh leadership's participation?

In April 1994 after the Karabakh Armenian forces regained some territories lost during the early stages of the latest Azerbaijani offensive, the warring parties agreed on 12 May, 1994 to sign the Russian-brokered Bishkek cease-fire protocol, which continues to hold until the time of writing.[257] The Russians envisaged the following three stages as the only solution to the Nagorno-Karabakh conflict: (a) entry into force of a cease-fire and deployment of intervention forces; (b) withdrawal of troops from occupied territories, restoration of lines of communication, return of refugees; and (c) negotiation of the status of Nagorno-Karabakh.[258] Parliamentary representatives from Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh signed a separate protocol under the aegis of the CIS Inter-Parliamentary Assembly, pledging to accept peacekeeping troops to monitor the cease-fire.[259]

With the establishment of the 12 May, 1994 cease-fire the warring parties were to enter into negotiations that seemed more serious this time

than on previous occasions. However, the peace process was to involve not only internal – Armenian, Azerbaijani and Karabakh Armenian-leadership but also external – Turkish, Iranian, CSCE and, particularly, Russian – actors. The external actors who became involved in the peace process had their own geopolitical agendas and tried to influence the process according to their regional interests. It was not clear at this stage how the external actors were going to deal with the alterations on the ground to the internationally recognized boundaries of Azerbaijan which had been forced by the Karabakh Armenians.

CONCLUSION

This article discussed two ethnic communities in conflict. Ethnic mobilization by national leaders in Armenia and Azerbaijan eventually led to the escalation of the Karabakh conflict and ultimately to open warfare. The article presented a detailed examination of the dynamics of national consciousness that emerged in Armenia and Azerbaijan as a result of Gorbachev's policies of *perestroika* and *glasnost* after 1985. Crucial in this examination were (a) the form that ethnic mobilization took; (b) the nature of the programs put forward by the nationalist activists; and (c) the response of the state. According to the ethno-national theory of nationalism, the 'ethnic core' is considered the root for national mobilization to attain sovereignty for the nation.[260] Thus, in a situation of political transformation, like in the USSR after 1985, ethnic identity became a political tool used by nationalist intellectuals in Armenia and Nagorno-Karabakh to mobilize the population to demand Karabakh's unification with Armenia. The national political program of the Armenian nationalist movement changed gradually from including 'partial elements of politics,' mainly the unification issue with Armenia, into a complete political program, starting with secession from Azerbaijan and trying to establish a separate state within Azerbaijan, after Moscow's rejection of the Armenian demands. In fact, crossing the political border between Soviet Armenia and Azerbaijan and establishing a psychological link between the members of the Armenian nation in Soviet Armenia and Nagorno-Karabakh was just an example of a 'partial element of politics'. This psychological link between the members of the Armenian nation was crucial not only in the formation of the image of the homeland, but also in the national agitation of Karabakh Armenians to demand unification with Armenia. Moscow's stance could be considered within the context of the strategy of 'opposition', which considers national aspirations "as atavistic and tribalistic" and encourages nations to remain in their places within the existing states. It seemed that Moscow's aim was to maintain

order and avoid violence because ethnic political mobilization, which usually causes ethnic tensions and conflict between ethnic communities, could endanger the viability of the multi-ethnic Soviet state.

The strategy of separatism and secession employed by the Karabakh Armenian nationalist movement gave rise to ethno-nationalism and ultimately conflict, since the major aim of ethno-cultural movements is to grant maximum autonomy to the community. The Karabakh Armenians justified their separatist act as self-determination, while the Azerbaijani government refused to recognize Karabakh's independence and insisted on the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan. Based on the liberal and the right of self-preservation arguments, the Karabakh Armenians' claim for self-determination could be justified in that they "ought to have the right to opt out from the larger system, because the contrary view would inevitably justify oppression."[261] However, ethnic self-determination, which usually implies secession, threatens the existence of states. Therefore, it is difficult to strike a balance between the principle of self-determination of nations and the principle of territorial integrity of states.

The mobilization of the masses on ethnic lines in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh from 1988 escalated eventually into violence. However, it must be remembered that the principle of national self-determination has been applied without violence and war only on very rare occasions. Like the issue of secession, nationalist violence is also immediately relevant to the theoretical study of the concept of nationalism as a whole. The nationalist leaders of Armenia's Karabakh Committee and Nagorno-Karabakh tended to protect the threatened cultural, linguistic and economic rights of the Karabakh Armenians by resorting to collective action. On the other hand, the Azerbaijani nationalism that emerged from November 1988 was not less committed to protecting the rights of the Azerbaijanis in Nagorno-Karabakh. The Azerbaijani state resorted to repressive measures to confront the secessionist Karabakh Armenians and preserve the *status quo*. For the members of the secessionist group, i.e. the Karabakh Armenians, "violence becomes instrumentally rational in order to resist state repression in the name of the nation."[262] The Karabakh Armenians employed violence strategically to increase Azerbaijan's costs of controlling Nagorno-Karabakh and to polarize the conflict to their advantage. They implemented such a strategy (a) to prevent future inter-ethnic cohabitation with the Azerbaijani inhabitants of Nagorno-Karabakh and (b) to prevent these Azerbaijanis from returning to their towns and villages. Hence, a large number of Azerbaijani refugees and internally displaced persons resulted, creating a humanitarian problem for Azerbaijan.

The Azerbaijanis, too, resorted to violence, first in Sumgait and then in Nagorno-Karabakh, to push the Armenians out of Azerbaijan. They tried to empty Nagorno-Karabakh of its ethnic Armenian majority. As a consequence of Azerbaijani violence, Armenian refugees from Baku and Nagorno-Karabakh poured into Armenia, creating socio-economic and humanitarian problems for the government. The examination in this article of ethnic nationalism in Nagorno-Karabakh and the strategic use of violence for national self-determination presents a convincing argument why people render immense sacrifices for their nation.

The ethnic hostilities between the Armenians and Azerbaijanis in Nagorno-Karabakh exploded into a full-scale war in 1991. With the declaration of Armenian and Azerbaijani independence from the USSR, the Nagorno-Karabakh war threatened the domestic stability of both republics. They both had to confront the possibility of an intra-state war that could escalate at any moment. The ferocity of the war in Nagorno-Karabakh and the ethnic cleansing of the weaker side in the mixed villages terminated all hopes for future cohabitation and a possible resolution to the conflict in the near future. In 1992 and 1993 the Karabakh Armenian forces achieved a military victory over the Azerbaijanis, occupied several districts from Azerbaijan proper and tried to delineate the boundaries of Nagorno-Karabakh on ethnic lines. However, this did not end the Nagorno-Karabakh conflict because the strict application of the principle of national self-determination does not necessarily terminate the conflict. Instability persisted in Nagorno-Karabakh because delineating boundaries on the basis of nationality has often been provocative and notoriously difficult, if not impossible. The four UN Security Council resolutions criticized and rejected the Karabakh Armenian attempts to draw new boundaries on ethnic lines. They confirmed the territorial integrity of Azerbaijan, mainly because of the sensitivity of this issue for the other member states of the UN. Nation-states are usually reluctant to decide which people are candidates for self-determination. After several abortive initiatives from Iran, Russia, Turkey and the CSCE, Russia finally succeeded in imposing the 12 May, 1994 cease-fire that holds to the time of writing of this article.

The mediation efforts of Russia, Iran and the CSCE, as well as the UN Security Council resolutions, remained mostly abortive because they failed to provide a settlement acceptable to the warring parties. Moreover, the conflicting interests of the regional powers put the prospects for a peaceful settlement in jeopardy. Commitment to peace within the framework provided by the CSCE (now renamed the OSCE, the Organization of Security and Cooperation in Europe) remains to date the only avenue

available to conduct future negotiations and attain peace. The regional powers and the OSCE have to meet the challenge of whether to accept the altering of internationally recognized boundaries through the use of force. It is still debated whether the regional powers and the UN could at this stage of the conflict force the Karabakh Armenians to withdraw unconditionally from the Azerbaijani occupied territories. If not, then this would imply that the Karabakh Armenians would at least confirm the establishment of their independent republic either *de facto* (with Azerbaijan unable to overturn the existing military balance in the coming decades) or *de jure* (with Azerbaijan acquiescing formally through a written agreement to Karabakh's complete self-rule).

ENDNOTES

[1] Claire Mouradian, 'The Mountainous Karabagh Question: Inter-Ethnic Conflict or Decolonization Crisis?', *The Armenian Review*, Vol. 43, Nos. 2-3 (Summer/Autumn 1990), p. 12.

[2] Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution (1985-1991)* (London: Macmillan, 1998), p. 188. See also Graham Smith, 'The State, Nationalism and the Nationalities Question in the Soviet Republics', in Catherine Merridale and Chris Ward (eds.), *Perestroika, The Historical Perspective* (London, New York, Melbourne and Auckland: Edward Arnold, 1991), pp. 202-245.

[3] Walker Connor, 'Soviet Policies Towards the Non-Russian Peoples in Theoretic and Historic Perspective: What Gorbachev Inherited', in Alexander J. Motyl (ed.), *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR* (New York: Columbia University Press, 1992), p. 46. See also Paul A. Goble, 'Gorbachev and the Soviet Nationality Problem', in Maurice Friedberg and Heyward Isham (eds.), *Soviet Society Under Gorbachev: Current Trends and the Prospects for Reform* (U.K. and New York: M. E. Sharpe, 1987), pp. 76-99.

[4] Connor, p. 46. See also 'Gorbachev's Domestic Gambles and Instability in the USSR', FOIA-CIA Document (CIA-SOV-89-10077x), compiled on 1 October 1989 and released on 3 February 2000, case no. F-1993-02215, pp. iii-iv, available online at <http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?>.

[5] Ronald G. Suny, 'State, Civic Society and Ethnic Cultural Consolidation in the USSR: Roots of the National Question', in Alexander Dallin and Gail W. Lapidus (eds.), *The Soviet System from Crisis to Collapse* (Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1991), p. 358.

[6] Christopher J. Walker, *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity* (London: Minority Rights Publications, 1991), pp. 120-121.

[7] Mark Malkasian, *Gha-ra-bagh! The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), p. 29

[8] Malkasian, p. 28; Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (New York: Oxford University Press, 1996), p. 262.

[9] Claude Mutafian, 'Karabakh in the Twentieth Century', in Levon Chorbajian, Patrick Donabedian and Claude Mutafian, *The Caucasian Knot: the History and Geopolitics of Nagorno-Karbakh* (London and New Jersey: Zed Books, 1994), p. 148.

[10] Ibid.
[11] Mouradian, p. 15. Among the Armenians in Gorbachev's entourage who supported *perestroika* were Ambartsumov, Nikolai Shakhnazarov, Andranik Migranian and others.
[12] Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications* (Westport, Connecticut and London: Praeger, 1998), p. 26.
[13] D'Agostino, p. 189. The majority of inhabitants of Nakhichevan were Azerbaijanis, but the region, despite having no common boundaries with the rest of Azerbaijan, was an autonomous republic subordinate to Baku.
[14] Malkasian, p. 29.
[15] Stephen Cornell and Douglas Hartmann, *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World* (Thousand Oaks, London and New Delhi: Pine Forge Press, 1998), pp. 59-60.
[16] State Central Archive of Documents of Social and Political Organizations of the Republic of Armenia (henceforward, SCADPORA), fund 1, list 87, file 11, p. 35. On the position of the Armenian political parties in the Diaspora with respect to the Nagorno-Karabakh conflict, see ibid., file 16, pp. 61-62 and file 26, pp. 53-54.
[17] Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992), pp. 195-196.
[18] Audrey L. Altstadt, 'O Patria Mia: National Conflict in Mountainous Karabagh', in W. Raymond Duncan and G. Paul Holman, Jr., *Ethnic Nationalism and Regional Conflict: the Former Soviet Union and Yugoslavia* (Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1994), p. 116.
[19] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 196.
[20] Malkasian, pp. 33-34.
[21] Vladimir Grigorian, *Armenia-1988-1989* [Armenia-1988-1989] (Yerevan: Amrat NGO, 1999), p. 40.
[22] Ibid., pp. 114-115.
[23] Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge, London, New York, Melbourne and Sydney: Cambridge University Press, 1981), pp. 63-68.
[24] James Goodman, *Nationalism and Transnationalism: The National Conflict in Ireland and European Union Integration* (Aldershot, Brookfield, Singapore and Sydney: Avebury, 1996), p. 13.
[25] Anthony Smith, *Ethnic Revival*, p. 18.
[26] Mutafian, pp. 148-149.
[27] Malkasian, p. 29. See also Walker, p. 123.
[28] Malkasian, pp. 29-30.
[29] SCADSPORA, fund 1, list 87, file 11, p. 83.
[30] Malkasian, p. 41.
[31] SCADSPORA, fund 1, list 87, file 11, pp. 69-70.
[32] Malkasian, p. 30
[33] Croissant, p. 27.
[34] Joseph R. Masih and Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads* (Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1999), p. 5.
[35] Elizabeth Fuller, 'What Lies Behind the Current Armenian-Azerbaijani Tensions?' *Report on the USSR*, Vol. 3, No. 21 (May 24, 1991), p. 12.
[36] Uwe Halbach, 'Anatomy of an Escalation: The Nationality Question', in Federal Institute for Soviet and International Studies, *The Soviet Union (1987-1989): Perestroika in Crisis* (Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1990), pp. 77-78.

[37] Walker, p. 123.
[38] SCAD/PORA, fund 1, list 87, file 14, pp. 36-37.
[39] Malkasian, p. 42.
[40] Ibid., p. 38.
[41] Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory and Comparison*, (Newbury Park, London and New Delhi: SAGE Publications, 1991), pp. 62-66.
[42] Malkasian, p. 74.
[43] Malkasian, p. 48.
[44] Neil McCormick, 'Does a Nation Need a State? Reflections on Liberal Nationalism', in Edward Mortimer and Robert Fine (eds.), *People, Nation and State: The Meaning of Ethnicity and Nationalism* (New Delhi, London and New York: New Delhi, 1999), pp. 127-128.
[45] Ronald G. Suny, *'Nationalism and Democracy in Gorbachev's Soviet Union: The Case of Karabagh'*, in Rachel Denber (eds.), *The Soviet Nationality Reader: The Disintegration in Context* (Boulder, San Francisco and Oxford: Westview, 1992), p. 491.
[46] Altstadt, 'O Patria Mia', p. 116.
[47] Malkasian, p. 52
[48] Croissant, p. 27. See also David Lane, *Soviet Society Under Perestroika* (London and New York: Routledge, 1990), p. 212.
[49] McCormick, pp. 127-128.
[50] Edmund M. Herzig, 'Armenia and the Armenians', in Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, (New York: Addison Wesley Longman Publishing, 1990), p. 257.
[51] Suny, 'Nationalism and Democracy', p. 491.
[52] Archie Brown, p. 263; Lane, pp. 212-213.
[53] Malkasian, p. 43.
[54] Eduard Oganessian, 'Interview With Zori Balayan', *Report on the USSR*, Vol. 2, No. 26 (June 29, 1990), pp. 12-14.
[55] Gerard J. Libaridian (ed.), *The Karabagh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh, 1918-1988* (Cambridge, Toronto: The Zoryan Institute, 1988), pp. 94-95.
[56] Malkasian, pp. 49-50.
[57] Archie Brown, p. 263.
[58] 'Unrest in the Caucasus and the Challenge of Nationalism', FOIA-CIA Document (CIA-SOV-88-10059D), 1 November 1988, case no. CSI-2001-0004, available online at <http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?>.
[59] Mouradian, pp. 17-18.
[60] Ibid., pp. 18-19.
[61] Human Rights Watch/Helsinki, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh* (1994), p. 1.
[62] Tamara Dragadze, 'Azerbaijan and the Azerbaijanis', in Graham Smith, *The Nationalities Question*, p. 283.
[63] Malkasian, pp. 51-52.
[64] Malkasian, p. 53 mentions reports he heard from Armenian activists, who said that "four busloads of young Azerbaijani men were recruited from the Ghapan district in Armenia and then crossed into Azerbaijan. Members of the caravan fanned rumors about Armenian massacres of Azerbaijanis as they drove deeper into Azerbaijan, exhorting their compatriots in small towns and villages to join them in the trek to Sumgait."

[65] Malkasian, p. 53.
[66] Dragadze, p. 283.
[67] Malkasian, p. 58.
[68] Ibid.
[69] SCADSPORA, fund 1, list 87, file 12, p. 86.
[70] Mouradian, p. 17.
[71] Jolyon Naegele, 'Azerbaijan: Armenians and Azerbaijanis Remember Suffering', 2 March 1998, available online at <http://www.rferl.org/nca/features/1998/03/F.RU.980302143758.html>. Abdulayeva further argued that "what happened in Sumgait was very similar to events in the Gugark district in north-western Armenia several months later in 1988, when, she said, 17 ethnic Azeris were slaughtered. She said nothing was known for a long time about the Gugark killings beyond rumors, because of a cover up." See also Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 197.
[72] Paul Goble, 'Moscow's Nationality Problems in 1989', *Report on the USSR*, Vol. 2, No. 2 (January 12, 1990), pp. 13-14.
[73] Mikhail Gorbachev, *Memoirs: An Inside Look at the Events* (Doubleday, 1996), pp. 333-335, available online at <http://www.cilicia.com/arm019g.html>.
[74] McCormick, pp. 127-128.
[75] Gorbachev, pp. 333-334.
[76] Mutafian, p. 151. For additional details on this decision, see Caroline Cox and John Eibner, *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno-Karabakh* (Zurich, London and Washington: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993), pp. 39-41.
[77] McCormick, pp. 127-128.
[78] Malkasian, pp. 62-63.
[79] Herzig, pp. 257-258. For issues related to censorship of the media in both Armenia and Azerbaijan, see SCADSPORA, fund 1, list 87, file 30, pp. 3-4.
[80] Malkasian, pp. 63-64.
[81] Grigorian, p. 137; National Intelligence Daily for 14 May 1988, p. 8, FOIA-CIA document, available online at <http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?>; SCADSPORA, fund 1, list 87, file 23, pp. 15-18, 31-35, 179-184, 209-215, 220-222.
[82] Malkasian, p. 71.
[83] *Yerkate Sherep* [Iron Ladle], Vol. 3, No. 15 (August 1988), pp. 4-5.
[84] Malkasian, pp. 72-73.
[85] Ibid., pp. 73-74.
[86] Grigorian, p. 140. When "Ligachev visited Baku to install Vezirov on 21 May, he reportedly promised the Azerbaijan Central Committee that the [Nagorno-Karabakh – O.G.] Oblast would remain subordinated to Azerbaijan"; see 'Unrest in the Caucasus and the Challenge of Nationalism', p. 19.
[87] Malkasian, p. 86. On the change of the Communist leaders in Armenia and Azerbaijan, see 'National Intelligence Daily for 31 May 1988', CIA-FOIA Document, p. 9, available online at <http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?>.
[88] Malkasian, p. 86.
[89] Ibid., pp. 90-91.
[90] Herzig, p. 258; Grigorian, p. 144; V. B. Arutiunian, *Sobitiia v Nagornom Karabakhe: Khronika* [Events in Nagorno-Karabakh: Chronology], Part I: February 1988-January 1989 (Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences, 1990), p. 105.
[91] Arutiunian, p. 105.
[92] Malkasian, p. 93.

[93] Grigorian, p. 144.
[94] Malkasian, p. 113.
[95] Miroslav Hroch, 'National Self-Determination from a Historical Perspective', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism* (Budapest, London and New York: Central European University Press, 1995), p. 70.
[96] Ibid., pp. 65-67.
[97] Malkasian, pp. 127-130; Grigorian, p. 174.
[98] SCADSPORA, fund 1, list 87, file 15, pp. 103, 113-118, 120-122.
[99] Croissant, pp. 30-31.
[100] Anthony Smith, *Ethnic Revival*, p. 18.
[101] Malkasian, pp. 174-176.
[102] Michael Heather, *Containing Nationalism*, (Oxford and New York: Oxford University Press, 2000), pp. 128-130.
[103] Malkasian, p. 176.
[104] Herzig, p. 259.
[105] Graham Smith, 'State, Nationalism and the Nationalities Question', p. 209.
[106] Richard Sakwa, *Gorbachev and His Reforms (1985-1990)* (London and New York: Cambridge University Press, 1990), p. 244.
[107] Stephan White, *After Gorbachev* (London and New York: Cambridge University Press, 1993), p. 164. See also Suzan Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder* (London and New Jersey: Zed Books, 1994), p. 163.
[108] Archie Brown, p. 263. See also Cox and Elbner, p. 40.
[109] Archie Brown, p. 264.
[110] Martin McCauley, *Gorbachev* (London and New York: Longman, 1998), pp. 158-159. Croissant, p. 35 writes that in order "to facilitate this restoration, a republic level oversight committee staffed primarily by ethnic Azeris was created to take over the day to day administration of Nagorno-Karabakh until local party organs could be revived."
[111] Grigorian, pp. 321-322.
[112] Dragadze, p. 277.
[113] Malkasian, pp. 170-171.
[114] Dragadze, pp. 277-278.
[115] Malkasian, p. 169.
[116] Ibid., p. 170.
[117] Ibid.
[118] Charles Van der Leeuw, *Azerbaijan: A Quest for Identity* (London: Curzon Press, 2000), pp. 157-158.
[119] Malkasian, pp. 171, 177.
[120] Goldenberg, p. 163.
[121] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, pp. 200-201.
[122] Elizabeth Fuller, 'Azerbaijan after the Presidential Elections', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1, No. 26 (June 26, 1992), pp. 1-2.
[123] For an overview of the APF's political program, see Altstadt, *Azerbaijani Turks*, pp. 205-207.
[124] Elizabeth Fuller, 'Azerbaijan', in *Regional Surveys of the World: Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*, 3rd edition (UK: Europa Publications, 1997), p. 159.
[125] Jonathan Aves, 'The Evolution of Independent Political Movements after 1988', in Geoffrey A. Hosking, Jonathan Aves and Peter J. S. Duncan (eds.), *The Road to Post-*

Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union 1985-1991 (London and New York: Printer Publishers, 1992), pp. 41–42. Azerbaijani nationalists estimate that over 20 million Azerbaijanis live in Iran and consider the latter as an extension of the Azerbaijani nation. They argue that the Azerbaijani nation has been divided since the early 19th century between those who live in northern (the present-day Republic of) Azerbaijan and those who live in southern (i.e. Iranian) Azerbaijan.

[126] Dragadze, p. 279.

[127] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 205.

[128] Ibid., p. 206.

[129] Aves, 'Evolution', p. 42.

[130] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 206.

[131] Dragadze, p. 280.

[132] Altstadt, p. 206.

[133] Malkasian, p. 193.

[134] Manih and Krikorian, p. 17.

[135] Croissant, p. 35.

[136] Malkasian, pp. 194-195.

[137] Croissant, p. 35.

[138] Dragadze, p. 285.

[139] Nadia Diuk and Adrian Karatnycky, *New Nations Rising: The Fall of the Soviets and the Challenge of Independence* (New York and Toronto: John Wiley and Sons, 1993), p. 161.

[140] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 207.

[141] Malkasian, pp. 195-196; Croissant, p. 35.

[142] Thomas D. Musgrave, *Self-Determination and National Minorities* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1997), pp. 180-181.

[143] Jeyhun Mollazade, 'The Legal Aspects of the Karabakh Conflict', *Azerbaijan International*, No. 1.1 (Winter 1993), available online at <http://www.azer.com>.

[144] Croissant, appendix C (no page number).

[145] Goldenberg, p. 163.

[146] Elizabeth Fuller, 'Democratization Threatened by Inter-Ethnic Violence', *Report on the USSR*, Vol. 3, No. 1 (January 4, 1991), p. 42. Malkasian, p. 196 writes that, as a consequence of the outbreak of violence, "of the roughly 25,000 Armenians who remained in Baku, more than 50 were killed. Nearly all the others fled the city."

[147] Michael Keating, *Nations Against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, second edition, (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave, 2001), pp. 21-22.

[148] Elizabeth Fuller, 'Armenia: From Apathy to Violence', *Report on the USSR*, Vol. 2, No. 23 (June 8, 1990), pp. 19-20.

[149] Elizabeth Fuller, 'Paramilitary Formations in Armenia', *Report on the USSR*, Vol. 2, No. 31 (August 3, 1990), pp. 20-21.

[150] Fuller, 'Paramilitary', pp. 20-21 writes: "A western journalist who visited Erevan in March [1990 – O.G.], however, reported that quantities of illicitly obtained armaments remained in the hands of three unofficial militias, including the so-called Armenian National Army."

[151] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, pp. 213-214. Croissant, p. 37 says that "in two nights of carnage, which neither the local authorities nor the 12,000 Soviet Interior Ministry troops stationed in Baku did anything to stop, more than 74 people died, the majority of them

Armenians, and the rest of Baku's estimated Armenian population of 50,000 was evacuated hastily by air and sea."

[152] Archie Brown, p. 264.

[153] Shireen T. Hunter, 'Azerbaijan: Searching for New Neighbors', in Ian Bremmer and Ray Taras (eds.), *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (London: Cambridge University Press, 1997), pp. 445-446.

[154] Croissant, p. 38.

[155] Ibid., pp. 38-39.

[156] Azar Panahli, 'The Russian Bear's Voracious Appetite', *Azerbaijan International*, No. 3.1 (Spring 1995), available online at <http://www.azer.com>.

[157] Altstadt, *Azerbaijani Turks*, p. 217.

[158] Ibid., pp. 220-221.

[159] Dragadze, p. 281.

[160] Erik Melander, 'The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable?', *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 2, (Spring 2001), pp. 60-65.

[161] Boris Kagarlitsky, *Farewell Perestroika*, translated by Rick Simon (London and New York: Verso, 1990), pp. 68-70.

[162] Mutafian, p. 155 writes: "The Karabakh Committee joined with other organizations – ecological, humanitarian, cultural – and the ANM began to move forward as the established leader of the Armenian struggle."

[163] Masih and Krikorian, p. 19. For previous contacts (during and before September 1988) between members of the Karabakh Committee and nationalist organizations in the Baltics, see SCADSPORA, fund 1, list 87, File 15, p. 135.

[164] Herzig, p. 13.

[165] Hroch, p. 71.

[166] Nora Dudwick, "Armenia: Paradise Regained or Lost?", in Bremmer and Taras, *New States, New Politics*, p. 489.

[167] Elizabeth Fuller, 'Armenia Votes Overwhelmingly for Secession', *Report on the USSR*, Vol. 3, No. 39 (September 27, 1991), pp. 19-20.

[168] Elizabeth Fuller, *Azerbaijan at the Crossroads* (London: The Russian and CIS Programme of the Royal Institute of International Affairs, Chatham House and RFE/RL Research Institute, 1994), pp. 4-5.

[169] Hakob Chakerian, *Gharabaghian Himnakhartse Hay-Turkakan Haraberutiunneri Hamatekstum* [The Karabakh Conflict in the Context of Armenian-Turkish Relations] (Yerevan: The Armenian National Academy of Sciences, 1998), pp. 14-16.

[170] Ibid., p. 17.

[171] Cox and Eibner, pp. 45-50; Masih and Krikorian, pp. 32-33.

[172] Cox and Eibner, p. 47.

[173] Ibid., p. 45.

[174] Ibid., p. 46.

[175] Croissant, pp. 41-42.

[176] Fuller, 'What Lies Behind the Current Armenian-Azerbaijani Tensions?', p. 13.

[177] Stuart J. Kaufman, 'Spiraling to Ethnic War', in Michael E. Brown, Owen R. Cote, Jr., Sean M. Lynn-Jones and Steven E. Miller (eds.), *Nationalism and Ethnic Conflict* (Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press, 1996-1997), pp. 174-175. As groups take steps to defend themselves, they often threaten the security of others. This leads neighboring groups to take steps that will diminish the security of the first group.

[178] Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism* (London and New York: Routledge, 1998), p. 66.
[179] Croissant, pp. 35-36.
[180] Goldenberg, p. 164.
[181] Melander, pp. 62-68.
[182] Cox and Eibner, p. 51.
[183] Hechter, p. 129.
[184] Cox and Eibner, p. 51.
[185] As the USSR collapsed in December 1991, the three Slavic republics – Belarus, Russia and the Ukraine – created the CIS. Later, eight other former Soviet republics joined the CIS. The only exceptions were the Baltic republics and Georgia. The aim of the CIS was to maintain security, economic and political cooperation between the member states.
[186] Goldenberg, p. 166.
[187] Ibid., p. 165.
[188] Ibid., pp. 147-148. On the rift between Ter Petrosian and the Dashnak party, see Liz Fuller, 'Ruling Party Strengthens Its Hold on Power', *Transition*, Vol. 1, No. 19 (October 1995), pp. 56-58.
[189] Goldenberg, p. 165.
[190] Croissant, p. 46.
[191] Altstadt, 'O Patria Mia', p. 117.
[192] Croissant, pp. 45-46.
[193] Goldenberg, p. 166.
[194] Vafa Guluzade, 'Karabakh: The Armenian-Azerbaijani Conflict', *Azerbaijan International*, No. 6.2 (Summer 1998), available online at < http://www.azer.com>.
[195] Human Rights Watch/Helsinki, pp. 4-5. See also Cox and Eibner, pp. 56-58.
[196] Hechter, p. 130.
[197] Cox and Eibner, p. 57 point out that an Azerbaijani woman, who survived the Armenian attack, stated in her testimony to Helsinki Watch that the Armenians "made an ultimatum ... that the Khodjali people had better leave with a white flag. Alif Gajalev (the head of the Azeri Turk OMON in Khodjali) told us this on February 15, but this did not frighten me or other people. We never believed they could occupy Khodjali."
[198] Hechter, p. 129.
[199] Svante Cornell, 'Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 4 (Fall 1997), available online at <http://www.geocities.com/seldovv/cornell.html>.
[200] Fuller, 'Azerbaijan after the Presidential Elections', pp. 2-3.
[201] Elizabeth Fuller, 'Nagorno-Karabakh: Internal Conflict Becomes International', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1, No. 11 (March 13, 1992), pp. 1-2.
[202] Ibid., p. 2.
[203] Jonathan Aves, *Post-Soviet Transcaucasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, Chatham House), p. 34. See also Croissant, p. 79.
[204] Anthony Smith, *Nationalism and Modernism*, p. 66.
[205] Fuller, 'Azerbaijan After the Presidential Elections', pp. 2-3.
[206] Goldenberg, p. 168.
[207] Aves, *Post-Soviet Transcaucasia*, p. 36. See also Goldenberg, pp. 166-167.
[208] 'Interview with Samuel Babayan', *Armenian General Benevolent Union (AGBU) News*, Vol. 7, No. 3 (September 1997), p. 15.

[209] Elizabeth Fuller, 'Nagorno-Karabakh: Can Turkey Remain Neutral?', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1, No. 14 (April 3, 1992), p. 37.
[210] Ibid., pp. 37-38.
[211] Croissant, p. 81.
[212] Croissant, p. 81. Caroline Kennedy-Pipe, 'The CIS: Sources of Stability and Instability', in Regina Owen Karp (ed.), *Central and Eastern Europe: The Challenge of Transition* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1993), pp. 258-259 writes: "The CIS that was created in December 1991 was entitled to consider two forms of ethnic tensions: a) tensions between republics, as for example between Russia and Ukraine, and Armenia and Azerbaijan; and b) what might be regarded as internal ethnic conflict, for example, the current conflict in Tajikistan."
[213] Fuller, 'Azerbaijan After the Presidential Elections', pp. 2-4.
[214] Kennedy-Pipe, pp. 259, 271.
[215] Fuller, *Azerbaijan at the Crossroads*, pp. 14-18. Croissant, p. 83 writes: "The foreign policy of Elchibey sought to steer the republic's external alignment away from Russia and the CIS. Driven by the long term nationalist goal of achieving the union of 'Northern' and 'Southern' Azerbaijan, Elchibey called upon the Azeris of north-western Iran to break away from the Islamic Republic and join their brethren to the north in the formation of a 'Greater Azerbaijan'." See also Elizabeth Fuller, 'Transcaucasia: Ethnic Strife Threatens Democratisation', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2, No. 1 (January 1993), pp. 20-21.
[216] Tchangaiz Pahlavan, 'Iran: New Policies for New Times', *Warreport*, No. 50 (April 1995), p. 29.
[217] Grigorian, p. 47.
[218] Haroutiun Khachaterian, 'A Test of Maturity', *Warreport*, No. 58 (February-March 1998), p. 88.
[219] Hunter, *Azerbaijan*, p. 430.
[220] Masih and Krikorian, pp. 39-45.
[221] Human Rights Watch/Helsinki, p. 5.
[222] Levon Chorbajian, 'Introduction to the English Language Edition', in Chorbajian, Donabedian and Mutafian, *The Caucasian Knot*, p. 14.
[223] S. Neil Macfarlane, 'Keeping Peace or Preserving Conflicts?', *Warreport*, No. 52 (June-July 1997), p. 34.
[224] Richard Weitz, 'The CSCE's New Look', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1, No. 6 (February 7, 1992), pp. 27-30; Elizabeth Fuller, 'Transcaucasia: Ethnic Strife', p. 22.
[225] Fuller, 'Transcaucasia: Ethnic Strife', p. 22.
[226] Fuller, *Azerbaijan at Crossroads*, p. 13.
[227] Croissant, pp. 85-86.
[228] Fuller, 'Nagorno-Karabakh: Internal Conflict', p. 3
[229] Croissant, p. 86.
[230] Human Rights Watch/Helsinki, pp. 5-6.
[231] Fuller, *Azerbaijan at Crossroads*, p. 19.
[232] Human Rights Watch/Helsinki, p. 18.
[233] Yasher T. Aliyev, 'UN Reaffirms the Sovereignty and Territorial Integrity of Azerbaijan', *Azerbaijan International*, No. 6.4 (Winter 1998), available online at <http://www.azer.com>.
[234] Human Rights watch/Helsinki, pp. 29-30.

[233] 'A Brief Report on the Economic Damage to the Republic of Azerbaijan Inflicted by the Aggression of the Republic of Armenia', available online at <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf10.html>.
[234] Kaiser Zamman and Suzan Cornell, 'Humanitarian Relief in Azerbaijan: an Assessment Two Years Later', *Azerbaijan International*, No. 2.4 (Winter 1994), available online at <http://www.azer.com>.
[235] *Internally Displaced People: A Global Survey*, second edition (London: Earthscan, 2002), pp. 138-140.
[236] Betty Blair, 'Forging a Lasting Peace: The Nagorno-Karabakh Conflict: An Interview with John J. Maresca (Former US Ambassador to the OSCE)', *Azerbaijan International*, No. 4.1 (Spring 1996), available online at <http://www.azer.com>.
[239] Human Rights Watch/Helsinki, p. 37.
[240] Croissant, p. 93.
[241] Elizabeth Fuller, 'The Karabakh Mediation Process: Grachev Versus the CSCE?', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3, No. 23 (June 10, 1994), p. 14.
[242] David D. Laitin and Ronald Grigor Suny, 'Paper on Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way Out of Karabakh', *Journal of Middle East Policy*, Vol. 3, No. 1 (October 1999), available online at <http://www.mepc.org>.
[243] Daniel Sneider, 'At Russia's Prodding, Caucasus Rivals Talk', *The Christian Science Monitor*, 21 September 1993, p. 7; Fuller, *Azerbaijan at Crossroads*, p. 20.
[244] Musgrave, pp. 180-181.
[245] Daniel Sneider, 'Afghan Fighters Join Azeri-Armenian War', *Christian Science Monitor*, 16 November 1993, p. 7; Chorbajian, p. 17; Human Rights Watch/Helsinki, pp. 39-40.
[246] Human Rights Watch/Helsinki, pp. 39-44.
[247] Chorbajian, p. 37.
[248] Adam Roberts, 'Beyond the Flawed Principle of National Self-Determination', in Mortimer and Fine, *People, Nation and State*, p. 86.
[249] Chorbajian, p. 40.
[250] Human Rights Watch/Helsinki, p. 47.
[251] Ibid., pp. 45-47.
[252] Ibid., pp. 47-48.
[253] Chorbajian, p. 41.
[254] Human Rights Watch/Helsinki, pp. 46-48.
[255] Elizabeth Fuller, 'Russia, Turkey, Iran, and the Karabakh Mediation Process', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3, No. 8 (February 25, 1994), pp. 35-36.
[256] Svante E. Cornell, 'Turkey and the Conflict in Nagorno-Karabakh: A Delicate Balance', *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 1 (January 1998), p. 62.
[257] Human Rights Watch/Helsinki, p. 49. Gayane Novikova, 'Armenia and the Middle East', *Middle East Review of International Affairs (MERIA)*, Vol. 4, No. 4 (December 2000), posted online at <http://www.meria.biu.ac.il>.
[258] 'Report on the Conflict in Nagorno-Karabakh', Document 7182 presented to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 17 October 1994, available online at <http://stars.coe.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>.
[259] Fuller, 'Karabakh Mediation Process', p. 15.
[260] Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (London: Gerald Duckworth & Co., 1971), pp. 186-191.
[261] Danilo Turk, 'The Right of Self-Determination', in Mortimer and Fine, *People, Nation and State*, p. 113.

[365] Anthony Smith, Nationalism and Modernism, p. 66.

ԱՆՁՈՒՄԱՑԻՆ ԻՄԱՄՆԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՓՈՂՈՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՒ ԱՂՊԱՅԻՆ ՎԵՐԱԶԱՐԹՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԱՏՐՊԷՏԱԿԱՆ ԵՒ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1987-1994)

(Ամփոփում)

Թովմասեան Կիմքեան

Երբ պետութեան մը կեդրոնական իշխանութիւնը կը տկարանայ՝ քաղաքական հիմնախնդիրները փոփոխութեան մէջ ալ պատճառելով, այդ երկրին մէջ ապրող գիտակից փոքրամասնութիւնները, մանաւանդ անոնք որոնք ինքնավարութեան պահանջը կը գիտակցին, կամ դրեթէ կը զգան եւ մանաւանդ անոնք որոնք միխթարը կը բնակին, յաւարտ ունին ի՛նչեան համբառնալու եւ մինչեւ անխոռոչական քաղցեր առնելու։

Հետեւաբար քաղաքական նիւթին մէջ անխուսափելութիւնեան տեսութեան այս ընթացքէն եզրակով կը փորձուի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութիւնը ու ի՛նչպէս պատճառ եղաւ հակամարտութեան խորտոց կորդուածքան ի խնդիր միջազգային ընտանիքի առաջադրած հրադադարեան եւ ընդ հանրապէս խաղաղութեան գործընթացին։

AN UNPUBLISHED RESEARCH ABOUT THE ARMENIANS IN INDONESIA

ARTSVI BAKHCHINIAN

The publishing material is an extract from a typewritten manuscript, called "Concise History of the Armenians in Indonesia" written by E. H. Ellis in 1961 in English. The manuscript is kept at the Mesrop Mashtots Institute of Old Manuscripts (Matenadaran), Yerevan (File of Various Authors, folder 240e, document 30). It consists of an introduction and four chapters. The author dedicated his study to the memory of "Gevorg Manuck (Zorab) Manucharian, Mrs. Mariam Hacub (Jacob) Arathoon, Miss Thaguhi Manuck, Hacob (Jacob) Arathoon and other patriotic benefactors."

We are not aware that this manuscript has been published partly or in full. Unfortunately no information is available about the Indonesian-Armenian author. We assume his Armenian surname was Yeghiazaryan'.

In his "Introductory Note" the author informs about the reason for compiling his study: "In the course of the early part of 1960, B. J. Galstaun, then president of the General Board of Administration of the Armenian Community in Indonesia, while in Djakarta on a functional visit, was approached by Mr. S. M. A. Tabatabai, director of the Cultural Office of the Imperial Iranian Legation in Djakarta, with the request to be supplied with a concise history of the Armenians in Indonesia, apparently having knowledge that the Armenian community in Indonesia, from almost its earliest days had directly or indirectly migrated from Iran. Since the existence of such a book in English was unknown, I was requested by our late president to try and compile the said history. I was not keen to assume the responsibility, being fully aware that neither my inadequate command and poor fluency of that language nor my lack of experience in writing books, justified such a venture. After lengthily cogitation, the instructive usefulness and the historical importance of such a book dawned upon me and served as encouragement to dismiss the feeling of the abovementioned incompetence and to undertake the useful task even if it should entail onerous labor, in order to comply with the following motives and considerations."

The first chapter, "Course of Historical Events" is a short survey on the Armenian community in India. The second chapter is called "Armenian Religious, Social, Educational, and Cultural Activities in Indonesia." The third chapter is a set of short biographies called

"Armenians in Indonesia, approximately between 1730s and 1900." It includes 150 names (reference numbers are from 1 to 149a) of all male Armenian-Indonesians. The fourth chapter is another list of "Armenian Commercial Houses and other Enterprises in Indonesia" (reference numbers 150 to 230).

The author has not compiled his work as a scientific study: generally there are no reference sources, some books and materials are mentioned (like T. Gushakian, G. E. Gasper, J. S. Jordan) with no details.

Though several scholars have researched the history of the Armenian community in Indonesia (particularly the late historian Raphael Abrahamyan who used this source in his articles[2]), the publication of this manuscript may provide additional information about the Armenian community of Indonesia.

Below is the second chapter, which seems to have the most valuable information about this disappeared Armenian community. The text is unedited. There are some tautologies, though someone, presumably a native speaker has partly edited it. While preparing the text for publication, we made some unessential shortening, corrected orthographic mistakes, but left unchanged the archaic style and language of the text.

ARMENIAN RELIGIOUS, SOCIAL, EDUCATIONAL, AND CULTURAL ACTIVITIES IN INDONESIA

By E. H. ELLIS

The exact year of the Armenian immigration in Indonesia has not been quite clearly recorded. Apparently the pioneer Armenian settlers in Indonesia were so seriously and deeply absorbed in their commercial pursuits that as it is known they have neither left written records of their commercial activities nor of the important events of the Community's religious, social or cultural life, which could prove of historical value. Gasper Paulus, a resident of Batavia, in his "Short history of the Armenian community in Netherlands India," published in English,[1] states that according to "Realia" (collection of resolutions taken by the East India Company) an Armenian merchant by the name of Codja Solims, was established in Macassar in 1656. The inference may, there fore be drawn that at the time there were other Armenians as well. In view of the fact that Armenian immigration to the Netherlands started in the 16th century, it may be reasonably assumed that the Armenian immigrants in Indonesia, during the middle of the 17th century, came from Amsterdam, where, at

that time, there was a large Armenian Community, mostly prosperous merchants.

Mr. Casper Paulus also states that during the time of the East India Company the Armenians were given permission on 31 March 1747 to establish themselves under her jurisdiction, just like other citizens.

It is not unlikely that at that time there were a respectable number of Armenians in Indonesia to have justified or necessitated the above stated permission by the authorities.

It is also known that during the first half of the 18th century some Armenians from Madras, where at that time there was a rich and flourishing Armenian community, went to Manila and thence to Java and established themselves at the present Djakarta. Three of the pioneer prominent Armenian settlers in Djakarta during that period were Vardon (sic) Gasparian, Manuck Hacobdjanian and Johannes M. Sherimanian. The first two after many years of success trade returned to Madras with substantial wealth. So far known the oldest grave of an Armenian in Djakarta is that of Arathoon Zakaria, born in Julfa, Ispahan in 1712 and died in Djakarta, on 28 November 1801 at the age of 89, and was interred in the public cemetery.

About the last quarter of the 18th century the most notable and distinguished Armenian merchant was Agha Gevorg Manuck (Zorab) Manucharian, born in Julfa in 1767, from poor and respectable parents. He came to Java from Madras, with a substantial capital. (Bishop Thorgom Gushakian in his book "Hendkahaig" [Indian Armenians] states that the amount was 4 million francs). He imported goods from Calcutta and Madras and exported Indonesian products. He must have had a very successful and prosperous business because, in 1808 the Dutch East Indian Company floated a loan to which he subscribed a substantial amount. He enjoyed the full confidence not only of the Governor-General, but also of those with whom he had dealings.

It is also said that after his death, his estate was estimated to be worth 5 million guilders. He was a very simple, modest and unpretentious person and admonished others for display of show. That he was magnanimous, munificent, religious and exceptionally patriotic there can be no doubt because, while alive, besides helping all those compatriots who were in need, he contributed very large amount to various social, religious, national and educational institutions in Persia, India and Armenia[4]. He also had the plan to establish a University in London, where Armenian language as compulsory subject, in order that they should learn their mother tongue and their history and follow their National Church. It is said that he even remitted a quarter of the necessary funds to London but,

unfortunately his unexpected early death prevented him from realizing his praiseworthy plan. In his will he bequeathed two thirds of his estate to his two sisters and the children of his deceased brother, Malcolm Manuck in Calcutta. He brought out his abovementioned two orphaned sisters, Mariam and Thaguhi from Julfa in 1795. They first went to Madras and stayed with their relatives. Mariam married Agha Hacob Arathoon, a respectable Armenian who, with his wife Mariam and his sister-in-law Thaguhi, came to Djakarta (Batavia) and joined his brother-in-law Agha Gevorg Manuck. Agha Gevorg Manuck remained a bachelor all his life and passed away in Djakarta on 2 October 1827 at the age of 60 and was laid to rest in Tanah Abang cemetery in Djakarta.

The following facts prove that Agha Hacob Arathoon, his wife Mariam and her sister Thaguhi were also imbued with similar praiseworthy patriotic and admirable characteristics as their late brother-in-law and brother Agha Gevorg Manuck. Agha Hacob Arathoon was a religious, conscientious upright and honest man, friend to all and enemy to none. He erected a chapel in 1831, dedicated to St. Hripsimeh on the North-West corner of Koningsplein, at gang Scott, the present Medan Merdeka at Djalan Budi Kemuliaan No. 1, which later, his wife Mariam and her sister Thaguhi, with the support of Community erected the present St. John's Church in 1855 on the same site as the former Chapel Saint Hripsimeh.[5] Agha Hacob Arathoon passed away on 19 June 1844 at age of 76 and was interred in the General public cemetery.

Numerous are the charitable and noble deeds of these venerable sisters - Mrs. Mariam Hacob Arathoon and her sister Miss Thaguhi Manuck, they never disappointed applicants for help, coming from far or near, and liberally gave them their support. G. G. Gasper in his concise biography of the two benevolent sisters, written in 1883,[6] states that their kindness and care so far as to make their own residence a refugee for the needy and stranded people. He further adds that news concerning the misery and unhappiness of any of their relatives or compatriots in Julfa, their birthplace, moved them so deeply that shed bitter tears. They attended church every Sunday and exhorted others to do the same, and sent money regularly for the upkeep of the churches in Julfa. It is well known that they, as well as their mentor, Manuck Hordanan attached general great importance to the education of Armenian children. Besides the Manuck and Arathoon School, which they funded in Djakarta, according to historian Hovanian[7] they also founded a school in Julfa in 1853. The necessary funds for the upkeep of the school were also provided by them.

They also liberally subscribed to two new funds namely "Fund for the poor in Julfa," [and] "Fund for Literary Works," which were established in Djakarta about the middle of the 19th century. Although they were deprived of high education, yet they subscribed to many Armenian papers with the object of supporting their publication. They donated liberal amounts for the publication of many Armenian books in Calcutta.

Miss Thaguhi Manuck departed this life on 9 December 1856 at the age of 72 and her sister Mrs. Mariam Arathoon passed away on 4 May 1864, at the age of 87. They are interred at Tanah Abang cemetery in Djakarta.

ARMENIAN SOCIETY

On May 5, 1852, a general meeting was held in Djakarta to create a special fund, with the income of which, to support poor widows, orphans and stranded compatriots in Java. In that meeting "Haikian Miabanuthiun" or "The Armenian Society" was founded. It was decided to approach all Armenians in Java to contribute towards the said fund. The two sisters, strongly conscious of social problems, headed the list with very liberal contribution. It may be mentioned that since the birth of the Society until the present day, the income of the said fund has fully served its useful object, and no poor Armenian has ever been obliged to approach charitable institutions in Indonesia for subsistence. The members of the first elected Executive Body were Gregory Joseph, Hovan Arathoon and George Aviet Zakaria.

ST. JOHN CHURCH IN DJAKARTA

On November 22, 1852 a general meeting was convened in Djakarta with the object of raising funds to build a spacious church on the same site as the old chapel. Mrs. Mariam Arathoon, whose husband Agha Hacob Arathoon had built the said chapel in 1831, and her sister miss Thaguhi Manuck, not only headed the list with their customary liberal donations, but also paid for all the furniture, fittings, vestments, etc., necessary for the church.[8] The erection of the church was completed in December 1854 and was consecrated at St. John Church on January 14, 1855. Further they caused their spacious house of the present Medan Merdeka Barat No 9, Djakarta, to become the property of the church after their death. Their object was that its income should ensure the permanent upkeep of the church, the stipend of the priest and other expenditures. The first committee members were Johannes Seth Mackertich, Eliazar G. Gasper, Minas S. Joakim, Joseph Gregory or Gregory John. The said house at Merdeka Barat No 9 was bought by the Indonesian Government for

7,500,000 Rupees in 1957.

List of officiating priests in Djakarta for:

i) St. Hripsimeh chapel erected in 1831;

ii) St. John Church to replace the above chapel, erected in 1854.

There are no records of the officiating priests during 1831 and 1836. From 1836-1840 – Rev. Stepannus Hovanessian; 1840-1845 – Rev. Gevorg Hacob Eliazarian; 1845-1848 – Rev. Marcar A. Tsatoorian; 1848-1852 – Rev. David A. Baghramian; 1853-1858 – Rev. Galstaun Nazarethian; 1859-1861 – Rev. Griegor N. Harouthiunian; 1861-1864 – Rev. Mackertich C. (or K.) Simthonian; 1866-1868 – Rev. Nerses Hoedanamian; 1868-1871 – Rev. Mesrovb G. Davdian; 1876-1878 – Rev. Griegor N. Haruthunian; 1879-1883 – Rev. Seghbetrus[9] Hovanessian; 1883-1886 – Rev. Dinesius Eghiazarian; 1887-1890 – Rev. Mackertich Petrosian; 1890-1893 – Rev. Zahak T. Ambarchian; 1893-1895 – Rev. Minas B. Creet; 1896-1899 – Rev. Carapiet Thoumikian; 1899-1903 – Rev. Vardan S. Vardanian; 1903-1907 – Rev. Andreas Abgarian; 1913-1920 – Rev. H. S. Vardanian; 1923-1926 – Rev. David T. Margarian; 1927-1929 – Rev. Vardan S. Vardanian; 1929-1934 – Rev. David T. Margarian; 1934-1936 – Rev. Vahan Aghanian.[10]

The St. George Church in Surabaya was erected in 1927. From 1927 to 1929 there was no special priest for Surabaya. Officiating priests from Djakarta visited Surabaya a few times a year for special church services. From 1929 to 1936 Rev. Vardan S. Vardanian was the officiating priest of the St. George Church in Surabaya. After [the] departure of Rev. Vardanian, Rev. Vahan Aghanian, officiating priest from Djakarta visited Surabaya a few times for special church services. From October 1937 the following priests officiated both in Djakarta and Surabaya:

From October 1937 to 1940 – Rev. Vahan Gharakhanian; between July 1940 and October 1940 there were two priests namely Rev. Vahan Gharakhanian and Rev. Khoren Kirakosian; October 1940-July 1946 – Rev. Khoren Kirakosian (from January 1944 to the Japanese capitulation in 1945 Rev. Kirakosian was interned in the Japanese concentration camp in Tjimahi, Bandung); November 1946-September 1948 – no priest; November 1948-August 1950 – Rev. Hovakim Barseghian; September 1950-October 1951 – no priest; October 1951-July 1957 – Rev. Aristakes Mirzaian; July 1957-April 1958 – no priest; April 1958-April 1960 – Rev. Eghiazar Keshishian (Terterian); since April 1960 till now no priest. The above dates as of 1937 are approximate.

In 1928, during an Episcopal visit to Java, His Grace Archbishop Mesrovb Magistros, appointed E. M. Gregory and Mac. P. Hacobian as

demi-deacons. E. M. Gregory, during the absence of Rev. Vardanian, and during the interrment of Rev. Kirakosian, also when there was no priest in Surabaya, conducted morning and other church services within the scope assigned to him. Mac. P. Hacobian removed to Singapore on or about 1930, where he also carried out his duties until he was interned during the second world war. After the war he immigrated to Sydney, Australia. He is a staunch patriot and has always taken keen interest in National and Church affairs. He has written a booklet in English entitled "Armenian Church"[11] rendering a brief account of the history of the adoption of Christianity by the Armenians as well as their Church Rituals and Communion Service.

About the middle of 1957, His Grace Bishop Poladian, appointed J. C. Joseph of Djakarta, Johnnie D. Marcar of Bandung and C. C. David of Surabaya as Semi-demi-deacons. J. C. Joseph is at present in Holland, but while he was in Djakarta, together with Johnnie Marcar, on certain special occasions, he also held ordinary Church services in Djakarta. C. C. David after the departure of E. M. Gregory to Holland in 1960 has conducted ordinary Church Services, in accordance with his degrees, practically every Sunday morning and on special Church festive days.

Besides the above, A. N. Arathoon, when he lived in Rangoon, was appointed Semi-demi-deacon, quite a good many years ago, by His Grace Bishop Sahak Aivadian in Rangoon. He also conducted ordinary Church Service during the absence of a priest or E. M. Gregory until the last days of his life.

According to St. John Church, Djakarta, register of Baptism, Marriages and Deaths, recorded in consecutive numbers, are as follows: Baptisms, from 23 July 1836 to 14 July 1956: 355. Marriages, from 4 October 1854 to 3 August 1957: 50. Deaths, from 13 February 1837 to 14 April 1858: 126.

It must be stated that the foregoing numbers also represent Baptisms, Marriages and Deaths which took place in other cities in Indonesia during the occasional visits of the officiating priest from Djakarta or other Armenian clergy to such cities. Concerning the baptisms there have been more than 355, because it often happened that due to the absence of a priest, in places outside Djakarta some families had more than one child to be baptized at the same time, and such baptisms have been registered under one and the same consecutive number only. According to the said register, apparently Marcar Sukias of Japara had a sort of Chapel there, dedicated to St. Mary, because three baptisms were performed in the said Chapel namely Marcar Sukias' son, Vahan, born in Japara, Arathoon Thadeus' son, Alexander, born in Semarang and Manuck Gregory's

daughter, Mariam, born in Semarang. Besides the abovementioned Chapel, evidently some of the Armenians in other places had reserved special rooms in their houses, which were solely used to offer their prayers. This proves their profound feeling, respect, reverence and pious devotion to their religion and church.

THE LAST DAYS OF ST. JOHN CHURCH BUILDING IN DJAKARTA

The General Board of Administration of the Armenian Community in Indonesia was invited to meet Brig. Dr. Sosroatmodjo Soemarno, the Governor of Djakarta. At the meeting the Governor informed the representatives of the General Board that the Government had an already fixed and approved plan to transform and improve the appearance of Medan Merdeka in Djakarta and to make it an admirable part of the capital of Indonesia,[12] and in order to implement the said plan it was quite necessary to have the Community's St. John Church building, which is situated in a prominent place in the said area, demolished to make room for the planned improvements. At the same time the Governor promised to give another piece of ground in a favorable locality, free of charge and to build a new church, personage, and other rooms, more or less similar to the old church at the expense of the Government.

Naturally, it meant a great sacrifice to part with the, over century old church building, which not only personified the very deep religious feelings and passionate devotion to the church of our venerable benefactresses and benefactors, but also it served as a sacred edifice or monument, where their continual presence was always felt. On the other hand, as loyal citizens of Indonesia, it was considered the moral duty of [the] Community to support the Government in carrying out his fixed plans. The Community feels very grateful and thankful that Government has already granted a piece of ground measuring 60x30 meters, with property rights, located somewhere near the new hotel "Indonesia."

Since the above was a religious matter, Rev. Aramais Mirzaian, representative of His Grace Bishop Asoghik Ghazarian, came to Indonesia from Sydney to assist the General Board of representatives in their negotiations with the authorities concerned.[13] The Community is now anxiously waiting to see the construction of the church effected within a short time.[14]

OUR STATUTES AND THE GENERAL BOARD OF ADMINISTRATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN INDONESIA

The Armenian Community was incorporated by the Ordinance on 6 January 1880.[15] On the basis of our Statute the above stated General Board represents the Community. The original Statute was meant for the Community residing in Java only, but Mr. Elias M. Zorab recommended and advised to extend the territory, to include the Community in the then Netherlands East Indies, present India, because at that time there were many Armenians in the islands outside Java, especially in Celebes and Bali.[16] The necessary amendment, after being adopted and passed at an extraordinary general meeting was introduced in to our Statute in 1930. At the same meeting another important amendment was introduced into the statute regarding the seat of the General Board. According to the original Statute of 1880, the seat of the General Board was to remain in Batavia, present Djakarta, but in consideration of the possibility that in the future it may be unexpectedly necessary to transfer the seat, as early as possible, to another place in Indonesia, the meeting adopted the following amendment: "Expecting what is stipulated in Article 17, to commence with the year 1930, and further every time when such may be deemed necessary, it will be decided at the Annual General Meeting to be held in April in this year, where (then Netherlands East Indies) at present in Indonesia, the Society and the Board shall subsequently be established and where consequently the following General Meeting for the change of the Board shall be held." The above amendments were subsequently sanctioned by the Government. The seat of the Armenian Board was, however, not transferred to Surabaya until 1954. The present Statute contains 29 articles, which serve as a mandate to the General Board for administrating the Religious, Educational and Social funds, properties, incomes and other relative affairs, of the following main institutions: St. John Church, Djakarta; St. George Church, Surabaya, Manuck & Arathoon School; Armenian Society; Theological School, Julfa; All Saviour Cathedral, Julfa. Besides the above, it has also the administration of 11 or 12 various Religious, National, Social and Educational Julfa Institutions, whose assets used to consist mainly of Java Bank, their shares were sold and proceeds remitted to Julfa, via Amsterdam. At present only small credits balances remain.

The members of the General Board are elected by the Community once every three years at the Annual General Meeting by majority of votes. The elected board members elect their President, Secretary, Treasurer and two advisors. The statute is considered by such authorities as His Grace Bishop Thorgom Gushakian, later Patriarch of Jerusalem, as the best foresighted

and practical Community Statute in these parts of the world.

MANUCK AND ARATHOON SCHOOL

The benevolent sisters, Mrs. Mariam Arathoon and Thagughi Manuck, being deeply concerned and keenly interested in the education of Armenian children in Java, felt the urgent necessity of a school in order that the Armenian children should be given the opportunity to learn also their mother tongue, which besides contributing to their knowledge of their own history, would also tend to incite them to follow their national church. On August 26, 1855, the two sisters founded the Manuck and Arathoon School. In establishing the school the sisters had the consolation and satisfaction that, to some extent, they were fulfilling the earnest wish of their late brother Agha Gevorg Manuck, who had planned to establish a University in London.

One of the rules of the Manuck and Arathoon School was that the principal should be an Armenian. The first principal was Cachick Thomas who served the school until 1866. The members of the first committee were Hovan Arathoon and Minas G. Joakim. After Chachick Thomas the following gentlemen acted as teachers: George A. Zakaria, Hovsep (Joseph) Hyrapiet and Gaspar Galstin. The latter was invited in 1868 to come from Calcutta and take the post. He served school until 1876.

According to His Grace Bishop Thorgom Gushakian, besides the Armenian teachers there were special ones for Dutch, English, French and German languages, who taught other subjects as well. The pupils, besides Armenians, also consisted of other nationalities.

When in 1860 [the] Dutch Government organized its own schools, the pupils of the Manuck and Arathoon school decreased gradually and consequently the school lost its importance and was closed in 1878. Although the school lost its original character, yet, with the income, which exists even to the present day, special teachers were engaged to teach Armenian children their mother tongue in their own home. The first teacher in Djakarta was G. E. Gasper, and in Surabaya from 1882 J. C. Jordan, the author of the "History of the Armenians in Indonesia."

After the immigration of the Armenians to Surabaya during the first quarter of the 20th Century, when there were quite a good many Armenian children, the pressing need of a school to tend them their mother tongue was urgently felt and as a result the Manuck and Arathoon School was continued in Surabaya as from 1923. In the beginning lessons were given in the afternoons in a Dutch school building, but in 1927 special classrooms were built by L. M. Sarkies on premises of the St. George Church, No. 15, Djalan Patjar, Surabaya, where more than 50 children

took lessons. Besides the school, on the same premises, there is a library named "The Durian Library" where there are Armenian, English and Dutch books and formerly also various Armenian papers for the benefit of the Community.

After closing the Manuck and Arathoon School in Djakarta in 1878, the General Board sponsored to pay for the schooling of Armenian boys, in the name of the benefactresses, in the Armenian College in Calcutta, founded in 1821, for the establishment of which, the benefactor Gevorg Manuck donated 30 thousand Indian Rupees. From that year until some years after the resumption of the Manuck and Arathoon School in Surabaya, in 1923, the surplus income of the fund was utilized to educate Armenian boys at the Armenian college in Calcutta. In the beginning the general Board sponsored for 12 pupils, but gradually the number increased to 24. J. C. Jordan at the recommendation of Cachick Thomas, was one of the pupils attended to that school in 1878, for which he felt deeply grateful to the benefactresses all his life. During those years hundreds of Armenian boys were educated from the Manuck and Arathoon School funds.

The late Gevorg (Zorab) Manucharian and his sisters Mrs. Mariam Arathoun and Miss Thaguhi Manuck as well as Agha Hacob Arathoon, until the present day, are held in the highest degree of veneration and reverence by the Community. To honor their sacred and immortal memory and in grateful appreciation for their admirable, praiseworthy and charitable service to social, religious and educational institutions in Indonesia, Iran and India, the Community annually holds a memorial church requiem service on a special fixed day, for the repose of their souls.

THE ARMENIAN IMMIGRANTS TO INDONESIA

The immigration of the Armenians to Indonesia may be classified roughly into four periods: I) app. between 1650 to about 1750, II) between 1750 to about 1800, III) between 1800 to about 1900. Fourth period, the latest immigrants, as from 1900, practically all of them immigrated from Iran. From the first period very little is known. From the third period there were many prominent Armenians residing in Java and surrounding islands. Some of those who came during the last quarter of the 19th century were alive until about the fourth decade of the present century. There are a few still alive but they do not reside in Indonesia. Fourth period: with few exceptions, the present day Armenians in Indonesia came to Java from Iran during the first 50 years of the 20th century. Gevorg (George) A. Zakaria in a book entitled "Java," written in classical Armenian in 1849 and printed in Calcutta in 1852, states that at the time there were 110 Armenians in Java consisting of 42 men, 9 Armenian women, 10 Dutch women (married

to Armenians) and 49 boys and girls.

J. C. Jordan in his "History of Armenians in Indonesia" states that according to Rev. Vahan Aghanian and Rev. Vardan S. Melkonian, there were about 500 Armenians in Indonesia as specified below:

According to Rev. Vahan Aghanian's list in west Java:

	Male	Female	Children	Total
Djakarta (Batavia)	32	25	16	73
Bogor (Buitenzorg)	2	2	2	6
Cheribon	3	2	-	5

Accoring to Rev. Vardan S. Melkonian's list in east Java and islands:

Surabaya	148	120	-	268
Sidohardjo	1	1	-	2
Ngadiluwe	2	2	-	4
Tulungagung	1	-	-	1
Kediri	4	2	-	6
Lawang	3	2	-	5
Malang	9	5	-	14
Batu	3	2	-	5
Semarang	5	3	-	8
Solo	2	-	-	2
Madiun	1	1	-	2
Bali	5	2	-	7
Samarinda	4	1	-	5
Macassar	26	21	-	47
Menado	6	8	-	14
Medan	2	1	2	5
Ambon	2	4	-	6
Sub total	261	204	20	485
The rest				15
TOTAL				500

Rev. Vardanian has not, except in one case, specified separately the number of the children.

In a census submitted by the Armenian Local Community of Surabaya to the Japanese authorities during their occupation in 1942, there were about 550 Armenians in Indonesia divided as follows: Djakarta – about 78, Bandung – 32, Semarang – 12, Surabaya – 230, Malang – 38, Batu – 20, Macassar – 70.[17]

ST. GEORGE CHURCH SURABAYA

During the early part of the 20th century the imperative necessity of a National church was seriously felt in Surabaya, especially in view [of] the continuous arrivals of Armenians from Iran. The first step for the construction of a church was taken at a General Meeting held in 1911, but unfortunately, due to various circumstances, also the First World War, the plan did not materialize until 1927. With the financial support of the General Board of the Armenian Community in Djakarta a piece of ground, measurity about 2500m^2, was bought from funds provided by our National institutions and the church was built within two months under the supervision of L. M. Sarkies.

On the same property three other buildings were constructed by the following members of the Community who provided the necessary funds:

i) a personage by Mrs. Goegoelie George Jordan in a way, on condition that the church should be named St. George in memory of her late husband George;

ii) three school rooms by L. M. Sarkies in memory of his deceased brother Thomas. The school was to continue in the name of Manuck and Arathoon School, for the upkeep of which financial support was given by the General Board in Djakarta from Manuck and Arathoon School Fund;

iii) the Edgar Hall, by brothers Edgar, members of Edgar Brothers Ltd., Singapore, with a branch office in Surabaya. Later a spacious and well-equipped stage was built and connected with the Hall. The stage was built with a donation from Manuck and Arathoon School fund and contributions by the Armenians residing in various cities in Indonesia.

The church was consecrated on 11 December 1927. At the time there were about 300 Armenians in Surabaya, but alas, their number at present is about a quarter of what it was then and is shrinking fast. The unfortunate part is that owing to various circumstances and in spite of all efforts made by the General Board, the church at present remains without a priest. It is feared that in the very future this church may also have to share the same fate as so many sister churches in India, Penang and elsewhere.

According to the St. George Church, Surabaya register, since its erection in 1927 there have been 138 baptisms, 46 marriages, 109 deaths.

ARMENIAN SPORT CLUBS

It is generally known that Armenians have always displayed keen interest in sport, and some of them have been outstanding Rugger, Soccer

and Hockey players in India and Indonesia. It is [a] well known fact that it was in Surabaya that soccer was played for the first time in Indonesia, introduced by two brothers John and Freddy Edgar, who formed the first football club in Indonesia on September 1, 1895 called "Football Club Victoria." They taught the game, which they had learned in England, to many of their friends. When there were sufficient players, another Armenian, Eugene Mesrope, formed the second club in 1896, called "Football Club Sparta." The first match between the two clubs took place on July 1 1896. "Football Club Victoria" was victorious and won the match by 6 goals to 1, and since then soccer has gradually become the most popular game in Indonesia. During the first decade of the present century a sports club was formed in Surabaya called "The Armenian Merchants' Football Club," but as most of the players were rather advanced in age, the club did not last more than two or three years. During the second decade of the present century, quite a good many Armenian boys came to Surabaya after finishing their schooling in Calcutta, where they have learned various games. They first joined various sports clubs in Surabaya and in an open competition in athletics the Armenian boys won about 80% of the prizes. This success encouraged them to form their own club. Hence the "Armenian Sports Club" was founded in 1922 and the majority of the Armenians, even non-players, kindled by a National flame of enthusiasm, enlisted as members. In the beginning the club hired the necessary playing grounds from other sports clubs, but in 1924 a fairly large piece of uneven and morass ground, at Karangmendjangan, was hired from the Surabaya Municipality, which took almost two years and much expense to convert into a playable sports ground. The club had its own statute passed by the government, which gave the club an incorporated status. By virtue of one of the articles of the statute persons of all nationalities were eligible to become members of the club. There was opportunity to exercise: Soccer, Rugger, Hockey, Cricket, Athletics, Lawn tennis, Baseball and Golf. Gradually the club became one of the most popular clubs in Surabaya. When the new hospital at Karangmendjangan was to be built, the Municipality took part of the ground and instead, a much larger piece of ground, measuring about 380.000 m^2 mostly behind the hospital, was rented to the club. The major part of this new piece of ground was morass and uneven and it cost the club a very large amount and took almost two years, by employing an average of 50 workmen a day, to reclaim and make the grounds fit for a new golf course.

The golf course was planned by the international well-known professional golfer James Braid[18] of England and when completed about the middle of 1939 it was considered one of the best and sporting nine hole

golf links in Java. The popularity of the club was proved by the fact that before the Second World War the club enjoyed the patronage of about 200 non-Armenian members, consisting of Americans, Dutch, Germans, Indians and Japanese, most of them golfers.

As for team-games, with one or two exceptions, all the other sports clubs in Surabaya practised all the other team games. Rugger was played against the Britishers and sometimes combined against the British Navy on a visit to Surabaya. Soccer was played against all the sports clubs in Surabaya and sometimes in Malang, while hockey was played against a few Dutch teams in Surabaya and Malang in which Armenian Sports Club players proved successful by winning the East-Java Hockey Championship for 11 years. It is worthy to mention that although the so-called Dutch Hockey, with a soft ball, was played before once or twice in Surabaya, the hockey as it is played today with a hard ball, was introduced in Surabaya by the Armenians. One of the H. B. S. High school teachers was a keen hockey player and taught the game to the students. Armenian Sports Club played the first match against them and won the cup presented specially for that event. The glorious history of Armenian Sports Club met with dismal fate during the Japanese occupation in the Second World War. The lovely golf course was relentlessly dug or ploughed and used for planting tapioca roots and other eatables. Trenches, dugouts and what not were made on the soccer, hockey and tennis grounds. After the war the whole place was in an abominable condition. The Armenian Sports Club members were very keen to reestablish the club and after lengthy negotiations with the Municipality, it was agreed that the club would cancel the agreement with the Municipality, covering about 380 thousand m^2 which has hired partly for 30, partly for 20 and partly for 10 years and in exchange the Municipality would sell, at a compensative price, to the General Board of the community the grounds formerly used for soccer, hockey, etc.

About 30 km^2 of ground were bought by the General Board of Administration of the Armenian community in Indonesia. Large amounts were contributed by the Armenians in Surabaya, Macassar and Djakarta and also by Community funds in Djakarta to cover the expenses in reclaiming, levelling and planting good grass. It took rather a long time to complete the task and make the ground suitable for play. The clubhouse was also cleaned, repaired and repainted in order to make it as attractive and comfortable as possible. The Armenian Sports Club has hired the grounds from the General Board of Administration of the Armenian Community in Indonesia, and gives opportunity to all sports clubs who wish to make use of the grounds at a remunerative charge to cover the costs for the upkeep of the grounds.

Unfortunately all the records and the cups presented to the club for various golf and other sports competitions as well as those won by the club were lost during the Second World War. Fortunately some of the photos of the champion hockey teams have survived and it would not be out of place to mention the names of the players, taken from those photos, who formed the champion teams.

1931 Champion Team: H. C. David, Ara Sarkies, B. G. Bagram, W. J. Sarkies, Mack Alaverdy, J. L. Hacobiantz, Albert Sarkies, C. C. David, Haik Galstaun, Jack Abcar, M. Pasiac.

1933 Champion Team: H. C. David, Charlie Apcar, Lazar Martin, Z. M. Michael, Mack Alaverdy, J. L. Hacobian, Albert Sarkies, C. C. David, Haik Jordan, S. M. Ingram, R. Nash.

1934 Champion Team: Haik Jordan, Albert Sarkies, Ara Sarkies, Mack Alaverdy, Jack Abcar, Lazar Martin, H. C. David, C. C. David, C. C. David, Sammy Balakian, J. L. Hacobiantz, Minas C. Michael.

Champion Team (exact year unknown): Freddy Kamarzarian, Artash Kamarzarian, H. C. David, Andranik Edgar, Ashot Mathews, Albert Sarkies, Jack Apcar, J. S. Michael, Minas C. Michael, Leon Jordan, Lazar Martin.[19]

ARMENIAN MUSICAL AND DRAMATIC SOCIETY OF SURABAYA

As there were many keen amateur musicians and theatricals in the Community, it was decided in 1926 to form this Society, there were about 15 musicians and more than 25 theatricals. The society did not have its own stage, so for the first few years the performances were staged at the then Concordia theater, Tagalsari. Later a fairly well equipped and large stage was built, annexed to the Edgar Hall on the St. George property, Djalan Paijar 15. A few plays were staged annually consisting of well-known Armenian dramas and comedies. During the intervals the audience was entertained by the musicians and sometimes with choir participation. The stage was also used for variety, entertainments and also by the pupils of the Manuck and Arathoon School for singing, recitation and staging small plays, all in our own language during the annual prize distribution day which took place in the early days of each year.

The followings are some of the pieces staged by the Armenian Musical and Dramatic Society: "Kortsanwats,"[20] "Ashgari Datastan,"[21] "Patvi Hamar," "Char Hogi" (sic)[22] "Pepo,"[23] "Oosh Lini Noosh Lini,"[24] "Mitzapativ Muratzkan,"[25] etc. In spite of all endeavors unfortunately only a few of the programs were obtained in Surabaya. Below are some of the

programs for the benefit of those interested in acting and music.

February 7, 1929, Concordia Theatre: "Char Hogi" ("The Evil Spirit," drama in 4 acts), presented by Mr. and Mrs. Haik Ardziv[26] (professionals). The Cast: Sona– Mrs. H. Ardziv, Shushan– Mrs. T. Johannes (at present in Sidney), Zarik– Miss Maro Vardanian (at present in Bangkok), Manan– Gladys Galstaun (at present in America), Catchick– Master Kamarzarian (at present in Iran), Gizh Danel– H. Ardziv, Voskan– G. A. Jordan (died in Surabaya), Murad– C. C. David (at present in Surabaya), Zarnishan– Mrs. J. Kamarzarian (died in Holland), Caraplet– R. Johannes (at present in Holland), Javahir– Mrs. M. Ellis (at present in Sidney), Miansar– B. J. Galstaun (died in Surabaya). Souffleure:[27] Miss I. Zorab (at present in Julfa).

October 15, 1929, Concordia Theater: "Pepo" (drama in 3 acts). The Cast: Pepo– G. A. Jordan, Shushan– Mrs. N. Apcar (at present in Sidney), Kekel– Mrs. J. S. Joseph (at present in Holland), Gigoh– B. J. Galstaun, Aroothyn Zimzimoff– M. G. Jordan (died in Surabaya), Kakooly– C. C. David, Ephemiah– Jack Apcar (at present in Holland), Samson– Sammy Balakian (at present in Holland). Souffleure: Miss I. Zorab (at present in Julfa). Stage-maker: J. C. Joseph.

August 4, 1934, Edgar Hall: "Oosh Lini Noosh Lini" (a musical comedy in 3 acts). The Cast: Nahapiet– S. H. Hacobian (died in Surabaya), Martha– Ms. V. Hacobiantz (at present in Sidney), Naziek– Mrs. T. P. Hacobian (at present in Sidney), Shoghy– Jack Apcar, Sahgo– C. C. David, Ohan– Martyn Jordan (died in Surabaya), Arshak– S. Balakian, Nahapiet's servant– S. Vardanian (at present in Iran). Villagers: misses S. Kamarzarian, M. Vardanian, V. Jordan (at present in Holland), mistresses A. Hacobiantz, L. Stephens, J. Kamarzarian. Piano accompaniment: Ms. Nelly Jordan (at present in Sidney), thar[28] by Haik Johannes (at present in Sidney). Souffleure: Miss I. Zorab (at present in Julfa). Stage and property man: B. J. Galstaun (died in Djakarta).

July 17, 1929, Edgar Hall. Concert by A. Chah-Mouradian[29] (Prix de Conservatoire et ténore de l'opera de Paris). 1. Premiere valse, by Aug. Durand: Mrs. J. C. Joseph. 2. a) Hair mir by M. Ekmalian, b) Hazar Erani by J. Baronian: A. Chah-Mouradian. 3. Fantasie-Impronton by F. Chopin: Miss Reg. Edgar (at present in Surabaya). 4. Kanche Keroong by Komitas Vardapiet, Haireni Garoon[30] – A. Chah-Mouradian. 5. Balladi by F. Chopin: Miss Nellie Galstaun. 6. Mignon (Fantaisie) by A. Thomas, violin solo Mr. E. Weskin (died in Melbourne), accompanied by Miss Reg.

Edgar. 7. a-b) Yes Saren Koogayi; Zinch u zinch by Komitas Vardapiet, c) Christos Pataragisi by M. Ekmalian – A. Chah-Mouradian. 8. Polonaise by F. Chopin: misses Reg. Edgar, Nellie Galstaun. 9. Halastan by Komitas Vardapiet: A. Chah-Mouradian, piano accompaniment by Mrs. J. C. Joseph.

September 17, 1932, Edgar Hall. Soire Varie de Jeunesse. 1. Bamb Vorotan[31] (National march): Chorus. 2. Sailor Dance: Araxi Edgar (at present in Sidney), Sophie Galstaun (at present in England), Sathenik Mackertich (at present in Holland), Martha Paulus (Sidney resident), Yvonne Johannes (at present in England), Miss Maro Vardanian. 3. Recitation (Armenian): Miss G. Galstaun. 4. Piano solo: Cyril Jordan (at present in America). 5. Song (English): Miss L. Vardan (at present in Perth). Maro Vardanian. 10. Piano Duet: Araxi and Andranik Edgar. 11. Song Duet (English): Maro Vardanian, Siranoosh Kamarzarian. 12. Piano solo: Rosie Johannes (at present in Holland). 13. Dance (Minuet): Miss D. Paulus (at present in Sidney). H. Vardon (at present in Holland). Part II. 14. Swedish Drill: Manuck and Arathoon School pupils. 15. Tableaux: Manuck and Arathoon School pupils. 16. Piano solo "Minuet à l'Antique" (Ignace J. Paderewski): Miss G. Galstaun. 17. Recitation (Armenian): Miss Siranoosh Kamarzarian. 18. Piano solo "Folk Tune" (Edward Grieg): Miss K. Minassian (at present in Germany). 19. Dance: Maro Vardanian. 20. Song (Duet in English): Araxi and Andranik Edgar. 21. Song (Armenian): H. Vardon. 22. Dance: L. Vardon. 23. Piano Duet: "Fraulenherzen" (Herman Wenzel): Misses G. Galstaun, K. Minassain. 24. Song (Armenian): Miss G. Galstaun. 25. Dances: Miss R.John (died in Surabaya), L.Vardon, D.Paulus, H.Vardon, Sophie Galstaun, Araxi Edgar, Lena Kamarzarian, Kathleen Johannes, master Harold John (died in Japanes camp in Surabaya). 26. Mir Hairenick: Alpie Apcar (at present in Holland), piano accompaniment by Miss Reg. Edgar. It may be mentioned that participations of Soirée Varié de Jeunesse were practically all pupils and ex-pupils of Manuck and Arathoon School in Surabaya.

The orchestra: The following members of the Society participated in the orchestra and in various times: Mr. Emir Eskin (first violin), Joakim Sarkies (first violin, at present in Iran), Jimmy Hacobian (second violin, died in Surabaya), Eghis Johannes, cello (died as a result of shrapnel wound during Indonesian revolution), L. Z. Martin, drum (at present in Sidney). Pianists: Miss Lucy Galstaun (at present in Holland), Rose Edgar, Reg. Edgar, Nellie Galstaun[32].

After the Second World War, with great difficulties it was managed to stage few Armenian dramas. It is more than sad to have to record that due

to the continual departure of the members of the Community from Surabaya, there are no prospects that the stage will serve its national useful purpose in the near future.

ARMENIAN LADIES BENEVOLENT SOCIETY OF JAVA

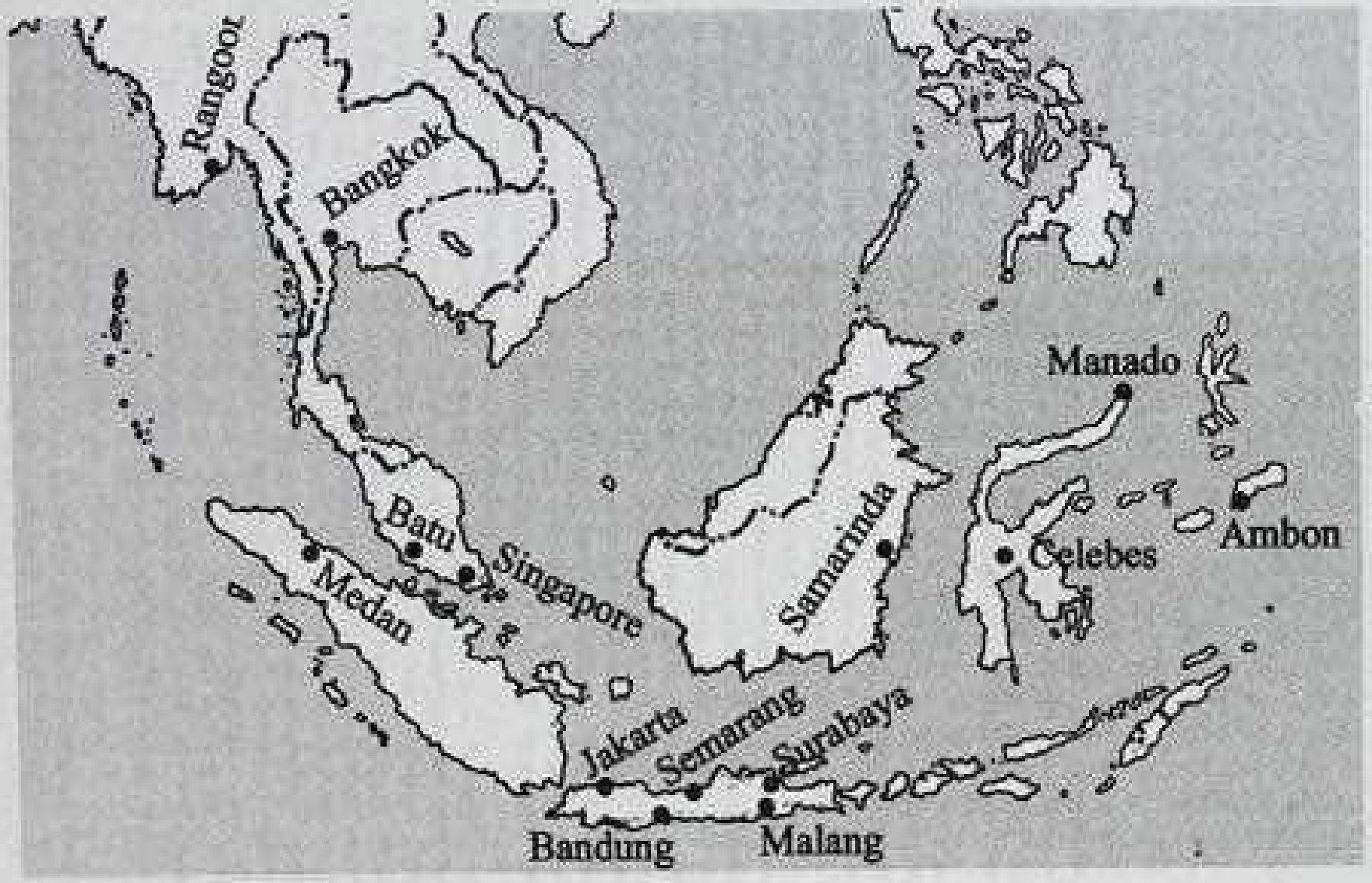
The charitable and praiseworthy society, as the result of a General Meeting, was founded on April 16, 1925. During that meeting 43 ladies were enlisted as members. The meeting was presided over by Archimandrite Reuben, delegate of His Holiness, the Supreme Patriarch and Catholicos of all Armenians, during his short visit to Surabaya. The Society has its own statute approved by the Government and is a consequently incorporated body. The object of the Society is not only to help those in need in Indonesia, but also to extend its aid to other deserving institutions and objects, both in Indonesia and elsewhere. The sources of income for the Society consist of Life membership and ordinary membership fees, donations, sale of handicrafts, prepared by members, net proceeds from entertainments and occasional collections.

It must be recorded that all these years the Society has conscientiously and faithfully its objects and has not only given additional help to the needy in Indonesia, but also helped other charitable and religious institutions in Iran, India and elsewhere. Unfortunately due to the unavoidable circumstances its activities have been curtailed considerably.

It is significantly noteworthy and praiseworthy that members of our Community in spite of all these years associating with other nationalities as members of their social and cultural clubs, they have not neglected their own institutions and have stead respectably maintained their national identity.

The Armenian Community in Indonesia, particularly in Java, during its history in Indonesia has always been found ready to contribute liberally towards various national, religious, social, cultural and educational funds outside Indonesia, especially during and after the First World War for the relief of Armenian refugees scattered in various places.[33]

It is heartbreaking and more than mournful to have to record that during the Japanese occupation and at the beginning of the revolution, 65 members of the Community (about 13%) lost their lives, most of them in the Japanese concentration camps and five during the Indonesian revolution.[34]

Rangoor
Bangkok
Manado
Bau
Singapore
Samarinda
Celebes
Ambon
Medan
Jakarta
Semarang
Surabaya
Bandung
Malang

ENDNOTES

[1] The late historian Rafayel Abrahamyan in one of his articles has mentioned Ellis' name as Edward (see "Indoneziayi Hay Gaghtojakhi Patmutyunic (From the history of Armenian community in Indonesia)," *Patmabanasirakan Handes*, 1992, n. 1, p. 37). From the same family was James Ellis, a science master in Chester Hill high school (Australia), who was born in 1912 in Surabaya (Java) and lived in Australia since 1951.

[2] Rafayel Abrahamyan, pp. 33-41.

[3] Gasper Paulus, *Short History of Armenian Communities in Netherlands India*, 1935, Batavia.

[4] Manuck Arathoon has sent well-equipped printing facilities to the All Savior Cathedral in Julfa (H. G., "Indonezio Hay Gaghuto" (Armenian community of Indonesia), *Ararat*, Beirut, 9.II.1968, p. 3).

[5] St. Hripsimeh church (later recalled St. Hovhannes) was made from wood. It was burned in 1855. A new church was been built in its place in the same year. It was located in very center of Djakarta, in the city park (see "Armenians in Indonesia," National Archive of Armenia, file 875, list 14, set 186, p. 5).

[6] Seems to be unpublished stuff, I did not find it in bibliographies.

[7] Perhaps E. H. Ellis means H. Hordananian, author of *Patmut'iwn Niderlandakan Hndkastani Hay Gaght'ojakhneri Patmut'yan Hnagoyn Shrjanic Minchev Mer Orere* (*History of Armenian communities of Netherlandish India from the ancient times to our days*), 1937, Jerusalem.

[8] Mariam Arathoon and Thaguhi Manuck have bequeathed also their home located on Merdeka Square to St. John Church (*Yeritasard Hayastan*, New York, 26.X.1960).

[9] The correct form should be Seghbetius.

[10] Rev. Vahan Aghanian has published a number of calendars, containing information about the Indonesian Armenians.

[11] Unfortunately no details have been found about the book which seems to be a very small booklet.

[12] This happened in the beginning of 1960s.

[13] According to the *Djakarta Daily Mail*, Rev. Arsenais Mirzaian also gave the last mass in St. John Church ("News from Diaspora," *Sharjum*, Buenos Aires, 3.03.1962, p. 2).

[14] There is not further information about the construction of the church, in all probability it did not happen.

[15] The Ordinance was called in Armenian «Ընտանեսիրության եւ փոխադարձության հաստատության Կանոնադրություն», consisting of 97 points (see H. G., Ibid). Later, in 1891 the "Armenian Encouraging Union" («Հայ խրախուսական Միություն») was formed, which has published its statute (Marseille, 1892). It made contribution during the riot of Sasoun in 1894 (H. G., Ibid).

[16] Among outstanding Bali-Armenians were the merchant Gevorg Abgar, originally from Nor Jugha, who established factories of tapiocas, rice and sugar in Branghana and Ngadiluweh. He was a member of the Armenian General Benevolent Union (*Mshakuyt*, Paris, 1917, August, N 58, p. 51). Another outstanding Bali-Armenian, the coffee merchant Hakob Minas was founder of "Minas" tourist agency on Bali in the 1920s. He advertised Bali through literature and cinema. He was called the Bali's Crownless King" (*Aratz*, Bucharest, 17.08.1933).

[17] As Rafayel Abrahamyan has noted, "The list does not include the number of Armenian children from 17 cities (only the number of 20 children from 3 cities are included). As the number of adult Armenians is more than 400, 200-250 Armenian children should be left out of the lists» (see his unpublished article «Haykakan Gaghtojakhnere Indonezíayum» p. 98. The text is provided by the historian's widow, Arakcya Simonyan).

[18] James Braid (1870–1950), golf champion, one of golf's original and great champions, course designers and modernizers.

[19] In 1907 a big competition of rapid traverse was organized in Java. The first two winners were Armenians: Arakel Vardanyan and Karapet Hovakimyan (*Androdards*, Yerevan, 8-14.05.1992).

[20] "Kortsanvatse" (The Destroyed One), play by Alexander Shirvanzade (1858-1935). The Armenian Musical and Dramatic Society of Surabaya has played this drama in 1926. The cast was: Artashes– Garnik Hordananyan (also known as G. A. Jordan), Sanekerim Saharousi– Mkrtich Ter-Psak Hakobyan, Anahit– Gladys Galstaun, Artashes' mother– Balasan Melkonyan, Flora– Mary Hovsepyan, Noyemzar– Lucy Abderhaldon, Nazani– Mrs. Khazhikyan, Sophie– Ms. Nichols, Haik Apcar (also known as Jack Apcar), Martiros Hordananyan, Vahan Hordananyan, Rouben Hovhannisyan, S. S. Davityan (also known as C. C. David, the real name– Khachatour Catchick Davtyan). (See Hrach Yervand, "Inch Tesa Hndkastani Yev Javayi Mej" (What I have seen in India and Java), Boston, 1927, pp. 82-86. The author has also mentioned a Dutch lady, Mrs. Awnie Lucas, who sung Armenian songs). According to a second source there was another cast for this performance: Mrs. J. C. Joseph, Bagrat Galstaun, Hovsep Catchick Hovsepyan (Joseph), Grigor Arakelyan (National Archive of Armenia, file 456, list 14, act 7).

[21] Drama by Ye. Muradyan.

[22] "Patvi Hamar" (For the Sake of honour), "Char Hogi" (should be "Char Vogi", "Evil Spirit") – plays by Alexander Shirvanzade.

[23] Popular play by Gabriel Sundukyan (1825–1912).

[24] Musical comedy by Garnik Yeritsyan and Artemi Ayvazyan.

[25] Story by Hakob Paronyan (1843–1891).

[26] Ardziv Haik (1897–) and Emma (1908–) – Armenian singers and actors. In 1924-1940 they gave performances in many Armenian communities (Egypt, Ethiopia, Sudan, India, Italy, France, Germany, Austria, Yugoslavia, Bulgaria, Iran, Burma, Indonesia, Singapore, Argentina, Brazil, Uruguay). In 1940-1959 they lived in Buenos Aires, in 1959 – repatriated to Armenia. They told about their activity in Indonesia in the book *Ashkharhov Mek* (All over the World, Yerevan, 1964, pp. 95-102). In Surabaya, the Ardziv couple performed also "Corrado" by Giacometti, "Trilbi" by Ge. "Anoush" by Toumanyan, "Successful Marriage."

[27] Souffleure (in French)– prompter.

[28] Tar– Armenian musical instrument.

[29] Armenak Shahmuradyan (1878–1939), Armenian singer.

[30] A song by Vagharshak Srvandztyan (1891–1958).

[31] Lyrics by Leon Alishan, music by Pietro Bianchini.

[32] It is important to note that the Indonesian Armenians have celebrated the 1500th anniversary of the invention of the Armenian alphabet, performing a drama at Edgar Hall, Surabaya, in 1935. Cast: Mesrop Mashtots– Artashes Hovhannes Kamarzarian; Sahak Partev– Bagrat Galstaun; Mashtots' pupils– Andranik Constantinos Edgar, Serovb Avetik Vartanian, Mikayel Aghavel Mikayelian, Garnik Nikolyan; angels– girls from Armenian School; other participants– Hasmik Grigor Arakelian, Araxie Constantinos Edgar, Martha Sarkies Poghosian (Paulus), Siranoosh Hovhannes Kamarzarian, Maro Avetik Vartanian, Rozik Ghazar Arzoulan, Yvonne Arathoon Johannes, Satenik Mackertich, Sophie Galstaun (see file 456, Ibid).

[33] In 1922 the Indonesian-Armenians had collected 4620.50 guilders for the needy people in Armenia (see the list of donors in *Ardzagank Parizi*, Paris, vol. 7, 1922, N 6, July 15, p. 6-7).

[34] During the Second World War the Armenians gave more victims than the other ethnic minorities in Indonesia (*Lraber*, New York, 18.VII.1961). Thereafter the Armenian communities disintegrated through assimilation with either the Dutch or rarely with the native population. According to information from 1968 there were 300 Armenians in Macasser, Surabaya and Djakarta (*Ararat*, 9.II.1968). The St. John and St. John Armenian Apostolic Churches in Surabaya and Djakarta, as well as the Armenian Club in Surabaya still functioned in the late 1970s (see *Ovena: A Directory of the Armenian Diaspora. Personalities and Organizations*, ed. R. Jebedjian, etc., Beirut, 1980, p. 109). The latest evidence about Indonesian Armenians we found in Vahram Ter-Matevosyan's article "From the Indonesian Notebook," where he noted about his meeting with a one-quarter

Armenian girl in Djakarta, who was proud of her Armenian origin (Vahram Ter-Matevosyan, "Indonesiakan Notaeotrits", *Orer*, Prague, no. 1-2, 2002, p. 42).

ՄԻ ԱՆՏԻՊ ՀՈՏԱԼՈՑՈՒԹՅՈՒՆ ԻՆԴՈՆԵԶԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
(Ամփոփում)

ԱՐԹՈՒՐ ԲԱԼԱՅԱՆԻՆ

Հրապարակումով նիւթը Ծրնունդի Միսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ջեռագրերի Մատենադարանի ՀՅարդեր Հեղինակներէն Ջոնդրում պարեւոյ ինոդնեզարեայ Հեղինակ է. Հ. Եղիան Ինդոնեզիայէն Վարդիկ Համառօտ Պատմութիւնն անդրբերէն աշխատութիւնան (գրուած 1981ին) երկրորդ գրութիւն է՝ ՀՀայերէն Կրօնական, Հասարակական, Կրթական եւ Մշակութային Գործունէութիւնը Ինդոնեզիոյ, Ալն մեծ քանակութիւնով փաստական եւ վիճակագրական նիւթ է պարունակում 19-20րդ դարերի ինդոնեզարեայ Համայնքի վերաբերեալ. Առանձին ենթագրութիւններով ներկայացուած են ՀՀայկական Միթարեան Կազմակերպութիւնը, Ջակարտայի Սուրբ Ծոփանիէս Հայկական Եկեղեցու, կառուցումը 1953ին եւ ինդոնեզական իշխանութիւնների կողմից նրա քանդումը 1980ականների սկզբին, 1995ին Ջակարտայում Վիճուսած ՀՀառնուկ եւ Ալսպիսով Հայկական գպրոցը. Միւթարեանի Սուրբ Գէորգ Հայկական Եկեղեցին, Ինդոնեզիայի Հայկական ազգութեան ակունքները, Միւթարեանի Հայ Ծրագիրական եւ Դրամատիկական ընկերութիւնը, Ջուտաի Հայ Տիկնանց Բարեգործական մութիւնը

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ԱԷՐ» ՕԹԵԱԿԻ ԱՆԴԱՄ ԱԶԱՏ-ՈՐՄՆԱԴԻՐՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾՈՒՑԱԿ

ԱՐԹՈՒՐ ՊԵՅԼԵՐՅԱՆ

Հայկազեան Հաշտախոհական Հանգէսի Իւմ. Հատորին մէջ յատուած մը Հրատարակած էինք Օսմանեան կայսրութեան մէջ ազատ արհեստագործութեան մասին եւ Պոլսոյ Հայկական «Ազէր» օթեակի առեղծուածին եւ գործունէութեան վերաբերեալ[1]։ Ահա կը հրատարակենք «Ազէր» օթեակի, ասկէ քանի երեսուն տարիներու ընթացքին ունեցած անդամներու ընդհանուր ցուցակը, անոր Հիմնադրէն (1866) մինչեւ պայմանական դադրումը (1898)։ Անդամագրանքը գաղտնարան մնաց աշխարհական կարգով, քանի մանկահասակներու, Քրանսացի Մեծ Արեւելքի դիւանները մէջ պահուած գանազան վաւերագրերու համեմատ։ «Ազէր» օթեակը ընդամէնը ունեցած է 168 անդամներ՝ 152 Հայեր եւ 8 մահմետականներ՝ որ քիչ ու մէկը Հրեայ։

Քրանսացի Մեծ Արեւելքի դիւաններուն մէջ «Ազէր» օթեակի վարչական խորհուրդի անդամներուն կողմէ պատրաստուած տարեկան ցուցակներէն, որոնք կ՚ընդգրկեն 1868-1894ի ժամանակաշրջանը, երբ օթեակը առժամապարտ կը դադրեցնէ իր գործունէութիւնը, չորս տարի նոյն ալ վերջնականապէս փակելու համար, փոխանակ 22ի, 11 Հատ են։ Առաջին ցուցակը 11 Մարտ 1868 թուականը կը կրէ, իսկ վերջինը՝ 3 Սեպտեմբեր 1887։ Այս ցուցակներուն մէջ կ՚երեւին 182 անդամներու անուններ։ Քարտեր օթեակներու վերարերեալ դիւաններու մէջ պտտած ատեն Ճակոբ Հարպարապետեանի եւ Թեոֆիլ Պէյ անուններով թուղթի մը վերայարեալ արձանագրութիւններ, որոնք կը փաստեն թէ անոնք նախապէս «Ազէր» օթեակին բնծայուած (initiation) եղած են։ Այս պատճառաւ, մեր նախորդ յօդուածին մէջ «Ազէր» օթեակի անդամներուն թիւը 184 Հոգի նկատած էինք։ 1868ի գարնան «Ազէր» օթեակի Հիմնադիր դիրքերուն վարպետ Սերոփէ Ալճնաւուր Քրանսացի Մեծ Արեւելքի գերագոյն խորհուրդին կ՚իմացնէր թէ «Արեւելքի Միութիւնը» (Union d'Orient) օթեակի անդամներ տոքթ. Նահապետ Թուսխիեան, տոքթ. Միքայէլ Քէօսեաեանեան, տոքթ. Գրիգոր Մոգհան, Յովհաննէս Նուրեան, տոքթ. Մանկան փաչա Ալչաեան, Ներսէս Պէյ Տատեան «Ազէր» օթեակին միացած են։ Մանկան «Ազէր» օթեակի վերանշեալ առաջին տարեկան ցուցակը, վերոյիշեալ անձերէն առաջին չորսին անուններուը չի կրկներ, ինչ որ կը նշանակէ, թէ տարի մը յետոյ այս անձերը արդէն Հայկական օթեակէն քաշուած են։ Այս չորս անձերուն անուններուը եւս մեր ցուցակին առնչութեամբ անդամներու ընդհանուր թիւը 188ի կը Հասնի։ Թերեւս կան մի քանի ուրիշներ ալ, որոնք անհնար եղաւ գտնել։ Մեր ցուցակին մէջ նշուած են խրթնաքերթիւր ան-

դամի ծննդավայրը, ծննդեան թուականը, դրագրումը կամ արհեստը եւ վճիռը ամենակին բնակարանի թուականը։ կարգ մը անդամներու մի միայն անուններու արձանագրուած ըլլալով, անկարելի եղաւ յաւելեալ տեղեկութիւններ քաղել անոնց մասին՝ նոյնիսկ ուրիշ պիտակներու արձանագրութիւններէ։ Նկատելի են նաեւ երկուութիւններ մեր նախորդ քաղուածին եւ այս ցուցակին մէջ նշուած կարգ մը տեղեկութիւններու միջեւ, որոնք արդիւնք են բնագրային անճշդութիւններու։

Ինչպէս կը տեսնուի, անդամներուն մեծամասնութիւնը բնիկ պոլսահայերէ կը բաղկանայ, որոնց կը հետեւին գանազան գաւառներէ (Կեսարիայէն, Կարինէն, Իզմիտէն, Ագարկիրէն, Զմիւռնիայէն եւն.) քաղաքին գործ հաստատուած տասնի քանի 36 հոգի։ Անդամներուն մէջ վաճառականները եւ դրամատէրերը մեծամասնութիւնն կը կազմեն, յետոյ կու գան ազատ ասպարէզի արհեստաւորներ՝ ոսկերիչներ ու ժամագործներ, 24 թմբիւկ, որոնց երկուքը՝ գինետրաճեան, 4 փաստաբան, պետական մարշակարգի գանազան բաժանմունքներու մէջ պաշտօնեայներ՝ 21 հոգի, մէկ դատաւոր, մէկ լրագրող, մէկ ուսուցիչ, եւն.։

Վճիռը պիտակի հիմնադիր անդամներէն գանազանելու համար միւսներէն, առանց անուններուն քով աստղանիշ մը տեսնելու անկարելի է։

Վճիռը պիտակի այս ցուցակին մէջ կը հանդիպինք ՀԲ. դարու Պոլսոյ հայ համայնքի ազգային, մշակութային, ընկերային թէ քաղաքական կեանքին մէջ դեր առած անձնաւորութիւններու անուններուն։ Անոնցմէ կիսնք տոքթ. Նահապետ Ռուսինեան (1819-1878), տոքթ. Բարունակ Պէյ Թէրզեան (1824-1888), Մասիս թերթի տեղերէն-խմբագրապետ Կարապետ Իւթիւճեան (1822-1901), տոքթ. Գրիգոր Մոգեան (1830-1882), Նեղոս Պէյ Տատեան (1825-1872), որոնք Ազգային Սահմանադրութեան պատրաստութեան նախաձեռնարկ խումբին անդամներէն էին։ Մշակութային մարզին մէջ Զարիճանքի շրջանին գործեր ունեցան տոքթ. Յովսէփ Երիմանեան՝ Թերճեց (1822-1888), Մկրտիչ Պէչիկաշլեան (1827-1898), Քառասրտիր Սրապիոն Հէքիմեան (1832-1893), ազգային կեանքի մէջ, մանաւանդ հայկական հարցի առնչութեամբ գանազան տարիներուն կարեւոր դեր ունեցան Գարբիէլ Նորատունկեան (1853-1936), Մանկան փոչա Ասլանեան (1822-1901), Յովհաննէս Նուրեան (1839-1906) եւ Յովսէփ Խրիմեանը (1841-1927)։ Այս վերջինը ՀԲ. դարու Թնդկաներուն Փարիզ պետի հաստատուէր եւ յետագային Զմիւռնիոյ մէջ հայկական հարցի ծանօթացման առաջին գրոչակիրներէն մին պիտի ըլլար։ Յովսէփ Խրիմեանը նաեւ Փարիզի Հայ Աղքատախնամ Ընկերակցութեան հիմնադիրներէն էր (1890ին)։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Ա. Պէյլէրեան, Ազգաւ-Որմնադրութեան Մուտքը Օսմանեան Կայսրութիւն եւ Պոլսոյ Հայկական Վճիռ Օթիակը ՀԲ. Դարուն, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Ի-Ա. Հատոր, Պէյրութ, 2001, էջ 163-182։

Մահացուն, Անուն	Ծննդավայր	թուական	Գործ/Արհեստ	Անդամակցութեան թուական
Ագնատոր Անդրեաս	Պոլիս	1844	հաշուակալ	22.02.1866
Ագնատոր Գեղոգ	Պոլիս	1842	առեւտրական	7.06.1866
Ագնատոր Սերովբէ	Պոլիս	1813	առեւտրական	28.02.1866
Աբրահամեան Հաճիքրիստոս	Իզմիր	1840	վաճառական	4.03.1869
Աբգէ Էֆէնտի ----------	Պոլիս	1848	գրագէտ	8.08.1875
			Եկմտական Տնօրէնութեան	
Ալեանաքեան Խաչիկ	Պոլիս	1805	առեւտրական	25.11.1867
Ալէաքճեան Գասպիկ	Պոլիս	1840	սեղանատոր	20.01.1881
Ալթունճեան Հաճիքրիստոս	-------	------	----------	26.09.1867
Ալիչան Միքայէլ	Պոլիս	1827	առեւտրական	28.08.1866
Ալնքրանճեան Տիրան	Պոլիս	1814	Եկմտական	28.02.1866
			Խորհրդոյ պաշտօնեայ	
Ապագէկեան Կարապետ	Պոլիս	-------	առեւտրական	23.08.1866
Աղթիկեան Գօզմա	Խոտրոխա	1817	առեւտրական	28.02.1866
Անպէրեան Անդրեաս	Պոլիս	1848	հաշուակալ	20.01.1873
Անպէրեան Անտոն	Պոլիս	1840	վաճառական	20.02.1873
Անդրէասեան Մարտիրոս	Բինկեան	1844	վաճառական	18.05.1871
Անտոնեան Մաճուէլ	Պոլիս	1842	վաճառական	16.12.1875
Աչճեան Միքայէլ	Պոլիս	1833	դրամատէր	4.10.1866
Աչճեան Նիկողոս	Պոլիս	-------	դրամատէր	11.03.1868
Ապաճեան Յարութիւն	Տրապիզոն	1851	Ծովակալ	30.03.1879
			Ընկերութեան պաշտօնեայ	
Ապաճեան Ստեփան	Պոլիս	1822	գինուորական բժիշկ	28.02.1866
Արապեան Սեդրակ	Անկի	1834	գործակալ	18.05.1871
Բաղդճեան Կարապետ	Պոլիս	1852	առեւտրական	23.01.1884
Գազազեան Յակոբ	Կեսարիա	1849	դրամատէր	16.07.1874
Գազազեան Յովհաննէս	Կեսարիա	1830	առեւտրական	3.02.1881

Գաչեճյեան Աշոտ	Պոլիս	1843	տաւտիչ 15.06.1871
Գաչեճյեան Մկրտիչ	Պոլիս	1834	ոսկերիչ 19.12.1872
Գառնաիկ Պօղոս Յով	Պոլիս	1838	դրամատէր 22.02.1866
Գարագաշեան Սեդրակ	Պոլիս	1846	ոսկերիչ 13.02.1872
Եազըճեան Յակոբ	Պոլիս	------	դրամատէր 12.02.1868
Եազճաճեան Կարապետ	Պոլիս	1845	վաճառական 6.08.1874
Եղոյեզեան Գասպար	Պոլիս	1834	առեւտրական 11.03.1868
Եղոյեզեան Պօղոս	Պոլիս	1844	գործակալ 11.03.1868
Երկաթեան Գառնիկ	Պոլիս	1850	վաճառական 7.07.1882
Եռոմֆեան Տիգրան	Պոլիս	1836	դրամատէր 18.10.1866
			Առեւտրական Դատարանի
Զիմճիմեան Յարութիւն	Պոլիս	1835	վաճառական 15.10.1868
Էճգսէրեան Պօղոս	Պոլիս	1847	սեղանատէր 20.03.1880
Էրամ Միքայէլ	Պոլիս	1833	առեւտրական 9.08.1866
Էրիզեան Գալուստ	Զմիւռնիա	1837	առեւտրական 2.03.1866
Էրմէցեան Յարութիւն	Պոլիս	1823	վաճառական 18.05.1871
Ընդուզաքեան Միքայէլ	Կեսարիա	1831	վաճառական 12.05.1870
Թազոբեան Գէորգ	Պոլիս	1820	բժիշկ 29.11.1866
Թաշճեան Միսակ	Կեսարիա	1856	դրամատէր 30.03.1879
Թէվֆիք Պէյ -------	----------	------	պաշտօնեայ եկեղ.
			Տիօբէմբեան ----------
Թիւրապեան Մեսրոպ	Պոլիս	1843	առեւտրական 19.11.1874
Թոզոճեանեան Մանուկ	Գարահիսար	1849	առեւտրական 22.01.1881
Թօքաթլեան Գասպար	Պոլիս	1840	Սրտ. գործոց
			Նախ. պաշտօնեայ 18.09.1873
Թօքաթլեան Մկրտիչ	Պոլիս	1863	ճարտարատէր 23.01.1887
Թորոս Պէյ Գիւլակ	Պոլիս	1825	Մեռած 22.02.1866
			Նախարարական
			թաղման
Իսկենտէր Մեղրոն	Պոլիս	1837	առեւտրական 19.03.1867

Խակենտէր Յոխէնի	Պոլիս	1841
Խրիմեան Կարապետ	Պոլիս	1823
Խիտարեվերտեան Գաւրիկ	Պոլիս	1833
Խիտարեվերտեան Նիկողոս	Պոլիս	1830
Խորասանճեան Գրիգոր	-------	------
Խորասանճեան Միքայէլ	Պոլիս	------
Կարապետեան Ազարիկ	Կէրկէ (Իզմիտ)	1843
Կրճիկեան Անդրանիկ	Պոլիս	1822
Կիւլպենկեան Միքայէլ	Պոլիս	1851
Կիւլպէնկեան Կիւլպէնկ	Կեոարիա	1834
կիւմիւշեան Խաչիկ	Պոլիս	1842
Հազարապետեան Յակոբ	Էրզրում	1870
Հէքիմեան Սրապիոն	Մեծ Կոզի (Պոլիս)	1832
Հինտի Հաճի Հասան	Պօմպէյ	1840
Հոճեան Ղազարոս	Պոլիս	1838
Ղազարեան Զաքար	Աբարկիր	1827
Ղազարոսեան Սահակ	Պոլիս	1836
Ճէվալի Յակոբ	Պոլիս	1855
Ճէմալ Պէյ----------	Պոլիս	1838
Ճիլաճեան Տիգրան	Պոլիս	1851
Մազպուհեան Հաճըտաբծում	Պոլիս	1833
Մահտեսեան Խաչիկ	Պոլիս	1833
Մահտեսեան Առաքել	Աբարկիր	1822
Մանիասեան Խաչիկ	Պոլիս	1844
Մարկոսեան Բաբգեն	Պոլիս	------

առեւտրական	22.02.1866
լրագրող	22.02.1866
առեւտրական	23.05.1872
նոտարուծու	21.11.1872
----------	2.03.1866
Կայսերական	1866
Պալատի բժիշկ	
վաճառական	8.02.1883
բժիշկ	20.09.1866
Ք. Դրան պաշտօնեայ	27.01.1878
առեւտրական	17.09.1869
հաշուակալ	19.05.1870
առեւտրական	----------
հաշուակալ-ատաղձ	22.02.1866
վաճառական	5.09.1875
ոսկերիչ	7.02.1867
դրամատէր	4.03.1869
առեւտրական	6.09.1866
Հանքային Պաթրուց	7.07.1882
Վարչարքեան պաշտօնեայ	
դատաւոր	7.01.1871
ոսկերիչ	13.02.1883
դրամատէր	1.02.1874
վաճառական	19.05.1870
դրամատէր	22.01.1868
Կայսերական Պալատի պաշտօնեայ	4.05.1871
դրամատէր	7.06.1866

Մաքսուտեան Միքայէլ	Պոլիս	1845	Արտ. Գործոց Նախարարութեան սպասաւորական դրամատէր	30.03.1867
Մաքսուտեան Յարութիւն	Պոլիս	1844	դրամատէր	27.12.1866
Մաքսուտեան Սիմեոն Պէյ	Պոլիս	1836	Հայոց Պատրիարքական Պաշտօնի հայրապետ	21.02.1867
Մելիքեան Գաբրիէլ	Պոլիս	1844	փաստաբան	6.08.1874
Մրմնճ-Գոլի Յարութիւն	Պոլիս	1840	առեւտրական	19.11.1876
Միմոսեան Ալեքսան	Սիլիստրէ	1857	վաճառական	22.07.1876
Միսաքեան Յովհաննէս	Մեծ Կոզի (Պոլիս)	.....	ճարտարապետ	24.01.1867
Միսաքեան Ստեփան վ.	Պոլիս	1841	դրամատէր	1.11.1866
Միքայէլեան Կարապետ	Արաբկիր	1845	դրամատէր	16.07.1874
Միհենտիսեան Մարտիրոս	Պոլիս	1821	դրամատէր	22.02.1866
Մնջեան Սարգիս	Զմիւռնիա	1837	վաճառական	13.02.1872
Մոզեան Գրիգոր	Խասգիւղ (Պոլիս)	1830	բժիշկ	1866
Յակոբեան Յովհաննէս	Պոլիս	1856	փաստաբան	20.01.1881
Յարութեան Առաքել	Պոլիս	1827	դրամատէր	22.04.1868
Յովաննիսեան Միհրան	Սկիւտար	1844	առեւտրական	29.03.1872
Յովաննիսեան Յովակիմ	Պոլիս	1847	վաճառական	29.02.1872
Յովասափեան Արշակ	Էրզրում	1852	վաճառական	25.09.1885
Յովասափեան Կարապետ	Պոլիս	1839	վաճառական	18.03.1877
Նախնիքեան Ամատ	Գաբանիթաթ	1857	վաճառական	17.06.1885
Նեմրոզեան Յարէթիկ	Պոլիս	1834	առեւտրական-թարգման	2.03.1866
Նեմրոզեան Յովակիմ	Պոլիս	1831	առեւտրական	22.02.1866
Նիկողեան Մանուկ	Գաբանիթաթ	1845	վաճառական	19.02.1880
Նշկեան Յակոբ	Էրզրում	1853	չուխի	19.02.1880
Նորաշխարհեան Գաբրիէլ	Պոլիս	1852	իրաւագէտ Բ. Դրան	19.11.1876

Նորատուն̈կեան Յարութիւն	Պոլիս	1845	առեւտրական	22.02.1866
Նորիկեան Պետրոս	Պոլիս	1830	առեւտրական	4.03.1869
			գործակալ	
Նորեան Յովհաննէս	Պոլիս	1839	պետական պաշտօնեայ	1866
Շահինեան Յովհաննէս	Պոլիս	1842	Լօյտ ընկերութեան պաշտօնեայ	25.09.1867
Ընֆիգ Պէյ	Պոլիս	1848	գրագէտ	30.10.1875
Չիրմաճեան Յոսէփ	Պոլիս	[1822]	բժիշկ	2.03.1866
Չիրուճեան Վէճտան	Պոլիս	1826	առեւտրական	22.02.1866
Չնորհքեան Յովհաննէս	Պոլիս	1816	առեւտրական	23.08.1866
Չոպեան Եղիա	Պոլիս	1840	պետական պաշտօնեայ	22.02.1866
Չորաղեան Յակոբ	Պոլիս		առեւտրական	12.07.1866
Չուպաճեան Միհրան	Պոլիս	1842	ոսկերիչ	13.11.1873
Պաղիոզեան Լաւօֆէր	Թրաւս (Կնեսարիա)	1849	առեւտրական	25.01.1874
Պաղտասարեան Էրամ	Պոլիս	1827	ժամագործ	30.05.1867
Պաղտասարեան Մեծոն	Պոլիս	1842	հնոազգուստաւ	22.07.1868
Պապայեան Եղիա	Պոլիս	1828	պաշտօնեայ առեւտրական	29.11.1866
Պարճառեան Պետրոս	Արաբկիր	1841	Մամլոյ Գրասենեակի փոխ-տնօրէն	12.07.1866
Պարոնեան Նիկողոս	Պրուսա	1850	պաշտօնեայ	19.02.1880
Պարսիզպանեան Թագուր	Պոլիս	1845	դրամատէր	14.02.1868
Պենկեանեան Յոհաննէս	Պոլիս	1844	պաշտօնեայ	13.12.1885
Պէյլիքճեան Մարգար	Պոլիս	1824	վաճառական	9.08.1866
Պեճոէրեան Սկրտիչ	Պոլիս	1837	փոխագրիչ	21.03.1867
Պէչիկթաշլեան Սկրտիչ	Պոլիս	[1827]	բանաւոր	21.03.1867
Պէչիքեան Մելքոն	Պոլիս	1840	ժամագործ	18.10.1866
Պէչիքեան Սահակ	Պոլիս	1835	դրամատէր	4.03.1869
Պէրպէրեան Գրիգոր	Պոլիս	1840	ոսկերիչ	4.05.1871

Պէրպէրեան Պօղոս	Պոլիս	1847	դրամատէր	19.11.1874
Պոլկուրեան Ներսէն	Պոլիս	1836	փաստաբան	23.08.1866
Պոյաճեան Յովհաննէս	Պոլիս	1831	դրամատէր	7.02.1867
Պոյաճեան Նշան	Պոլիս	1850	փաստաբան	20.05.1880
Ռատիայէնեան Միքայէլ	Պոլիս	1833	բժիշկ	23.08.1866
Ռէֆիք Սամուս	Պոլիս	1852	առեւտրական	23.10.1873
Ռուսինեան Նահապետ	Էվէրէկ (Կեսարիա)	1819	բժիշկ	1866
Սարաֆեան Յարութիւն	Պոլիս	1836	Կրթական Նախարարութեան քարտուղար	22.02.1866
Սեդրեակեան Սիմոն	Պոլիս	1851	բժիշկ	16.07.1874
Սըզլաեան Մուսէս	Ազիզ-Գաշտեխտար	1851	փոխառական	30.10.1875
Սրապեղեան Յարութիւն	Կեսարիա	1842	դրամատէր	16.07.1874
Սրապեղեան Յովակիմ	Կեսարիա	1847	առեւտրական	16.07.1874
Սիմոնեան Սիմոն	Պոլիս	1834	Օսմ. Դրամատան պաշտօնեայ	31.05.1866
Սիմոնեան Տիգրան	Պոլիս	1844	պաշտօնեայ	18.10.1866
Սիսեան Անտոն	Ամասիա	1853	Ամասիոյ Քաղաքապետութեան թարգման	23.10.1881
Սիմեան Սարգիս	Էսքիշէհ	1842	գործակալ	19.05.1870
Վարդի Էֆէնտի	Պոլիս	1851	գրագէտ եղմ. Նախարարութեան	23.04.1876
Տաճատեան Մկրտիչ	Պոլիս	1836	առեւտրական	20.09.1866
Տատեան Նեջատ Պէյ	Պոլիս	1825	Պալոյ Ռատիկոնական խորհուրդի անդամ	2.03.1866
Տատոսեան Ղազարոս	Պոլիս	1828	թարգմական համայնքի ազգապետ	7.02.1866

Տէր Միքայէլեան Մինաս	Աղսրկիր	1840
Տեղիշեան Յարութիւն	Պոլիս	1838
Տէր Ներսէսեան Մինաս	Էրզրում	1855
Տէրոնեան Կարապետ	Էսքիշէհ	1843
Տէրոնեան Յակոբ	Էսքիշէհ	1832
Փափազեան Անդրեաս	Պոլիս	1828
Փափազեան Աստգիկ	Ռոտոսթօ	1841
Փափազեան Գաբրիէլ	Մոսուլ	1828
Փափազեան Երեմիա	Պոլիս	1841
Փափազեան Լեւոն	Պոլիս	1860
Փափազեան Կարապետ	Պոլիս	1830
Փափազեան Յարութիւն	Պոլիս	1842
Փափազեան Տիմոթէոս	Պոլիս	1842
Փափազեան Վարդան	----------	------
Փիլճիլ Մկրտիչ	Պոլիս	1826
Փշինեան Պետրոս	Ակն	1838
Քէհեայեան Մարտիրոս	Պոլիս	1836
Քէհեայեան Գրիգոր	Պոլիս	1832
Քերեսթճեան Յակոբաննէս	Պոլիս	1840
Քիւրեան Եսայի	Պոլիս	1858
Քիւրտաւրթրեան Յարութիւն	Պոլիս	------
Քօչօեան Անանիա	Պոլիս	1830
Քրաճեան Միքայէլ	Պոլիս	1855
Օրթակեան Մինաս	Պոլիս	1822
Ֆէրուհան Բարսեղ Պէյ	Պոլիս	1824
վաճառական		18.09.1873
առեւտրական		22.04.1868
առեւտրական		7.07.1882
պաշտօնեայ		18.05.1871
առեւտրական		5.05.1881
ոսկերիչ		17.09.1869
առեւտրական		17.12.1868
դրամատէր		15.11.1868
վաճառական		15.04.1869
դրամատան փոխ տնօրէն		26.05.1886
դրամատէր		22.04.1868
դրամատէր		19.11.1868
ժամագործ		12.02.1868
----------		2.03.1866
առեւտրական		2.03.1866
պաշտօնեայ		4.07.1872
առեւտրական		9.08.1866
Բ. Դրան պաշտօնեայ		12.07.1866
պաշտօնեայ		20.05.1880
բժիշկ		13.03.1884
տպագրամատէր		11.03.1868
դրամատէր		(1866)
պաշտօնեայ		20.05.1880
----------		7.06.1866
զինուորական բժիշկ		22.02.1866

THE COMPLETE LIST OF THE ARMENIAN MEMBERS OF THE *SER* LODGE IN CONSTANTINOPLE
(Summary)

ARTHUR BEYLERIAN

As an addendum to his article published in Volume 21 of the *Haigazian Armenological Review* on Armenian freemasons in the Ottoman Empire in the nineteenth century and the Armenian *Ser* (Love) Lodge in Constantinople, Arthur Beylerian has compiled an updated list of all 168 members of this lodge, after having searched through the reports and other documents sent by the lodge to its headquarters in Paris.

The list comprises 162 Armenians and six Muslims. Most of the Armenians were born in Constantinople, while some 35 members on this list were born in the provinces. A number of renowned Armenian intellectuals were members of this lodge, including some of the pioneers of the Armenian National Constitution adopted in the Ottoman Empire in 1863. Other members were active in literary, theatrical and other walks of Armenian life. Most members were merchants, financiers, goldsmiths and watch-makers by profession. There were also 24 physicians.

THE CO-OPERATION BETWEEN FATHER GHEWOND ALISHAN AND LORD ROBERT CURZON IN THE FIELD OF BIBLICAL RESEARCH (The British Library, MS. OR 15277)

REV. VREJ NERSES NERSESSIAN

In late 1996 the British Library received a manuscript that belonged to Lord Robert Curzon (1810-1873) entitled "Translations of the Apocryphal Books of Asenath and Moses', the Epistle of the Corinthians to St. Paul and St. Paul's Third Epistle to the Corinthians from original MSS in the library at Parham, 1853." The manuscript was donated by Mark Frankland, a descendant of Lord Curzon. The book is preserved now in the British Library under the code MS. OR 15277.

Curzon's collection

Curzon's collection and publications, and in particular this manuscript, confirm that he had a genuine scientific curiosity and a definite research plan that gave impetus and shape to his activities as a collector. But because of his limited education, he generously shared his treasures with those who could help him achieve what he had set out to study. Famous scholars like Archdeacon Henry Tattam, Joseph Bardelli, William Wright, Edward Cureton, J. B. Lightfoot and Armenian Mkhitarist Fathers Yarut'iwn Avgerian [Aucher] (1774-1854), Eduard Hyurmyuzian (1799-1876) and Ghewond Alishan (1820-1901) contributed their opinions to the descriptions published in Curzon's *Catalogue of Materials*[1].

After Curzon's death, his son, Robin, 15th Baron Zouche of Haryngworth, deposited his father's manuscripts in the British Museum. They were given to the Museum on 13 October, 1917, by Darea Curzon (1860-1917), 16th Baroness Zouche, Robert Curzon's daughter. On the 10th of October, 1917, Mr. D. Barnett, Keeper of the Department of Oriental Books and Manuscripts, entered in the British Museum's Donation Reports the following statement: 'Mr. Barnett has the honour to report to the Trustees that the Zouche manuscripts...include a large number of Oriental manuscripts [128 MSS] which from preliminary inspection appear to be as follows: Arabic 16; Armenian 10; Chinese 2; Coptic and Coptic/Arabic 42; Ethiopic 10; Georgian 2; Hindi 1; Hindustani 1; Persian 6; Sanskrit 1; Syriac 4; Turkish 6. These manuscripts are mainly, but by no means exclusively, works on the teachings and rituals of the Eastern Churches, and several of them are remarkable for their antiquity or beauty. The collection is

altogether one of great value and interest, and fully deserves a special acknowledgment on the part of the Trustees which Mr. Barnett accordingly begs to suggest'.[3] Seventy-nine years later, another relative of Lord Curzon presented this manuscript to the library, adding to Curzon's significant legacy already deposited in the British Library.[4]

Some details of the manuscript

Description: Thick blue paper; water mark consists of a female figure seated, with a crown, seven vertical lines and the maker's name, 'Moinier's superfine 1852' and 'Busbridge's.'

Folios, 135 (new pagination); written in ink with a fine pen on only one side. Folios 128-136 belong to a separate section in a different hand writing on thick white paper, bound into the manuscript. Each of the sections is separately paginated.

Neat flowing hand in single column of mostly 42 lines, entirely in the hand of Robert Curzon, except folios 13- 42 and 128-136.

Size 32.5 x 20 (written surface 29 x 14 cm).

Binding: Modern gray leather covers over wooden boards with multicolored marble paper inside the front and back covers. Gold lettering on the spine - APOCRYPHAL BOOKS MS. The manuscript is now kept in a blue buckram box with gold lettering.

History of the manuscript: Inside the front cover of this particular manuscript there is the hand-written inscription: R. Curzon - 50 Berkley Square. On November 21, 1996, Mr. Mark Frankland (11 Delvino Road, Parson's Green, London, SW6) from the family of Robert Curzon (Lord Zouche) donated this manuscript to the British Library.

Lord Curzon fully details the history and origins of the manuscript in his Preface (fols. 3- 9):

> 'During various voyages and travels on the different countries of that part of the world which is usually called the Levant I collected and brought home to England great store of ancient manuscripts many of them manuscripts of the Holy Scriptures and some of these vying with if not exceeding the antiquity of any existing copies of the sacred text. Among them are found various ancient writings purporting to belong to that collection of the works of many authors and many epochs which we call the Bible, but which are not included in the list of the canonical books of the Holy Scripture which were considered as genuine by the authorities assembled together at the General Council of Trent in the year 1569, or even by the earlier councils of the church held under the auspices of the Emperor and the Pope.
>
> These apocryphal books generally belong to the sects of oriental

Christians who falling into confusion and error in the 4 and 5 centuries, tried to support their heretical doctrines, by references to passages in books which they called scriptural, but which seem frequently to have been forgeries invented purposely to give weight and authority to dogmas which were not found [in] any text that could be discovered in the new and old Testament.

These apocryphal books are very numerous most of them were collected and published by *Fabricius de Codice pseudepigraphe Vetous et Novi Testamentus* in 1725. Since the publication of that learned and laborious work, several other apocryphal books have been discovered and translated into Latin and English from the Abyssinian, Coptic, and Armenian languages and in addition to these are now added those contained in this volume".

Furthermore, in his Preface, Lord Curzon goes on to provide valuable information on each of the books translated and their connection with his collection of manuscripts and concludes:

'I may be permitted to express my satisfaction, that with the assistance of Coptic and Arabian manuscripts, bought by me, to England, from Egypt, the New Testament has been printed, in those languages, and distributed to the Coptic Christians on the banks of the Nile, by the zeal and labour of archdeacon Tattam, and the Revd. Ed. Cureton, Canon of Westminster. This book of the New Testament, has been printed by the Society for the Promotion of Christian Knowledge, in the form of a large and handsome quarto volume. It has been to me a source of humble gratitude that the ancient volumes which I have collected in wanderings through many lands, have been made use of for the production of so good a work and have not remained useless on the shelves of a dusty library, in remote country house.

This is one of many instances in which we see how the intentions of Providence are carried out by means of unconscious agents. A number of old useless, worn out books, were sold to a traveller from a distant island of the sea, whose inhabitants were painted savages at the period when these books were written. They were cast aside as rubbish, their owners were glad to receive a price for lumber which they considered as of no value, but the stone which the builders refused has become the chief corner stone and from these torn unused and neglected volumes the text of the Holy Scriptures has been returned to the same people in an improved and altered form, which could not have been the case unless the manuscripts which they had thrown away, had been carried to that far land where the improvements of science and the advances of learning enabled men to reproduce the ancient writings in clear legible characters,

at a price which rendered them accessible to the Christians of the valley of the Nile'.

Contents of the manuscript

Fol. 1	Translations of the apocryphal books of Asenath, and Moses. The Epistle of the Corinthians to St. Paul, and St. Paul's Third Epistle to the Corinthians. From original MSS in the library at Parham 1853.
Fols. 3-9	Preface.
Fols. 9b-10	Blank.
Fol. 11	Libro Di Giuseppe ed Asaneth.
Fols. 11b-12	Blank.
Fols. 13- 33 (1-21)	Storia di Giuseppe e della sua moglie Asaneth, figlia di Petafre sacredote della Citta del Sole.
Fols. 33 (p. 21)	Cantico della confesione d'Asaneth a Dio.
Fols. 34-40 (22-28)	Venuta di Giacobbe colla sua famiglia, e dimoro a Gesem.
Fols. 40 a-b(28)	Fine – Memoria.
Fol. 40b (28b)	[Colophon in Armenian][3].
Fols. 41- 42 (29-30)	(Un Frammento). A note in pencil above the text states: 'This is not to be placed with the text, but after it.'
Fol. 43	The Book of Joseph and Asaneth. Translated from the original Armenian into Italian by Don Leone Alishan, monk of the Armenian monastery of St. Lazarus in the lagunes of Venice during his residence at Parham House in the summer of 1852, and translated from the Italian into English, by Robert Curzon, in the same year, at Parham.
Fols. 44-45	Blank.
Fols. 46-49	Preface. 'The apocryphal book of which the translation is written on the following pages, is founded on the 45th verse of the 41st chapter of Genesis; where it is said: 'and Pharaoh called Joseph's name Zaphnath Paaneah, and he Gave him to wife Asenath the daughter of Potiphera, priest of On; and Joseph went out, over all the land of Egypt'.
Fol. 50	Blank.
Fols. 51- 78 (1-28)	The History, of Joseph, and his wife Asaneth. Daughter of Petaphe the High Priest of the city of the Sun.
Fols. 79 (29)	'Here beginneth the canticle of the confession of Asaneth to the Lord.'

Fols. 80-87 (30-38)	The arrival of Jacob, and his family and their residence in the land of Gesem.
Fols. 88 (38)	Memoria [see Colophons].
Fols.89-90	Blank.

II.

Fols. 91a	The Life and The Book of The Prophet Moses[6].
Fols. 92- 94	Preface to the history of the life and death of the great Prophet Moses [signed R. Curzon].
Fol. 95	Blank.
Fols. 96-127 (1-28)	The History of the Prophet Moses.
Fols. 128-136 (12-29)	The Book of the Prophet Moses: 'here beginneth the Conversation between God, and Moses, on mount Sinai. [This section is on different paper and script, written on both sides of the paper and numbered 12- 29. This section was bound into the manuscript].

III.

Fols. 137-140	Blank.
Fol. 141	The Epistle of the Corinthians to St Paul the Apostle and the Third Epistle of Saint Paul to the Corinthians[7].
Fols.142	Blank.
Fols.143-144	Preface.
Fols.145-147 (1-3)	'Here beginneth the Epistle of the Corinthians to St Paul Apostle.'
Fols.148-153 (4-9)	'Here beginneth the Third Epistle of St Paul the Apostle to the Corinthians.'
Fols.154-155	Blank.

Colophons

Fols. 40a-b.	Fine Memoria [for the English translation by Robert Curzon, see below].
Fol. 40b.,	Father Ghewond Alishan's colophon in Armenian.

Ներիետոքեամբ սահեալ յ'անգրիակսն սրբոյն եւ ի' Բարիսի գրեալ ամաքսանց Գոբծրն-Ջուչ սոեմի, ես Հ. Ղեոնդ վրդ. Մ. Ալիշանեան, վանակաց Մխիթարայ վանից Ս. Ղազարու որ ի' Վենետիկ, բարգմանեցի զ'պատճուռ[իճ]ս Յովսեփայ եւ Ջաաճեի ի' հայկական լեզու յիշատակաց բարբառ. եւ իմով ձեռամբ գրեցի ի' ժդ-ժզ տառս մարգաց ամսեանց, ի' թուիս Հայոց ՌՅՇԼ:

Ջ'հանճիպող տառիս վիրծանուր[իան] գՀայկազն՝ աղաչեմ ամքաոնալ զայս ի'վեր ճիանգամ առ իմ յիշատակէ:

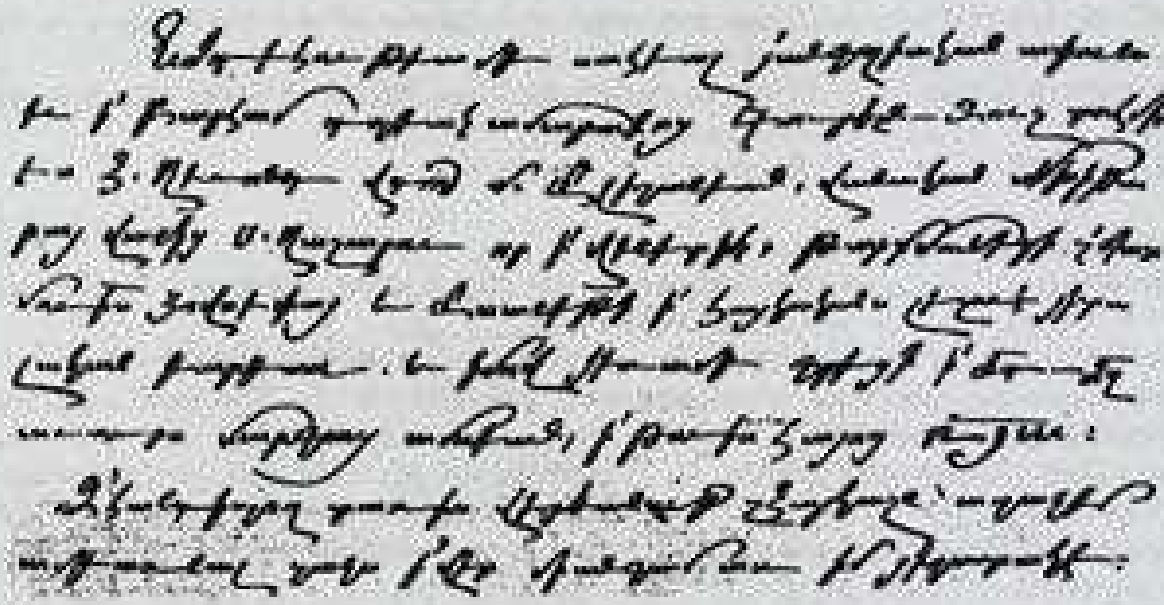
Fol. 88. Memoria

I, Father Leon Marcar Alishan; Doctor of Divinity, Monk of the Armenian Mkhitharists of Saint Lazarus, of Venice in the year of our Lord, 1852, being in the capital of England for the affairs of my society, was courteously invited, by the noble gentleman, Robert Curson, to his ancient villa of Parham Park, in the county of Sussex, where that honourable gentleman kept, among other precious and most ancient manuscripts in various languages also 10 Armenian MSS which I examined at my ease, for I am a great admirer of the manuscripts of my nation. Among these there was an Armenian Bible, written probably at the end of the XV century, or in the XVI century; in which was also the apocryphal book of the History of Joseph and Asaneth, and as its possessor wished to have a translation of it, I made one, from the original, into the Italian tongue; which altho (sic – V.N.) incorrect and unpolished, is faithful in other respects.

I therefore, pray the noble gentleman, that he will keep this little work of mine, as a remembrance of my esteem for him; and of my gratitude for the kind hospitality with which I was entertained, during certain days, by him and the whole noble family of his parents.

The above mentioned translation, was undertaken by me, during the first three days of the month of July 1852 in a chamber from which I continually heard the rustling sighs of the leaves of trees, twice as ancient as the leaves of that manuscript - and I also sighed for my country.

O thou who readest these lines, remember me, a passing Pilgrim, and think of thyself also, that thou art no less a Pilgrim, whoever, and wherever thou mayst be.

Հայր Ղեւոն Ալիշանի ձեռագիր յիշատակարանը

ENDNOTES

[1] The Old Testament records that Pharaoh gave Joseph Asenath, the daughter of Potiphera, Priest of On, for his wife (Gen.41: 45). How could Joseph - the model of chastity, piety, and statesmanship - marry a foreign Hamitic girl, daughter of an idolatrous priest? Jewish theology and folklore found many answers to this intriguing question and expanded some into narratives. Joseph and Asenath, the longest of these stories, is a full-fledged romance by an anonymous author. The romance is altogether one of the most successful, from a literary point of view, and the story survives in many versions including Armenian, Ethiopian and Syriac. Of these the Armenian version is the most successful. Among the apocryphal books of the Old Testament it appears under the title 'Patmut'iwn Asanet'ay or Patmut'iwn Yovsep'ay ew knoj nora Asaneri [The story of Asaneth or Story of Joseph and his wife Asaneth], translated from the Greek probably in the 6/7th centuries. The Armenian version has attracted wide attention in biblical research. The earliest occurence of the text is found in Matenadaran Mss 1500, which is the famous Lectionary of Mkhit'ar Ayrivanetsi, copied in A.D. 1282-83 and Vienna Mkhit'arist Library Mss 126 (XIV century). It first appears under the title of 'Aseneth's Prayer' among the 'secret' books in Hovhannes Sarkavag's ('the deacon', 1045-55) list of the book of the Scriptures. C. Burchard, 'Joseph and Aseneth,' in *The Old Testament Pseudepigrapha* (Charlesworth, J. H. *ed.*), London, 1985, vol. 2, pp. 177- 247.

[2] Curzon, Robert, *Catalogue of Materials for Writing, Early Writings on Tablets, on Stones, Rolled and Other Manuscripts and Oriental Manuscript Books, in the Library of the Hon. Robert Curzon, at Parham in the County of Sussex*, London, 1849, Mss. no. 8, pp. 16-17; Nersessian, Vrej, *Robert Curzon (1810-1873) and the Levant (An Exhibition in the King's Library: 30 May to 25 October 1992)*.

[3] Nersessian, Vrej, *Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*, London, The British Library, 1980; idem, "A brief history of the Armenian manuscript collection in the British Library," in *Armenian Illuminated Gospel Books*, London, The British Library, 1987, pp. 44-47.

[4] Nersessian, Vrej, *Treasures from the Ark: 1700 years of Armenian Christian Art*, London, The British Library , 2001.

[5] This translation is based on British Library Mss Or. 8833, no. 8 in the collection of Hon. Robert Curzon, bequeathed to the library on 13th October, 1917. According to the colophon at the end of the Italian translation, and rendered into English by Robert Curzon (fol. 88). The translation was done "in the year of our Lord, 1852, being in the capital of England, for the affairs of my society, was courteously invited, by the noble gentleman, Robert Curzon, to his ancient villa of Parham Park, in the county of Sussex... I made one, from the original, into the Italian tongue".

[6] The Book of the Conversations of God with Moses is taken from British Library Arabic MSS Or. 8734, on paper of the 15th century, bought by Robert Curzon from a Coptic priest in Cairo in 1837. The manuscript is no.18 of the Arabic manuscripts in the printed catalogue of Oriental manuscripts at Parham. The Book of the Conversation of Moses is translated by the Revd. E. Cureton. This was published as *The Book of the Prophet Moses*.

The History of the Prophet Moses [with Prefaces by Robert Curzon], London, Philobiblon Society, vol. 2, 1853-56.

[7] Apocryphal correspondence of St Paul and the Corinthians formed part of the Canon of the New Testament in Syriac, from where it passed on to Armenian. In the Armenian tradition passages were quoted by St Gregory the Illuminator and T'eodoros K'rt'enawor (7th century). The present translation of these two Epistles was made by Lord Byron, with the assistance of Father Pasquale Aucher [Yarut'iwn Awgerian] in the Armenian convent on the Island of St Lazzaro at Venice. It was printed in the same convent, in *A Grammar, Armenian and English*, 1819. The Armenian version is also to be found in British Library's Mss Or. 8803. A translation into Latin of these Epistles was made by G. and W. Whiston, as appendix to their *History of the Armenians* by Movses Khorenatsi, which was printed in London in 1736.

ՀԱՅԵՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՔՍԱՆԴ ՕՐ ԼՈՒՏ ՈՒՈՒԵՐՈՒ ԿԵՐՊԱՐՔԻ ՄԻՋՈՑ ՀԱՅԱԳՈՒՄՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԾՈՒՐԻՆ ՄԷՋ
(The British Library, MS. OR 15277)
(Ամփոփում)

Հ. Վրէժ Նիւթէանեան

Հետիանքը կը նկատուի Բրիտանական Գրադարանի Հնատպրագրի Հատուածին մէջ պահպանուած անգլերէնի քառասնեակ գործիչ Լորտ Ռոպըրթ Քըրզընի անձնական հաւաքածոյին նպատ Վատանդիքին Քոլճէկիի Ք. Մուսեինեանց վանապետը, զոր խոսքերէնի քարտուղարած է Հայր Ղեւոնդ Ալիշան՝ Քըրզընի գրնակ էր Վենետիկոյ Ս. Ղազարոս կղզին Հետիանքը կը ունենք նաեւ Ալիշանի քարտուղարական

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲՌՆԱԳԱՏՈՒԱԾ ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐԸ (1937-1938 թթ.) (Ըստ Պետական Անվտանգության Կոմիտէի Փաստաթղթերի)

ՔՆԱՐԻԿ ԱՒԱԳՅԱՆ

Մոսկվոյան բռնատիրութեան տարիներին (1924-1953) հայ ազգի անմեղ բնակչութեան հետ միասին նահատակուեցին հարիւրաւոր հոգեւորականներ, որոնց թիւը նաեւ՝ հայ աւետարանական քարոզիչներս։

Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան (ՀՀ ԱԱՆ) արխիւում առկայ են 1937-1938ին բռնադատուած հայ աւետարանական 5 քարոզիչների մի (Վիրապատուհի Յովհաննէս Մելիք-Ադամեան, Պատուհի Տրդատ (Իրատ/Թադեոս) Մանուկեան, Եփրեմ Մկրտչեան, Նշանաւոր Տէր-Գաբրուսեան) վերաբերեալ գործեր[1]։ Մի քանի գործերը պահւում են Հանրապետութեան Կարճառած Գործերի Յանձնում (ԿԳՅ)։

Այդ փաստաթղթերին մեզ Հնարաւորութիւն է ընձեռնուել ծանոթանալ անմիջականօրէն անցում, չնորհիւ ՀՀ ԱԱՆ Հասարակական եւ Մամուլի Հետ Կապի Վարչութեան պետ, գնդապետ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Արմենակ Մանուկեանի բարեացակամ աջակցութեան։ Մանուկեանն իր պատասխանատու Հանրութեան կը պահէ չնորհակալ աշխատանք է իրականացրել ՀԱԱՆ արխիւներից Հանելով, ուսումնասիրելով եւ Հրատարակելով Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատուած Հոգեւորականների, ինչպէս նաեւ քաղաքական Հայտնի գործիչների մի քանի Հատորների վերաբերեալ փաստաթղթերը[2]։

Հանգամանորէն ծանօթանալով Հայաստանում տարածուած բռնադատութեան ողջ ժամանակաշրջանը եւ դրա ողբերգական Հետեւանքները Հայ Հասարակութեան բոլոր չերտերի վրայ՝ Մանուկեանն իր աշխատութիւններում Հայ առաքելական բռնադատուած Հոգեւորականների կողքին վիճակագրական տուեալների եւ այլ տեղեկութիւնների Հետ ներկայացրել է նաեւ եկեղեցում առկայ կրօնական միւս ուղղութիւնների՝ Հայ աւետարանական եւ Հայ կաթոլիկ եկեղեցիների, ինչպէս նաեւ՝ տարբեր ազանդների ներկայացուցիչների նկատմամբ կիրառուած քաղաքական բռնաճնշումներին։

Ընտանեկան իրականութեան մէջ աւետարանական պատմութիւնների ակտիւ ուսումնասիրման ու տարածման, ինչպէս նաեւ առաջին քարոզիչների գործունէութեան (մինչեւ 1920ականների վերջ) մասին առաւել Հանգամանալից ներկայաց-

չեչ է Հայ ատեստատնակատւքեան նրատատչատ պատմագիր Վեր. Եղիա Փատտնին[2]։

Ալեքսեեան Հայաստանում եւ Անդրկովկասում ատեստատնակատւքեան ամրոցիական պատմատքինը (սկզբնատրատւմից մինչեւ մեր օրերը) ներկայացնելու շնորհակալ աշխատանքն են իրականացրել Ալատչէս Ղազարեանը եւ Վեր. Ղեղիկ Ներսէս Լիւոնեանը[3]։ *Ներկայացնելով Խորհրդային Հայաստանում ատեստատնական ճկնդնքու գործունէութեան ատպ նրման պրդատատնեցրէ՝ Հնդիճանելրը, ատնատմանատիր., Հատնդիկ են անգրատգատրեց տատչինեան բռնատրատւթեան գոհ գնացած եւ տատատիպգէս 1937-1938ին բռնագատուած Հայ ատեստատնական գատրգիչներին՝ նչելով, որ տատանձին Հետագատման են կարող ս...1920-50-ական թթ.-ին հայտնատած, բռնաղատուած, աքսորուած հայ ատեստատնակատճնդնիչ վերաքերող նիւթերը*[4]։

Մեզ խոչ հագատակով ձեռնամուխ ենք եղել յոր ատչխարհ Հանելու Հայ ատեստատնական բռնագատուած գատրգիչների վերատերեալ Գիտական Ընկերատրւթեան կոմիտէի (ԳԱԿ) արխիւատչին տոլո փատատիպերը, որոնք ամրոցիատքամբ Հրատարատւում են տատչին անգամ։

1920ական-ներին ոչի Խորհրդային Միութիւնում, չնչ որում նաեւ Հայաստանում, ճնշողիչների փոփոխմամբ, կոդոպուտով եւ ատերատմով ակզբնատրուած կոմունիստական-աթէիստական արչատը չատ չուտով տատրատեչ է նաեւ Հայ Հոգեւոր տպատատրների վրայ՝ տատնց բացառատական խտրութեան։

Մեզ պարմանելում Հայ ատեստատնական գատրգիչներից չատերին արտատքին Հայաստանից, կամ էլ՝ արտերկրին Հետաքրքիր Միտքը։ Առաջին ատրորուած Հայ ատեստատնականներն քեռում էր նաեւ Ազատատեան Հայ Ատեստատնական Միութեան նախագահ, պերճախոս քարոզիչ եւ կարող ատեստատնական գործիչ Վեր. Վահան Միքաէլեանը, որը 1928ին ատքորուել էր Միչիգր եւ ատիճոզ էլ կնգել իր մահվանատրան[5]։ *Ցատք ԱՄՆում նրա վերատերեալ գործ գիտեատ չի քարեատերքուել։*

*Միացեալ Գիտական Քարոզչական Վարչութեան (ՄԳՔՎ) նախագահի տեղակալ Գ. Ելագոզսկի կողմից 1930 Մարտի 22ին Հատատատած գերգերգական չարժման վերաբերեալ եւ Հոտանկատների մասին գերյատ Գագանիթ Ղազարեանի զրքերերատատրած գրատած էր. «Մոգիատիատական չինատարութեան հակատական բարք ԽՍՀՄում, կորտնոհատչին չարժման բուռն զարգացումը եւ կոչանկների, որպէս դատարկարգի լիկուիդացման գործընքացը, այժմ պահանջում է ուրատկի փոփոխութիւններ, մինչեւ այժմ մեր կողմից ներներգատկանների ճկատուածք տատրատ ատչխատանքում։

Դատարկարգային պատքարի սրման հետ կապատած, չատ ներներգատկան կազմակերպատութիւններ բառատկանին դուրս են գալ գործողութեան այն չորքանակներից, որոնցում նրանք առաջ գրաւում էին, եւ դարձել են բացատչատ

հակաէներգափոխական կազմակերպություններ՝ իրենց առաջ դնելով քաղաքական խնդիրներ:

...Ընտրատների փակումը, հարկերը պաշտպանության սպառազինությունների վրայ, կուլակաթափության իմաստիստության անողոք կիրառումը շատ արագ ակտիվացրին բոլոր հոսանքների քանակական...: Նրանք սկսեցին չափազանց ակտիվ դիմադրել դրան: Համընդհանուր կոլեկտիվացման շրջաններում, որտեղ ներքնամաս լինելու կոմպանիան գնում էր եռանդով տեղադրվել, մենք կարող ենք հաստատել, որ տարբեր ներքնամասային ստորաբաժանումներին պատկանելը, համարյա ոչ մի դեր չի խաղում ներքնամասային քաղաքական տրամադրություններում, բոլոր քանակական այստեղ ներկայացված են որպես սոցիալհոգեբանական շինարարության չափազանց և ակտիվ բջջանիներ, և ամեն տարբերություն հոսանքների միջև, այստեղ փաստորեն հարթվում է»[7]:

* * *

Պ(Ա)Կ(բ) արխիվային գործերում քննությանն ներքին ու արձանագրությունները կազմված և դասակարգված են բանտականին անփոքր՝ առանց ժամանակագրական յուրահատկությունը պահպանելու, բանախոս իրարամերժ գրառումներով, իսկ գրագրությունների գերակշիռ մասը ներկայացված է կիսագրագետ ոստիկին, որոնք հաճախ կատարում հարցաքննությունների կամային թերդմանություններն են: Հետևապես, ոստիկինից հաճախ կատարած մանրակրկիտ ու բառացի թերդմանություններում աշխատել ենք անպայման պահել Պ(Ա)Կ(բ) քննիչների կազմած արձանագրությունների չափազրանքի պարզունակ ոճը, իր ժամանակի համար բնորոշ լեզուն, չարտահայտական և տերմինաբանական անճշտությունները (սկզբնական և կրճատական տերմինների չիմացություն, բոլշևիկյան և կաթոլիկ յարանուանությունների տարբերակման անկարողություն եւն.):

Գործերում փաստերի և տուժածների ոչ-ճիշտ ներկայացնելն իսկ «...լուսագոյնս վկայում է այն մասին, թէ ինչ ճնշով էր աշխատում խրատապահպան ժիքենան տոպիճնան մենատիրության տարիների և միաժամանակ նախազգուշացնում հետազոտողներին, որ մեծ վերապահությամբ մօտենան թէ այս և թէ այդ տալիների միս գործերում գտնուող փաստաթղթերի բովանդակությանը»[8]:

Հարցաքննության ներքին ծանոթանալիս պարզ է դառնում, թէ ինչպես միաուժեատրությամբ, խարդախանքներով ու կատանքներով են ոչնչի անունից հանգէս եկող քննիչները միամիտ ու անմեղ ամբաստանյալներից ցուցմունքներ կորզել, դրանք միզապրանք տարբերու. նախապես մշակուած իրենց կատարելին համապատասխանեցնել, փաստաթղթեր կեղծել, տուժող թերդմանիչի ոստիկին արձանագրություններ կազմել և տարաբրություններ կորզել, վկաներից իրենց համար ցանկալի և պահանջուած ցուցմունքներ պոկել, ապա՝ միամիտ քիմուած գործերն ուղարկել Ներքին Գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի (ՆԳԺԿ) եռանդի գաստասանին:

Կրանին, Հաստատին եւ Հարթենիքին նուիրուած Հայ ատեստատական քարոզիչներից ոմանք Հարկադրուած լինում են իրենց փրայ քարոզուած խոնգանքները, իսկ ոմանք էլ՝ ոչ։ Մեկայն գատաստիրը, անհատականութիւն, անբեկանելի է եղել։ Այդ մասին Մանուկեանը գրել է. «...Իրաւունքի է, որ այդ տարիներին, ներքին կազմակերպութեան, քննչական մարմիններին յոյլատրուած էր կատարելագործելու իրենց գործունէութիւնը, իսկ, եթէ դրան առնչակցենք, այն որ միայն ճեղադրեալի խոստովանութիւնն էր ապատարած յանցագործութեան մասին օրէնսգիտի համար բաւարար հիմք էր՝ նրան դատապարտելու, ապա պարզ կը դառնայ, թէ խլրճմն ու քաղաքականութիւնը կորցրած քննիչը ինչպիսի «փայլուն» արդիւնքների կարող էր հասնել «ժողովրդի թշնամիներին» բացայայտելու առթութեամբ»։

Միաժամանակ, գատապարտուածները եւ նրանց Հարազատները, ապահինով ատելիանան տաճանագրութեանը, արդարութեան փետուրքերով խնդրագիր-նամակներով չարունակել են դիմել երկրի բարձրատիճան պետական պարոնների՝ ՀՄԿԿ ԿԿ Գլխաւոր քարտուղար Խոսիք Մատչինին, ՀՄՀՄ Նախագահ Գորբաչով ժողովրդական կոմիսար Լաւրենտի Բերիային, ՀՄՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահութեան նախագահ Միխայիլ Կալինինին, արդարացման յոյսով, սակայն՝ ապարդիւն։

Հայ ատեստատական քարոզիչների նկատմամբ ատելիացրուած մեղադրանքներն ու կիրառուած պատիժները ընդհանուր առմամբ համահնման էին 1930ական-ներին բռնադատուած իրենց միւս հաշրենակիցներին ներկայացուած մեղադրանքներին (հակասովետական ագիտացիա եւ պրոպագանդա, կրօնական քարոզչութիւն, կուլակ-ազնականական, արդելիրական-գինուածական հակահեղափոխական գործունէութիւն, ատաբերկրեայ իմպերիալիզմին եւ ֆաշիզմին գործակալ-լրտեսութիւն եւն.) եւ կիրառուած պատիժները (3-ից եւ մինչեւ 10 տարի ազատազրկում կամ աքսոր եւ կամ գնդակահարութիւն)։

Արդարեւնդիր, Հայ ատեստատական քարոզիչների նկատմամբ մեղադրանքներն ունէին նաեւ իրենց առանձնայատուկ իւրայատկութիւնները։ Ախպէս, նրանց մեղադրում էին արտասահմանից (Գերմանիա, ԱՄՆ եւն.) հոգեւոր գրականութիւն, թնչպէս նաեւ, որպէս աշխատավարձ, գաշիւռա ստանալու, արտասահմանում ծնուած կամ ապրած չինելու, ատարագիների հետ հանդիպումներ ունենալու, հոգեւոր եւ լրտեսական գործունէութիւն ծաւալելու, Մովսեսական Միութիւնը որպէս անհատականի երկիր ներկայացնելու եւ հատարակութեան լայն չերտերին (նաեւ՝ պատանիներ, երիտասարդներ, կանայք) ատեստատական քարոզչութեան մէջ ներգրաւելու համար եւն։

Մասնիկի մահից յետոյ քողչատրուել է անձամբ կամ հարազատների միջոցով դիմել Համատպատարան մարմիններին վերանայելու անհիմն բռնադատուածների գործերը եւ վերականգնելու նրանց յարի անունը։ 1965-80ական-ներին ՀՄՀՄ Գերագոյն Դատարանի կողմից վերանայուել են ՊՀԿի որոշ գործեր, ընդ որում նաեւ՝ բռնադատուած Հայ ատեստատական 4 քարոզիչների գոր-

ներքո։ Նրանց վերաբերյալ գործերը կարճուել են բանգարգամի բացակայութեան պատճառով եւ նրանք բոլորն էլ արդարացուել են յետագային։

Այսպիսով, Հայ աւետարանական հիմնարկու քարոզիչները եւս կիսել են բնիկ Հայբնակիչներին բաժին ընկած ժամանակաշրջանի ողջ դժուարութիւններն ու հալածանքները։ Հալածանքներ, որոնք, անկախ ընդգրկած բռնադատուածների քանակութիւնից, մարդկութեան դէմ ուղղուած սերունդութիւն էին, արժանի՝ համընդհանուր դատապարտման, որպէսզի նման հրեշավոր պատմութիւնն ա՛լ աչքաւ երբեք չկրկնուի։

* * *

Մասրեա. ներկայացնում ենք Հայ աւետարանական բռնադատուած քարոզիչների համառօտ կենսագրականները, որոնք քաղել ենք ԱՄՆում պահուող նրանց գործերի նիւթերից։

Վերապատուելի Թաթիոս Գարապետի Մելիք-Ադամեան (ծնուած՝ 01.10.1872, Նախիջեւանի գաւառի Վերին Ազուլիս գիւղ - վախճանուած՝ 08.10.1937թ.), Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի) - 1894թ. աւարտել է էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանը։ Եղել է Գեղամանիայում, Քրանհայում, Աւստրիայում, Բուլղարիայում, Շուեյցարիայում։ Վարդապետի աստիճանով դաստիարակել է էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանում։ 1907-1909թթ. տմարել է (որպէս ազատ ունկնդիր) Գեղամանիայի Մարբուրգ եւ Հայրէ քաղաքների Աստուածաբանական Ֆակուլտէտներում, ապա՝ Քրիստիանում գրադուել ուսումնասիրութիւններ եւ աշխատել Հոգեւոր քերթի խմբագրութիւնում։ 1909թ. Հռոմաարուել է վարդապետութեան աստիճանից։ 1912-1915թթ. ուսումնասիրել է արեւ Վանի վարժարանում, ապա՝ Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գիւմրի)։ 1921-1922թթ. եղել է կրօնի ուսուցիչ Ամերիկոմի որբանոցներում, ապա՝ տեղի 17րդ որբանոցի վարիչ։ 1924-1926թթ. Գեղամանիայի Միսիոներական Գազմակերպութեան առաջարկով զբաղել է Լենինականի Աւետարանական (Մկրտչական) Եկեղեցու քարոզիչ, ապա՝ նոյն Համայնքի նախագահ։ 1926թ. աւետարանական դաւանիքներ է իրականացրել Հայ Առաքելական Եկեղեցում։ Նիւթական օժանդակութիւն է ստացել Գերմանիայի Հայ աւետարանական Համայնքից։ 1928թ. Համաշխարհային-կրօնական ակտիւ գործունէութեան վերադրաքերով 3 տարով աքսորուել է Մոլոտիկ։ 1931թ. վերադառնալով գիւղ Գեղամանիկ է եւ դաստիարակել Լենինականի Տնգատիկ Փարթիկեարում, Կաքի Տիմնիկում, Մանկավարժական Խատխուտում, քիւ. 6 դպրոցում, աշխատել է Բանբեր եւ Մանուկ քերթերի խմբագրութիւններում որպէս քարտուղար եւ արտագրիչ։ Ամուսնացած էր Վերինէի հետ, ունէր երեք զաւակ։ 1937 Հոկտեմբերին դատապարտուել է գնդակահարութեան։ 1957 Դեկտեմբերին նրա վերաբերեալ գործը կարճուել է բանգարգամի բացակայութեան պատճառով։

Պատուելի Տրդատ (Յիսուս/Քրիստոս) Գրիգորի Մանուկեան (ծնուած՝ 1875 Վազարշապատի շրջանի Մամաղար (այժմ՝ Գեղակերտ) գիւղում - գնդակա-

Հայուհի՝ 13.08.1897թ, Երևան)։ 1897-1900ին որպէս կրտսեր նիհարապաշ հաստիքով է գործել բանակում։ Կրթուած 1923ից հետէ է Ազնաւրանական կրթական համալիրի դիմաց՝ Վաղարշապատի չրխանի մամուլը պիտի քարոզէ։ Կուշտիպիսի է սրտով եւ 1931ին աքսորուել է տարով, սակայն 1933ին առողջական պատճառով ժամկէտից չուս ազատուել է։ Աքսորից վերադառնալով՝ չարունակել է ազնաւրանական քարոզչութիւնը Երեւանի ազնաւրանական համալիրում։ Ձերբակալել է որպէս բանուոր։ Ամուսնացած էր, ունէր մէկ զաւակ։ 1938 Մարտին դատապարտուել է գնդակահարութեան։ 1957 Դեկտեմբերին նրա վերաբերեալ գործը կարճուել է յանցակազմի բացակայութեան պատճառով։

Եփրեմ Անդրէասի Մկրտչեան (ծնուած 1886 Վաղարշապատի չրխանի Վաղարշապատ գիւղում - մահացած՝ 1942ին, Սիբիրլովսկի մարզ, Վ. Տաւդա)։ 1915-1916ին քարոզական բանակում ծառայել է որպէս գործադիր չոտքի պրագիր։ Ձերբակալուել է 1925 որպէս ուսուցիչ աշխատել է Վաղարշապատի չրխանի Վաղարշապատ, Մամուգար, Ջրաձգանոց գիւղերում, իսկ 1925-1930ին՝ վիճակագիր՝ Վաղարշապատի Երբխանային Գործադիր Կոմիտէում։ 1931ին կուլակաթափ է արուել եւ փոխադրուել Երեւան։ Ընդհատ մինչեւ բանտարկուելը որպէս հաշուապահ եւ վիճակագիր աշխատել է Երեւանի քաղաքային չինարարութիւնում, ինչպէս նաեւ՝ տնտեսագիտութիւն է դասաւանդել հրեկոչեան բանուորական կուրսերում։ 1932ից քարոզել է Երեւանի ազնաւրանական համալիրում, եղել նոյն համալիրի հոգեւորի անդամ։ Ամուսնացած էր Ջահիսի հետ, ունէր չորս զաւակ։ 1938 Մարտին դատապարտուել է 10 տարուայ ազատազրկման՝ ուղղել աշխատանքային համբարտ, որտեղ եւ հիւանդութիւնից պատճառով մահացել է 1942 Դեկտեմբերին։ 1957 Դեկտեմբերին նրա վերաբերեալ գործը կարճուել է յանցակազմի բացակայութեան պատճառով։

Երուանդ Գալուստի Տէր-Գալուստեան (ծնուած 1893 Վան - մահացած՝ 1943ին, Սիբիրլովսկի մարզ, Իրբիտ) - 1915ին փոխանիքով գաղթել է Երեւան։ Աբեհատով դիմուել էր։ 1931ից Երեւանի ազնաւրանական համալիրի քարոզիչ էր, իսկ 1935ից մինչեւ ձերբակալման պրը՝ նոյն համալիրի հոգեւորի անդամ։ Ամուսնացած էր կատերինայի հետ, ունէր հինգ զաւակ։ 1938 Մարտին դատապարտուել է 10 տարուայ ազատազրկման՝ ուղղել աշխատանքային համբարտ, որտեղ եւ մահացել է 1943ին։ 1981 Յունուարին նրա վերաբերեալ գործը կարճուել է յանցակազմի բացակայութեան պատճառով։

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԾՈՒՄՈՎ ԳՈՐԾԵՐԻ ՅՈՒՆԴ, Գործ 4194, կԳՅ 1, 1982

Անդրկովկասի ԽՅՆԿՀ ՆԳԺԿ, Քննչական գործ թիւ 19375 (Պահել ընդմիշտ) (ռուս.)
Ռաֆայէլ Կարապետի Մելիք-Ադամեանի
ձերբակալած յայտնուած մեղադրանքի չափը,
սկսուած՝ 8 Օգոստոսի, 1937ին - աւարտուած՝ 13 Սեպտեմբերի, 1937ին
(հատոր I, I հատորով գործ)

Հետախուզական նպատակագրութիւն թիւ 518, 09.03.1937, Լենինական, IV բաժին (ռուս.)

Հարցաքննութեան ժամանակ նախկին վաչկատեան Ռաֆայէլ Մելիք-Ադամեանը ՀՍՍՀ Սահմանադրութեան առիթով յայտարարել է, որ Սահմանադրութիւնը նախորդի նման նորից կը ձախողուի, քանի որ քուէարկութիւնը գաղտնի պիտի լինի, սակայն քուէատուփի մօտ կանգնած կոմունիստներն, որոնք պիտի որոշեն՝ ում համար քուէարկել, ինչպէս դաշնակցների ժամանակ կադէտների, կոմունիստների եւ այլոց թնկնաձուրիւններն ես դրուել են, բայց նրանք չեն ասցնել, իրենցն է ասցնել (թ. 1):

* * *

Հետախուզական նպատակագրութիւն թիւ 1370, 17.07.1937, Լենինական, IV բաժին (ռուս.)

Գերմանական լեզուի դասատու Մելիք-Ադամեան Ռաֆայէլը, նախկին վարդապետ, աւարտել է Էջմիածնի հոգեւոր ակադեմիան: Եղել է արտասահմանում՝ Գերմանիայում: Մինչեւ 1928 աշխատել է Լենինականում՝ Ամերիկոմում, ուր դասատուիել է «սատոյ օրէնք» առարկան: ՆԳԺԿ օրգանների կողմից բանտարկուել է եւ ճանել 6-8 ամիս, որպէս կաթոլիկների *(Իսկ՝ առեղծուածային* - Ք.Ա.) կրօնական աղանդի դեկավար, որն այն ժամանակ կրօնական բարոզ էր իրականացնում: Ունեցել հաւատացեալ մարդ: Դատապարտում է ծանկավարժական ինստիտուտում, կաթոլիկների տեխնիկումում եւ թիւ 6 դպրոցում:

IV բաժնի օպերատիւ լիազօր.
Պետ[ական] անվտ[անգութեան] միլիցիայի լէյտենանտ Միրզոյեան
ՆԳԺԿ Լենինականի քաղաքային բաժնի
Պետ[ական] անվտ[անգութեան] աւագ լէյտենանտ Մարգարեան (թ. 2)

* * *

Մեղադրական եզրակացութիւն (ռուս.)

Թիւ 245 գործի առիթով Լենինականի հանգոյցի առեստապահական-քրեատեսչութեան վրայ - ԲՈՒԼՈՒՐԻ,

Ռաֆայէլ Կարապետի ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ, 56 տարեկան,
եւ նոյն համայնքի անդամ
Միհրան Խաչատուրի ԿՈՏԻԿՅԱՆԻ վրայ, 38 տարեկան,

որոնք մեղադրւում են լրտեսութեան եւ Ազերմուա-նյուպական կուսակցութեան ազդեցութեան տարածում իրականացնելու աշխատանքների մէջ, այսինքն՝ յանցագործութեան մէջ. նախատեսուած յօդ[ուած] 63 ՀՍՍՌ ՔՕ, հերատ[արակութիւն] 27 տ[արուայ] (1927 թ. - Ք.Ա.): 25րդ տարում (1925 թ. - Ք.Ա.) առեւտրաարհեստական-բրիտանական ընկերակցական համագործակից յեղոյ, որը տեղի էր ունեցել Քիֆիխս քաղաքում, Ադաբատեան համայնքի մի մասը կազմող Լեռնիական համայնքը, մասնատուել եւ կազմել է ինքնուրոյն համայնք, որը յետագայում խզել է բոլոր տեսակի կապերը Ադաբատեան համայնքի հետ՝ կապ հաստատելով Անդրկովկասեան առեւտրաարհեստական-բրիտանական «ՎՄԵհԽ» բաժանմունքի հետ:

1926ի սկզբին հայ-գրիգորեանական եկեղեցու նախկին վարդապետ՝ Ռաֆայէլ Մելիք-Ադամեանը, որը 1924ի սկզբին Գեղամաիայի միսիոներական կազմակերպութեան առաջարկով անցել է Լեռնիականի առեւտրաարհեստական-բրիտանական եկեղեցի, իսկ յետագայում ընտրուել է վերոյիշեալ համայնքի նախագահ, սիստեմատիկ կերպով ստացել է դրամական օգնութիւն Գեղամաիայի միսիոներական կազմակերպութեան կողմից ի դէմս Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵԱՆԻ: Սա բանակցին կասկածելի անձնաւորութիւն է եւ, ձերբակալուած Միհրան ԿՈՏԻԿԵԱՆԻ ցուցմունքների համաձայն, բանակցին մոտ եւ կասկածելի անձնաւորութիւն է, որը կապ ունի Գեղամաիայի վերին հատերի հետ: Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ դիրենկոյութիւն է ստացել Արմենակ Պարոնիկեանից հակակաս եկեղեցում միսիոներական ծառայութիւն աճեցնացնելու վերաբերեալ. այդ նպատակի համար ամէն ամիս ստացել է 50ից մինչեւ 150 դոլար: Բացի այդ, Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ մի քանի անգամ ստացել է 31, 11, 29ական դոլարներ գերմանական հօտից:

Միհրան ԿՈՏԻԿՅԱՆԸ Հայաստան է ժամանել 1921ին եւ իր ճշտական բնակութեան վայրը հաստատել է Լեռնիականում: Մասնագիտութիւնը նա աշխատել է Լեռնիական քաղաքի տարբեր ֆաբրիկաներում եւ գործարաններում: Նա իր կրթութիւնը ստացել է Գեղամաիայում «Ժրանկֆորտաֆծայնէ» միսիոներական կազմակերպութեան միջոցով: Եւ ցոյց է տուել ամէն տեսակի աշակցութիւն վերոյիշեալ կազմակերպութեան դեկավարին՝ Ռ. Շոխարտին, որը տեղատուել է նրան աշխատանքի եւ յաճախակի հանդիպել է նրա հետ: Նա (Միհրան Կոտիկեանը - Ք.Ա.) բազմիցս դիմել է վերոյիշեալին օգնութեան համար: Փաստորէն Միհրան Կոտիկեանը ապրում էր միսիոներական կազմակերպութեան միջոցների հաշուին: Մինչեւ 1916 նա բոլշեւիկեան հպատակ էր, ներկայումս ինչ-որ ձեւով դարձել է պատրանահպատակ: Միհրան ԿՈՏԻԿՅԱՆԸ ճանաչագրութիւն ունէր միսիոներական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հետ, որոնց հաղորդել է Լեռնիականի համայնքի գործունէութեան մասին, բոլշեւիկ է այն մասին, որ իրեն հետապնդում են իր կրօնական համոզմունքների համար են.:

Այն բանից յետոյ, երբ Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԸ եւ Միքրաճ ԿՈՏԻԿԵԱՆԸ մտել են Լենինականի առեւտրաճաշակային-քրիստոնեական համայնք, համայնքը նկատելիօրէն ուժեղացրել է իր գործունէութիւնը, կապ է հաստատել Գերմանիայի միսիոներական կազմակերպութեան հետ, ֆինանսաւորուել է արտասահմանից: Վերոյիշեալների գործունէութեան չնորհիւ Լենինականում կազմակերպւում են պատանեկան, կանացի խմբակներ, որոնք հակադրւում են մեր հասարակական եւ կրօնական կազմակերպութիւններին: Վերոյիշեալի հիման վրայ, Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԸ եւ Միքրաճ ԿՈՏԻԿԵԱՆԸ ճնշրակալւում են Լենինականի քաղաքում 19/X ս.թ., առաջմորդում են Հայկական ՊԱԿՎ եւ կանչւում են քննութեան որպէս ամբաստանեալներ 63 յոյժաւծով:

Քննութեան ընթացքում Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԸ, ձերբելով իր ճնդատութիւնը, վկայել է.

«1900ին ճանչորդել եմ արտասահմանում մօտաւորապէս 3 ամիս եւ ժամանակի այդ ընթացքում հասցրել եմ լինել Գերմանիայում, Իտալիայում, Աւստրիայում, Իսպանիայում եւ Շուեցարիայում: Մնկնել եմ յատուկ նպատակ լինելու համաշխարհային զուգահանդէսին: Ժամանակի այդ ընթացքում ես դասաւանդել եմ Էջմիածնի հոգեւոր ակադեմիայում եւ եղել եմ փոխնորէց վարդապետի աստիճանում: 1907ին մեկնել եմ Գերմանիա, Մաքրութ քաղաք, որտեղ ազատ ունկնդիր եմ եղել համալսարանում, աստուածաբանական ֆակուլտետում: 1909ին ես Էջմիածնում Գերմանիայից ճամակ եմ ստացել եւ հրաժարուել եմ աստիճանից:

Գերմանիայից յետոյ ժամանել եմ Թիֆլիս, որտեղ դասաւանդել եմ՝ միաժամանակ աշխատելով Հոգեւորի խմբագրութիւնում: 1912ին մեկնել եմ Վան, որտեղ գտնուել եմ մինչեւ 1915, որտեղից մեկնել եմ Լենինական եւ ուսուցչութիւն արել: Սովետական կարգերի ժամանակ՝ 1921ից մինչեւ 1923, ուսուցիչ եմ եղել Ամերիկեան կոմիտէում Աստուծոյ Օրէնքի գծով: Հենց որ արգելուեց Աստուծոյ Օրէնքի դասաւանդումը, ես ձերակալուել եմ 17րդ տրիաճոցի վարիչի պաշտօնում: 1925ից, կրճատումից յետոյ, զբաղուել եմ յատուկ առեւտրաճի դասաւանդմամբ հայ-գրիգորեանական եկեղեցում, իսկ 1926ից մտել եմ Լենինականի առեւտրաճանական-քրիստոնեաճանքի համայնք: 1924 եւ 1926 թթ. ընթացքում ես որոշակի պաշտօն չունէի, բայց գործառնում էի Գերմանիայից Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵԱՆԻ կողմից ստացուած միջոցներով, որը համրիաճում է «Բարեսիրական Ընկերութեան» նախկին անդամ եւ միաժամանակ ներկայանում՝ Գերմանիայում առեւտրաճանական համայնքի ղեկավար:

ՊԱՐՈՆԻԿԵԱՆԸ վերնայում «Բարեսիրական Ընկերութեան» անդամ էր, սակայն ինչպէս յայտնուել է գերմանիայում՝ տեղեկութիւն չունեմ, սակայն գիտեմ, որ Գերմանիա է մեկնել կամ 1910 կամ 1911 թուին: Արմենակ Պարոնիկեանին ես չեմ տեսել, բայց ինձ ծանօթ գերմանուհի Ֆրաու Հանցատը, ունենալով իմ հասցէն, 1908ին ՊԱՐՈՆԻԿԵԱՆԻ Գերմանիա եղած ժամանակ հաղորդել է նրան, որ Գերմանիայում է եղել ռուս հայ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԱՆ, որը հանդիպացել է քրիստոնեայ: Դրանից յետոյ Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵԱՆԸ

սկսել է ինձ հետ գրագրություն իրականացնել: Կարող եմ ասել, որ մինչեւ 1923 թվականը պատկերացում չեմ տեսել, բայց ծանոթացել եմ նրա հետ 1923ին Լենինականում, որ նա ժամանել էր Օկամի հանգամանարին: Արմենակ Պողոսյանը գերմանիայից ինձ հաղորդել է, որ գերմանիայում գրություն ունի առեւտրական ընկերության հայերի շրջանում իրականացման (բարդ - Ա.Ս.) հաստատ, եւ խնդրեց գնալ իր ծանոթագրով:

1924ից մինչեւ 1926 պողոսյանից առացել եմ դրամական օգնություն, քանի որ Լենինականում իրականացումը (բարդ - Ա.Ս.) էր առեւտրանի գաղափարը: Ինչքան դրամ է նա ինձ ուղարկել՝ չեմ յիշում: 1926ից, այն բանից յետոյ, երբ ես մտայ առեւտրանական-քրիստոնեաների հաստատ, նա դադարել է ուղարկել դրամական օգնություն: Իսկ ծանոթագրություն նրա հետ ես շարունակել եմ մնացել: Ես պողոսյանին տեղեկացրել եմ այն աշխատանքի մասին, ինչ ես իրականացնում եմ Լենինականում, քանի որ նա հետաքրքրվել է: Պողոսյանն ինձ չի առաջարկել իրեն որեւէ տեղեկություններ հաղորդել, բայց երբեմն ես յիշում եմ, նա առաջարկել է աշխատանք իրականացնել հայ-գրիգորեանական եկեղեցում, քանի որ իր կողմից կազմակերպված միությունը ցանկանակ էր հետապնդում աշխատանք իրականացնել հայկական եկեղեցում, եւ պնդել է՝ չհրաժարվել դրանից: 1923ին Լենինականում նա ինձ յանձնել է գերմաներէն լեզուով 3 կամ 6 գրքույկ: Չեմ յիշում երբ, բայց ստացել եմ Ամերիկայից՝ Այշտիր Աւետիսեանից, 150 դոլար, ընդ որում այդ փողերը բաշխուել են իմ, Միհրան Տէր-Սարգսեանի (Ճեղկայումս՝ Դիլիջանում) եւ մահացած պողոսյանի (հատանարար ճկատի ունի Ղազար Փառոսեանին - Ա.Ս.) կնոջ միջեւ: Այշտիր Աւետիսեանը Վիեննայի հայ է եւ արդէս առաջ ընկեր ինձ ֆիզիկական օգնություն է ցոյց տուել:

Պատահական խմբակներ գրություն չեն ունեցել, բայց կանոնաւոր խմբակ գրություն է ունեցել 1927ից: Նրանց շրջանում իրականացրել է զուտ կրօնական աշխատանք, բայց պէտք է ասել, որ կանայք նաեւ զբաղուել են ձեռագործով եւ ստացուած փողերը ծեղրել են համայնքի զանձապահը:

Ինձ յայտնի է, որ պողոսյանի կինը գերմանուհի է եւ միակ դուստրն է յայտնի կոպիտասիտի եւ կոմսի, որի անունը եւ ազգանունը ինձ յայտնի չէ: Այդ կոմսը Լեւոնիզգրանում տեղավայրում մեծ կալուածք, որ եւ [գերմանուհին] տեղափոխուել էր ապրելու Արմենակ պողոսյանի հետ ամուսնանալուց յետոյ: Արմենակ պողոսյանը միշտ ծգտում էր եւ ձգտում է չպատակառել հայ-գրիգորեանական եկեղեցուց եւ աշխատանք իրականացնել այդ եկեղեցու ներսում եւ աստիճանաբար գնալ հայկական եկեղեցու բարեկարգմանը: Ընկերության անդամներն, որի գլուխ կանգնած է Արմենակ պողոսյանը, հանդիսանում են գերմանացիները, բայց գիտեմ եմ, որ նրանց շրջանում կան նաեւ հայեր: Արմենակ պողոսյանի խօսքերով անդամների թիւը հասնում է մի քանի հազար մարդու:

Սկզբնապէս հայ-գրիգորեանական եկեղեցում աշխատանք իրականացնելու համար ես Արմենակ պողոսյանից առացել եմ ամիսը 25ական

դոլար, իսկ Ամերիկայից կրճատուքով չեղոյ ես խնդրել եմ ինձ ուղարկել ամիսը 50 ռուբլուց դոլար: 1927ին Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՎԱՆԻՑ ես դրամ չեմ ստացել, սակայն ստացել եմ Ամերիկուհի փոխանցման բաժնից 29 դոլար, սակայն թէ դրանք որտեղից էին՝ ինձ յայտնի չէ: 1925/1926 թթ. առաջին անգամ ես ստացել եմ 35 դոլար եւ երկրորդ անգամ՝ 11 դոլար, սակայն ոչ է ուղարկել այդ դրամը, ես չգիտեմ, սակայն ՊԱՐՈՆԻԿԵՎԱՆԻ ճամանից իմացայ, որ 35 դոլար փոխանցել է ամն գերմանացի բողոքական քարոզիչ (անունը չի նշուած - Ք.Ա.): Ինչ վերաբերում է 11 դոլարին, միևնոյն օրս էլ ինձ յայտնի չէ, թէ ով է փոխանցել: Իմ կարդ Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՎԱՆԻ եւ այլոց հետ չի կարելի վերագրել որեւ հանգամանքին, քանզի ես գործել եմ որպէս անհատ: Արմենակ Պաղտասիկեանից ես դրամ ստացել եմ միևնոյն 1926ի Յուլիսը մեկնառնալ: Բացի այդ, ստացել եմ 250 դոլար Նիւ Եորքից՝ Կարապետ Մարկոսեանից, որից 80 դոլարը ստացել եմ ես, 120 դոլարը՝ Միքրաճ ՏԷՐ-ՄԱՐԳԱՆԵԱՆԸ, իսկ 50 դոլարը փոխանցուել է Ղազար Փոսմոսեանի կնոջը եւ այլն»:

Միքրաճ Կոտիկեանն իրեն մեղաւոր չի ճանաչում: Նախնական հարցաքննութեան ժամանակ նա կտրականապէս յայտարարել է, որ ոչ մի կապ արտասահմանի հետ, որեւէ մէկի հետ չի ունեցել: Յետագայում Միքրաճ Կոտիկեանը գուցմունք է տուել. «1908ին, նպատակ հետապնդելով չարտօնակել իմ ուսումնառութիւնը, ես Վանից մեկնեցի Կոստանդնուպոլիս, որտեղից 1910ին հասայ Գերմանիա: Սկսրել եմ Քեռլինի պոլիտեխնիկումում, բայց չեմ աւարտել, ընտրի ունենալով իմպերիալիստական պատերազմը: Մինչեւ 1918 ծառայել եմ որպէս վարպետ տարբեր գործարանների: 1919ին կրճատուել եմ եւ ինձ առաջարկել է, որպէս օտարահպատակ, հեռանալ Գերմանիայից: 1921ին ես հետացայ Գերմանիայից. մտադրութիւն ունէի հաստատուել Հայաստանում, բայց ճանապարհները փակ էին եւ ես հարկադրուած էի մնալ Թիֆլիսում: Հենց որ աւարտուեց բոլշեւիկեան պատերազմը, ես մեկնեցի Լենինական, ծառայում էի Ամերիկեան կոմիտէում, ԴԵՊՕում, տնօրէնի ֆարրիկայում, իսկ մեքենայական ծառայում էի մեխանիկական գործարանում: Անհրաժեշտ է նշել այն հանգամանքը, որ 1912ին Շտուպ-Պոմբո քաղաքում ես հանդիպել եմ Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՎԱՆԻ հետ, որը հաստատուեց, որ իրեն Գերմանիայում կազմակերպել է Հայաստանի օգնութեան միութիւն, եւ որ այդ միութեան մէջ մտնում եմ գերմանացիներ, որոնք ծգտում եմ ամէն կերպ օգնել Հայաստանի տարածքում ապրող հայերին: Արմենակ Պաղտասիկեանն ամէն կերպ ծգտում էր ներքաշել ինձ այդ աշխատանքի մէջ՝ խոստանալով պարգեւատրել: Նա իմ ընկեր Մովսես Խէյրոյեանին ցոյց է տուել ոսկէ դրամներ՝ խոստանալով փոխհատուցել նրան ոսկով: Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՎԱՆԸ ծգտում էր մեզ ոսկով գնել եւ դարձնել գործիք իր գաղտնի գործի համար: Ես նրան կասկածում էի որպէս մեր տարբի, որը ոսկու համար կ'անէր ամէն ինչ եւ կը գնար ամէն ինչի: Ինձ յայտնի է, որ նա գաղտնի ճամակագրութիւն ունէր գերմանական բողոքական քարոզիչների եւ ազդեցիկ տարրերի, մի առիթով նաեւ պրոֆեսորների եւ այլոց հետ: Գերմանիայում նա ամուսնացել է կոմս Ֆոն-Պենցի, որը մահացաւ իմպերիալիստական պատե-

բազմի ժամանակ, դստեր հետ: Միսիոներական կազմակերպությունների հետ ես ոչ մի ընդհանուր բան չունեմ եւ իմ ամբողջ ուժերս հայ գրիգորեանական եկեղեցու կողմնակից:

1925ին Լենինգրադում ես մտայ աետստրանական-քրիստոնեաների համայնք, քանի որ հիասթափուել էի հայ-գրիգորեանական հոգեորականութեան արարքներից: Ժամանակի այդ ընթացքում ես երկու անգամ ճամփորդութիւն եմ անեցել միսիոներական ԷՐ-ՇՈՒԽՄՐՏի կազմակերպութեան հետ, Խրանկ-Յորտ-աֆ-Մայնէ քաղաք: Լենինգրադից առաջին ճամփան գրեցի 1926ին, երբ ես հաճախողուհի էի [մասնակցում], երկրորդ ճամփան գրեցի, երբ չեմ սխալուում 1927ին, որտեղ ցրում էի, որ հետագուած եմ ԴԵՊՕ-ից այն բանի համար, որ մեկնել էի Լենինգրադ աետստրանականների համագումարին, եւ խնդրում էի իմ ուղարկել 100 ռուբլի, բայց ես հրաժարուեց իմ դրամ ուղարկել: ԷՐ-ՇՈՒԽՄՐՏայինՙ Խրանկ-Յորտ-աֆ-Մայնի համայնքի նախագահին, ես ծանօթացայ հետեւեալ հանգամանքներում. 1910ին իմ ընկեր Անդրէասը, Լեստատնդնոպոլսում տեսնելով իմ ծանր դրութիւնը, խոստացաւ Գերմանիայում [գոլոռ] միսիոներական կազմակերպութեան միջոցով իմ դրամական օգնութիւն ցոյց տալ, որպէսզի ես կարողանայի մնկնել Գերմանիա եւ կրթութիւն ստանայի: Խրանկ-Յորտ-աֆ-Մայնէ կազմակերպութեան կողմից ես ստացայ 10 ֆրանսիական ոսկի եւ այդ նոյն կազմակերպութեան ցուցմունքով մեկնեցի Գերմանիա: Անդ-Օդարկ տեղափոխում ոմն միսիոներուհու՝ Լիզայի ծօտ տուրում էի գերմաներէն լեզու: ԷՐ-ՇՈՒԽՄՐՏայի աջակցութեամբ ես ճչանակուեցի աշխատանքի: ԷՐ-ՇՈՒԽՄՐՏայի հետ ես անմոռանալս ծանօթացայ նրա բնակարանում, ուր ես մեզ հրաւիրել էր ծննդեան տօների առիթով: 1921ին ես մեզ համոզում էր չմնկնել Ռուսաստան, պատճառաբանելով, որ քաղաքացիական պատերազմ է ընթանում: Հայաստան մեկնելուց ես իմ ոչ մի յանձնարարութիւն չստացա եւ ես նրան ոչինչ չհաղորդեցի: Նախկինում ԷՐ-ՇՈՒԽՄՐՏայի հետ ես ծանօթ չեմ եղել: Գիտէի նրան որպէս միսիոներական կազմակերպութեան նախագահ: Նրա մասին որեւէ վատ բան ասել չեմ կարող:

1910ին, երբ ես պատրաստում էի մեկնել Գերմանիա, իմ մերժեցին անձնագիր տալ, քանի որ թուրքերը ուզում էին իմ բանակ վերցնել: Ես առանց անձնագրի փախայ Բուդապէշ եւ թուրք հիւպատոսարանում ստացայ հրաւէր (վիզա): Բուդապէշում մնացի ոչ աւելի քան 2 օր: 1916ին Բեռլինում թուրքական հիւպատոսը իմ անձնագիրը, քանի որ ես հրաժարուեցի ծառայել բանակում, որի համար էլ ընդունեցի պարսկահայատակութիւն»:

Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԻ եւ Միհրան ԿՈՏԻԿՅԱՆԻ թղթակցութիւնից պարզ, որ նրանք ստացել են դրամական օժանդակութիւն, ճամփորդութիւն ոմէիճ միսիոներական կազմակերպութիւնների հետ եւ իրականացնում էին ամբողջ աշխատանքը միսիոներական կազմակերպութիւնների հրահանգների հիման վրայ:

Վերոյիշեալ հիման վրայ

Ռաֆայէլ Կազազեանի ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆԸ, 36 տարեկան, ծնունդով Վ[երին] Ագուլիսի գ[իւղ], Նախ[իջեւանի] երկրաբանութենէ, բարձրագոյն հոգեւոր հաստատութիւնն աւարտած, ընտանեկան (ընտանիք ունեցող – Ք.Ա.), սովետական հպատակ, չդատուած,

Միհրան Խալաթեանի ՎՈՍԿԵՓԱՆԸ, 38 տարեկան, ծնունդով Վան քաղաքէն, միջնակարգ կրթութեամբ, ընտանեկան (ընտանիք ունեցող – Ք.Ա.), արտասահմանաբնակ, չդատուած,

մեղադրուած են այն բանում, որ, հանդիսանալով Լենինեանցի առեւտրական-քրիստոնէական հասարակութեան դեկավար, գրաւոր եւ լուռ ուրացութեամբ՝ յօգուտ եղբայրական երկրների, ստացել են խոշոր դրամական գումարներ արտասահմանեան միլիոնատիրական կազմակերպութիւններից, գործունէութեան ոլորտի ընդարձակման եւ արտասահմանեան միլիոնատիրական կազմակերպութիւնների ազդեցութիւնների տարածման օգտին աշխատանք իրականացնելու նիման վրայ, նախատեսուած ՀՍՍՌ ՔրՕր.ի 63 յօդու[ածով], հրատարակութիւն՝ 1927 թ.:

Նոյնպէս գործի վերաբերեալ քննութիւնը հանարել աւարտուած եւ, հաստատուած ՔՐՕ 211 յօդու[ածի], յանձնել Դատախազութեան Հայկ[ական] ՊՔՎ՝ ներկայացնելու կոլեգիայի լսմանը՝ արտադատապահանական կարգով:

Կազմուած՝ 25 Դեկտեմբեր 1928 թ., ք. Երեւան

Յէ խմբի լիազօրուած (Պաղնեան)

«Համաձայն եմ» քննչական բաժնի պետ (Մադոյոսի)

«Համաձայն եմ» Հայկ[ական] ՊՔՎի փոխ-նախագահ (Պետրոսեան)

Տեղեկանք. Ձերբակալուածներ Ռաֆայէլ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆԸ եւ Միհրան ՎՈՍԿԵՓԱՆԸ պահում են կալանքի տակ Հայկ[ական] ՊՔՎի Պարետութեան ներքոյ, 24/X ս.թ.:

Իրեղէն ապացոյցներ քննչական գործով չկան:

Քննչական բաժնի Յէ խմբի լիազօրուած (Պաղնեան) (թ. 3-8)

* * *

Հարցաքննութեան արձանագրութիւն՝ 19 Ապրիլ, 1937 (ռուս.)

Կեղծ գուցեմներ տալու դէպքում դատական պատասխանատուութեան կանչուելու մէջ նախազգուշացուելով, հարցաքննուել է Միասք Գալոնեի Գալոյեանը, 1902ին, Էջմիածնի վիլայէթի Ծեղի գիւղ, բնիկ[ատրուհի կրթ[ութեամբ], կարի ֆաբրիկայի աշխ[ատող], 1926ից կոմսակցական, բնակում է Լենինականում: 1936ի Օգոստոսին հանգստացել է Արգինում ուսուցիչ Ռ. Մելիք-Ադամեանի հետ ցոյն սենեակում:

«Առաջին օրերին ես նկատեցի, որ Մ.-Ադամեանը միշտ գիշերները քննչուց առաջ աղօթում էր եւ իրեն դրսեւորում էր որպէս խոնջ հաւատացեալ»: Տրոցկիստական-գինովնեական գործունէութեան մասին խօսակցութեան ժամանակ (Ռ. Մելիք-Ադամեանը – Ք.Ա.) բառացի ասել է. «Նրանք հակայեղափոխականներ չեն, նրանք ես ունեմ իրենց հայեացքները, եւ իզուր ես դու նրանց

հակաչեխափախականներ ամուսնանում: Չէ որ Տրոցկին մի ժամանակ ասելի մեծ հեղինակություն ուներ, քան՝ Լենինը» (թ. 9):

* * *

Հարցաքննության արձանագրություն՝ 27 Մայիս, 1937, Լենինական (առս.)

Բագրատ Սարոնի Գեղեցիան, ծնուած Կիրակոսի գիւղ (Ծուրքիա), 1890, միջնակարգ կրթութեամբ, անկուսակցական, աշխատում է Լենինականում: 1936ին Լենինականի մանկավարժականում յանախել է գերմաներէն լեզուի գիշերային դասընթացների, որ զգացել է ֆաշիստական բնոյթան հակայեղափոխական տրամադրութիւններ, յատկապէս կրօնական թեմաների շուրջ: Նա (Ռ. Մելիք-Ադամեանը – Ք.Ս.) ասել է. «Մովեետական իշխանութիւնը կրօնը եւ հաւատացեալներին հետապնդելու իր քաղաքականութեամբ զանգուածային դժգոհութիւններ է ստեղծում երկրում եւ դրանով իսկ մեծացնում է իր թշնամիների թիւը: [Մովեետական իշխանութիւնը] չուտով կը հասնի կոչնանման՝ փախճանի: Մարդն առանց կրօնի ապրել չի կարող, քանզի այն ունի հարիւրամեակների պատմութիւն եւ բոլոր ազգերը պահում են բացառապէս կրօնի փաստերի վրայ: Միեւնոյնն է, աշխարհի բոլոր յառաջդէմ մարդիկ, առաջին հերթին ֆաշիստական Գերմանիան, հանդիսանում են կրօնի դրօշակիր[ներ] եւ պահապանը: Նրանք (գերմանացիները – Ք.Ս.) այդպէս չեն թողնի եւ թոյլ չեն տայ բոլշեւիկներին հալածել հաւատացեալներին: Շուտով վրայ կը հասնի այդ բարբարոսներից (բոլշեւիկներից – Ք.Ս.) ազատագրելու ժամանակը»:

Մելիք-Ադամեանը սովորել է Գերմանիայում, Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանում, ֆաշիստասէր տրամադրուած մարդ է: (Հայերէնը հաստատում են)

Հետախուզութեան ընթացքում առգրաւուել է 2.400 ռուբլի, 25 դոլարի չէք, գերմաներէն թերթեր, կրօնական տարբեր գրքեր՝ 18 հատ եւ այլ փաստաթղթեր: Առգրաւուած են (թ. 11,15):

* * *

Ընտանեկան հանգամանքներ (առս.)

Ռոզալիզ Կարապետովնայ Մելիք-Ադամեան, 1.X.1872, ծնուած՝ Նախիջեւանի գաւառի Վերին Ագուլիս գիւղում: Ապրում է Լենինականում, ուսուցչի (նախկին գարդասեռ) Գերծուածքի եւ Կարի տեխնիկումում, գիւղացի-ղեռնակ, ծառայող, բարձր[ագոյն] կրթ[ութեամբ], անկուս[ակցական], հայ - ՍՍՌՄ, բանակում չի ծառայել, սպիտակների եւ բանակի այլ ստորաբաժիններում չի ծառայել, Սովետական կարգերի դէմ բանդաճերում եւ գործերում չի եղել, 1928ին դաշնակցական աշխատանքի համար ենթարկուել է հետապնդումների, 3 տարով վտարուել է երկրից: Ընտանիքը՝ 5 հոգուց - կինը, 3 երեխան: Պահում է մեկուսարանում: 9/VIII-37:

Գերմաներէնի ուսուցիչ տեքստիլ ֆաբրիկայում եւ կարի տեխնիկումում: Էջմիածնի հոգեւոր ակադեմիան աւարտել է 1894ին: 1907-1909 սովորել է Գերմանիայի Մարբուրգի եւ Հալլէի աստուածաբանական

Ֆակուլտետում: 1928ին քանոտարկոմ է Հայկ[ական] ՊՔՎ կողմից ՌՍՖՍՌ ՔՕ 58-10 յոդուածով, դատապարտուել համակենտրոնացման ճամբար՝ 3 տարով:

Հայրցաքննութեան արձանագրութիւն՝ 28 Օգոստոս, 1937 (Սոլովկիի (հատուկ նպատի ումի Սոլովկովսկ – Ք.Ա.) համակենտրոնացման ճամբար է դատապարտուել 3 տարով) (ռուս.)

Հարց- Բացատրէք ցուցմունքը, թէ ինչ կոնկրետ հակայեղափոխական գործունէութեան համար էք դատապարտուել Սոլովկիի համակենտրոնացման ճամբար 3 տարի ժամկէտով:

Պատասխան- Ես, լինելով կրօնական ոգով դաստիարակուած եւ ունենալով յատուկ բարձրագոյն հոգեւոր կրթութիւն, երբէք ակտիւ հաւատացեալ 1926ի աշնանը անցայ աւետարանական-քրիստոնեաների սեկտայի ղեկավարութեան գլուխ եւ ընդհատ մինչեւ 1928 աւետարանականների չբջանում իրականացրել եմ հակայեղափոխական բնոյթի ակտիւ կրօնական քարոզ: Եւ դրա համար ՄՊՀՎի կոլեգիայի կողմից դատապարտուել եմ Սոլովկի՝ 3 տարի ժամկէտով: Պատիժը կրելով՝ բանտ նստելու ժամկէտում աւարտելով, 2 ամիս առաջ բոլշատրութիւն ստացայ բնակուել Միութիւնում (նպատի ումի ՍՍՀՄի – Ք.Ա.)՝ բացառութեամբ 13 մայրաքաղաքային եւ կենտրոնական կէտերի:

Հ.- Քննութեամբ պարզուել է, որ աքսորից վերադարձից յետոյ դուք շարունակել էք վարել ակտիւ հակայեղափոխական քարոզ համայնքի հաւաքներում: Պահանջում ենք ճանրամասնել անկեղծ խոստովանութեամբ:

Պ.- Իրապէս, աքսորից վերադարձից յետոյ ես, որպէս քանդ հաւատացեալ, ընդհատ մինչեւ բանտարկութիւնը, յաճախել եմ կրօնական հաւաքների, որտեղ պարզաբանել եմ «ճշմարիտ գրքի» առանձին կէտեր:

Հ.- Ինչ է ձշանակում՝ պարզաբանել էք:

Պ.- Ես պարզաբանել եմ «ճշմարիտ գրքի» այս կամ այն տողերի իմաստը:

Հ.- Ինչ իմաստով էք դուք պարզաբանել՝ բացառակաւ, թէ՝ դրական:

Պ.- Ինարկէ դրական իմաստով եմ պարզաբանել, փառաբանել եմ կրօնը:

Հ.- Քննութեամբ յայտնի է, որ դուք աւետաստիճանի կրօնական համայնքներից ստացել էք դրամական օգնութիւն վաչիտայով եւ՝ համապատասխան ցուցմունքներ: Պահանջում ենք տալ ճշմարտացի ցուցմունք:

Պ.- Սկսած 1925ից մինչեւ 1928 ես, որպէս քարոզիչ, Գերմանիայից՝ Դրեզդէն քաղաքի մօտ գտնուող բնակավայրում բնակուող Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՒՆԻՑ տարբեր ժամանակներում ստացել եմ վաչիտա, այդ ընթացքում ստացել եմ ընդամէնը չորք հազար երկու հարիւր դոլար: Դրա հետ մէկտեղ նրանից ստացել եմ ճամակներ՝ խորհուրդներով: Դրանից յետոյ, մինչեւ օրս ես նրանից ոչ մի դրամ եւ ճամակ չեմ ստացել եւ ինքս էլ չեմ գրել:

Հ.- Ում միջոցով էք դուք ստացել ճամակները եւ դոլարները:

Պ.- Նամակները ես ստացել եմ փոստով, իսկ դոլարները նա ինձ ուղարկում էր «Ամերկոմ»ի միջոցով, եւ դրանք ես ստացել եմ Լենինականի Ամերկոմի բանակցություններում:

Հ.- Մանրամասնեք թէ որտեղ եւ ինչ հանգամանքներում էք դուք առաջին անգամ ծանօթացել ՊԱՐՈՆԻԿԵՒՆ Արմենակի հետ:

Պ.- Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՒՆԻ հետ ես ծանօթացել եմ 1923ին, երբ նա «ՀՕԿ»ի Հայաստանի Օգնութեան արտասահմանեան կոմիտէի՝ արտասահմանեան ընկերութեան կողմից որպէս պատուիրակ եկել էր Գերմանիայից եւ Գերմանիա վերադարձին կանգ էր առել Լենինականում, որտեղ եւ տեսնուել է ինձ հետ:

Հ.- Ինչպէս նա ձեզ գտաւ Լենինականում:

Պ.- Նա Լենինական էր եկել Միհրան Տէր-Սարգսեանի հետ: Վերջինիս հետ ես ծանօթ եմ դեռեւս 1912ից, Վան քաղաքից, որպէս քրիստոնէական ճիւղային Միութեան անդամ: Եւ նրա միջոցով [Արմենակ Պարոնիկեանը] ծանօթացաւ ինձ հետ:

Հ.- Քննութեանը յայտնի է, որ Արմենակ ՊԱՐՈՆԻԿԵՒՆԻ հետ դուք կապուած էիք լրտեսական աշխատանքով, որի համար էլ նրանից ստացել էք հազար երկու հարիւր դոլար վարձատրա: Կոորդինացնում էք սրանից ստացել էք հազար երկու հարիւր դոլար վարձատրա: Կոորդինացնում էք տալ ազգիս խոստովանութիւն:

Պ.- Այն մասին, որ Արմենակ Պարոնիկեանը լրտես է, ես չգիտէի եւ լրտեսական գործունէութեան համար ես նրանից դրամ չեմ ստացել: Իմ կողմից ՊԱՐՈՆԻԿԵՒՆԻՑ ստացուած վարձատրա՝ հազար երկու հարիւր դոլարը, ինձ ուղարկուել էր կրօնա-բարեգործական աշխատանքի համար:

Արձանագրութիւնը գրաւոր է ճիշտ իմ խօսքերով եւ իմ կողմից կարդացուել է - Մելիք-Ադամեան Ն.:

Հարցաքննել եմ՝
1. IV բաժնի օպեր[ատիւ] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգութեան միլիցիայի] լեյտենանտ Միրզոյեան
2. III բաժնի օպեր[ատիւ] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգութեան միլիցիայի] լեյտենանտ Քալաշեան
ճիշտ է: (ստորագրութիւն) (թ. 18ա-բ,19-20)

* * *

Հարցաքննութեան արձանագրութիւն՝ 28 Մայիս, 1937 (ձեռագրատող Մելիք-Ադամեան Ն.Ա.ֆայլէ Կարապետի) (առս.)

Հ.- Քննութիւնը տանեալներ ուշի, որ ձերբակալուած ՊԱՐՊԻԿԵՒՆ Մկրտիչը, Օգոստոսի 8ից միչեւ Օգոստոսի 18ը Ձեզ հետ միասին գտնուելով մի խցիկում, Ձեր ներկայութեամբ գրոյցում արել է հակայեղափոխական յայտարարութիւններ: Պահանջում ենք տալ ըստ էութեան ամբողջ խոստովանութիւն:

Պ.- Ես ինձս չեմ կարող չիշել նրա՝ ՊԱՊԻԿԵԱՆ Սկրտիչի, հակայեղափոխական երկրպագելը սովետական իշխանությանն դեմ: Չիշում եմ միայն, որ նա պատմել է ինձ իր գործի մասին. հաղորդել է, որ իրեն մեղադրում են այն բանում, որ դաշնակ է, բուժել է բանտապետությունից փախած տեռրիստ Ռուդարեցի Ցատրիանին եւ դժգոհություն է յայտնել իսկիկի կեանքի պայմաններից: Վերջինիս մասին, այսինքն՝ դժգոհություն իսկի կեանքից, արտայայտել եմ նաեւ ես՝ Մ.-Ադամեանս:

Հ.- Ինչու դուք չիշում էք Սկր[տիչ] ՊԱՊԻԿԵԱՆԻՆ վերաբերող ամբողջ զրույցը իր մեղադրանքի մասով, իսկ նրա հակայեղափոխական յայտարարությունները սովկալոգների հասցէին չէք չիշում: Քննութիւնը պահանջում է եղկեթեանութիւն չանել եւ տալ ազնիւ ցուցմունքներ:

Պ.- Չեմ կարող չիշել եւ դրա համար էլ չեմ կարող ցուցմունք տալ:

Հ.- Քննութիւնն արձանագրում է, որ դուք յայտնում էք ՊԱՊԻԿԵԱՆ Սկրտիչի հակայեղափոխական յայտարարությունները, քանի որ ինքներդ նոյնպէս համերաշխ էք նրա հետ. ի՞նչ կ'ասէք:

Պ.- Ես չեմ կարող այդ հարցին պատասխանել եւ ես նրա՝ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ հետ համերաշխ չեմ:

Արձանագրութիւնը գրանցուած է իմ խօսքերով, ճիշտ է գրանցուած եւ իմ կողմից կարդացուել է - Ռաֆայէլ Մելիք-Ադամեան:

Հարցաքննել եմ՝
1. IV բաժնի օպեր[ատոր] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգութեան մի[լիցիայի] լէյտենանտ Միրզոյեան
2. III բաժնի օպեր[ատիւ] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգութեան մի[լիցիայի] լէյտենանտ Քալաչեան
Ճիշտ է: (տառադարձութիւն) (թ. 24)

* * *

Հարցաքննութեան յաջորդական ընթացքը՝ 7 Մարտեմբեր, 1937, Լենինական թ. (մեղադրեալ Մելիք-Ադամեան Ռաֆայէլ Կարապետովիչի) (առա.)

Հ.- Քննութեամբ պարզուել է, որ Դուք արտօրէից վերադարձից յետոյ էլ, այսինքն 1931ի վերջից մինչեւ ձերբակալման օրը վարել էք հակայեղափոխական բնոյթի ակտիւ կրօնական պրոպագանդա: Պահանջում ենք անկեղծ խոստովանել:

Պ.- Իրաւդէս, բնդհատ մինչեւ 1937 եւ յաճախել եմ տեռորտրոցկական ժողովների համայնքի ժողովներին: Հարցաքննիչի առաջ գրաւոր հայտնել եմ տեղի բոլշեւիկների վերաբերեալ վարել եմ հակայեղափոխական բնոյթի ակտիւ կրօնական պրոպագանդա: Դէպառում ես ինձ ճանաչում եմ մեղաւոր եւ խոստանում եմ յետագայում հրաժարուել այդ հակայեղափոխական գործունէութիւնից:

Աբեանագրութիւնը ինձ կարդացուել է, կազմուած է ճիշտ իմ խօսքերով, որի համար եւ ստորագրում եմ - Ռ. Մ.-Աղամեան:

Ներկայ էր՝
V բաժնի օպեր[ատիս] լիազօր (Շիգին)
Հաշտարարներ՝
III բաժնի օպեր[ատիս] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգ[ութեան] միլից[իայի] լէյտենանտ (Քալաշեան)
ճիշտ է: (ստորագրութիւն) (թ. 26)

* * *

Հարցաքննութեան յայտնագրութիւնը՝ 7 Մեպտեմբեր, 1937, Լենինական թ. (ձեռագրեալ Մելիք-Աղամեան Ռաֆայէլ Տարագեսովիչի) (առս.)

Հ.- Զգուշացնած պարտական է, որ Դուք ընդհատ միջեր ձեր ձերբակալութիւնը վարել էք հակայեղափոխական ագիտացիա՝ տարրալքի նշանակութեան եւ տովիշխ[անութեան] միջոցառումներով, գովարանելով Ֆաշիստներին, ֆաշիստական Գերմանիան եւ արդարացնելով ազգի մերկացուած բշնամիներին, տրոցկիստական, զինովեւական, ֆաշիստական լրտեսներին, տեռորիստներին եւ վնասարարներին: Միաժամանակ դուք գովաբանել էք ժողովրդի բշնամի, ֆաշիստ Տրոցկուն: Ձգնութիւնը պահանջում է երկերեսանութիւն չանել եւ պարզաբանել:

Պ.- Ես ոճան հակայեղափոխական ագիտացիա չեմ վարել: Ծող վկաները հաստատեն դա իմ երեսին:

Ռ.Մ.-ԱՂԱՄԵԱՆ

Մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆԻՆ յայտնագործում է, որ իրեն կ'ատերեսեն վկայ ԳԱԼՈՅԵԱՆ Միասքի հետ (թ. 27):

* * *

Առերեսման արձանագրութիւն (մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆ Ռաֆայէլի եւ ԳԱԼՈՅԵԱՆ Միասքի միջեւ) (առս.)

Հ.- Վկայ ԳԱԼՈՅԵԱՆ Միասքին.

Հաստատու՞մ էք ձեր ցուցմունքները այն մասին, որ մեղադր[եալ] ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆ Ռաֆայէլը Ձեզ հետ զրոյցի ժամանակ պաշտպանել է մերկացուած եւ բռնադատուած անդամների հակայեղափոխական, տրոցկիստաֆինովեւական կեցուածքն եւ ազգի բշնամի ֆաշիստական լրտես Տրոցկու գործունէութիւնը: Եթէ հաստատում էք դա, կրկնեք ձեր ցուցմունքը առերեսման՝ ի դէմս մեղադրեալ Մ.-Աղամեանի:

Պ.- Վկայ ԳԱԼՈՅԵԱՆ Միասք.

1937 Ապրիլ 19ի իմ ցուցմունքները ես ճիշտ հաստատում եմ եւ, ի դէմս մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆԻ, առեալ առերեսման կրկնում եմ ներտեսքը. 1936ի Օգոստոսին ես եւ մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆ Ռաֆայէլը միասին գտնուել ենք Արգիսում սանհանգստի բուժման մէջ եւ ապրել ենք մէկ սենեակում: 1936 Օգոստոսի 21ին, կապուած միացեալ հակայեղափոխական, տրոցկիստական-զինովեւական կեցուածքի ակատմամբ

դատավարության ժամին մամուլում հրապարակած հետ, իմ եւ Մ.-Ա-ԴԱՄՅԱՆԻ միջեւ այդ թեմայի շուրջ ծագել է խօսակցութիւն, որի ընթացքում ես ասացի, որ խիստ զորշացած եմ եւ զզուեցնող այդ հակայեղափոխական ֆաշիստների արարքներով, որոնք ահաբեկչութիւն էին նախապատրաստել ժողովրդի առաջնորդի եւ երկրի դեկավարների նկատմամբ: Իմ յայտարարութեանը Մ.-ԱԴԱՄՅԱՆԸ առարկեց եւ քառացի արտայայտուեց. «Ներանք հակայեղափոխականներ չեն, քանի որ նրանք ես ունեմ իրենց հայեացքները, եւ դու իզուր ես նրանց մեղադրում որպէս հակայեղափոխականների: Քանի որ Տրոցկին մի ժամանակ ունէր մեծ հեղինակութիւն ուներ, քան թէ Լենինը: Այդ խօսակցութեան ընթացքում ես սկսեցի նրան բացատրել, որ ինքը ճիշտ չէ, որին ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄ-ԵԱՆԸ ոչինչ չպատասխանեց եւ յանձ:

Հ.- մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչին.

Քննութիւնը ձեզնից կոորակատապես պահանջում է ճշտ էութեան պարզաբանող եւ արդարացնող ցուցմունքներ տալ ժողովրդի թշնամիի հակայեղափոխական, ֆաշիստական գործունէութեան վերաբերեալ:

Պ.- մեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ Ռաֆայէլ Կարապետի.

ԳԱԼՈՑԵՆ Միացի ցուցմունքներս հաստատում եմ, որ 1936 Օգոստոս ամսին մեր միջեւ խօսակցութիւն է տեղի ունեցել տրոցկիստա-զինովեւական հակայեղափոխական կենտրոնի դատավարության մասին մամուլում տեղ գտած հրապարակման կապակցութեամբ: Ես չեմ չիշում՝ պաշտպանել եմ ես նրանց հակայեղափոխական գործունէութիւնը, թէ՝ ոչ: Բայց քանի որ վկայ ԳԱԼՈՑԵՆԸ հաստատում է, որ ես արդարացրել եմ տրոցկիստա-զինովեւական կենտրոնի հակայեղափոխական գործունէութիւնը, նրա ցուցմունքները ընդունում եմ: Վկայ ԳԱԼՈՑԵՆ Միացի հետ ոչ մի բշնամութիւն կամ անձնական հաշիւներ չունեմ, եւ նա չէր զրպարտի իմ հասցէին: Յայտարարում եմ, որ ես մեղաւոր եմ՝ պաշտպանելով հակայեղափոխականներին եւ գովերգելով Տրոցկուն:

Իմ մեղաւոր եմ ճանաչում այդ բանում, ես սխալուել եմ եւ խնդրում եմ քննութեանը հաշուի առնել այդ հանգամանքը իմ հարցի քննարկման ժամանակ:

Ռաֆայէլ Մելիք-ԱԴԱՄՅԱՆ

Առերեսման արձանագրութիւնը ինձ կարդացուել է, կազմուել է ճիշտ՝ մեր խօսքերից, ինչի համար եւ առորագրում ենք.

1. Ռաֆայէլ Մելիք-ԱԴԱՄՅԱՆ
2. ԳԱԼՈՑԵՆ

Առերեսումն իրականացրել է՝
Լենքոմի ՆԳԺԿ III բաժնի օպերլսատու] լեյտ. Պետ[ական]
Անվտանգութեան մի[լիցիայի] լէյտենանտ (Քալաչեան)
ճիշտ է: (առորագրութիւն) (թ. 28-29)

* * *

«ՀԱՅԱՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆ» (ռուս.)
ԽՄԲԻ ՊԵՏՍ, ԼԵՆՔՈՄՊԱՀԻՆ ՆԳԻՒՂ-Ի ՊԵՏ
ՊԵՏ[ԱԿԱՆ] ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՈՒԱԳ ԼԵԳՏՆՈՒՆՑ
ԲԱՐՁՐԱՑՆՈՒՆ

28 Սեպտեմբեր 1937

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻ Ռաֆայէլ Կարապետովիչի
թիւ 19375 քննչական գործով
մեղադրանքի մասին
ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Նս, Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԻՒՂ-ի Լենքոմպահինի ՆԳՎ-ի ՊԵՏ[ական] ինազօր, Պետ[ական] Անվտանգութեան կրտսեր լէյտենանտ ՔԱԼԱՇԵՆՑ Վ., 1937 Սեպտեմբերի 9ին քննելով թիւ 19375 քննչական գործը անտիս ներեղեալ միսիոներ, արտրտոս ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչի մեղադրանքի առիթով (ծնուած 1872 թ., ծագումով Նախիջեւանի ԱՍՍՌ վճռրիթ) Ազգութ գիւղից, հայ. ՍՍՌՄ քաղաքացի, բարձրագոյն կրթութեամբ, քրիստոնեաների համայնքի քարոզիչ, 1928ին լրտեսութեան մեղադրանքով 3 տարով համակենտրոնացման ճամբար դատապարտուած, ճիշդ բանտարկութեան Լենինական քաղաքում բնակուող), հատտատել եմ հետեւեալը.

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆ Ռաֆայէլը ունեցել է հին կապեր Գերմանիայում, որտեղ սովրել է 1907ից մինչեւ 1909 թ. աստուածաբանական Ֆակուլտետում, Գերմանիայի աւետարանական-քրիստոնեաների համայնքի ղեկավար գերմանական գործակալ Ալմինակ Պաւլովիչեանի առաջարկով, 1924ից կանգնելով Լենինականի աւետարանական-քրիստոնեաների համայնքի գլուխ, իրականացրել է ակտիւ քարոզչական հակայեղափոխական աշխատանք: Մինչեւ 1928 թ. ներառեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆՆ իր քարոզչական հակայեղափոխական գործունէութեան համար պարբերաբար Գերմանիայից՝ Պաւլովիչեանից, ինչպէս նաեւ Ամերիկայից՝ ոմն Արշաւիր Աւետիսեանից ստացել է մեծ գումարի վալիւտա՝ դոլարով:

Դրա հետ միասին նա Պաւլովիչեանից ստացել է համայնքի աշխատանքի, երիտասարդների մոր խմբակների կազմակերպման եւ այլնի վերաբերեալ ցուցումներ եւ վերջնական պատասխանով պարբերաբար տեղեկացրել է նրան իրականացուած աշխատանքի մասին: Այսպիսով, ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆԸ ծառայել է մեծ աշխատանք ՍՍՌՄ տարածքում պատասխանատուներ միսիոներական կազմակերպութիւնների ազդեցութեան ոլորտների ընդլայնման նպատակով, որոնք, ինչպէս հաստատուել է, ծառայում են որպէս լրտես-հետախուզական մասնաճիւղեր: 1928ի վերջին ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆ Ռաֆայէլը լրտեսութեան մեղադրանքով 3 տարով դատապարտուել է համակենտրոնացման ճամբար: Արդարի ժամկէտը լրանալով՝ ազատուել է Սոլովկիի ճամբարից մի քանի 13 օր չուտ: 1931ին, վերադառնալով Լենինական, ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻՆԸ չարունակել է ղեկավարել դեր կատարել Լենինականի աւետարանական-

քրիստոնեաների համայնքում եւ բնդհատ միևյն 1937 փարել է հակայիերա-փոխական բնոյթի ակտիւ կրօնական պրոպագանդա: Միաժամանակ, ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎՆ բնդհատ միևյն իր բանտարկութեան օրք վարել է ակտիւ ֆաշիստական ագիտացիա՝ փառաբանելով ֆաշիստական Գերմանիան որպես կրօնի «պօշտպանին եւ պահպանիչ, որը կոչուած էր հատուցնելու-ճնշուածներին ազատագրել բարբարոս բոլշեիկներից»: Աղաչաբաղձել եւ պաշտպանել է ազգի ծնրկացուած թշնամիներ՝ ֆաշիստական լրտեսներ Զինովեիին, Կամենեւին եւ այլոց, յայտարարելով, որ «նրանք չեն եղել հակա-յեղափոխականներ, ունեցել են իրենց գաղափարները, իսկ Տրոցկին մի ժամանակ եղել է առնչի ներքինակուտը, քան՝ Լենինը»:

Հակայեղափոխական, ֆաշիստական գործունէութիւնը հատատում է նաեւ ծեղադրեալ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻ ցուցմունքներով, եղկու վկաների ցուցմունքներով եւ առերեսմամբ:

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎՆ իրեն ծեղատու է ճանաչել՝ յամրին ծերժելով լրտեսական գործունէութիւնը:

ՈՐՈՇԵՑԻ.

Քննչ[ական] գործը ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻ Ռաֆայէլ Կարապետովիչի ծեղադրանքի գծով ուղարկել Հայկ[ական] ՍՍՌի ՆԳԺԿի եռեակի քննարկմանը:

ՏԵՂԵԿԱՆՔ:

1. Ձերբակալուած ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչը պահում է կալանքի տակ Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի Լենքարխոյնքի ծերբին բանտում 1937 թ. Օգոստոսի 8ից:
2. ԺԳ թիւ 227092 սերիայի ԱՁՆագիրը քննչ[ական] գործի նետ է:

III բաժնի օպեր[ատիւ] լիազօր,
Պետ[ական] Անվտանգութեան միլ[իցիայի] լեյտ[ենանտ] (Քալաչեան) (թ. 33-34)

* * *

Քաղուածք թիւ 13 արձանագրութենից (ռուս.)
Հայկական ՍՍՌ ՆԳԺԿի եռեակի նիստից. 3 Հոկտեմբեր, 1937

Լսեցին.

44. Հայկ[ական] ՍՍՌ Լենքաղ. բաժնի ՆԳԺԿի թիւ 19375 գործը ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՈՎԻ Ռաֆայէլ Կարապետովիչի ծեղադրանքի վերաբերեալ, ծնուած 1872, Լենինական քաղաքի բնակիչ, նախկին վաչառական:

Մեղադրում է այն բանում, որ 1924ից Գերմանիայի առեւտրաարդիւնաբերական-քրիստոնեաների համայնքի դեկավարի առաջարկով կանգնել է առեւտրական համայնքի գլուխ եւ իրականացրել է ակտիւ քարոզչական-հակայեղափոխական աշխատանք, որի համար Գերմանիայից վաշխառու է ստացել: 1928ից լրտեսական ծեղադրանքով ծերբակալուել եւ դատապարտուել է հա-

ձակնկնտրոնացման ճամբար: Աքսորից վերադառնալուց չեռոյ շարունակել է իրականացնել ն.-ս. աշխատանք:

Ընտանիք.

Մեծ Իջ-ԱՂԱՄՆԱՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչին՝ ԳՆԴԱԿԱՀԱՐԵԼ, ցրած վերաբերող ամեն նկատելի իրերը բանագրավել:

Ճիշտ է:
Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի նոտարի քարտուղար՝ Գրիգորեան
(ստորագրութիւն)

Նոտարի պաշտօնն իրագործուել է 8.X.1937 թ., գիշերը ժամը 2ին (թ. 35-36):

* * *

1956 Նոյեմբերի 25ին կինը՝ Արփենիկ Մելիք-Աղամեանը, դիմում է գրել Ստեփանավանի գիմուղական դատախազին՝ խնդրելով քննել ամուսնու գործը եւ, եթէ անմեղ է, ազատել, քանի որ 19 տարի է անցել, եւ ինքը լուր չունի:

1957 Հոկտեմբերի 4ին տրուած տեղեկանքում նշուում է, որ 1937 թ. Հոկտեմբերի 3ին Ռաֆայէլ Մելիք-Աղամեանը դատապարտուել է 13 տարուայ ազատազրկման:

1957 Հոկտեմբերի 29ին նրա արխիւային գործը տրուել է վերանայման:

1957 Նոյեմբերի 13/14ին քննուել է նրա լրտես լինելը, հետցաքննութիւն է անցկացուել, գործը վերանայուել է եւ արդարացուել: Հայկ[ական] ՍՍՌ Անվ[տանգութեան] կոմիտէի արխիւային բաժնում պարզել են, որ լրտես չի հաշուուել եւ 1928ին բանտարկուած եւ դատապարտուած չի եղել (թ. 38-40,43): (ռուս.)

* * *

Հայկ[ական] ՍՍՌ Պետ[ական] անվտանգութեան մարմիններում քննչական հսկողութեան գծով դատախազի օգնական Վ. Սարգսեանի տեղեկութեամբ 1957ի Նոյեմբեր 25ին երեւանում Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ տեղեկանք է տրուել այն մասին, որ 1940 Մարտի 13ին Ջիմուրական տրիբունալի կողմից 10 տարի ՈւՄՁ ազատազրկման դատապարտուած Յովհաննէս Մարտիրոսովիչ Բաբայեանը «ճանաչուել է ճեղուած այն բանում, որ, հանդիսանալով Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի Լենինականի քաղաքային բաժնի գաղտնի աշխատակից, «Մելքոնեան» մականունով ներքոյ, 1937ի վերջից անցել է սադրանքի եւ զրպարտութեան, օրգանների ապատեղեկատուութեան ենթարկել, իր իսկ կողմից յօդիմուած առնալների հիման վրայ մի շարք մարդկանց զրպարտել, հարցաքննութիւնների ժամանակ սադրիչ-զրպարտչական ցուցմունքներ տուել չատ մարդկանց նկատմամբ, նոյնիսկ այնպիսիների, որոնց ինքն անձամբ չի ճանաչել» (թ. 48): (ռուս.)

* * *

Մեկ այլ տեղեկանքում Ջիմուրական տրիբունալի կողմից 1940ի Ապրիլ 21-23 դատապարտուել են Հայկ[ական] ՍՍՌ Լենինականի ՆԳԺԿի քաղ[աքական] բաժնի նախկին պետ Ազատիսեան Աբրահամը, այդ բաժնի օպերատիւ լի-

ազգ. Սերգէյ Սապուխանովի եւ Դմիտրի Շիպինի, ամիսներ ծերբակալութիւններ, քննչական փաստաթղթերը կեղծելու, սադրանք եւ զրպարտանք, բանտարկեալի նկատմամբ ֆիզիկական ճնշում կիրառելու, կեղծ «ցուցմունքներ» տալու համար «...ինչպէս իրենց, այնպէս էլ այլ մարդոց եւ ամէնայ սովետական քաղաքացիների նկատմամբ...»: Այդ նպատակով ինքնագլուխ ստեղծել են հարցաքննութիւնների արձանագրութիւններ, հարկադրել ծերբակալուածներին առորագրել, իրենք կազմել են փորձագիտական յանձնաժողովի կեղծ «եզրակացութիւններ» եւ յանձնաժողովին առնչել բոլորովին ոչ իրաւասու, քրէական տարրերի՝ ստիպելով առորագրել յանձնաժողովի որոշումները (թ. 49): (ռուս.)

* * *

Լենքաղամվեստի գործկոմի նախագահի տեղակալը, որն աշխատել է որպէս Լենինականում լոյս տեսնող «Մանածագործ» թերթի խմբագիր, 1957 թ. վկայել է, որ տպարանի սրբագրիչ Ռաֆայէլ Մելիք-Աղամեանը թերթը լաւ էր սրբագրում: «Իրրեւ սրբագրիչ նա ոչ մի սխալ կամ վրիպում թոյլ չտուեց թերթում». - 13.XI. 1957 թ. տեղեկանքում գրել է Սրբուհեանեան Մնացականը (թ. 51): (հայ.)

* * *

1957 Նոյեմբերի 18ին հարցաքննուել է Աւետիսեան Վահագ Արշաւիրովիչը, որը Մելիք-Աղամեանի աշակերտն է եղել: «...Լաւ յիշում եմ, որ երբ ես 1935/36 ուսումնական տարում 9րդ դասարանի աշակերտ էի, մենք անցնում էինք օտար՝ գերմաներէն լեզու, որը մեզ դասաւանդում էր Մելիք-Աղամեան Ռաֆայէլը: Նրան գիտեմ միայն սոսկ մէկ ուսումնական տարուայ ընթացքում: Նրա մասին հետեւեալը կարող եմ ասել, որ նա իր առարկայի գիտակ էր, արդար ու սահանջկոտ ուսուցիչ էր: Մելիք-Աղամեանից առաջ 9րդ դասարանում գերմաներէն լեզուն դասաւանդել է ոմն Միրաքեան Յովհաննէսը, բայց դասի ժամանակ իմ ասելս չէր լինում՝ եւ աղմուկ, եւ խօսակցութիւն, իսկ Մելիք-Աղամեանի դասին՝ լուռ էին, եւ երէ ես իմ որ բան գիտեմ, հասկացում եմ գերմաներէն լեզուից, դա շնորհիւ ուսուցիչ Մելիք-Աղամեանի է: Մենք՝ աշակերտներս, յարգում էինք նրան, ուսուցչական կազմի շրջանում նա վայելում էր յարգանք եւ հեղինակութիւն...» (թ. 55բ): (ռուս.)

* * *

Լենինականի քաղաքի բնակիչ Մարգարեան Մովսէսը (Երեւանի Մանկավարժական ինստիտուտի Լենինականի մասնաճիւղի տնօրէնն էր, որ եւ Մելիք-Աղամեանը դասաւանդում էր գերմաներէն) 1957 Նոյեմբերի 18ին ցուցմունք է տուել. «Մեր համատեղ աշխատանքի ընթացքում նրան կարող եմ բնութագրել միայն դրական: Որպէս մասնագէտ նա կատարելագործուած էր տիրապետում լեզուն եւ որակով ու լաւ դասաւանդում ուսանողներին: ...Ուսանողների եւ դասաւանդող անձնակազմի կողմից ոչ մի բողոք Մելիք-Աղամեանի նկատմամբ չի եղել: Անձամբ ինձ, Մելիք-Աղամեանից կամ ուսանողական եւ դասախօսական կազմի կողմից դժգոհութիւն իր նիւթական դրութեան, առիթական պետութեան մասին հակասովետական բնոյթի եւ որեւէ արտայայ-

տարիքս չի եղել: Եթե ընտանեկան խոտակցություններ տեղ գտնէին, ապա ես տեղնակ կը լինէի եւ ժամանակին տեղնակ կը պահէի համապատասխան մարմիններին...» (թ. 56բ,57): (ռուս.)

* * *

Գագիկ Գյուզալեանը, որը Մելիք-Ադամեանի հետ աշխատել է Լենինականի տեքստիլ բանֆակում, 1957 Նոյեմբերի 19ին վերոյիշեալի մասին ցուցմունք է տուել՝ աւելացնելով. «...Նոյնպէս չեմ եղել դէպքեր, որ նա իմ ներկայութեամբ դրական արտայայտուէր մեր կուսակցութեան բշնամիների՝ Տրոցկու եւ Զինովեւի մասին» (թ. 58բ): (ռուս.)

* * *

Շահրիմանեան Յակոբը, որը Մելիք-Ադամեանի հետ աշխատել է Լենինականի տեքստիլ բանֆակում, 1957 Նոյեմբերի 20ին ցուցմունք է տուել, որ՝ «...բաւական կրթուած, քաղաքավար, կոռնկտ եւ ճշտապահ անձնաւորութիւն էր: ...Ակտիւ յաճախել է բոլոր դասընթացներին եւ ժողովներին, գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Մանկավարժական խնամիութեան աշխատանքին: ...Մելիք-Ադամեանը ակտիւ յաճախել է նաեւ քաղպարապմունքներին. բնութագրական է ձշել, որ նա ակտիւ մասնակցութիւն էր ունենում, երբ խօսքը գնում էր դիալեկտիկական մատերիալիզմի մասին, քանի որ այդ տիրապետում էր կատարեալ...»: Տեխնիկումից հեռացաւ, քանի որ Բաղաչեան Յովհաննէսի հետ չեզոք չգտաւ, աշխատեց *Ռաննոյ* թերթի խմբագրութիւնում որպէս թարգմանիչ, սրբագրիչ: Բաղաչեանը բոլորին գրպարտել է, նոյնիսկ իր հարազատներին (թ. 60բ,61ա): (ռուս.)

* * *

Սաֆեան Ալտակը 1957 Նոյեմբերի 23ին ցուցմունք է տուել, որ տեքստիլ բանֆակի տնօրէնը վատ մարդ էր, իսկ Ռ. Մելիք-Ադամեանը ծնունդով Ղարաբաղից էր (թ. 62բ-63ա): (ռուս.)

* * *

7/ատ. - 2782 (ռուս.)
2/XII-1957

Գաղտնի օրինակ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ
ՔՐԵ-ԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ԴԱՏԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Հակոտակած բողոքի կապակցով
Մելիք-Ադամեան Ռաֆայէլ Կարապետովիչի գործով

Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿՊՀ կից Ճախկին եռեակի որոշմամբ
1937 թ. Հոկտեմբերի 3ին
դատապարտուել էր ՊԱՀ՝ գնդապետաստիճանով

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչը,
ծնուած 1872 թ., Նոսխիջեւանի ՍՍՌՄ վիլոյեթ] Ազգուխա գիւղի ծնունդ,
Լենինականի քաղաքի բնակիչ, բարձրագոյն կրթութեամբ,

հայ ինքնիշխան ազգային վարչապետ,
միևչև բանակարկուները գերմաններէն չեզոքի դատաստան

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԻ ձերբակալման համար հիմք հանդիսացած 1937 թ. օպերատիվ նյութերը՝ 1928 թ. մեղադրական եզրակացութեան պատճէնը եւ վկաներ Գալոյեանի Մ. Գ., Գեորգեան Ռ. Ս. եւ Բադալեանի Յ. Մ.ի ցուցմունքները:

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ՝ ճեղաւոր ճանաչուել եւ դատապարտուել է այն կապակցութեամբ, որ 1924ից Գերմանիայի առեւտրանաւական-բրիտանական դեկավարի առաջարկով կանգնած է եղել առեւտրանաւական համայնքի գլուխ եւ վարել է ակտիւ քարոզչական, ի/յ գործունէութիւն, որի համար Գերմանիայից ստացել էր վարձատրա: 1928 թ. լրտեսութեան մեղադրանքով ձերբակալուել եւ դատապարտուել է: Աքսորից վերադարձուելուց յետոյ շարունակել է վարել նոյն աշխատանքը:

Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿին կից նախկին հոսանքի 1937 թ. Հոկտեմբերի 3ի որոշումը չի կարող բաղմանալ ուժի մէջ եւ ենթակայ է չեղեալ յայտարարութեան հետեւանքով հիմնաւորմամբ.

Նախնական քննութեան ընթացքում թոյլ են տրուել ՔԿՕ կողմից խախտումներ, ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԻ ձերբակալութիւնը վաւերացուած չի եղել, մեղադրանք չի ներկայացուել, 198 յոդուածը ի կատար չի ածուել:

Թէպետ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ նախնական քննութեան ընթացքում տուել է ճանաչողական ցուցմունքներ, սակայն նրա ցուցմունքները վստահութիւն չեն ներշնչում, քանի որ քննութեանը մասնակցել են Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի Լենինականի Քաղաքացի աշխատակիցները՝ պետանվտանգութեան միջնակարգի լէյտենանտ Ս. Սաղոխեանցը, Շիգլինկը, մեղադրական եզրակացութիւնը հաստատել է ՆԳԺԿի Լենքաղաքացի գործերի պետական օգնական, պետանվտանգութեան ստազ լէյտենանտ Բաբայեան Խաչատուր Եակորովիչը, որոնք մի շարք քննչական գործերի կեղծման համար իրենք են դատապարտուել:

Հմ աշխատանք տանելու համար Մելիք-Ադամեանին ձերկացնող վկայ Բադալեան Յովհաննէս Մարտիրոսովիչի ցուցմունքները կոնկրետ չեն, վստահութիւն չեն ներշնչում, քանի որ ինքը 1940 թ. Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի Ռազմական տրիբունալի կողմից դատապարտուել է օրգանները ապատեղեկացնելու, գրպարտութեան եւ սադրանքի համար:

1928ին ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԻՆ ձերկայացուած լրտեսութեան մէջ մեղադրանքը չի հաստատուել: Չի գրանցուել որպէս գերմանական հետախուզութեան լրտես, քան Հայկ[ական] ՍՍՌ ԿՊՀ մեթոդի, ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ ընդհանուր չի գրանցուել:

Լրացուցիչ ստուգման ընթացքում վկայ Գալոյեան Մ. Գ. վերաքննուել է, ինչը եւ հաստատել է նրա ցուցմունքները, թէեւ այդ ցուցմունքներից չի ենթադրում ի/յ մասնակցութիւն:

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ նրան արտայայտել է իր աննճակած կաբծիքը Տրոցկու հեղինակութեան մասին, բայց ոչ թէ ապիտացիայի նպատակով եւ կողմնակի աննճանց բացակայութեան պայմաններում: Մելիք-Ադամեանի արտայայտութիւնները չեն համապատասխանում նրա յանցագործութեան հանգամանքներին:

Հարցաքննուած վկաները (ԱՒՆԵՓՅԱՆ Վ. Ա., ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Մ. Մ., ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Գ. Ա. եւ այլոք), որոնք գիտէին ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԻՆ աշխատանքային կողմից, ցուցմունք տուեցին, որ նա հակահեղափոխական գործունէութեամբ չի զբաղուել եւ բնութագրեցին նրան որպէս բարեխիղճ եւ լաւ աշխատող:

Վերահաստատելով վկայ ԳԷՈՐԳՅԱՆ Ռ.ին ճնաբաժնութիւն չստեղծուեց՝ կազմուած Հայկական ՍՍՌի տարածքում նրա չբնակուելու հետ:

Ներկայ ստուգմամբ յայտնաբերուած գործի նիւթերի եւ տուեալների քննութիւնը ցոյց է տուել, որ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆԸ 1937ին ձերբակալուել ու դատապարտուել է անիրաւ:

Ելնելով ինչպես վերոյ, եւ, առաջնորդուելով ՍՍՌՄ դատախազական հսկողութեան կանոնակարգով,

ԽՆԴՐՈՒՄ ԵՄ

Հայկ[ական] ՍՍՌ Նգժկ նախկին նախագի 1937 թ. Հոկտեմբեր 3ի որոշումը ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ Ռաֆայէլ Կարապետովիչի վերաբերմամբ չեղեալ յայտարարել եւ, իր արարքում յանցակազմի բացակայութեան պատճառով, նրա գործը յետագայ վարոյթից կարճել:

Ցանկացած: Արխիւա-քննչական թիւ 8734/57/19375 գործը ստուգման ճիւթերով ընդգրկուած է մէկ հատորի մէջ, ընդհանուր 63 թերթով:

Հայկական ՍՍՌ Դատախազի տեղակալ
Արդարադատութեան աւագ խորհրդական (ՄՈՒԿԱՍԵԱՆ Յ. Ս.)

Տեղեկանք: Գործը վերադարձուել է կազմուած դատապարտեալի կնոջ՝ քաղաքացուհի ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ Արփենիկ Յովհաննէսովնայի, յայտարարութեան, բնակուող Երեւան ք[աղաք]ում, Աբարբնկեան 181 փող[ոցի] վրայ (թ. 64-65): (առս.)

* * *

Տրուած է Հայկ[ական] ՍՍՌ Գերագոյն դատարանի քրէական գործերի կոլեգիայի որոշումը.

թիւ 5/445 «...Համաձայնուել ՀՍՍՌ դատախազի տեղակալի բողոքի հետ, ՀՍՍՌ Նգժկի եռեակի 3/10-1937 թ. մեղադրական որոշումը ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ ՌԱՖԱՅԷԼ ԿԱՐԱՊԵՏՈՎԻՉԻ նկատմամբ ԹԵԿՈՒՆԵԼ եւ գործը կարճել յանցակազմի բացակայութեան պատճառով»:

Նախագահ՝ Լ. Առաքելեան
Անդամներ՝ Խաչամիրեան, Խուրշուդեան (թ. 68) (հայ.)

* * *

ՈՐՈՇՈՒՄ թիւ 5/445

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ

Գերագոյն դատարանի քրէական գործերի դատական կոլեգիան 12/12-1957 թ., հետեւեալ կազմով՝

Նախագահ՝ Լ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Անդամներ՝ ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ, ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

Դատախազ՝ ՂԱՄԲԱՐԵԱՆ

դատական նիստում քննեց Գերագոյն դատարանի անդամ՝ Ա. Խուրշուդեանի զեկուցմամբ ՀՍՍՌ դատախազի տեղակալի բողոքը:

Հայկական ՍՍՌ Ներքին գործոց ժողովրդական կոմիսարիատի 1937 թ. Հոկտեմբերի 3ի որոշմամբ [Ն. Մելիք-Ադամեանը] դատապարտուել է պատժի առաւելագոյն չափի՝ ԳՆԴԱԿԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆ:

ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄԵԱՆ ՌԱՖԱՅԷԼ ԿԱՐԱՊԵՏՈՎԻՉ, ծնուել է 1872 թ., Նախիջեւանի ԱՍՍՌ Վերին] Ագուլիս գիւղում, Լենինական քաղաքի բնակիչ, բարձրագոյն կրթութեամբ, նախկին հոգեւորական վարժապետ, մինչեւ կալանաւորուելը՝ ձեռնարկու [եզրի դաշտում:

Մելիք-Ադամեանը ձեղադրուել է Երեւում, որ 1924 թ. գերմանական կառոյիկ (իմա՝ աւետարանական – Ք.Ա.) խրնամեան հատատագիրների համայնքի դեկավարի առաջարկութեամբ գլխաւորել է կառոյիկ հատատագիրների համայնքը եւ տարել է կոնտրեւոլիցիոն աշխատանք, որի համար Գերմանիայից ստացել է վարիւտա: 1928 թ. լրտեսութեան ձեղադրանքով բանտարկուել եւ դատապարտուել է: Ազատազրկոյից վերադառնալուց շարունակել է տանել հակասովետական աշխատանք:

Բողոքը բերել է նոտեսկի որոշումը բեկանելու եւ գործը կարճելու առումով - յանգակազմի բացակայութեան պատճառաբանութեամբ. -

Դատական կոլեգիան, լսելով զեկուցումը, ծանօթանալով գործի տուեալներին եւ դատախազի եզրակացութեանը բողոքը պաշտպանելու մասին, գտաւ, որ պէտք է համաձայնուել բերուած բողոքի հետ հետեւեալ հիմունքներով.

Գործի ճախաքննութեամբ բոլոր է տրուած քր[էական] դատ[ախարութեան] օր[էնագրքի] նորմաների կոպիտ խախտում, ցրեանում, որ Մելիք-Ադամեանը կալանաւորուել է առանց սանկցիայի, ձեղադրանք չի առաջադրուել, չի կատարուած քր[էական] դատ[ավարութեան] օր[էնագրքի] 198 յ[օդուածի] պահանջները:

Մելիք-Ադամեանին կալանաւորելու եւ դատապարտելու համար հիմք են հանդիսացել 1937 թ. օպերատիւ նիւթերը, 1928 թ. ձեղադրական եզրակացութեան պատճէնները եւ վկաներ Գալոյեանի, Գեորգեանի եւ Բաղալեանի ցուցմունքները: Վկայ Յ. Մ. Բաղալեանի ցուցմունքը, որով ձերկացում է Մելիք-Ադամեանը հակասովետական աշխատանք տանելու մէջ, կեղծիքտ չի եւ հաւատ չի ձեղչում, քանի որ նա 1940 թ. ՆԳԺԿ գիմուորական տրիբունալի կողմից դատապարտուել է օդազրկի ազատազրկութեան տալու, գրպարտութեան եւ պրովոկացիայի համար:

Ինչպես երևում է գործի առնչակներից, գործի քննության մասնակցել են Լենինական քաղաքի բաժանմունքի աշխատակիցներ՝ Ս. Սալոյանցը, Շիգիկը, մեղադրական եզրակացությունը հաստատել է նույն բաժանմունքի պետի տեղակալ Խ. Ա. Բաբայանցը, որոնք մի շարք գործերով կեղծիքներ կատարելու համար դատապարտուել են: Նման պայմաններում, Մելիք-Ադամեանի որոշ հարցերի չոր իրականացման բացատրություններն կասկածանք են առաջացնում:

Մելիք-Ադամեանի 1928 թ. լրտեսության համար դատուած լինելը իր հաստատումը չի գտել: ՀՍՍՌ կենտրոնական արխիւի նիւթերով Մելիք-Ադամեանը որպես լրտես չի անցնում (հակառակը՝ ճանաչուում - Ք.Ա.): Գործի լրացուցիչ ստուգման ժամանակ վերաբարգաքննուել է վկայ Մ. Գ. Գալոյեանցը, որը հաստատել է (տանատորիայում ունեցած զրոյցի ժամանակ մեղադրեալի արտայայտութիւնը Տիգկու մասին): Իր ցուցմունքը, սակայն Մելիք-Ադամեանի արտայայտութեան մէջ կոնտրռեւոլիւցիոն յանցանքի հատկացողութիւն չի պարունակում:

Հարցաքննուած մոր վկաներ Վ. Ա. Աեսիսեանը, Մ. Մ. Մարգարեանը, Գ. Ա. Գրիգորեանը եւ ուրիշները, որոնք Մելիք-Ադամեանին ճանաչում են համատեղ աշխատանքից, ցուցմունք են տուել, որ նա հակասովետական գործունէութեամբ չի զբաղուել, ու [երան] բնութագրել են որպես բարեխիղճ աշխատող:

Այսպիսով գործի առնչակներով Մելիք-Ադամեանին առաջադրուած մեղադրանքն անհիմն պէտք է համարել:

Վերոգրեալների հիման վրայ, եւ ղեկավարուելով քր[եական] դատ[ավարութեան] օր[էնսգրքի] 393 յ[օդուածի] առաջ կէտով, դատական կոլեգիան՝

ՈՐՈՇԵՑ

Համաձայնուել ՀՍՍՌ դատախազի տեղակալի բողոքի հետ ՀՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակի 3/10-1937 թ. որոշումը, ըստ մեղադրանքի ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ ՌԱՖԱՅԷԼ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԲԵԿՄԱՆԵԼ, եւ գործը կարճել յանցակազմի բացակայութեան պատճառով:

Նախագահ՝ Լ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
Անդամներ՝ ԽԱՉՆԱՍՏՐԵԱՆ, ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

ԿԱՏ[ԱՐՈՒԹՅՈՒՆ] ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ
թիւ 1221 ՀՀ. 12/12-1957 թ. (թ. 67-68)

* *

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԾՈՒԱԾ ԳՈՐԾԵՐԻ ՅՈՒՆԴ, Գործ 4291

Ընդհանուր քննչական ֆոնդ, գործ թիւ 7293 (Պահել ընդմիշտ) (օրս.)
Տղայան-Քաջոս Գրիգորեւիչ Մանուկեանի եւ
Երիցեմ Աճդահասալիչ Մկրտչեանի
վերաբերեալ յարուցուած մեղադրանքի շուրջ (1 հատորով գործ)

երկուսը խուզարկուել եւ բանտարկուել են 1938 Մարտի 5ին:
Մանուկեան Տղայան (Քաջոս) Գրիգորեւիչ – ծնու[ած] 1875ին, էջմիածնի (հիմ՝ Վաղարշապատ – Ք.Ա.) շրջ[ան], Սամադար գ[իւղ], երեւանի բնակիչ, բանուոր, նախկինում ժամանակաւորապէս չի աշխատում: 1897-1900 ծառայել է Կարսի բանակում որպէս կրտսեր նշանաւոր: 1931ին Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ կողմից ձերբակալուել է որպէս կրօնական, ունի կին, մէկ աղջիկ:
Մկրտչեան Երիցեմ Աճդահասալիչ – ծնու[ած] 1893ին Վաղարշապատի շրջ[ան], Վաղարշապատ գ[իւղ], երեւանի բնակիչ, մասնագիտ[ութեամբ]՝ ուսուցիչ, աշխատում է երջարշինում՝ տնտեսագէտ, գիշերային կուրսի դասատուհի: 1915-1916 Ցար[ական] բանակում գրագիր: Հալածանքների չի ենթարկուել: Ունի կին, 4 երեխայ:

Մանուկեան Տղայանի հարցաքննութեան արձանագրութիւնից, 1938, Մարտի 13
- հռաստովածոլ է, որ 1923ին անդամակցել եւ դեկավարել է կրօնական «էանգելիստների» համայնքը Սամադար գ[իւղում] կրօնական եւ հակասովետական ակտիւ գործունէութեան համար 1931ին ձերբակալուել եւ ազատուել է 5 տարով, սակայն առողջական պատճառով ժամանակից շուտ ազատուել է, մնկնել երեւան, այլ ոչ՝ Սամադար գ[իւղում] քանի որ իր ձերբակալութիւնից յետոյ 1932ին ընտանիքը կուլակաթափ էր արուել, աոգրատուել էր գիւղում չաբեական եւ անշարժ գոյքը: երեւանում կառոցել է տուն եւ շարունակել է փայլել կրօնական աշխատանք երեւանի «Աւետարանականների» համայնքում, քարոզել Աւետարանը, որը ինքը համարում է միակ ճիշտ ուսմունքը: Համայնքի մէջ ներառել է շուրջ 100 մարդու, սակայն իրական անդամները 50 էին, «...որոնց մեծ մասին ինքն է հատաքացրել համայնքի մէջ: «Ես համոզուած եմ իմ հաւատի ճշմարտութեան մէջ: Ամենաբան կրօնը հակադիր է ձեր մարքսիստական ուսմունքին, դրա համար էլ դուք կարող էք համաձայնել այն հակաչեզափոխական արարք: Ինձնից առաջ աւետարանիչ էր Բզնունի Յովհաննէսը, որը, արարքից վերադառնալով, առողջութեան պատճառով (գրկուել էր երկու ոտքից) ոնից դուրս գալ չէր կարող:

Նկատվար խորհրդում են՝
1. Սարգսեան Սարգիս - ՆԳԺԿի կողմից վերջերս ձերբակալուած
2. Մկրտչեան Եփրեմ - ՆԳԺԿի կողմից վերջերս ձերբակալուած
3. Անուռեան Սուրէն - Սարիբաղի բնակիչ
4. Յովհաննիսեան Կարապետ - Նորքի բնակիչ, ԵՊՀի պահակ
5. Տէր-Գալուստեան Երուանդ - դերձակ-մաքրող

Բոլորը նեղբով նյութեր են ունեցել համայնքում, (Ճիւքական- Ք.Ա.) միջոցները հատարում էին Կարապետ Յովհաննիսեանի ձեռքում, 1938ին պաճնապան է բնտրուել Տէր-Գալուստեան Երուանդը: 1926ին համայնքը գրանցուել է, բայց յետագայում այն չեն գրանցել, իսկ տուրք մեզնից չեն պահանջել, դրա համար էլ չենք ճոժել: Ստացում է, որ մենք անլեզալ ենք գործել, բայց մենք ունէինք համապատասխան պետրատում երեսանում:

Այո, ընդունում եմ, որ մեր կրօնը ոչ մի ընդհանուր բան չունի սով[ետական] կարգերի հետ եւ ըստ էության դրանք՝ մեր քարոզներն, հակասովետական են» (թ. 1-2,5ա-բ,6ա-բ,8ա-բ,9-10): (ոռս.)

* * *

Մկրտչեան Եփրեմ Անդրէասեանի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, 1938. Մարտ 18 - գաղտնի բանակում ծառայել է 2 տարի՝ 1915-1916 որպես գնդի գրագիր: Դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ եղել է ուսուցիչ Էջմիածնի չորքսի Վաղարշապատ, Սամսոպար, Ֆրանգաձոր գիւղերում: «Երբ դադրոց արձակեց ինձ, ես գնացի կրօնական ուղով՝ խուսափելով զինուորական ծառայութիւնից: Հայրս հատուցեալ ատեստատական էր, ես էլ դարձայ [ատեստատական] 1917 թուից: Մինչեւ 1925 ուսուցիչ էի, 1925-1930՝ վիճակագիր էի Վաղարշապատի ՇԳԿում, 1931ին ինձ հանարեցին կոլակ. կոլակտարի արձքին, ընտանիքով հաստատուեցի երեւանում, որ սեփական տուն կառուցեցի, իսկ երեկոները դասատուեում էի գիշերային բանուորական կուրսերում՝ միջնէ բանտարկուեը: 1932ին, որպես «Ատեստատականներին» համայնքի ակտիւ անդամ, քարոզիչ էի: Համայնքում կրօնական դիակավար էի եւ միաժամանակ դասատուեում էի աշխատաւորական կուրսերում:

Մեր համայնքի խորհրդի անդամներն էին՝
1. Ես - Մկրտչեան Եփրեմ
2. Սարգսեան Սարգիս - ձերբակալուած
3. Անուռեան Սուրէն - Հայ տրանսպորտի ՀԻմա՝ Հայտնաբերուելի - Ք.Ա.) ցանցի խարդախքի բանդի աշխատող
4. Յովհաննիսեան Կարապետ - ԵՊՀի պահակ, Նորքի բնակիչ
5. Տէր-Գալուստեան Երուանդ - տնայրի դերձակ-մաքրող

Համայնքի դիակավարը Մաքոկեան Յարթոսն էր: Քարոզում էին, որ միակ ճիշտ ուսմունքը Աստուածն է, միս ուսմունքներ՝ կեղծ են, որ՝ աշխարհի բոլոր բարիքները կեղծ են եւ ձանձրալի, որ՝ գոյութիւն ունի այլ աշխարհ՝ երկնային բազատութիւն, որ խիստ հատատացեալը կը ստանայ իր յաւիտենական կեանքը, որ՝ Քրիստոսի երկրորդ գալուստով այբուելու է ամէնը եւ փրկուելու են միայն քոնդ հատատացեալները: Մենք մեր քարոզներում չենք

յիշատակել սով[ետական] իշխանութեան կործանումը, այլ նկարագրում է, որ Քրիստոսի երկրորդ գալստեամբ կը կործանուի ցանւ Սով[ետական] իշխ[անութիւնը], ուստի ուզում ենք ոչքան կարելի է շատ մարդու ընդգրկել միակ փրկուող առեւտրանաւակաւնների համայնքում: Դպրոցականներ էլ կային մեր համայնքում: Պարզ է, որ կրօնական ոտնձգութը հակառակ է մարքսիզմ-լենինիզմի ոտնձգութեան: Ընդունում եմ, որ մեր քայլերում լուռ հետեւած եղել եմ հակաաովետական:

Այս, ես ակզբունքներով «Անեւտրանաւակաւն» եմ եւ չէի կարող վարել կրօնական աշխատանք, որի քովանդակութիւնը հակաաովետական էր, ինչու եւ ճանաչում եմ իմն մեղաւոր»:

ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ԵՄ

1. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տքթաւո Գրիգորեւիչի եւ
2. ՄԿՐՏՉԵԱՆ Երիցեմ Անդրեւաովիչի մեղադրանքով

ՀԱՅԿ[ԱԿԱՆ] ՍՍՌ ՆԳ-ԺԿ ՊԱՎի IV բաժնի պետ, Պետ[ական] Անվտանգութեան ստաց լեյտենանտ (ԿՈՆԴԱԿՈՎ) (թ. 12ա-բ,13-14) (ռուս.)

* * *

Հարցաքննութեան արձանագրութիւն (ռուս.)

Մեղադրեալ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տքթաւո (ծոյլն ինքը՝ Քաթոս) Գրիգորեւիչի - ծնուած 1875ին, ծնունդով Հայկ[ական] ՍՍՌ Վեդարչապատի շրջանի Սամադար գիւղից, հայ, ՍՍՌՄ քաղ[աքա]ցի, անկուսակցական, «առեւտրանաւակաւնների» կրօնական գործունէութեան սկիզբն ունի 1931ին եւ դադարեցրել է 5 տարով: Երեւան Քաղ[աք]:

13 Մարտ, 1938

Հ.- Տուէք հանգամանալից ցոցմունք, թէ ինչու՞ հասար էք Դուք 1931ին ՆԳ-ԺԿի մարմիններին կողմից ուղարկուել աքսոր:

Պ.- 1923ից ես հանդիսացել եմ Սամադար գ[իւղի] «առեւտրանաւակաւնների» կրօնական համայնքի անդամ եւ դեկտիւր: Յետագայ տարիներին եղել եմ համայնքի երէց եւ անդին կրօնական, հակաաովետական աշխատանք վարելու համար 1931ին ձերբակալուել եւ աքսորուել եմ 5 տարով, սակայն, ցնծալով իմ ինանդիսացիս դրութիւնը, 1933ին ժամանակից շուտ ազատուել եմ եւ ցորից վերադարձել Երեւան ք[աղաք]:

Հ.- Ինչու՞ ԴՈՒՔ աքսորից վերադառնալուց յետոյ չէք մեկնել ՅԵՐ Սամադար գիւղը, այլ մնացել էք Երեւան ք[աղաք]ում:

Պ.- Աքսորից վերադառնալուց յետոյ ես մնացել եմ Երեւան քաղ[աք]ում երկու պատճառով. նախ՝ ձերբակալութիւնիցս յետոյ 1932ին իմ ընտանիքը կուլակացած է արուել, խլուել է իմ չարժական եւ անշարժ գոյքը գիւղում, դրա համար էլ իմ ընտանիքը հաստատուել է Երեւան քաղաքում, եւ երկրորդ՝ իմ ձերբակալութիւնից յետոյ Սամադար գիւղի «առեւտրանաւակաւնների» համայնքը մնաց առանց երէցի եւ քաշրատուեց: Այսպիսով, ես մնացի Երե-

ուսում, կառուցնի իմ համար տուն և շարունակեցի փարել կրօնական աշխատանք «տեռտարանականներին» երեսաննաս համայնքում ընդհուպ մինչև իմ ձերբակալման օրը:

Հ.- Ինչա՞ծ է կայանում Ձեր՝ աշխատանքը երեսաց քաղաքի «տեռտարանականներին» համայնքում:

Պ.- «Աեռտարանականներին» համայնքում ես, որպես երէց, քարոզել եմ «տեռտարանը»: Իմ քարոզների բովանդակութիւնը հիմնականում այն էր, որ միայն ճշմարիտ ուսմունքը ես համարել եմ «տեռտարանը», իսկ մնացած բոլոր ուսմունքները և գիտութիւնները ես համարել եմ կեղծ: Ես քարոզել եմ այն մասին, որ աշխարհիկ բարիքները ունայն են և անյոգուտ, որ գոյութիւն ունի այլ աշխարհ՝ երկնային թագաւորութիւն, որտեղ պիտի շարունակեն յաւիտենական ապրել անկեղծ հաւատացեալ մարդիկ: Եւ ուստի, բոլոր նրանք, ովքեր ուզում են փրկել իրենց հոգին չարչարանքներից և ապրել յաւիտեան, նրանք չպէտք է գնան աշխատանքի հետևից, այլ պէտք է գան մեր հետևից՝ աեռտարանականներին հետևից:

Հ.- Այսպիսով, դուք թերեցրել էք մնացած մարդկանց գիտակցութիւնը: Ովքա՞ն մարդ էք նեերգաչել «տեռտարանականներին» համայնք:

Պ.- Նրանք շատ են: «Աեռտարանականներին» երեսաննաս աղօթատուն էին յաճախում և յաճախում են չորք հարիւր մարդ, սակայն նրանցից համայնքի իրական անդամներ են համարում միայն 50 մարդ, որոնց մեծ մասին ես եմ հաւաքագրել համայնքի մէջ:

Հ.- Նշանակում է՝ դուք աքսորից վերադառնալուց յետոյ, մնալով տվեռտական իշխանութեան նկատմամբ բշնամաբար տրամադրուած, շարունակել էք կրօնականի տեսքով վարել հակառուիեռական ագիտացիա: Դուք ընդունո՞ւմ էք դա:

Պ.- Ես համոզուած եմ իմ հաւատի՝ տեռտարանի ճշմարտացիութեան մէջ և որպես այդպիսին շարունակել եմ փարել ակռա կրօնական աշխատանք: Անկասկած կրօնը հակաշիր է ձեր մարքսիստական ուսմունքին, դրա համար էլ դուք այն կարող էք համարել հակաշեռափոխական գործունէութիւն:

Հ.- Ուրիշ ի՞նչ մեթոդներով էք դուք ներքաշել ձեր կրօնական համայնքի մէջ մնացած անգիտակից անձանց:

Պ.- Համայնքի գումարից (կամաւոր ընիքաաուութիւնների և խմբակների հաւաքից) մենք ֆինանսական օգնութիւն ենք ցոյց տուել աղքատ, կարիքաւոր ընտանիքներին, ինչը նոյնպէս նրանց կապում էր համայնքի հետ:

Հ.- Ձեզնից բացի էլ ո՞վ է համայնքում իրականացրել երէցի պաշտօն:

Պ.- Համայնքի երէց էի հանդիսանում ես, իսկ առաջ՝ նաեւ տեռտարանական ՊՈՂՈՒԻՆԻ Յովհաննէսը, ով աքսորից վերադառնալուց յետոյ, որպես հաշմանդամ, առողջութեան պատճառով (նա զրկուել էր երկու ոտքից) տնից դուրս գալ չէր կարող, բայց 1937ին նրան ֆայտոնի վրայ մի քանի անգամ տեսել եմ, եւ նա երկրներ է ունեցել:

երէցից բացի, համայնքը դեկավարում էր խորհուրդը, որի անդամներն էին.

1. ՍԱՐԳՍՅԱՆ Սարգիս - ՆԳԺԿի կողմից ձերբակալուել է վերջերս,
2. ՄԱՐՏՈՅԱՆ Հոիրեմ - ՆԳԺԿի կողմից ձերբակալուել է վերջերս,
3. ԱԻԵՏԻՍՆ Սարքիս – սով[ետական] ծառայող, քնակւում է Սարի քաղ, 4րդ կարգ, թիւ 19,
4. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Կարապետ - քնակւում է Նորքում, Պետ[ական] համալարանի պահակ,
5. ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ Երուանդ - մասնաւոր դերձակ:

Ինչոր սրանք յաջորդաբար նոյնիսկ են ունեցել եւ քարոզել են համայնքում: Համայնքի միջոցները գտնուել են Կարապետ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ձօտ, 1938ին գանձապահ է քնտրուել ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ Երուանդը:

Հ.- Դուք, որպէս համայնքի ղեկավար-երէց, ինչու՞ երկար տարիներ չէք գրանցել ձեր համայնքը եւ չէք վճարել պետ[ական] հարկ:

Պ.- 1926ին համայնքը գրանցուել է, բայց յետագայում այլ չեն գրանցել ինձ անհասկանալի պատճառներով:

Հ.- Ինչո՞ւ չէք խօսում: Ձեր համայնքը չեն գրանցել պետ[ական] հարկերից խուսափելու պատճառով, եւ դուք մի քանի տարի շարունակ հարկ չէք վճարել:

Պ.- Չգիտեմ: Ֆին[անսական] մարմինները մեզանից հարկ չեն պահանջել, եւ մենք չենք վճարել:

Հ.- Նչանակում է՝ դուք գործել էք անլեգա՞լ:

Պ.- Այդպէս է դուրս գալիս, չնայած որ մենք ոսնձել ենք սեփական աղօթատուն երեւան ք[աղաք]ում:

Հ.- Դուք ըմբռնո՞ւմ էք, որ ձեր բոլոր արարքները անօրէն են եղել, իսկ քարոզները՝ հակասովետական:

Պ.- Այո, ըմբռնում եմ, որ մեր կրօնը ոչ մի ընդհանուր բան չունի սով[ետական] իշխանութեան հետ եւ ըստ էութեան մեր քարոզները հակա-սովետական են:

Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը ինձ ընթերցուել է, թարգմանուել է ռուսերէնից հայերէն, իմ խօսքերից գրանցուած է ճիշտ: ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Հարցաքննեց՝
ՊԱԿի 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի օպերլիազօր
Պետ[ական] անվտանգութեան միլիցիայի լէյտենանտ (Ս. Յովհաննիսեան)

ՃԻՇՏ է:
ՆԳԺԿի քննչ[ական] բաժնի քննիչ
Պետ[ական] անվտանգութեան սերժանտ (Գեորգեան)

Տեղեկանք: Ինագիրը գտնւում է քննչ[ական] գործ թիւ 7293ում (Գեորգեան)
(Կրկնօրինակը՝ քննչ[ական] գործ թիւ 7530ում [ՆԳՖ գործ 7469]) (թ. 8ա-թ,9ա-թ,10)

* * *

Հարցաքննության արձանագրությունից (ռուս.)

Միքայելյան ՄԿՐՏՉԻՆԱ Եփրեմ Անդրեասովիչի - ծնված 1895ին, ծննդյամբ Հայի[ակազ] ՍՍՌ Վաղարշապատի չրջանի հասնամոտ գիւղից, բնակուել է Երեւան քաղաքում, հայ, ՍՍՌՄ քաղ[աքա]ցի: Մինչեւ ձերբակալութիւնը «երքազդիճո»ի երկոյեան կուրսերի տնտեսագէտ-դասատուողուհի, անկուսակցական:

13 Մարտ, 1938

Հ.- Տուէք առաւել մանրամասն ցուցմունք գաղտնական եւ այլ բանակցութիւնների ձեր ծառայութեան մասին:

Պ.- Ես ծառայել եմ միայն գաղտնական բանակում, որ գոյութիւն ունէր 1915-1916 արդէս դիւիզիայի չտաբի գրասենեակում:

Հ.- Ուրո՞ւ էիք 1917, 18, 19, 20 թուականներին՝ Հայաստանում դաշնակցական իշխանութեան օրօք եւ ինչո՞վ էք զբաղուել:

Պ.- Դաշնակցական իշխանութեան օրօք 1917ից մինչեւ 1920 ես ուսուցիչ եմ եղել Վաղարշապատի չրջանի Վաղարշապատ, Սարմալար, Ծրանգաձոց գիւղերում: Զօրակոչուել էի դաշնակցական բանակ, բայց իմ դպրոցի վարիչի միջնորդագրով երկու անգամ ազատուեցի, որից յետոյ բոլոր ուսուցիչների-րդ ազատուեցին զինուորական ծառայութիւնից, եւ յետոյ՝ ես իմ կրօնական համոզմունքներով խուսափում էի զինուորական ծառայութիւնից:

Հ.- Դուք ե՞րբ դադարեք հաւատացեալ եւ ի՞նչը դրդեց Ձեզ դրան:

Պ.- Իմ հայրը հաւատացեալ «ստնոպրաննական» էր, եւ ես, ստանալով կրօնական դաստիարակութիւն, 1917ից ճոյնպես դադարեայ հաւատացեալ «ստնոպրաննական»:

Հ.- Ինչո՞վ էք դուք զբաղուել սովետական իշխանութեան օրօք:

Պ.- Սովետական իշխանութեան օրօք ես մինչեւ 1925 եղել եմ ուսուցիչ, 1925ից մինչեւ 1930՝ վիճակագիր Վաղարշապատի ՇԳՀում: 1931ին, իմ համաձայնով կուրսակ, կուրսակցատի եմ արել, եւ 1931ին ես ընտանիքով հաստատուել եմ Երեւանում, որտեղ կառուցել եմ անձնական տուն, աշխատել եմ «երքազդիճո»ում որպէս տնտեսագէտ, իսկ երեկոյեան դասատուողուհի եմ բանուորական երեկոյեան կուրսերում՝ ընդհուպ մինչեւ իմ բանտարկութեան օրը:

Հ.- Յուսարկուածից բացի ուրիշ որտե՞ղ եւ ի՞նչ աշխատանք էք իրականացրել:

Պ.- 1932ից ես, որպէս «ստնոպրաննականներից» համայնքի ակտիւ անդամներից մէկը, հանդիսացել եմ համայնքի խորհրդի անդամ եւ քարտուղար՝ ընդհուպ մինչեւ իմ ձերբակալման օրը:

Հ.- Նշանակում է՝ դուք «ստնոպրաննականներից» համայնքում քարտուղար էք եղել, իսկ բանուորական կուրսերում՝ դասատուողո՞ւ:

Պ.- Այո, «ստնոպրաննականներից» համայնքում ես եղել եմ կրօնական դեկավար, միաժամանակ, բանուորական կուրսերում՝ դասատուողուհի:

Հ.- Մատնացույց արէք ձեր «տեսարանականներին» համայնքի խորհրդի անդամներին:

Պ.- Մեր «տեսարանականներին» համայնքի խորհրդի անդամներն էին.

1. Ես - ՄԿՐՏՉԵԱՆ Եղիազ,
2. ՍԱՐԳՍԵԱՆ Սարգիս - ձերբակալուած,
3. ԱՒՏԻՍԵԱՆ Սուրէն - աշխատում է «Հայտնարկուպի» ցանցում՝ խաղալիքների բաժնում,
4. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Կոտրապետ - բնակում է Նորքում, Պետ[ական] համալսարանի պահակ,
5. ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ երդուածոյ - մասնաւոր դերձակ:

Համայնքի ղեկավարութեան ամբողջ աշխատանքը կենտրոնացուած էր խորհրդում, որի անդամները երբեմն հանդէս էին գալիս քարոզով, իսկ համայնքի երէցն էր Մանուկեան Քրեքոր:

Հ.- Համառօտ պատմէք Ձեր քարոզների բովանդակութիւնը:

Պ.- Մեր քարոզների բովանդակութիւնը յանգում էր հետեւեալին՝ մենք քարոզում ենք, որ միակ ճիշտ ուսմունքը դա աստուածաշունչ է, իսկ մնացած ուսմունքները եւ գիտութիւնները կեղծ են, որ բոլոր աշխարհիկ բարիքները ունայն են եւ անիմաստ, որ գոյութիւն ունի մէկ աշխարհ՝ երկնային թագաւորութիւն, որտեղ անկեղծ հաւատացեալները պիտի շարունակեն իրենց յաւիտենական կեանքը, որ կամ բոլոր նշանները քրիստոսի երկրորդ գալստեան համար, որի ժամանակ ողջ աշխարհը կրակով պիտի ոչնչացուի, իսկ այդ կրակից կ'ազատուեն միայն անկեղծ հաւատացեալ աստուածաշնչականները եւ այլոք:

Հ.- Նշանակում է՝ դուք կրօնական քարոզի ձեռով վարել էք ազիտացիա սովետական իշխանութեան իբր մօտեցող կործանման մասին:

Պ.- Մենք չենք ընդօծել եւ չենք յիշատակել սովետական իշխանութեան մասին, բայց ենթադրում է, որ Քրիստոսի երկրորդ գալստեան ժամանակ պիտի կործանուի նաեւ սովետական երկիրը:

Հ.- Դուք քարոզել էք, որ բոլոր անաստուածներն, այսինքն՝ բոլշեւիկները, պիտի ոչնչացուեն, իսկ դուք՝ հաւատացեալներդ, պիտի փրկուէք կրակից, դրա համար էլ աշխատել էք ձեզ քան ամենքը է շատ մարդկանց ներքաշել Ձեր համայնքի մէջ կրօնական ագիտացիայի ճանապարհով, որտեղ որ պատահէր, ճի՞շտ է:

Պ.- Այո, բացի հաւատացեալներից, մնացած բոլոր մարդիկ, այդ յատ նաեւ անաստուածները՝ բոլշեւիկները, պիտի ոչնչացուեն: Ձեմ ժխտում, որ ես, այդ յատ նաեւ մեր համայնքի միւս անդամները, ամէն կերպ ձգտել ենք մեր կրօնական համայնքի մէջ ներքաշել նոր մարդկանց եւ փրկել նրանց ոչ ճիշտ ուղուց:

Հ.- Ձեր քարոզների ժամանակ հաւաքներին, արդեօք, ներկայ եղե՞լ են դպրոցական տարիքի երեխաներ:

Պ.- Այո, եղել են դէպքեր, երբ մեր հաւաքներին ներկայ են եղել դպրոցականներ:

Հ.- Պաշտօնական հատաքննի կողքին, ժողովներից դուրս կարո՞ղ էք արդեօք կրօնական քարոզ:

Պ.- Այո, եթէ եղել է դրա համար առիթ, ես կրօնական պարբերաբեմումներ եմ տուել ոչ որ պատահել է:

Հ.- Ամենամբ դուք որքա՞ն մարդ էք հատաքագրել համայնքի մէջ:

Պ.- Այդ հարցին դժուարանում եմ պատասխանել, բայց չեմ բացառում, որ ինքս էլ հատաքագրել եմ մարդկանց մեր «առնետարանական» համայնքի մէջ, այդ է պահանջում նաեւ «առնետարանը», այսինքն՝ փրկել մոլորեալներին անաստուածների ոչ ճիշտ ուղուց:

Հ.- Նշանակում է՝ ձեր բոլոր քարոզներն ուղղուած էին Մարքսիզմ-Լենինիզմի ուսմունքի դէմ եւ, հետեւաբար, ընդդէմ սովետական իշխանութեան: Ընդունո՞ւմ էք դա:

Պ.- Պարզ է, որ կրօնական ուսմունքը հակադիր է Մարքս-Լենինեան ուսմունքին: Ընդունում եմ, որ մեր կրօնական քարոզները բոլոր էութեան հակասովետական էին:

Հ.- Նշանակում է, որ Դուք, լինելով սովետական աշխատող, դասատու, միաժամանակ վարել էք կրօնական, բայց բոլոր էութեան՝ հակասովետական աշխատանք:

Պ.- Այո, ես համոզմունքով աւետարանական եմ եւ չէի կարող կրօնական աշխատանք չիրականացնել, որի բովանդակութիւնը նաեւ հակասովետական էր, որի համար ես ճանաչում եմ ինձ մեղաւոր:

Հարցաբննութեան արձանագրութիւնը ինձ կարդացուել է, գրուած է ճիշտ իմ խօսքերով:

Ե. Մկրտչեան

ՀԱՐՑԱՔՆՆԵՑ՝
ՊԱՎի Տղոյ բաժանմունքի IV բաժնի օպերլիազօր
Պետ[ական] անվտանգութեան մի[նիստրի] կրտ[սեր] լէյտենանտ (Ս. Յակոբանճիեան)

ԾԻՇՏ Է:
ՆԳԺԿի քննչ[ական] բաժնի քննիչ
Պետ[ական] անվտանգութեան սերժանտ (Գէորգեան)

Տեղեկանք: Ընագիրը գտնուում է քննչ[ական] գործ թիւ 7293ում (Գէորգեան) (Կրկնօրինակը՝ քննչ[ական] գործ թիւ 7530ում [ՀԿԳՖ գործ 7469]) (թ. 12ա-բ,13ա,14)

* * *

16 Մարտի, 1938 (ռուս.)

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ես, Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի օ[պերա-տիվ]/լիազոր[ած], Պետ[ական] Անվտանգության կրտսեր լեյտենանտ Յոսֆ-եանցի Ս., քննելով 1938 Մարտի 14ի մեղադրական քննչ[ական] գործը՝

1. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տիգրան Գրիգորեւիչի – ծնու[ած] 1875ին, ծնունդով Հայկ[ական] ՍՍՌ Վաղարշապատի շրջանի Սամադար գիւղից, կրօնական կուռքի ծառայող, «Անուանական»ների կրօնական համայնքի երէց, կրթուած, ն[ախկին]/կոչակ, 1931ին կուլակաթափուած, աքսորից վերադարձած, բնակւում է Երեւան ք[աղաք]ում,

2. ՄԿՐՏՉԵԱՆ Եփրեմ Անդրէասովիչ – ծնու[ած] 1895ին, ծնունդով Հայկ[ական] ՍՍՌ Վաղարշապատի շրջանի նոյն գիւղից, քարտուղիչ եւ երեսուն ք[աղաք]ի «Անուանական» կրօնական համայնքի խորհրդի անդամ, ծառայող, երգեցիկի՝ տնօրենագէտ եւ գիշերային կուրսերի դասախօս, բնակւում է Երեւան ք[աղաք]ում,

դատաքննութեան մեղադրեալներ՝

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տիգրան Գրիգորեւիչը 1923 թուից եղել է «Անուանականների» կրօնական համայնքի դեկավար եւ վարձկան երէց Վաղարշապատի շրջանի Սամադար գիւղում, որտեղ ակտիւ կրօնական եւ հակասովետական աշխատանք վարելու համար 1931ին ՊԱՔՎ ՆԳԺԿի օրգանների կողմից ձերբակալուել եւ աքսորուել է 5 տարով, նոյն 1931ին կուլակաթափ է եղել, իսկ նրա ընտանիքը աքսորուել է գիւղից: Աքսորից վերադառնալով՝ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տ. Գ. էլ աւելի ակտիւօրէն է շարունակել վարել կրօնական եւ հակասովետական աշխատանք երեսուն ք[աղաք]ի «Անուանականների» համայնքում, որն ինքն էր դեկավարում որպէս վարձուած երէց ընդհատ ձինչեւ իր բանտարկութեան օրը:

ՄԿՐՏՉԵԱՆ Եփրեմ Անդրէասովիչը ակսել է «Անուանական» է 1917 թուից: 1915-1916ին աշխատել է ցարական բանակի դիւիզիայի շտաբում որպէս գրագիր: Սովետական իշխանութեան ձեռնամուխ խիստ չընդամարած տրամադրուած տարր, ն[ախկին]/կոչակ, կուլակաթափ է եղել 1931ին, որից յետոյ հաստատուել է Երեւան ք[աղաք]ում եւ իր դեկավարութեան տակ վերցրել «Անուանականների» համայնքը, միաժամանակ աշխատել է Սով[խոզական] տոպրակատուներում:

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Տ. Գ. եւ ՄԿՐՏՉԵԱՆ Ե. Ա. - առաջինը՝ որպէս վարձուած երէց, երկրորդը՝ որպէս Խորհրդի անդամ եւ համայնքի քարտուղիչ, դեկավարել եւ ակտիւօրէն վարել են համայնքի հակասովետական-կրօնական աշխատանքը: Նրանք համայնքի ժողովներում սիստեմատիկաբար հանդէս են եկել ակնյայտ հակասովետական ագիտացիայով, նոր ժողովականց են հաւաքագրել իրենց համայնքը, կազմակերպել են [դրամական] միջոցների հաւաքում եւ բաժանել են «կարիքաւոր» ընտանիքներին՝ նրանց համայնքի հետ կապերու նպատակով:

Հանճաձայն մեղադրեալներ ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ Տ.ի եւ ՄԿՐՏՉԵԱՆ Ն.ի ցուցմունքների, նրանց թղթեր քաղուածները կրկնել են հակառակնտակաւ քննչէ:
Իրենց ճանաչել են մեղաւոր:

ՈՐՈՇԵՑԻ.
Մանուկեան Տրդատ Գրիգորեւիչի եւ Մկրտչեան Եփրեմ Անդրէասովիչի քննչական գործը ուղարկել Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակի քննարկմանը:

ՆԳԺԿ ՊԱՒՎ Տյուլ բաժանմունքի IV բաժնի օ[պերատիւ]/ինազօրուած, պետ[ական] Անվտանգութեան կրտսեր լէյտենանտ (ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ)

ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԵՄ
ՆԳԺԿ ՊԱՒՎի Տյուլ բաժանմունքի IV բաժնի պետի տեղակալ, պետ[ական] Անվտանգութեան լէյտենանտ (ԱՐՊԵՆԵԱՆ)

ՏԵՂԵԿԱՆՔ. Մեղադրեալներ ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ Տ. Գ. եւ ՄԿՐՏՉԵԱՆ Ն. Ա. բանտարկուել են 1938 թ. Մարտի 10ին եւ պահում են Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի ներքին բանտում:

ՆԳԺԿ ՊԱՒՎ Տյուլ բաժանմունքի IV բաժնի օ[պերատիւ]/ինազօրուած, պետ[ական] Անվտանգութեան կրտսեր լէյտենանտ (ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ)
(թ. 15-16)

* * *

Քաղուածք Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի եռեակի նիստի թիւ 81րդ արձանագրութիւնից (ռուս.)

Լսեցին.
15. Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի IV բաժնի թիւ 7293 մեղադրական գործը, ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ Տրդատ-Քաթոս Գրիգորեւիչ, ծնուած 1875ին, բնակւում է Երեւան քաղաքում, նախկին կոլակ:

Մեղադրւում է այն բանում, որ, հանդիսանալով աւետարանականների կրօնական համայնքի դեկավար, վարել է ակտիւ հ/յ. աշխատանք, որի համար 1931ին ձերբակալուել է եւ պատասխանատուի: Աքսորից վերադառնալուց յետոյ նորից կապուել է հ/յ., կուլակա-դաշնակցական տարրերի հետ եւ, կրօնական ծէսերի անցկացման քողի տակ, ընդհատպ միջեւ իր ձերբակալումը վարել է ակտիւ հ.-ս աշխատանք:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ.
ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ Տրդատ-Քաթոս Գրիգորեւիչին ԳԱՂԱՓԱՐԵԼ:
Անճատը իրեն պատկանող իրերը բանագրաւել (թ. 17):

* * *

Քաղուածք Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի եռեակի նիստի թիւ 81րդ արձանագրութիւնից (ռուս.)

Լսեցին.

16. Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի IV բաժնի թիւ 7293 մեղադրական գործը, ՄԿՐՏՉԵԱՆ Եփրեմ Անդրէասովիչ, ծնուա[ծ] 1895ին, բնակուած է Երեւան ք[աղաք]ում, նախկին կուլակ:

Մեղադրում է այն բանում, որ, հանդիսանալով առեւտրանականների կրօնական համայնքի քարոզիչ, վարել է ակտիւ հ.-ս. աշխատանք, կապ է պահպանել հ.-յ., կուլակա-դաշն[ակցական] տարրերի հետ եւ կանոնաւոր, ընդհատ ճիշչեւ իր ծերբակալման օրը, վարել է հ.-յ. ագիտացիա:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ.

ՄԿՐՏՉԵԱՆ Եփրեմ Անդրէասովիչին դատապարտել ՈՒԱՃ, ՏԱՍ տարի ժամկէտով՝ ժամկէտը հաշուելով 1/III-38ից (թ. 18):

* * *

Մոսկուա ք[աղաք], ՍՍՌՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան նախագահ
Մ. Ի. ԿԱԼԻՆԻՆԻՆ

Համոզուած լինելով, որ Դուք աշխատութեան էք արժանացնում եւ ընթացք էք տալիս արդարացի դիմումներին, ուստի պատիւ համարձակւում եմ դիմել Ձեզ:

Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ օրգանների կողմից ես 6/III ս. թ. ծերբակալուել եմ, 15/III տեղի է ունեցել հարցաքննութիւն կրօնական հարցերի չուրջ՝ որպէս հաւատացեալ, Աւետարանական համայնքի գործում անդամ: Իսկ միւչ այդ դեռեւս 1/III ս. թ. Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ Երեւանի կողմից առանց մեղադրական յօդուածի դատապարտուել եմ 10 տարի աքսորի ՈՒԱՃ, որտեղ գտնւում եմ միչչեւ օրս:

Դրանից առաջ է 6 չորչից բաղկացած ընտանիքս եւ ես, բացի այդ, մանկավարժական եւ տնտեսական ճակատներում խզուր է կորչել իմ 25ամեայ աշխատանքային առաջը:

Քանի որ ՍՏԱԼԻՆԵԱՆ Սահմանադրութիւնը ապահովում է ՍՍՌՄ ամէն մի քաղաքացու խղճի ազատութիւնը, ուստի համոզուած եմ, որ իմ ծերբակալութիւնը եւ աքսորը միայն անհիմն է:

Ծանօթացնելով Ձեզ վերոչիշեալ հանգամանքների հետ՝ խնդրում եմ Ձեր տրամադրութեանը վերանայելու համար իմ գործը, եւ, ազատելով ինձ բանտարկութիւնից, չթողնել, որ մեռնի անմեղ ընտանիքս (ծկարում ընտանիքս է՝ առանց ծօրս) (ճանապարհ կցել է ընտանեկան լուսանկարը – Ք.Ա.) եւ ես՝ որպէս Սովետական ընտանիքի ագնիւ քաղաքացի:

Կցում եմ մէկ լուսանկար:

Բանտարկեալ Ե. Ա. Մկրտչեան

Գտնւում եմ՝ Սվերդլովսկի ճարպ., Վ. Տաւրա ք[աղաք] («Կրասնի-Երար» ճամբ[արային] կ[էտ]). Մեսրոպացագ, Եփրեմ Անդրէասովիչ Մկրտչեան
Նախկին բնակեալ՝ Հայկ[ական] ՍՍՌ Երեւան ք[աղաք]ի Սարի-Ծաղի, V շարք, թիւ 25

23/XI-1938 թ. (թ. 22ա-թ) (ռուս.)

* * *

ԽՍՀՄ Կոմ[ունիստական] Կուս[ակցության] Կենտ[րոնական] Կոմ[իտե]ի
Գերագույն Քաղտուղար
ՍՏԱԼԻՆԻՆ
Բանտարկեալ-լագերական
Եփրեմ Սիմոյեանի Միքայելեանից

Հայաստանի ԽՍՀ ՆԳԺԿոմ[իտե]ի մասնիճիների միջոցով ինձ ձերբակալելիս ա./թ. 6/III՝ որպէս աւետարանական համայնքի անդամի, քննութիւն կատարեցին 15ին նոյն ամսի, որի ժամանակ քննիչս, բացելով աւետարանը, ընթերցեց մի քանի ցիտատներ, համեմատեց Մարքսի ուսմունքի հետ, ցոյց տուեց նրանց անհամաձայն լինելը ու յանգեց այն եզրակացութեան, որ ես, արդարև աւետարանը ընդունող հաւատացեալ, յանցաւոր եմ ու, արձանագրութիւն կազմելով՝ առանց թոյլ տալու որ ինքս ընթերցեմ, *ստորագրեցրեց*։ Այդ ժամանակուանից տասապեցի բանտում եւ ճիշտ սեպտեմբերամսում իմացայ (ուր այժմ գտնւում եմ), որ Հայաստա[նի] ԽՍՀ ՆԳԺԿոմ[իտե]ի եռեակը Մարտի 1ին, այսինքն իմ քննութիւնից 15 օր յառաջ, որոշել է առանց մեղադրական յօդուածի, 10 տարով աքսորել՝ հետեւեալ մեղադրանքներով արձանագրելով. «1. Ներկայանում է Աւետարանական համայնքի քարոզիչ. 2. Կռապ է պահպանել հակա-խորհրդային կուլակ-դաշնակցական էլեմենտների հետ ու միշտ իր քանտարկութեան օրը տարել (վարել - Ք.Ա.) է հակախորհրդային ագիտացիա»։

Վերոյիշեալ մեղադրանքների եա գտնում եմ միանգամայն ապօրինի ու անհիմն հետեւեալ պատճառաբանութեամբ՝

1. Ես քարոզիչ չեմ, մեր համայնքն ունէր իր յատուկ քարոզիչը.

2. Հակախորհրդային կուլակա-դաշնակցական էլեմենտների հետ կապ չեմ պահպանել, այդ մասին քննութեանս ժամանակ խօսք չի եղել, չի արձանագրուած, ոչ մէկ ապացոյց չի էլ կարող լինի.

3. Հակախորհրդային պրոպագանդիս չեմ ունեցել, այդ մասին ոչ մէկ ապացոյց չի լինի, քննութեանս ժամանակ նոյնպէս ոչ մէկ խօսք չի եղել եւ *վերջապէս դա կը լիներ իմ սկզբունքիս դէմ*.

4. Իմ հաւատացեալ լինելս, աւետարանական համայնքին պատկանելս նոյնպէս յանցանք չի համարում, քանի որ համաձայն ՍՏԱԼԻՆԻՆԻ Սահմանադրութեան տրուած է խղճմտանքի ազատութիւն։

Շատ պարզ է, որ եթէ վճիռ կայացուէր 1/III-ին, եւ 6 օր յետոյ բանտարկէին առանց ապացոյցի՝ անօրինական որոշում էլ համարուած կը լինէր, բայց այս ախալմունքով անբախտացել է ընտանիքս ու ես, խորտակուել է 4 գտակցութիւս ապագան, այս բոլորից *բացի տասնամեայ ծանր իմ 25 տարուայ ծառայութիւնս*՝ տասը՝ մանկավարժութեան ու տնտեսագիտական ասպարէզում, որոնցում խորհրդային Իշխանութեան օրօք աշխատել եմ անխոնջ ու ժրաջան եւ

ստացել բազմաթիվ պարգևատրումներ, շնորհակալություններ ու գովասանական թերթիկներ:

Ծանոթացնելով Ձեզ վերոհիշյալների հետ խնդրում եմ՝ կատզարդել պահանջել իմ գործերս Հայաստ[անի] ԽՍՀից, քննության կատարել ու *ծնկաճիգ* Հայաստ[անի] ԽՍՀ Ներք[ին] Գործ[երի] Ժող[ովրդական] Կոմ[իսարիատ]ի հոթակի առաջև քննության ու առաջև յոթաւածի 10 տասի ազատել որշելու վճիռը եւ թոյլ տալ ինձ գնալ շարունակել ապրել եւ գործել որպէս խորհրդային ծառայող աւնկուսակցական-բոլշեվիկ եւ պահպանել անտէրունչ մնացած 6 աւճից բաղկացած ընտանիքիս գոյությունը:

Բանտարկեալ-յազերական՝ Ե. Ա. Մկրտչեան

7/VIII-1938 թ.

Ընդունվածեան վայր՝
Սվերդլովսկայա օբլաստ, Ալտիյայ
(Չիմկարտ[ական] նեղ երկ. գծի)
յագեր[այինի] պուճկտ, 16 կիլոմետր

Տանս հասցէն՝
Հայաստ[անի] ԽՍՀ երեւան
V շարք. Սարի փողոց, թիւ 20
տուն

Եռիրեմ Աւդրեասի Մկրտչեան (թ. 24ա-բ) (նայ.)

* * *

Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի աշխատակիցները, ՍՍՌՄՆԳԺԿ եւ մյուրեճական դատախազության աշխատակիցները վերանայման խնդրանքը չեղնայ եմ հասարել, գտնելով, որ անհիմն է եւ որ՝ մեղադրե եմ:

Վերանայել եմ 1939 թ. Ապրիլի 5ին.

«...Նրանք (Եռիրեմ Մկրտչեան, Տրդատ Մանուկեան – Ք.Ա.) երկուսով սերտ կապված էին միմեանց հետ եւ իրարանչիւրը իր առանձին գիծը ունէր բողոքականների մէջ քարոզ կատարելու: Մինչեւ 1920 թիւը նրանք զբաղուած էին բողոքականների մէջ քարոզներ կարդալով, իրենք սեմբաեր 1920 թուին չեմ կարող կարմիրների դէմ, բայց հրահրում եւ ուրիշներին ուղարկում էին կռուի կարմիրների դէմ», - ասել է վկայ Իսրայէլ Պետրոսեանցն իր ցուցմունքներում՝ 29.IV-1940 թ. հարցաքննութեան ժամանակ (թ. 25-26,30ա-բ): (նայ.)

* * *

Կինը՝ Անահիտ Մկրտչեանը, եւս բողոք է ներկայացրել Հայկ[ական] ՍՍՌ դատախազութիւն ամուսնու արդարացնելու համար, որը 1940 թ. Մայիսին մերժուել է: 1939 թ. Յուլիս բողոք է ներկայացրել ՍՍՌՄ դատախազին իր ամուսնու գործ չհամահու արդարացնելու համար, քանի որ, 10 տարուց 4ը ճատելով, մահացել էր: Կինը իր բողոքին կցել էր նաեւ 1932 թ. Կոմունար տրճտեսության Շինսնկցիայի II շրջանի աշխատեկի կողմից Ե. Ա. Մկրտչեանի մասին տրուած բնութագիրը:

ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Ընկ. Եռիրեմ ՄԱՐՏՈՆԱՆԸ 1931ի Սեպտեմբերի 3ից մինչեւ 1932ի Դեկտեմբերի 3ը ծառայել է Նէրքատուվեսի Շինսնկցիայի Արդ շրջանում որպէս հաշուապահ եւ վերանայիչ: Իր վրայ դրուած աշխատանքները կատարել է բաւական բարեխղճօրէն եւ ճշտապահ: Ծառայութեան ընթացքում ոչ մի բաց-

թոդած օր չի ունեցել: Աշխատողների հետ բաւական բարեկիրթ էր, նրանց բոլոր պահանջների ճկատմամբ զգայուն եւ հնարաւորութիւնների ներածի չափով բաւարարել է նրանցից իւրաքանչիւրին:

Ակռայ մասնակցութիւն է ունեցել հասարակական աշխատանքին: Տեղափոխուել է Շիմանկզիայի Կենտրոնական աշխատակազմ՝ պաշտօնի բարձրացման հեռանկարով:

II չրջանի աշխողնկ
Անդրանիկ

10/XII-1932
երեւան (թ. 35,37-38) (ռուս.)

* * *

Երիցեմ Մկրտչեանը ծանոթացել է 1942 թ. Դեկտեմբերին՝ աղիքային խանգարումից (թ. 39): (հայ.)

* * *

1957 թ. Հոկտեմբերի 30ին վկայ Բենիամին Քոչարեանը հետազննուցի Երիցեմ Մկրտչեանի մասին ասել է. «...Մկրտչեանը գիտում աշխատել է որպէս ատաղձ, բայց նա իր ընտանիքով տեղափոխուելուց էրեւան, աշխատում էր Քաղաքհետում՝ պատասխին բաժնում եւ մինչեւ իր աշխատանքում եղել է օրինակելի ու բարեխիղճ աշխատող, այնպես որ ես նրանից որեւէ հակասովետական բան չեմ նկատել, եւ ճիշտ չի այն բանը, որ իբր թէ նա հակասովետական ագիտացիա է կատարել գիտաշխատողների մէջ եւ այլն: Կոլեկտիվ կազմակերպուած ժամանակ նա եղել է էրեւանում եւ գիտի հետ ոչ մի առնչութիւն չի ունեցել: Դա զրպարտութիւն է» (թ. 43բ): (հայ.)

* * *

1957 թ. Հոկտեմբերի 31ին վկայ Պետրոս Սարգսեանն ասել է. «...Մանկապարտէզից ճանաչում եմ հետազննուցիներ Տրեստ Մանուկեանին եւ Երիցեմ Մկրտչեանին. նրանց հետ բնութագրին եւ բարեկամութիւն չունեմ: Ես իմարկէ նրանց մասին կարող եմ ասել, որ եղել են որպէս նկեղեցական քաղաքացի[ներ], սակին մարդ[իկ] եւ պէտք է ասեմ, որ այդպիսի մարդիկ մենք քիչ ունենք, որոնք իրենց հոգեբանութեամբ եղել են մաքուր եւ հարազատ մեր հասարակութեանը: Բայց միաժամանակ պէտք է ասեմ, որ երկուսն էլ իրենց գաղափարներով հոգեւորականներ էին եւ աւետարանի ճշմարտութիւնն էին քարոզում, ճանաչում էին հոգեւոր գաղափարները, բայց դրանով չի կարելի ասել, որ նրանք կատարել են հակասովետական աշխատանք: Նրանք իրենց չրջապատում, որպէս կիթոր ու զարգացած մարդիկ, իրենց ազնուութեամբ վայելում էին բոլորի համակրանքը, եւ ես իմ ճանաչած ժամանակում չեմ տեսել կամ երբեք չեմ լսել, որ նրանք թոյլ տան հակասովետական ագիտացիա կամ որեւէ աշխատանք: Այնպես որ, բացի դրականից նրանց մասին ես ոչինչ չունեմ ասելու...» (թ. 46ա-բ): (հայ.)

* * *

1957 թ. 2/XII Հայկ[ական] ՍՍՌ դատախազի տեղակալ, արդարադատութեան աւագ խորհրդական եռա. Հոկտեմբեր, Մկրտչեան Երիցեմի կնոջ՝ Ա-

նահիտ Մկրտչեանի դիմումի հիման վրայ վերաձայնել է Մանուկեան Տ. եւ Մկրտչեան Եփ[րեմի]. գործերը, որոնք ՀՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակի 1938 թ. Մարտի 4ի որոշմամբ դատապարտուել էին տարբեր պատժաչափերի, եւ գտել է, որ անհիմն են դատապարտուել՝ պատճառաբանելով. «...Ինչպէս երեւում է գործի տուեալներից, Մանուկեանը եւ Մկրտչեանը կալանաւորուել ու դատապարտուել են սոցիալ-հասարակական օրինականութեան նորմաների բացայայտ կոպիտ խախտումներով. բնական է յիշատակել այն փաստը, որ ՀՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակը, ոտնահարելով պրոցեսուալ նորմաների ամենատարրական կանոններ, առանց որեւէ գործ սկսելու եւ առանց որեւէ նիւթեր ու փաստ ձեռքի տակ ունենալու, 1938 թ. Մարտի 4ին նախօրօք դատապարտման որոշում են կայացրել Մանուկեանի եւ Մկրտչեանի նկատմամբ, որից յետոյ՝ 1 օր անց, կազմում են նրանց ձերբակալման եւ առնը խուզարկութիւն կատարելու մասին որոշում, 2 օր անց՝ 7/3-38 թ., կատարում են խուզարկութիւն, իսկ 5 օր անց՝ 9/3-1938 թ., նրանց կալանքի են վերցնում եւ, վերջապէս, դատապարտման որոշում կայացնելուց յետոյ՝ 9 օր անց 15/3-1938 թ., հարցաքննում են մեղադրեալներ Մանուկեանին եւ Մկրտչեանին եւ, առանց լրացուցիչ գործողութիւն կատարելու, դատապարտման մասին վճիռը ի կատար են ածում:

ՈՐՈՇՈՒՄԸ

ՀՍՍՌ ՆԳԺԿի եռեակի 1938 թ. Մարտի 4ի որոշումը բեկանել, երիտեմ Ամղբեասի Մկրտչեանի եւ Տրդատ Գրիգորի Մանուկեանի նկատմամբ յարուցուած գործը կարճել առաջադրուած մեղադրանքը չհիմնաւորուելու պատճառով» (թ. 52-53): (հայ.)

* * *

ՈՐՈՇՈՒՄ թիւ 5/445

Հայկ[ական] ՍՍՌ Գերագոյն դատարանի քր[եական] գործերի դատական կոլեգիան 7/12-57 թ. նետեւեալ կազմով՝ Նախագահ Լ. Առաքելեան

Քննելով դատախազի տեղակալի հսկողական բողոքը՝

«...*ՈՐՈՇԵՑ*.

Համաձայնելով ռեսպուբլիկայի դատախազի տեղակալի հսկողական բողոքի հետ, բեկանել ՀՍՍՌի ՆԳԺԿի եռեակի 1938 թուի Մարտի 4ի որոշումը երիտեմ Ամղբեասի Մկրտչեանի եւ Տրդատ Գրիգորի Մանուկեանի նկատմամբ եւ գործը վարոյթում կարճել յանցանքի ապացուցուած չհինելու պատճառով» (թ. 56-57): (հայ.)

* * *

ԳԱՐՏՆԻ (հայ.)

ՈՐՈՇՈՒՄ թիւ 5/445

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ Գերագոյն դատարանի քրէական գործերի դատական կոլեգիան 7/12-57 թ. հետեւեալ կազմով՝

Նախագահ՝ Լ. Առաքելեան
Անդամներ՝ Սարգսեան, Խաչատրեան
Դատախազ՝ Գամբարեան

Քննեց դատական նիստում Գերագոյն դատարանի անդամ Ա. Մարգսեանի գեկուցմամբ Հայկական ՍՍՌ դատախազի տեղակալի հակողական քողքը՝ Հայկական ՍՍՌի ՆԳԺԿի եռանկի 1938 թուի Մարտի 4ի որոշման դէմ, որով՝

1. ՏՐԴԱՏ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄՄՆՈՒԿԵԱՆԸ, 1875 թուի ծնուած, ծնուել եւ բնակուել է Էջմիածնի շրջանի Սամադոլաք գիւղում, ամուսնացած, անպարտիական, չդատուած, դատապարտուել է պատժի առանձագոյն չափին:

2. ԵՓՐԵՄ ԱՆԴՐԷԱՍԻ ՄԱՐՏՅԵԱՆԸ, 1895 թուի ծնուած, ծնուել է Էջմիածնում, ամուսնացած, գրագէտ, անպարտիական, մինչեւ բանտարկուելը աշխատել է Եր[եւանի] Քաղաքմիութեան որպէս տնտեսագէտ, չդատուած, դատապարտուել է ազատազրկման 10 տարի ժամանակով:

Տ. Մանուկեանը եւ Ե. Մկրտչեանը դատապարտուել են այն բանի համար, որ նրանք, լինելով կրօնական ամենատուրիւններ եւ՝ որպէս բողոքականներ, իրենց բարոզներում կատարել են հակասովետական ագիտացիա, կապ են ունեցել հակասովետական եւ դաշնակցական էլեմենտների հետ եւ նիւթական օժանդակութիւն են ցոյց տուել բանդիտներին:

Հակողական բողոք է բերուած չիշեալ որոշումը բեկանելու եւ գործը կարճելու առումով:

Լսելով զեկուցումը եւ դատախազի եզրակացութիւնը, որը պահպանում է բերուած բողոքը, դատական կոլեգիան, ծանօթանալով գործի տուեալներին, գտաւ, որ Մկրտչեանի եւ Մանուկեանի նկատմամբ եղած չիշեալ որոշումը պէտք է բեկանել եւ գործը վարոյթում կարճել հետեւեալ պատճառաբանութեամբ.

1. Գործով քննութիւնը կատարուած է խիստ թերի եւ կողմնակի կերպով խախտուած է Սովետական օրինականութիւնը, նրանում, որ չիշեալ եռանկը, ոտնահարելով քր[եական] դատ[ախտութեան] օր[էնսգրքի] պահանջները, առանց որեւէ գործ սկսելու եւ առանց որեւէ նիւթեր ու փաստեր ձեռք բերելու, 1938 թուի Մարտի 4ին նախօրօք նրանց նկատմամբ դատապարտման որոշում է կայացրել, որից մէկ օր անց կազմում են նրանց ձերբակալման եւ քննական բոլոր իրազարկելու որոշումներ, եւ 5 օր անց նրանց կալանաւորում են, եւ վերջապէս՝ դատապարտման որոշում կայացնելուց 9 օր անց, այսինքն՝ 13/3-1938 թուին, հարցաքննում են Մանուկեանին եւ Մկրտչեանին, եւ առանց լրացուցիչ գործողութիւններ կատարելու, նրանց նկատմամբ եղած դատապարտման որոշումը ի կատար են ածում:

Յետագայում Մկրտչեանի բողոքի հիման վրայ ՀՍՍՌի դատախազի կողմից հակողական կարգով վերանայում է գործը եւ ուղարկում է լրացուցիչ քննութեան, որտեղ արդէն հարցաքննում են որպէս վկաներ Խ. Գարիբեանը, Գ. Աղաչեանը, Ի. Պետրոսեանը, Վ. Մանուկեանը, որոնք ինչպէս այն ժամանակ, այնպէս էլ 1957 թուին կատարուած լրացուցիչ քննութեան ժամանակ, վերահաստատած վերաչիշեալ վկաները Մկրտչեանի եւ Մանուկեանի հակասովետական գործունէութեան մասին ոչինչ չեն ասել, յատկապէս, նրանց դաշնակցական աստիճանի մասնակցելու, բոլշեւիկների դէմ պայքարելու,

բանդիտոնեթիմ օգնելու եւ հակասովետական ագիտացիա կատարելու մասին, այլ չիշեալ վկաներդ միայն յայտնել են, որ Մաճուկեանը եւ Մկրտչեանը եղել են հատատացեալներ, որոնք միայն կրօն են քարոզել:

Հետի այդ, յրացուցիչ հարցաքննութեան են դրպէս վկաներ Բենիամին Ջուլաբեանը, Անետիս Կիրակոսեանը եւ Պետրոս Մարգսեանը, որոնք Մկրտչեանին եւ Մաճուկեանին ճանաչում են, որպէս հաճագիտացիներ, նրանց բնութագրել են դրականապէս եւ յայտնել են, որ նրանք միայն եղել են հատատացեալ մարդիկ: Այսպիսով գործի առիւսներով եւ կատարուած մոր նախաքննութեամբ Մաճուկեանին եւ Մկրտչեանին վերագրուող ծեղադրանքները չեն հիմնաւորուում: Ուստի, վերոգրեալի հիման վրայ եւ ղեկավարուելով քր[եական] դատ[ավարութեան] օր[ենսգրքի] 393 յոդուածով, դատական կոլեգիան՝

ՈՐՈՇԵՑ.

Համաձայնուել ռեսպուբլիկայի դատախազի տեղակալի հակոզական բողոքի հետ. ՐԵԿԱՆՆԵԼ ՀՍՍՌի ՆԳԺԿի եռեակի 1938 թուի Մարտի 4ի որոշումը եփրեմ Ամղրեանի Մկրտչեանին եւ Տիգրան Գրիգորի Մաճուկեանի վերաբերմամբ եւ գործը վարոյթում կարճել յանցանքի ապացուցուած չլինելու պատճառով:

Նախագահ՝ Լ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
Ամքագներ՝ ՍԱՐԳՍԵԱՆ, ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ԿԱՏԱՐԱԾՈՒ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
թիւ 1180 ՀՀ. 7/12-57 թ. (թ. 56-57)

* *

Գ. Նթուանց Գալուստովիչ Տէր-Գալուստեանցի Քրեագործում

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԿԱՐԵՈՒՈՐ ԳՈՐԾԵՐԻ ՖՈՆԴ, Գործ 7469

Ընդհանուր քննչական ֆոնդ, գործ թիւ 7530 (Պահել ընդմիշտ) (տաս.)
Նթուանց Գալուստովիչ Տէր-Գալուստեանցի
վերաբերեալ յարուցուած ծեղադրանքի չարչ (1 հատորով գործ)

Նթուանց Գալուստովիչ Տէր-Գալուստեանը ծնուած 1893ին Վանում, բնակում է Նրեւանում, դերձակ, տանը մասնաւոր աշխատող է, միչեւ յեղափոխութիւնը՝ տէրտէր, [ունի] կին, 4 երեխայ, քոյր: Նրեւան քաղաքում «Անասարանական» համայնքի քարոզիչ, հոգեւոր բուտանիքից, հայրը հոգեւորական էր: Գրաճանաչ, անկուս[ակցական], նախկինում չի դատուած:

Միութեան Տէր-Գալուստեան Նրեւանցի քարոզներ.
Հարցաքննութեան արձանագրութիւն, 1938, Մարտ 17

Հարց- Դուք մեղադրում էք այն բանում, որ, մինչեւ ձեր ձերբակալման օրը, ինձնով «Ամերապահականներ» կրօնական համայնքի խորհրդի անդամ, կրօնական քարոզի տեսքով կանոնաւոր վարել էք ակտիւ հակասովետական ագիտացիա: Տուէք ճշմարտացի ցուցմունք ձեր հակասովետական գործունէութեան մասին:

Պատասխան- Այո, ես 1930ից երեսուն ք[աղաք]ի «Ամերապահականներ» կրօնական համայնքի ակտիւ անդամներից եմ: Սկսած 1936ից մինչեւ իմ ձերբակալման օրը եղել եմ համայնքի խորհրդի անդամ եւ, հետեւաբար, որպէս այդպիսին, ղեկավարել եմ համայնքի աշխատանքները եւ հաճախ եմ եղել քարոզներով:

Հ.- Թուարկէք ձեր համայնքի անդամների անունները:

Պ.- Մեր «Ամերապահականներ» համայնքի խորհրդի անդամներն էին՝

1). Ես՝ Տէր-Գաբրատեան Երեմեդ,
2). Սարգիսեան Սարգիս - վերջերս ձերբակալուած,
3). Մկրտչեան Եփրեմ - վերջերս ձերբակալուած,
4). Աճեմեան Սոքէն եւ
5). Յովհաննիսեան Կարապետ:

Համայնքի վարձուած երէց է հանդիսացել Մանուկեան Թաթոսը, որը նոյնպէս ձերբակալուել էր վերջերս:

Հ.- Բացատրեցէք ձեզ արուած առաջին հարցի վերաբերեալ ձեր ցուցմունքներում բան էութեան՝ ձեր համայնքի հակասովետական աշխատանքի մասին:

Պ.- Մենք հակասովետական ագիտացիա չենք վարել: Մեր քարոզների բովանդակութիւնը ներմուծուում հետեւեալն էր՝ մենք, այդ թւում եւ ես, քարոզում էինք, որ միակ ճիշտ ուսմունքը դա «Ամերապահներ» է, իսկ մնացած ուսմունքներն ու գիտութիւններն ամբողջութեամբ կեղծ են, որ բոլոր աշխարհիկ բարիքները ունայն են եւ անիմաստ, որ գոյութիւն ունի այլ երջանիկ աշխարհ՝ երկնային թագաւորութիւն, որ ամենեղծ հատատացեալները միայն յետոյ այս մեղաւոր աշխարհից կը յայտնուեն երկնային թագաւորութիւնում եւ յաւիտեան պիտի ապրեն այնտեղ երջանիկ կեանքով: Մենք քարոզում էինք նաեւ այն, որ անպայման Քրիստոսը երկրորդ անգամ կը գայ մեր աշխարհ, որ այժմ մօտեցել է նրա գալուստը, որի համար բոլոր նախապատրաստութիւնները կան: Այդ նախապատրաստութիւնները մենք համարում էինք մի շարք այլ երկրներում «Ամերապահի» խօսքերից սկսած պատերազմը, գոյութիւն ունեցող աթէիզմը եւ այլն, ինչ որում մենք ասում էինք, որ Քրիստոսի երկրորդ գալստեան ժամանակ ողջ աշխարհն, այդ թւում նաեւ մեր երկիրը՝ ՍՍՌՄը, պիտի ոչնչացուի կրակով, եւ կրակից պիտի ազատուեն միայն անկեղծ հատատացեալները, այսինքն մենք՝ «Ամերապահականներս»:

Հ.- Ուրեմն դուք կրօնական քարոզի տեսքով ագիտացիա էք տարել Սովետական իշխանութեան իբր ծառեցող կործանման մասին, հատատո՞ւմ էք դա:

Պ.- Մենք չենք ընդգծել, որ ՍՍՌՄ պիտի կործանումի Քրիստոսի երկրորդ գալստով բայց ենթադրում է, որ բոլոր աշխարհի հետ միասին պիտի կործանումի եւ ՍՍՌՄ, ճանաչանդ որ, վերջինս է անհատականների երկիր:

Հ.- Ես դրա համար դուք ամէն կերպ ջանացել էք ընտրել մարդկանց եւ ներքաշել էք ձեր համայնքի մէջ:

Պ.- Այո, դա մեր սուրբ պարտականութիւնն է՝ փրկել մոլորուածներին անհատների սխալ ուղուց, որպէսզի նրանք դարձնել անկեղծ հաւատացեալներ, որպէսզի «երկնային թագաւորութիւնում» [նրանք] տեղ ունենան:

Հ.- Դուք անձամբ որքա՞ն մարդ էք հաւաքագրել ձեր համայնք:

Պ.- Դժուարանում եմ այդ ասել: Այժմ մեր համայնքում հաշւում է հարիւր մարդ: Նրանց մի մասը, անշուշտ, հաւաքագրուած է իմ կողմից:

Հ.- Դուք կրօնական քարոզն անց էք կացրել համայնքու՞մ, թէ՝ որտեղ պատահի:

Պ.- Ես կրօնական քարոզ վարել եմ համայնքի ժողովներում, բայց դրա հետ մէկտեղ՝ եւ ժողովներից դուրս, որտեղ կար համապատասխան հիմք:

Հ.- Ձեր ժողովներին համայնքի անդամների քանի՞ մասնակցե՞լ են արդեօք դպրոցականներ:

Պ.- Այո, մեր ժողովներին մասնակցել են նաեւ դպրոցական տարիքի երեխաներ: Մաքսիմ Գորկու անուան դպրոցը գտնւում էր մեր աղօթատան մօտ, եւ նրանք, լսելով մեր ֆիլհարմոնիայի ձայները եւ երգեցողութիւնները, գալիս եւ լսում էին մեզ:

Հ.- Այսպիսով, դուք վարել էք ակտիւ կրօնական եւ հակասովետական ագիտացիա ամէնուրեք, որտեղ կարողացե՞լ եք:

Պ.- Այո, կրօնական քարոզ մենք վարել ենք ամէնուրեք: Ընդունում եմ, որ կրօնի մասին ուսմունքը հակադիր ուսմունք է Մարքս-Լենինեան գիտութեանը, եւ, հետեւաբար, մեր բոլոր քարոզների ընթացքում մենք ենք հակասովետական բովանդակութիւն:

Հ.- Տարեկան որքա՞ն անդամավճար էք դուք մուծել:

Պ.- Ես որքան կարողացել եմ՝ մուծել եմ: Դա կամաւոր մուիրատուութիւն է: 1937ին ես մուծել եմ 130 ռուբլի:

Հ.- Ինչի՞ վրայ էք դուք ծախսել համայնքի անդամներից ստացած այդ խոշոր հատուցները:

Պ.- Այդ գումարներից մենք երբեմն վճարել ենք անդամավճար ամիսը 250 ռուբլի եւ ֆինանսական աջակցութիւն ենք ցոյց տուել աղքատ ընտանիքներին:

Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը ինձ ընթերցանել են ռուսերէնից հայերէն: Կազմուած է ճիշտ իմ խօսքերից:

Գալուստեան Երուանդ (ր. Յա-ր,4ա-ր,5ա-ր,6)

* * *

«ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ԵՄ» (ռուս.)

Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ ՊԱՎի IV բաժնի պետ

Պետ[ական] ԱՆվտանգության ատաղ չէտենաան (Կոմիտասով)
« » մարտ, 1938

Տէր-Գալուստեան եղուանդ Գալուստովիչի
մեղադրանքի առիթով

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ես, ստեղիշազօր, ՆԳԺԿ ՊԱՎի 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի պետա-վտանգութեան կրտսեր չէտենաանտ Յովհաննիսեանս Ս., 1938 Մարտի 19ին քննելով ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ եղուանդ Գալուստովիչի (ծնուած 1893ին, Վանում (Թուրքիա), ոճրագործ - մասնաւոր արհեստաւոր, ծագումով՝ հոգեւորական, գրագէտ, բնակուել է երեւան ք[աղաք]ում) նկատմամբ քննչական գործը,

Հաստատեցի եմ հետեւեալը՝

ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ եղուանդ Գալուստովիչը 1930ից երեւան ք[աղաք]ի «Աւետարանականներ» կրօնական համայնքի ակտիւ անդամներից մէկն է: 1936ից յանդուգն միջոցներ ձեռնարկելով օրը հասցրել է համայնքի խորհրդի անդամ եւ քարոզիչ:

Աւետարանականների հաւաքներում, ինչպէս եւ դրանից դուրս, կրօնական քարոզների տեսքով հանդէս է եկել եւ ապացուցել, որ իբր միակ ճիշտ ուսմունքը դա «աւետարանի» ճասիճ ուսմունքն է, որ՝ մնացած բոլոր գիտութիւնները կեղծ են:

ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ե, Գ. ապացուցում էր, որ ճօտենում է Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, որի ընթացքում կրակով ոչնչացուելու է ողջ աշխարհը, բառիւսկս անաստուած երկրները՝ ՍՍՌՄի, եւ՝ որ այդ կրակից պիտի ազատուեն միայն հաւատացեալները՝ աւետարանականները:

Կանոնաւոր կրօնական ազիտացիայի եւ իբր «կարիքաւորներին» ֆինանսական աջակցութիւն ցոյց տալու ճանապարհով, ինքը խորհրդի այդ անդամների հետ միասին (այժմ՝ ձերբակալուած) անգիտակից մարդկանց հաւաքագրել է համայնքի մէջ:

Մեղադրեալ ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆԸ ընդունել է, որ աւետարանականների բոլոր քարոզներն ունեցել են հակասովետական բնոյթ:

ՈՐՈՇԵՑԻ

Քննչական գործը ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ եղուանդ Գալուստովիչի մեղադրանքով ուղարկել Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿի հոսեակի քննարկմանը:

ՊԱՎի 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի ստեղիշազօր
Պետ[ական] անվտանգութեան կրտսեր չէտենաանտ (Յովհաննիսեան)

«Համաձայն եմ»
ՊԱՎի 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի պետի տեղակալ
Պետ[ական] անվտանգութեան չէտենաանտ (Աբրահամ)

ՏԵՂԵԿԱՆԵՔ. Մեղադրեալ ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵՒՆ երրորդ Գալուստովիչը ձերբակալուել է 16/III-38ին եւ պահուում է Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ ներքին բանտում:

ՊԱԿՎի 5րդ բաժանմունքի IV բաժնի օպերլիազօր
Պետ[ական] անվտանգութեան կրտսեր լէյտենանտ (Յովհաննիսեան) (թ. 7)

* * *

Յաղորդագիր Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակի նիստի
թիւ 72 արձանագրութիւնից (հատ.)

28 Փետրուար, 1938

Լսեցին.

142. Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ ՊԱԿՎի IV բաժնի թիւ 7530 գործը՝ ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵՒՆ երրորդ Գալուստովիչի, 1893ի ծնունդ, երեւան բ[ազաք]ի բնակիչ, արհեստաւոր:

Մեղադրւում է այն բանում, որ, հանդիսանալով «Անուանական կրօնական հաստատութեան» կրօնական հաստատութեան անդամ, կրօնական քարոզներ անցկացնելու տեսքով, տարածել է ի/յ տարրիւ յոլեր սով[հատական] կարգերի հասցէին, ընդհուպ մինչեւ բանտարկութեան օրը եղել է ի/յ տարրերի շրջանում եւ շարունակել վարել հակասովետական աշխատանք:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ.

ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵՒՆ երրորդ Գալուստովիչին դատապարտել ՌԱՀՃ տասը տարի ժամկէտով՝ սկսած 16/III-38ից (թ. 8):

* * *

ՍՍՌՄ Ներքին Գործերի Կոմիսար
Լ. Պ. Բերիայիին
Մետրոպոլիտի Իրքիոի ճամբարային կէտից կալանատեր
Տէր-Գալուստեան երրորդ Գալուստովիչից
Բողոք

Ձերբակալուել եմ Հայկական ՍՍՌ ՆԳԺԿ մարմինների կողմից Մարտի 16, 1938ին, երեւան քաղ[աք]ում, եւ, ինչպէս ինձ հաջող պարզ դարձաւ ընդամէնը մէկ ժամ տեւած քննութեան ընթացքում, այն բանի համար, որ անդամ եմ եղել երեւան քաղ[աք]ի առնուազնանական եկեղեցում, որը լուծարուել է Մարտի 2ին, 1938ին: Քննութեան արձանագրութիւնը կազմուել էր ռուսերէն: Հաղածանքներից վախենալով՝ ես ստորագրել եմ արձանագրութիւնը, չիմանալով դրա բովանդակութիւնը, քանի որ ռուսերէնից անգրագէտ եմ: Վեցերորդ օրը ինձ ՆԳԺԿից փոխադրեցին երեւան քաղ[աք]ի Կենտրոնական բանտ: Նախքան կալանաւորելու հանգրուանը, 1938 Մայիսի 30ին ինձ յայտարարուել է իմ բանտարկութեան մասին ՆԳԺԿ եռեակի որոշումը՝ 10 տարի ժամկէտով աշխատանքային ուղղիչ ճամբար:

Ես ապրած էի այդ որոշմամբ, քանի որ Ստալինեան Սահմանադրութիւնը նախատեսում է խոսքի եւ կրօնի ազատութիւն բոլոր քաղաքացիների համար, եւ այժմ ես ազատութիւնը փնտռում եմ Չեզ մօտ:

Ծնուել եմ 1893ին Թուրքիայում, Վանի վիլայէթում: Վեցամեայ երբոր տատս գրկուել եմ հօրից, եւ այդի մայրս դժուարութեամբ էր պահում մեր ընտանիքը: Տասներեք տարեկանիս հարկադրուած էի Վանում դերձակի մօտ աշակերտ դառնալ: Ահա արդէն 32 տարի է ինչ զբաղւում եմ բացառապէս իմ աշխատանքով (դերձակ)՝ չունենալով ոչ մի սեփականութիւն: 1915ին մեր ընտանիքը գաղթել է Երեւան [ք(աղաք)], որտեղ եւ գտնւում է մերկապուծս: Ահա եւ իմ ողջ անգոյն կենսագրութիւնը:

Էղնելով վերոշարադրուածից՝ խնդրում եմ Չեզ վերանայել իմ նկատմամբ Հայկական ՍՍՌ ՆԳԺԿ եռեակի ոչ ճիշտ որոշումը, ազատել ինձ եւ հնարաւորութիւն տալ, որպէսզի մեծացնեմ իմ երկու մանկահասակ երեխաներին, որոնք առանց կերակրողի են մնացել, որով հնարաւորութիւն կը տաք ինձ նաեւ սոցիալիստական շինարարութեան ֆրոնտում ապացուցել իմ անմեղութիւնը եւ՝ ապացուցել Ստալինեան Սահմանադրութեամբ ինձ տրուած իրաւունքը:

Ե. Տ.-Գալուստեան

15 Փետրուար, 1939
Երեւան ք[աղաք], Սվերդլովակի մարզ
ՆԳԺԿ Սեուրալուզի ճամբարային կէտ (թ. 18ա-բ,19) (ռուս.)

* * *

1939 Ապրիլի 15ին Հայկ[ական] ՍՍՌ Նախիջեւանի գործերի ժողկոմ, Պետ[ական] անվտանգութեան ժողկոմ Կոտոկովը հաստատել է ՆԳԺԿ քննչ[ական] բաժնի քննիչ, Պետ[ական] անվտ[անգութեան] քննիչ Գէորգեանի եզրակացութիւնն այն մասին, որ Տէր-Գալուստեանն ինքը ճանաչել է իր մեղքը, ճառ, հիմնուելով Սկրտչեան Ե. Ա.ի եւ Մանուկեան Տ. Գ.ի ցուցմունքների վրայ,

ՈՐՈՇԵԼ Է.

«Հայկ[ական] ՍՍՌ եռեակի որոշումը համարել ճիշտ եւ թողնել ուժի մէջ: Տէր-Գալուստեան երեսանող Գալուստովիչի յայտարարութիւնը մերժել, որպէս չհիմնաւորուած, ինչի մասին յայտնել իրեն» (թ. 21-22): (ռուս.)

* * *

Նոյնը հաստատել է ճառ Հայկ[ական] ՍՍՌ դատախազի տեղակալ Ե. Խաչիկեանը, երբ ճառուկ գործերի բաժնի դատախազ Կոցինեանը, եռեակի նկատմամբ Տէր-Գալուստեանի բողոքի հիման վրայ, «...ուշադրութեան առնելով, որ եռեակի որոշումը հակասաբանախօսանում է եղած գործի նիւթերին եւ, առաջնորդուելով Հայկ[ական] ՍՍՌ-ՔՒՕ 392 յօդուածով,

ՈՐՈՇԵԼ Է.

Համաձայնել Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳԺԿ քննչ[ական] բաժնի քննիչի եզրակացութեան հետ: 15/IV-39 եռեակի որոշումը ուժի մէջ թողնելու մասին ՏԷՐ-ԳԱԼՈՒՍՏԵՄԻ յայտարարութիւնը թողնել առանց քննարկման եւ հակողական վարոյթը կարճել» (թ. 23): (ռուս.)

* * *

1961 թ. Ապրիլի 3ին Էրուանդ Տէր-Գալուստեանի կինը դիմել է Ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ղազարեանին, խնդրելով փաստաթուղթ այն մասին, թէ ինչու է դատուել իր ամուսինը, եւ՝ որ. ըստ Ներքին գործերի մինիստրութեան յատուկարարութեան, Է. Տէր-Գալուստեանը մահացել է աքսորավայրում 1943 թ.: Ապա՝ 1961 թ. Ապրիլի 15ին, խնդրել է վերանայել ամուսնու դէմ յարուցուած գործը եւ տալ արդարացման տեղեկանք (թ. 26-27): (հայ.)

* * *

1961 թ. Մայիսի 17ին վկայ, թոչակառու Ամիրեան Արիստակէսը, հարցաքննուելիս, ասել է. «...Էրուանդ Տէր-Գալուստեանին որպէս հարեւան ճանաչում եմ վաղ ժամանակից: Նրա հետ բշնամութիւն եւ բարեկամութիւն չեմ ունեցել: Նա արհեստաւոր մարդ էր՝ դերձակ էր, գիշեր ու ցերեկ աշխատում էր, իր բազմանդամ ընտանիքը պահում: Ես նրա կողմից որեւէ դժգոհութիւն կամ հակասովետական արտայայտութիւն չեմ լսել: Նա անգրագէտ մարդ էր, եւ այդ է պատճառը, որ հաւատացեալ էր, յաճախ էր գնում եկեղեցի, սակայն այդ ամուսն տակ ... նրա կողմից ոչինչ չեմ նկատել: Նրան ճանաչող ամբողջ հարեւանութիւնը կը վկայի, որ նա հակասովետական աշխատութիւն չի եղել» (թ. 29բ): (հայ.)

* * *

Մէկ այլ վկայ Մարկոս Ղազիրեանը 1961 թ. Մայիս 17ին ասել է. «Ես նրան (Էրուանդ Տէր-Գալուստեանին - Ա.Ա.) գիտեմ որպէս խելօք ու խնդիճ, համեստ մարդու: Նա միշտ աշխատանքում եղել է դրական եւ աշխատասէր, սովել (է) իր ընտանիքը: Նրա մեղքն եղել է այն, որ հաւատացեալ էր ու հոգեւորականների հետ միշտ գնում էր եկեղեցի: Նեղանում էր, որ մենք վրան ծիծաղում էինք, թէ՝ ինչ ես հասկանում այդքան գնալուց: Ասում էր, որ ես մեռնեմ իմ հոգին կը գնայ դրախտ, եւ՝ այլ բաներ: Ես երբեք չեմ նկատել, որ նա պրոպագանդում լուրջ տարածի Սովետական իշխանութեան հասցէին կամ թէ՝ դժգոհութիւն յայտնած լինէր: Այդպիսի մեղադրանքը նրա նկատմամբ միտում չի. նա համարեա թէ անգրագէտ մարդ էր եւ բացի հոգեւորական աշխատանքից ուրիշ ոչինչ չէր պատկերացնում:

Ցուցմունքս գրուած է իմ բառերով, կարդացուած է, ճիշտ է, որի համար ստորագրում եմ» (թ. 30բ): (հայ.)

* * *

1961 թ. Մայիսի 17ին թոչակառու Միսակ Մանուկեանը վկայել է. «...Մանկութիւնից ճանաչում եմ Էրուանդ Տէր-Գալուստեանին: Նրա հետ բշնամութիւն եւ բարեկամութիւն չեմ ունեցել: Ես որքան նրան ճանաչում եմ, գիտեմ որպէս խելօք, համեստ ու անշուռ մարդու, ընտանիքով նա ծանրաբեռնուած էր: Ինքը ծաւանագիտութեամբ պարտուոյ էր եւ միշտ գիշեր ու ցերեկ աշխատում էր, որ կարողանար իր ընտանիքը պահել, նա կիսագրագէտ, բայց հաւատացեալ մարդ էր, սակայն նրա կողմից հակասովետական-պրոպագանդ յորեր Սովետական իշխանութեան հասցէին կամ թէ՝ որեւէ դժգոհութիւն չեմ տեսել: Կոնկրետ թէ ինչ յանցանքի համար եմ նրան դատապարտել, ես ոչինչ չգի-

տեմ, բայց ես օդագնի հետ կապված եմ եղել՝ նրա մասին ոչինչ չեմ լսել եւ չգիտեմ: Ես, որպես մարդու, գտնում եմ, որ երաժշտը անձեռնմխելի կարգով է դատապարտվել:

Ծոցմուքս գրասե է իմ ձառերով, կարդացած է, ճիշտ է, որի համար ատարագրում եմ» (թ. 31բ): (հայ.)

* * *

Հայկ[ական] ՍՍՌ Դատախազ
Ընկ[եր] Ա. Գեորգեանին
Երեւանի Պռոշեան փող[ոցի], թիւ 27 տան բնակիչ
Հենրիկ երաժշտի Գալուստեանից

Դիմում

1938 թ. Մարտի 16ին Նեղջին Գոլծեղի Միհխաղաթեան կողմից հարյս՝ երաժշտ Գալուստի Տէր-Գալուստեանը բանտարկուեց եւ եռեակի կողմից ազատազրկման 10 տարի ժամկետով:

1943 թ. մեզ հասած տեղեկութեամբ հարյս վախճանուել է աքսորավայրում՝ Սվերդլով[սկ]ի մարզի Իրբիտ քաղաքում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 6 անձից՝ մայրս, երեք քոյրերս, ես եւ եղբայրս:

Այժմ քոյրերս արդեն չեմ աշխատում՝ տնային տնտեսուհի են, ես աշխատում եմ 26 Կոմիսարների շրջանի շինվերանորոգման գրասենեակում որպես գլխաւոր ինժեներ, եղբայրս՝ Գալուստեան Վաղուժանը աշխատում է էլեկտրոտեխնիկական գործարանում որպես ցեխի վարպետ, մայրս տնային տնտեսուհի է:

Ես եւ եղբայրս չորս 20-25 տարի է (աշխատում ենք 12 տարեկան հասակից), որ աշխատում ենք սովետական հիմնարկ-ճեռնարկութիւններում եւ միշտ էլ արժանացել ենք խրախուսանքի եւ պարգեւատրման. այդ մասին եմ վկայում կից ներկայացուած քնութագրերը:

Հօրս բանտարկութիւնից յետոյ մեր քնտանիքի պատիժը բարոյապէս ընկել է եւ մինչեւ օրս չի վերակազմուած: Մենք, յատկապէս ես եւ եղբայրս, երիտասարդ ենք, եւ բարոյականը մեզ համար ունի մեծ նշանակութիւն: Խնդրում եմ հաշուի առնել այդ կարեւոր հանգամանքը, վերանայել հօրս նկատմամբ յայտնուած գործը՝ արդարացնելու համար, որպէսզի վերակազմուի մեր քնտանիքի պատիժը:

Դիմող՝ Գալստեան Հ.

18/V-61 թ. (թ. 32) (հայ.)

* * *

Կից ներկայացուած է Հենրիկ Գալստեանի (ծ. 1923ին, բարձրագոյն կրթութեամբ) քնութագիրն աշխատավայրից «Աշխատանքի ընթացքում ընկ[եր] Գալստեանը դրսեւորել է իրեն որպէս ակտիւ, գործունեայ եւ նուանդուն աշխատող, իր վրայ դրուած աշխատանքներն իրականացնում է ժամանակին, ազնուօրէն ու սեփականատէր գրագէտ: Ընկ[եր] Գալստեանը կոլեկտիւի շրջանում վայելում է մեծ հեղինակութիւն եւ յարգանք» (թ. 33): (ռուս.)

* * *

Վաղուժան Գալստեանի (ծ. 1929) (Հեմինգ Գալստեանի եղբայրը - Ք.Ա.) աշխատակից[ից] ներկայացուած բնութագրում ասում է. «Գործարանում աշխատելու ընթացքում ընկ[եր] Գալստեան Վ.Հ իրեն դրսեւորել է որպէս կարգապահ աշխատող, աշխատանքը ճիշտ կազմակերպելու եւ իրենց առջեւ կանգնած խնդիրները լուծելու համար ջեխի կողնակները մոբիլիզացնելու կազմակերպիչ: Ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել գործարանի հասարակական կեանքին: Աշխատում է իր քաղաքական ճակատային բարձրացման վրայ: Վայելում է աշխատաւորների եւ ԻՏՒ (ռուսերէն յապաւում - Ք.Ա.) գործարանի հեղինակութիւնը» (թ. 34): (ռուս.)

* * *

1961 թ. Մայիսի 31ին ՀՍՍՌ դատախազի առաջին տեղակալ, արդարադատութեան երրորդ դասի պետական խորհրդական Նու. Պետրոսեանը, այրի Կատերինա Գալուստեանի դիմումի հիման վրայ «բուռ Տէր-Գալուստեան եղբայրնե[ր]ի Գալուստի մեղադրանքի» «բոլոր հակողական կարգով» ներկայացրել է ՀՍՍՌ Գերագոյն դատարանի Քրէական գործերի դատական կոլեգիայից՝ միջնորդելով «Հայկ[ական] ՍՍՌ ՆԳ-ԺԿ եռեակի 1938 թ. Փետրուարի 28ի որոշումը, բուռ երրայնե Գալուստի Տէր-Գալուստեանի մեղադրանքի, բնկսնել եւ գործը վարոյթում կարճել յանցակազմի բացակայութեան պատճառով» (թ. 35-36): (հայ.)

* * *

ՈՐՈՇՈՒՄ թիւ 5/98 (ԳԱՂՏՆԻ) (հայ.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ
Գերագոյն դատարանի քրէական գործերի կոլեգիան
1961 թ. Յունիսի 24ին հետեւեալ կազմով՝
Նախագահութեամբ՝ ԱՌԱՔԵԼԵՄԻ
Անդամակցութեամբ՝ ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆԻ, ՔԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆԻ
Մասնակցող դատախազ՝ ՂԱՄԲԱՐԵԱՆԻ

Քննեց դատական նիստում Գերագոյն դատարանի անդամ Քաղդասարեանի զեկուցմամբ Հայկ[ական] ՍՍՌ Դատախազի առաջին տեղակալի հսկողական բողոքը ՀՍՍՌ ՆԳ-ԺԿի եռեակի 1938 թ. Փետրուարի 28ի որոշման դէմ, բուռ երրայնե Գալուստի Տէր-Գալուստեանի մեղադրանքի, ծնուած 1893 թ. Վան քաղաքում, ազգութեամբ՝ հայ, գրագէտ, ամուսնացած, անպատմական, բնակուելիս է եղել երեւանում, Տէրեան փողոցի թիւ 35ում:

ՀՍՍՌ ՆԳ-ԺԿի եռեակի վերոյիշեալ որոշմամբ Տ. Գ. Տէր-Գալուստեանը դատապարտուել է տասը տարուայ ազատազրկման այն բանի համար, որ, լինելով հոգեւորական, ագիտակցաբար չարաչար է տարածել Սովետական իշխանութեան հայրենի եւ կատարել հակառամեռական աշխատանք:

Բողոքը յիմնուած է եռեակի որոշումը բեկանելու եւ գործը վարոյթում կարճելու առումով:

Լսելով գեկուցումը եւ դատախազի եզրակացութիւնը բողոքը պաշտպանեալ մասին եւ ծանօթանալով գործի առաջնեքին ու բողոքում բերուած փաստաթղթերին, կոնգիան գտաւ, որ բողոքի հետ պէտք է համաձայնուել հետեւեալ հիմունքներով.

Գործի ընթացքից երեւում է, որ Տէր-Գալուստեանին դատապարտելու համար հիմք է հանդիսացել միայն իր ցուցմունքն այն մասին, որ, լինելով հաւատացեալ, յանձնել է նկուղից: Մեղադրանքի այն մասը, որ նա հակաառեւտրական աշխատանք է կատարել, գործի առաջներով չի հաստատուած, իսկ մեղադրեալն էլ իրեն մեղաւոր չի ճանաչել:

Նոր ստուգման հարցաքննուած վկաներ Արիստակէս Ամիրեանը, Մարկոս Ղարիբեանը եւ Միսակ Մանուկեանը իրենց ցուցմունքներում նշել են, որ նրա (Ս. Տէր-Գալուստեանի - Ք.Ա.) կողմից առհասարակ հակաառեւտրական գործողներ չեն եղել, որ նա, լինելով այրեհատուղ մարդ (դերձակ), զբաղուել է իր գնտանիքի հոգսերով ու քաղաքական կեանքով չի հետաքրքրուել:

Այսպիսով պարզուած է, որ Տէր-Գալուստեանը վերոյիշեալ մեղադրանքում անհիմն է դատապարտուել, որովհետեւ նրա արարքներն իրենց մէջ յանցակազմ չեն պարունակել:

Վերոգրեալների հիման վրայ եւ ղեկավարուելով քր[եական] դատ[ավարութեան] օր[ենսգրքի] 395 յ[օդուածով]՝ Հայկական ՍՍՌ Գերագոյն դատարանի քրէական գործերի դատական կոլեգիան

ՈՐՈՇԵՑ.

Բեկանել, ՀՍՍՌ ՆԳ-ԺԿի եռեակի 1938 թ. Փետրուարի 28ի որոշումն ըստ երեսին Գալուստի Տէր-Գալուստեանի մեղադրանքի եւ գործը վարոյթում կարճել յանցակազմի բացակայութեան պատճառով:

Նախագահող՝ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Անդամներ՝ ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ, ԹՈՂԱՍԱՐԵԱՆ (թ. 38)

ԾԱՓԱԲԱՌՈՒՆՔ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆ

ՀՍՄ - Հպատակ Միութեան Նախարարութիւն (Նախկինում՝ Գեղարհատ Միութեան կոմիտէ)

Ամերկոմ - Միջամուր Արեւելքում Ամերիկեան Օգնութեան կոմիտէ (American Committee of Near East Relief)

Անդրկովկասի ՅՄՄՀ (ԱՅՄՄ) - Անդրկովկասի Խորհրդային Ֆեդերատիւ Սոցիալիստական Հանրապետութիւն (1922-1936)

անգործական - անելուստկան

աշխոյժ - աշխատանքային զեկավար

արտյարա - արտաստանեան յարա

աւանեսիա - արհեստախնդրութիւն

բանկիս - քեսակ

բանվոր - բանուորական ֆակուլտետ։ Հանրակրթական ուսումնական հաստատություն ՌՍՖՍՀ-ում մինչհամալսարանի համար։ Գոյություն է 1919-1940
գործ. - գործիք, աշխատանք
գործիք - գործադիր կոմիտե
դաշն. - դաշնակցական
դէպո (depot) - պահեստ, շոգեքարշերի եւ վագոնների նորոգման արհեստանոց, կայան
ԵՊՀ - Երեւանի Պետական Համալսարան
Եռնակ (Երոյկա - ռուս.) - առաջնեկան բռնատիրությունն ենթակ համակարգում գործող եւ վերջինիս կատարմիտ կաշկանդող երեք հոգուց բաղկացած գաղտնի բարեփոխչի առեան. 1936-1937ին Հայաստանում բռնությունները իրականացնող Եռնակը գնդակոծում էր տեղահանվածի Ռաշիդ Մուզդուհին (Ստամբուլ), որը հարիւրաւոր անմեղ հայրենակիցների բռնագաղթման է դատապարտել։
երկ. գիծ - երկաթգիծ
Երկաթգիծ - Երեւանի քաղաքային չինարարություն
էլեմենտ - տարր
էշելոնավոր - ատեստավորական
ք. - քուրդ
ինֆորմացիա - տեղեկություն
յագնր. պունկտ - համբարային կէտ
Լենքագ. - Լենինական քաղաք
ՄՍԿԿ - Միութենական Կոմունիստական Կուսակցություն (հոխկիհում ՌԿԿ(բ)Կ, ՀԼԿԿ(բ)Կ, ՍՄԿԿ)
ՄՍՀՄ - Միութենական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն (հոխկիհում ՍՍՌՄ, ապա՝ ՍՍՀՄ)
քրիստոնէա/-կան — քրիստոնեական
ԿԳԲ - Կարմիր Գործերի Քոնդ
կոլխոզ - կոլեկտիվ տնտեսություն (ռուս.), համայնական տնտեսություն
կոնտրռեւոլիւցիոն - հակայեղափոխական
կուլակ - ունեւոր գիւղացի, ընդունուած էր իբրեւ հակախորհրդային տարր
հայ. - հայերէն
Հայաստ. Ռ. Մ. Հ./ՀՌՄՀ - Հայաստանի Միութենական Սոցիալիստական Հանրապետություն (հոխկիհում ՄՍՌՄ, ՀՍՍՌ, ՀՄՍՀ, ՀՌՄՀ)
Հայտնարկոզ - Հայկական տնտեսական արտադրության կոոպերացիա
ՀՀ — Հայաստանի Հանրապետություն
հ.յ. - հակա-յեղափոխական
հ.-ս. - հակա-սովետական
ՀՍՍՌ/Հ - Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա Հանրապետություն

ՀՕԿ - Հայաստանի Օդնության կոմիտե, 1921 - 1937
ՄՊՄՎ - Մոսկվայի Պետական Քաղաքական Վարչության (տեսագրում՝ ՊՄԿ)
Նախ. ԱՍՍՌ - Նախիջևանի Ավտոնոմ (Ինքնավար) Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն
Ներկոմ (Ներգործի կոմիսարիատ - ռուս.) - ժողովրդական կոմիսարիատ (տեսագրում՝ վիճակագրություն, հաշվապահություն)
ՆԳԺԿ - Ներքին Գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ
նեմեցական - գերմանական
նոյեմբ - նոյեմբեր
ԷԳԿ - Երքնատյին Գործադիր կոմիտե
չինովնիկիա - չինովնիկական անկյուն (սեմանտեմ)
չինովնատոլոգում - չինովնատական վերանոլոգում
ՊԱԿ - Պետական Անվտանգության Կոմիտե (այժմ՝ ԱԱՆ)
ՊԱՔ - Պատժի Աշխատանքային Քարտ
ՊԱՎ - Պետական Անվտանգության Վարչություն
պատոկոլ - դիրքանկ (ռուս.)
պրովոկացիա - սադրանք
պրոցեսուալ - ընթացակարգային
ՊՔՎ - Պետական Քաղաքական Վարչություն (տեսագրում՝ ՊՄԿ)
ռեպրեսիա - բռնաճնշում
ռեսպուբլիկա - Հանրապետություն
ՌՍՖՍՌ - Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն
ռուս. - ռուսերեն
սանատորիա - առողջարան
սանկցիա - պատասխանություն
սան-Հանցիստա - սանատորիական (առողջարանային) Հանգիստ
սեկտա - ազանդ
սեմյա - խմբակ
Սեստրալյագ (Մանկան ապրանքի լայնքը - ռուս.) - Հիմնական ապրանքան համապատ
ս. թ. - տոն թուական
ՍՄԿԿ ԿԿ - Սովետական Միության Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտե (տեսագրում՝ ԽՄԿԿ ԿԿ)
սոմ. սպապատա - սովետական աշխատակազմ
սովխոզ. - սովետական իշխանություն
սովկարգեր - սովետական կարգերը
սոցիալներ - Նվազած ունի Հանգստյունների Սոցիալ Ապահովագրության Ծառայողներին՝ 1917-1921 ԲԳ. Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի տարին
ՍՍՌՄ - Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն (տեսագրում՝ ՍՍՀՄ, ռուս՝ ԽՍՀՄ)

Վ. - Վերին

վարիատ - պրոմատոժքի

ՎՍՆՀ (Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Ազգային Բոլշևիկների Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցություն

տեխնիկում - մասնագիտական միջնակարգ դպրոց

տնտեսբար - ագարկոմ

տրոցկիստա-զինովևականություն - ՄԱԿՄ Համամիութենական Կոմունիստական Բանվորական Կուսակցության (Բոլշևիկների) ներսում 1926-1927թթ. ձևավորված ընդդիմություն (դեկավարներ՝ Լ. Դ. Տրոցկի, Գ. Ե. Զինովև, Լ. Բ. Կամենև)

ցիտատա - մեջբերում

ՇԱՆՑ - Ուղղիչ Աշխատանքային Ճամբար, որտեղ ազատազրկման դատապարտված հասարակության վտանգ ներկայացնող տարրերը կրում էին իրենց պատիժը: Առանձին վտանգավոր տարրեր էին համարում քաղաքական ամբաստանություններով դատապարտվածները

քաղպատրաժություն - քաղաքական պարապմունք

Քաղսովիտ - Քաղաքային սովետ / խորհուրդ

ՔՀՕ / քր. դատ. պր. - Քրեական Դատավարության Օրենսգիրք

ՔՕ / Քր. Օր. - Քրեական Օրենսգիրք

սպեցյիտպոր - սպեցատել. կնպատր

Ֆաբրիկա - գործարան

Ֆայտոն - մրոչ կառք

Ֆրատս - տիկին (գնդմ.)

Ֆրոնտ - ճակատ (կամ՝ տրտար)

ՀԱՄԱՌԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

---

1 Այնտեղ յիշատակում են նաև բոնադատված այլ հայ ռազմական-ներ, սակայն ցրանց յետագայ ճակատագրի մասին հաստատումներ չեն յայտնաբերվել գարձ: Իսկ յիսնապետ Սարգիս Սարգսեանի վերաբերյալ գործ չի յայտնաբերվել:

2 Արմենակ Մանուկյան, *Հայ Առաքելական Եկեղեցու Ռոմանգավառում Հոգևորականները 1930-1938թթ. (Ըստ ՊԱԿի Փաստաթղթերի)*, երեան, «Լիմուշ», 1997: Նույնի՝ *Քաղաքական Ռոմանգլուխները Հայաստանում 1920-1953թթ.*, երեան, «Ոսկեհատ», 1999; *Քաղաքական Կեանքը Հայաստանում 1920-1940թթ.*, երեան, 2002:

3 Վեր. Եղիա Քասունի, *Լուսաշաւիղ. Պատմութիւն Հայ Աւետարանական Ընծեալի. 1846-1946*, Պէյրութ, 1947:

4 Արտաչես Ղազարեան եւ Վեր. Ղեմէ Վեքսել Լեւոնեան, *Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ (Հայաստանեայց Հոգեվար)*. Երեւան, «Հայկական Համբաւ» հրատարակչութիւն, 1999:

5 Ղազարեան եւ Լեւոնեան, էջ 21:

6 Քասունի, էջ 469:

7 ՀՀ ԱԱԾ արխիւ, Պատմական Յօդ. գործ 278; Մանուկեան, 1997, էջ 28-29, 35:

8 Մանուկեան, 1999, էջ 126:

9 Մանուկեան, 1997, էջ 14:

THE PURGED PASTORS OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH, BASED ON KGB DOCUMENTS (1937-38)
(Summary)

KNARIK AVAKIAN

Soviet Armenia, like other parts of the Soviet world, witnessed a fierce anti-religious campaign from the first days of the Communist regime. Many churches were closed down and destroyed; Armenian Apostolic, Catholic and Evangelical clergymen were persecuted.

The documents published, introduced and annotated by Knarik Avakian focus on the purge of Armenian Evangelical pastors in Armenia. Rev. Vahan Mikayelian, one of the very first in this group, was exiled to and died in Siberia. The documents detail the interrogation of Revs. Rafayel Melik-Adamian, Trdat Manukian, Yeprem Mkrtchian and Yervand Ter-Gaboustian. They were all charged with treason, found guilty in hastily-arranged political trials, imprisoned and eventually either exiled or shot. Avakian was unable to trace archival documents regarding the case of a fifth Armenian Evangelical pastor, Sargis Sargsian.

Avakian notes that the pastors were forced to sign translated, Russian language versions of their alleged testimonies, without actually being able to read or understand Russian. The whole process of apprehension, interrogation and execution did not last for more than a few days. Their appeals to higher courts were turned down. However, they were all eventually rehabilitated after Stalin's death. The relevant court then admitted that there was no evidence to prove their actual guilt.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆԻ ՁԵԿՈՅՑԸ ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՍԵՒԱՆ ՏԷՅԻՐՄԱՆՉԵԱՆ

18-20 Սեպտեմբեր 1948ին, Լիտանիի Եփորա գիւղին մէջ տեղի ունեցած է Մինին Ազուխքի Հայ գրողներու համաժողովը[1]։

Համագումարի ընթացքին գեղացւոմներով ու նոյնիներով հանդէս եկած են Կարս Մատունի (բացման խօսք), Եղուարդ Գալանեան (ակնարկը Սփիւռքի մէջ), Մուշեղ Իշխան (մասնաւորապէս Սփիւռքի մէջ), Վահէ Օշականի (պատրոնը Սփիւռքի մէջ), Մինաս Թէօշէօլեան (համառօտը Սփիւռքի մէջ), Վահէ Սկիւտեան (համագումարին խնամատար), որոնք առանձին տպագրուած են Հայկեղ տարեգրքին մէջ (Յունուար-Մարտ-Ապրիլ 1949, թիւ. Է-Ը, էջ 606-641), իսկ Անդրանիկ Ծառուկեանի «Մուկնա Հայաստանի Գրականութիւնը ու Եղուարդ Տ-րօնեանի «Հնդկահայ Քնդիրներ գեղացւոմները մնացած են անտիպ։ Համագումարի առաջին, կազմակերպչական յաջողութեան հետեւանքն եղաւ, որ ամբողջ աշխարհի մէջ սկիզբ առնէ ամփոփելու գոյութիւնը եւ առնելագրութիւնը, ամբողջութեամբ, տակաւին այս ծրագիրը չէ իրականացած՝ մեզի անյայտ պատճառներով ու հրատարակելի նիւթերը, բոլորն ալ, մնացած են համագումարի առնձնագիր Մինաս Թէօշէօլեանի մօտ։

Ազգի տիկին Գահար Թէօշէօլեան եւ որդին՝ փրոֆ. Քաջիկ Թէօշէօլեան մեզի տրամադրած են Մինաս Թէօշէօլեանի արխիւէն Մինին Ազուխքի Հայ գրողներու համագումարին վերաբերող նիւթերը, որոնց չարքին է նաեւ Անդրանիկ Ծառուկեանի վերոյիշեալ գեղացի Ծառուկեանի նոյնիր կրնայ յատկորէն պատկերացումը տալ մեզի, թէ Սփիւռքը ինչպէս կ՚ընկալէր Հայաստանի գրականութիւնը՝ Մասկանեներու աւարտին։ Այս գեղացի հրատարակութիւնն կը յանձնենք ամբողջութեամբ, կատարած ըլլալով միայն ուղղագրական քանի մը անհրաժեշտ միջամտութիւններ։

Մինաս Թէօշէօլեանի արխիւէն համագումարին վերաբերող այս եւ միւս նիւթերը՝ Մատունիի բացման խօսքը ու Գալպաքաշխարհի Հայ Գրականութեան Ուղին, Գ. Փանոսեանի «Արեւմտահայ Հայ Օրագիրներ որոնք Ու Ո՞ւսկից, Վահէ Օշականի «Սփիւռքի Քատրոն, Եղուարդ Գալանեանի «Մեր Գրական Ազանդը Սփիւռքի Մէջ գեղացւոմներուն բնագրերը, Հատուած մը Եղուարդ Տ-րօնեանի «Հնդկահայ Հայրենի գեղացւոմէն, Մինաս Թէօշէօլեանի անդրադարձները, ինչպէս նաեւ Հասմիկ խմբագիր Բիւզանդ Եղիազեանէն, Հայկազն Ճիլինկ Գեորգեանէն ու Ազուձքը Հանդէսի խմբագրութիւններէն գրողներու համագումարին ուղղակի նամակներն ու հեռագրերը, ալ կարգ մը նիւթեր։ Հետ միասին, Մինաս Թէօշէօլեանի հարազատներուն իսկ փափաքով, յանձնած ենք Օրեանի Ե. Քարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Քանգարանին։

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
(Համառօտ Չեկոյց)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

Խօսելէ առաջ սովետ Հայաստանի գրականութեան իրագործումներուն եւ ձգտումներուն մասին, անհրաժեշտ է ներկայացնել ազգագրական ու ընկերային այն միջավայրը, մէկ բառով ենթահողը, որուն վրայ կը բարձրանայ այդ գրականութիւնը:

Մոտի Հայաստանի գրականութիւնը շարունակութիւնն է արեւելահայ գրականութեան: Հետեւաբար, անկախ նոր վարչաձեւին պարտադրած խորքի ու ձեւի դէմոկրատիզմ, յայն չափով մը ենթակայ է իրեն ծննդեան առաջ միջավայրին յեղուական բարքերուն եւ արտեստի ըմբռնումներուն: Այս խիստ կարեւոր եւ հիմնական կէտը երբեք չենք կրնար անտեսել մեր դատումներուն ընթացքին, եթէ կ'ուզենք արդար ու պարկեշտ գնահատումով մը կշռել սովետ ոեժիմին թերած պզտիկ բարիքներն ու մեծ չարիքները Հայաստանի գրականութեան:

Այդ, հիմնե. իր ծագումին օրերէն իսկ, Արեւելահայ գրականութիւնը կը յատկանշուի ընչիաճառ ճգտումով մը, միտումով մը դէպի ժողովուրդը, [աՀրնչ. մէկ բառ]: Խորքին գնդաւորումը ձեւին վրայ, հիմնուելով հակապատկերը Արեւմտահայ գրականութեան, որ յեղուի եւ ոճի մտահոգութիւններուն տուած է առաւելագոյն արժէք մը:

Այսպէս, նախասովետական շրջանի արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականութիւնները ունին նետեւեալ զատկերը.- Պոլսոյ գրականութիւնը, արձակով ու քերթուածով հասած է արտեստի շքեղ բարձունքի մը, յղկուած մաքուր յեզուի մը, ինքնատիպ գրիչներու փարդանգով մը, մինչ Թիֆլիզի գրականութիւնը ածած է յայնքով ու խորքով միայն: Պոլսոյ մէջ Վարուժան մը կայ, Սիամանթօ մը, Զօհրապ մը կամ Զարեհ մը, Մեծարենց մը կայ եւ Թէքէեան մը, իսկ Թիֆլիզի մէջ՝ Հիւրմիզեան, Նար-Դոս, Դեմիրճեան, Իսահակեան, Թումանեան ու Տէրեան: Թիֆլիզի մէջ սթաճէլի գրականութիւն մը կայ, հատուտ եւ ծաւալում ստեղծագործութիւններու հակայ դէզ մը՝ որուն մէջ ի զուր ալիւռի փնտռէք հեղինակի մը դէմքը զատորոշող ոճի տիրապետող գիծ մը, ինքնատիպ երանգ մը: Եթէ չհաշտենք Տէրեանը որ բանակալ տիրապետութեան տակն էր իր խառնուածքին, եւ մատանք Թումանեանը՝ որուն գրականը կերպարանքին ամբողջին ու հասակ առաւ իր ներքեւ, ամբողջ արեւելահայ գրականութիւնը առիւծատ նեղ բերնի համայնական տարազի մը տակ, միանձուլելով դէմքերը եւ իրարու մէջ լուծելով գոյները:

Անելանը չկայ գուցէ յիշեցնել, թէ այս հատուածումները երկու գրականութեանց մասին երբեք չեն ձգտիր բաղդատական կշիռով մը մէկը միւսէն գերադաս՝ կամ ստորադաս ընդունելու: Երեւոյթի մը մատնանշումն է միայն, որուն յիշատակութիւնը կրնայ տանի նաեւ յուսադրանքի մեր ներքին: Ու եթէ առեղծենք ոճէն եւրք նաեւ լեզուին հանդէպ առանձնական աճեռգութիւնը արեւելահայ

գրողներուն մօտ, դիտուած կ՚ընդհանրանք այլեւս, թէ սովետական բեղուած գրական, լեզուական ու արուեստի հանգամանքները շատ աւելի նպաստաւոր գետին մը պիտի ունենային արձակահայ գրականութեան մէջ, քան թէ արեւմտահայ: Ընդարձակ մը երկնք պիտի չկրնար իր ոճը պահել հեռաշնչ ու կարծիր ազդուկին տակ. Վարուժան մը պիտի խամրէր ու Մեծարենց մը չծնած մեռնէր, բայց Շիրվանզադէ մը, Դեմիրճեան մը, Նար-Դոս մը կամ Խոսրովեան մը պիտի չարունակէին ապրիլ եւ ստեղծագործել, ինչպէս ամենգին ոմանք դեռ կ՚ապրին ու կը ստեղծագործեն, որովհետեւ ապրէն իսկ հարթուած, իրենց հասարակաց ճկարագրովը եւ ժողովրդական արուեստով ծանր պիտի չզգան ճնշումը: Ու դարձեալ, երկու գրականութիւններուն մէջ առաջացած նոր սեռերն ալ պիտի կրեն միեւնոյն կնիքը, իրենց ծագումին անթօթափելի յուշը: Համաստեղ մը, Շահնուր մը, կամ Շուշանեան մը ի յայտ պիտի գան միայն արուեստահմանի մէջ, իսկ Տպրօցկի մը, Նայիրի Տաթեան մը կամ Գեղամ Մաթեան մը նոսակ պիտի ճնտեն Հայաստանի մէջ: Անշուշտ, երկու հատուածներն ալ ունին եւ պիտի ունենան իրենց բացառութիւնները, բայց ժամանակակից հայ գրականութեան այս երկու բեռները պիտի յայտնան կամ պրկուին տարբեր զգայութիւն եւ տարբեր շարժիչ ջիղեր ունենալու իրենց բնախօսութեամբը:

Կ՚անցնինք ճիւրիճ:

Սովետ Հայաստանի գրականութեան մօտ երեսուն տարիները, ներքին եւ արտաքին դէպքերու ճնշումին տակ իրենց կրած եղերքներով, կրնանք բաժնել 6 շրջաններու.

1.-Պայքարի եւ քաղաքացիական կռիւներու շրջան. 1920-22: Այս շրջանը հոսախոյ հանգոյ կը սկսի 1917ին, հասնելու համար դարձեալ մինչեւ 1922:

2.-Կառուցումի շրջան՝ 1922էն 1932:

3.-Արուեստի մտահոգութեանց շրջան՝ 32-35:

4.-Հաւատարմականի շրջան՝ 35էն մինչեւ 39ը, պատերազմը:

5.-Հայրենականի պատերազմի շրջան՝ 40-46:

6.-Նորկայ շրջան, որուն ճկարագիրը եւ ուղղութիւնը բանաձեւելու Սովետ Գրողներու Համագումարը:

Իրենց բնական հոսքով եւ ազատ պայմաններու մէջ զարգացող գրականութիւնները հազիւ թէ տասնամեակի մը ընթացքին որոշ ճեւ ու կերպարանք ունենալ շրջան մը բոլորին: Սովետական կարգերուն մէջ սակայն, ուր կեանքը եւ արուեստը կ՚ընթանան ի վերուստ ճշդորոշուած ասիճանումներու եւ հնգամեայ պլաններու հանճարայն, զարմանալի չէ հասնուած 6 յստակ շրջաններու բաժանումը մը, երեսնամեակէ մը սրակաս ժամանակի մը ընթացքին: Այս շրջանները, որոնք մեր կողմէ կատարուած ժամանակի կանայլական բաժանումներ չեն եւ շատ յստակ դասաւորում մը կը կազմեն իրենց ծնունդ տուող պայմաններուն անջնջելի խարանով, կը ճեռկայացնենք առանձին առանձին, մեր տպաւորութիւններն ու եզրակացութիւնը փոխանցելով բանաձեւել վերջին բաժի մը էջերով:

1.-Պայքարի շրջան

Ռուսական ծօծ յեղափոխութեան ալիքը հասաւ Հայաստան: Տիրապետող կարգերը տապալելու, հինը քանդելու ու տրորելու տալներայինի իրենց թափով, յեղափոխութիւնները միշտ ներշնչումի աղբիւր դարձած են գրագետներուն: Ամէն յեղափոխութիւն կա՛մ ծնունդն է բանաստեղծի մը ներշնչումին, կամ ծնունդ պիտի տայ ներշնչեալ բանաստեղծի մը: Հայաստանի համար սակայն, յեղափոխութիւնը ժամանակավրէպ երեւոյթ մըն էր: Անա թէ ինչո՛ւ ծնունդ տուաւ վիճակած բանաստեղծներու: Ռուսերը կեղեքող բազատէր մը ունէին - հարկ էր վար առնել: Ազնուականներու եւ տգրտքներու դասակարգ մը կար ժողովուրդին ուսերուն - հարկ էր տապալել: Հայաստան ո՛չ բազատէր ունէր, ոչ մեծաշնորհեալ դասակարգ եւ ոչ ալ կեղեքող դրամատիրութիւն: Ուրեմն հարկ էր, որ դուրէն, բռնութեամբ պարտադրուած յեղափոխութեան երգն ալ վերածուէր բանազբօսիկ կանչի մը: Կար Հայաստանի մէջ դիակափար կուսակցութիւն մը, որուն տապալումը --դժբախտ պարագայ մեր բանաստեղծներուն համար-- դժուար էր վերածել դիցազներգութեան: Առանց կամ մեռած տադաւորով բանաստեղծներու խմբակ մը տուաւ իր տուրքը օրուան պահանջին: Գաւրգէն Մահարի, Ազատ Վշտունի, Նայիրի Զարեան, Ալազան --առաջին անգամներ տվնտահայ գրականութեան, բազմաթիւ հատորներով երգեցիկ ազգային կոչուած "Մեծ հոկտեմբեր" եւ տեսաւ իրենց գործերուն բառամթերք Նոյեմբերէն առաջ: Մէկ հոգի միայն, իր չորցած ու ժամանակէն վեր մնացող բանաստեղծ մը --Եղիշէ Չարենց-- կրցաւ իր չուճչը խառնել բիւրաւորներու չուճչին ու երգել իր ժամանակը յուզող փոթորիկը խորունկ, իրական ապրումներով եւ հզօր բախով:

- Քէ ուզած ես երգդ լսեմ՝
Ժամանակիդ չուճչը դարձիր...

Չարենց հատատարիմ չուճչը դարձաւ իր ժամանակին ու իր երգը լսուեցաւ բոլորէն բարձր ու բոլորէն հեռու: Չարենցի "Ամբոխները խելագարուած"ը, ինչպէս նաեւ "Ռատիոպօէմներ"ը իրենց տեսակի լաւագոյն նմոյշներն են: Տագալող, քարտրացող եղող քաղաքներու տենդը կայ Չարենցի բանաստեղծութեան մէջ եւ ռուսական տեսարները դղրդացնող փոթորիկին խռովքը: Ճանչնալու եղած խելագար ամբոխներուն հարազատ զգտնկերը ու ձոյն ատեն խորունկ ապրումը: Չարենցի չիշեալ բանաստեղծութիւնները իրենց բախով եւ ուժգնութեամբ կը մնան բարձրագոյն արուեստագիտութիւններէն մէկը շրջանի հոգեբանութեան, ոչ միայն մեր, այլեւ, բազմաթիւ քննադատներու վկայութեամբ, նաեւ ռուս գրականութեան մէջ: Ալազան, Վշտունի եւ Նայիրի Զարեան միայն թերակ զարկին այդ շրջանին եւ մնացին թերկահաս: Չարենց հզօր չուճչով չեիդրահարը եղաւ ժամանակին: Չարենց կրցաւ մարդկայնական ապրումով խորանալ համամարդկային ցաւին մէջ, որովհետեւ խոցուած ու յուսաթեկ հայ մարդու հոգին ոչ միայն խորթ չէր ու չէր կրնար ըլլալ մակընթաց գառամին հանդէպ, այլեւ, ընդհակառակը, լաւագոյն առիթն էր ազգովին ջարդուած ու լքուած հայ մարդուն համար՝ խառնելու իր դառնութիւնը բիւրաւորներու դառնութեան: Հայ մարդը, առանց մասնաւոր չահագրգռութեամբ մը կապուած ըլլալու ընկերային խնդիրներուն եւ դասակարգային պայքարնե-

րուն, հոգեբանօրէն պատրաստ էր տակայն միանգամ քանդողներու եւ հատուցում պահանջողներու դէմ ժխտական գրոհին: Այս է պատճառը որ անկեղծութեան եւ ապրումին չնչտր ունին Չարենցի պօէմներէն: Միտքերը՝ կարճ տողաձեւով եւ կարճ նախընչումով գործեր միայն տուին, երգելով Հինական չեղափոխութիւնը կամ մակէդոնիատներու սխրագործութիւնները՝ համաձայն օրուան կարգախօսին եւ իշխանութեանց տուած ապրպրանքին: Չարենց ինքն ալ տուաւ տուրքի իր բաժինը, արձակ վէպով մը --"Երկիր Նաւիրի"-- որուն մէջ կը ճառկէ Դաշնակցութիւնը՝ յանձին Մազումի Համօ տիպարին: Բայց նոյնիսկ իր այս գործին մէջ Չարենց ճնաց պարկեշտ ու իր առաջադրած ժխտական տիպարը --Մազումի Համօ-- վէպէն դուրս եկաւ իրրեւ համակրելի աճճատուրին մը: Այն աստիճան, որ տիպարած վերջաբան մը գրեց գրքին, ըսելու համար, թէ հակառակ այն իրողութեան, որ կարգ մը ընթերցողներ կրնան համակրիլ Մազումի Համոյին, ինք, հեղինակը, երիչէ Չարենց, պաշտօնապէս կը վկայէ թէ ... զգուելի մէկն է Մազումի Համօն:

Սովետահայ գրականութեան այս շրջանը կրնանք կոչել երիչէ Չարենցի շրջան եւ իրմով ոտքունել հայ նոր գրականութեան յատկոյն բանաստեղծներէն մէկը:

2. Հատուցումի շրջան

Այս երկրորդ շրջանը, որ ամբողջ տասնամեակ մը կ'ընդգրկէ, 1922էն 32, ամէն[էն] ոտքունելի շրջանն է Հայաստանի գրականութեան: Քաղաքական ու վարչական մարզերու մէջ իր կայունացումը գտնելէ վերջ, համայնավար վարչակարգը լծուեցաւ իր ծրագիրներուն իրագործումին, երկրին ճարտարարուեստականացումով, հողերու համայնացումով, ինգաժնայ պատճներով եւլն.: Այս վարչաձեւին ընթանումով --ընթանում մը, որուն քան երթեան կ'անդրադառնանք ատելի վերջը-- գրականութիւնն ալ, ինչպէս գիտուրիւնը, ինչպէս ճարտարարուեստը՝ պէտք է ծառայէ ժողովուրդին հահերուն՝ պետութեան ցուցմունքով: Կոլխոզային աշխատասնքներ, ջրանցքներու բացում, ճահիճներու չորացում, գործարանային կառուցումներ --այս բոլորին մէջն ու ետե՝ անխուսափելիօրէն բանաստեղծ մը կամ վիպագիր մը պէտք է գտնուի, ինչպէս պիտի գտնուի ճարտարապետ մը, գիւղատնտես մը, քիմիագէտ մը: Ու բանաստեղծութիւնը ճասնատրուպէս եւ արձակը ընդհանրապէս՝ յաջող համ ոճի յաճախ ու ճաեւ յաղթի արժէքը: Բազմաթիւ օժտուած եւ տաղանդաւոր գրողներ՝ բանաղատեալ հարկադրուած են տեղծուած դասակարգային պայմաններուն: երիչէ Չարենցն անգամ, հակառակ իր տաղանդին հարուստ երեսներուն, որքէր բան ըլլած չուներ՝ եթէ ոչ տաղաչափութեան վերածել կուսակցութեան պաշտօնաթերթին խմբագրականները: Իսկ նոր յայտնուող կամ արդէն իսկ հասունութեան ճտնեցող գրիչներ, իրենց գործերուն մեծագոյն մասը տպագրած են ճոխրել շինարարութեան եւ կառուցումի: Երբէ կամորջ մը չէ գրական թերթին պահանջը կամ հարուածային բանուորի մը սխրագործութիւններ, Մօսկովեան դէպքերն են կամ Չինական յեղափոխութիւնը: Նմանչ մը շրջանը իր ազմուկով տեղնող Ազատ Վշտունիի արտեսուէն.

Հնչի

տեսնե՞մ ես
Միասեր յս,
Ինձը փիլոսոփ սիճի չի՝

Ի՞նչ, փլրել ես ուզում ճրան,
Ինձը փչրատալ ու չՁլինի սիճի չի՝

Հինի
Ինձը
Նինը
չի՝
Հինը հատաչամ է նիճի,
Ինձը չատաչամ է.
Ճանչում՝

Բանաստեղծութեան ամուսնով գրուած այս չուտասելուկը ամբողջ շրջանը կը յատկանշէ: Լ.ենին ըսած էր –Նախ քաղաքացի՝ ապա բանաստեղծ: Ան մեր բանաստեղծները հատատարիմ են մարգարէին պատուէրներուն: Նախ քաղաքացի են, կոլխոզի անդամ են, կամ Օինաստանի համար կռուող մարտիկ՝ եւ ապա միայն բանաստեղծ: Այս շրջանին կը յայտնուի քնքոյշ հոգիով եւ նուրբ արուեստով բանաստեղծ մը, Վաղարշակ Նորենց, որ կրնար բոլորովին ինքնատակ տեղ մը գրաւել իր ճշմարիտ բանաստեղծի խառնուածքով եւ տաղանդով, եթէ ճակատագիրը տահճանած չըլլար զինք նարրող գրանիւն: Այստեղնէն, Նորենցէն կամ շատը մը բանաստեղծութիւններ, որոնք կը գատորոշեն իր դէմքը միւսներու հետէն: Իրենց սկզբնատրութիւնը ընող բոլորովին նորեկ երկու բանաստեղծներ՝ Սողոմոն Տարօնցի եւ Գեղամ Սարեան ու ասնլի վերջը Յովհաննէս Չիլոզ, իրենց եղիտասարդական թարմութեամբը փայլուն սկզբնատրութիւն մը ունեցան եւ յոյսեր ներշնչեցին, բայց ժամանակը գոյց տուաւ, թէ խառնուածքը ինչքան ալ ինքնատիպ ըլլայ եւ ստեղծագործական աւիշը առատ՝ պարտադրուած կաղապարը ի վերջոյ կը հարթէ արուեստագէտին անհատականութիւնը, վերածելու համար պահանջուած տիպարին: Երեք պրանչելի արձակագիրներ՝ Ակսէլ Բակունց, Մկրտիչ Արմէն եւ Վահան Թոթովենց, ճանապարհ առաջինը, տուին իրենց անմահարկեի տաղանդին վկայութիւնը կազմող շարք մը գործեր, որոնք սակայն միշտ վիրաւոր ու խաթարուած մնացին, ճգտումին եւ ընկերային մտահոգութեանց միջամտութեամբը: Այդ շրջանէն յիշատակութեան արժանի են Մկրտիչ Արմէնի պատմուածքները, Ակսէլ Բակունցի "Կարմրաքար" վէպը (կէս մնացած) եւ Թոթովենցի "Բազմ" երկու հատորնոց վէպը:

Ինչպէս ըսինք, այս շրջանը տատանելուտը գրողներով ամէնէն հարուստ բայց յաջող գործերով ամէնէն աղքատ շրջանն է: Կառուցումներն ու ճանիճները, չոլտացումը անշուշտ բարիք մրն էին մեր երկրին, բայց նոյն ատեն եղան չարիք մը հայ գրականութեան համար: Իր բանաստեղծի զօրեղ չունչովը

Ճիշտ տիրապետող Չարենցն է դարձնում, որ յուրացնում կը բնորոշէ ինքզինքն ու իր շրջանը.-

Ու՞ր են մեր մեծ դարի հանճրէք
Երգերը մեր թոթովախօս...
Մենք որ ծոր կեանք ենք կռանցնել
Չունինք երգեր հատու ու խոր:

Ինչ գրեր ենք միշտ հիմա
Երգ է յոկ առաջարան
Մի վիթխարի երգի համար
Որ գալու է, բայց դեռ չկայ:

Ճիշտ եւ Չարենցը, այսօր: Բայց կամ իր "հատու եւ խոր" երգերը որ գրեց գաղտնաբար եւ յոյս ընծայեց կարծատեւ ազատութեան պահու մը, որ երբեմն շրջանն է սովետական գրականութեան:

3.-Արուեստի Մտահոգութեանց Երջան 19[3]2-35

Գրական ծաղկումի այս անմոխրացեալ շրջանը, որ հազիւ քանի մը տարի տեւեց ու եղերական ընդմիջումէ մը ետք հասաւ մինչեւ վերջին պատերազմը, ծագում առաւ քաղաքական պատճառներէ ու վերջ գտաւ նոյնպէս քաղաքական պատճառներով:

1932ին, ետք ձգտում մը երեւան եկաւ Սովետ Ռուսիոյ ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նախ՝ արտաքին ճակատի վրայ՝ Ռուսիա հրաժարեցաւ իր յարձակողական դիրքէն, որեցգրեց տնտեսութիւնը տապալելու իր ծրագրէն եւ, նոյնիսկ անդրամագրուեցաւ Ազգերու Դաշնակցութեան: Ներքին ճակատի վրայ, նախկին ժողովրդավարութիւնը մեղմացաւ, մինչեւ այն տեղ ուրացուած եւ մերժուած ազգային արժէքները վերադին փառքի կոչուեցան: Պուշկինի հարիւրամեակի մեծաշուք տօնակատարութիւնները բոլոր քաղաքներուն մէջ, առիթ մը տուաւ ռուս ժողովուրդին հակիրճ դէպի անցեալը: "Պրոլետարներ բոլոր երկիրներու, միացէք"ը-- ջնջուեցաւ:

Ռուսականին զոհողութեաց, Հայաստանի գրականութիւնն ալ կատարեց դէպի ետ ոստում մը: Մինչեւ այն տեղ ամուսնով միայն ժողովուրդին ծանօթ ազնիւ եւ արեմտահայ ներդնուածքներ-- Րաֆֆի, Վահրամ, Մեծարենց՝ հրատարակուեցան բազմաթիւ տպագրութիւններով:

Առաջին անգամ Մաքսիմ Կորքին էր որ Սրտինի ներկայութեամբ եւ անոր հատանութեամբ անխնայ քննադատեց արտեսող ճառով ու քաղաքով փոխարինելու ժողովին: Մէջտեղ ելաւ նոր կարգախօս մը --ձեռք ազգային, խորքով միջազգային: Իրականին մէջ, "խորքով միջազգային"ը ծեւական յաւելում մըն էր, պարզապէս հակասութեան մէջ չհնացող հանդէպ հաստատութեան հիմնական սկզբունքներուն տեսակէտ: Եղածը, ինչպէս պարզուեցաւ յետոյ, ոչ տեղի ոչ պահակա՝ տնտեսական մըն էր, ի շահ արտեսահի:

Արդարութեան պարտքն է խոստովանիլ, թէ Հայաստանի մեր գրողները առանձագոյն չափով օգտուեցան տրուած ազատութենէն: Աղասի Խանջեան,

իր ազնիվգական ծնունդումն քանի մը տարի առաջ, ինք բացու գրական այս փայլուն շրջանին դուռը, չուտ առնլի պարզ, յստակ եւ անկրկիտի բանաձեւով մը: "Խորհրդային ալտեստ" պարբերաթերթին մէջ տպուած ընդարձակ յօդուածով մը, Խանջեան բառ առ բառ գրեց հետեւեալը.-

"Ս. Կոմիտէն գրագիտից պահանջած է ոչ թէ սոցիալիստական կառուցուածքի տեսակետները տարտղնել կամ արժանի՝ այլ մեր հնչակուոյ կառուցուածը ցոյացնող գեղարուեստական երկեր: Իմն միտս անհանգիստ է եղել կարդալ գեղարուեստական մի երկ, որ բացահայտում է գերտուեստը, եթէ ոչ ուրիշ՝ ապ գրողը այլ փոխարինել է իր աշխատութեանցը ցուցադրմամբ":

Այսքանը կը բաւէր արդէն:

Ու ահա երեսուն նկատ պաշտելիքի տիրապետութենէն ի վեր Հայաստանի մէջ նմանը չտեսնուած գրական ծաղկումի շրջան մը, իր տեսակին մէջ պզտիկ ոսկեդար մը, որ հայ գրականութիւնը հարստացուց տասնեակ մը գեղեցիկ ու բանկարժէք գործերով, արժանի թէ չափածոյ: Պէտք է նշմարելն, թէ այդ գիրքերը, կամ անոնց մէկ կարեւոր մասը գրուած էին արդէն կամ-իշէն ու առիթի կը տպագրէին յոյս ընծայելու: Ոչովհետեւ, դժուար է բացատրել քանի մը տարուան ընթացքին բազմաթիւ նեղինակներէ եւ միահատոր թափով այդքան յաջող գործեր, նիրթի ընդհանուր նոյնութեամբ մը, խորապէս ազգային խորքով մը: Երկարատեւ կաշկանդումով մը ընդած ազգային ոգիի յեղակարծ զարթնում մը, գրական բոլոր մարզերուն մէջ: Յիչենք քանի մը անուններ եւ գործեր.- Դուրգէն Մահարի՝ Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն, Միրոյ, Խանջի եւ Նիգոգայի Պարտիզպանների Մասին՝ երկու արձակ հատորներ եւ Մրգահաս՝ բանաստեղծութիւններու հատոր մը: Ակսէլ Բակունց՝ Սեւ Ճնկերի Մերձնագաղը, Չարենց՝ Գիրք Ճանապարհի, Յոթովենց՝ Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ, Նարենց՝ բանաստեղծութիւններու եւ Մկրտիչ Արմէն պատմուածքներու հատորները: Ընդգծենք, թէ յիշատակուած գործերը չափազանց են ազգայնական չունչով ու ճոյն ատեն կը կրեն արուեստի դրոշմ: Արդէն ծանօթ է Չարենցի գրքին բովանդակութիւնը, իր այլաբանական բազմաթիւ էջերով ու մարգարէական պատգամներով: Դուրգէն Մահարի, կարծես ճախազգալով թէ այլեւս առիթ չտեսնեսնալ ամբողջութեամբ պարզելու իր հոգին, եւ թէ չնորհուած ազատութեան այս կարճ պահը կրնայ շուտով վերջ գտնել, այսպէս կը մարգարէանայ.

Վերջին արեւոմ եմ, յանգէք ինձ,
Վերջին խարոյկ եմ ծաւիքարարող.
Իմ մահէս յետոյ վիհ կը բացուի.
Վերջին արեւոմ եմ, որ ծիծղ եմ
Հողի բարմունքից, հաոյք, ինծնից...

Ու ցաւանալով, որ նոյնիսկ պաշտօնապէս չնորհուած այս ազատութիւնը կրնայ տուրի ետոիչ իրեն եւ իր գեղումներուն համար կրնան գինք պատասխանատուութեան կանչել օր մը, երկտող յատաջաբանի մը մէջ խոհեմօրէն կ'արձանագրէ.

Ինչ խօսք որ, որ այս գրքում կան բանաստեղծութիւններ, որոնք ոչ մի կապ չունեն իմ այսօրուայ գրական որոնումների հետ:

Ափսո՜ս, իր այս գեղչաւոր վերապահումը չկրցաւ փրկել ո՛չ գիրքը եւ ոչ ալ իր բնկերները, երբ. տարի մը ետք, իր նախաստեղած "վիճը" բացուեցաւ եւ բնկալեց բոլոր միասին:

Ահա շրջանին էր ըսած, որ ամբողջական փառքին ու արդար արժէքին մէջ վերահաստատուեցաւ Վահան Տէրեանը եւ շատով շրջանի ամբողջ բանաստեղծութիւնը իսկայ իր ազդեցութեան տակ, ինչպէս ատեն մը Պոլսոյ մեր բանաստեղծութիւնը ենթարկուած էր Դուրեանին:

Առաջ, թերկային շրջանին, երէկէ Չարենց խօսքը ուղղելով Տէրեանին, կ'ըսէր.

Լրտեսների երգիչ, ստրամաքախիծ Տէրեան,
Մոխիր տարեց եւ հին երգերը կարդալ...

Ա՛յս շրջանին, ծիւեղոյն Չարենցը իր խօսքը ուղղելով միեւնոյն Տէրեանին կը պատասխանէ.

Վերադարձիր, օ՜ վերադարձիր...

Վերադարձաւ Տէրեան ու տխրակարաց գրեթէ շրջանի բոլոր բանաստեղծներու հոգիին: Հայաստանի մէջ բանաստեղծ չմնաց՝ որ թերթուած ըլլայ գիրք մը չնախընդրէ իրեն ու չկոչէր Տէրեան իր բնկերը, եղբայրը, փարպետը, եւլն.: Տէրեանին հետ՝ սօցիալիզմի, պեթօնի, կոլխոզի մէջ կորսուած մարդկային միտքը վերադարձուեցաւ մարդ-արտեսուագնացներուն եւ Մոսկուայէն շնորհուած ազատութեան հետ Հայաստանին, հայ ժողովուրդին ու հայ մշակոյթին պաշտաօնապէս կրկին տեղեծպարծ ակօսներ բացաւ անոնց հոգիներէն ներս:

Բայց, ինչպէս ըսինք, յանկարծօրէն հարուածը իջաւ եւ Հայաստանի գրեթէ բոլոր տաղանդաւոր գրողները ապուեցան հիւսպարակէն, քաղաքական դէմքերու "մաքրագործումին" զոհերուց: Անկիւն մը մնաց միայն շշմած Խաչհակեան մը եւ բնկերներուն կորսուած երէկ ոչ պատասխանատու, գոնէ որպէս պաշտօնական եւ վճռուած դահիճ մէջտեղ մնաց միջակ տաղանդով բանաստեղծ մը, Նաիրի Զարեան, որ դեռ միշտ այսօր կը գրէ ու հատորներ կը դիզէ, ինչպէս եւ շրանչաններ...

4.-Հատուածական Շրջան (1936-39)

Այս շրջանը բացուեցաւ այնպէս՝ ինչպէս կը բացուի ջարդի եւ զոհումի շրջան մը: Դիւրադաւտնելու, դարձնալ, քաղաքական: Մոսկուայի մէջ՝ գնդակահարուեցան Մարտիրոսեան Ծուխաչեւսկին, Զիլովեն, Քասիմեն, Իսոնէ՝ Վիշինսքիի առջեւ խոստովանելնգան թէ իրենք "իժ են, օձ են, սատան են" եւլն.: Քիչիշեի մէջ խեղդամահ ըրաւ Խանչեանը, Էջմիածնի մէջ ճանաչուեցաւ Կաթողիկոսը, Չարենց, Ակսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի իրենց բնկերներով ընդմիշտ անհետացուեցան: Ու բացարձակ անայրութեան մէջ մնաց Հայաստանի գրականութիւնը, որուն կեդրոնական դէմքը մնաց Նաիրի Զարեանը:

5.-Հայրենական Պատերազմի Շրջան

Եկար պատերազմդ, ո դայծնալ, ինչ որ առնն մը ոճիր ըլլալէ ետք դարձած էր ֆոյլատրելի արարք --այլեւեւ հայրենասիրութիւն-- այս անգամ վերածուեցաւ գերագոյն առաքինութեան մը: Հիթլէրի դէմ մղուած պատերազմը կոչուեցաւ "Հայրենական պատերազմ": Խորհրդային Միութեան տասնեակ հանրապետութիւններուն ժողովուրդները մեռան միակ բանակի մը մէջ եւ միակ դրօշի մը տակ, բայց յորաքանչիւրին տրուեցաւ այն հատաստիքը՝ թէ կը կռուի իր իսկ հողին, իր սեփական հայրենիքին համար: Ու ծորէն՝ Ազարատը, Սեւանը, Սասունցի Դաւիթը, ազգային բոլոր արժէքները՝ Արա Գեղեցիկէն մինչեւ Վարդան Մամիկոնեան ու Պապ թագաւորէն մինչեւ ... արտաստանեան հայրիկը եւ Հայկ քաղաքը:

Ընդհանուր ճաքրտագործումէն ճողոպրած քանի մը երէց գրողներ՝ Խաւեակեան, Ստեփան Զօրեան եւ Դերենիկ Դեմիրճեան, տուին չարք մը գործեր՝ իրրեւ յոչ կամ վէպ՝ միայն ու միայն ազգային. առեղծուածային ներքեւով: Նորահաս բանաստեղծներու հոյլ մը՝ Տաթեւցի, Գեղամ Մաթեան, Յովհ. Էիրազ, Գէորգ Էմին եւ բոլորովին նորեր՝ Միլվա Կապուտիկեան, Մարօ եւ Սիրուհի Մարգարեանները երկն՝ առեղ կամ պակաս շնորհով տարփորոշին կարմիր բանակի յաղթանակները եւ գիրուան օկուպանտներէ եւ զաթիշներէ չար գործերը: Երջանի բանաստեղծութիւնը, ինչպէս եւ արձակը՝ յաջող ոչ մէկ գործ տուաւ հայ գրականութեան եւ ասիկա, քրմապետ Դաւիթի Զարեանի խակ խոստովանութեամբ:

Միակ նորութիւնը, որ բացառիկ արժէք մըն է ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ բովանդակ հայ գրականութեան համար, առաջին անգամ յառող աննոյն մըն է, ճճնարժէք ո ինքնատիպ գրիչ մը-- Վիգէն Խեչոմեան: Այս գրագէտը երեւոյթ մըն է Հայաստանի գրականութեան մէջ: Անոնք որ կարդացած են իր պատմուածքները, կը հասկնան թէ ինչ ցնծալ կ'ուզուի: Իսկ անոնք որ ծանօթ չեն իր գործին, թող գիտնան, թէ Հայաստանի մէջ, սովետական ռէժիմին տակ երեւան եկած է գրող մը --ինչպէս, ինչ պայմաններու տակ՝ բացատրականապէս ապագրութեան է մեզի համար-- գրող մը՝ որ հայ վանքերու մագաղաթին թոյլը ոսկի իր էջերուն հետ եւ հայ հինաւուրց բարքերուն ու կենցաղին ճշգրիտ ծանօթութիւնը, անգնահատ պաշտամունքը, ինքնատիպ ու գերազանցօրէն հայեցի ոճ մը, արուեստի նոր ու բարձրագոյն ըմբռնումի մը հետ դասական անհատապաշտի պաթոսութիւն մը: Դժբախտաբար միակն է Խեչոմեան իր արժէքին, բայց ոչ սեռին մէջ, որովհետեւ ոսկի նաեւ հետեւորդներ, ինչպէս Արագածանը, որ թէեւ ոչ-տաղանդագործական մարզի մէջ, բայց կու տայ նոյն երեւոյթը:

Կայ շնորհալի բանաստեղծներու ամբողջ հոյլ մը եւս, որոնց վաստակին գնահատումը մեզ կը մօտեցնէ մեր հիմնական խոցին եւ եզրակացութիւններուն: Որեւէ դէպք, իր արուեստագէտի խստութեամբ եւ տաղանդագործական թափով այլեւս ի վիճակի չէ համայնական եւ ընդհանուր ճրագագրուէն դուրս իր ամբողջ արարատեան, որովհետեւ բոլորն ալ կը կրեն միեւնոյն արուեստի սիւտակը եւ միեւնոյն անհատատիպի, ծանր լուծը: Կրնանք ըսել, թէ տիպող վարչակարգը յաջողած է այլեւս համայնացնել գրականութիւնն ու արուեստը, օգտուելով իրրաքանչիւր հայ գրողի հոգիին հազարամեայ հայրենասիրական զգա-

գումին ազատ արտայայտութեան հանգաւ իր դրած թղթատոթեանէն ու պահելով գրողը միայն այդ կալուածին մէջ ու նոյն մարզէն ներս միայն: Արդիւնքը, արուեստի յաջողութեան տեսակէտէն, միեւնոյնն է սակայն: երբ պարտադրօրէն սահմանափակ է մնդրը, սոցիալիզմ ըլլայ թէ հայրենիք. հետեւանքը յետագիմն է, որմէ որ մարիմ եւ ստեղծագործ ոգին կաւուժ: Այս միակ տարբերութեամբ սակայն, որ ներկայ շրջանի գրականութիւնը աւելի հարազատ է երկրին եւ արուեստասիրաց ժողովուրդի սրտին եւ աւելի օգտակար: Իսկ մենք, որ ներկայ փորձով արուեստի մտահոգութիւններու միայն կ'աւաջնորդուինք եւ բարձրագոյն իրագործումներու տագնապն ու ճիգը կ'ապրինք վեր առնել, ստիպուած ենք հաստատել, թէ հայրենասիրական չգարթիւ այլապէս սիրելի խաւէն անդին ու անոր տակ ճզմուած, ճզլուած, տրորուած ու հոգեվարք վիճակ մը կ'ապրի Հայաստանի գրականութիւնը նաեւ այս շրջանին:

6.-Ներկայ Շրջան

Իրականին մէջ, որեւէ մտաւորական եւ յատակ բաժանում մը չունի այս շրջանը իր նախորդէն: Պատերազմէն ու յաղթանակէն նոր Ռուսիոյ պետական քաղաքականութեան մէջ երեւան եկող նոր --աւելի ճիշդ հին-- ծգտումն է, նախկին այրամերժութեան վերադառնալու եւ իրմէ դուրս ամէն ինչ եւ ամէն բան ոչնչացնել որոշումը, որ գրական ճակատի վրայ արտայայտութիւն գտաւ նոյեակ հանգուցեալ Ժտանովի հռչակաւոր մեղադրականով ուղղուած գրողներուն եւ Հայաստանի մէջ արտայայտութիւն գտաւ Սովետ Գրողներու Համագումարին հանուած բանաճեռնով: Ինչպէս ծանօթ է, երեւանի համագումարը քառասնօրեայ ընդմիջով Ժտանովի պատուէրները, իր կարգին կրկնեց միեւնոյն տեսակէտները բազմաթիւ հայ Ժտանովներու բերնով եւ արտասահմանեան հրատարակուած հատորներու ներկայութեան եւ լուռ մեղսակցութեամբը:

Բոլոր այնպիսիները ցոյց տուին թէ նոյնութեամբ կը կրկնուի 1936ի բեմադրութիւնը, հատատաքաշական միեւնոյն գործադրութիւնը, միայն դիպակատարներու տարբերութեամբ եւ վերջին արարին մէջ մտցուած բարեբախտ փոխհրաժեշտութեամբ մը: Այսպէս, ճիշդ հինին նման, գրողներ եղան որ ամբաստանեցին եւ գրողներ եղան որ ամբաստանուեցան: Առաջ' ամբաստանութեան բանաձեւը' "աջ թեքում-ձախ թեքում" բառերն էին, հիմա "անցեալը խորհրդականացնելու" մեղքը: Առաջ' ամբաստանողը Նայիրի Զարեանն էր եւ ամբաստանուողները' Չարենց, Բակունց, Մահարի եւն.: Հիմա' ամբաստանուողը ինքը Նայիրի Զարեանն է եւ ամբաստանողը ոմն Սիքրաս: Բախտի չար խաղով մը, նաչիս տարու հարկին տակ ինկաւ ու ողջմակ չհչտով մեղայագիր մը կարդաց այն չքանչանակիր եւ հարիւր առ հարիւր գաղափարական Զարեանը, որ առանց մը դժուարին բաժին կը հանէր իր ընկերներուն:

Վերջին արարին տրագրութիւնը նոյա այսպէս.- Առաջ' ամբաստանուողները անմիջապէս չեզոքացուած էին ու դատապարտուած բանտի, արգելի կամ մահուան: Նիկայիս' մեղադրեալ գրողները' Խեչումեան, Աշոտ Գրողի, Գեղոգ Էմին, Սիկիա Կապուտիկեան եւ ինքը Զարեան, կ'ապրին ու կը գրեն դաբծնալ:

Շատ հաճառոտ ու քառօրեակ ակնարկով մը, անդրադարձ այն չրջաններուն ու փուլերը, որոնցմէ անցած Սովետ Հայաստանի գրականութիւնը, երկրին խորհրդայնացումէն ի վեր: Այժմ փորձենք քանի մը հիմնական եւ ընդհանուր հատկանիշներ բնել այդ գրականութեան ցայտուն երեսներուն շուրջ եւ ճշտենալ եզրակացութիւններու:

Առաջին ակնարկով, երբ ուզենք քաղաքականութիւն մը բնել նախասովետական շրջանի արեւելահայ գրականութեան հետ, կը նկատենք թէ նեղկային հայերէն լեզուն շատ աւելի մաքուր կը գրուի Հայաստանի մէջ, քան կը գրուէր առաջ: Այս հաստատումը քոչ անհերքելի չթուի, երբ մէկ կողմէ պետութիւնը ամանաւոր ծրագրով լծուած է հայ լեզուն ապազգայնացնելու աշխատանքին իր "ռէպուտատ"ներով, "օկուպացնել"ներով, "մօպիլիզացնել"ներով եւ անթիւ անհամար հրէշութիւններով: Վարչական-լրագրական լեզուն դարձած է հայերէն լսելէ ու դարձած կովկասերէն. օր մըն ալ դառ[նալու] համար ոտաբէն: Բայց գրական լեզուն կը մնայ մաքուր: Փաստ մըն է ասիկա՝ որ չենք կրնար ժխտել: Չենք կրնար ուրանալ նաեւ, թէ իրրեւ հայերէն, շատ աւելի ճիշդ ու մաքուր է այսօր Յովհ. Շիրազի մը, Սիպիա Կապուտիկեանի մը լեզուն՝ քան էր ժամանակին Խոսրովեանի մը կամ Թումանեանի մը լեզուն: Երկու պատճառանի այս երեւոյթը: --Նախ, ինչպէս ըսինք, լեզուական մարզին մէջ պետութեան որդեգրած քաղաքականութիւնը առայժմ ազատ կը թողու արտաստագէտին լեզուն: Իսկ աւելի կարեւոր եւ հիմնական պատճառը այն է, որ ներկայ Հայաստանի գրողներուն մէկ կարեւոր մասը, մանաւանդ միջին սերունդէն, արեւմտահայ է ծագումով, կամ Վանէն, կամ Տարօնի աշխարհէն: Գոլշէն Մահարին եւ Վշտունին՝ վանեցի են, Վահարշակ Նորենցը՝ սասունցի, Թորգոմեանը՝ խարբերդցի նոյն.: Այս պարագան մասնաճչելով, նոյն ատեն լատատեսութեամբ կը նայինք մեր լեզուի տպազային, խորհելով, որ եթէ տպագային արեւմտահայ լեզուն ծալտի իսկ արեւելահայերէնին մէջ՝ խիստ բարերար ազդեցութիւն մը պիտի ունենայ անոր վրայ:

Երկրորդ կարեւոր չափը. պարբերաբար թողատրուած հայրենասիրութեան գլացումը, որ հիմնական նիրերէն մէկը կը կազմէ բոլոր ազգերու գրականութեանց մէջ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ ստեղծած է հայրենասիրական պրաչեղի գրականութիւն մը, մանաւանդ բանաստեղծութեան մէջ: Հայրենի բնութեան, հայրենի հողին, հայ մարդուն սէրը, ոչ մէկ տեղ այնքան զեղեցկօրէն չէ տրուած, որքան ներկայիս կը տրուի Հայաստանի մէջ: Անդի ճիշդ կ'ըլլար լսել կը տրուէր, որովհետեւ, բոլոր երեւոյթները ցոյց կու տան թէ նորէն չնոտաղիտութիւն մը կայ այս կողմանէն ներս, յառաջդիմականութիւնը իրեն համար դրօշակ ընդունող երկրին մէջ: Սակայն հայրենասիրութիւնը, ըլլալով հանդերձ մարդկային հոգիին ամէնէն հարազատ զգացումներէն մէկը, սահմանափակ ճիւթ մըն է: Ու ի վերջոյ, ամէնէն չնորհալի բանաստեղծն իսկ կը դառնայ տաղտկալի եւ միօրինակ, եթէ չարտասակէ դեզերիլ միեւնոյն ճիւթին չորս:

Այժմ կու գանք Հայաստանի մէջ տիրող արուեստի ընթացումին, որ հիմնականն է այս բոլորին մէջ եւ որ անհաշտելիօրէն կը հակադրուի մեր ընթացում-

ներում: Կարծողներ կան, թէ կը քննադատենք ու կը մերժենք Հայաստանի գրականութեան ծգտումները, որովհետեւ դէմ ենք անոր վարչածեւին եւ կարգերուն: Գրականութեան եւ արուեստի խնդիրներուն մեզ կը մօտենանք լրջութեամբ ու պատասխանատուութեան խորունկ գիտակցութեամբ: Երբ գրականութիւն կ'քննենք կամ գրականութեան մասին կը խօսինք, ընթացիկ ու առօրեայ ամէն նկատում կը ձգենք մէկ կողմ, կեանքի յորձանքին ու պայքարի բուռն տեսիլին մէջ, անաչառ պահելով արուեստագէտին խեղաթիւր արժանաւորութիւնը, գրականութեան անունով բռնուած խօսքին վնասիլութիւնը, անկեղծութիւնը, հաւատքը: Շատ հաշիւներ ունինք շատերուն հետ, բայց շատ լաւ գիտենք թէ որ հաշիւը երբ պիտի մաքրենք եւ ինչ եղանակով: Ու երբ կ'ըսենք, թէ գրական խնդիրներու նոխրուած մեր այս հատագրքերուն մէջ քաղաքական եւ կուսակցական օրէնք նկատումէ չենք ասաջնորդուիր, պատճառ [illegible] թէ կը փորձենք ծպտուիլ ու ծածկել մեր համոզումները ու տեսակէտները, այլ ա՛յն որ գիտենք թէ ամէն բան իր տեղը ունի եւ իր ժամանակը: Ջինուոր մը զինուորական է միշտ, բայց երբեք պիտի չուզէր բատրոն երթալ... զինուորական տողանցք մը դիտելու համար կամ նոահագահանդէսի մը մէջ ֆանֆառի եղանակները մտիկ ընել:

Ուրեմն, ինչ է խորքը այն հիմնական տարակարծութեան, որ խրատու կը հակադրէ մեր եւ ամենց գրական ըմբռնումները: Երբ քանդենք բուն հարցին չորս հիւսուած ոստայնը, տեսնենք քաղաքական, կուսակցական եւ ընկերային հաշիւներու դիզած ադտն ու փոշին՝ ի վերջոյ ի՞նչ կը մնայ արուեստ կոչիլ, ընդունելի կամ մերժելի ի՞նչ գաղափար, հիմնաւորուած ի՞նչ տեսակէտ:

Կը մնայ հին վէճը.– "Արուեստը արուեստի համար" դասական կարգախօսը, որուն կը հակադրուի, անգա՛մ մըն ալ, հիմնովին ներհակ ըմբռնում մը, սեռական պարտադրանքով: -- Գրականութեան ուղղափառ վարդապետները կ'ըսեն. --Արուեստին պէտք չէ պարտադրել օրէնք ծգտում, օրէնք միտում: Արուեստը պէտք է ծաղկի ինքնիրեն, ինքնիրմով եւ ինքը իրե՛ն համար: Արուեստ գեղեցիկին պաշտամունքն է, գեղեցիկին ոտնձգութիւնը, գեղեցիկին իրագործումը: Տարբեր ամէն պահանջ արուեստէ՛ն կրնայ մեզ տալ գեղեցիկը, տգեղ չտգեղը, կարկառուններ ուեղծել անոր պայծառ կեղտպարանքին վրայ: Արուեստի մաքրակրօն այս քուրմերուն՝ հերձուածող ազանդաւորները կը պատասխանեն. --Ո՛չ, արուեստը գեղեցիկը չէ միայն, այլ նաեւ, այդ ճանապարհո՛ւ օգտակարը: Արուեստը չի կրնար ինքնաճպատակ ըլլալ: Արուեստը պէտք է ծառայէ գաղափարի մը, իտէալի մը, վարչածեւի մը: Արուեստը օժանդակ մըն է մարդուն համար դէպի բարձրագոյն կենցաղ մը, կեանքի բարօր մակարդակ մը: Հետեւաբար՝ անհրէշ ժամանակավրէպ ըմբռնում մըն է Արուեստը Արուեստին "համար" տարազը:

Ահա՛ հիմնական զոպանակը վէճին, բուն պատճառը երկու ճակատներու բախումին: Ամբողջ խնդիրը պարզ ու պարզեկտ հարցում մըն է, որ կը փնտռէ պարզ ու պարզեկտ պատասխան մը: Ուրեմն այսպէս. --Արուեստագէտը, ներկայ պարագային գրողը, պարտաւոր է ծառայել նպատակի՞ մը, թէ մի՛միայն

իր արուեստին: Փորձենք հասկնալ պայծառատեսութեան, գիտակցաբար յաթիրիմութեան վերածուած այս խիստ կարեւոր, էական հարցին շուրջերէն:

Բայց նախ, ի՞նչ է արուեստը, ո՞վ է արուեստագէտը: Արուեստագէտը --գրա՛ղը-- առաջ քան ամենայն, վեր քան ամենայնէ՝ մա՛րդ մրն է, այսինքն հոգի մը, այսինքն աշխատող մը, խառնուած անքիծ անհատար ուրիշ աշխատիճեպատ, ուրիշ մարդերու կեանքին ու ճակատագրին, բայց պահելով իր անբաժանելի, անքննելի խնկութիւնը, դրութենական վիճակը, իր սեփական մթնոլորտը: Ազդեցութիւններ, ներգործութիւններ՝ ուրիշներէն իրեն, իրմէ ուրիշներուն՝ տեւական հատպրպակաութեամբ մը գրողը կը վերածեն սովորական մարդու մը սովորական մարդոց մէջ, բայց չեն հասկիր --պէտք չէ՛ հասկնալ-- մութ ու խորունկ այն մարդերուն, որոնք այն աշխատիին՝ որ ի՛րն է, իր սեփականութիւնը, իր արիւնին, իր ջլերուն, բջիջներուն վիազատարար իրաւունքով, պարտադրանքո՛վ: Գրողը, ամէն բանէ առաջ հարկաւոր է իր ծնունդին, կենսաբանական, բնախօսական այլ մանաւանդ ժառանգական հազար ազդակներով իրեն սահմանուած ճակատագրին: Եւ ուրիշ բան չէ իր կոչումը՝ եթէ ոչ իր գլխով յաչտնաբերել իր ներքին աշխարհը, տալ իր հոգին, տալ ինքզինքը:

Միծադիւի է աճչուչտ արուեստի մաքրապաշտներուն պահանջը՝ թէ գրողը պէտք է ճնայ դարը իր ժամանակէն ու պայծառներէն, ճնայ հեռու՝ իր դարաշրջանը փաթրկող գաղափարներէն, փոկսի փղոսկրեայ աշտարակներուն մէջ եւ ատոնցմէն ներշնչում առնէ ու փոխանցէ յուսինին: Գրողը մա՛րդ է, հետեւաբար ստիպուած է խառնուիլ մարդոց կեանքին ու ապրումներուն: Գրողը մա՛րդ է, հետեւաբար իրաւունք ունի նաեւ մարդոց մէջ պահելու իր սեփական մարդկայնութիւնը: Մարդիկ իրաւունք ունին պահանջելու գրողէն, որ ակամբ տայ իրենց սրտի տյտփին, այցելը յառէ իրենց առօրեայ կեանքին ու ապրումներուն, խառնուի իրենց տառապանքին ու երջուանքին, ներկայ ըլլայ հարսնիքին ու թաղումին, շաղախուի իրենց գոյութեան: Բայց մարդոց իրաւունքը կը վերջանայ հո՛ն՝ ուր կը սկսի գրողին իրաւունքը:

Դարաշրջանը կը պարտադրէ գրողին, որ ներկայ ըլլայ գաղափարներու եւ յուզումներու հասարակաց հանդէսին: Գրողը չի կրնար բացակայիլ հանդէսէն, իրաւունք չունի՝ բացակայելու: Չի՛ կրնար իր ճակատագիրը անջատել բնախառնութեան ճակատագրէն: Ինքն ալ մարդ մրն է մարդոց մէջ: Մասնակից է անոնց ծիծաղին ու արցունքին, յոյսերուն եւ անձկութեան, ունկնդիրն է անոնց դժուար վերելքին, բախտակիցն՝ անկումին:

Կը պատահի, որ գրողին հոգին, երաշտի ներդաշնակութեամբ մը, դիպուածական նոյնացումով մը հարթագտօրէն արձագանգ տայ իր ժամանակին, ճնչանայ, միահատնուի շրջապատին, բիւրապատկուի բնախառներուն հոգիով, տագնապով, դառնայ հատատարիմ հայելին, իր գործերով, իր ապրած օրերուն: Այդ պարագային, դարը կ'ապրի գրողին մէջ, գրողը կ'ապրի դարուն մէջ եւ իր դարին հետ՝ կը տիրապետէ բոլոր դարերուն: Բայց կրնայ նաեւ պատահիլ, որ գրողին ներքին աշխարհը արձագանգ չտայ իր ժամանակին, ճնայ խուլ՝ շրջապատին հանդիսք, կամաւոր ննտէ ապրագային, ունկան բանայ դէպի անցեալը: Ւրօդիե՞լ գրողին բնական հակումը, խտիանե՞լ խորտնկէն ժայռ-

կող աղբիւրը, կաղապարե՞լ, կաշկանդե՞լ, տմտնե՞լ աւար հոգին —արդիւնքը կրնայ ըլլալ գուցէ չատ օգտակար քան մը օրուան պահանջներուն, բայց երբե՛ք գրականութիւն, երբեք արուեստ:

Հայաստանի մէջ գրողէն կը պահանջուի տալ ամէնք ժողովրդեանու կեանքը, պայքարը, յաղթանակը, չինարարութիւնը: Շատ բնական ու չատ արդար պիտի ըլլար քննադատին պահանջը, եթէ չմոռնար բաղձանքը վերածել պարտադրանքի: Բնական պիտի ըլլար, որ բոլոր ժամանակներուն ամէնէն անաւարտ պատերազմը ունենար իր դիցազներգակը, ամէնք ժողովրդեանու հերոսական գոհողութիւնը երկի վերածուէր, երկրագունտը հիէէն ստղտող Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը ունենար իր արժանաւոր երգիչը, վիպագիրը, երաժիշտը: Բայց ինչ որ բնական ու արդար էր ու պէտք էր իրագործուէր բնական ճամբով, արուեստագէտին ազատ ու անկաշկանդ ընտրութեան ու ներշնչումին չենթակա, անաւարտելի որ կը մնայ դարձեալի հարկի մը բնոյթը, բիւրո ու քոմի պարտադրութեան մը անհանդուրժելի ծանրութիւնը:

Սթալինկրատի դիմադրութեան երգիչը գուցէ պիտի ծնի տասը քսան կամ հարիւր տարի ետք՝ ռուս ժողովրդի ծոցէն: Ցամենայնդէպս, ճակատի վրայ գտնուող յորակից-բանաստեղծները չեն, ու ոչ ալ Սթալինի պատգամը ձայնաւիրուէն լսող Հայաստանի բանաստեղծները, որ ոչի օրը, ոչի ժամուն պիտի անցնին սեղանին առջեւ ու իրենց գովքը յաջորդ օրն իսկ գեաեղեն "Սովետական Հայաստան" թերթին խմբագրական սիմակներուն մէջ: Այդ ճնուկ կրնան իրենց հատատութիւնը յայտնել իրենց մեծ առաջնորդին հանդէպ, բայց գրականութիւն չէ որ ըրած կ՛ըլլան այդ գրականութիւնը վերածած ծաղրանկարի...

Մեզդկային հոգիին՝ հատատարակս հարազատ է ե՛ւ արցունքը, ե՛ւ ծիծաղը՝ երբ կը բխի իր իսկ աղբիւրէն, իր սեփական ակունքէն: Բայց երբ ուզի մասնաւոր պահանջով մը արցունք կամ ժպիտ ստղտել՝ ստղտուածը գուցէ հասնի ժամանակին, բայց իրեն հետ պիտի բերէ, անխուսափելիօրէն, ոչ թէ իրական ժպտուն, այլ միմոսին ծաղրածու ստուերը: Գրողը միմոս չէ: Գրողը մտքի է: Ե՛ւ արցունք ունի, ե՛ւ ժպիտ: Բայց ի՛ր արցունքն, ի՛ր ժպիտը՝ որ կը միանուէ ի՛ր պահը, ի՛ր ծրնդորութը, ի՛ր առարկան:

Գրողը պէտք է ըլլայ ազա՛տ, անկաշկանդ: Ազատութեան կապտումը, մանաւանդ գրականութեան մէջ, արուեստագէտը կը տանի, ուղիղ գծով, միջակութեան, տափակութեան, բանազրծս, կեղծ ու անարժէք իրագործումներու: Հոս կայ բացատրելի պատճառ մը, երբին այլ կարեւոր կէտ մը.

Մարդ-արուեստագէտին համար պահանջուած ազատութիւնը, տեղծագործական ազատութիւնը, պէտք չէ չփոթել մարդ-քաղաքացիին պահանջած ազատութեան հետ: Անշուշտ, ազատութիւնը, բոլորին համար հատատարակս, մէկ է ու անբաժանելի:

* * *

Բայց եթէ ցաւակից հատատատումներով կը գոհանանք Հայաստանի մեր գրչի եղբայրներուն պարտադրուած յանձը մատնանշելով, չենք կրնար լուռ անցնիլ այն կեղծ ու չինծու տեսակէտներուն վրայէն, որոնք քանի մը տարիէ ի

վեր սկսած են աւելի գործել մեր ժամանակի մէջ, իբրեւ թէ գերագոյն հայրենասիրութեան մը արտայայտութիւնը, բայց ծիծաղելի ու խորքով ոչ արդիւնաւէտ բան՝ եթէ ոչ ամէնէն տմարդի եւ անմիտ ոտնահարումը արտաքսելի եւ նոյնիսկ հայրենասիրութեան: Հայաստանի մեր տաղանդաւոր տղաքը ինչպէ՞ս կը տխրին արդեօք երբ կը կարդան արտասահմանի արդիւ գրողներու գրչին տակ իրենց գրկանքը իբրեւ բարիք ներկայացնող վկայութիւնները:

Որքան կույր պէտք է ըլլայ բանաստեղծ մը, որքան ափեստ ու քաղաքական կիրքով կուրացած՝ որպէս բարիք ընդունելու համար արդիւ բանաստեղծելու հոգին ճնշող չարիքը: Ազգիս Հայաստանի մէջ եւ ստիպուած ըլլալ Ջհէվի քանդուած տաճարներուն մասին գրել՝ դաժանելի հարկ մըն է անշուշտ, բայց հարկ մը՝ որուն առիպուած է տարբ տալ հայրենի բանաստեղծը որուն վիճակը խորապէս կ՚ընդոնենք եւ որուն դէմ որեւէ մեղադրանքի խօսք չունինք: Բայց ներսիլ արտասահմանի մէջ, այս ազատ երկիրներուն տակ եւ հիսնել գովքը բռնութեան եւ բռնադատումին, ժողովրդային մտքի եւ հոգիի խաթարման առաջնեակ մըն է, որուն վրայ չենք ցաւիր այլեւս, այլ կ՚արհամարհենք:

Ու ամէն չիմնու կեցուածքի, ամէն կնիռ ու պատիր քարոզչութեան տակն ու վրան գնահատել Հայաստանը, խաղցախ վատասելակելով մըն է, որուն ժամանակը անցած կը նկատենք այլեւս:

Ամէն բանէ առաջ, ամէն բանէ վեր՝ անհրաժեշտ է որ անաղարտ մնայ հայ հոգին, քիւնդանայ ու մաքրուի արտաքսի մեր ընդոնումը, զգալու, ապրելու, արտայայտելու գերագանցօրէն ներքակայական ոճը: Հանգանակներ չունինք պաշտպանելիք: Ու ոչ ոքի հրամանը իբրեւ օրէնք կ՚ընդունինք: Ազատ ամէն էակ ունի արդէն իր հոգին: Ամէն հոգի՝ իր օրէնքը: Կը պաշտպանենք արտահայտափնին ազատութիւնը, մտքին ազատ թռիչքը, հոգիին ազատ ծլարձակումը: Չկայ արուեստ՝ հոգիէն դուրս: Չկայ գրականութիւն՝ առանց հոգիի: Եւ չկայ ուժ՝ հոգիին դէմ: Ինչ որ դարերը իբրեւ գեղեցկութիւն անցին ժառանգ կտակած են սեղանիներուն՝ հոգի՝ է նախ, ըղձալի առաջ երգ ու պատառ ու քանդակ: Ինչ որ մեզմէ պիտի կրնանք տալ դարերուն՝ ըղձալի վերջ քերթուած, տեսիլք կամ գաղափար:

Գեղեցիկին երկրպագու մեր նորածիլ տաղանդները պէտք է ճանչնան ոչ մէկ կարգախօս, փղշտացի ոչ մէկ քարոզիչ: Իրենց ընդունումը պէտք է առնեն ոչ Յիսուսէն եւ ոչ Պետրոսէն: Իրենց հոգին՝ իրենց համար պէտք է ըլլայ ոճեզոյց. իրենց հոգին՝ իրենց համար տեղեկի՛չ: Ծոդ բանան իրենց սիրտը աշխարհին վրայ իրբեւ պատուհան, բաղ յագենան եւ արբենան աշխարհներուն եւ մարդերուն տառապանքովն ու հրճուանքով, ըլլան կենսքին երկրպագու, տառապին ուրիշին տառապանքով, երբայրանան տիեզերքին, բայց երբ ըլլան իրենց հոգիին հետ գետին գլխի, ըլլան ճիճակ իրենց գերագոյն արքունեան հետ որ իրենց ապուեստն է՝ գոցնէն ամէն դուռ ու պատուհան եւ ականջ տան միայն ու միայն իրենց արտի տրտիին:

Մենք դրօշակակիրն ենք ա՛յս հանգանակին՝ որ ժխտումն է բոլոր հանգանակներուն: Պաշտպանեն ենք արուեստագէտին ազատութեան՝ ընդդէմ քաղաքացիին անազատութեան: Հայրենիքին սիրոյն՝ քերթող մը կրնայ լռե՛լ, կրնայ

վշրիլ իր քնարը: Կ՚արժէ ամէն ինչ վշրիլ հայրենիքին համար: Փշրել քնարը՝ բայց չփոթծիլ, ո՛չ մէկ բանի սիրոյն, ոո՛չինչ հայրենիքին: բռնագրօսիկ երգ յօդիմիլ:

Փշրուած քնար մը տխուր վիճակին մէջ ունի: Ինծո՛ւ երգ՝ հաւատամքին, կեդծիքին չիչող: Ու բոլոր ճարտիքէն առաջ, արտահատուղ ինքն է չիփոխահարը յաւիտենական ճշմարտութեան: Ասիկ գիտցիկ է մահը ազատութեան մէջ, բան թէ կեանքը՝ ստրկութեան:

ՅԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

---

1 *Կը ժամին տե՛ս մեր՝ «Փաստաթղթեր Գրոլիեան. Համագումարը եւ Մասուհեան», Բա-նասէր, թիւ 10, 2002, էջ 78-85:*

ANTRANIK ZAROUKIAN'S REPORT ON SOVIET ARMENIAN LITERATURE
(Summary)

SEVAN DEYIRMENJIAN

The First Conference of Armenian Writers from the Middle East convened in Chtaura, Lebanon, on 18-20 September, 1948. Several reports were delivered and then discussed during this gathering. They covered the state of Armenian language, prose, poetry, theater and print media in the Diaspora. Antranik Zaroukian reported on Soviet Armenian literature. Unlike most other reports, Zaroukian's was not published at the time in his literary monthly, *Nayiri*.

Sevan Deyirmenjian discovered the text of this report in the private papers of Minas Tololyan, the secretary of this conference. Deyirmenjian reproduced the full text of Zaroukian's report, which clearly reflects Zaroukian's thoughts and concerns on Armenian Diasporan intellectuals as regards the state of Soviet Armenian literature of the time. The paper is also a good indicator of Zaroukian's own conceptualization of literature and its role in society.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Վարդի Քէշիշեան, *Հալէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915)*, Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Միջազգային հրատարակութիւն, Անթիլիաս, 2001, 280 էջ:

Հայ եւ օտար մասնագիտական գրականութեան մէջ, շատ բան գրուած է հալէպահայ մայր գաղթօճախի պատմութեան մասին: Առկայ են հարիւրաւոր յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, յուշագրութիւններ, առանձին հատցներու ներքուած մենագրութիւններ, մամուլի էջերուն ցրուած տղրակցութիւններ, ճանապարհորդական գրառումներ:

Առանձնապէս պէտք է յիշել ազնիւ երկասէր Արտաւազդ Արք. Սիրմէեանի *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց (Քննական) 1355-1908* գիրքին Գ. հատորը (Փարիզ, 1950, 996 էջ) եւ Յովհաննէս (Օննիկ) Քոխմոզեանի *Միջնայն եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօջախներուն Պատմութիւն (1841-1946)* (Նիւեան, 1986, 372 էջ) գիրքերը: Յիշեալներէն առաջինը երէ խոցելի է իւր-իւր կողմերով ու չի դիմանար խիստ քննադատութեան, սակայ երկրորդը՝ արգաս ալ պատրաստուած ըլլայ գիտական բարեխղճութեամբ, կ՛ընդգրկէ նեղ ժամանակաշրջան մը միայն եւ չ՛ուրուագծեր գաղութին ամբողջական պատմութիւնը: Այնպէս որ, գաղութի պատմութեան առնչուող բազմաթիւ կարեւոր հարցեր ու երեւոյթներ հայ պատմագրութեան կողմէ տակաւին հարկ եղած յստակութեան չեն արժանացած ու կը սպասեն իրենց պատմաբանին:

Այս ուղղութեամբ կատարուած կարեւոր իրագործում մը եղաւ վերջերս հրատարակուած գրախօսուող հատորը, որ եկաւ միանգամս Սիրմէեանի ու Քոխմոզեանի գործերուն ու զգալի բաց մը գոցեց գաղթօճախի պատմութեան ներքուած առկայ գրականութեան մէջ:

Հեղինակը՝ Վարդի Քէշիշեան, բնիկ երեւանցի, սորուած է երեւանի Պետական Համալսարանի բանասիրութեան ճիւղը Մաշտոցոց Արուեստից տիտղոսով, եւ առնի քան տասնամեակէ մը ի վեր Հալէպ հաստատուելով հալէպահայ հին գաղութին մշակութային կեանքը ընտած է իրեն որպէս հետազօտութեան ծիր, այդ ուղղութեամբ ափիւռքահայ ու հայրենի մամուլին մէջ լոյս ընծայելով բազմաթիւ յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ:

Գաղթի պատմութեան ներքուած առաջին գործը չէ Քէշիշեանի այս հատորը, բայց այն իր բովանդակութեամբ եւ մանաւանդ ընդգրկումով կու գայ գոցելու զգալի բաց մը, ընդկայնացնելով 1846-1915 ժամանակաշրջանին Հալէպի մէջ գործած 48 կազմակերպութիւններու պատմութիւնը, կազմակերպութիւններ՝ որոնք մեծ մասամբ աննշանօրէն ճնացած էին ցարդ, ու այս գիրքով է որ առաջին անգամ լոյսին կու գան, իրենց հետ բերելով յաճախ հայ դպրոցի ու հայրենի օճախի յաստատման գործած տասնեակ մը մարդոց ներքումին, գործերուն ու ախտաճքին պատմութիւնը:

Ի սկզբան է ըսենք, որ Միսքէեանի նշեալ աշխատասիրութեան մէջ Քէշիշեանի յիշատակած 48 կազմակերպութիւններէն խօսուած է միայն երեքին մասին, Քոչարեանի մօտ՝ միայն երջի, իսկ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի մօտ (Պօղոսեան առանձին գլուխով չէ ներկայացուցած հայէպահայ միութիւնները, այլ կռուանակի՝ գաւառի քաղաքներուն ու գիւղերուն մասին խօսած ժամանակ միայն)՝ իմն[1]: Այնպէս որ, երէ Միսքէեանի եւ Քոչարեանի մօտ եղող երկութիւններն ալ չ'ունի ունենալիք, գրախօսուող հատորը լոյսին կը բերէ ցարդ բոլորովին անծանօթ 31 կազմակերպութիւններ՝ իրենց գործունէութեան զանազան ոլորտներով ու մանրամասնութիւններով: Պիտի չմոռնալ նաեւ, որ վերոյիշեալ երեք հեղինակներն ալ ճիշդին անդրադարձած են չատ հարեւանցի, մինչ եւ իրենց մօտ ընդամէնը երեք-չորս տողով ներկայացուող միութիւններ Քէշիշեանի մօտ երեսներուն վրայ տարածուած են քանի մը էջով:

Ներածական մուտքին մէջ հեղինակը ամփոփ տողերով կ'անդրադառնայ իր աշխատանքին տուն տուող դրդապատճառներուն, իրատացիօրէն ցնելով թէ «Հարց արդէն հասունցած է հայէպահայ պատմութեան խիստ ուշագրաւ հասարակական, կրթական եւ մշակութային կազմակերպութիւնները ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելու խնդիրը, որ պիտի գայ լրացնելու մեծ եւ չատ կարեւոր բաց մը գաղութին ամբողջական պատմութիւնը ուրուագծելու առումով» (էջ 7):

Քէշիշեանի հատորը կը բացուի 32 էջերու վրայ երկարող պատմական ընդարձակ ակնարկով մը, որ ճեւով մը հայէպահայ հին գաղութին ամփոփ պատմութիւնն է, ու կը նախապատրաստէ ընթերցողը նիւթի ընկալումին: Ան կը սկսի գաղութի կազմաւորմամբ ու հնագոյն շրջանի պատմութեամբ, յետոյ կ'անդրադառնայ Կիլիկիոյ կաթոլիկոսներու ժամանակաւորապէս Հալէպ հաստատուելու փաստին, գրչութեան դպրոցի գործունէութեան, արհեստակցական «էսնաֆութիւններու՝ համքարութիւններու գոյութեան ու աշխատանքի ծիրին, արուեստի ու արհեստի միջեւ տարաձգիկ վաճառականութեան մէջ հայէպահայ խոճաներու դերին, Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանի եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեանց հետ Հալէպի Առաջնորդարանի յարաբերութիւններուն, 1908ի օսմանեան սահմանադրութեան հետեւանքով առեղծուած նոր իրավիճակին, հասկ՝ անդրադառնալով նաեւ գաղութի ճշտաւուղ ժողովրդական դիմքերուն, ուրուագծելով գրողի ու հասարակական գործիչի անոնց դիմագծերը:

Այս բաժնին մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանացած են երկու ճիւթեր, որոնց մասին խօսուած է առանձ մանրամասնութեամբ. առաջինը՝ հայկական գաւառներէն ու Կիլիկիայէն պատերազմներու Հալէպ հոսքն է, իսկ երկրորդը՝ տեղւոյն Ազգային Նեղսէհեան Երկսեռ Վարժարանին գործունէութիւնը: Զարմանալի ալ չէ այս ճիւթերուն վրայ ծանրանալու հեղինակին մտադրութիւնը, որովհետեւ, իճչպէս ան իր գիրքին ընթերցումով կը պարզուի, Հալէպի մէջ գործած միութիւնները, քիչ բացառութեամբ, հիմնուած են կա՛ւ սատարելու տեղւոյն ազգային վարժարանին, եւ կամ ալ հիմնուած են պատերազմներու կողմէ՝ օգտակար ըլլալու հայրենի գիւղին, նկեղեցիին ու դպրոցին: Այնպէս որ

այս երկու միտքերուն առաւել ծանօթացումը կը նպաստէ աւելի յստակ ընկալելու հատորին մէջ ներկայացուած փաստերն ու տեղեկութիւնները, եւ կը նպաստէ խոստափելու աննեղի կրկնութիւններէ:

Ի՞նչ նշած է յիշեալ ժամանակաշրջանին հայկազեան թիւը: Հեղինակը, մատնանշելով հանդերձ որ առույգ վիճակագրութիւններ կը պակսին, մէկտեղած է առկայ առեալներն, որոնցմէ կը պարզուի որ հայ առաքելական համայնքի թիւը 1880ականներու սկզբնաւորութեան տարաբերած է 2000ի չափ, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի նախօրէին հասնելով 6500ի: Ու երեւակայել, որ այս փոքրաթիւ գաղութն է որ տասնամեակներու վրայ ծնունդ առած է գիրքին մէջ յիշուած 48 միութիւններուն:

Արժէ գիտնալ նաեւ թէ ինչ էր յիշեալ միութեանց անդամներու թիւը, եւ քանիներ ներգրաւուած են միութենական կեանքին: Տրուած բարերարչի թիւը եղած է 165, կայ նաեւ 160 անդամ ունեցող միութիւն մը: Մնացեալները ունին հասնետ են իրենց թիւով, մանաւանդ՝ հայրենակցական խմբաւորումները:

Այս ընդարձակ ակնարկէն ետք կու գայ բուն միտքը, զոր հեղինակը բաժնած է երեք խմբաւորումներու.- ա) Հալէպ հաստատուած միութիւններ, բ) հայրենակցական ընկերակցութիւններ, եւ վերջապէս՝ գ) մասնաճիւղեր: Խոստացիր բաժնի մէջ միութիւնները ներկայացուած են իրենց հիմնադրման ժամանակագրական կարգով:

Առաջին բաժինը, որ ամէնէն ընդարձակն է ու կը գրաւէ գիրքին 145 էջերը, ուսիցուած է, ինչպէս ըսինք, «Հալէպ Հաստատուած Միութիւններուն: Ներկայացուած են 26 միութիւններ, որոնք գրեթէ առանց բացառութեան հիմնուած են տեղւոյն կրթական շարժառիթի ճղոմ տակու եւ մշակութային կեանքը աշխուժացնելու նպատակով:

Հալէպի մէջ գործած միութիւններէն առաջինը «Ուրիենան Ընկերութիւն»ն է, հիմնուած խումբ մը ազգասէր աղջիկներու կողմէ, 1846ին: Անոր գիտցած նպատակը եղած է «հայերէնը ծանկնցնել Թնրիայի մէջ»: Միութեան հիմնադրութեան խթան հանդիսացած է տեղւոյն քահանայ հայրերէն Տէր Գէորգ Տէր Մարգարեանի չորս մը Պոլիս գտնուիլը. ան տեսնելով տեղւոյն «բարեկարգուած եւ լուսաւորեալ դպրոցներու յառաջդիմութիւնը», եւ իմանալով բարեսիրական-մշակութային միութիւններու առ այդ խաղցած դրական դերին մասին, նպատակած է նոյնօրինակ միութեան մը հիմնումին՝ Հալէպի մէջ:

Հետաքրքրական միութիւններ են Արամեան Խնայողական եւ Առեւտրական Միութիւնները, որոնք կը միտէին գործ տալ կրթական կեանքին եւ նպաստել երիտասարդներու ճօտ առեւտրական դաստիարակութեան: Անոնք կը միտէին «Հալէպի մէջ գտնուող հայազգի իդեալական երիտասարդներ մասնակից ընել ժամանակիս յառաջդիմութեան բարեացը՝ որոնք գիտատրապէս երկոքի կը բաժնուին. այսինքն ուսումն եւ վաճառականութիւն» (էջ 49): Բաժնետիրական-շահակցական հիմնումներով գործող այս միութիւնները ծրագրած էին հիմնել վարժարան մը Հալէպի մէջ, եւ արհեստից դպրոց մը Կիլիկիոյ հայաշատ կեդրոններէն մէկուն մէջ:

Կարելի չէ առանց յուզումի կարդալ Հայէպ ապաստանած սասունցի երիտասարդներուն հոգատարութեան համար ստեղծուած «Սասունցի արհեստաւորաց մասնաժողով»ին (1908) նուիրուած գրուխը: Այդ պանդուխտ երիտասարդները, որոնք բոլորն ալ անխտիր կ'աշխատէին փուռերու եւ ջաղացքներու մէջ, այնքան վատառոջ էին ու հիւանդկոխ, որ անոնցմէ ամէն տարի հողին կը յանձնուէին 25-28 մատղաչ գոհեր. հետեւաբար, Ազգային Առաջնորդարանի անմիջական հսկողութեամբ հիմնուած այս մասնաժողովին առաջին ու կարեւորագոյն գործը կ'ըլլայ անոնց յառուկ դարմանատան մը հիմնումը:

Այս բաժնին մէջ յիշատակուած միութիւններուն մէջ քիչ չէ ծանր թիւը «փափկասուն» տիկիններու կողմէ հիմնուած միաթիւններուն, որոնք ծնունդ առած են տեղւոյն իգական սեռի դաստիարակութեան հոգ տանելու նպատակով: Անոնցմէ առաջնեկը պիտի յիշել «Հայուհեաց մասնեաղարթաց խնամակալութիւն»ը, հիմնուած 1907ին, որ նպատակ ունեցած է «Թերիաբնակ հայուհեաց բարոյական կրթութեան եւ մտքի զարգացման ջերմութիւններ ընծայել, անոնց մէջ արթնցնել ընթերցասիրութեան ախին եւ միանգամայն վիճակին հայ գիւղօրէից մէջ աղքատ ուսանողուհեաց գրեթէական պիտոյքն հոգալ» (էջ 103): Իր գոյութեան կարճ ժամանակամիջոցին, միութիւնը յաջողած է իր միջոցներով Առաքազարի Հայուհեաց Վարժարան ուղարկել Հալէպի երկրաշարժեայ կրթական ճշակներէն Կարապետ Կարիկեանի դուստրը՝ Նուարդը, որ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի շրջանաւարտուհիներէն էր: Ան այս, երկու կռնիքներ միջեւ սառչազգուած է համաճայնագիր մը, ըստ որուն Ներսէսեանի կրթաբոշակը, ինչպէս Առաքազար երթեղարձի ու այլ ծախսերը, իսկ Կարիկեան յանձնառու կ'ըլլար իր ուսումնառութեան տարիներուն թիով պաշտօնավարելու Հալէպի Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի աղջկանց բաժնին մէջ, վարժարանի հոգաբարձութեան ճշդած ամսաթոշակով: Ու իրօք, յիշեալը երեք տարուայ ուսումնառութեան շրջանը աւարտելէ ետք կը վերադառնայ Հալէպ ու կը ծառայէ վարժարանին, շրջան մը առանձնելով նաեւ անոր տնօրէնութիւնի պատասխանատուռ պաշտօնը:

Հալէպահայ միութիւններուն մէջ ուշագրաւ երեւոյթ է «Աղբիւր» Պատանեկան Միութեան գոյութիւնը, հիմնուած մօտաւորապէս 1910ին, ի յիշատակ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս Սեբաստ Աղբիւրի:

«Աղբիւր»ը, որ հալէպահայ առաջին պատանեկան միութիւնն էր, իր ոչ այնքան երկար կեանքի ընթացքին ծառայած է լայն գործունէութիւնե՛ առաւելապար մշակութային եւ մարզական բնագաւառներու ծիրէն ներս: Ունեցած է իր սեփական գրադարան-ընթերցարանը, հրատարակած է հալէպահայ առաջին հայերէն թերթը՝ *Ճչդինչը* (ի դէպ, ՀՅՀ-ի հետ առիթի մը վրայ հիմնուելով աւելի հրատարակութեան քառակուսը գարշ ծանօթ քառակուսէն (1913) երկու տարիով հետ տարած է), կազմակերպած է «Մոլիմպիական» խաղեր, ստեղծած է Ֆոթբոլի խումբ, որ թեթեւ առաջինն էր քովաճեղակ Սուրիոյ տարածքին, հաստատած է գիշերային վարժարան, տուած է բառերական ճեպախօսքումներ, եւն., եւն.:

Ին այսպէս, իրար կը յաջորդեն «Ազգային «Ցառաջ» Ընթերցատունը», «Անդրանիկ Քաոներախումբը», «Կիլիկեան Քահանայական Միութիւն», «Հայ Երիտասարդաց Նուագախումբը», Հայ Գրերու Գիտի եւ Տպագրութեան յոբելեանական հանդիսութիւններու նկատագրութիւնը, եւն., եւն.:

Գիրքին երկրորդ բաժինը՝ «Հայրենակցական Ընկերակցութիւններ» վերնագրուած, ընդգրուած է հայկական տարբեր գաւառներէ Հալէպ հաստատուած պանդուխտներու հայրենակցական հիմունքներով ստեղծած միութիւններուն: Այս բոլոր միութիւններն ալ ունեցած են ընդհանուր մէկ յայտարար՝ աստարել հայրենի քաղաքին կամ գիւղին նկեղեցիին, հիմնել վարժարաններ կամ բարեկարգել այդէն իսկ գոյութիւն ունեցողները եւ օգնել անկար ու կարօտ հայրենակիցներուն:

Հայրենակցական խմբաւորումներու հիմամբ միութիւններ ունեցած են Ալաքլիւն ու իր գիւղերը՝ Շագը (երկու միութիւն), Ածկյողին (երեք միութիւն), Մաչկնտուր (երեք միութիւն) եւ Սաղլիան, Կիւրիւն քաղաքը, եւ վերջապէս Ծիշկածագի գիւղերը իրենց ոտր միութիւններով: Ընդամէնը՝ 19 միութիւն:

Հայրենակցական միութիւններուն մէջ իր գործունէութեամբ առանձին ուշագրաւ է 1863ին կիւրիւնցի վաճառականներու կազմած «Նահանեան Ընկերութիւն»ը, որ իր կէսդարեայ գոյութեան ընթացքին կրցած է մեծապէս նպաստել Կիւրիւնի կրթական կեանքին: Ան իր հիմնադրութենէն կարճ ժամանակետք յաջողած է գոյացնել 500 ոսկիէ պատկառելի դրամագլուխ մը, որ ապրիլ եռք բարձրացած է 1991 ոսկիի: «Նահանեան»ը կրցած է տարեկան 60 ոսկիէ նպաստ մը հասցնել Կիւրիւնի առնուազն հինգ վարժարաններուն, իր միջոցներով կառուցած է քանի մը նոր վարժարաններ, երբեմն հալէպէն ղրկելով նոյնիսկ անոնց վարժապետները: Միութիւնը Կիւրիւնի վարժարաններուն ապագան ապահովելու համար հաստատեր կազմած է գնած է Պաբումի մէջ եւ երկու չէնքեր կառուցած Մամռնի մէջ, ու անոնց տարեկան եկամուտներով ապահոված է հայրենի վարժարաններուն ապագան: Հայրենակցական միս խմբաւորումները ընդհանրապէս ունեցած են գործունէութեան նեղ շրջանակ (անոնց մասին խօսող աղբիւրներն ալ բաւական փշուր են ու անբաւարար): Հայրենի խրատաբեր շրջանի միութիւնները ներայացնէ առաջ, հեղինակը նախ հանկիրճ գիծերով տուած է յիշեալ գիւղին կամ քաղաքին անցիւղի պատմութիւնը, ու չեռոյ միայն անդրադարձած միութիւններու գործունէութեան:

Գիրքին վերջին՝ «Մասնաճիւղերու բաժնին մէջ հեղինակը կը խօսի Եղեհնոյ եւ Պոլսոյ մէջ հիմնուած երկու տարբեր միութիւններու առաջ հանդիսանալու համար Հալէպի մէջ ստեղծուած անոնց մասնաճիւղերուն մասին: Առաւել հետաքրքրական է Սան Փաւլոյի (Պրազիլ) մէջ 1912ին, նախկին հալէպահայերու հիմնած միութեան գոյութիւնը, որ, ինչպէս հեղինակը կ'ենթադրէ, կազմուած էր բարեհիրական նպատակներով եւ Հալէպի հայ գաղութին օգնելու առաքելութեամբ:

Աչքառու երեւոյթ է որ միութիւններու գործունէութեան հիմնական նպատակներէն մէկը եղած է նիւթական միջոցներ ապահովելը՝ կարենալ հրազար-

ծիչու համար կրթական-ճշակութային եւ բարեսիրական իրենց ծրագիրները: Կային նկատուած առաքելական զանազան աղբիւրներ՝ անդամավճառ, ճարիբատուրիւն, հատրաբեր ծառայարկներ՝ թատերական ներկայացումներ (1911ին ներկայացուած է Շեքսպիրի *Համլէտը*), մարզահանդէսներ, սիմճեանի կամ այլ ձեւի համդէսներ, հատաքուած գումարներու շահագործում՝ տոկոսով կամ վաճառականական գործառնութիւններով, եւն.: Պէտք է ճշդել որ, 1866ին հիմնուած «Բերիոյ բարեսիրաց ընկերութեան» անդամ ազարկիրցի վաճառականները իրենց միջեւ ստեղծած էին առաքի դրութիւն մը, ըստ որում ապառաժուած իւրաքանչիւր չեղի դիմաց առնալ վաճառականը միութեան գանձանակը կը մուծէր մէկ դրուշ:

Հալէպահայոց ճշակութային այս եռուն կեանքը կանգ կ'առնէ յանկարծ 1915ին: Վերայ կը հասնի Մեծ Եղեռնը ու ճշակութային եռուն կեանքով ապրող Հալէպը կը դառնայ գլխաւոր բառերաբերդը արեւմտահայ գաղթականութեան:

1918ի զինադադարէն ետք կը հիմնուին նոր միութիւններ, մեծ մասամբ՝ հայրենակցական բնոյթի, որոնք կը շարունակեն հիմներու գործը: Արժէ որ հայ բանասէր մը առանձին ուսումնասիրութեան ենթարկէ յետեղեռնեան շրջանի այս հարիւրաւոր միութիւններու գործունէութիւնը: Օրինակ, 1920ականներուն, միայն Խարբերդի ու իր շրջակայ գիւղերը առանձինն ունեցած են 26 հայրենակցական մեծ ու փոքր միութիւններ կամ խմբակցութիւններ: Պատրաստուելիք այսպիսի հատոր մը պիտի ըլլար գրախօսական գիրքին անփոխարինելի շարունակութիւնը եւ մանրանկարը Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ գաղթական հայութեան:

Ոչքան ծանօթ է մեզի, տակաւին հայկական ո'չ մէկ գաղութի կամ հայրենի ոչ մէկ քաղաքի ճշակութային կազմակերպութիւններուն պատմութիւնը ուսումնասիրութեան ու վերլուծումի առարկայ դարձած է այնքան խոր ու համապարփակ ձեւով: Հ. Եղիշէ Պողոսեանի նուիրատու գործը, որքան ալ հետաքրքրական ու արժէքաւոր, չափազանց ամփոփ է ու անոր կը պակսին վերլուծական բաժինն ու շարադրանքը, մանաւանդ որ իւրաքանչիւր միութիւն հոն կը ներկայացուի չափազանց սեղմ տողերով միայն:

Գրախօսուող գիրքը առաջ կ'արժեւորուի անոր համար որ ձեռնարկը առաջնագոյն չափով օգտագործած է Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանին հարուստ արխիւը: Երբեմն անշուշտ կարծուած արձանագրութիւն մը բաւարար եղած է յայտնաբերելու անծանօթ միութեան մը գոյութիւնը, կամ յոյս սփռելու չյուսաբաններուն զանազան հարցերու եւ երեւոյթներու վրայ:

Երբ կը խօսինք Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւային նիթերուն մասին, հարցում մը ակնարկ կը պարտադրէ ինքզինք. այս վաւերաթուղթերը ինչպէ՞ս վիճակած են Միրզէեան Արքեպսկոպոսի աչքէն, ու ան ինչու՞ չէ օգտագործած զանոնք իր առաքելաւոր աշխատութեան մէջ, ուր երբեմն բազմաթիւ էջեր տրամադրած է ոչ այնքան կենսական նիթերու, եւ ընդարձակ մէջբերումներ կատարած դիւանական տոմարներէ ու նիստերու արձանագրութիւններէ, մինչ փոխարէնը, ամփոփած է պատմութիւնը գաղթի կրթական-ճշակութային կեանքին մէջ այնքան մեծ դեր խաղցած բազմաթիւ միութիւնե-

յու., որոնցմէ պէտք է գրէր առնուազն «Ազգային Նեթսէնեան Վարժարանի Հիւրանոցատրոնից Միութեան» եւ «Հայոհնաց Մասնաճիւղաթաղի Խնամակալութեան» մասին:

Դիւրին բնութագրումը անգամ մը եւս կը հաստատէ մեզ թէ որքա՜ն «անքեղուած գաղծեր» կան տակաւին մեր ձեռքի էջերուն ու դիւանատուներու փոշոտ հատաքածոներուն մէջ, եւ որոնք կը սպասեն գուրգուրոտ վերաբերմունքի եւ զիրենք յայտնաբերող ու լոյսին յանձնող նուիրեալներու:

Դիւրին նեղում է ու անքերի եւ կը կարդացուի մեծ հանգրտով, հետազրգռական վէպի մը նման: Վստահ ենք որ ան անհատնում առատդ պիտի ճառակարարէ բոլոր անոնց, որոնք վաղը պիտի գրեն ամբողջական պատմութիւնը հալէպահայ գաղթօճախի մշակութային, կրթական, եկեղեցական, թատերական, երաժշտական, մարզական եւ տնտեսական կեանքին:

Երբ ընդունինք որ հալէպահայ հին գաղութին պատմութիւնը գեղեցիկ խճանկար մըն է, կազմուած գոնեառը բազմաճեւ ու բազմագոյն սալիկներէ, ապա անոր եկեղեցական պատմութիւնը՝ առաջնորդական գահազան ո կրօնական կեանք, ճօտ կէս դար առաջ թուղթին յանձնած էր արդէն Միսմէեան Արքազանը: Վարդի Քէշիշեանի գրախօսառող հատորով կ՚ամբողջանայ խճանկարի եւս մէկ սալիկը՝ մշակութային-հասարակական կազմակերպութիւններու պատմութիւնը: Խճանկարին վրայ տակաւին բաց կը մնան գաղութին կրթական կեանքին, գեղարուեստին, տնտեսական-վաճառականական աճքնարին, գրականութեան, կիրառական արուեստին ու վերջապէս՝ հարուստ առանձներ ունեցող գիչերթեան դպրոցին յատուկ տալիկները:

Վերջին երեք ծերթերուն վրայ աշխատելու խոստումը չեղնայլ տառած է արդէն հեղինակը՝ գրախօսառող հատորի վերջաբանութեան իր կենսագրական ամփոփ տողերուն մէջ:

Կը յուսանք որ անոնց իրագործումը չ՚ուշանայ:

ՄՈՎՍԷՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1-Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան, *Պատմութիւն Հայ Մշակոյթային Հիմնարկութիւններու*, Ա. հատոր՝ 1957, Բ. հատոր՝ 1963, Գ. հատոր՝ 1969, Վիեննա:

Բախտիար Յովակիմեան, *Պետրոս Ադամեանի «Ընթացիր եւ Իր Համբաւը...» Գրքի Ստեղծման Պատմութիւնը*, «Ասողիկ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2002, 70 էջ:

Համաշխարհային բանասիրութեան, գրականագիտութեան եւ թատերագիտութեան յարատեւող ուշադրութեան կենտրոնում եղել եւ շարունակում է մնալ Ուիլեամ Շեքսպիրը՝ աշխարհի ամենաառեղծուածային հեղինակներից մէկը. իր մոյնքան առեղծուածային հեղոյն՝ Դանիմարքայի ազգայազգ Համլետի հետ մէկտեղ: Հարիւրամեակներ շարունակ հեղինակը եւ նրա հերոսը եղել են ամենատարբեր դիտարկումների եւ վերլուծութիւնների, իսկ աշխարհի այլեւայլ ժողովուրդների՝ Շեքսպիրին առնչուելը բարդաբարդուած յիմնդու չափանիշներից է, ուստին ամգլիացի թատերագրի ստեղծագործութեան եւ մի առանձին ժողովրդի միջեւ եղած ամենատարբեր իրողութիւնների վերհանումը առաջնակարգ խնդիր է բազմաթիւ ազգերի, այդ թւում եւ՝ հայ գիտնականների համար:

Նման ուսումնասիրողներից է թատերագէտ եւ բանասէր Բախտիար Յովակիմեանը: Հայ շեքսպիրագիտութեան ասպարէզում նա հանդէս է եկել մի քանի կարեւոր աշխատութիւններով, մասնաւորապէս Շեքսպիրագիտութեան Հայկական Կենտրոնի հրատարակած *Շեքսպիրագիտութեան* (Հայկական Շեքսպիրագիտութեան Տարեգիրք, խմբ.՝ Ռուբէն Զարեան) մասնակցելով եւ այլուր հանդէս եկած յօդուածներով, *Պետրոս Ադամեանի Շեքսպիրեան Նկարագիրը* գրքոյկով (Երեւան, 1998) եւ յատկապէս հայ թատրոնի պատմութեան համար դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցող եւ հայ թատերագիտութեան մէջ տարբեր կարծիքներ առաջացրած «Շեքսպիրի Մուտքը Հայ Թատրոն» խնդրի յուսաբանմամբ[1]: Այս չարքը համալրուեց Յովակիմեանի նոր ուսումնասիրութեամբ՝ հայկական շեքսպիրականի առաջին ակնառու արտայայտութեան՝ ականաւոր դերասան Պետրոս Ադամեանի (1849-1891) *Ընթացիր եւ Իր Համբաւը Ողբերգութեան Ազդիւրն Ու Զննութեան Առիթները* (Թիֆլիս, 1887)[2] գրքի առեղծման պատմութեանը նուիրուած 70 էջանոց գրքոյկով:

Ծանրագանգրած չենք լինի ասելով, որ այս աշխատութիւնը մի արժէքաւոր ներդրում է ոչ միայն հայ թատրոնի, այլեւ քննադատութեան եւ առհասարակ՝ հայ շեքսպիրականի պատմութեան համար: Ինչու գրքոյկը վերնագրուած է *Ընթացիր եւ Իր Համբաւը... Գրքի Ստեղծման Պատմութիւնը*, սակայն հեղինակը բուն այդ խնդրին նուիրել է աշխատութեան երկրորդ գլուխը («Համլէթը Ստեղծման Պատմութիւնը», էջ 30-49), հանգամանօրէն անդրադառնալով նաեւ յարակից հարցերի: Ադամեանագիտութեան համար յատկապէս կարեւոր է առաջին գլուխը՝ «Շեքսպիրին Ծանօթանալու Նախադրեալները» (էջ 5-29), որտեղ հեղինակն արիւնաչին եւ տպագիր նիւթերի համադրմամբ ներկայացրել է Ադամեանի՝ շեքսպիրեան ճանապարհին ծանօթութիւնները, առկայ սակաւ փաստերի հիման վրայ կատարելով ուշագրաւ դիտարկներ: Երրորդ գլխում («Համլէթը» Արձագանքները Ու Գնահատութիւնները», էջ 50-70) հե-

դինակն անդրադարձել է Աղամեանի կենդանագործման օրօք Թիֆլիսի մամուլում լոյս տեսած դրական եւ բացասական անդրադարձներին:

Մի առանձին գրքի մի ամբողջական աշխատութիւն նուիրելը կարելի է բացատրել երեսյթի գրապատմական բացառիկ նշանակութեամբ: Թէեւ Աղամեանի սկզբնական նպատակը եղել է չատ համեստ («Տեսնելով Ազգիս այս սէրն ու եռանդը՝ առ այն տիեզերահռչակ հանճարն, քաջալերուեցայ. եւ ոգեւով ննջա լաւ ծանօթացնել Ընքսպիրին, աշխատեցայ այլ տեղեկութիւններ հաւաքել նորա վրայօք, եւ հաղորդել Հայ հասարակութեան», էջ 70), սակայն նախնական ծանօթութիւն ներկայող այս աշխատանքով փաստօրէն հայ իրականութեան մէջ գիտական չընքսպիրագիտութեան հիմքն է դրուել: Յովսէփեանի եզրակացութեամբ՝ «Նա ապացուցեց, որ իմքը ոչ միայն հոգեբանական մեկնաբան մեծ դերասան է, այլեւ հնուտ գիտնական» (էջ 41): Հետիոտն ցոյց է տուել չընքսպիրեան թեմայի առկայութիւնն Աղամեանի այլ ստեղծագործական կեանքում, յատկապէս Համլետի կերպարի հետ նրա հարաբերութիւնը եւ ընդհանրութիւնները (էջ 68-69), նշելով, որ «Աղամեանի Համլետն էլ եղել է իր «Համլէթ» գիրքը» (էջ 70): Միանգամայն դիպուկ կերպով Աղամեանի բանաստեղծութիւններից («նուագներից») մէկը նա համարել է ներշնչուած Ընքսպիրի սոնետներից (էջ 48): Յովակիմեանը երբեմն կատարել է առաջին հայեացքից կտրուկ, սակայն ի վերջոյ համոզիչ թուացող եւ մտածելու դրդող յայտարարութիւններ. օրինակ, որ մեծ տաղանդով եւ աշխատասիրութեամբ օժտուած Աղամեանը չընքսպիրեան թատրոնի առաջին մեծութեան աստիճանի հասել է տեսական չընքսպիրագիտութեամբ (էջ 20): Կամ՝ «Իսամանակին ոչ մի գիրք այնքան ուշադրութեան չի արժանացել, որքան Պետրոս Աղամեանի... գիրքը» (էջ 50), ինչն, անշուշտ, ճշմարիտ էր 1880ականների վերջի համար: Եւ կամ՝ «Երբէ Ընքսպիրն իր մտորումներն արտայայտել է Համլէտի «լինել թէ չլինել» մենախօսութեան մէջ, ապա Աղամեանը նոյն բանն արել է իր «Համլէթ» գրքով: Դա էլ եղել է նրա կեանքի «լինել թէ չլինելու մենախօսութիւնը եւ նկել այն եզրակացութեան, որ իր կանքն ապացուցելու համար պէ՛տք է լինել» (էջ 68):

Ուսումնասիրելով մեզ հասած Աղամեանի գրադարձի նմոյշները՝ Յովսէփեանն իրաւամբ ցոյց է տուել, որ Պետրոս Աղամեանը Ընքսպիրի մասին գիրքը գրելիս օգտուել է Ֆրանսալեզու գրականութիւնից: Թեմային առնչուող փաստերը վկայակոչելով եւ վերլուծելով հանդերձ նա երբեմն հայ ճշմարտի պատմութիւնից բերել է նիւթին ոչ անմիջապէս առնչուող, սակայն ուշագրաւ եւ պատմի հետաքրքիր դարձնող զուգահեռներ (ինչպէս՝ Աղամեանի ամուսնաց թատերախմբերի, գրական գործերի հեղինակ հայ դերասանների, հեղինակի կողմից դերակատարուին ընդառաջելով թատերախաղի մէջ փոփոխութիւն կատարելու օրինակները):

Տեղեկութիւնների ժլատութեան դէպքում Յովսէփեանը յաճախ արտայայտել է սեփական դիտարկումները՝ գալով տրամաբանական եզրայանգումների: Այսպէս, մի այնպիսի սկզբունքային հարցի հերքման վրայ, ինչպիսին Շիլվանզադէի կարծիքն է, որ իբր «Աղամեանը, ինչպէս եւ այլ ժամանակակայ

բոլոր թուրքահայ դերասան-դերասանուհիները. Կ. Պոլսից [Զմյռնիա] նկել են մատուռապես գրեթե բոլորին» (էջ 8)՝ նա 17 էջ է նուիրել հատոցիչ փաստարկումներով ապացուցելով հակառակը: Յայտնի է, որ Պոլսից Զմյռնիա գալու յաջորդ ամսից իսկ Աղամեանցի անունը կապուել է Հաշէտեի հետ, ինչը խօսում է յօգուտ դերասանի պատրաստուածութեան, որ նա «արդէն նախապատրաստուած է եղել այդ մեծ թափքը կատարելու համար» (էջ 25): Յովակիմեանը վկայակոչում է նոյն թատերական միջավայրում ապրած թատերագիր-բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի չեզոպիտեան իմպրուիզացիաները եւ դրանից բիաղ տրամաբանական եզրակ. «Հնարաւո՞ր է ընդունել, թէ Դուրեանը ծանօթ է եղել Չեզոպիի գործերին, իսկ Աղամեանը՝ ոչ» (էջ 13): Քաղաքագէտը Չիրվանզադէի կարծիքը հերքել է՝ հիմնուելով նրա իսկ խօսքերի վրայ, ըստ որի «Չեզոպիի պիէսները ես (Աղամեանը - Ա.Բ.) Կ. Պոլսում տեսել է Օղրիջին եւ յարիշտակուել ոչ այնքան պիէսներով, որքան դերասանի խաղով» (էջ 9): Այսինքն, եթէ Աղամեանը դիտել է 1858ին կամ մի քանի տարի անց Կ. Պոլիս հիւրախաղերի եկած ամերիկացի ճչացաւոր սնուանդեր դերասան Ջրեա Օղրիջի ներկայացումները, ապա թատերագէտը պատահին չէր կարող այդ ամբողջ տպաւորութեան տակ չհետաքրքրուել «Օթելլո» պիէսով ու նրա հերոսով» (էջ 10): Ի դէպ, այստեղ ցանկանում ենք մի լրացում կատարել: Յովակիմեանը նշել է, որ «Չիրվանզադէի յայտնած տեսակէտ, մեզ յայտնի միակ աղբիւրն է, որ հաստատում է Աղամեանի՝ Օղրիջին տեսած լինելը» (նոյն տեղում): Իրականում Չիրվանզադէից բացի Աղամեանի՝ Օղրիջի խաղը դիտած լինելը վկայել է նաեւ Զաքարիա Քէօշէեանցի «Լեմն» ծածկանունով հանդէս եկած մի յօդուածագիր: Իր «Պետրոս Աղամեան Հայ Հռչակաւոր Դերասան» յօդուածում, խօսելով Աղամեանի՝ դերասանական արտիստիկ ճոխութեան մասին, նա մասնատրապէս գրել է. «Աղամեանի միտքը դրածը յաջողեցաւ՝ մեծապէս կը նպաստէ նոյն միջոցին մեծամեծ եւրոպացի դերասանաց ի Պոլիս գալն, ինչպէս՝ Ռիսթորիի, Ասենեյիոս (նկատի ունի իտալացի դերասանուհի Ադելաիդա Ռիստորիին - Ա.Բ.) եւ Օլարիչի: Աղամեան սակն հնարք կը բանեցնէր այդ դերասանաց բոլոր ներկայացմանց ներկայ գտնուիլ, որոց ամենայն ձեւք, սրտարմունք, փոխիոխութիւնք կերպարանաց եւ դիմաց, նոյն եւ ձայնից ներելիք, իրրեւ ի հայելւոջ՝ կը տպաւորին նորա փառասէր եւ բնաւակայութեան վրայ»[3] (ընդգծումը մերն է- Ա.Բ.):

Պետրոս Աղամեանը եղաւ այն առաջին հայ դերասանը, որի հնչող չեզոպիտեան դերակատարումների չնորհիւ հայ թատերական արուեստը դուրս եկաւ միջազգային ասպարէզ, իսկ դերասանը, նոյնիսկ ծանից տասնամեակներ անց, մնաց դերասանների եւ թատերագէտների հետաքրքրութեան կենտրոնում[4]:

Վերջում նշենք, որ Յովակիմեանն իր գրքոյկի երկրորդ գլխում բացայայտել է, թէ ով է եղել Աղամեանի դէմ յօդուած գրած Ճ ծածկանունով հեղինակը, ինչը մեզ չիշեցնում է գրեթէ կէս դար հեղինակի կատարած աննախադէպ աշխատանքը՝ հայ հեղինակների ծածկանունների բառարանը, որը, ինչպէս

վկայած է գլխոյկի վիրջում քեզուած հեղինակի «Լնսնոխոյ գոյծնեջս ցանկում, բնդգրկում է 3500 էջ: Նշան ծառայում եւ հայ ուսումնասիրողի համար սեռական գիրք դառնալիք աշխատութեան գայսօր չհրատարակուած լինելը մեզ զրում է սխոռ խորհրդածութիւններից: Վաղուց անհրաժեշտութիւն է դարձել նման մի հրատարակութիւն հայ իրականութեան համար. քաղաքակիրթ ժողովուրդները (եւ ոչ միայն նրանք) արդէն չազմիցս հրատարակել են նմանատիպ աշխատութիւններ, մինչդեռ մեզանում տակաւին չի իրագործուել նման մի խիստ կարեւոր գործի տպագրութիւն: Եղած փորձերը կամ հնացած են, կամ չարգանք չներշնչող: Մարդենք, որ մօտ ապագայում ի վիճակի ընթերցողի սեփականութիւնը կը դառնայ նաեւ հայ բանասիրութեան եւ թատերագիտութեան անխուսք պիտոյք Բախտիար Յովակիմեանի *Հայ Հեղինակների Մարդկամոմների Բառարան, 16-20-րդ դդ.* արդէն շատ երկար սպասուած գիրքը...

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ,

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

1 Տե՛ս *Հայկազեան Հանրագիտարան Համիտ*, հատոր ԻՎ., 2001, էջ 183-198:

2 Ադամեանն անգլիացի թատերագրի անունը գրել է Շեկսպիր ձեւով, սակայն մենք տալիս ենք առաջ ընդունուած Շեքսպիր ձեւով:

3 *Ազդակիզ*, հատոր Ա՛Դ, պրակ Դ, 1886, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 290:

4 Դեռեւս 1880ի Նոյեմբերին անգլիական *Daily Mail* թերթում Բաթումի անգլիական հիւպատոսը գրել է. «Հայ ազգը, որ ընդունել, քարգմանել եւ իր սեփական բեմի գրայ այնքան արժանաւորել ներկայացրել Շեքսպիրի «Համլէտը», այդ ժողովուրդը չի մոռնիր: Գերմանացի նշանաւոր բեմադրիչ եւ դերասան Փաուլ Վինկնէրը մի առիթով ասել է. «...լսած եմ օրինակ, որ հայ դերասաններ թատրոնին հինը դրած են Արեւելքի մէջ, լսած եմ որ հայ դերասաններ Շէյքսփիր խաղացած են մեծ յաջողութեամբ:... Իսան Մուժուքինը (Մուժուխին - Ա.Բ.), օրինակ, կը խոստովանի թէ չատ բան կը պարտի հայ դերասանի ճը, անունը չեմ յիշեր դժբախտաբար, որ ռուսական պետական թատրոնին մէջ հայերէն լեզուով Շէյքսփիր խաղացած է ռուս դերասաններու հետ (նկատի ունի Վահրամ Փափազեանին - Ա.Բ.)» (տե՛ս *Լիբերալ*, 17.04.1928): Եւ Ադամեան արուեստագէտը հենց իր Համլէտի դերակատարմամբ է ճնշացել սեռոնդների չիշողութեան մէջ. ասուածի բառագոյն ապացոյց է, որ չեքսպիրեան գերեզի անգլիացի խոշորագոյն վարպետ Լորդ Օլիվէն, սիթնրաեայ ժամուի վկայութեամբ, հանդիպելով հայ դերասան Աչո Շահխաթունու, վերջինիս խնդրել է իրեն տեղեկութիւններ հայերէն Պետրոս Ադամեանի Համլէտի դերակատարման մասին, որի վերաբերեալ իրը բազմիցս լսել էր: Մեր օրերում էլ անհետաւոր բառերագէտ, չեքսպիրագէտ Մարվին Ռոզենբերգը Համլէտի Դիմակների ստուերաժամանակ բազմոիկ աշխատութեան մէջ, ի թիս երկու տասնեակի հասնող տարբեր ժողովուրդների դերասանների մարմնաւորած Համլէտների, յիշել է նաեւ Ադամեանի Համլէտը: Հեղինակն օգտագործած աղբիւրների մէջ գրել է նաեւ Ռոբէն Յարեանի անհետացած հաղորդումները հայկական եւ ռուսական Համլէտների վերաբերեալ: Նա 15 անգամ յիշել է Ադամեանի (տե՛ս Marvin Rosenberg, *The Masks of Hamlet*, Newark: University of Delaware Press, 1992, էջ 103, 162, 213, 216, 320, 398, 401, 479, 605, 607, 721) եւ մէկ անգամ՝ Վահրամ Փափազեանի անունը (նոյն տեղում, էջ 436):

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԼԻՒՈՆ ՀԱԽՎԵՐԴԵԱՆ
(1924-2003)

Մահը, երկարատեւ հիւանդութենէ յետոյ, 2003 Փետրուարի 6ին երեւանցիս, այս աշխարհին հրաժեշտ տուաց բազմաճիւղ բեղմնաւոր գործունէութեամբ անուանի մի մտաւորական, որի անունն է Լեւոն Հախվերդեան: Շուրջ վեց տասնեակնոց նա մեծ նուիրումով ծառայեց հայ գրականութեանը եւ ճշակութիւնը՝ իր ետեւից թողնելով մի պատուական անուն: Իր ժառանգ հարուստ ու ինքնատիպ իմացութիւնը նա ծառայեցրել է գրական, գիտական, լեզուա-ճշակութային, նաեւ կենցաղային բնագաւառներում հարատեւ ժողովրդին յոգով հարցերի հանրօգուտ լուծմանը, անհատ պայքար մղելով անկիրք, գոյշ, մակերեսային գրականութեան եւ արուեստի ցաւագովեների դէմ: Նա իր ասելիքն ու անելիքը կատարել է անկեղծ հաւատով, գիտական բարեխղճութեամբ, պատասխանատուութեան զգացումով: Նա անառարկելի ներկայութիւն էր հայ գրական եւ ճշակութային կեանքում:

Գրականագիտութիւն, թատերագիտութիւն, բանբասիրութիւն, ճանկավարժութիւն, հրապարակագրութիւն - սրանք են եղել նրա գործունէութեան առաքելքները, որոնցում նրա աշխատանքը գնահատուել է՝ բանասիրութեան դոկտոր (1967), պրոֆեսոր (1987), արուեստի վաստակաւոր գործիչ (1972), ակադեմիկոս (1996), ՀՀ Պետական (1983), Հայաստանի Գրողների Միութեան Միքայէլ Նալբանդեանի անուան (1988) մրցանակների դափնեկիր, Հայաստանի Ծառերական Գործիչների Միութեան Պրոմեթեւս (1999), Ծէքէեան Մշակութային Միութեան դափնեկիր պատկառելի տիտղոսներով:

Լեւոն Յովհաննէսի Հախվերդեանը ծնուել է 1924, Դեկտեմբերի 26ին, Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Վանաձոր): Սովորել է երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Պետհամալսարանի Ծառերական Ֆակուլտետի առաջին չորսամսեայ դասընթացներից (1944-49): Դեռես ուսանողական տարիներից Հախվերդեանն արդէն հրապարակի վրայ էր՝ գեղարուեստական ինքնուրոյն, գրական-քաղաքական ասպարիսներում, ճեղքայացումների քննարկումներում, մեծարժան երեկոներում, ամէնուրեք:

Հախվերդեանի առաջին յօդուածը՝ նուիրուած Լենինականի (այժմ Գիւմրի) Պետական Ծառերում Նալբանդի Ղարեանի *Լիա Գեղեցիկ* պիեսի բեմադրութեանը, լոյս է տեսել 1946ին, *Գրական Թերթում*: Այստեղ է որ ձեւաւորուել է նրա հրապարակախօսական խառնուածքը՝ 1949-1953ին աշխատելով որպես քննադատական բաժնի վարիչ: Միշտ օրուայ հոգսերով ապրող մտաւորականը գրեց *Մեր Օրերի Հայ Դրամատուրգիան (1945-55)* թեկնածուական դիսերտացիան (հրտ. 1956): 1953-55 աշխատելով Հայաստանի Պետական

Հրատարակչությունում որպես խմբագիր, նա թարգմանական գրականությունը հարստացրեց ընտիր լեզուով կատարած թարգմանություններով՝ Ն. Կոմնի *Հին Հունական Լեգենդներում Ու Առասպելներում*, որը երկու հրատարակությունն է ունեցել: Նրան են պատկանում նաև Եուզովսկու *Դարմ Ու Կերպարը* (1975), Կոկլէն Ասպի *Դիտաստանի Մատեանը* (1978) քառերեքյոտական եւ այլ գործերի մի շարք թարգմանություններ:

Միշտ ամիսանգիստ ու որոնող Հախվերդեանն 1955-59 տեսնում նրը ընտատեղծ *Սովետական Մատենա* ամսագրի խմբագրությունում, որպես պատասխանատու քարտուղար: Սեփական յոթուածներից բացի, նա կազմակերպել է օտար հեղինակների յոթուածների ու կարծիքների հրատարակությունը հայկական արտեստների ու նրանց դեմքերի մասին: Այս շրջանում էր, որ նա ուսումնասիրության նիւթ է դարձրել *Մարտէ Քոչարեանի Մատենա* (1959) թեման:

ՀՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Արուեստների Պատմության Ու Տեսության Սեկտորը իրրեն Արուեստի Ինստիտուտ վերակազմատորուելուց յետոյ, Հախվերդեանը եղել է նրա առաջին գիտնականներից մէկը, դառնալով Թատրոնի եւ Կինոյի Բաժնի վարիչ (1965ից), իսկ 1987ից մինչեւ կեանքի վերջը՝ Ինստիտուտի տնօրէն:

Արուեստի Ինստիտուտում ծեռնարկած ուսումնասիրությունների մէջ խոշոցան Հախվերդեանի գիտահետազոտական աշխատությունների կշիռը: Թատերական հարցերից բացի, նա որոշ ուշադրացած կատարեց նաեւ կինոյի եւ ճարտարապետության (չատ ոգեորուած էր Ռաֆայէլ Իսրայէլեանի աշխատանքներով) առաքարէգներում: Այդ շրջանում էր, որ նա իր աշխատակից ընկերների հետ սկատրատեց *Հայ Սովետական Թատրոնի Պատմություն* մեծարժէք գիտական ուսումնասիրությունը (1967): Այդ գրքի համար նրա գրած *Դերասանական Արուեստ (1917-1962)* բաժինը աշխատության մէկ-երրորդից աւելին է: Նա ծատուցն ու թեթեւակի բնութագրումներով տուել է ընդգրկուած ժամանակաշրջանի չորք ոք տասնեակ դերասանի ստեղծագործության վերլուծությունը: Այժէր, որ այդ աշխատությունն առանձին հրատարակութիւն ունենար: Միտում էր աշխատել դասական, մեզմ երաժշտության տուակ:

Հախվերդեանի բանասիրական պրպտումների մէջ ամենաշահեկանալիցը դարձաւ *Թումանեանի Աշխատնը* դասագրական դիսերտացիան (1964, տպագրուել է 1966ին), իսկ թատերագիտության մէջ՝ *Հայ Թատրոնի Պատմություն (1901-1920)* հանգամանալից ուսումնասիրությունը *(1980)*, որն արժանացաւ Հայաստանի Պետական Մրցանակի (1983):

1969-76 Հախվերդեանը հասարակական ինչնատիպ ունեցող մի մեծ ծառայություն մատուցեց հայ գրական-մշակութային կեանքին: Նա Յովհաննէս Թումանեանի Ծննդեան 100ամեակի Տօնակատարության Հանրապետական Յանձնաժողովի քարտուղարն էր, որի ուսերին էր ծանրացած Թումանեանի մի շարք գործերի հրատարակությունը բնագրով եւ թարգմանություններով, տարբեր վայրերից եկած-հրատիրուած գրական-թարգմանչական գործիչների առօրեայի կազմակերպումը, ամբողջ Թումանեանական Տարին միջոցառում-

ներով ճշգրտ բարդ գործը, թե իրենց զինվորագրի եւ թե իրենց կազմակերպիչ: Ի վերջոյ հրատարակեով յոբելեանական տարեգրութիւնը (1972): Այս շրջանում (1969) նա հրատարակեց *Քառամեանցի հնամեքը* եւ *Քառամեանը* գիրքերը՝ հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, գերմաներէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով:

Ոչ պակաս արդիւնաւէտ էր նրա աշխատանքը նաեւ Անեոից Իսահակեանի ծննդեան 100 (1975) եւ Գաբրիել Սունդուկեանի ծննդեան 150 (1976, մէկ տարի ուշացումով) ամեակներին նուիրուած յոբելեանական հանդէսների ու միջոցառումների կազմակերպման գործում: Այդ առթիւ նա տպագրեց *Իսահակեանի հնամեքը (Իր վկայութիւններով ու բանաստեղծական ընտրութիւններով)* գիրքը հայերէն (1974) եւ ռուսերէն (Մոսկուա, 1975):

Քառոերական արուեստին նուիրուած Հայկական հրատարակութիւնները ու բազմաթիւ յօդուածները իսկոյն են հանդիսացել արուեստի այդ ժանրի զարգացմանը: Գաբրիել Սունդուկեանի Անուան Պետական Ակադեմական Քառոերի 50ամեակի առթիւ (1972), նա գրեց եւ հրատարակեց մի գրքոյկ թատրոնի անցած ուղու մասին՝ հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն:

Բեմադրիչ Վարդան Աճեմեանի հետ նա գրեց չարենցեան բեմաեքով *Ջէյթի Ամպրոտ* պիեսը, որը 1960ին բեմադրուեց Սունդուկեանի անուան թատրոնում Աճեմեանի կողմից: Հայկական թատրոնաեքը 1956-1979 ընդմէջ թատրոնում բեմադրուել են Ա. Մոլզոնի *Մի Խոյ Նշանաւորում*, Ա. Ջանկի եւ Ա. Կալենգոլի *Երկու Գայլ*, Վ. Դելմարի *Ծիչիր Վարդայ Օդդ*, Վ. Խարդոյի եւ Է. Մարայի *Մարդամ Սաճ-Ժէճ*, Մաթեւ Պաճիոյի *Տուգագ*, Ա. Արդուլինի *Տասներեք-թեղերը* պիեսները:

Հայկական մի որոշ ժամանակ հայ թատրոնի արուեստին է դասաւանդել Թատրոնի եւ Կինոարուեստի Պետական Ինստիտուտում՝ դիմակարուեստով թատերագիտական կուրս: Հայ բեմի մեծերի բարձր գրական ու բեմական գործունէութեանը վերաբերող նիւթերին մօտիկից առնչուելու նպատակով, նա ուսանողներին յաճախ բերում էր Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան՝ տեղում ծանօթացնելու այդ բուռ, բայց խօսուն վկաների հետ:

Իբրեւ մայրենի լեզուի ամենաբուռ կիրառմանը նախանձախնդիր անձնաւորութիւն, նա, ինչպէս մեզուում, այնպէս էլ հեռատեսաեսութեամբ բազմիցս նկատեեր է ոչնչեր մեր լեզուի բառակ ու տեղիճ գործածութեան հարցերի շուրջ, ամենօրեայ յուզող հարցեր, որոնք յետագայում նա ամփոփել է *Նրոյցներ Հայերէնի Մասին* (1982) եւ *Նրոյցներ Լեզուի Մասին* (1986, 1993) գրքերում:

1981ին, Լիբանանի Հարաբացիական Պատերազմի շրջանում, Բէյրութի Հայկազեան Գալէճի (այժմ Համալսարան) կողմից հրաւիրուել է մի շարք դասախօսութիւններ կարդալու լեզուի, գրականութեան, ճշակոյթի մասին՝ բարձրացնելով մեր հայրենակիցների ազգ. տոկունութիւնն ու ստեղծագործելու ակտիւութիւնը: Այս շրջանի նրա գրական հունձքն է հանդիսացել *Պայազայր* խոհագրութիւնը (1981 Բէյրութ), որն արժանացել է Հայաստանի Գրողների Միութեան Միքայէլ Նալբանդեան մրցանակին (1988): Նա 1997

Յունուար-Փետրուար ամիսներին դասախօսութիւններ է կարդացել Հայկազեան Համալսարանում:

Հախվերդեանը եղել է աշխարհի մի շարք հայկական համայնքներում եւ ամէնուրեք չխուսել ու մտերմական կապերի մէջ է մտել տեղական գրականագիտական գործիչների հետ, գրել նրանց մասին, քարոզագրել նրանց՝ հայապահպանութեան համար չափազանց կարեւոր դերը մեր ժամանակներում: Նա այն սակաւաթիւ գործիչներից էր, որ մասունքներ էր բերում սփիւռքից եւ պահպանութեան յանձնում Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին:

Բեղմնաւոր մատենագրական գրչի արդիւնք են նաեւ *Երկեր եւ Կենդանութիւն* (1964), *Դէմքեր եւ Դէպքեր* (1977), *Բեմադրիչներ եւ Բեմադրութիւններ* (1983), *Մենք եւ Մեր ժամանակը* (1997 Բէյրութ), *Մենք եւ Մեր Օրերը* (2000) յօդուածների ժողովածուները, *Քառասնապետական Բառարան* (1986), *Մեռքեմներ* (1984), *Յուշիաններ Արեւեան* (1990), *Հայրենիք* (Ա. Իսահակեանի մասին 1990) գրքերը, *Քառամեայեր եւ Հայոց Պատմական Մակեւսագիրը* ժողովածոյ իր առաջաբանով ու ծանօթագրութիւններով (2000): Լեւոն Հախվերդեանն իր մատչելի գրական-քաւեքական գործունէութեան ճանապարհին իրեն դրսեւորել է իբրեւ իր խիզ բառերով ասած՝ շիտակ մարդ: Իր շրջապատում չի եղել շնորհալի մէկը, որին չլեղեռաւոչի, չօգնի, չխրախուսի իր ապաթէր գտնելու համար:

Նա այս կեանքից հեռացաւ զգալով մարդու, արուեստի քննիչը, ընտանիքին նուիրուած, գիտութեան ու գրականութեան մէջ լաւն ու առաջադէմը գնահատած մարդու բոլոր յատկութիւններն իր արուեստի անթերած:

ԲԱԽՏԻՍԱՐ ՅՈՎՍԱՓԵԱՆ

ՊՕՂՈՍ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ
(1929-2003)

Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Մաթեմատիկայի Արեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Պօղոս Մկրտչի Խաչատրեանը ծնուել է 1929ին, Միապետական շրջանի Մոլոքիա գիւղում: 1947ին ստացուելով տեղի միջնակարգ դպրոցը, նա ընդունուել է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի Անուան Մանկավարժական Ինստիտուտ, որն աւարտել է 1951ին եւ վերադարձել հայրենի գիւղ՝ ուսուցչութեան: 1960ին ընդունուել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մաթեմատիկայի Արեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ «Հայ Հին եւ Միջնադարեան Գրականութիւն» մասնագիտութեամբ: Նրա «Հայ Միջնադարեան Ոտանաւորի Ձեւերը» թեկնածուական ատենախօսութիւնն աւարտելի գրքով լոյս է տեսել 1969ին: Այնուհետեւ նրա գիտական հետաքրքրութիւնները կենտրոնացել են Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութեան շուրջ, որի արդիւնքում, երկար տա-

բիների տրճաջան հետազոտութիւններից յետոյ, մեծավաստակ գիտնական Արշալույս Ղազինեանի հեղինակակցութեամբ լոյս է տեսել Գրիգոր Նարեկացու *Մատեան Ողբերգութեան* պոէմի գիտաքննական բնագիրը (1985), որի համար ստանձնախմբերն արժանացել են Ակադեմիայի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մրցանակի:

Պօղոս Խաչատրեանի հեղինակութեամբ հրատարակուել են նաեւ *Նարեկի Միջնադարեան Լաւմուկքը* (1990) եւ *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Միջնադարը* (1996) գրքերը: 1994ին Խաչատրեանի աշխատասիրութեամբ լոյս է տեսել *Մովսէս Խորենացի. Մատենիր, Հոմիլիր, Ճառաբանութիւններ* գործը՝ գլաբար հատուածների հանդիպադիր արեւելահայերէն փոխադրութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով, իսկ 2001ին՝ *Գանձասարի Հայ Հին Ուսմանց Դպրոցը* առաջաբանով ժողովածուն (մասնակի աշխատակցութեամբ Վազգէն Դերիկեանի)՝ առաջաբանով, հեղինակների կենսագրականներով, նարտուար ծանօթագրութիւններով եւ բառարանով:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի առաջարկով անխոնջ գիտնականը գլաբարէից արեւելահայերէնի է վերածել *Մովսէս Գրքի* որոշ հատուածներ՝ «Երեմիայի Մարգարէութիւնը, «Եւսայու Մարգարէութիւնը, «Երեմիայի Ողբը» եւ «Դպրութի Ծառքը», որոնք *Մովսէս Գրքի* հետ միասին ունեցել են երեք հրատարակութիւն՝ 1994ից սկսած: Խաչատրեանն արեւելահայերէնի է թարգմանել նաեւ Շահամիրեանների *Ղուկաչը Փառաց* աշխատութեան երկու գրքերը, որոնցից առաջինը լոյս է տեսել 1991ին, երկրորդը, ՀՀ Սահմանադրական Դատարանի պատուէրով, 2002ին:

Բացի գիտական գործունէութիւնից՝ Պօղոս Խաչատրեանը զբաղուել է նաեւ մանկավարժութեամբ: Շահագրգռուած լինելով մանուկ սերնդի հայեցի կրթութեան հարցով՝ նա կազմել է երկ դասարանի *Գրականութիւն* դասագիրքը (Արեգնու Շաքրութեանի եւ Ռ. Դալլաքեանի հեղինակակցութեամբ), որն ունեցել է աւելի քան 15 հրատարակութիւն, ինչպէս նաեւ 9րդ դասարանի *Հին աշխարհատիպ* ձեռնարկը: Պօղոս Խաչատրեանը դասախօսել է երեւանի Պետական Համալսարանի Հայկական Բանասիրական Ֆակուլտետում (1983-1995), իսկ 1995ից մինչեւ կեանքի վերջը՝ Սեւանի Վազգէնեան Հոգեւոր Դպրանոցում եւ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանում՝ վերջիններում դասատուելով հայ հին գրականութեան պատմութիւն եւ հայ եկեղեցական մատենագրութիւն առարկաները:

Խաչատրեանը մահացել է 21 Յուլիս 2003ին:

ԱՆԱՀԻՏ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՌՈԶԱ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(1931-2003)

Բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, բանագէտ Ռոզա Հայրապետի Գրիգորեանը ծնուել է 1931ի Յունուարի 25ին, Նոր Բայազետում (այժմ՝ Գաւառ): Աւարտել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆա-

կոլտեջի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Ֆաքիլթեի 1953ին, եւ ընդունուեր Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ «Շուշա-Հայկական Գրական Կապերը մասնագիտութեամբ, ձշանուոր յանարան պրոֆեսոր Համազասպ Համբարձումեանի գիտական ղեկավարութեամբ: 1980ին հրատարակել է Համբարձումեանի կենսագրութիւնը, 1988ին վերահրատարակութեան է պատրաստել Հոմերոսի *Ոդիսական* Համբարձումեանի թարգմանութեամբ: 1964ին պաշտպանել է «Հոմերոսը եւ Հայ Գրականութիւնը» թեմայով թեկնածուական թեզ եւ շարունակել իր ուսումնասիրութիւնները շուշա-հայկական գրական կապերի ասպարէզում:

1960ից մինչեւ կեանքի վերջը Գրիգորեանն աշխատել է ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտում, նախ՝ կրտսեր, ապա՝ աւագ եւ առաջատար գիտաշխատողի պաշտօններով: Զբաղուել է բանահաւաքչական, բանագիտական աշխատանքներով, որոնք արգասաւորուել են մի շարք ժողովածուների հրատարակմամբ՝ *Հայ ժողովրդական Օրօրոցային եւ Մանկական երգեր* (1970), *Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ*, հատոր VIII (1977), *Գնդարդումներ* (1983), *Մանկապատում* (1991), *Սասնայ Ծռեր. Ֆ Նոյեմբերյան Պատմվածքներ* (2000):

1996ին Գրիգորեանը պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսութիւն՝ «Հայ Մանկական Բանահիւսութիւնը» թեմայով, որը արդէն առանձին մենագրութիւն տպագրուել է 2002ին՝ *Հայ Մանկական Բանահիւսութիւն (Ժողովրդական Օրօրոցային եւ Մանկական երգեր)* վերնագրով: Գրիգորեանը հայ մանկական բանահիւսութեան մեծագոյն գիտակն էր:

Նա հեղինակ է բազմաթիւ բանահիւսական եւ բանագիտական յօդուածների: Զգալի աշխատանք է կատարել հայ ժողովրդական խաղիկների գիտական համահաւաքի, մոտիւային համաբարդարդի կազմման, ինչպես նաեւ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի բանահիւսական արխիւի մշակման գործում:

Ոգին Գրիգորեանը մահացել է 2003ի Օգոստոսի 13ին, Երեւանում:

ԵՐՎԱՆԴՈՒՀԻ ՄԵԼԻՔ-ՄԻՐԶԱԴԵՄԱՆ

ԳԷՈՐԳ ԱՒԱՋԵԱՆ
(1920–2003)

Քաղաքագէտ, բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Գէորգ Համբարձումի Աւաջեանը ծնուել է Կողբաղաց աշխարհի Շնող գիւղում: Պատանեկութիւնն ու երիտասարդութիւնը անցել են Շիրակի դաշտավայրի Շիրակ գիւղում, ապա՝ Գիւմրիում: Երկրորդ Աշխարհամարտից առաջ որպէս դերասան աշխատել է Գիւմրիի Տիկնիկային Քաղաքում: Իբրեւ պատահի՝ 20 տարեկանում դարձել է ստալինեան բանակայութեան զոհերից մէկը՝ ենթարկուելով ազատրի: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի տա-

իմ ընկերին կամաւոր մեկնել է ռազմաճակատ: Պատերազմից յետոյ վերադարձել է Գիւմրի, որպէս դերասան աշխատել տեղի Դրամատիկական Թատրոնում: Այստեղ նրա կատարած կարեւոր դերերի մէ Ֆերդինանդը (Ֆրիդրիխ Շիլլերի *Սէր եւ Հոգեգնութիւն*), Օթարեանը (Ալիքսանդր Շիրվանզադէի *Պատուի Համար*) եւ Գազիկ բազատրը (Ներսէսիկ Դեմիրճեանի *Երկիր Հայրենի*): Ծողմնդով բեմը՝ ծուխլուել է թատերագիտութեանը: 1956ին կնոջ՝ դերասանուհի, Հայաստանի ժողովրդական արտիստուհի Վարդուհի Վարդերեսեանի հետ հաստատուել է Երեւանում: Այստեղ երկու տասնամեակ դեկավարել է Հայաստանի Հեռուստատեսութեան եւ Ռադիոյի Պետական Կոմիտէի Գլխաւոր Խմբագրութիւնը: Հեղինակ է երկու տասնեակից աւելի մեծ եւ փոքր գրքերի, բազմաթիւ յօդուածների: Առաջին գրքերով յոյս տեսած աշխատութիւններից յիշատակեմ են *Մարտի Մարտնեաց* (1959), *Խոսեակ Ալիխանեանց* (1967), *Գաղթէն Յանգստեան* (1983), *Լեռան Ջանդարեան* (1984), *Արուեստը Իմչպէս Տեսայ* (Վահրամ Փափազեանի մասին, 1986), *Քառեմբատմութիւն* (1988), *Աղաւի Աւազեան եւ Հրաշալի Ուղեկցակիցները* (1989), *Գիւմրիի Քաղաքացի Մարգիկ* (1989), *Երկու Դիմանկար. Ասիա Բէնդոյեան, Արամ Ղազանճի* (1990), *Քաղաքական Ակնարկներ* (1996), *Մարդիկս Գրիգորեան* (2000), *Անանիք Խաչատրեանը եւ Հայոց Ազգութագրութիւնը* (2001): Կեանքի վերջին տարիներին եղել է ՀՀ Ազգային Ակադեմիայի Ճեղաստագրութեան Քաղաքագրան-Իմաստասիրական ամազ գիտաշխատող: Երկու անգամ ստրժանացել է Հայաստանի ժառանգաւորների Միութեան առաջին մրցանակի, իմչպէս նաեւ ՀՀ արուեստի վաստակաւոր արտիստ կոչման:

Գէորգ Աբաջեանը վախճանուեց 2003 Հոկտեմբերի 6ին, Երեւանում:

ՀԱՅԿԱՋ ԵՐԱՆՈՍԵԱՆ

ԼԵՕ ՀԱՄԱԼԵԱՆ
(1920-2003)

Ականաւոր եւ բեղմնաւոր գրող, ուսուցիչ եւ խմբագիր Լեւ Համալեան ծնած է 1920ին: Ան աւարտած է Նիւ Եորքի Քօրնէլ եւ Քոլումպիա Համալսարանները եւ անցած ուսուցչական ասպարէզի՝ իբրեւ գրելու եւ գրականութեան դասախօս:

Դեկտ. Համալեան սիրուած դասախօս մըն էր: Ան գրականութիւն դասաւանդեց Համպուրկի, Փաբիզի, Նիւ Եորքի, Քոլումպիա, Քենըսըի համալսարաններում, իմչպէս նաեւ California Institute Of The Artsի մէջ: Այդ հաստիքներէ իր ուսուցչական բնօրրանը եղաւ Նիւ Եորքի Սիթի Քոլէճը ուր դասաւանդեց 1955էն մինչեւ իր մահը: Հոն էր որ ան արժանացաւ մրցանակներու, իմչպէս՝ «Անգամաւոր Ուսուցիչ»ի (1985)ի, ծառայեց իբրեւ Guidanceի տեսուչ (1964-66), ապա եղաւ տնօրէնը Creative Writing Graduate programի (1972-75): Ան գործեց իբրեւ տեսուչը

Academic Affairsի՝ California Institute of Artsի մէջ, եղաւ խորհրդականը Մ. Նահանգներու Կրթական Հաստատութիւնին:

Ան անդամ էր P.E.N.ի Freedom to Write յանձնախումբին: Համալեան մաս կազմեց նաեւ չարք մը կարեւոր ամսագրերու խմբագրութեան, ինչպէս՝ *The Literary Review, Coloumbia*, եւ *Humerus*: Խմբագիրն էր *American Book Review*ին: 1958էն 1964 աշխատած է Harper's Magazineի մէջ եւ հանախմբագիրն էր *Artists Influence* երկամեայիին որ Ափրիկո-ամերիկեան արուեստին նուիրուած հրատարակութիւն մըն է:

Հանսակոսի ու Թեհրանի համալսարաններուն մէջ դասատուութեան ընթացքին, Համալեան սկսաւ խորացնել իր ծանօթութիւնը հայ գրականութեան:

Ան հայ մշակոյթի երկարամեայ մշակ մըն էր, որ գործեց հայ անգլիատառ գրականութեան ամրաստանին մէջ: Ան 1972էն մինչեւ 2003 խմբագիրն էր անգլիատառ *Ararat* գրական պարբերականին: Գրական եւ մշակութային այս եռամսեան թերթս չատագոյն ամբիոնը եղաւ որով Համալեան ի գործ դրաւ իր կախարդանքը: Պարբերականը՝ ՀԲԸՄի հովանիին տակ կը հրատարակէ կայացած եւ նոր գրողներու երկեր, եւ կը ծառայէ իբրեւ ամերիկահայ համայնքի միակ գրական խօսափողը: Այսուհանդերձ, *Ararat*ի հոչակն ու ընթերցողներուն շրջանակը կ'անցնին հայ համայնքէն անդին: Համալեանի դերը մեծ եղաւ նաեւ ամերկահայ նոր գրողներու ճանաչման եւ ստեղծումին մէջ: Ան 14 տարի առնչուեցաւ Անահիտ Գրական Մրցանակի Յանձնախումբը, որ առնչուած է Քոլումպիա Համալսարանի Հայկական Ամբիոնին:

Ան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամերիկահայ գրականութեան վրայ ոչ միայն իբրեւ գրող, քննադատ եւ ընտրանիներ կազմող, այլեւ նոր գրողներ հասարացրող եւ անոնց գրական զարգացման աջակցող: Իր ազնիւ եւ օգնող բնաւորութիւնը իր շուրջ համախմբեց ժամանակակից գրողներու բաւական մեծ խումբ մը, որ գնահատողը հանդիսացաւ իր գրական գիտելիքներուն եւ կարողութիւններուն:

Իբրեւ գրող եւ խմբագիր Համալեան մեծ նպաստ ունեցաւ ամերիկահայ գիր ու գրականութեան: Ան համախմբագրեց ամերիկահայ գրականութեան ծաղկաքաղ մը՝ *Crossroads: Short fiction by Armenian American Writers* (1992) հատորը որ տեղ գտած Լէոնարտոս Ալիշանի, Հերի Պարսկեանի, Ճոն Պարսամեանի, Էմմ Քալիճի, Մարկոս Քէյսէի, Ռիչըրտ Յակոբեանի, Րոպըրթ Հիւսերի, Քարլ Գալֆայեանի, Լորա Գալփաքեանի, Մայքըլ Գրիգորեանի, Քերրիճ Մանուկեանի, Փիթըր Նահապետեանի, Ռոպըրթ Ներսէսեանի, Ուիլիըմ Սարոյեանի, Փիթըր Սորեանի եւ Լեւոն Միրմէկեանի պատմուածքները, խմբագրեց Սարոյեանի պատմուածքները՝ *Madness in the Family* (1988), ընդգրկեց հայ գրականութեան ծնունդներ՝ լայն ընդգրկում ունեցող գրական ծաղկաքաղներու մէջ, ինչպէս՝ *New Writing From the Middle East* (1978), որ արտաքսական, խորհրդեհական եւ քրդական ժամանակակից հեղինակներու կողքին ներկայացուց հայ գրականութիւնը յանձինս Վահրամ Ատրպետեանի, Գուրգէն Մահարիի, Սեդա Հրաճգադեանի, Հրանդ Մաթեւոսեանի, Գեղամ Եմինի, Սիլվա

Կապուտիկեանի, Անուշիք Խոսիակեանցի, Պարոյր Սեւակի, Չահրատի, Անդրանիկ Ծառուկեանի եւ Կարիկ Պատմաճեանի երկերուն:

Ան գրեց հայերու մասին՝ գրականութեան իբրեւ ամբողջական փոքրամասնութեան դիտանկիւնէն՝ *As Others See Us: The Armenian Image in Literature* (1980), ուր ներկայացուց հայուն կեպարը՝ իբրեւ առեւտրական, գրականութեան մարդ, մասոնիկ ու խորհրդական, արուեստագէտ ու սիրող, խնամատար եւ աշխատասիրաղաքաքի՝ համեմով զայն կարծրատիպէ (stereotype): Խմբագրեց Ուիլիըմ Սարոյեանի *The Man and the Writer Remembered* (1987) հատորը եւ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակեց տարբեր ժողովածուներու մէջ, ինչպէս՝ Ռիչըրտ Հովհաննիսեանի՝ *New Perspectives on the Armenian Genocide*:

Հեղինակեց շարք մը գիրքեր, ինչպէս՝ *Burn After Reading* (1978), *D. H. Lawrence in Italy*, եւ համահեղինակեց *Grammar in Context* գիրքը: Առանձին է այդ խմբագիրքերու հետ հրատարակեց վէց դասագիրքեր՝ վիպակներու, երեւակայական պատմուածքի (fiction), ռուսական վիպակներու, եւ գրականութեան մասին, ինչպէս նաեւ՝ շարք մը ծաղկաքաղներ, ինչպէս՝ *The Existential Imagination*, *In Search Of Eden*, եւ *The Fourth World*: Ան հրատարակեց նաեւ երեւակայական պատմուածքի ծաղկաքաղ մը՝ *The Outposts of Imagination*, ու համախմբագրեց *Eleven Modern Short Novels*, *The Naked I*, *The Radical Vision* գիրքերը, եւ կնոջական երկեր՝ *Solo* եւ *Ladies on The Loose*:

Համալսարան կառաւարած է նաեւ գրական-գրաքննադատական ամսագրութիւններ՝ հայ եւ միջին արեւելեան:

Շուրջ 200 յօդուածներու եւ տարբեր նիւթերու գրախօսականներու հեղինակ Լէօ Համալեան մահացաւ Նիւ Եորքի մէջ, 8 Նոյեմբեր 2003ին:

ԱՐԱՄ ԱՐՓՈՒՆ

ՄԻՇԷԼ ՎԱՆ ԷՊՊՈՒԿ
(1934-2003)

22 Նոյեմբերի 2003ին, Նոր Լովէնում, 69 տարեկան հասակում, անսպասելիօրէն իր մահկանացուն կնքեց մեր ժամանակներուն նշանաւոր արեւելագէտներից մէկը՝ հայագէտ, վրացագէտ եւ քրիստոնեայ Արեւելքի մատենագրութիւններուն հմուտ մեկնաբան պրոֆ. Միշէլ Վան Էպպուկը:

Վան Էպպուկը ծնած է 17 Յունիսի 1934ին, Բելգիայի Մալին քաղաքում: 1951ին ընդունուած է Բրիւսէլի Մեծ Միշէլ Քոլէջ: Այնուհետեւ մէկ տարի սորված է Բրիւսէլի Մեծ Լուիս Իրասաբանական Ֆակուլտէտում, որից յետոյ, 1953-55ին սկսած է Ծիսասեռած Վանական Կաթոլիկ Հայրերուն: 1959ին նա պետական քննութիւն է յանձնել եւ դասական բանասիրութեան մասնագէտի վկայական ստացել Բելգիայում: Այնուհետեւ երեք տարի, Լիբրաճանի Մեծ-Ալբէր Քանանճայապետական Համալսարանում պատրաստել է փիլիսոփայութեան ատենախօսութիւն՝ «Պրոքլոսիսի Արիստո-

սէկի եւ Յոյն Ճարտասանների Մասս թեմայով: Մէկ տարուայ գիմուորական ծառայութիւնից յետոյ, նա դասատուեղել է Յոյն ուսումնական հաստատութեան մէջ: 1962ին Վան Էսբրուկը երտիդրուել է պաշտօնավարելու Բրխսէլի Բոլանդիստների Վանական Միաբեան գրադարանում: Այդ ժամանակ, երբեր ազատ ունկնդիր, նա թոյլատուրիւն է ստացել Լուվէնի Համալսարանում հետեւել պրոֆ. Ժերար Գարիսոն հայկական եւ վրացական բանասիրութեան դասախօսութիւններին: Վան Էսբրուկը, գիտակցելով վաղ վարքագրական ճառերուագրութեան ուսումնասիրութեան ողջ բարդութիւնը, հասկանում է, որ նրան արեւելագրիտոնական լեզուների իմացութիւնը դեռեւս բաւարար չէ այդ աշխատանքներին լծուելու համար: Նրան թոյլատուրուել է Բէյրութի Սէն-Ժոզէֆ Համալսարանում ուսանել արաբերէն եւ սուրերէն, սակայն 1964ին նա է կանչուել Լուվէն, շարունակելու աստուածաբանական կրթութիւնը:

1966ին Վան Էսբրուկը ձեռնադրուել է եղել Լուվէնի Համալսարանում արեւելեան բանասիրութեան եւ պատմութեան գծով դոկտորական ատենախօսութեան պատրաստութեանը: 1970ին աւարտել է աստուածաբանական կրթութիւնը եւ ձեռնադրուել քահանայ: 1975ին պաշտպանել է իր ատենախօսութիւնը: Նոյն թուականից սկսած մասնակցել է Խոդիդոլային Միաբեան տարածքում բազմաթիւ գիտական ծրագրերի, որոնք իրականացուում էին Մոսկուայում, Լենինգրադում, Բրիւխսէում եւ Երեւանում: 1982ին արդէն ճանաչուած ուսնեցող գիտնականը հրաւիրուել է Հռոմի Քահանայապետական Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, դասատուեղելու հայերէն եւ վրացերէն: 1985ին մէկ տարով փոխարինել է արեւ. Ժան-Պիեռ Մահէին՝ Փարիզի Կաթոլիկէ Համալսարանի Հայագիտութեան Ամբիոնում: 1987ին ընտրուել է Միւնխէնի Լիդուիգ-Մաքսիմիլիան Համալսարանի Քրիստոնեայ Արեւելք Ամբիոնի վարիչ եւ պաշտօնավարել մինչեւ 31 Յուլիսի 1999ը:

Դասախօսական աշխատանքին զուգահեռ Վան Էսբրուկը մեծ ջանասիրութեամբ ուսիրուել է յիշատակուած արեւելեան լեզուներով վաղ քրիստոնէական բնագրերի յայտնագործման եւ հրատարակման աշխատանքին, միաժամանակ ձեռնամուխ լինելով այդ նոգեւոր փչրանքների ստեղծման պատմական միջավայրը վերկայացնելու եւ բնագրագիտական մորք հետազօտութիւններ գրելու գործին:

Հայագիտութեան ոսկէ ֆոնդի մաս են կազմում երջանկայիշատակ հեղինակի հետազօտութիւնները Սողոմոն Մաքենացու եւ *Մեղ մեսրոպեան*, Ագաթանգեղոսի *Պատմութեան*, Ս. Քառէոսի եւ Ս. Բարթուղիմէոսի պաշտամունքի, եզնիկ Կողբացու *Եղծ Աղանդոցի*, հայկական ձեռագրական կրկնագրերի վերաբերեալ: Հայագիտական այդ աշխատութիւնները լոյս են տեսել Ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն ու հայերէն (երբեմն՝ բարդամասրար)՝ *Analecta Bollandiana*, *Annuarium Historiae Conciliorum*, *Le Muséon*, *Orient Christianus* եւ այլ հանդէսներում, տարբեր գիտաժողովների ընթացքում ներկայացուած զեկուցումների առումներում եւ նաեւ այլ մասնագիտական ժողովածուներում: Հայագիտական պարբերական հրատարակութիւններից Վան Էսբրուկի յօդուածները իրենց էջերում տպագրել են *Revue des Études*

Arménienne, Բանբեր Մատենադարանի, Հանդէս Ամսօրեայ, Պատմաբանա-սիրական Հանդէս, Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք եւ *Էջմիածին* հանդէսնե-րը:

Վերջին տարիներին ան առանձնապէս մեծ հետաքրքրութիւն էր ցուցաբե-րած Հայոց Եկեղեցու վաղ շրջանի պատմութեան, ծէսի եւ իրաւունքի խնդիր-ներուն նկատմամբ: Այդ ճապաոնակով կատարուած պրպտումներուն արդիւնքով Վան Էսբրուկը մեր մեկնաբանութիւններ առաջարկեց Ե.-Ը. դարերուն հայ-քիւ-զանդական եկեղեցական փոխյարաբերութիւններուն հետազօտութեան եւ վաղ հայկական ժառանգաւորութեան մի շարք երկերուն ուսումնասիրութեան, թարգ-մութեան բնագատառում:

Վան Էսբրուկը անդամ էր Գերմանիայի Գիտութիւններուն Ակադեմիայի Հայերարանութեան Յանձնաժողովին, թեկնածու էր Վրաստանի Գիտութիւննե-րի Ակադեմիայի պատասխանատուական անդամ: Դեկտեմբեր 1998ին Քրիքիսի Համալսարանի Վրացագիտութեան Ամբիոնը վրացագիտութեան բնագատա-ռում ունեցած ձեռքբերումներուն համար նրան արժանացուցեց Մարի-Ֆեիխտէ Թրոսէի Ոսկեայ Մրցանակի:

ԱՂԱՍ ԹՈՍՈՅԵԱՆ

ՏԷՐ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
(1941-2003)

Կրօնագէտ աստուածաբան, Հայ Եկեղեցւոյ ծի-սակարգի հմուտ գիտակ, պատմաբան, արձակագիր, հրապարակագիր, ճշակութային ու հասարակական գործիչ Հայր Մեսրոպ Աշճեան (աւազանի անունով Հրայր), ծնած է Պէյրութ, 3 Յունուար 1941ին: Նա-խակրթութիւնը ստացած է տեղի Ս. Նշան Ազգային Վարժարանը: 1957ին ընդունուած է Մեծի Տաճճ Կի-լիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքը: 1961ին ձեռ-նադրուած է կուսակրօն քահանայ, 1963ին ստացած է վարդապետական աս-տիճան, (վերանուանուելով Տէր Մեսրոպ՝ ի յիշատակ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600ամեակին), 1977ին՝ եպիսկոպոսական աստիճան, իսկ 1983ին՝ արքեպիսկոպոսական աստիճան:

1962ին վեց ամիսով հետեւած է եկեղեցիներու Համաշխարհային Խոր-հուրդի (ԵՀԽ) Ժնեւի (Յունգենիա) Միջ-եկեղեցական Ուսանող Վեդրոնի բազմազգեայ ուսման դասընթացքներուն: 1970ին մագիստրոսի աստիճանով վկայուած է Փրինսթընի Համալսարանի Աստուածաբանութեան Ճիւղէն, խո-րացնելով եկեղեցական պատմութեան եւ ծիսագիտութեան մէջ եւ պաշտպա-նելով Նեթուս Լամբրոնացիի «Հռոմկլայի Մասրո» ծիսը:

1964-70ին եղած է Անթիլիաս եւ Հալէպ, պաշտօնավարած է Հալէպի Քարէն Եփէի Վարժարանը իբրեւ ուսուցիչ, եղած է Դպրեվանքի տեսուչ եւ ամեր կից՝ Ազգային Կաթողիկեան Վարժարանի տնօրէն, Կաթողիկոսարանի Հասոյ պաշ-տօնաթերթի խմբագիր:

Վարած է առաջնորդական պաշտօններ. եղած է թեմակալ առաջնորդը Սպահանի Թեմին՝ 1974էն 1977, Ամերիկայի Հայոց Արեւելեան եւ Քանատայի արեւիդիոսական Թեմին՝ 1978էն 1998: Մ. Նահատակներու մէջ իր առաջնորդական տարիներուն, ան ծառայած է ճչակութային-հրատարակչական յայն գործունէութիւն. 1978 Մայիսին հրատարակել սկսած է *Outreach* ամսաթերթը: Իր օրով ձիմնուած են Մոնթրէալի Ս. Յակոբ, Թորոնթոյի Ս. Աստուածածին, Վանքուվըրի Ս. Գրիգոր, եւ Քեմպրիճի Ս. Նշան վարժարանները:

1962էն ի վեր գործօն մասնակցութիւն բերած է Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին (ԵՀԽ) գործունէութեանց: Մասնակցած է միջազգային կրօնական գիտաժողովներու եւ ներկայացուցած Հայոց Եկեղեցին, ինչպէս՝ ԵՀԽի 5րդ եւ 7րդ Ընդհանուր Ժողովներուն: 1991-95 եղած է ԵՀԽի «Հաւատք եւ Կարգ» յանձնախումբի անդամ: Իրրեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ մեկնած է Ս. Էջմիածին 1979ին, 1986ին եւ 1987ին:

1998ին հրաժեշտ տալով Ամերիկահայոց Արեւելեան Թեմին, Մեսրոպ արքեպս. անցաւ Հայաստան, կարծելով թէ՝ «վերջակէտ էի դրած կեանքի մը եւ ոչ մեծութեան մէջ պիտի անցնէի կեանքիս մնացած օրերը»: Սակայն «Հայաստան նոր չտեսչ, նոր աշխատակերպեց, նոր հոգեկան տուաւ իմծի, եւ ես, առնի քան երբեք, բուռն, խանդավառ, ճախաճեռնութիւններով լեցուն կեանք մը ապեցայ, որ տարածուեցաւ հոգեւոր, մչակութային, բարեգործական, ուխտատրական ճակատներու վրայ»:

Ան՝ «Ուխտաւորը Հայաստանին», հաստատեցաւ Մուղնի, որ «արքեպս.ի՝ տարիներէ քրտնաջան աշխատանքով կեանք ստացաւ վերաշինուած եկեղեցով, ակումբով, մանկական երգչախմբով, շաւթի հանգիստ իրօք ուխտատուն դարձած այգիով»: Սակայն, արքեպս.ը չհանգստանափակուեցաւ Մուղնիով:

Հայաստանի մէջ իր ոչ-երկար կեցութեան շրջանին տիեզերքի ոչ միայն խօսքեր գոյատ, իր նուիրումով վարակեց շուրջը, այլեւ միջոցներ հայթայթեց, կարողացաւ հոգեճչակութային վերազարթնումի ծիլեր ցանել, նկեղեցիներու ներգործը կազմակերպել, կատարեց հսկայական մկրտութիւններ՝ Ջաւախքի եւ Արցախի մէջ, կազմակերպեց եկեղեցիներու մաքրման աշխատանքը, որուն մասնակցեցան 12000 դպրոցականներ եւ ուսանողներ, մասնակցեցաւ արքահանած «Այգարաց» եւ «Մեծն Նեղսէս» բարեգործական միութեանց աշխատանքներուն, ձեռնարկեց «Մուղնի» հրատարակչական գործին հրատարակելով աւելի քան 220 հատոր գիրք, նախաձեռնեց բազմաթիւ բանասիրական-ազգագրական գիտաժողովներ՝ ընդհատած Հայոց Եկեղեցիին եւ պատմութեան, իր տանջը ջերմ Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի վերելքի գործին: Իր ջանքերով տպագրուեցաւ ակադեմական շարք 25 գիրք: Արքեպս.ը առաջիններէն է որ պաժանացաւ Ակադեմիայի Պատուաւոր Դոկտորի կոչման:

Եղաւ վարիչ-քարտուղարը Հայաստանի Մէջ Քրիստոնեութեան Պետական Կրօնք Հռչակման 1700ամեակի Յանձնախումբին: Ան նախագահեց էր Հայկական Պատմական Յուշարձաններու Խնամին (ՀՊՅնս), անդամ էր Հա-

յատուկի Ծնաբաբանց Միաբնաց, ճախաջախն էր Արամ Մանուկեան Հիմնադրամին (Երեւան) եւ հիմնադիրը՝ երկիր եւ Միջակոյք կազմակերպութեան Ամերիկայի բաժնին:

Մնացուկ արձագանգի գործերէն են՝ *Մեռնիլ Ջնջումներ. Հատընտիր* (1955), *Հոգեցաւոյց. Ըստ Առաջնորդութեանց Հոգեւորականաց Եկեղեցւոյ* (1975) ժողովածուները, «Նոր-Ջուղայի Հայոց Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մայր տաճարին, վանքի շրջափակին, կրօնական նկարչութեան, զարդատառերուն գեղեցկահիւս խրեցուն, մանր արուեստներուն նուիրուած հնտազրքրական ճմռչներ, փտեբազրական փաստաթղթեր» պարունակող *Պատկերազիրք Սուրբ Ամենափրկիչ Վանաց Նոր Ջուղա* (1975) հատորը (հայերէն, անգլերէն, պարսկերէն) հատորը, *Սուրբերը Ու Մենք. Հայ Եկեղեցւոյ Սուրբերը Ու Սպրիկեան Նահատակաց Սրբադասման Հարցը* (1993), *Դիտած Մեղաւոյ Դ. Քաշիսեանեան. Երկեր Ու Քերթուածներ. Վաւերագրեր, Նամակներ* (1993) երկերը, կրօնական խորհրդածութիւններու, տօնական օրերու ժողովածու, Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն փրցուած էջերու ժողովածու ներկայացնող «Երեսուն տարուան եկեղեցական կեանքին, եւ յատկապէս մեր չորք քառորդ տարուան առաջնորդութեան գործունէութեան...խօսքերու եւ ժողովածուներու հատորածոն» *Կեանքի Ու Հաւատքի Էջերը* (1993), եւ ամոթ տուիչ չարաշնակութիւն» համդիսացող *Համբերատարութիւն* (1993) հատորը, ինչպէս եւ՝ *Ծնունդներէ Հոյնացը* (1998), *Լոռատարիի Լոյսի Նշխարները* (2000), *Հայ Ինքնատարբերման Վերջին Կռիւները* (2001) գիրքերը, ինքնատրական ապրումներ ու պահեր ամփոփող հատորը՝ *Պահեմ Ու Յանձնարարեմ* (2002), *Էջեր Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութենէն* (1994), եւ՝ Ս. Էջմիածնի հիմնադրութեան 1700 ամեակին նուիրուած *The Etchmiadzin Chronicles: Etchmiadzin as Seen by Foreign Travelers* հատորը:

Ամենաճգնատ հոգիի տէր ամէն Մնացուկ Արձագանգ Աշխատանքի կեանքի Անթիլիաս-Ջուղա-Նիւ Եորք-Էջմիածին երթը կանգ առաւ 2 Դեկտեմբեր 2003ին, Նիւ Եորքի մէջ, սրտի կաթուածի հետեւանքով:

ՄՆԱՑԱԿԱՆ ՏԱՂԷՍԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ

(1 Յունուար – 31 Դեկտեմբեր 2003)

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը իր այս հատորով ես կը չափուիմ՝ ներկայացնել համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի տարեկան հրապարակային գործունէութիւնները:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայագիտական Ամբիոնը 2003ին կազմակերպեց հետեւեալ դասախօսական ու յորելենական երեկոները:

«Հայ Միջնադարեան Վկայաբանութիւն եւ Շարականագրութիւն. Փոխադարձ Առնչութիւններ»
դասախօս՝ Սեմա Արեւշատեան
4 Փետրուար 2003

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի 2003ին կազմակերպած առաջին հրապարակային դասախօսութիւնը կատարեց հայ միջնադարեան հոգեւոր երաժշտութեան մասնագէտ Սեմա Արեւշատեան, որ հեղինակ է երկու մենագրութիւններու եւ չորք քառասուն մասնագիտական յօդուածներու, յօս տեսած՝ հայերէն, օտարերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով: Արեւշատեան ներկայիս միաժամանակ կը պաշտօնավարէ Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտին, երեւանի Կոմիտասի Անուան Պետական Երաժշտանոցին եւ Հայ Հոգեւոր Երաժշտութեան Կատարման, Հետազօտման եւ Վաւերացման Կեդրոնին մէջ:

Հայ միջնադարեան վկայաբանութեան եւ շարականագրութեան նուիրուած Արեւշատեանի դասախօսութեան յօդուածային տարբերակը կարելի է կարդալ սոյն հատորին մէջ, էջ 163-175:

Դասախօսութեան առարկան, ներկաներուն կողմէ Արեւշատեանին տրուած հարցումները դուրս գալով բանախօսութեան նեղ մասնագիտական սահմանակէն, ընդգրկեցին տեղի լայն դիտոր: Դասախօսը պատասխանեց հայկական խազերուն, կանոնական ու պարականոն շարականներու եւ հոգե-

սր երաժշտութեան ժամանակակից ինդիւնակնեռու մասին չարք մը հարցում-ներու:

«Հրանտ Մաթեւոսեանի Գրականութիւնը»
զեկուցողներ՝ Մարգիս Կիւրակոսեան ու Գրիգոր Շահինեան
13 Մարտ 2003

Ի. դարու հայ լատագոյն արձակագիրներէն, ճորոգ հանգուցեալ Հրանտ Մաթեւոսեանի ճոխ ու ծաւալած այս երկրին զեկուցեցին քանաստեղծ ու *Ռազիմ* գրական ամսագրի օգնական-խմբագիր Մարգիս Կիւրակոսեանն ու քննադատ եւ մանկավարժ Գրիգոր Շահինեանը:

Կիւրակոսեան կեդրոնացաւ Մաթեւոսեանի պատմուածքներուն վրայ, ո-րոնք լոյս տեսած են փաթոսնակաւոր թուականներուն եւ կը զոգադիպին խորհրդային «ձնծաղի» ժամանակաշրջանին: 1967ին երեսուներկուած իր ա-ռաջին հատորին՝ *Օջոռոժին* մէջ, Մաթեւոսեան, հակառակ խորհրդային գրականութեան «քաղաքակեցման» ուղղութեան, իր հայեացքը կ'ուղղէ գիւղ, արժանանալով Գուրգէն Մահարիի եւ քննադատներ Ազնիւ Ազիւռակէսեա-նի, Լեւոն Հախվերդեանի, Հրանտ Ղամբարեանի եւ Ֆելիքս Մելոյեանի չերմ գովասանքին: Ինակաս էր ասոնց, որ Մաթեւոսեանի արձակին «դէպի գիւղ» մի-տումը քննադատութեան ալ արժանանար:

Ըստ Կիւրակոսեանի, Մաթեւոսեան, իր պատմուածքներուն մէջ, կ'ուսում-նասիրէ ընկերային երեւոյթներն ու մարդկային բնաւորութիւնները: Անոր հե-րոսները բնաձիւռուած են կեանքէն եւ օժտուած ճգռուկականութեամբ: Մաթեւո-սեան կ'իմաստաւորէ հայ գիւղացիին առօրեայ կեանքը եւ անոր մէջ կը տեսնէ հայ մարդու իսկական յատկութիւնները: Մաթեւոսեան յաճախ կը ներմանայ իր հերոսներուն հետ, կը գնատատէ հայ գիւղացիին առաւելութիւններն ու կը ձաղկէ թերութիւնները: Յաճախ անոր հերոսներուն բնաւորութիւնն իսկ կը փոխուի, երբ քաղաքէն կը վերադառնան իրենց հարազատ գիւղը:

Մաթեւոսեանի նկարագրութիւնները կը բոլոր առարկայական ըլլալ, քան Կիւրակոսեան: Հեղինակը գեղջկական կեանքին հանդէպ համակրանք կը տա-ծէ ու կը պահպանէ գիւղը չահագործողները: Անոր հոգին կը տխրի իւ տես գիւղի յարատեւ պարպուելին, դիակի քաղաք գաղթին պատճառով: Ան կը-նչ կ'ուղէ պահպանել հայ գիւղն ու գեղջկական կեանքը:

Կիւրակոսեան վերլուծեց նաեւ Մաթեւոսեանի գրական նոր ոճը, որուն չնորհիւ, հեղինակը, իր ոդեւորեան իսկ, կը նկատուէր դասական ճը: Անոր պատմուածքներուն մէջ դիպաշարային կառուցուածքը այլեւս ալ եական չէ, որովհետեւ անոնց բովանդակութիւնը աւելի խորունկ է ու ընդգրկուն:

Երկրորդ զեկուցող՝ Գրիգոր Շահինեան քննարկեց Մաթեւոսեանի աւելի ուշ՝ շրջանի վէպերը: Ան նկատել տուաւ, թէ Մաթեւոսեանի տոհրնագործական կեանքի առաջին ու երկրորդ շրջաններուն մէջ ու նիմնական տարբերութիւն-ներ չկան. անոր վէպերը պարզապէս աւելի ծաւալուն, խորունկ ու ճոպլ են:

Շահինեան ճեծապէս արժեւորեց Մաթեոսեանի տեղը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ: Ան ըսաւ, թէ Մաթեոսեանի գործերը միչտ պիտի մնան կենդանի, ապրող գրականութիւն: Շահինեան Մաթեոսեանը համարեց Ոսկեդարէն սկզբնատրուած հայ գրականութեան վերջին ճեծագոյն դէմքը եւ մեր միջնադարեան տաղերգիրներուն արժանի յաջորդը:

Խօսելով Մաթեոսեանի տաղերգութիւններուն մասին, Շահինեան զանոնք սեպեց եւ՛ վաւերագրական եւ՛ գեղարուեստական: Մաթեոսեանի գրականութեան գլխաւոր առարկան մարդն է, յատկապէս հայ մարդը՝ իր բարոյական հարցադրումներով, հոգեբանական ժամանակներէն եկած եւ դէպի ապագայ ուղղուող: Էր տիպարները այս աշխարհի յաւ ու գէշ բնակիչներն են, որոնց համար «մարդկայնութիւնը» ու «հայկականութիւնը» յաճախ հոմանիշներ են:

Դժուար է Մաթեոսեանի գրականութիւնը զետեղել գրական միակ սեռի մը չրջագիծին մէջ, ըսաւ Շահինեան: Անոր ճօտեցումը համադարփակ է, գրելաձեւ՝ խիտ: Մաթեոսեանի գործերը յաճախ ո՛չ ճուռք, ո՛չ ալ եզրակացութիւն ունին, մինչ խորագրերը ճաշրամասնութեան անկրաժեշտ կը թուի: Անոր պատումը բնական է, հիւսուած մերթ՝ առաջին, մերթ՝ երրորդ դէմքով: Շահինեան Մաթեոսեանը նկատեց ամբողջի հայ ժողովրդային հոգեխարտացնելու յետնորդը: Ըստ զեկուցողին, բնական երեւոյթներ կամ դէպքեր ճկարագրելու Մաթեոսեանի հմտութիւնը կը մնայ անզերազանցելի:

Շահինեան դիտել տուաւ, թէ Մաթեոսեանի գրականութեան վրայ անմոռանալի ազդեցութիւն ունեցած է չարժանկարի արուեստը: Ան միաժամանակ հմուտ ճաշակ էր եւ գեղազանցօրէն կ'օգտուէր եւ՛ բարբառներէ եւ՛ ժամանակակից գրական լեզուէն: Մաթեոսեանի ճեծագոյն արժէքը կը կայանայ իր վաւերականութեան մէջ, որուն իրը էատարրեր կը գտնարուին բանաստեղծական չունչն ու նրգիծանքը: Շահինեան ընդգծեց նաեւ, թէ Մաթեոսեան երբեմն կը ճրակէր իր նախկին գործերը, եւ թէ յաչիծն ու յոռետեսութիւնը անոր ասելի ոչ չրջանի ստեղծագործութիւններուն մէջ կը դառնան ասելի ակնյայտ:

Հետեւցումներէն ետք, հարց-պատասխանի հակիրճ բաժնի մէջ, Շահինեան չբաժնեց այն տեսակէտը, թէ Հայաստանի անկախացումէն ետք, Մաթեոսեան դադրած էր ստեղծագործել: «Պարզապէս չհրատարակեց», ըսաւ ան, վկայելով, թէ Մաթեոսեան կ'աչխատէր ճօր վէպի մը վրայ, բայց յայտնի չէ երբ պիտի իր ճահը կրցած աւարտել զայն: Շահինեան Մաթեոսեանի հետ իր հանդիպումներէն մէ քանի դրուագներ յիչեց, երբ առօրեայ դէպքեր, գործի երեւակայութեան մէջ յաճախ կը վերածուէին գրականութեան: Ըստ Շահինեանի, Մաթեոսեան ճոյն վերաբերմունքն ունէր ճաեւ իր համեստ գիտցի ճկատմամբ:

Այս երեկոյին առթի, Հայագիտական Ամբիոնը պատրաստած էր Մաթեոսեանի կեանքն ու գործը այլտացոդ փոքրիկ գրքոյկ մը, ինչպէս ճաեւ Մաթեոսեանի հեղինակած եւ իր մասին գրուած գրականագիտական հատորներու ցուցադրութիւն մը:

«Վեր. Յովհաննէս Էսքիճեան եւ Հալէպի Մէջ Տարագրեալներուն Օժանդակելու Աշխատանքները Մեծ Եղեռնի Օրերուն»
դասախօս՝ Հիլմար Քայզէր
1 Մայիս 2003

Դեբրեճենացի պատմաբան Հիլմար Քայզէրի դասախօսութիւնը նուիրուած էր Վերապատուելի Յովհաննէս Էսքիճեանի մարդասիրական գործունէութեան, Հալէպի մէջ, Մեծ Եղեռնի օրերուն:

Քայզէր մասնագետ է Օսմանեան Կայսրութեան ոչ շրջանի ընկերային ու տնտեսական պատմութեան, մասնաւորապէս՝ հայոց ցեղասպանութեան: Ան ղեկավարական պաշտօնեայ է Զուրիխեան Համալսարանական Ինստիտուտէն: Քայզէր հեղինակն ու խմբագիրն է հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած շարք մը հատորներու, որոնք հիմնուած են տարբեր երկիրներու մէջ իր կատարած ծանրակուռ ուսումնասիրութիւններուն եւ արխիւային պրպտումներուն վրայ: Հեղինակած է բազմաթիւ արժէքաւոր յօդուածներ: Միաժամանակ, Հնչակեան Ամբիկկայի ու Նյոնպայի մէջ տուած է բազմաթիւ հրապարակային դասախօսութիւններ, մասնակցած՝ գիտաժողովներու:

Քայզէրի դասախօսութիւնը հիմք ունէր Լուտեր եւ Նենսի Էսքիճեաններու գործակցութեամբ գրուած եւ 2002ին հրատարակուած իր անգլերէն գիրքը՝ *Տէր Ջոյի Խաչմերուկին Վրայ. Մասն. Վերապրում եւ Ընդաւոսինայ Մարդասիրական Դիմադրութիւն Հալէպի Մէջ, 1915-1917*.

Էր խօսքի սկզբնաւորութեան, Քայզէր պատմեց, թէ իր պրպտումներուն ընթացքին քանիցս հանդիպած էր Վեր. Էսքիճեանի անունին, երբ Քաւիֆերթիայ մէջ պատահաբար կը ծանօթանայ անոր որդիին՝ Լուտեր Էսքիճեանին: Այդ ծանօթութենէն կը ծնի գործակցութիւն մը, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ վերոյիշեալ գիրքը՝ Մեծ Եղեռնի օրերուն Վեր. Էսքիճեանի մարդասիրական գործունէութեան մասին:

Վեր. Էսքիճեան շրջանաւարտ էր Մարաշի Քրիստոնէական Ամերիկեան Հոգեւոր Ճեմարանէն: Կինը՝ Կիւլենիա, Մարաշի մէջ գործօն մասնակցութիւն բերած էր հոգեւոր ու բարեսիրական աշխատանքներու: Էսքիճեաններուն առաջին յանձնառութիւնը կ'ըլլայ Էբիզ-Օրփի աւետարանական եկեղեցւոյ վերակառուցումն ու նոաձայնքին վերակազմակերպումը, որոնք տուժած էին 1909ի Ապրիլեան շրջակայքի կոտորածներէն: Վեր. Էսքիճեան ապա կը հրաւիրուի Հալէպ, որ հայ աւետարանական համայնքը բաժնուած էր երկու մասի: Կ'ակնկալուէր, որ նոր հովիւի մը գալուստով պիտի լուծուէին տարաձայնութիւնները: Հալէպի մէջ, Էսքիճեան կը տանի երիտասարդական խմբակ մը, որուն անդամները, չեռագրիչ՝ ցեղասպանութեան ժամանակ, պիտի օժանդակէին իր մարդասիրական աշխատանքներուն:

Քայզէր Հալէպը կոչեց «ցեղասպանութեան խաչմերուկ», որովհետեւ ան կը համարուէր ցեղասպանական գործընթացի ի կատար ածման գործընթացի երկու գլխաւոր կէտերէն մէկը, միւսը ըլլալով՝ Տէր Զօրը: Այդ օրերուն, Պաղտատի երկաթուղիին վերջին կայարանը Հալէպն էր: Օսմանեան կայսրու-

թնաւ արհամարհան նահանգներէն տեղահանուած հայեր, տվորապար ան-ասումներու տեղափոխման համար օգտագործուող փակոցներով կը փոխադրուէին Հալէպ, կամ ալ, հետիոտն բռնելով երկաթուղագիծի ճամբան, կը հաս-գրուաձէին այնտեղ: Իսկ արեւելեան նահանգներէն տեղահանուածներուն համար, Հալէպը դէպի անապական անապատ մուտքերէն մին էր: Հայ տարա-գիրներ Հալէպ կը հասնէին տիֆով փարակուած. անոնց մեծամասնութիւնը այնտեղ կը մահանար, իսկ փարոկը, կազմակերպչական թերութեանց հետե-ւանքով, կը փոխանցուէր տեղացի բնակչութեան եւ օսմանեան ռազմական կառոյցներուն մէջ աշխատողներուն: Ըստ երեւոյթին, այս համաճարակէն տարեցներն առելի շատ կը մահանային քան երիտասարդները: Շուտով, Հալէպի փողոցներուն մէջ մեծ թիւով տարագիր ճամուկներ սկսան վխտալ: Օսմանեան պաշտօնատարներու հակազդեցութիւնը կ'ըլլայ տարագիրներու փո-խադրութիւնը Քաթմայի երկաթուղիի կայարանին մօտ գտնուող վայր մը, բէեւ շատեր կը փորձէին կաշառքի միջոցով վերադառնալ Հալէպ:

Իր մարդասիրական աշխատանքներուն մէջ, Վեր. Էսքիճեան կը հետեւէր հաստատուն սկզբունքներու: Ան չէր փորձեր փրկել բոլոր տեղահանուածնե-րը: Կը ժեղմէր հաց տալ ծերերուն եւ տարեցներուն, փոխարէնը՝ Վիւլհէլմայի օգնութեամբ, կը հաւաքէր հայ մանուկներն ու պատանիները, զանոնք ուղեւո-րել առանձ տարիքի երիտասարդութիւններ, եւ իր տունը բերելով, կը պահէր ու կը խնամէր զանոնք: Էսքիճեանները իրենց տան նկուղին մէջ կը թաքցնէին մաս հայ մտաւորականներ, որոնք հայ ժողովուրդի ամենամեծ բրքական քաղաքականութեան առաջին թիրախներն էին՝ ուսուցիչներ, հոգեւորականնե-ներ, համալսարանականներ՝ առանց յարձակումական խտրութեան: Այս մտաւորականները իրենց թաքստոցէն Հալէպ հասնող տեղահանութեան կա-րաւաններուն վիճակին մասին տեղեկութիւններ կը հաւաքէին ու զանոնք կը համակարգէին: Իսկ մանուկները կը ծառայէին իբրեւ բանբերներ, գերմանա-ցի եւ ամերիկացի հիւպատոսարանները տեղեակ պահելու նպատակով:

Շուտով, կարգ մը արհամարհան միսիոներական ընկերակցութիւններ ալ կը միանան նպատակամատոյցի ջանքերուն: Փառլա Ընֆֆըր եւ գերմերհացի տիկին մը՝ Պէաթրիս Ռէօնըր, երկուքն ալ հայախօս, կը հասնին Հալէպ ու կը ձեռնարկեն որբանոցներու հիմնումի եւ այլ աշխատանքներու: Ռէօնըր, որ կը գործակցէր Մարաշի Գալէճի շրջանաւարտուհիներուն հետ, Հալէպի ամերիկեան եւ գերմանական հիւպատոսարանները միջոցով գումարներ կը ստանար, ո-րոնք կը փոխանցէր Էսքիճեանի խումբին:

Քայլէր յիշեց անունը Ասարտի Ճեպեճեանի, որ մէկն էր Վեր. Էսքիճեանի կամաւոր պատանիներէն: Ան Հալէպէն մեկնած էր Տէր Զօր, որպէսզի ստաց-ուած դրամով կարենար սննդամթերք եւ այլ կենսական ապրանքներ գնել ու բաժնել հայ տեղահանուածներուն, զանոնք ողջ կարենալ պահելու համար: Այնքան ատեն, որ Ալի Սաւթ Պէյ էր Տէր Զօրի կառավարիչը, այս առաք-ելութիւնը յաջող կ'ընթանար: Կառավարիչը կ'ազատօնէր, որ Վեր. Էսքիճեանի խումբը ծանկապար օգնութիւն բաժնէր տեղահանուածներուն, հաւաքէր մա-

ճուկներն ու որթերը: Այն Սուար Պէյ նոյնիսկ ծեքոկ կը կանգնէր այդ աշխատանքներուն:

Կացութիւնը կը վատթարանայ, երբ 1915ի աշնան, օսմանեան հետախուզութիւնը Հալէպ կը դրկէ իր բաժնատոհման գործակալներէն մին՝ հայ մը, որ մեծ ձեռներեցներ կու տայ Վեր. էսքիճեանին ու անոր օգնականներուն: Այդ գործակալին ժամանումը քէն տաբատի կը տարածէ հայկական գաղտնի ցպաստամատոյցի անդամներուն վրայ, տակայն անոնք չեն դադրեցներ իրենց աշխատանքները: Ծրագրած. Օսմանեան Կայսրութեան ծերքին գործոց նախարարը, մտահոգ՝ մեծ քիւով տեղահանուածներու ողջ մնացած ըլլալու փաստէն, կը հրահանգէ դադրեցնել իրր ներատու տրուող դրամի բաշխումը: Այս դաժան մտահղացման իրրեւ շարունակութիւն, կառավարիչ Այի Սուար Պէյ կը փոխարինուի չերքէզ Ջեքի Պէյով, որուն դաժանութեան համբաւը տարածուած էր Կեսարիոյ շրջանին մէջ, ուր ան ամենայն վայրագութեամբ ի գործ դրած էր տեղահանութեան ծրագիրը: Տէր Ջօրի մէջ, Ջեքի Պէյի առաջին քայլերէն մէկը կ'ըլլայ Այի Սուար Պէյի փրկած ճանուկներուն հաւաքումն ու զանոնք ողջ-ողջ այրելը:

Օսմանեան ոստիկանութիւնը կ'ուզէ ծերբակալել էսքիճեանը, բայց ան արդէն օր մը առաջ մահացած էր, տիֆով վարակուած ըլլալով: Հետեւաբար, 1916ի գարնան սկսնալ, Կիլիկիայէն կը վիճակուի գլխաւորել գաղտնի ցպաստամատոյցի աշխատանքները, օգնութեամբ գործակից տղոց, որոնցմէ իւրաքանչիւրը տակաւարար չգիտէր վեց շարաթ գործունէութիւն ծառայել ետք, կը ծերբակալուէր ու կ'աճեհատաճար: Ընդհատակեայ մարդասիրական խումբէն միայն երկու հոգի կրնան փրկուիլ եւ կեղծ ինքնութեամբ կ'ապաստանիլ Հալէպ, եւ իրր չինարար կ'աշխատին Պաղտատի երկաթուղիի գերմանական ընկերութեան համար: Ընդհատակեայ խումբին քայքայումէն ետք, փրկուած որթերէն մաս մըն ալ թուրքերու կողմէ Լեռնալիբանանի Ամթուրա գիւղը կը տարուի իրր թուրք դատախարակութեան համար: Ուրիշներ ալ, 1918ի Զինադադարէն ետք, ապաստան կը գտնեն Պերլա Մերզիի կամ այլ միսիոնարներու մօտ:

Քայլերը չիշեց նաեւ ընդհատակեայ այլ մարդասիրական խումբերու գոյութիւնը, որոնք կը փորձէին ըստ հնարաւորին փրկել մեծ քիւով հայ տարագիրներ: Ջոլօրինակ Պաղտատի երկաթուղիի ընկերութեան մէջ կը գործէր ճնահ ընդհատակեայ խումբ մը, որուն չնորհիւ փրկուած են Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանը, գլուխ Թէոդիկը եւ Պոլսէն աքսորուած այլ մտաւորականներ:

Դատախազութեան յաջորդեց հարց-պատասխանի բաժին մը, որուն ընթացքին պատմաբանը անդրադարձաւ ամենատարբեր նիւթերու, իճչպէս սփիւռքի մէջ հայոց ցեղասպանութեան ոգեկոչման փոփոխառոյ դրսեւորումներուն, ցեղասպանութեան ընթացքին գերմանական բանակին ու կառավարութեան դերին, Գերմանիոյ կողմէ ցեղասպանութեան ճանաչման հնարաւորութիւններուն, Եղեռնի ընթացքին հայ կնոջ ունեցած դերին ու թրքական կառավարութեան կողմէ հայ տարագիրներու բռնագաւթուած ունեցուածքներու հարցին:

Հայկէր Լիբանան կը գտնուէր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Լիբանանահայ Ուսանողներու Ակումբի հրաւէրով: Բացի Հայկազեան Համալսարանէն, ան հայոց ցեղասպանութեան ծոխրուած հրապարակային դասախօսութիւններ տուաւ նաեւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին, Սահակ Տէր Մեսրոպեան Քառասնապահին, Հրաւոնց եւ Ալիս Տեմիրճեան Կեդրոնին եւ Այնճարի մէջ: Ան ունեցաւ նաեւ շարք մը անպաշտօն հանդիպումներ՝ համալսրային պատասխանատուներու, երիտասարդական խումբերու եւ հայկական երկրորդական վարժարաններու աշակերտներու հետ:

Արամ Խաչատուրեանի Հարիւրամեակին Նուիրուած Համդիսութիւն
3 Յունիս 2003

Հայ մեծ երաժշտահան Արամ Խաչատուրեանի ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած երեկոն սկսաւ անոր կեանքին ու ստեղծագործութեան նուիրուած սահիկներու ցուցադրութեամբ, պատրաստուած՝ Հայագիտական Ամբոնին կողմէ:

Օրուան գլխաւոր զեկուցողն էր երաժշտագիտութեան դասախօս Փոլ Միրզ, որ նաեւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի երգչախումբին ու երգչախմբային բնկերութեան ղեկավարն է: Ան ըսաւ, թէ Խաչատուրեան իրրեւ երաժշտահան յաջորդաբար ոչ կազմաւորուած է: Իր խոկ խոստովանութեամբ, Խաչատուրեան պատահաբար առնչուած է համաշխարհային երաժշտութեան: Սա ըլլալու է պատճառներէ մին, որ Խաչատուրեան հանճարատաբար առնչի ազատօրէն ստեղծագործած է քան իր ժամանակակից խորհրդային մեծերը՝ Սիլվէյ Փրոքոֆիեւ եւ Տմիթրի Շոսթաքովիչ, որոնք այդ ժամանակի մասնագիտական դասակարգութեան կնիքը կը կրէին:

Միրզ Խաչատուրեանի երաժշտութեան մէջ ընդգծեց հայ ժողովրդային պարբերականակներու եւ աշուղական արուեստի մեծ ազդեցութիւնը: Անկին, ան ծանօթ է ներդաշնակումի (harmony) հանդէպ իր ոչ-աւանդական մօտեցումով, յաճախ նախընտրելով ոչ-աւանդական հոսանքիւններու կազմութիւնը:

Խաչատուրեանի մեղեդիներու ակունքները կը գտնուին հայկական եւ անդրկովկասեան երաժշտութեան մէջ, թէեւ ան յաճախակի կը մէջբերէ նաեւ ինքնուրոյն մեղեդիներ: Փոխարէնը, երաժշտական դաշտարները, ժողովրդային երաժշտութեան մեղեդիները եւ ազգային ճուազարաններու հնչիւնային համակարգը այնպիսի ազդեցութիւն կը գործեն իր վրայ, որ իր յօրինուածները, ոչ թէ կ'օրինակեն զանոնք, այլ կը վերարծարծեն այդ յատկանիշերը: Անկին, յանկարծապատրաստութեան (improvisation) սկզբունքներուն վրայ հիմնուած երաժշտական ոճը Խաչատուրեանի մեղեդիներու ամենացայտուն յատկանիշերէն մէկն է:

Միրզ յիշեցուց, թէ Խաչատուրեանի երաժշտութիւնը յաճախ քննադատուած է յստակ կառոյցի (form) մը ու թեմատիկ զարգացումի բացակայութեան համար: Դասախօսը համաձայն էր այդ տեսակէտին, սակայն միայն այն առումով, որ Խաչատուրեան գերիզ չէր նախասահմանուած կառոյցներու եւ չէր

հիմնուեր Ցիւրի օրկեստրական գործադրման սկզբունքին վրայ. այդ միջոցներն օգտագործուած են Խաչատուրեանի Առաջին Սիմֆոնիայում, Դաշնամուրի Քոնչերտոյում, Գուսլեաւոր Պալէին, Թէմ Մոսչինոյ տոնեծագործութեան, Ջութակի Քոնչերտոյին, Լերմոնտովի Դիմակաւոր-ծանչէվկի համար գրուած երաժշտութեան մէջ: Միրզի հանճարայն, այս յօրինումները կը ցուցադրեն Խաչատուրեանի յայնաժամակ ստեղծագործութիւնները զարգացման՝ մեղեդային մէկ-հատիկ կորիզէ Ցիւրի ներդաշնակ զարգացում յառաջացնելու հմտութիւնը:

Խաչատուրեան ստիպուած էր ստեղծագործել խորհրդային վարչակարգի պարտադրած սոցիալիստական ռէալիզմի շրջագիծին մէջ: Կարճ ժամանակամիջոցի մը համար, ան ձայնիսկ մեղադրուած էր իբր «ֆորմալիստ»: Բարեբախտաբար, Խաչատուրեան յաջողեցաւ այդ մթնոլորտին մէջ հանգստութեամբ աշխատիլ, եւ իր մեծ արուեստով կրցաւ գոհացում տալ նաեւ քաղաքական պահանջներուն: Ասոր յատկանշական օրինակներէն մին *Մկրտութեան Պալէն* է: Բացառութեամբ փորձառական երաժշտներ ունեցող երկրորդ Սիմֆոնիային, ամէն յօրինումներում մեծամասնութիւնը յատակօրէն վիպապաշտ են եւ հիւսուած՝ ժողովրդական հնչերի վրայ, ինչ որ կը հատապատասխանէր ազգայինի եւ պահպանողականի միաձուլման խորհրդային ըմբռնումներուն: Երաժշտական աշխարհը բախտաւոր է, քանի Միրզ, որ Խաչատուրեան չդադրեցաւ ստեղծագործելէ, երբ իշխանութիւնները իրմէ պահանջեցին հրապարակաւ քննադատել իր իսկ յօրինումները: Հիմա չատ հնչուն է, քանի Միրզ, մեր հանգստութեան մէջ կրկնել սխալը՝ քննադատելու այդ օրերու արուեստագէտները, ըսելով թէ բարեբախտ կերպով չդնդրեւցաւ օրուան իշխանութիւններուն: Սակայն Խաչատուրեան արուեստագէտ էր, իսկ արուեստագէտները կարենալ ստեղծագործելու համար, հնար կը գործածեն: Հիմա մենք տեսի հարուստ ենք շնորհիւ իր ճկունութեան, եւ իբր խորհրդային երաժշտահան, իրական կեանքի դժուարութիւններում դիմագ ստեղծագործական լուծումներ գտնելու իր կարողութեան համար:

Միրզ ցոյց, թէ Խաչատուրեանի արուեստն ու Հայաստանը անքակտելի են իրարմէ: Իր ստեղծագործութիւնը կարելի չէ դիտել հայկական մշակոյթի ոսպնեակէն դուրս: Համաշխարհային երաժշտութիւնը բախտաւոր է, ո՛չ միայն իր հանճարով, այլեւ անով, որ ինք այդ հանճարը ժառանգութեան է գործ դնելով ստեղծագործից, հայկական խորհրդային վարչակարգի կայունացումներուն:

Լիխանովի Ազգային երաժշտանոցի տնօրէն ու Լիխանովի Սիմֆոնիք Նուագախումբի գլխաւոր նուագավար Ռուշիտ Ղոլմիէէ իր հայկիրճ խօսքին մէջ Խաչատուրեանը համարեց մարդկութեան ներկուած մեծ երաժշտահան մը: Ըստ իրեն, Խաչատուրեանի մեծութիւնը կը կայանայ մեծ իրարաբերութիւնները երաժշտութեամբ արտայայտելու կարողութեան մէջ: Ղոլմիէէ Խաչատուրեանի երաժշտութեան մէջ գտաւ հնարքները անդրկովկասեան հնչիւններ, որոնք յօրինողը լսած է իր մանկութեան՝ Թիֆլիսի մէջ: Ան նաեւ նշեց, թէ հայրենասիրութիւնն ու ազգասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ հայկական ժողովրդային երաժշտութիւնը, միշտ ներկայ են Խաչատուրեանի ստեղծագործութիւն-

ներում մէջ: Ըստ Նալճեանի, «Խաչատուրեան արուեստագէտն ու մարդը բոլոր երեսներն ալ մեզի են՝ բուռն, խանդավառ, նոր գաղափարներով եռացող, դիմացյոզ ... բայց ազնիւ ու բարեհիւրոս»:

Մի քանի խօսք արտասանեց նաեւ այդ օրերուն Պէյրութ գտնուող երեւանի Կոմիտասի Անուան երաժշտանոցի փոխ-տնօրէն Հրաչեա Աղաջանեան: Ան ըսաւ, թէ Խաչատուրեան այդչն կը պատկանի համայն մարդկութեան, առանց ժամանակի ու ազգութեան սահմաններափակումներու: Խաչատուրեան կրցաւ հայ գեղջկական երգը նակկալի դարձնել աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն:

Խօսքերուն միջեւ տեղի ունեցան կատարումներ Խաչատուրեանի տեղծագործութիւններէն: Պատանի ազուեստագէտներ Թամար Խակէնեան՝ սրինգով եւ Տաթեւիկ Աղթիճեան՝ դաշնամուրով ներկայացուցին Խաչատուրեանի *Օրօրն* ու *Դիմակահանդէսի* վալսը: Իսկ Համազգային Մշակութային Միութեան «Կարկաչ» պատանեկան երգչախումբը Զարեր Քէշիշեանի խմբավարութեամբ երգեց *Կեմաց երգն* ու *Գայտոմ երեւանդ*:

Հարիւրամեակի տօնակատարութիւնը եզրափակուեցաւ ֆիլմի ցուցադրութեամբ, ուր Խաչատուրեան կը ղեկավարէր իր *Ձօն Ձմեռթեան* տեղեծագործութեան կատարումը, երեւանի Լենինի (այժմ՝ Հանրապետութեան) Հրապարակին վրայ, 1 Մայիս 1973ին:

«Աստուծոյ Խօսքը եւ Համակարգիչը.
Հայերէն Աստուածաշունչը Խոսացնալ Սկաւառակի Վրայ»
դասախօս՝ Արի Քօշիոգիանեան
6 Նոյեմբեր 2003

Հայագիտական ու Կրօնի եւ Փիլիսոփայութեան զոյգ ամբիոններուն նիւթն էր Դակտ. Արի Քօշիոգիանեան՝ Յրանսայէն, որ ներկայացուց համակարգչային բազմալեզու Աստուածաշունչի՝ Biblia Universalisի վերջերս հրատարակուած աշխատասիրութեն տարբերակը:

Հայկազեան Համալսարանի Հոգեւոր Տեսուչ Վեր. Նշան Պազդեանի բարի գալուստի խօսքէն ետք, Աշակերտական Գործունէութիւններու Գրասենեակի տնօրէն Անդրանիկ Տագէսեան ներկայացուց դասախօսը: Տագէսեան ի մէջի այլոց նշեց, թէ Քօշիոգիանեան, 1984ին, *Մեքենաբար* համակարգիչներու համար հայերէն տառատեսակներ ստեղծողներուն առաջիններէն եղած է:

Քօշիոգիանեան համատեսակի ներկայացուց այն հարցերը, որ կը դիմագրաւէ ոեւէ անհատ, որ հոգեւոր կամ ակադեմական նպատակներով կ'ուսումնասիրէ Աստուածաշունչը: Ան նշեց նաեւ համակարգիչի միջոցով հրատարակուող Աստուածաշունչին առաւելութիւնները, ինչպէս տառատեսակներու մեծացում, զանազան նշումներ, տարբեր հրատարակութիւններու եւ բարգմանութիւններու միջեւ բաղդատական աշխատանք կատարելու դիւրութիւն, եւն.: Այս աշխատանքին մեծագոյն առաւելութիւններէն մին բառերու ու Ս. Գրային համարներու փնտռտուքի անհամեմատ մատչելիութիւնն է համակարգչային

համաշխարհի միջոցով: Վերջին տասը յատկանիշերին մին է այս Աստուածաչունչին, մանաւանդ երբ նկատի առնենք, թէ Վեր. Վահան Սահակեանի 1963ին պատրաստած կոթողական համաբաշխրատի ամբողջ տպաքանակը չատոնց սպառած է:

Աստուածաչունչի համակարգչային տարբերակին նիմքը Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան իբրեւ պետական կրօն ընդունման 1700ամեակին առթիւ 2001ին վերամշակուած արեւմտահայերէն Աստուածաշունչն է, տպուած Լիբանանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան կողմէ: Համակարգչային Աստուածաչունչի այս ծրագիրը իրագործուած է 2002ին, Ալգասի Ս. Գրական Ընկերակցութեան կողմէ (Ֆրանսա), եւ իր ընծեռած հնարաւորութիւններով կը գերազանցէ տպագրուած համաբաշխրատները: Ինչպէս նշեց Քօփուզեանեան, հայերէնի լեզուական յատկանիշերը կ'օգնեն, որ բառ մը փնտռենք իր ուղիղ ձեւով, եւ մէկ ցուցակի մէջ գտնենք անով կատարուած բոլոր բարդութիւնները, ածանցումները, խոնարհուած ու հոլովուած ձեւերը:

Քօփուզեանեան մտաբեց, որ տարիներու աշխատանքի պտուղ հանդիսացող այս խոստացեալ սկատակը կը ծերչնչէ Աստուածաչունչի սերտողութեան յուսալի ուսանողները, ինչպէս նաեւ կը ծառայէ իբրեւ հայերէն տրվեցնելու յաւտակ միջոց այն գաղութներուն մէջ, ուր չեն գործեր հայկական դպրոցներ:

Դասախօսութեան հիմնական բաժինը նուիրուած էր այս ծրագրի ցուցադրութեան, որու ընթացքին Քօփուզեանեան մեծ պատառով վերայ մանրամասնութիւններ ներկայացուց խոստացեալ սկատակին բոլոր բարեմասնութիւններու եւ բացատրեց անոր գործածութեան գանազան կերպերը, տալով բազմաթիւ օրինակներ: Նշելով, որ առելի կատարելագործուած տարբերակ մրն ալ յոյս պիտի տեսնէ չուտով, դասախօսը մարտահրաւէր կարդաց երիտասարդ ուսկողիներուն, որ անոնք ալ լծուին նոյնատիպ աշխատանքի:

Դասախօսութեան աւարտէն ետք, Լիբանանի Աստուածաչնչային Ընկերութիւնը վաճառքի հանեց Աստուածաչունչի տարբեր երեսարակութիւններ, ինչպէս նաեւ արեւմտահայերէն Biblia Universalisի օրինակներ:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻՐ. Հատորի Շնորհանդէսը Պէյրութի Մէջ

Երեքշաբթի, 29 Յուլիս 2003ի երեկոյեան ժամը 7:00ին, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ կայացաւ աւանդական հանդիսաւորութիւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին* ու լիբանանահայ մտաւորականութեան եւ մամլոյ ներկայացուցիչներու, համալսարանի պատասխանատուներուն ու բարեկամներու միջեւ:

Ներկայ էին Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Փոլ Հայտոստեան, վերատեսուչներ, վարդապետներ, երեսփոխաններ եղիկ Ներսեսեան, Ժաւն Օհաննեսեան եւ Սուրէն Խանամիրեան, գիր ու գրականութիւնը սիրող ու գնահատողներ:

Հաճըէի պատասխանատու քարտուղար Անդրանիկ Տագնեանց վարելով հանդիսութիւնը հրաւիրեց *Հաճըէի* պատասխանատու խմբագիր Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռասճեանը որ փոխանցէ իր խօսքը:

Հայր Կռասճեան խօսեցաւ հայագիտութեան մասին, զայն ընկատելով ամիսքի մէջ հայատպահպանութեան լծակներէն մին: Ընդունելով Հայկազեան Համալսարանի առաքելութիւնը, վարդապետը նշեց թէ գիտութիւնն ու հայապահպանումը անոր բազմակողմանի առաքելութեան տարբեր երեսներն են: Հայագիտութիւնը դիտելով իբրեւ «մեր ազգին մտաւոր չիշողութեան մասը» եւ գնահատելով այդ կապակցութեամբ եղած ձեռնարկները, գերյարգելի վարդապետը նշեց թէ «հայագիտութիւնը պիտի չդադարեցնի միայն անցեալով, ... հայագիտութիւնը ժամանակակից գիտութիւն լլլալու է»: Ապա Հայր Անդրանիկ չիշեցուց խմբագրութեան սկզբունքները՝ «ճնշալ բծախնդիր եւ խստապահանջ», շարունակել հանդիսանալ «ժայռեմիջի եւ ամիսքի գիտնականներուն միջեւ զօդը»:

Ապա եղաւ ունեցաւ Վեր. Հայրապետեան, որ *Հայագիտական Հանդէսը* նկատեց համալսարանին «պարծանքը՝ ուսումնասիրութեան մարզին մէջ»: Նախազահը վերահաստատեց համալսարանին յանձնառութիւնը՝ «ջորջուած ուժգնութեամբ սատարել հայագիտական աշխատանքներուն» եւ աւելցուց իր ու խնամակալութեան անունով գնահատեց խմբագրական կազմին նուիրումն ու աշխատանքը, մաղթելով որ «*Հանդէսը* շարունակէ օրինակելի ճնշալ իր որակով, քննական-գիտական մեթոտով եւ բովանդակութեան հայապահ հարստութեամբ»:

Կոկիկ յարտագրի սպառնին, տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն եւ ցուցադրութիւն՝ համալսարանի Հայագիտական Գրադարանի վերջերս ձեռք բերած եւ ստացած գիրքերուն:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԲ. Հատորի
երեւանի Շնորհանդէսը
եւ
Հանդէսի Մասնակցութիւնը
Հայագիտական Միջազգային Առաջին Համաժողովին

Մասնակցելու համար *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԻԲ. հատորի երեւանի մէջ կայանալիք շնորհանդէսին, եւ ներկայացնելու համար *Հանդէսը* «Հայագիտութեան Արդի Վիճակը եւ Զարգացման Հեռանկարները» միջազգային համաժողովին, 8 Սեպտեմբերի 2003ին *Հանդէսի* խմբագրական կազմին կազմէ Արմէն Խրճէրեան մեկնեցաւ երեւան:

Ուրբաթ, 10 Սեպտեմբեր 2003, կէսօրէ ետք ժամը 2ին, երիւէ Զարեհեան Ազգային Գրադարանի եւ Արտեսի Քանգարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ շնորհանդէսը, ներկայութեամբ 60է աւելի մտաւորականներու, *Հանդէսի* տարբեր հատորներուն աշխատակցած հայագէտներու, Հայաստանի մէջ գործող Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան պատասխանատուներու,

զանազան գիտա-ուսումնական հաստատութիւններէ հրաւիրեալներու: Ներկայ էին նեռատեսիլ կայաններու եւ թերթերու թղթակիցներ:

Բացման խօսքը կատարեց *Հանդէսի* Հայաստանի ներկայացուցիչ՝ Արծուի Բախչինեան, որմէ ետք ելոյթ ունեցան Աքսէնթ Խրմէչեան, որ ներկայացուց *Հանդէսը*, ընդգծելով անոր հիմնական ուղղութիւնները՝ գիտակալութիւն, ճիշդ նեռատեսի եւ առաքելական: Ան անդրադարձաւ ներկայացուց նաեւ հայագիտութիւնը այժմէական գիտութեան մը վերածելու խմբագրական կազմի մտահոգութիւններուն:

Ելոյթ ունեցան նաեւ սեմուէլ հայազէտներ Պաբոյեր Մութաֆեան եւ Հրանուշ Խառատեան: Ջոյգ ելոյթ ունեցողներն ալ մեծապէս դրատուեցին *Հանդէսի* վաստակը հայագիտութեան ասպարէզին մէջ, գնահատեցին *Հանդէսի* տարբեր բաժիններն: Դրական արձագանգութիւններ եղան նաեւ հայագիտութիւնը այժմէականացնելու *Հանդէսի* ջանքերուն վերաբերեալ: Առաջարկուեցաւ աւելի տեղ տալ Հայաստանի մէջ ցարդ անյայտ մնացող, բայց սփիւռքի քաջածանօթ հայագէտներու աշխատանքներուն եւ անոնց վաստակի ուսումնասիրութեան, սփիւռքահայ կեանքի ու մտահոգութիւններու գիտական վերլուծումը յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձնել, ուսումնասիրել հայոց մասին օտար հեղինակներու գործերը եւ ... *Հանդէսը* հրատարակել տարին երկու անգամ:

Ելոյթ ունեցաւ նաեւ Հայ Անեռատեսչական Ընկերակցութեան Հայաստանի ներկայացուցիչ Վեր. Ոսկի Լեւոնեան, որ ներկայացուց Հայկազեան Համալսարանը իբրեւ ՀՍՀԻ հրատարակիչներէն մին, գործակցութեամբ Միջնադարի Արեւելքի Հայ Անեռատեսական Հիմնարկներու Միութեան:

Ընդհանրապէս առաքին տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն, որ կատարուեցաւ կարծիքներու փոխանակում, եւ ներկաները շնորհաւորեցին *Հանդէսի* աշխատակիցները:

Նոյն երեկոյ, շնորհանդէսին մասին լրատուութեամբ անդրադարձան Հայաստանի *Հ1, ԱԼՄ, Շողակաթ* եւ այլ հեռատատակայաններ: Վերջինս խրմէչեանի հետ ունեցաւ նաեւ հարցազրոյց մը:

Յաջորդող շաբթուան ընթացքին, *Հանդէսի* պատուիրակը մասնակցեցաւ հայագիտական միջազգային Ա. համաժողովին, ներկայացնելով *Հանդէսը*:

Եւ՛ շնորհանդէսի, եւ՛ համաժողովի ծիրէն ներս, *Հանդէսի* պատուիրակը հանդիպումներ ունեցաւ Հայաստանի հայագիտական տարբեր կեդրոններու, ինչպէս՝ Գրականութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի, Մատենադարանի, Ճարտարապետութեան Ինստիտուտ-Համալսարանի, «Սփիւռք» Գիտա-Ուսումնական Կեդրոնի եւ այլ հայաստանեան եւ արտասահմանեան հայագիտական կեդրոններու պատասխանատուներուն ու ներկայացուցիչներուն հետ:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970 թուականէն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ Հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մանուի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, փրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են շուրջ 20 - 25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգիչային շարուածքի վրայ:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պետք է նշուին օգտագործուած գիրքին եւ հեղինակին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջը. յօդուածներու պարագային թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին բերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս

պատճինուած կամ չուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը ոչ անպայման կ'արտացոլացնեն խմբագրութեան տեսակէտը:

Յօդուածներու, բոլակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին .-

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email: review@Haigazian.edu.lb

Իրաբանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'ծանուցուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք: Մերժուած աշխատակցութիւնները կը վերադարձուին հեղինակներուն:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց հրատարակած հատորին գրախօսուիլը, պարտին խմբագրութեան յղել այդ հատորի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում յղում կատարել: Փափաքելի է որ այդ մասին տեղեակ պահուի խմբագրութիւնը:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ *Հանդէսի* տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածին 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the fun name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication win be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review.* The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տիգրան Գէորգեան 9
Գաղափարի Ջոկը՝ Արփիար Արփիարեան

Գագիկ Մարտոյեան 59
Ատոքային Երկնքի Ազատագրումը Միհրտական
Երեք Արեւներուն Առասպելին մէջ

Հմայեակ Մարտիրոսեան 127
Գեւոնդեան Քարտէզ. Նոր Տեղեկութիւններ Հայաստանի եւ
Առաջաւոր Ասիոյ Միջով Անցնող Քառասարսնեայ Մասին

Պարոյր Մուրադեան 149
Մովսէս Խորենացու Պատմութեան
Նիւթէս Լամբրոնացու Օրինակը

Աննա Արեւշատեան 163
Վիպասանութիւն եւ Եպարխանիզմութիւն.
Հայկական Ոլիմպոսի Դէմ Դարձուածքի Առնչութամբ

Վարդան Ոսկանեան 177
Մի Քանի Խօսք Բոլայ Անուան Շուրջ

Ռաֆտիար Յովակիմեան 193
Բնիկներ-Մոլեալով-Համլէտ Հարցը եւ.
Հայ Քաղաքական Իրականութիւնը (1840-1880ականներ)

Սեդրակ Ամիրեան 225
Գարեգին Նժդեհի Արխիւային Փաստաթղթերուն

Վաչագան Գրիգորեան 245
Եանիի Քաղաքականութեան Իւրայատկութիւններն ու.
Փիլիսոփայական Ենթախառնը

Զաւէն Մարգեան 259
Նախագահ Քամիլ Շամունի Ժամանակաշրջանին Հայոց
Մասնակցութիւնը Լիբանանի Քաղաքական
Ընտրութիւններուն (1952-1968)

Հայր Գրիգոր Հայկեան 311
Հայ Աւետարանական Միսակարգը եւ Քարոզչական Ծառայութիւնը

Յովհաննէս Կեօղճեան 325
Անցուդարձին Ժամանակաշրջանի Քաղաքական Պատմութիւն եւ.
Ազգային Վերազարթնուած. Հայաստան, Սփիւռք եւ
Լուռեայի Ղարաբաղի Հակամարտութիւնը (1987-1994)

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Արծուի Բախչինեան 399
Մի Անտիպ Հետազոտութիւն Ինքնակենսագրի Հայերի Վերաբերեալ

Արթիւր Պէյլերեան 423
Թրք. Դարու Հայկական «Մէկր» Օքեանի Անդամ Ազատ-Որմնադիրներու Ընդհանուր Ժողովակ

Հայր Վրէժ Ներսէսեան 433
Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի եւ Լորտ Պոտլէյի Քէյրդնի Միջեւ Համագործակցութիւնը՝ Առաւելաբաշխնդի Ուսումնասիրութեան Միտքեր Մէջ
(The British Library, MS. OR15277)

Քնարիկ Աւագեան 441
Հայ Ազնուրանական Ծկնկոչու Բռնադատուած Քարտզիչներէ (1937-1938ԹԹ) Ըստ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի Փաստաթուղթերի)

Սեւակ Տէրթիճնճճեան 499
Անդրանիկ Մատուկեանի Ջնկոյքը Մոսկուայէն Գրականութեան Մասին՝ 1948ի Գրագիներու Համագումարին

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Միհրան Միճուռեան 517
Վարդի Քէշիշեան, Հայէպի Հայփոհան Գաղթօճախի Հաստատուհան-Մշակութային Գործունէութեան Նախնեկը (1848-1916)

Արծուի Բախչինեան 524
Բախտիար Ծովակիսեան, Պետրոս Ագամեանի «Երէքտիր Եւ Իր Հարիւր Համիչը...»

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 528
Լեւոն Հախվերդեան (1924- 2003), Գագրս Քալայտրեան (1928-2003), Ռոզա Գրիգորեան (1931-2003), Գէորգ Ալրաչեան (1920-2003), Էօ Համալեան (1920-2003), Մուէյ Ճան Էպերուհ (1934- 2003), Մեսրոպ Արք. Աշճեան (1941-2003)

ՀԱՅԿԱԶԵՄՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ 541
Ընդհանուր Ակնարկ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի Հրատարակչական Գործունէութեան Վրայ (1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 2003)

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 553

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 557

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL

ARTICLES AND STUDIES

Dikran Kevorkian 9
Arpiar Arpiarian: The Victim of Ideology

Gagik Martoyan 59
The Reflection of the Zodiac in the
Folk-Tales of the Mithra-Suns

Hmayak Martirosian 127
Tabula Peutingeriana: New Data on the Routes Passing Through
Armenia and Asia Minor

Paruyr Muratian 149
Nerses Lambronantsi's Manuscript of
Movses Khorenatsi's *History*

Anna Arevshatian 163
Martyrology and Hymnography: The Mystery of the Fourth Lateral
Mode in the Oktoechos ('Utdzayn')
Armenian Church Music

Vardan Voskanian 177
Some Few Comments on the Word Boshay

Bakhtiar Hovakimian 193
The Belinskii-Mochalov-Hamlet Link and the
Armenian Theater (1840-1860s)

Serhak Amirian 225
Garegin Njdeh in Archival Documents

Vachagan Grigorian 245
The Characteristics and the Philosophical Connotations of
the Plays of Levon Shant

Zaven Messerlian 259
Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections
During the Presidency of Camille Chamoun (1952-1958)

Fr. Krikor Haleblian 311
Armenian Evangelical Liturgy and Symbolism

Ohannes Geukjian 325
Political Transition and Ethnic Revival in Armenia and
Azerbaijan: The Nagorno- Karabakh Conflict (1987-1994)

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Artavi Bakhchinian 399
An Unpublished Research about the Armenians in Indonesia

Arthur Beylerian 423
The Complete List of the Armenian Members of the *Ser* Lodge in Constantinople

Fr. Vrej Nersessian 433
The Co-Operation Between Father Ghevont Alishan and Lord Robert Curzon in the Field of Biblical Research
(The British Library, MS.OR15277)

Knarik Avakian 441
The Purged Pastors of the Armenian Evangelical Church, Based on the KGB Documents (1937-38)

Sevan Deyirmenjian 499
Antranik Zaroukian's Report on Soviet Armenian Literature

BOOK REVIEWS

Mihran Minasian 517
Varti Keshishian, *The Socio-cultural Organizations of the Armenian Community of Aleppo (1846-1915)*

Artavi Bakhchinian 524
Bakhtiar Hovakimian, *Bedros Ataman's "Shakespeare and His Hamlet"*

NECROLOGY 528
Levon Hakhverdian (1924-2003), Boghos Khachatrian (1929-2003), Rosa Grigorian (1931-2003), Gevorg Abadjian (1920-2003), Leo Hamalian (1920-2003), Michel Van Esbroeck (1934-2003), Archbishop Mesrob Ashjian (1941-2003)

HAIGAZIAN UNIVERSITY 541
A General Overview of the Public Activities of the Department of Armenian Studies at Haigazian University
(1 January-31 December 2003)

NOTE TO CONTRIBUTORS 553

TABLE OF CONTENTS 557

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 400

ԳԻՆ՝ Լիբանան 30.000 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.Box 11-1748
BEIRUT-LEBANON

هايكازيان

مجلة الدراسات الأرمنية

بيروت ٢٠٠٣